

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД
“ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ”

ВІННИЦЬКА ФІЛІЯ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
ПОДІЛЛЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ПРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сергій ГАЛЬЧАК

НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА

Доля українських “остарбайтерів”

(Поділля, 1942 – 2007 рр.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
Центром дослідження історії Поділля Інституту історії
України НАН України*

Вінниця
Меркьюрі-Поділля
2009

ББК63.218(4УКР-4ВІН)
УДК 94 (477. 44) «1939/1945»
Г17

*Науковий редактор: О. П. Реснт, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор*

Рецензенти: Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор

*П. Т. Тронько, доктор історичних наук, професор,
академік НАН України, Герой України*

Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів" (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.

У монографії досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів, дискримінація, умови життя, каторжна праця "остарбайтерів" із Поділля (Україна) у військовій промисловості і сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським загарбникам у рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Аналізуються механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, їх адаптація в радянському суспільстві, соціальна реабілітація в СРСР, незалежній Україні.

ISBN 978-966-2954-52-4

© Гальчак С. Д. *На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів"* (Поділля, 1942 – 2007 рр.). 2009.

© Вінниця: Меркьюрі-Поділля. 2009.

Зміст

Передмова	7
Вступ	9
З історії питання	9
Методологія дослідження	21
1. Джерела та стан розробки теми в науковій літературі	28
1.1. Джерельна база дослідження	28
1.1.1. Висвітлення проблеми в збірниках матеріалів і документів, виданнях джерел усної історії	28
1.1.2. Характеристика архівних джерел	38
1.2. Історіографія проблеми	50
1.2.1. Радянська історіографія	50
1.2.2. Сучасна російська історіографія	56
1.2.3. Історіографія далекого зарубіжжя	59
1.2.4. Українська історіографія періоду незалежності	68
2. Нацистський геноцид на Поділлі	95
2.1. Поразки Червоної армії, гуманітарна катастрофа більшовицької влади та її системи	95
2.2. Особливості початкового етапу “вербувальної” кампанії	105
2.2.1. Обман та дезінформація потенційних жертв	105
2.2.2. Соціальний тиск	113
2.3. “Полювання за черепами”, депортація цивільного населення до Німеччини	133
2.3.1. Реалізація першої та другої “програм Заукеля”	133
2.3.2. Третя “програма Заукеля” як вияв геноциду проти місцевого населення	149
2.3.3. Крах четвертої “програми Заукеля”	165
2.3.4. Етапування примусових робітників у нацистський рейх	172
2.3.5. Подоляни в контексті української трагедії	179
3. Політика румунської окупаційної влади у Північній “Трансністрії”	190
3.1. “Румунізація” загарбаних територій	190
3.2. Свавілля та насильство сателіта рейху	197
3.3. Грабіжницька сутність колоніальної експансії	203
3.4. Відмінності у поглядах та діях партнерів по розбою	215

4. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху	225
4.1. Работоргівля та розподіл примусових робітників у нацистській державі	225
4.2. Правовий статус “остарбайтерів”, їх дискримінація	232
4.3. Використання “східних робітників” як дармової робочої сили:	242
4.3.1. У промисловому виробництві	242
4.3.2. В сільському господарстві	249
4.3.3. В якості домашньої прислуги	255
4.3.4. Рівень ефективності примусової праці	257
4.3.4. Фіскальна політика в оплаті праці, інші форми пограбування каторжан із Сходу.....	261
4.4. Соціально-побутові умови життя “остарбайтерів” в нацистському рейху	271
4.4.1. Голодне існування	271
4.4.2. Щоб вижити... ..	277
4.4.3. Голі й босі	282
4.4.4. Відсутність медичної допомоги	287
4.4.5. Під завивання сирен... ..	297
4.4.6. Проблеми материнства	300
4.4.7. Табу на задоволення культурних та духовних потреб	303
4.4.8. Перешкоди в листуванні	309
4.4.8.1. Кризь цензурні перепони	309
4.4.8.2. Листи як дзеркало стану душі подільських невільників	313
4.4.8.3. Джерела правди	314
4.4.9. Примарні відпустки як одна із форм знуцання над рабами	324
4.4.10. Добрі німці	327
4.4.11. Система фізичного знищення.....	331
5. Опір подолян нацистським завойовникам	345
5.1. Не бажали ставати рабами... ..	345
5.2. Прихований та відкритий саботаж мешканцями краю заходів окупантів з насильницького “вербування” робочої сили в Німеччину	351
5.3. Активний опір	357
5.3.1. Боротьба патріотичного підпілля проти масової депортації населення Поділля	357
5.3.2. Протидія радянських партизанів	363
5.4. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю та їх участь у протидії депортації цивільного населення	381
5.5. Опір у німецькій неволі	405

6. Повернення подолян з поваленого рейху	415
6.1. Становище “східних робітників” на завершальному етапі війни	415
6.2. Визволення каторжан із нацистського рабства	422
6.2.1. Військами союзників	422
6.2.2. Червоною армією	427
6.3. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки репатріації	435
6.4. Ставлення до “переміщених осіб” партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції	447
6.5. Юридично-правова основа репатріації	452
6.6. Під пресом невизначеності	458
6.7. Репатріація: перші кроки	462
6.8. Довга дорога додому	468
6.8.1. Доленосний рубікон – принизлива фільтрація	468
6.8.2. Особлива категорія репатріантів	477
6.8.3. Медична перевірка	481
6.8.4. Митарства в дорозі додому	483
6.8.5. Репатріація крізь призму статистики	492
6.9. Повернення на Батьківщину в умовах “холодної війни”	501
6.9.1. Вплив на процеси репатріації загострення стосунків між переможцями у Другій світовій війні	501
6.9.2. Контрпропагандистські заходи радянської сторони по нівелюванню агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у “холодній війні”	507
6.9.3. Засоби ідеологічного впливу у боротьбі за повернення репатріантів в СРСР	513
6.9.4. Юридично-правове заохочення	526
6.9.5. Скільки ж їх не повернулося?	528
7. Нелегке “набуття Батьківщини”	541
7.1. За ширмою парадності	541
7.2. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами	553
7.3. Ідеологічний вплив на прибулих	561
7.4. Важливе джерело трудових ресурсів	565
7.5. У лещатах системи державного кріпосництва	570
7.5.1. Колгоспні неевільники	570
7.5.2. Наймити з “пролетарською” психологією	576
7.5.3. Неначе вороги народу	583
7.5.4. Потенційно неблагополучна категорія	586
7.5.5. Паспортні тенета	591
7.5.6. Скарги репатріантів як сигнал неблагополуччя	598
7.6. Ставлення репатріантів до Вітчизни	604
7.6.1. Любили всім серцем	604

7.6.2. Множачи ряди ударників	607
7.6.3. Ділились останньою копійкою	612
7.7. Адаптація в суспільстві та соціальна реабілітація колишніх "східних робітників"	616
7.7.1. У визначеному правовому полі... ..	616
7.7.2. Право обирати	621
7.7.3. Реалізація інших конституційних прав і свобод	625
7.7.4. "Хрущовська відлига"	636
7.8. Забутий соціум	648
8. В умовах незалежності Української держави	662
8.1. Повернення історичної справедливості	662
8.1.1. Із небуття тоталітаризму	662
8.1.2. Компенсаційні виплати "остарбайтерам"	668
8.1.2.1. Перший етап	668
8.1.2.2. Другий етап	676
8.1.2.3. Інші виплати, реалізація гуманітарних проектів	685
8.2. Більше не вороги	692
8.3. Чи ж все зроблено?	698
Висновки	709
Використана література та джерела	725

Передмова

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля “остарбайтерів”. Близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Понад півмільйона осіб, які під час гітлерівського нашествя зазнали принижень і знущань у нацистській неволі, проживають нині в суверенній Українській державі.

Ще донедавна радянське суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому Радянському Союзі було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців (та не лише українських – російських, білоруських, багатьох інших) були історією забуття.

Тільки після розпаду СРСР в Україні до цієї категорії людей нарешті виявлено увагу. Нині колишні невільники, особливо після прийняття Верховною Радою України Закону “Про жертви нацистських переслідувань”, користуються всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами держави. Це утверджує в їхніх душах оптимістичні настрої, почуття впевненості у майбутньому. Цьому сприяє і отримання жертвами нацизму фінансової компенсації від німецької сторони.

Спілкуючись з людьми, які стали жертвами нацизму, все більше розумієш: ні в якому разі не можна допустити повторення страхіть Другої світової. А цього не досягти без збереження пам’яті про ті криваві роки. Пам’ять – єдине справжнє набуття людства, яке залишає у спадок майбутнім поколінням і досвід, і попередження, і мудрість. Тому цілий пласт історії вимагає озвучення, оприлюднення, що нині й робиться вітчизняними дослідниками.

Дана праця керівника Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України при Кам’янець-Подільському національному університеті, кандидата історичних наук Сергія Гальчака –

одне з перших масштабних наукових осмислень долі насильно депортованих у рейх жертв війни. Причому через призму Поділля досліджуються типові сторінки життя “остарбайтерів” чи не всієї України, що надає праці особливої ваги.

Впевнений, нова монографія вченого знайде жвавий відгук широкого кола читачів – науковців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії.

Ігор ЛУШНИКОВ,

**голова правління Українського Національного
фонду “Взаєморозуміння і примирення” при
Кабінеті Міністрів України**

Вступ

З історії питання

На світанку 22 червня 1941 року збройні сили Німеччини та країн – сателітів рейху завдали масованого артилерійсько-мінометного удару по радянській прикордонній зоні на величезному просторі від Білого до Чорного морів. Одночасно зазнали інтенсивного бомбардування радянські військові аеродроми, залізничні станції, вузли зв'язку, місця дислокації військових частин і штабів, військові бази тощо. Ворожі бомби впали також на житлові квартали та цивільні об'єкти ряду міст України, Білорусі, Прибалтики, Російської Федерації, Молдови. Вслід за спустошливою артпідготовкою танкові та моторизовані армії перетнули державний кордон СРСР...

Віроломно напавши на Радянський Союз, гітлерівські загарбники розраховували на легку перемогу. Переоцінюючи власні сили і явно недооцінюючи можливості супротивника, який бачився лише "колосом на глиняних ногах",¹ вони вважали, що "східна кампанія" триватиме всього декілька тижнів. За цей час їхні грізні, нестримні полчища, котрі без особливих проблем підкорили країни Центральної і Західної Європи, досягнуть наміченої мети – берегів Волги, як це передбачалося у підписаній Гітлером директиві № 21 – плані "Барбаросса".

Найголовнішими завданнями нападу на СРСР нацисти вбачали знищення Радянського Союзу як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою.

"Війна проти Росії (*читай: проти Радянського Союзу. С. Г.*) – один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу, – говорилося, зокрема, в додатку № 2 до інструкції щодо розгортання та бойових дій – складової того ж плану "Барбаросса". – Це давня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московсько-азіатського нашествия, оборона проти єврейського більшовизму. Мета цієї війни – розгром сьогоднішньої Росії..."²

Серед найголовніших завдань було також тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням ворог надавав не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборон-

ної промисловості Німеччини під грифами "Важливо!", "Тільки для офіцерів" документу "Економічні наслідки операції на Сході" ³ видно, що, в першу чергу, загарбники мали намір поживитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із територій, захоплених за Бугом, Дніпром, Доном чи Окою, для робіт у рейху не передбачалось.⁴ Про це не обумовлено жодним словом ні в згадуваній вище директиві № 21, ні в так званій "Зеленій папці", зокрема, секретній інструкції "Завдання і організація економіки" ⁵ в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до суттєвого скорочення робочих рук у рейху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використання так званих "сільських помічників" – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн.

Ще в 1939 році нацистські загарбники, незважаючи на загрозу "чистоти крові" німецького народу, провели "експеримент", доставивши в Німеччину з щойно окупованої Польщі велику кількість місцевих робітників проти їх волі. Захід відразу ж отримав схвальну оцінку. "Це започаткувало створення у Німецькій імперії, згідно расистських ієрархічних критеріїв, "суспільства другого класу".⁶

До травня 1941 року до рейху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників.⁷ Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в

армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості.⁸

Щоб якось розв'язати цей "Гордіїв вузол", у серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій (а це близько 300 тис. чол.) і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах.⁹ Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято.

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

"Ми повинні напасти на Росію і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тризмінної роботи, але не вистачає людей..."¹⁰

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних "східних районах" окупанти планували використати лише по завершенні свого збройного нападу. Причому вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху (*Третьої імперії*)¹¹ безпосередньо на місці, і то лише у розмірах, конкретно необхідних для цього.¹² Перевозити ж мільйони "примітивних слов'ян" для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були "заражені" більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта "зайвих людей" підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям "вищої (арійської) раси" потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться "знищити мільйони неповноцінної раси".¹³

Згодом знищенню підлягала і сама "робоча сила". Ще 24 червня 1940 року, викладаючи методологію колонізації загарбаних територій, Г. Гімmlер писав: "Мільйони німецьких колоністів будуть послані на Схід. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, але пізніше вона буде знищена".¹⁴

Звідси винятково жорстокий терор на загарбаних територіях, поголовне винищення єврейського населення та циган, нелюдське, звірине ставлення до радянських військовополонених, оголошених до того ще з перших днів війни Сталіном "зрадниками Батьківщини", оскільки згідно вимог існуючої на той час у СРСР юриспруденції їм категорично заборонялося потрапляти в полон. Вже до кінця 1941 року з 3350000 радянських військових, що потрапили в руки ворога, внаслідок голоду та епідемій, масових розстрілів та інших видів фізичного знищення 60 відсотків бранців пішли з життя (1,4 млн. чол. – на початку вересня 1941 р.). Загалом з 5,7 млн. радянських військовополонених 3,3 млн. чол. померли в німецькій неволі...¹⁵

Зовсім невіпадково також начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що "всякий вияв м'якості є злочином", що "військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень й проти жінок та дітей..."¹⁶

"У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття, вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина чи хлопчик, – говорилося, зокрема, в "Пам'ятці німецького солдата". – Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках".¹⁷

Однак патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. Мільйони вчорашніх робітників, колгоспників, студентів, службовців ставали до зброї, життєво необхідні промислові підприємства евакуйовувалися в глибокий тил, перепрофільовувалися на військовий лад, "визволене" ж від "жидо-більшовиків" населення зовсім не збиралося падати на коліна, а багатонаціональна Червона армія, відступаючи під шаленим натиском переважаючих сил ворога і зазнаючи колосальних втрат,¹⁸ чинила йому впертий, героїчний опір (нерідко навіть у безнадійних ситуаціях), що змушені були визнавати самі гітлерівці:

"...Ось уже протягом місяця ми маємо можливість перевірити, наскільки вірно наші уявлення про противника відповідають дійсності, – писав, зокрема, 19 липня 1941 року в аналітичному донесенні співробітник розвідувального відділу головного командування фронтового тилу "Південь" доктор Перцборн. – ...Сили, які нам протистоять, є у більшій мірі рішучою масою,

яка у стійкості, веденні війни становить щось абсолютно нове в порівнянні з нашими недавніми супротивниками... Російська (читай: радянська С. Г.) піхота проявила нечувану впертість, насамперед, в обороні стаціонарних укріплень. Незважаючи на знищення усіх сусідніх оборонних споруд та закликів здатися, гарнізони вцілілих дотів трималися до останнього захисника... Ми змушені визнати, що Червона армія є дуже серйозним суперником".¹⁹

Автор донесення відзначає героїзм червоноармійців навіть за умов, коли "видавалось по два патрони на бійця..."²⁰

У ті трагічні тижні вторгнення гітлерівських військ масово гинули не лише гарнізони дотів, а й цілі роти, батареї, ескадрильї, полки, дивізії. Навіть окремі армії. Для прикладу згадаймо бодай драматичну долю оточених у вересні 1941 року 5-ї, 21-ї, 26-ї, 37-ї армій.

Але зазнавав відчутних втрат і сам агресор. Так, станом на 12 грудня 1941 року війська вермахту втратили 772078 чол.²¹ А в період з 5 грудня 1941 р. по 10 січня 1942 р., коли Червона армія перейшла у контрнаступ під Москвою, – ще близько 300 тисяч солдатів і офіцерів.²² "Бліцкриг", на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера "Озброєння 1942" взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції "бліцкригу" до концепції тривалої війни на виснаження.²³

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки дошкульних контрударів, завданих противником на головних оперативних та стратегічних напрямках, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі – фронт не міг терпіти неуккомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, селяни, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

У той же час не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

"Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище..."²⁴ В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в

тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. чол. Але події на фронті диктували свої умови: саме "...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту." ²⁵

Основним постачальником робочих рук залишалися окуповані західні країни Європи (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів Третьої імперії не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також радянські військовополонені.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні – серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

"Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських.., а також використовувати останніх на будівельних роботах. В серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тис. в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині". ²⁶

Щоправда, реалізації цих планів у певній мірі перешкоджало керівництво націонал-соціалістичної партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби заставляли його переглядати свою "принципову лінію". Невдовзі після початку війни воно прийшло до висновку, що радянських військовополонених "використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою".²⁷ У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941

року, регламентувалась сфера їх можливого застосування: "на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі – на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах".²⁸

Після виданих наказів фюрера: від 15 жовтня 1941 року – про умовно можливе використання та від 31 жовтня – про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала "м'якою". Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних застереженнях.

Після цього зацікавлені установи рейху були переконані, що проблема робочих рук нарешті вирішиться. Насправді ж виявилося, що основна частина полонених у військових таборах на Сході вже загинула і небагато живих залишилося працювати згодом та здатними до транспортування, з приводу чого не без жалю дещо пізніше ремствував високопоставлений чиновник Імперського міністерства праці міністеральдиректор Мансфельд: "Сучасні труднощі з використанням робочої сили не виникли б, якби своєчасно було вирішено питання залучення російських військовополонених. Маючи у розпорядженні 3,9 млн. росіян, ми залишили тільки 1,1 млн. Число зайнятих сьогодні російських військовополонених навряд чи може збільшитися".²⁹

"...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити у Німеччину максимальну кількість в'язнів... З території України військовополонені масовим потоком транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 352 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис. військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб."³⁰

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали, трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їхні ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга *широкого залучення до примусових робіт цивільного населення* – допустити, щоб "пропадало" даремно стільки робочої сили практичні німці просто не могли.

Так, у звіті Економічного штабу "Ост" ("Схід") при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 року про це йшлося безпосередньо:

"У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває таким чином значення і гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими..."³¹

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях "арбайтеамтів" – спеціальних органів по вивченню економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залученню її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 року з'явилося розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

"§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження..."³²

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами..."³³

Запроваджуючи трудову повинність, окупанти намагалися використати "робочу силу" для налагодження функціонування тилової мережі доріг та збирання врожаю сільськогосподарських культур для продовольчих потреб рейху (про це повідується

в численних архівних документах окупаційного періоду).³⁴

Проте, як виявилось, згадана директива мала широкомасштабні наслідки: вона слугувала офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи у Німеччину.

Про вивезення "робітників зі Сходу" як про практично вирішену справу, не зважаючи на загрозу виникнення партизанського руху на окупованих територіях, чому вчив досвід у Польщі, де після примусового вербування значно посилювався опір населення німецьким окупантам, в нацистському рейху заговорили в кінці вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише остаточно визначитись у питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 – 1940 роках, населення яких вважалось більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм. Він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з усіх окупованих територій в принципі, проте був прихильником "пробних партій", що дозволило б "нагромадити відповідний досвід".³⁵

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій "Центр" генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що "тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських (*читай: радянських С. Г.*) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити... проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині".³⁶

Помимо чоловіків Вейганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18 – 25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць.³⁷ Більше того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, в тому числі на території рейхскомісаріату "Україна", так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях гос-

подарства. Зокрема, в поле зору окупантів потрапили гірники Кривого Рогу, куди Імперським міністерством праці було навіть відряджено спеціальну делегацію для вивчення питання. Вона запропонувала завербувати 5000 робітників української гірничодобувної промисловості, що мали використовуватися у якості відкатників на рурських шахтах...³⁸

Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що "російська" робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 року в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: "Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії..."³⁹

Крім того, рейхсмаршал резюмував: "Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни."

"Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві і сільському господарстві рейху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими".⁴⁰

З того часу господарський штаб "Схід" розглядав *доставку робочої сили в рейх як головне завдання*.⁴¹ Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу "Схід" Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося, що головним завданням господарської адміністрації та апарату по використанню робочої сили на Сході є "...заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію осіб молодшого призовного віку, через поголовне вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому повинне бути виконане!"⁴²

З розширенням використання в економіці Німеччини інозем-

них робітників зростала і кількість організацій та установ, що займалися ними. Безпосередньо питаннями роботи іноземців відали рейхсміністерство праці і економіки, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів, ділова група трудовикористання відомства по чотирирічному плану, чисельні німецькі об'єднання та господарські групи і, навіть, окремі підприємства.

В кінці жовтня 1941 року керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів і рейхсміністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом згаданого міністеральдиректора Мансфельда, якого Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим по використанню робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

Між тим, насильницьке використання робочої сили з окупованих територій не було чимось новим для німецького мілітаризму. Історія повторювалась (тільки у значно більших масштабах). Подібний захід був застосований німецькими збройними силами та монополістами ще під час Першої світової війни, особливо в 1916 році при здійсненні так званої "програми Гінденбурга". Тоді в Німеччину насильно було доставлено близько півмільйона бельгійських, французьких, польських і російських цивільних робітників...

10 січня 1942 року Г. Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення даного питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розенберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. "східних робітників". За уточненням рейхсмаршала Г. Герінга, з рейхскомісаріату "Україна" мало прийти 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників.⁴³ Тобто 84 відсотки від запланованої кількості. Набір робітників зі Сходу намічався проводитись на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно.⁴⁴

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Це в повній мірі стосувалося й населення Поділля (*під Поділлям у даній праці розуміється територія сучасних Вінницької та Хмельницької областей, а також Монастирищенського району Черкащини, який до утворення Черкаської обл. входив до складу Вінниччини*). Територію краю було розділено на три адміністративно-територіальні одиниці: генеральний округ "Волинь-Поділля", котрий охоплював усю Кам'янець-Подільщину (тепер: Хмельниччину) та окремі західні райони Вінницької області; Житомирський генеральний округ (північна, центральна, східна та південно-східна частини Вінниччини); "Трансністрію" (південна та південно-західна частини Вінницької області). Причому Житомирський генеральний округ та генеральний округ "Волинь-Поділля" входили до рейхскомісаріату "Україна", а "Трансністрія" була румунською зоною окупації.

Починаючи з весни 1942 року, процес переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко наростав, переходив, так би мовити, на "індустріальну" основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми насильницької депортації, та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – "Імперське бюро по використанню робочої сили" на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму, в якій фактично формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання як рабів населення окупованих районів Радянського Союзу.

"Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння

армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і най-добросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військовополонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників – чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні..."⁴⁵

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 р. направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Одних лише подолан за роки окупації було вивезено до Німеччини близько 200 тисяч чол. Спершу їх, як і кожного прибулого зі Сходу, називали "вільними російськими робітниками", а вже на початку 1943 року⁴⁶ – "остарбайтерами".

Методологія дослідження

Тематика монографічного дослідження вимагає пояснення терміну "остарбайтер" (Ostarbeiter), який у перекладі з німецької буквально означає "східний робітник". До цієї категорії нацистські чиновники відносили багатонаціональну групу цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 17 вересня 1939 року входили до складу СРСР, чітко позначаючи таким чином їх відмінне від інших іноземців соціально-правове становище.

Жителів приєднаних в 1939 р. Галичини, Волині та інших західних етнічних українських регіонів вважали польськими підданими, поширюючи на них дію своїх злочинних розпоряджень, як на громадян окупованої Польщі. Згідно з директивою гауляйтера утвореного на польських та українських землях Генерал-губернаторства Ганса Франка від 25.10.1939 р. всі поляки повинні були відбувати трудову повинність, у тому числі працюючи на підприємствах і в сільському господарстві Третього рейху. Станом на 27 листопада 1941 року, за даними відділу праці згаданого губернаторства, з дискриту "Галичина" на роботу в Німеччину було відправлено 60709 чол.⁴⁷ Всього ж, за підрахунками польського дослідника К. Поспешальського, кількість вивезених у рейх громадян Польщі під час Другої світової війни

склала від 1,3 до 1,5 млн. чол., серед них 400000 українців.⁴⁸

Радянська ж сторона трактувала поняття "остарбайтер" значно ширше, розуміючи під ним також і насильно вивезених у Німеччину громадян із територій, що увійшли до складу СРСР у передвоєнні роки (Буковини, Галичини, Західної Волині та Білорусії, Прибалтики тощо). Цю позицію поділяє і автор даної праці, оскільки ті ж мешканці Буковини, Західної України, наприклад, – єдинокровні діти однієї матері-України.

Разом із тим автор не погоджується з поглядами тих дослідників (П. Полян), котрі схильні вважати "остарбайтерами" також численних біженців-колабораціоністів та членів їхніх сімей, праця яких теж частково використовувалася під кінець війни в економіці нацистського рейху.

На даний момент нацистський термін "остарбайтер" набув усталеності, став загальноживаним на академічному та побутовому рівні. Під ним розуміються *усі депортовані на нацистську каторгу з окупованих територій СРСР цивільні мешканці, котрі станом на 22 червня 1941 р. мали радянське громадянство*. Це дозволяє уникнути необхідності постійного додаткового пояснення та уточнення досить широкого поняття "примусовий робітник", хоч "остарбайтери" теж були примусовими робітниками, а також чітко визначити як географію походження робочої сили та історичний контекст даної соціальної групи, так і її дискримінаційний статус у системі залучення примусової праці іноземців нацистською Німеччиною.

Що стосується *методологічної основи* монографічного дослідження, то *вона будується на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності* та ін. Так, загальнонаукові принципи історизму дозволили комплексно вивчити життя та долю "східних робітників" з Поділля в нацистській Німеччині, радянському суспільстві, незалежній Українській державі. Принципи об'єктивності – неупереджено підійти до аналізу історичних джерел, історикографічного осмислення і оцінок порушених науковцями проблем, висвітлити тему на засадах реалізму, правдивості, без ідеологічних нашарувань, кон'юнктурності. Принципи діалектики – характеризувати виклад подій у розвитку, логічній послідовності, принципи системності – виявити спільні і відмінні риси життя, побуту, умов праці, правового становища та соціального статусу "остарбайтерів" і примусових робітників з інших країн Європи, чия праця використовувалась в мілітаристській економіці Третього рейху, військовополонених.

Принципи багатофакторності забезпечили урахування різних чинників, що впливали на життя цивільних каторжан в нацистському рабстві, під час репатріації на Батьківщину, після повернення додому.

При цьому використовувався ряд *методів* дослідження. Зокрема, аналітико-синтетичний метод та метод конкретного історіографічного аналізу застосовувались при вивченні та обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, дозволили всебічно висвітлити стан опрацювання ще далеко не розробленої проблеми “остарбайтерів”. Проблемно-історичний метод застосовувався при викладі історичного матеріалу в хронологічній послідовності, метод періодизації – при виокремленні певних періодів життя “східних робітників”, історико-статистичний – при обробці цифрових даних. Застосування порівняльно-історичного, проблемно-тематичного методів дозволило охарактеризувати сукупність факторів, що визначали політику окупантів щодо населення завойованих територій, впливали на поглиблення опору ворогу, дослідити відмінності німецького та румунського окупаційних режимів, з’ясувати особливості становища “остарбайтерів” стосовно інших груп іноземних робітників у Третьюму рейху. Завдяки проблемно-хронологічному методу послідовно розглянуто основні етапи здійснення вербувальної політики нацистської Німеччини, становлення та діяльності репатріаційних органів в СРСР, УРСР.

Соціальний напрямок дослідження, який передбачає специфічний погляд на предмет, формулювання проблеми, визначив необхідність використання термінологічного апарату й методичного інструментарію різних гуманітарних наук. Так, низку завдань цього історичного дослідження вирішено за допомогою методів соціології, статистики, соціальної психології.

Роботу побудовано на принципах методологічного плюралізму в єдності всіх його основних компонентів.

Отже, ґрунтуючись на перерахованих вище принципах та методах, виділяючи найсуттєвіше, можемо констатувати, що:

- політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни не була чіткою;

- розпочинаючи війну проти Радянського Союзу, гітлерівці вважали найголовнішим завданням знищення його як держави,

ліквідацію існуючого в ньому суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування. Потім загарбані території планувалось колонізувати німецькими переселенцями, а частину місцевого населення використати як рабів для обслуговування колоністів. Решту ж “мільйонів неповноцінної раси” – знищити. Пізніше ліквідації підлягала і відпрацьована “робоча сила”. Про депортацію цивільного населення для використання його праці у військовій економіці рейху не йшлося;

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів СРСР стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану “бліцкригу” на Східному фронті;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат “Україна”, генеральні округи “Волинь-Поділля”, “Житомир”;

- плануючи депортацію мільйонів українців з окупованих територій до Німеччини, гітлерівці намагалися ліквідувати катастрофічний дефіцит робочих рук у Третьому рейху, забезпечити німецьких капіталістів дармовою робочою силою і цим зацікавити їх у підтримці військової програми нацистського керівництва;

- практично протягом усього періоду окупації насильницьке вивезення робочої сили з окупованих східних територій та її максимальне використання в мілітаристській економіці Німеччини розглядалось правителями Третього рейху як один із визначальних факторів успішного ведення війни за світове панування.

---

¹ Görlitz W. Pauls: Ich stehe hier auf Befehl. - Frankfurt am Main, 1960. - S. 107.

² Цитується за книгою “Безсмертя” (Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945 / Головна редакційна колегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський (заст. голови), П. П. Панченко (заст. голови), Р. Г. Вишневський (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000. – С. 45).

³ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). - RW 19. – Nr 738.

⁴ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 - 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – М.: Воениздат СССР, 1974. – С. 215 – 216.

⁵ Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.

⁶ Пастушенко Т. В. Ульріх Герберт про політику і практику “використання іноземців” у військовій економіці Третього рейху // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 65 – 66.

⁷ Промышленность Германии в период войны 1939 - 1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.

⁸ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.

⁹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

¹⁰ Там само

¹¹ **Рейх** (нім. Reich – держава, імперія). Третій рейх, німецька імперія, гітлерівська Німеччина, гітлерівська держава, так звана "третя імперія". Нацисти ділили історію Німеччини на три періоди, в яких вона виступала як могутня держава. Першою імперією вони вважали "Священну римську імперію" – німецьку державу, що існувала з 962 по 1806 рр. і котра розпалася в результаті наполеонівських завоювань. Другою імперією вони називали німецьку державу, створену Бісмарком у 1871 р., після перемоги над Францією. Ця імперія існувала до 1918 р., коли Німеччина потерпіла поразку в Першій світовій війні. Початком існування Третьої імперії нацисти вважали 30 січня 1933 р. – день приходу до влади Гітлера.

¹² ДАРФ, Ф. 7021, оп 116, спр. 358, арк. 34.

¹³ *Rausching H.* Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.

¹⁴ *Косиц М.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 17.

¹⁵ *Streit C.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 – 1945. – Stuttgart, 1978. – S. 136.

¹⁶ Історія Української РСР: У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.

¹⁷ Цитується за книгою "Безсмертя"... – С. 179.

¹⁸ У промові, проголошеній Гітлером 11 грудня 1941 року, йшлося про 3,8 млн. радянських військовополонених. У свою чергу Й. Сталін у доповіді на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих з партійними та громадськими організаціями м. Москви з нагоди 24-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції 6 листопада 1941 р. заявив, що за 4 місяці війни радянська сторона втратила пропалими безвісти 378 тисяч чоловік (*Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 - 1945) / Объединенная редколлегия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны.* – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 114). Найбільш близькою до істини є сумарна цифра – 3,3 млн. чол. Майже такий показник (3 млн. 350 тис.) отримано Верховним командуванням сухопутних сил вермахту після перерахунку полонених конкретно по таборах. На нього практично виходить у своєму дослідженні й німецький вчений К. Штрайт (*Штрайт К. Солдатами их не считать. Вермахт и советские военнопленные в 1941 - 1945 годах.* / Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1979. – С. 99).

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), Ф. КМФ - 8, оп. 2, спр. 146, арк. 65.

²⁰ Там само.

²¹ *Памяти павших...* - С. 110.

²² Там само.

²³ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 78.

²⁴ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 163.

²⁵ Там само.

²⁶ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – С. 8 – 9.

²⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 38.

²⁸ Там само; - С. 38 – 39.

²⁹ Див. працю Т. В. Пастушенко "Ульріх Герберт про політику і практику "використання іноземців" у військовій економіці Третього рейху"... – С. 67.

³⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 9.

³¹ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 31/32.

³² Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей віком від 14 до 60 років.

³³ Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.

³⁴ "Наказ № 51 по Вінницькій обласній управі від 13 жовтня 1941 року.

В зв'язку з військовим часом, шляхи Вінниччини як державного, так і районного, сільського значення знаходяться в дуже поганому стані... А тому наказую:

Попередній закон про трудгужвідбукот залишається в силі. Тобто кожна доросла людина – чоловіки віком від 18 до 50 років, а також жінки віком від 18 до 40 років, повинні відробити 6 днів по ремонту шляхів. Так само і тяглова худоба повинна відробити 6 днів на цих же роботах...

Голова Вінницької обласної управи Бернард" [*Державний архів Вінницької області* (далі: ДАВО), ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 49].

"7 листопада 1941 р.

Незважаючи на всі можливості, що були до цього часу для повного закінчення збирання врожаю цукрових буряків та картоплі, окремі громадяни до цього часу не закінчили копання цукрових буряків (Могилівка, Михайлівка, Воробіївка й інші), чим самим керівники сіл та земельних громад і громадяни села стали на шлях явного саботажу збирання врожаю.

Наказую: 1. З сьогоднішнього дня оголосити в тих громадах, де не закінчили збирання цукрових буряків і картоплі, загальну трудову мобілізацію всього населення, яке проживає на території цих громад...

Дунаєвецький окружний комісар Егерс" (*Дунаєвецькі вісті*. – 1941. – 9 листопада).

³⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 39.

³⁶ Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.

³⁷ *Загорулько М., Юденков К.* Крах плана "Ольденбург". – С. 341.

³⁸ *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf., 1986. – S. 168.

³⁹ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. - В 8-и т. – Т. 4. - М., 1990. – С. 523.

⁴⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 18.

⁴¹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 182.

⁴² Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.

⁴³ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 230.

⁴⁴ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. - 580 – PS. - Nürnberg, 1946.

⁴⁵ Немецко-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.

⁴⁶ Точніше, із 20 лютого 1943 р., коли цей термін було вперше вжито в наказі рейхсфюрера СС, начальника німецької поліції Гімлера.

⁴⁷ *Пастушенко Т.* Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”. – 2006. – С. 855.

⁴⁸ *Забродець О. В.* Волинські оstarбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцистич. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2005. – С. 108.

1. Джерела та стан розробки теми в науковій літературі

1.1. Джерельна база дослідження

1.1.1. Висвітлення проблеми у збірниках матеріалів і документів, виданнях джерел усної історії

Тема насильницького вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих “східних територій” у нацистське рабство в науковій літературі розпроблена недостатньо. Незважаючи на те, що питання масової примусової депортації людей розглядалося Нюрнберзьким трибуналом, воно досить тривалий час залишалось “непіднятою цілиною”, так і не набуло детального висвітлення істориками колишнього Радянського Союзу. Причина полягала не у відсутності наукового інтересу до нього, а в радянській реальності, де сильнішими над усе були ідеологічні доктрини, догми, застереження.

Переможне завершення найкривавішої із війн, ідеологічний потенціал тих історичних подій керівна партійна верхівка СРСР, як відзначає у праці “Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії” відомий український історик О. Є. Лисенко, “прагнула використати для цементування “блоку комуністів і безпартійних”, “морально-політичної єдності радянського народу”. З огляду на це підносилися роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підпільників, учених, “трудівників тилу” та ін. Водночас із виразно ідеологічних позицій засуджувалися колаборанти, “зрадники Батьківщини”, українські буржуазні націоналісти... Існувало ще кілька соціальних категорій, долю яких зумисне замовчували. До таких відносилися військово-полонені, інваліди, діти, вдови, а також “остарбайтери”. Ідеологічна непрезентабельність тематики, пов’язаної з їх життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на “вигнанців” історіографії...”¹

Саме з ідеологічних міркувань документи стосовно них фактично були недоступними для дослідників – зберігалися в архівах КДБ, а практично кожна людина, яка опинилася в роки війни за будь-яких обставин за кордоном, вважалася, особливо в перше післявоєнне десятиліття, ледь не зрадником Батьківщини (це, насамперед, стосувалося військовополонених). Лише з середини 50-х років протягом кількох наступних десятиріч ганебне табу було поступово зняте.

Тому цілком закономірно дана проблема у тій чи іншій мірі порушувалась спершу у *збірниках* ідеологічно відфільтрованих *матеріалів і документів*, оскільки фактажу для серйозних наукових узагальнень в учених просто не вистачало.

Започаткували друковане висвітлення багатопланових, досить непростих питань "переміщених осіб" ("Displaced Persons" – військовополонених, "остарбайтерів" та ін.) тематично підібрані матеріали, що побачили світ у вікомному 1945 році. Однак повідували вони не про насильницьку депортацію радянських громадян до Німеччини, її причини і наслідки, а присвячувалися одному з найактуальніших на той час питань – репатріації вчорашніх невільників на Батьківщину.

Це – брошура-збірник офіційних матеріалів Управління з репатріації при Раднаркомі СРСР "Репатриация советских граждан".² У ній крім офіційних документів вміщено серію інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. І. Голикова, довідки про хід репатріації, інші матеріали.

Аналогічна за змістом, але доповнена коментарями до інтерв'ю П. І. Голикова, яке він дав 11 листопада 1944 року кореспонденту ТАРС, а також фрагментами спогадів радянських громадян, книжка М. Вистинецького "Родина знает о твоих муках".³

Темі репатріації присвячені також малоформатні книги М. Бричева "Домой на Родину"⁴ та Ю. Хазановича "Этого нельзя забыть",⁵ а також альбом "Они вернулись на Родину",⁶ стаття Л. О. Лабіна "О перемещенных лицах",⁷ надрукована в журналі "Новое время".

Усі вони розглядалися видавцями як агітаційні матеріали; загалом відіграли визначену їм роль.

Це ж можна сказати і про документальні збірники "В фашистском аду: рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе",⁸ "На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона",⁹ "Письма из немецкого рабства",¹⁰ "Советские люди на немецкой каторге",¹¹ книги-брошури Д. Заслав-

ського “Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов”,¹² М. Леснова “Твой долг перед Родиной”.¹³

Крім них вийшли у світ деякі інші збірки матеріалів і документів, в яких фрагментарно, дозовано висвітлюються певні аспекти насильницького переміщення в рейх сотень тисяч радянських громадян із тимчасово окупованих нацистами територій СРСР. В кінці війни, перші післявоєнні роки – це збірники “Сліди фашистських звірів”,¹⁴ “Документы обвиняют”,¹⁵ “Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков”.¹⁶ У них, так би мовити, “по горячих слідах” повідується про звірства окупантів, спричинені ними біди та збитки. Як злочин подається насильницьке вивезення мирного цивільного населення у Німеччину.

В той же час підготовлений до видання ще в 1943 році Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР збірник документів під умовною назвою “Німецька каторга”, хоч і був використаний радянською стороною на Нюрнберзькому процесі, проте друком так і не вийшов. Як свідчать архівні документи, така ж доля спіткала і збірник фольклору українських примусових робітників, запланований до видання вченими Радянської України, написану Т. Лефтеровою дисертацію “Вигнання радянських громадян в неволю у фашистську Німеччину (1942 – 1943 рр.)”¹⁷...

Особливо вартий уваги збірник “Листи з фашистської каторги”,¹⁸ в якому чи не вперше зроблено спробу розповісти мовою документів (листів “остарбайтерів”) про умови їх рабської праці і життя у гітлерівській Німеччині. Однак впадає у вічі “причесаність” окремих надрукованих листів, повна відсутність справжніх імен та прізвищ їхніх авторів (замість них подаються навмисні скорочення типу “Ольга Г – ба”, “Василь І – о”, “Б. К.” і т. д.), що викликає певну недовіру до вміщених матеріалів.

Аналогічний за формою подачі (та й змістом) збірник “Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу”.¹⁹ Тут теж на документальній основі вміщено колективну розповідь про насильницьку депортацію радянських громадян до Німеччини, їх рабське становище в рейху.

І хоч обидва хибують виразною тенденційністю, однобокістю у підборі документального фактажу, ідеологічно зашоре-

ністю, та, попри це, поява збірників, безумовно, сприяла зародженню у глибинах суспільної думки зміни і подальшої трансформації поглядів на “остарбайтерів” як не “ворогів народу”, майбутній реабілітації даної категорії жертв нацизму, адже документи красномовно свідчили, що на чужині вони опинилися не з своєї волі, змушені були працювати на ворога в умовах крайнього насильства.

Досить вдало доповнюють загальну картину проявленої сваволі вміщені як додатки документи окупаційної влади. Проте їх зовсім обмаль. Вони лише фрагментарно, дозовано висвітлюють певні аспекти насильницького переміщення в рейх мирних радянських громадян із тимчасово окупованих нацистами територій СРСР.

У значній мірі це "упущення" ліквідовано у наступних збірниках, зокрема, в опублікованих матеріалах Нюрнберзького процесу.²⁰ Після їх виходу у світ мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненависницькими надтаємними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. В науковий обіг була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою ряду наукових досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї завоювання "нового життєвого простору", світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства. У певній мірі у збірниках висвітлено до того невідомі сторінки примусового використання військовополонених та цивільного населення загарбаних країн у військовій економіці Третього рейху.

Багатий на цікавий фактаж збірник "Преступные цели – преступные средства".²¹ Його перше видання було здійснене, причому російською, німецькою і французькою мовами, в 1963 році у зв'язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлові Вари, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Враховуючи проявлений інтерес до нього з боку істориків та широкої громадськості, в 1968 р. збірник було перевидано, а в 1985 р. здійснено його 3-є видання.

Вміщені у збірнику документи яскраво викривають злочинні дії загарбників, наочно засвідчують про навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених, що було конкретним втіленням у життя державної політики нацистської Німеччини. Документи також переконливо

повідують, що основою цих злочинів стала "расова теорія", котра проголошувала надумане право німців панувати над іншими народами.

Одним із проявів злочинного прагнення до такого панування була депортація підневільного населення у нацистське рабство, про що окремо йдеться у збірнику в його четвертому розділі "Рабсько-кріпосницькі умови праці населення на окупованій території Радянського Союзу і масове вигнання радянських людей на роботу в Німеччину". В даній тематичній добірці мовою реальних фактів спростовується твердження гітлерівської пропаганди про "масову добровільну згоду «східних робітників» на «вербування», розповідається про каральні операції під час здійснення цих злочинних заходів.

Певні відомості про насильницьке використання радянських громадян у німецькій мілітаристській економіці містяться у збірнику "Совершенно секретно! Только для командования!",²² а також перекладених з німецької мови і виданих в СРСР збірниках документів "Анатомия войны"²³ та "СС в действии",²⁴ незаперечною позитивною рисою яких є їх насиченість цікавими, малодоступними на той час документальними матеріалами, які створюють більш широкий проблемно-тематичний фон для вивчення історії Другої світової війни.

Поряд із згадуваними збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі "прив'язувалися" виключно до конкретних територій – тодішніх союзних республік. Першим в Україні таким був збірник документів і матеріалів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні",²⁵ виданий у Києві в 1963 р. У ньому повідується про горе і страждання, яких зазнало населення республіки під владою гітлерівців. Значна кількість документів присвячена висвітленню насильницького вивезення українців на німецьку каторгу. І це цілком закономірно, адже саме Україну, як уже відмічалось, нацисти розглядали основним джерелом робочої сили для своєї економіки. Документи також свідчать, що депортація здійснювалась в обстановці кривавого терору, цілеспрямованого насильства, цілковитої зневаги до людської гідності.

Цікавий різноплановий трьохтомний збірник "Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945".²⁶ У ньому окрім документального висвітлення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення республіки не схилилось

перед новітніми рабовласниками, а чинило мужній опір ворогові, що так і не дочекались у Німеччині тисяч і тисяч українців, яким була вготована нелегка доля "остарбайтерів", – ухилиючись від насильницького "вербування", вони поповнювали ряди народних месників.

Безумовний інтерес серед документальних збірників становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання "Історія застерігає".²⁷ У збірник включено розділ "Каторжна праця та вигнання населення в рабство", в якому розкривається політика свавілля, насильства, беззаконня гітлерівських окупантів. Документи свідчать про каторжні умови праці під страхом смертної кари, рабський режим експлуатації, примусову мобілізацію робочої сили з широким застосуванням спеціальних каральних експедицій окупантів.

Не можна обминути увагою також документальні збірники, в котрих висвітлюється період нацистської окупації, в т. ч. депортація цивільного населення, ще більш диференційовано – в окремих регіонах України. Це, насамперед, видання, що стосуються безпосередньо областей республіки: "Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.)",²⁸ "Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.",²⁹ "Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.)",³⁰ "Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945",³¹ "Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945",³² "Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945)",³³ "Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945)",³⁴ "Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.)",³⁵ "Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945)"³⁶ та ін.

Поділлю присвячені збірники документів і матеріалів "Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)"³⁷ та "Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)".³⁸

В обох книгах йдеться про кривавий терор, якого зазнало населення Подільського краю в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів, що зумовлювались не лише расистською ідеологією нацистів, а й тим, що на подільській землі, під Вінницею, загарбники розмістили нацистський об'єкт № 1 – ставку А. Гітлера "Вервольф". Крім неї порівняно недалеко існувала ще одна надсекретна споруда – ставка "Штай-

нбрух” рейхсмаршала Г. Герінга – другої особи Третього рейху.

Чимало документів розповідають про жорстокість та насильство, яким супроводжувалась депортація тисяч юнаків і дівчат під час війни, про опір подолян, їх вагомий внесок у Перемогу.

В той же час через тенденційний підбір документальної бази, заздалегідь визначену ідеологічну спрямованість у збірниках не розкрито повної, об’єктивної картини реальної дійсності.

Загалом, згадані збірники можна об’єднати в один документальний комплекс і виокремити в ньому центральні (“Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”) та регіональні (“Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)”, “Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)” та ін.). З ідеологічної точки зору ці збірники документів стали своєрідними обвинувальними актами проти окупантів та політики, яку вони проводили на Україні, а з наукової точки зору – першими науковими виданнями документів, що висвітлюють період нацистської окупації в Україні.

Ряд документальних видань, в яких порушується тема “ост-арбайтерів”, вийшли за період незалежності України. Для них характерна максимальна наближеність до об’єктивних оцінок подій 1940-х років, вільних від ідеологічних кліше та стереотипів минулого.

Особливо помітним став вихід у світ збірника документів та матеріалів "Київський процес".³⁹ У ньому вперше опубліковано документи і матеріали кримінальної справи 15-и німецьких військових злочинців, розгляд якої відбувся в столиці України в січні 1946 р. і чимось нагадував відомий Нюрнберзький процес. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що на відміну від літературних творів, кінофільмів про Велику Вітчизняну війну, мемуарів радянських полководців, спогадів ветеранів війни, у протоколі судового засідання містяться показання самих воєнних злочинців. Тому кожен, хто знайомиться з оприлюдненими документами, має змогу довідатися про мотиви вчинків підсудних, так би мовити, "з перших вуст". Із протоколів допитів обвинувачених і свідків та інших матеріалів постають жахливі своєю правдивістю факти свавілля нацистів на окупованій території України: засуджені Військовим трибуналом Київського військового округу злочинці мали пряму причетність і до моторошних розправ над військовополоненими та мирними жителями, і до знищення на окупованій території соціально-культурних цінностей та житлового фонду населених пунктів, і до насиль-

ницького вигнання цивільного населення у німецьке рабство...

Це ж можна сказати і про збірник “Архіви окупації”,⁴⁰ де вперше опубліковано інформацію про так звані “окупаційні фонди”, у складі яких зосереджено документи центральних та місцевих органів влади й управління, військових структур, адміністративно-судових, каральних органів, а також підприємств, установ, організацій, що діяли на окупованій території України, їхню політику стосовно “примітивних слов’ян”.

Подією стала поява документального серіалу, що містить матеріали виключно німецького походження, – 4-томного видання “Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів”.⁴¹ У 2 та 3 томах цього видання знаходимо практично невідомі науковцям України документи про добу окупації. Особливий інтерес викликають, скажімо, аналітичні матеріали німецьких спецслужб про діяльність радянського підпілля й партизанського руху, про націоналістичний рух, про окупаційну політику німців та настрої місцевого населення тощо. Щоправда, матеріали, вміщені в цих томах, так би мовити, географічно прив’язані не до Поділля, а до західно-українських теренів, а відтак, і змістовно вони дещо зміщені в бік висвітлення історії націоналістичного руху та УПА в роки війни. Але в цілому багатотомник досить інформативно насичений й дозволяє більш повно досліджувати українську історію 1941 – 1944 рр.⁴²

З другої половини 1990-х років в Україні започатковано видання збірок сучасних спогадів колишніх примусових робітників, що конкретикою особистісних вражень доповнюють цілу низку питань, на які внаслідок своєї специфіки не дають і не можуть дати вичерпної відповіді офіційні архівні джерела: про стосунки між самими “остарбайтерами” та між ними й “новими господарями” – бауерами, адміністрацією підприємств, німецьким інженерно-технічним персоналом, місцевим населенням; побутові умови; гендерний аспект; моделі поведінки і стратегії виживання; адаптаційну спроможність; моральну реабілітацію тощо.⁴³ Саме ці аспекти в значній мірі висвітлюються в книгах “Остарбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини”,⁴⁴ “Пам’ять заради майбутнього”,⁴⁵ “Остарбайтери: Спогади, статті”,⁴⁶ В. Смереки “В німецькій неволі”,⁴⁷ Л. Демчиної “Зі Сходу на Захід”,⁴⁸ О. Воловича “Спомин про “світле минуле””,⁴⁹ О. Сидоренка, В. Котляра “Книга українських “остарбайтерів”⁵⁰ та ін.

Опубліковані спогади в силу своєї специфіки сприяли зародженню в Україні нової історичної дисципліни – усної історії, становлення якої відбулося у країнах Західної Європи й Америки в 1960 – 1970 рр., справило помітний вплив на розвиток світової історичної науки. Її головним предметом є індивідуальний досвід окремої людини, головним джерелом досліджень – розповіді очевидців, а головним завданням (за визначенням одного із основоположників дисципліни Пола Томпсона) – “повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їй можливість заговорити на повний голос”.⁵¹

Залучення до історичних студій спогадів очевидців, як відзначає у статті “Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну”⁵² київський науковець Т. Пастушенко, наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини конкретного історичного періоду, мотивів тих чи інших її дій у виниклих ситуаціях.

Першим в Україні виданням джерел *усної історії* примусових робітників, підготовлених згідно з методикою усної історії, стала збірка спогадів “Невигадане: усні історії остарбайтерів”.⁵³ Це видання з’явилося в результаті польового дослідження Г. Грінченко, доцентки Харківського національного університету імені Василя Каразіна, яка записала свідчення жителів Харкова та Харківської області.

В 2006 році в Києві вийшов черговий збірник, сформований на джерелах усної історії, – “...То була неволя”⁵⁴ Першу його частину складають наукові статті провідних українських дослідників історичної долі колишніх “східних робітників”, другу – власне “усні історії”. Зібраний у ній матеріал представлений у формі відповідей на запитання анкети, автобіографічних рукописів і транскрипту усних історій. Публікуючи біографічні спогади колишніх “остарбайтерів”, упорядники мали чітку мету – вшанувати пам’ять жертв нацистських переслідувань, а також усіх співвітчизників, які пережили воєнне лихоліття.

Серед інших документальних видань, у яких порушується тема використання нацистами праці мирного населення України в мілітаристській економіці рейху, книги “Помним”,⁵⁵ “Ост: клеймо неволі”.⁵⁶ Перша видана в 1998 р. в Херсоні і містить ряд документів та матеріалів про херсонців – колишніх в’язнів нацизму. Основу збірника складають спогади самих невольників – колишніх військовополонених, “остарбайтерів” – про ті нелюдські страждання, котрих їм довелося зазнати на німецькій каторзі.

Книгу підготували викладачі та студенти Херсонського технічного університету у співпраці з обласною Спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашизму.

Документальний збірник "Ост: клеймо неволі" побачив світ у 2000 р. у Кіровограді. Виданий редакційною групою "Реабілітовані історією" Кіровоградського відділення Національної Спілки письменників. Збірник складається з двох розділів. Перший – це сорок спогадів колишніх "остарбайтерів", другий – архівні документи, переважна частина яких – листи "східних робітників" з нацистського рейху.

Повністю листам "остарбайтерів", які через перепони гітлерівської цензури так і не дійшли до адресатів, присвячений збірник "Україна сниться..."⁵⁷ виданий у 1995 році в м. Хмельницькому. В них зафіксовано біль і тривоги каторжан. В той же час – це досить об'єктивні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців.

Свій внесок у дослідження теми "остарбайтерів" зробили українські вчені діаспори. В 1966 р. у третій редакції вийшло видання "Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі"⁵⁸, в якому колишній в'язень нацистських таборів О. Воропай⁵⁹ опублікував матеріали, зібрані ним у воєнний та повоєнний час у таборах для переміщених осіб.

Розповіді колишніх невольників рейху, написані очевидцями через декілька десятиліть після закінчення війни, поряд з різноманітними спогадами, свідченнями, документами Другої світової війни, містить збірник канадського дослідника М. Марунчака "В боротьбі за Українську державу".⁶⁰

Американський дослідник українського походження Г. Г. Вербицький видав друком збірник документів та спогадів "Остарбайтери. Історія росіян, насильно вивезених на роботи в Німеччину (Друга світова війна)".⁶¹

Побачили світ спогади окремих "остарбайтерів", які з політичних та інших причин так і не повернулися в СРСР.⁶² Серед них спомини про минуле "На перехресті долі"⁶³ активної діячки української діаспори, громадянки ФРН Н. Сайц. Це – щира і відверта автобіографічна розповідь про життєвий шлях української дівчини з Тернопільщини, яка, виконуючи настанову батька, не повернулася після війни в Україну, оповідь про те, як вижила між чужими людьми в чужій зруйнованій країні, як зберегла любов до України, власну національну гідність...

Із країн Співдружності Незалежних Держав (СНД) за остан-

не десятиліття найбільшого успіху у виданні документальних збірників, присвячених проблемам насильницького вивезення у рейх робочої сили та репатріації примусових робітників на батьківщину, домоглись сусіди-білоруси. В 1996 – 1998 роках у Мінську вийшли друком чотири книги документів і матеріалів під загальною назвою "Білоруські остарбайтери".⁶⁴ У першій книзі повідується про вигнання населення республіки на примусові роботи в Німеччину в 1941 – 1942 роках, у другій – в 1943-44 рр. Третя та четверта книги збірника присвячені проблемам репатріації радянських громадян, зокрема, білорусів у рідні краї. Загальний обсяг видання – майже півтори тисячі сторінок книжкового тексту. Воно відкриває нові можливості для вивчення ще далеко не дослідженої долі "остарбайтерів".

За видовою ознакою опубліковані документи можна поділити на три групи. Найбільшу групу складають радянські документи військового часу, що стосуються мобілізації населення на активний опір ворогові, діяльності патріотичного підпілля та народних месників, документи, що викривають грабіжницькі і насильницькі дії гітлерівських загарбників. Другу групу – тематично підібрані документи окупаційної влади, третю – документи епістолярного та мемуарного жанрів (спогади, листи "остарбайтерів" з нацистської каторги).

Порівняльний аналіз опублікованих збірників джерел радянського і пострадянського періодів засвідчує певні відмінності у поданні інформації. Для документальних збірників, виданих в СРСР до 1991 р., характерні тенденційність підбору документальної бази, заздалегідь визначена ідеологічна спрямованість, що обмежували повноту відображення історичної дійсності.

Значно більшою об'єктивністю відзначаються документальні збірники пострадянського періоду. Окрему інформативну сторінку складають усні історії колишніх примусових робітників.

1.1.2. Характеристика архівних джерел

Найповніша джерельна база з даної проблематики, безумовно, сконцентрована в архівах.

Слід зазначити, що після “горбачовської перебудови”, проголошення незалежності України вона стала більш доступною для дослідників. Цьому сприяло масове розсекречення архівних документів, проведене в українських архівах (за період 1989 – 1995 рр. – понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів),⁶⁵ яке відкрило двері до десятиліттями приховуваної з політико-ідеологічних міркувань інформації періоду нацистської окупації 1941 – 1945 рр.

Значний інтерес, зокрема, становлять фонди **Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**.

Насамперед, у цьому архіві зосереджено документи Центрального Комітету Компартії України (ЦК КПУ; до жовтня 1952 року – ЦК КП(б)У). Оскільки Комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була керівною і спрямовуючою силою, ЦК до серпня 1991 року мав статус вищого політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, в тому числі в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню нацистськими загарбниками, в поверненні на батьківщину та трудовлаштуванні насильно вивезених до Німеччини мирних громадян. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, у значній мірі проливають світло на події воєнного та післявоєнного періодів, допомагають глибше уявити ставлення держави до долі мільйонів українців, яким довелося зазнати страждань на нацистській каторзі, зіткнутись із труднощами як під час репатріації, так і після повернення у рідні краї.

Багаті на інформацію також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані, акти про злодіяння окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополонених, примусове вивезення цивільного населення на каторжні роботи до Німеччини, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні, міські та районні комітети партії.

Особливий масив джерел складають документи Української республіканської комісії з обліку збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками. Це – завірені місцевими

органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населеним пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів місцевими партійно-радянськими органами, обласними, міськими, районними комісіями сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їх прислужників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в довідках, доповідних записках, донесеннях Наркомату внутрішніх справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У. Усі згадані документи зосереджені у досить об'ємному фондї № 1.

Такий же великий документальний масив підпільно-партизанського руху в Україні. Кількісно він представлений у 6792 справах 73-х фондів. Для дослідження теми цікаві дані найчастіше містяться в таких документах: звітах підпільних обкомів партії, командування з'єднань, бригад, загонів, полків про виконання бойових завдань, діяльність на окупованій території; довідках, доповідних записках командування партизанських формувань про політичне, економічне становище на окупованій території, про окупаційний режим; рапортах, донесеннях, листівках, газетах, що видавалися та розповсюджувалися партизанами. Із них можна почерпнути конкретні факти про операції по визволенню зі збірних таборів та ешелонів людей, які насильно відправлялися в Німеччину, про агітаційну роботу серед населення, інші форми боротьби по зриву "вербувальної" кампанії, розгорнутої окупаційною владою.

У фондах 62 (оп. 27, спр. 101), 76 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 5) йдеться про діяльність народних месників Вінниччини, у фондах 91 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 1) та ін. – Кам'янець-Подільщини.

Із документів фонду 57 (оп. 4, спр. 377) (та й інших фондів) можна почерпнути відомості про діяльність ОУН на Поділлі. Крім того, у даному фондї ("Колекція документів з історії Комуністичної партії України") містяться копії документів окупаційної влади: довідки, акти, відомості про звірства загарбників, зни-

щення мирного населення, створення концтаборів і гетто, примусове вивезення громадян на каторжні роботи до Німеччини, руйнування та пограбування населених пунктів, майна (в тому числі по Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях); копії витягів з доповідей на засіданнях гебітскомісаріатів Волині та Поділля.

Варта уваги дослідників також колекція документів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 166, оп. 2; 3). Колекція представлена документами про нацистський окупаційний режим на території України, зокрема, політику окупаційних властей щодо населення загарбаних територій, листами на Батьківщину радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини, іншими матеріалами.

Такі ж багаті на інформацію з даної проблематики і фонди **Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)**.

У фонді № 2 зосереджено документи Ради Міністрів УРСР (до березня 1946 р. – Ради Народних Комісарів УРСР). Із них, зокрема, можна довідатись про діяльність уряду республіки по організації заходів по поверненню в Україну радянських громадян, насильно вивезених гітлерівцями на нацистську каторгу, їх облаштуванню на батьківщині, участі у відбудові зруйнованого війною господарства республіки. Серед документів – і відповідні урядові розпорядження та рішення, і директиви, інструкції, методичні поради, вказівки відділу з питань репатріації, спеціально створеному при Раднаркомі УРСР, і звіти, доповідні записки, довідки, відомості аналогічних відділів, що функціонували до початку 50-х років при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, розпорядчі, інформаційно-довідкові документи міністерств і відомств (освіти, охорони здоров'я, фінансів, важкої, вугільної промисловості та інших), що були безпосередньо задіяні до вирішення даного питання.

Зведені відомості про вбивства мирного населення, насильство окупантів, вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини містяться у документах Державної планової комісії (Держплану) при РНК УРСР (ф. 337, оп. 30, спр. 73), Статистичного управління Української РСР (ф. 582), згадуваної Української республіканської надзвичайної комісії з встановлення збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками (ф. 3538), Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 4620).

Особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема, Рейхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8), оперативного штабу імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей (ф. 3674, 3676) та рейхскомісаріату "Україна" (ф. 3206). Це документи офіційного характеру, призначені для внутрішнього користування – різного роду інформації, доповіді, звіти. Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали нацистські завоювальники на загарбаних територіях.

Так, відомості про пропагандистські заходи по розгортанню "вербувальної" кампанії можна почерпнути із матеріалів фонду 3538 (оп. 2, спр. 256), про закриття в Україні середніх шкіл та інститутів, відправку їх викладачів і учнів на примусові роботи – фонду 3676 (оп. 4 спр. 42), про умови життя "остарбайтерів" у нацистській неволі – із фондів 3260 (оп. 1, спр. 38), 4620 (оп. 3, спр. 285). У фонді 3206 (оп. 2, спр. 6, 185, 187; оп. 6, спр. 306 – 358) зосереджено документи про вербування робочої сили до Німеччини, списки українців, які працювали на каторзі у рейху, алфавітну картотеку, судові справи. У документах згаданих та інших фондів міститься також інформація про організацію бірж праці, насильство, виявлене гітлерівцями на окупованих територіях під час примусової депортації тощо.

В архіві також зберігається фонд генерал-комісара Волині і Поділля (ф. 2077). В ньому зосереджено постанови, розпорядження рейхскомісара України, генерал-комісара Волині і Поділля щодо повноважень обласних комісарів; встановлення поземельного податку; здійснення цінової політики в окупованих областях; мобілізацію населення на роботу тощо.

Значну цінність для вітчизняних дослідників становить зроблена з трофейних документів, переданих американською воєнною місією Національному архіву США, колекція мікрофотокопій, в якій йдеться про діяльність німецьких адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, зокрема, в захопленій Радянській Україні.

Не менш цікава також колекція документів і листів радянських громадян, вигнаних до нацистської Німеччини (ф. 4470).

Цінні фотодокументи, на яких зафіксовано відправлення українських примусових робітників до рейху, зберігаються в **Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України)** (од. обліку: 0-17089; 0-17127;

0-17128; 0-17097; 0-230365; 0-230366; 0-230367; 0-174608; 2-67937; 2-118489 та ін.). Тут також зберігається ряд кінодокументів, що стосуються теми: німецький пропагандистський фільм про українську молодь, вивезену на роботи до рейху, призначений для демонстрування населенню окупованих територій СРСР (1942 р.; арх. № 3254), пропагандистський кіносюжет із закликом до українських дівчат виїздити на роботи до Німеччини, в якому широко використано агітаційні плакати (1943 р.; арх. № 3269), німецька кінохроніка з оглядом тижневих новин, що містять фрагментарні сюжети про “остарбайтерів”: примусові робітники з СРСР працюють токарями та зварювальниками на одному із заводів (1943 р.; арх. № 3274), робітники з України та Росії на сільськогосподарських роботах (1943 р.; арх. № 3282), збори на заводі, де працюють українські робітники, виступає керівник підприємства (1943 р.; арх. № 3279), кіножурнал “Радянська Україна” (квітень, 1945 р.), де повідують про дітей, що повернулися з нацистського полону і оселилися в Київському дитячому будинку, зокрема, зафіксовано недавніх невірників у їдальні, на уроці (арх. № 222) тощо.

Певні відомості про діяльність ОУН на Поділлі, про особливості окупаційного режиму на території “Трансністрії” можна почерпнути з матеріалів **довідково-інформаційного фонду науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України**.

Тут же, а також у газетному фонді **НБУ України ім. В. Вернадського**, як і в багатьох архівних установах, зберігаються періодичні видання періоду Великої Вітчизняної війни, з яких можна почерпнути відомості про ідеологічну політику нацистської Німеччини.

Значна кількість джерел, що безпосередньо стосується “остарбайтерів”, зосереджена у **фондовій колекції документів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”** (м. Київ). Серед них – зразки агітаційної продукції: оголошення, листівки, ілюстровані плакати окупаційної влади із закликами записуватися на роботу до Німеччини (фонди КВ-12729, Л-1394; КВ-26554, Л-2289; КВ-1648, Л-841; КВ-16473, Л-789); особисті документи “остарбайтерів”, видані українськими “арбайтеамтами”, що відображають процедуру мобілізації робочої сили на початку “вербувальної” кампанії на окупованій Україні: повістки бірж праці, різноманітні анкети, листи, опитування (КВ-12406, Л-4974; КВ-

23155, Д-4826; КВ-68922, Д-14234; КВ-13312, Д-2661; КВ-13197, Д-2598; КВ-13181, Д-2583); робочі картки, які отримували наші співвітчизники після прибуття до рейху й розподілу на роботу (КВ-10714, Д-1794; КВ-19093, Д-1943; КВ-19414, Д-4274; КВ-19408, Д-4268; КВ-19409, Д-4269; КВ-65699, Д-13695; КВ-196096, Д-29300); листи та поштові картки "східних робітників" (КВ-10726, Л-545; КВ-10725, Л-544; КВ-10723, Л-537).

Значним доповненням колекції листів та особистих документів українських "остарбайтерів" є матеріали фотодокументального фонду, в якому представлено близько сотні зроблених у Німеччині портретних і групових фотографій українських робітників.

У 2003 р. започатковано фонд усної історії "остарбайтерів". У ньому зібрано значну кількість усних та писемних спогадів жителів України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині. Це – переважно рукописи, листи з відповідними анкетами, спеціально розробленими співробітниками музею ⁶⁶ (КВ-10725, Л-537/88).

Багаті на інформацію з проблем насильного вивезення гітлерівцями цивільного населення Поділля на каторжні роботи в Німеччину, перебування подолян у нацистському рабстві, їх репатріації на Батьківщину, опору окупантам у рядах радянських партизанів, патріотично-комсомольського та націоналістичного підпілля фонди **державних архівів Вінницької (ДАВО) та Хмельницької (ДАХО) областей.**

В обох архівах зібрано документи окупаційного періоду, насамперед, органів окупаційної влади: рейхскомісаріату "Україна", гебітс- і штатдтс-комісаріатів, міських, повітових (в румунській зоні окупації), районних, сільських управ. Зокрема, накази, вказівки, розпорядження рейхскомісаріату і його шефа Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях, зустрічаються серед документів гебітс- та штатдтс-комісаріатів (адміністративних одиниць у рейхскомісаріаті "Україна" обласного та міського рівня), які, в свою чергу, видавали директиви та розпорядження з різних питань, у т. ч. з приводу організації "вербувальної" кампанії, відправлення робочої сили до Німеччини та ін. (ДАВО: ф. 2271, оп. 1, спр. 1; ф. Р -1504, оп. 1, спр. 1; ДАХО: ф. Р - 426, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 429, оп. 1, спр. 1).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і "при-

в'язані" до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління – міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищестоящі органи про виконання тих чи інших заходів новоявленої влади, і листування з приводу відправки робочої сили до Німеччини, і погрози покарання непокірних, і списки насильно депортованих та тих, хто ухилився від "трудової мобілізації" тощо (ДАВО: ф. Р - 1312, ф. Р - 1358, ф. Р - 1433 та ін.).

Особливо великий за обсягом фонд Р - 434 "Кам'янець-Подільська міська управа" (ДАХО). Він нараховує 2021 справу. В них зібрано накази, оголошення генерального комісара Волині і Поділля, гебітскомісаріату, польового коменданта; відомості перепису населення; списки робітників та службовців установ, підприємств міста на отримання хлібних карток; список виплат на утримання сімей, члени яких вибули до Німеччини, ряд інших документів. Подібна інформація міститься також у фондах Шепетівської (ДАХО, ф. Р – 435), Проскурівської (ДАХО, ф. Р – 437), Деражнянської (ДАХО, ф. Р – 436), Славутської (ДАХО, ф. Р – 2413) міських управ.

Глибше збагнути особливості румунської окупації, депортації цивільного населення з території Північної "Трансністрії" (південних районів Вінниччини) дозволяють документи, що містяться у фондах ДАВО: Р - 2966 "Могилів-Подільська повітова управа", Р - 1533 "Станіславчицька райуправа", Р - 1417 "Шпиківська райуправа", Р - 1644 "Джугастрівська сільуправа" та ін. Вони повідують, що румунські загарбники мало чим поступалися німецьким – так само грабували, чинили розправи над мирним населенням, розглядали його, як рабів, дешеvu робочу силу, яку належало максимально експлуатувати. При цьому не дозволяли німцям використовувати її в економіці рейху.

Безумовний інтерес дослідників викликають трофейні документи, котрі безпосередньо стосуються ставки Гітлера "Вервольф", – діяльності охоронної групи "Ост" таємної польової поліції імперської служби безпеки, в яких, крім іншого, йдеться про масове ухилення населення від вивезення в Німеччину, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих до ставки районах, про каральні акції окупантів (ДАВО, ф. П - 425, оп. 1).

Окремий масив становлять документи, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців Поділля гітлерівським загарбникам, про їхню участь у патріотичному підпіллі та в рядах загонів народних месників, про масову протидію подолян пла-

нам нацистів здійснити тотальну депортацію працездатного цивільного населення до рейху (ДАВО: ф. П - 425; ДАХО: ф. Р - 1941, ф. Р - 1475, ф. Р - 3484 та ін.).

В архівах зберігаються листи "остарбайтерів", написані на каторзі в рейху, їх спогади, преса періоду окупації Поділля гітлерівськими загарбниками, певна частина документів місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Серед документів чимало поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про інші злочини нацистських загарбників (ДАВО: ф. П - 425, оп. 1, спр. 17; Р - 1683, оп. 1, спр. 5; ДАХО: ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42 та ін.), свідчення та заяви громадян.⁶⁷

В обох архівах зосереджена значна кількість переданих органами СБУ фільтраційних справ на подолян, які перебували в концтаборах та на примусових роботах в Німеччині і інших країнах під час Другої світової війни (ДАВО: ф. Р - 6023; ДАХО: ф. Р - 6193).

Як правило, фільтраційні справи складаються з:

- документів державних установ (органів виконавчої влади, НКВС, "СМЕРШу" та ін.);
- німецьких документів та матеріалів;
- копій документів союзницьких військ.

Дуже інформативними є документи радянського походження, які умовно можна розподілити на такі групи: особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час їх перебування поза межами України; характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих осіб після їх повернення на батьківщину та ін.

У фільтраційних справах (але в основному у фондах Р - 2700 "Вінницький облвиконком Ради депутатів трудящих", Р - 338 "Кам'янець-Подільський облвиконком Ради депутатів трудящих") зустрічаються й "опитувальні аркуші" осіб, які повернулися. В таких "аркушах" фіксувалися умови "вербування", відомості про життя в неволі, нерідко називаються конкретні імена новітніх рабовласників.

Крім того, у фондах Р - 2700 та Р - 338 зосереджено документи, що стосуються роботи відділів у справах репатріації, створених при обох облвиконкомах, діяльності власне обласних виконавчих комітетів з питань організації повернення у рідні місця насильно вивезених на німецьку каторгу мешканців Поділля, роботи обласних приймально-розподільчих пунктів.

Особливо багаті на фактаж з проблематики життя примусових робітників центральні російські архіви. Насамперед, **Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)**. Тут зосереджено документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; даний фонд нараховує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). У ньому міститься 54 тис. зведених актів про збитки та злочиння німецьких загарбників та понад 250 тис. протоколів опитувань свідків і особистих заяв, близько 200 тис. опитувальних листів із розслідування злочинів нацистських загарбників.⁶⁸

Поряд із створенням документальної бази по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів у завдання комісії входив також поіменний облік німецьких працекористувачів для притягнення їх до суду чи подання позову на відшкодування витрат на лікування та виплату пенсій "остарбайтерам", котрі втратили здоров'я і працездатність. Тій же меті в значній мірі слугували й згадувані опитувальні листи репатріантів.

У матеріалах комісії широко представлено Поділля. Це – акти про злочиння гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіону, списки розстріляних мирних громадян та насильно вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про їх нелюдське утримання у концентраційних таборах, що в період окупації існували на території Вінниччини та Кам'янець-Подільщини, матеріали про спалені села тощо.

Такий же значимий фонд 9526, в якому зібрано документи діяльності Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. У ньому 5 описів, 13000 справ. Особливо варті на увагу підсумкові звітні матеріали, зокрема, об'ємний "Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по здійсненню репатріації громадян СРСР і громадян іноземних держав у період Великої

Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)". В даному документі відображено різноманітні аспекти репатріації радянських громадян, в т. ч. уродженців Української РСР, за час від початку репатріації до 1 березня 1946 р.

Багато різноманітної інформації з даної тематики міститься в документах Генеральної прокуратури Радянського Союзу (ф. 8413) і особливо – у фонді перевірко-фільтраційних таборів (ф. 9408).

Варті на увагу дослідників документи, що зберігаються в **Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ)**, утвореному 15 березня 1999 р. згідно постанови уряду Російської Федерації шляхом об'єднання Російського центру зберігання, використання документів новітньої історії та Центру зберігання документів Московської області. Так, досить цінні відомості містять різноманітні довідки, інформації, доповідні записки про політичні настрої репатріантів, підписані секретарями обкомів ВКП(б). Зокрема, серед них є і документи Кам'янець-Подільського обкому партії за період з липня по жовтень 1945 р. Вони містять ґрунтовні дані про віковий та соціальний склад репатріантів, їх побутове та трудове влаштування, розмір державної матеріальної допомоги, настрої тих, хто повернувся з німецької каторги на батьківщину.

Унікальні трофейні документи зібрано в колишньому Центрі зберігання документальних колекцій, що з 15 березня 1999 р. структурно увійшов до складу **Російського державного військового архіву (РДВА)**. Про їх зміст красномовно говорять назви фондів: ф. 700 ("Відомство по Чотирирічному плану"), ф. 1164 ("Документальні матеріали поліцейських органів Німеччини на радянських і польських громадян, котрі перебували в Німеччині в період Другої світової війни в німецько-фашистському полоні"), ф. 1165 ("Документальні матеріали на радянських і польських громадян, що перебували в німецько-фашистському полоні, і російських емігрантів, засуджених німецько-фашистським судом"), ф. 1382 ("Документальні матеріали на радянських та іноземних громадян, які перебували в Німеччині в період Великої Вітчизняної війни")...

Проте найважливішими для з'ясування аспектів окупаційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо пограбування захоплених територій, відправки робочої сили до Німеччини та інших, є документи окупаційної влади. Значна їх кількість, зокрема документи Рейхсміністерства окупованих східних

територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), служби безпеки рейху (Reichssicherheitshauptamt), Рейхсміністра праці (Reichsarbeitsministerium), зберігаються у **Федеральному архіві Німеччини** (Бундесархіві), розташованому в м. Кобленц (**Bundesarchiv, Koblenz**), а також у **Федеральному військовому архіві** (м. Фрайбург) (**Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg**).

Серед них директиви нацистських властей стосовно "вербування" населення і його використання в економіці Німеччини, матеріали, що розкривають механізм "вербування" "східних робітників" шляхом застосування насильства як з боку каральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади (Бундесархів, фонди: РВ 19/2147, РВ 19/2148, РХ 36/348 та ін.). У той же час ряд документів засвідчують, що з метою залучення добровольців для робіт у Німеччині у пропагандистських цілях їм та їхнім сім'ям передбачали певні пільги: збереження за ними права на отримання наділів землі, виплати родичам у випадку їх непрацездатності грошової допомоги тощо (РВ 19/2148, РХ 36/348).

У багатьох документах повідується про те, що всі прибулі до Німеччини робітники брались на облік місцевою поліцією (РХ 36/348), що нелюдське ставлення до них у рейху визначалось і регламентувалось численними пам'ятками, інструкціями, розпорядженнями, прийнятими на державному та місцевому рівнях (РВ 19/2147, РВ 19/2148).

Досить значною є кількість архівних матеріалів, де йдеться про злиденне, голодне існування "східних робітників", їх утримання в закритих таборах, дискримінацію в оплаті праці та її каторжний характер, позбавлення "остарбайтерів" будь-яких людських прав (РВ 19/2148, Р 58/178).

Чимало документів також свідчать, що примусові методи "вербування" робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з "остарбайтерами", активно стимулювали партизанський рух, патріотичне підпілля (РВ 30/33).

Певна джерельна база міститься також в державних земельних та місцевих комунальних архівах Німеччини і Австрії.⁶⁹

Різномасштабний об'ємний джерельно-документальний масив, що зберігається в скарбницях історичної пам'яті (архівах) і став доступнішим для дослідників, створює умови для масштабної реконструкції ученими історичних подій та мак-

симально об'єктивного, глибокого їх осмислення, відновлення історичної правди й справедливості.

1.2. Історіографія проблеми

1.2.1. Радянська історіографія

Першою великою узагальнюючою працею подій Другої світової війни на території СРСР була книга "О Великой Отечественной войне Советского Союза",⁷⁰ автором якої виступає Й. В. Сталін. Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищівних поразок, що їх зазнала Червона армія в 1941 – 1942 рр., прорахунків вищого радянського керівництва напередодні і в початковій стадії війни, про численні інші трагічні сторінки, в праці про них фактично не обумовлено й словом, як і не сказано про величезні людські втрати на фронтах та в результаті нацистської окупації значної частини території країни. Скрізь домінує бравурний тон, всюди перемоги, котрі, врешті-решт, зумовили найвеличнішу і найпам'ятнішу в історії людства – перемогу над німецьким нацизмом...

Подібна однобокість у певній мірі характерна й для праці М. Супруненка "Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945 рр.)".⁷¹ Проте вона в порівнянні з названою вище більш об'єктивна, охоплює досить значну кількість проблем історії України періоду воєнних років. У ній, зокрема, вперше зроблена спроба проаналізувати результати мобілізації сил українського народу на початковому етапі війни, детально відображені оборонні бої радянських військ під Києвом і Одесою, в Донбасі та під Севастополем і участь у них населення України, процес перебазування промисловості України в східні райони СРСР. Спеціальні параграфи відтворюють трудовий подвиг українського народу в роки війни, а окрема глава – початок відбудови народного господарства і завершення возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській радянській державі.

Певна частина роботи присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму. Але через існуючі перепони до архівних джерел, пануючі ідеологічні застереження обійдено увагою ви-

користання праці цивільного населення республіки в нацистській військовій економіці.

Подальше розсекречення масивів архівних документів, розширення доступу до документальної бази стимулювало науковців до творчих пошуків, дозволило їм активізувати дослідження, зробити певні узагальнення та висновки.

Найбільш крупними працями радянських учених-істориків, присвячених темі агресії гітлерівської Німеччини проти СРСР та боротьби наших співвітчизників із загарбниками, стали видані в 60 – 70-х роках 6-томна “История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 г.”⁷² та 12-томна “История второй мировой войны, 1939 – 1945”.⁷³ Темі гітлерівської навали присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної “Истории Коммунистической партии Советского Союза”⁷⁴ та 10-й том 12-томної “Истории СССР с древнейших времен до наших дней”.⁷⁵

Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення цілого ряду аспектів війни, боротьби з окупантами на радянській землі та визволення Червоною армією поневолених народів Європи із нацистського ярма. Однак, як це не парадоксально, темі насильницького вигнання населення з окупованих територій як дешевої робочої сили для потреб рейху на їх сторінках виділено зовсім мало місця. Так, в “Истории второй мировой войны” про це обумовлено буквально декількома словами. В тодішніх умовах розпалу “холодної війни” сильнішим від історичної правди було ідеологічне застереження, котре зводилось до того, що радянські люди, які внесли вирішальний внесок у Перемогу, не могли працювати на ворога, та ще й в Німеччині на її військових підприємствах... Взагалі, сама постановка питання використання трудових ресурсів зі Сходу, в т. ч. з України, для задоволення військово-економічних потреб гітлерівської Німеччини суперечила відомій номенклатурно-партійній аксіомі про “всеохплючий патріотизм радянського народу”.

У певній мірі цим хибують і тритомник “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.”⁷⁶ та сьомий том “Исторії Української РСР”,⁷⁷ що озаглавлений “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)”. Історія боротьби трудящих України проти нацистських загарбників висвітлюється у цих виданнях як невід’ємна складова частина боротьби всього радянського народу проти ворога. Вона викладається згідно з періодизацією, що

склалася в радянській історіографії: перший період війни – 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р. – період віроломного нападу нацистської Німеччини на СРСР і створення умов для докорінного перелому у війні; другий – листопад 1942 р. – грудень 1943 р. – період докорінного перелому; третій – 1944 – 1945 рр. – завершальний період Великої Вітчизняної війни. В "Історії Української РСР" є навіть підрозділ "Режим рабсько-кріпосницької праці", але про вивезення населення України у нацистське рабство в ньому йдеться лише на двох сторінках. Разом з тим тут міститься важливий висновок, що "режим рабсько-кріпосницької експлуатації на тимчасово окупованій території.., каторжна праця мільйонів радянських людей, силою вивезених до Німеччини, – один з найтяжчих злочинів фашизму".

Незважаючи на вихід у світ згаданих праць, існував явний дефіцит спеціальних досліджень, що безпосередньо стосувалися б аналізу і розкриттю причин, форм, методів та особливостей нацистської депортації населення із загарбаних "східних територій", трудового визиску громадян СРСР у Німеччині, проте висвітлення тем, небажаних з точки зору домінуючої в суспільстві ідеології, не "заохочувалось" тодішнім тоталітарним режимом.

Дещо повніше в порівнянні з названими працями проблеми масового вигнання радянських людей, в тому числі українців, на нацистську каторгу розкрито в монографії М. Загорулька та А. Юденкова "Крах плану "Ольденбург".⁷⁸ В ній дослідники зосередили увагу на економічних та патріотичних аспектах. Ведучи мову про економічні чинники війни, вони, зокрема, наголосили, що в нацистських планах завоювання світового панування питанням економічного використання окупованих територій Радянського Союзу надавалось великого значення. Нацистська Німеччина сподівалась поповнити свої ресурси в хлібові, нафті, метали, а також у робочій силі. Нею, як виявилось, стали військовополонені, а також насильно вивезені в рейх "остарбайтери". Однак повністю реалізувати плани економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР гітлерівці не змогли через активний опір радянського народу. Крах цих планів помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором у її стратегії.

Основними формами опору тут, як відомо, були збройна боротьба партизанських загонів та діяльність патріотичного підпілля. Причому переважну більшість тих, хто в глибокому воро-

жому тилу зі зброєю в руках боронив рідну землю від посягань окупантів, складали люди, яким завойовники заздаяегідь вготували трагічну долю "остарбайтерів", котрі однак не побажали стати рабами нацистів, – у першу чергу, комсомольці та молодь. Тому невивадковий інтерес науковців до цієї категорії населення.

Із праць, у яких досліджується боротьба молоді України, Поділля з гітлерівськими загарбниками, насамперед, слід виділити роботи П. Тронька "Подвиг твоїх батьків",⁷⁹ "Безсмертя юних",⁸⁰ І. Стафійчука "Комсомол України в партизанському русі",⁸¹ В. Мольченка, М. Петрова "Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни",⁸² дисертацію Л. Будьонної "Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей".⁸³ Героїчні справи комсомольців і молоді в тилу окупантів, діяльність комсомольського підпілля, партійне керівництво комсомолом у роки війни висвітлюються також у її статті "Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.)",⁸⁴ дисертації вінницького вченого М. Бабія "Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944)",⁸⁵ у його (в співавторстві з В. Кравчуком) путівнику "Партизанськими стежками Вінниччини",⁸⁶ в роботах С. Гуменюка "Проскурівське підпілля",⁸⁷ А. Доманка, М. Сбойчакова "Шепетовские подпольщики" ...⁸⁸

Про протидію гітлерівцям українського населення йдеться також у дослідженнях В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька "Народна боротьба на Україні",⁸⁹ Л. Кондратенка "Крах економічних планів німецько-фашистських захватчиків на Україні",⁹⁰ В. Немятого "Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских захватчиков на Украине, 1941 – 1944",⁹¹ "В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии"⁹² та ін.

Автори переконливо доводять, що народні месники та підпільники своєю героїчною боротьбою завдали ворогові відчутних втрат, перешкодили вивезенню на німецьку каторгу значної кількості цивільного населення.

В той же час не можна не помітити заангажованості деяких

робіт, насамперед, згадуваних дисертаційних. Вони зорієнтовані лише на показ героїки, радянського патріотизму, однак замовчують участь у всенародній боротьбі сил національно-визвольного спрямування, не кажучи вже про роботи, в яких цілеспрямовано возвеличується визначальна роль у роки війни комуністичної партії (М. І. Шаталіна “Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза”,⁹³ В. Нем’ятого “Из опыта КПСС по организации защиты завоеваний Октября в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов”,⁹⁴ М. Буцька “Военно-организаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни”,⁹⁵ Д. Григоровича “Идейно-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны”,⁹⁶ В. М. Мазила “Компартия України – організатор українського народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у перший період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – листопад 1942)”,⁹⁷ М. Бабія “Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині”,⁹⁸ багатьох інших).

Чималий фактичний матеріал про економічну політику окупантів, їх плани уярмлення та знищення слов’янських народів, у тому числі каторжною, рабською працею, йдеться у книзі “Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.)”.⁹⁹ Серед вміщених у ній публікацій особливу увагу привертає дослідження І. Слинька “Вигнання населення України в фашистське рабство.”¹⁰⁰ Це – чи не перша в колишньому Радянському Союзі наукова розвідка, присвячена безпосередньо проблемам депортації мирного населення з окупованих гітлерівцями територій.

Учений доводить, що, насильно вивозячи людей на каторгу в Німеччину, нацисти переслідували мету:

а) забезпечити зростаючу потребу в робочій силі та заставити мільйони іноземних робітників брати участь у війні на боці нацистської Німеччини, проти власних країн;

б) знищити чи ослабити народи так званої “нижчої раси”;

в) обезлюднюючи загарбані радянські території, підготувати умови для переселення сюди нових господарів – німецьких панів.

Свої висновки він вдало аргументує архівними джерелами, невідомими до того фактами.

Відтоді тема насильного вивезення наших співвітчизників на каторгу все частіше стає предметом наукової уваги дослідни-

ків. У 1979 р. вийшла друком монографія М. В. Коваля “Боротьба населення України проти фашистського рабства”.¹⁰¹ У ній автор ретельно досліджує трансформацію форм і методів людиноненавистницької політики гітлерівців у тісній взаємозалежності від становища на фронті, простежує комплекс злочинних заходів окупантів, до яких вони вдалися з метою максимального використання людських ресурсів на загарбаних територіях, насамперед, в Україні, в інтересах німецької військової промисловості, детально аналізує систему каторжної праці.

Осмислюючи трагічні результати масової депортації мирних громадян, учений робить висновок, що вона була проявом відвертого геноциду проти російського, українського, білоруського та інших народів СРСР, злочинним механізмом обезлюднення тимчасово захоплених територій.

Аналогічні висновки містяться в роботах, виконаних на завершальному етапі існування радянської держави: у його статті “Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945)”,¹⁰² статті А. А. Шев’якова “Гитлеровский геноцид на территориях СССР”,¹⁰³ в монографії Т. С. Першиної “Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944”¹⁰⁴ та ін.

В останній викриваються злочини нацистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки гітлерівської навали, одним із яких була депортація в Німеччину української молоді, розкривається варварський механізм знищення мільйонів радянських людей, що опинились у руках нацистських катів, аналізується ідеологічне підґрунтя здійснених ними жажливих злодіянь.

Взагалі, період “горбачовської перебудови та гласності” дав можливість історикам торкнутися деяких “білих плям” в історії війни. В першу чергу, проблем, пов’язаних з висвітленням трагізму її початкового етапу,¹⁰⁵ помилок Сталіна.¹⁰⁶ Почали з’являтися публікації, в яких переглядалися дані щодо загальної кількості загиблих,¹⁰⁷ військовополонених.¹⁰⁸ Розширився діапазон вивчення тематики насильного вигнання гітлерівцями цивільного населення окупованих територій в німецьке рабство, використання його праці в мілітаристській економіці Третього рейху...

В плані дослідження питань повернення на Батьківщину колишніх військовополонених та “остарбайтерів” фактично єдиною в Радянському Союзі науковою публікацією, якщо не брати до уваги книги А. Брюханова “Вот как это было. О работе мис-

сии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера”¹⁰⁹ та згадуваного агітаційно-пропагандистського виступу в журналі “Новое время” (1947 р.) Л. О. Лабіна “О перемещенных лицах”,¹¹⁰ стала насичена статистичним фактажем стаття В. Земскова “К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг.”¹¹¹ Вона цікава новизною теми, багата фактологічною базою, але в той же час містить чимало штампів, що мало чим відрізняються від ідеологізмів періоду “холодної війни”.

1.2.2. Сучасна російська історіографія

Ці вади притаманні й досить цікавому науковому дослідженню А. Шев’якова “Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции”,¹¹² опублікованому автором у збірнику “Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции” уже після розпаду СРСР.

Такі ж багатоаспектні та інформаційні, проте в значній мірі позбавлені відмічених вище недоліків, надруковані в наступні роки праці російських дослідників: тих же А. Шев’якова “Тайны” повоенной репатриации”,¹¹³ В. Земскова “Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах: Опираясь на документы”,¹¹⁴ “Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц”,¹¹⁵ “Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР)”,¹¹⁶ “Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956)”,¹¹⁷ “Репатриация перемещенных советских граждан”,¹¹⁸ а також В. М. Пьянкова “Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны”,¹¹⁹ В. Г. Фурсенка “Ди-пи: дни и годы”.¹²⁰

Подією в науковому житті пострадянської Росії (та й не лише Росії) став вихід у світ фундаментальної праці П. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация”,¹²¹ яка, безумовно, збагатила світову історичну науку. Вона стала першою на території СНД монографічною спробою узагальнюючого і панорамного дослідження комплексу питань, що стосуються радянських військовополонених і “остарбайтерів” та інших колишніх радянських громадян,

які під час Великої Вітчизняної війни опинилися за межами СРСР.

Праця складається з двох частин. У першій – «Русские в рейхе: первые и последние» – описано обставини поневолення радянських військовослужбовців, примусового "вербування" та депортації до Німеччини цивільного населення, а також найбільш суттєві моменти їхнього побуту та працевикористання. У другій частині – "Родина ждет вас, сволочи!..": репатриация и бегство от нее" – висвітлено долю колишніх радянських військовополонених та "остарбайтерів" під час і після повернення з Німеччини. Повідується, що процес репатріації інколи мало чим відрізнявся від форм нацистської депортації (це особливо стосувалося осіб, які вирішили не повертатися в СРСР), що перед тим, як стати репатріантами, усім без винятку бранцям довелось пройти принизливу для людської гідності фільтрацію, від результатів якої залежала подальша доля. Тому, перш, ніж потрапити додому, багатьом із них, насамперед колишнім військовополоненим, довелось не один рік попрацювати в нелюдських умовах на будовах Вітчизни. Крім того, навіть після відбуття покарання, особам, які отримали статус "спецпереселенця", заборонялось повертатись у батьківський край.

Позитивною особливістю роботи є залучення широкого кола архівних джерел, більшість з яких вперше запроваджено до наукового вжитку, їх серйозний науковий аналіз.

Не можна обійти увагою і таку важливу деталь: оскільки поштовхом для початку роботи і написання книги стали листи, надіслані до московського історико-просвітницького товариства "Меморіал" (близько 400 тис.) після публікації на початку 1990 року в газеті "Неделя" статті О. Данкіна "Пенсия из-за рубежа", автор порушує проблему компенсацій потерпілим від нацизму німецькою стороною, стан проблеми до 1996 року та можливі перспективи її подальшого вирішення.

Ще більш деталізованим, збагаченим документально та значно поглибленим і аргументованим є друге видання праці: "Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине".¹²² У ній дано відповіді на питання, порушені, але не до кінця висвітлені, у першому виданні. Особливо це стосується поневірянь "безневинно винних" примусових робітників та радянських військовополонених уже в таборах та малообжитих куточках рідної Батьківщини.

Впадає у вічі, що, розглядаючи репатріацію до СРСР всіх переміщених осіб, колишніх радянських громадян, згадувані російські вчені В. Земсков, О. Шев'яков, П. Полян зосереджують увагу на міжнародних, правових, соціальних аспектах цього процесу. В їхніх працях детально відтворено структуру, методи діяльності радянських репатріаційних органів, наведено статистичні дані руху репатріаційних потоків у різні республіки Радянського Союзу, здійснено аналіз окремих соціальних груп репатріантів.

У той же час особисті погляди на сам процес репатріації в усіх трьох суттєво відрізняються. О. Шев'яков у концептуальному плані є апологетом політики керівництва СРСР і відтворює дану проблему з позиції держави. П. Полян розглядає проблематику з позиції правозахисника і кваліфікує примусову репатріацію як гуманітарний злочин. В. Земсков погоджується, що в усій історії з репатріацією радянських переміщених осіб були й елементи насильства, і порушення прав людини, і гуманітарні злочини, але, на думку дослідника, це була, за образним висловом, перш за все, "хвилююча епопея набуття Батьківщини мільйонами людей, примусово позбавлених її чужоземними завойовниками".¹²³

Не менше уваги П. Полян надає і розкриттю такої ж маловивченої теми "вестарбайтерів" – військовополонених вермахту та країн – сателітів гітлерівської Німеччини, а також інтернованих німецьких цивільних громадян, чия праця, як і репатрійованих радянських військовополонених та "остарбайтерів", використовувалася у післявоєнні роки на відбудові народного господарства СРСР. Цьому присвячено його праці "Вестарбайтеры": интернированные немцы в СССР (предистория, история, география),¹²⁴ "Вестарбайтеры. Интернированные немцы на советских стройках",¹²⁵ "Репарации трудом": мотивы и предистория послевоенного трудоустройства "интернированных и мобилизованных" – немецких гражданских лиц в СССР".¹²⁶

Дана проблематика висвітлена також в працях С. Г. Неліповича "Репрессии против подданных "центральных держав",¹²⁷ М. Семиряги "Приказы, о которых мы не знали: Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев",¹²⁸ деяких інших сучасних російських дослідників, що спеціалізуються на проблематиці Великої Вітчизняної війни.

1.2.3. Історіографія далекого зарубіжжя

До теми “переміщених осіб” проявили інтерес також дослідники далекого зарубіжжя. Причому саме вони стали піонерами наукового опрацювання та осмислення багатьох аспектів даної проблематики, хоч і не позбавлених ряду недоліків.

Вже в 1945 році вийшла книга американського вченого Д. Фріда “Експлуатація іноземної робочої сили в Німеччині”.¹²⁹ Основну увагу в ній автор зосередив на використанні в німецькій економіці робочих рук із країн Західної та Центральної Європи. В той же час у праці практично нічого не згадується про “остарбайтерів” – найбільш масову та пригноблену групу іноземних робітників у рейху. В результаті вона виявилась завуженою у виборі предмета дослідження, однобокою, а тому її цінність більше у започаткуванні теми, ніж у глибині розкриття порушених проблем.

Значно вдаліша монографія англійського дослідника О. Далліна “Німецьке правління в Росії: 1941 – 1945. Аналіз окупаційної політики”,¹³⁰ що вийшла друком у 1957 р. і перевидана в 1981 р. Вона містить важливі розділи про радянських військово-полонених, а також примусових робітників. Причому, торкаючись питань становища останніх, автор веде мову саме про “остарбайтерів”, насилля стосовно них з боку гітлерівців, нелегкі умови їх життя на чужині. Однак у праці й словом не згадується про українських “східних робітників” – вони “розчинені” в загальній масі депортованих із Сходу “росіян”.

Разом з тим у монографії достатньо ґрунтовно розглядається політика німецьких військових на окупованій території, нелюдське ставлення до місцевого населення та його зворотня реакція, організація і структура окупаційної влади. Робота побудована переважно на матеріалах і документах Нюрнберзького процесу та опитуванні “переміщених осіб”. Їх яскравий фактаж дав підстави ученому аргументовано характеризувати війну нацистської Німеччини проти Радянського Союзу як “винищувальну”.

Окупаційній політиці Німеччини в СРСР (в значній мірі – на українських землях) присвячена праця ще одного англійського дослідника Д. Райтлінгера “Будинок, побудований на піску”,¹³¹ який, розглянувши планування та підготовку керівної верхівки рейху до нападу на Радянський Союз, трагічну долю радянсь-

ких військовополонених та “східних робітників”, теж наголосив на винищувальному характері війни.

Чільне місце серед наукових робіт займає дослідження американського вченого Е. Гомзе “Праця іноземців у нацистській Німеччині”.¹³² На багатому фактичному матеріалі, зокрема, тих же документах Нюрнберзького процесу, ряду колишніх міністерств рейху, аналітичних донесеннях групи військових фахівців про результати огляду бомбардувань німецьких промислових центрів союзницькою авіацією, на основі інших архівних джерел, що знаходяться в Національному архіві США у Вашингтоні, в ньому розкривається залежність німецької воєнної економіки від доставленої робочої сили з окупованих територій, протиріччя між нацистськими міністерствами та використанням праці іноземців, диференційованість у ставленні німецьких рабовласників до різних груп іноземних робітників. Та праця теж видається неповною, оскільки сильний акцент у ній робиться на сюжети про західних робітників, у першу чергу французів, тоді як “остарбайтери” згадуються лише в крайньому випадку...

Дослідники далекого зарубіжжя стали також піонерами висвітлення ряду аспектів процесу повернення колишніх невольників рейху на Батьківщину. Так, темі репатріації насильно депортованого гітлерівцями населення окупованих територій присвячені роботи американця М. Елліота “Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944 – 1947 рр.”,¹³³ англійців Н. Бетелла “Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 рр.”,¹³⁴ М. Толстого “Жертви Ялти”.¹³⁵ Дані роботи та інші публікації учених далекого зарубіжжя в основному присвячені проблемі перебування переміщених осіб у Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни, примусовій репатріації до СРСР колишніх радянських громадян, які не бажали повертатися в країну свого народження, що, однак, не є характерним для волі та поведінки абсолютної більшості “остарбайтерів”.

Окремо зупинемось на висвітленні використання примусової праці, життя “східних робітників” у нацистському рейху в дослідженнях німецьких істориків.

Як засвідчує історіографічний аналіз, дана проблематика не мала широкого резонансу у повоєнному німецькому суспільстві, не викликала великого інтересу в дослідників, хоч націонал-соціалістична “Програма рабської праці” постала в Нюрнберзі як один із чотирьох головних пунктів звинувачення і стала цен-

тральним пунктом також на процесі проти провідних німецьких промисловців. Тривалий час німецькі історики в основному досліджували лише політичні аспекти нацизму, багато уваги надавали аналізу панівних структур націонал-соціалізму, з'ясовували з яких протиріч та боротьби компетенцій народжувалися й приймалися рішення, які фракції та особи виходили тоді на передній план.

Характерна у цьому плані робота учасника замаху на А. Гітлера німця Г. Гізевіуса "До гіркого кінця. Записки змовника",¹³⁶ що побачила світ невдовзі після завершення війни. В ній аналізується широкий зріз суворої дійсності нацистської Німеччини, інтриги правлячої верхівки у боротьбі за владу, безпощадність карально-силових структур до реальних і надуманих ворогів рейху, агонія військово-господарського комплексу "Третьої імперії" в умовах катастрофи на фронтах. Проте нічого й словом не мовиться про дармову виснажливу працю примусових робітників, без використання якої впродовж війни не могло обійтись жодне промислове підприємство нацистської держави.

У 1954 р. у Бонні вийшла досить об'ємна (майже на 800 стор.) книга колишнього генерала піхоти Курта фон Тіппельскірха "Історія Другої світової війни. 1939 – 1945".¹³⁷ Але вона, незважаючи на таку всеохоплюючу назву, повністю присвячена лише військовим аспектам найбільшої із війн, зовсім не порушує питань депортації робочої сили в Німеччину, в т. ч. із загарбаних радянських територій.

Першою розвідкою про використання в нацистській економіці іноземних робітників у німецькій науковій літературі стала стаття професора К. Пфедфера "Німці та інші народи в Другій світовій війні", опублікована в колективній праці "Підсумки Другої світової війни: Висновки переможених."¹³⁸ В ній визнається, що "військова економіка Німеччини могла забезпечувати... величезні військові зусилля лише в тому випадку, коли замість чоловіків, котрі пішли на фронт, у її розпорядження надходила робоча сила з інших джерел". Таким джерелом були "завербовані робітники з окупованих областей і в нейтральних країнах". Далі міститься твердження, що основною причиною переміщення іноземних робітників на промислові підприємства рейху було безробіття (хоч це далеко не так), котре заставляло їх відбувати в Німеччину, де можливості отримати роботу і заробітки були значно кращими (тут він має на увазі не радянських "завербованих"). Автор фактично не бере до уваги історичного факту, що

основною формою переміщення в рейх “східних робітників” стала їх депортація. Крім того, також не обходилося без насильства під час “вербування” польських, французьких, бельгійських, голландських, італійських, югославських та інших робітників.

Єдине, з чим можна цілковито погодитись, так це із визнанням, що поводження з “вільними російськими робітниками” “було не гідним людини”. Але досить суб’єктивним є уточнення, котре подається тут же: “Проте в тих випадках, коли їм доводилось працювати окремо в якості прислуги в будинках чи на польових та інших роботах у сільському господарстві, їм жилося не гірше, чим військовополоненим чи самим німцям.”¹³⁹ Тут очевидно автор має на увазі не радянських військовополонених, ставлення до яких характеризувалося як винятково жорстоке. Та й життєвий рівень тих же німецьких сільських мешканців не йшов у ніяке порівняння з умовами життя “остарбайтерів”, що мимоволі визнає сам професор К. Пфедфер: “Продовольчі норми [для них] були дуже низькими, а дисципліна – винятково суворою. Одягом [східні] робітники майже не забезпечувались, а квартирні умови були досить поганими, вільного часу в робітників не було”.¹⁴⁰

У згадуваних 50-х та в наступних 60-х роках у західнонімецькій історіографії з’явилися дослідження, автори яких в основному прагнули спростувати звинувачення, висунуті проти німецьких підприємців у використанні примусової праці. Вони намагалися підтвердити, що німецька економіка перебувала під сильним тиском держави, що її адміністративні структури не повинні нести безпосередньої відповідальності за використання та погане ставлення до примусових робітників, що німецькі підприємці розпочали “застосування іноземної робочої сили під час війни згідно законів, постанов та офіційних розпоряджень керівництва їх країни”.¹⁴¹ Про це, зокрема, йдеться в працях німецьких вчених Є. Зеєбера,¹⁴² К. Дробіша,¹⁴³ Я. Шмельцера,¹⁴⁴ Г. Пфальмана. До того ж останній у монографії “Іноземні робітники та військовополонені у німецькій військовій економіці”¹⁴⁵ питання використання примусової праці іноземних робітників розглядає як варіант успішної європейської зовнішньої політики рейху, в якій, щоправда, траплялися зумовлені війною “випадковості”, а також безчинства. Хоч дослідник одим із перших мав можливість користуватися архівними матеріалами і особливо документами Міністерства праці та Генерального уповноваже-

ного з трудового використання Ф. Заукеля, але в своїй праці обмежився лише широкими статистичними оглядами та лояльним копіюванням витягів соціально-політичних положень із різноманітних указів і розпоряджень міністерств...

Якщо загалом проблематика використання праці іноземних робітників аж до 70-х років залишалася в західнонімецькій історіографії малопомітною, то для НДР, навпаки, – була однією з найважливіших сфер дослідження. У той час, як у ФРН зовнішня політика нацистів описувалась лише нейтрально, а з соціально-політичної точки зору – як цілком прийнятна, то у східнонімецькій історіографії вже були дослідження та публікації документів, що переконливо підтверджували не лише примусове вигнання, погане харчування та побутові умови, але й злочини проти іноземних робітників, в першу чергу, з Польщі та СРСР. З іншого боку історики НДР надто наполегливо проводили в своїх працях деякі тези марксизму-ленінізму: провідну роль німецького великого капіталу у злочинах Третього рейху, неперервність імперіалістичної політики у Німеччині від Кайзерівської імперії до ФРН та солідарність міжнародного робітничого класу.¹⁴⁶

Саме вони першими порушили питання про роль вермахта в насадженні "нового порядку" на захоплених східних землях, у тому числі його роль у здійсненні примусової депортації мирного населення для потреб німецької військової економіки. Особливо вдалою виявилася монографія Н. Мюллера "Вермахт і окупація (1941 – 1944)".¹⁴⁷ У ній на основі численних документів учений переконливо спростовує популярну в той час на Заході тезу про так звану "непричетність" гітлерівських збройних сил до злодіянь над мирними людьми на території України, Білорусії, інших колишніх радянських республік. Причому вивезення людей на нацистську каторгу подається саме як одне з таких злодіянь.

Питанням управління територій, що знаходились у військовій зоні окупації, присвячені написані дещо пізніше праці Г. Умбрайта, в яких він визначає відповідальність за масові жертви вермахта – як окупаційної армії.¹⁴⁸ Сучасний дослідник К. Герлах присвятив кілька робіт вивченню нацистської політики нищення на окупованих радянських територіях. У книзі "Війна. Утримування. Геноцид"¹⁴⁹ він, зокрема, виділяє окремо політику утримування в генерал-комісаріаті "Волинь-Поділля", до якої причетні й структури вермахту.

Звинувачення на адресу вермахта містяться також в об'єм-

ному дослідженні про долю радянських військовополонених Х. Штрайта “Ніякі не товариші. Вермахт та радянські військовополонені 1941 – 1945 рр.”¹⁵⁰ У праці, зокрема, підкреслюється, що в німецькому полоні загинуло понад три мільйони радянських військовополонених; це трапилось не за настановою айнзацгруп та Головного Управління Імперської Безпеки (РСХА), а лежить на відповідальності все того ж вермахта...

Прорив у дослідженні теми використання іноземних примусових робітників у нацистському рейху в ФРН стався в середині 1980-х років. Причому на основі більш об'єктивних, ніж раніше, підходів у висвітленні порушених проблем, свідомого уникнення домінуючих впродовж попередніх десятиліть ідеологічних шармів, але в першу чергу, – завдяки фундаментальним працям відомого історика У. Герберта.

В 1986 р. вийшла друком його монографія “Іноземні робітники: політика і практика “використання іноземців” у військовій економіці Третього рейху”.¹⁵¹ Відразу ж після виходу в світ вона стала першим у Федеративній Республіці Німеччини ґрунтовним і всебічним дослідженням з даної проблематики.

Робота складається з дванадцяти розділів, ґрунтується на широкому колі джерел німецьких державних, регіональних та міських архівів, що дозволило показати розвиток процесу використання іноземної праці від найвищих партійних, міністерських та військових установ до ситуації в окремих галузях промисловості та регіонах. У чотирьох основних розділах досліджується процес експлуатації іноземної робочої сили між початком та спадом “Східної кампанії” у 1941 – 1942 роках, а також після поразки під Сталінградом до закінчення війни, причому чітко виокремлюється політичний розвиток від власне “практики використання”.

Зроблені в монографії висновки на сьогоднішній момент відображають офіційну позицію ФРН у питанні оцінки праці іноземних робітників у рейху. Дослідник вважає, якщо нині розглядати історичне значення так званого “використання іноземців” загалом, то очевидно, що німецька військова економіка найпізніше з серпня 1942 р. не мала альтернативи залученню іноземних примусових робітників і, зокрема, робітників з Радянського Союзу. Без іноземців у сільському господарстві до кінця 1940 року, а у військовій промисловості – до кінця 1941 р. був би неможливим випуск продукції у необхідному обсязі. Тільки “використання іноземців” дало можливість для продовження війни,

дозволило утримувати на високому рівні (у порівнянні з іншими європейськими державами) до кінця 1944 року постачання продуктів харчування для німецького населення.

На думку У. Герберта, не в останню чергу іноземні примусові робітники сприяли також гігантському збільшенню та модернізаційному поштовху німецької економіки в роки війни і який став однією з основ швидкого економічного зростання після 1948 р.

Ведучи мову про ідеологічну сутність нацизму, німецький історик підкреслює, що на ставлення, перш за все до радянських примусових робітників, впливав не тільки економічний, але й, без виключення, ідеологічний фактор. Чим кращим було воєнне становище держави, тим більш жорстко диференційованими, згідно “расової” основної лінії, були інструкції стосовно поведінки з “остарбайтерами”. Певне покращення умов їх життя та праці, що мало місце на окремих підприємствах під кінець війни, відбулося тільки під тиском воєнних подій і необхідністю підвищити продуктивність праці невольників рейху.

Монографія реконструює загальну схему, за якою здійснювалося застосування іноземних робітників в економіці Третього рейху, вибудовує хронологію подій, дає чітку уяву про різновиди методів і засобів здійснення цієї політики нацистським керівництвом, містить великий статистичний матеріал.¹⁵²

Особливий інтерес викликає аналіз скарг “східних робітників”. Спектр їх незадоволення досить широкий. Тут і голодне існування, і обов'язковість носіння принизливого тавра “Ост”, і силові заходи під час “вербування”, і використання не за спеціальністю, і розміщення в таборах, обнесених колючим дротом, і заборона виходу із табору, і грубе поводження табірної охорони, і вкрай низька зарплата, і заборона на поштове листування, і протиріччя між обіцянками та дійсністю...

Варта уваги також його праця “Європа і “Зразковий рейх”: іноземні цивільні робітники, військовополонені та кримінальні цивільні в'язні в Німеччині 1938 – 1945”,¹⁵³ в якій він намагається з'ясувати залежність розгортання партизанського руху в країнах Європи від активізації зусиль відомства Заукеля стосовно вивезення місцевого населення до Німеччини. Автор, зокрема, робить такий висновок: “Робочі руки набули в різних європейських країнах великого значення, оскільки вони стали важливим, часто вирішальним фактором для зростання і популярності організації опору. Безпосередньо у Франції та Радянському Союзі виникнення й розширення партизанського руху тісно

пов'язані з депортацією робітників. Німецький окупаційній владі було добре відомо, що багато людей втікали до лісів чи до “maquis” (“макі”), надавали перевагу ризику боротися перед відprawкою до Німеччини”.¹⁵⁴

Темі використання праці іноземних примусових робітників у нацистській державі присвячено ряд інших робіт ученого.¹⁵⁵ У них, зокрема, здійснено комплексний аналіз проблеми підневільної праці в окремо взятих галузях господарства, розглянуто відмінності в експлуатації робочої сили з окупованих європейських країн.

Широке коло питань, пов'язаних з життям та використанням примусових робітників на різних етапах існування рейху, а також після його падіння, порушено в науковому дослідженні В. Якобмайера “Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941 – 1945”.¹⁵⁶ Певне відображення знайшла у ньому проблема “остарбайтерів”, але знову “російських”. Цю характерну для західної історіографії особливість (ігнорування зарубіжними істориками українського фактору в системі використання робочої сили з окупованих територій СРСР) можна пояснити лише тривалою відсутністю на політичній карті світу держави України...

Такою ж обширною та багатоаспектною є монографія А. Гетцла “Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм”...¹⁵⁷

Окрім тенденції проведення узагальнюючих досліджень з даної теми в німецькій історіографії можна виділити іншу схильність: висвітлення проблеми використання примусової праці на джерельному матеріалі окремих регіонів, міст, підприємств. Так, Б. Болль зосередив увагу на примусовій праці в містах Баден,¹⁵⁸ Оффенбург,¹⁵⁹ Х. Брюхерт – у Вісбадені,¹⁶⁰ А. Нойгебауер – у Рюссельгаймі,¹⁶¹ А. Хойслер – у Мюнхені,¹⁶² Ф. Дорн і К. Гойєр – в регіоні південного Гессену,¹⁶³ Г. Фрайтаг – у регіоні Ліппе.¹⁶⁴ М. Руфф присвятила своє дослідження українським “остарбайтерам”, які працювали під час війни у Ворарльберзі – одній із земель Австрії.¹⁶⁵ В ряді публікацій аналізується використання праці іноземних примусових робітників, зокрема “остарбайтерів”, на заводах великих концернів, таких як Фольксваген,¹⁶⁶ Даймлер-Бенц,¹⁶⁷ ОСРАМ¹⁶⁸ та ін. До цього можна додати ще локальні дослідження конкретних таборів у Німеччині¹⁶⁹ та Австрії.¹⁷⁰

В останні роки німецькі дослідники порушують проблему ви-

значення компенсаційних претензій та платежів за примусову працю в Третньому рейху. Цій темі присвячено публікації М. Арнінга,¹⁷¹ М. Брюнінга,¹⁷² М. Шпюрера¹⁷³ та ін.

Дуже цікавим, зокрема, стало дослідження Т. Куцинського,¹⁷⁴ що базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у рейху. Вихідним мотивом для автора було те, що заробітна плата тих же "остарбайтерів" значно відрізнялася від зарплатні німецьких робітників, тому його метою було підрахувати отриманий підприємствами додатковий прибуток за рахунок використання дешевої або зовсім безоплатної робочої сили, як це було у випадку використання праці в'язнів концтаборів. Автор виділив сім умовних категорій примусових робітників, умови праці яких відрізнялись між собою, та підраховував у процентному співвідношенні додатковий прибуток державної казни Третього рейху, підприємств громадського сектора та приватних підприємств. За підсумками дослідника, у рейху працювало близько 14 – 15 млн. чол. примусових іноземних робітників, загальний робочий час яких становив понад 21 млн. років. Завдяки використанню примусової праці було отримано додатковий прибуток, що з урахуванням різниці між курсом рейхсмарки і німецької марки та співвідношення воєнного стандарту життя до сьогоденного відповідає сумі 180 млрд. марок. Цю цифру важко порівняти з 10 млрд. марок, які були представлені німецькими підприємствами для надання "компенсацій" Німецьким Федеральним Фондом.¹⁷⁵

Ряд аспектів використання підневільної праці в економіці рейху висвітлено в працях польських дослідників В. Ястржембовського,¹⁷⁶ Х. Зургажа,¹⁷⁷ Ч. Лучака,¹⁷⁸ К. Керстен,¹⁷⁹ американського вченого К. Кейдонського¹⁸⁰ та ін.

Серед історичних напрацювань *учених української діаспори* науковий аналіз примусової праці співвітчизників у рейху та окупованій Європі представлений в роботі М. Марунчака "Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах"¹⁸¹ та монографії В. Косика "Україна і Німеччина у другій світовій війні",¹⁸² котра заслуговує на особливу увагу. Насамперед тим, що у ній порушено нарешті власне українську проблематику. Об'ємна за розміром, глибока за змістом, робота розкриває загальну мету та практичні дії націонал-соціалістів Німеччини щодо України, неадекватність нацистської політики "чистоти вищої раси" та "реального стану речей".

Чимало місця у ній відведено руху Опору на західноукраїнських землях, діяльності похідних груп та збройних загонів Організації Українських Націоналістів (бандерівців), котрі проникали й на Поділля, депортації українського населення на каторжні роботи в нацистський рейх. Причому зроблено спробу проаналізувати методи “вербувальної” кампанії, форми протидії насильницькій депортації, включаючи партизанську боротьбу.

Використовуючи документи Нюрнберзького трибуналу та джерела з німецьких архівів, дослідник визначив причини, що спонукали німецьке керівництво вдатися до насильницького набору робітників, з'ясував за участю яких саме вищих керівників Німеччини проводилася депортація, які обставини зумовлювали її інтенсивність. Окремо автор зупинився на факті занепокоєння методами мобілізації з боку самих же керівників німецьких військових частин та промислових підприємств, наголошуючи на тому, що саме необачне та жорстоке поводження з цивільним населенням сприяло зміні його ставлення до німецької військової присутності в бік негативного, а, отже, в значній мірі ініціювало активізацію націоналістичного та радянського руху опору.¹⁸³

Незважаючи на певний суб'єктивізм в оцінці окремих подій чи явищ, праці іноземних дослідників нерідко містять глибокі висновки. Крім того, їх незаперечна цінність полягає ще й в тому, що вони опираються на документи та джерела зарубіжних архівів, насамперед німецьких періоду Другої світової війни, у багатьох випадках малодоступних для вітчизняних дослідників.

Однак загалом тема українських “остарбайтерів” ще не висвітлена в західній історіографії. У ній практично відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені вивченню колоніальної експансії Німеччини, зорієнтовані на використання в нацистській економіці трудових ресурсів окупованої України (УРСР).

1.2.4. Українська історіографія періоду незалежності

Цю суттєву проблему намагаються розв'язати українські вчені, як і по-новому, неупереджено та об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової,

досягши останнім часом певних успіхів. Як справедливо аргументує історіограф В. В. Стецкевич (м. Кривий Ріг) у статті “Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми”, в Україні впродовж років її незалежності “пишеться нова історіографія війни, яка з одного боку, постає якісно збагаченою новими науковими знаннями, а з іншого, – демонструє тяглість науководослідницького історіописання. Цей поступ дозволяє подавати історію війни більш документально, поліфонічно, значно ширше і всеохоплююче, а головне, – більш осмислено й глибше в історіософській площині, аніж це робилося в 40 – 80-х рр. ХХ ст. Велику роль у цьому відіграли зміни, що відбулися в дослідницькій культурі й методології. Та особливо помітні зміни у світоглядних орієнтаціях дослідників, їх прихильність до осягнення історії в гуманітарних та антропологічних вимірах. Не останню роль тут відіграє й поміркований та науково виважений україноцентризм – писання історії з позицій власного народу”.¹⁸⁴

Саме на цих принципах розглядається багатоаспектний комплекс питань історичної долі “східних робітників”, у тому числі з Поділля.

Важливим поштовхом прояву наукового інтересу до проблем “остарбайтерів” в незалежній суверенній Україні стала реалізація державної програми поіменного увічнення жертв війни. В її рамках на Вінниччині видано дев’ять томів “Книги Пам’яті”,¹⁸⁵ три томи “Книги Скорботи” області,¹⁸⁶ в яких видруковано імена воїнів-земляків, цивільних громадян, котрі загинули на фронті, внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах в Німеччині. Десять томів “Книги Пам’яті”¹⁸⁷ і чотири томи “Книги Скорботи”¹⁸⁸ видано на Хмельниччині. Їх вихід у світ, як і аналогічних праць у інших регіонах України, – це не лише данина пам’яті полеглим, а й глибоке осмислення, об’єктивне вивчення історії українського народу.

Зокрема, варті похвали і уваги підсумковий том історико-меморіального серіалу “Книга Пам’яті України” “Безсмертя”.¹⁸⁹ Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон’юнктурних висновків. Аналітично-документальні матеріали книги містять неусталені оцінки, узагальнення науковців про внесок українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність, про страждання, яких довелося зазнати на-

шим співвітчизникам під час гітлерівської агресії. Цінним є те, що у книзі вміщено розділ "Гірка доля українських "остарбайтерів" ¹⁹⁰ (автор М. В. Коваль), в якому йдеться про насильницьку депортацію населення окупованих територій в Німеччину, про поневіряння їх у нацистському рабстві, а також (чи не вперше) – про репатріацію примусових робітників на Батьківщину. Основні моменти публікації відображають назви підрозділів: "Німеччина дає вам роботу і хліб" (про підступність ворожої агітації під час так званої "вербувальної" кампанії), "Полювання як на диких звірів" (про насилля гітлерівців на загарбаних українських територіях стосовно беззахисного населення), "Депортація під приводом "евакуації" (про форми насильницького вивезення примусових робітників у нацистських рейх), "Краще зразу вдома смерти, ніж до німців їхати жить" (про гостре небажання "східних робітників" відправлятися на непривітну чужну), "На каторзі "нової Європи" (про нелюдські умови життя і праці рабів ХХ століття в нацистській державі), "Прощавай, Німеччино. "Здрас-туй", Колима" (про невиправдану суворість рідної Вітчизни до своїх синів і дочок, які не з власної волі опинилися за її межами в час війни).

Значну увагу проблемі "остарбайтерів" М. В. Коваль приділив в інших своїх працях, зокрема, в монографії "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)",¹⁹¹ яка, в той же час, є частиною багатотомної історії України під загальною назвою "Україна крізь віки", науковій статті "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна",¹⁹² в котрих об'єктивно проаналізував різноманітні аспекти депортації населення окупованих територій на нацистську каторгу, використання української робочої сили в економіці Третього рейху, ставлення до мобілізаційних заходів окупантів націоналістичного руху опору, безправного становища колишніх каторжан після повернення на Батьківщину тощо.

Відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував увагу на визначенні місця "східних робітників" у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства. В дослідженні "Проблема "остарбайтерів" як предмет соціальної історії"¹⁹³ він наголошує, що "остарбайтери" становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити

колишніх “східних робітників” у самостійний тимчасовий соціум.¹⁹⁴

Окремі дослідники зробили спробу висвітлити долю примусових робітників на регіональному рівні (насамперед, мова йде про дослідження О. В. Забродець “Волинські остарбайтери (1941 – 1945)”¹⁹⁵ та публікацію Д. Букалова “Остарбайтеры Донбасса”¹⁹⁶). В них, особливо в статті О. В. Забродець, виділено найважливіші етапи історії життя “східних робітників” регіону, наводяться яскраві приклади, пов’язані з насильницьким переміщенням бранців з рідної землі, стражданнями та рабською працею в Німеччині, суб’єктивними труднощами після повернення їх додому. Однак обом дослідженням бракує повноти наукового аналізу, заглибленості в сутність порушених питань, обґрунтованих узагальнень і висновків, чого не сказав про до- сить вдалі дисертаційні роботи Т. В. Пастушенко “Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини)”,¹⁹⁷ Т. Д. Лапан “Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.)”.¹⁹⁸

Перша присвячена комплексному історико-соціальному дослідженню окремої спільноти громадян України, котрі в роки Другої світової війни перебували на примусовій праці в нацистській Німеччині і належали до категорії “остарбайтерів”, здійсненому на прикладі Києва та Київської області.

У роботі викладено основний історичний контекст побутування цієї соціальної групи, виділено особливості нацистської окупаційної політики та функціонування радянської репатріаційної системи в Київській області, здійснено перевірку існуючих статистичних даних щодо завербованих та репатрійованих жителів Київщини. Розглядаються зміни в соціальній структурі, правовому статусі, життєвих циклах, настроях, поведінковій стратегії “остарбайтерів” у часовому проміжку від вивезення на територію рейху до повернення й початкового етапу соціальної адаптації на батьківщині.

Дисертація Т. Д. Лапан ґрунтується на дослідженні і порівняльному аналізі проблеми вербування та депортації українців з різних частин окупованої території УРСР, а також умов їх праці і побуту в Третньому рейху під час Другої світової війни. В роботі показано різні методи і форми мобілізацій, вербування і вивезення українського населення з Генералгубернаторства та рейхскомісаріату “Україна” і прифронтової смуги, умови праці і

побуту українських робітників з різних теренів України у німецькій промисловості і сільському господарстві; з'ясовано специфіку у ставленні німецької влади і німецького населення до українських "остарбайтерів" і робітників з дистрикту "Галичина"; проаналізовано ефективність діяльності спеціально створених систем – системи мобілізації та депортації (переважно на окупованих територіях УРСР), а також наглядово-каральної системи в самому Третньому рейху стосовно експлуатації праці українських робітників. Показано неоднозначне ставлення до вивезення українських робітників на роботи до нацистської Німеччини з боку уряду СРСР, українського національно-визвольного руху, радянського підпілля, церков. Досліджено роль і значення громадських організацій галицьких українців, створених як у дистрикті "Галичина", так і в Німеччині під час 2-ї світової війни.

Належним чином розкрито тему використання "остарбайтерів" у дисертаційній роботі О. В. Потильчака "Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації".¹⁹⁹ У ній ретельно досліджено розпорядження як вищого керівництва Німеччини – Гітлера, Герінга, Розенберга, так і структур, що безпосередньо займалися депортацією, зокрема, відомства Заукеля. На основі цих розпоряджень, а також німецького міжвідомчого листування, висвітлено форми та методи мобілізації (здебільшого насильницької) мешканців України. Певну увагу автор приділив ролі агітаційної кампанії, яку розгорнули загарбники на окупованих територіях, і за допомогою фактичного матеріалу, визначив масштаби цього процесу.

Варте уваги також його дослідження "Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни".²⁰⁰ Робота складається з трьох розділів. Перший із них присвячений питанням становища й використання гітлерівцями військовополонених, другий – насильницькій депортації українського населення для роботи в Німеччині, третій – аналізу використання українських "остарбайтерів" на примусових роботах у військовій промисловості, сільському господарстві та інших сферах економіки нацистського рейху.

Аналізуючи численні документи і факти, автор наголошує, що варварське використання трудових ресурсів загарбаних країн було для Німеччини необхідною умовою в продовженні війни за світове панування. Тому, окуповуючи ту чи іншу країну, нацисти проводили безперервні депортації до рейху фізично здо-

рових чоловіків та жінок для використання їх як робочої сили. Після нападу нацистів на Радянський Союз таким об'єктом насильницької експлуатації стало і населення України, котре разом із військовополоненими використовувалось у рейху для виконання найтяжчих трудомістких і некваліфікованих робіт, постійно зазнавало жорстокої расової та соціальної дискримінації.

Цінною у роботі є підкріплена відповідними документами деталізація багатьох аспектів примусового вивезення українців у Німеччину та їх праці у нацистській неволі.

Чимало вдалих робіт, присвячених розкриттю окремих аспектів проблеми примусових робітників зі Сходу.

Досить предметно висвітлено питання примусового вивезення робочої сили з України. Особливо належним чином – в дослідженнях І. С. Тарнавського “Депортація місцевого населення до Німеччини у 1941 – 1943 рр.”,²⁰¹ Т. В. Пастушенко “Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини”,²⁰² “Основні етапи депортації цивільних робітників з Кисва та Київської області до Німеччини у 1942 – 1944 рр.”²⁰³ та ін.

Взагалі, до розкриття даного питання дослідники звертались у різні часи, починаючи ще з радянського періоду. Про їх науковий здобуток, а також особливості умов, в яких доводилося працювати першопрохідцям, йдеться у досить вдалому історіографічному дослідженні А. Мелякова та С. Посохова “Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання”.²⁰⁴ Опрацювавши наявні джерела та публікації, автори виділяють три основні періоди вивчення депортації цивільного населення України до Німеччини у вітчизняній історіографії, зазначаючи, що кожному з періодів відповідали різні конкретно-історичні обставини, які зумовлювали типи і форми видань, їх зміст та функціональну призначеність, ідеологічне навантаження, що дані чинники, в свою чергу, базувалися на концептуальних підходах до ролі та місця цієї сторінки історії Другої світової війни.

Перший період, який припадає на 40-і роки минулого століття, вони характеризують як агітаційно-пропагандистський, другий (друга половина 1950-х – середина 80-х років) – контекстуальний, третій, що розпочався наприкінці 80-х років і триває досьогодні та пов'язаний із радикальними змінами у зовнішньо- та внутріполітичному становищі України, відходом від традиційних для радянської історіографії засобів дослід-

ження та висвітлення даної теми, – періодом нових можливостей...

Чимало напрацювань в активі дослідників теми використання праці українських примусових робітників у “Третій імперії”. Крім згадуваних дисертаційних досліджень Т. В. Пастушенко, Л. Д. Лапан, О. В. Потильчака, найбільш змістовними бачаться праці Я. Довгополого “Українці на примусових роботах у Третньому рейху”,²⁰⁵ М. Баки “Полтавські “остарбайтери” у фашистській Німеччині”,²⁰⁶ тієї ж Т. В. Пастушенко “Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху”.²⁰⁷

Слід відзначити й інші напрямки досліджень. Зокрема, тему повернення “остарбайтерів” на Батьківщину порушено в наукових статтях О. В. Янковської “До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни”,²⁰⁸ Т. В. Пастушенко “Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944 – 1947 рр.”,²⁰⁹ О. В. Буцько “Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946”,²¹⁰ “Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)”,²¹¹ “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину”.²¹²

О. В. Буцько вперше подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На широкому колі матеріалів архівів України та Російської Федерації показала основні аспекти цієї складної і суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні, ідеологічні та моральні проблеми репатріантів після повернення на Батьківщину. У статті “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину” дослідниця підкреслює, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. “...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні”. Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому “після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинились у таборах Вітчизни”. Не обминула така гірка доля й багатьох “остарбайтерів”. Сама ж репатріація з її обов’язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців.

Роботами вчених А. С. Чайковського “За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.)”,²¹³ В. В. Левикіна “Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944 – 1950 роки)”,²¹⁴ “Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945 – 1956 роках”,²¹⁵ О. В. Потильчака “Смертність серед німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми”,²¹⁶ “Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953 – 1954 рр.)”²¹⁷ в українській історіографії започатковано досить цікаву в дослідницькому плані тему “вестарбайтерів”.

Дослідженням системи функціонування поштової служби в окупованій Україні, зовнішніх ознак різних видів поштових листів українських примусових робітників та радянських військовополонених присвятили свій науковий пошук В. Могильний (“Пошта “остарбайтерів” (робітників зі Сходу)”,²¹⁸ “Листування “остарбайтерів”: заадресування”,²¹⁹ “Великодні листівки для “остарбайтерів”²²⁰) та В. Анголенко (“Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти”²²¹); виявів людяності, милосердя та взаємодопомоги між українцями і німцями – В. П. Педак (“Сердце заставляет меня сказать правду”²²²), Г. Ліч-Анах (“Между жестокостью и добром”²²³).

Українські вчені Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська у працях “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень”²²⁴ порушують проблему компенсації. Вони наголошують, що мільйонні вигнання населення України в Німеччину класифікувались радянськими вченими лише як каторга з важкими умовами праці та побуту “остарбайтерів”. Те саме можна сказати й про військовополонених. Табу на кількість полонених тривалий час не давало можливості історикам зробити навіть елементарних висновків про їх участь у економічному житті Третього рейху. Зовсім не розглядався економічний ефект від роботи “остарбайтерів” і військовополонених.

Дану проблематику досить аргументовано аналізує й згадувана О. В. Буцько: в науковій статті “В неоплатном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха”.²²⁵

Серед науково-популярних видань безпосередньо даного кола питань стосується монографія А. Кравченко і С. Батурина “Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність)”,²²⁶ у якій здійснено спробу комплексного дослідження проблем жертв нацистських переслідувань в нашій державі, подано уза-

гальнену інформацію про створення і діяльність Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” і його партнерських організацій – спілок та об’єднань різних категорій колишніх в’язнів – жертв нацизму в Україні.

В активі українських дослідників останнім часом з’явилися також праці джерелознавчого характеру, присвячені темі “остарбайтерів”, насамперед, дисертаційне дослідження А. В. Мелякова “Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр.”,²²⁷ його ж роботи “Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації”,²²⁸ “Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація”,²²⁹ “Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських “остарбайтерів”,²³⁰ Т. В. Пастушенко “Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни”,²³¹ “Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну”,²³² “Остарбайтери” Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз”,²³³ М. Ковальського, В. Ченцова “Фільтраційні справи” – невідомі джерела державних архівів”,²³⁴ В. Чиркової “Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження”.²³⁵

Ряд наукових статей, в яких порушується тема “остарбайтерів”, виніс на суд громадськості автор цієї праці. Зокрема, тому ж джерелознавству присвячено публікації “Джерела до вивчення історії остарбайтерів”,²³⁶ “Листи “остарбайтерів” з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху”,²³⁷ свавілля гітлерівців на Поділлі, насильницьким методам депортації окупантами цивільного населення краю, нелюдському транспортуванню майбутніх каторжан із рідних місць до нацистського рейху – “Нацистський геноцид на Вінниччині”,²³⁸ “Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства”,²³⁹ “Остарбайтери Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини”,²⁴⁰ “Етапування “східних робітників” з Поділля в нацистське рабство”,²⁴¹ “Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни”,²⁴² загарбницькій політиці румунських агресорів – “Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 – 1944 рр.”,²⁴³ “Політика румунської окупаційної влади на території Північної “Трансністрії”,²⁴⁴ “Особливості депортації цивільного населення з те-

риторії Трансністрії на роботи до Німеччини”;²⁴⁵ про нелюдські умови життя та праці “остарбайтерів”-подолян у гітлерівській “імперії” – “Подільські “остарбайтери” у нацистському рейху: умови праці та побуту”;²⁴⁶ “Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації “остарбайтерів”-подолян у нацистському рейху”;²⁴⁷ опору подолян окупантам – “Боротьба радянських партизанів і підпільників проти масової депортації населення Поділля в нацистську Німеччину”;²⁴⁸ “Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю”;²⁴⁹ “Протидія заходам нацистської окупаційної влади депортації в Німеччину (1942 – 1944 рр.)”;²⁵⁰ опору примусових робітників-подолян за межами Батьківщини – “Опір та боротьба “остарбайтерів”-подолян у фашистській неволі”;²⁵¹ репатріації – “Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб”;²⁵² “Антигітлерівська коаліція і питання репатріації “східних робітників”;²⁵³ “Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації “східних робітників”;²⁵⁴ “Ідеологічні аспекти репатріації “остарбайтерів”-подолян в умовах “холодної війни”;²⁵⁵ “Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до “остарбайтерів””.²⁵⁶

Найважливіші положення та висновки, що опрацьовані в згаданих статтях, узагальнено в кандидатській дисертації “Остарбайтери” з Поділля (1942 – 1947 рр.)”;²⁵⁷ монографічному дослідженні “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху”.²⁵⁸

Певні аспекти теми примусових робітників порушено в дисертаційних роботах українських вчених: І. С. Тарнавського “Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943)”;²⁵⁹ В. М. Удовика “Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області)”;²⁶⁰ П. В. Рекотова “Німецько-фашистський режим в Україні 1941 – 1944 рр. (Історико-правовий аспект)”;²⁶¹ Є. С. Максимчука “Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1951 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу”;²⁶² деяких інших.

Однак загалом фундаментальні проблеми, що стосуються “остарбайтерів”, зокрема з України, не знайшли ще повного і глибокого відображення в працях істориків, як колишніх радянських, так і західних, залишаються недостатньо розробленими в українській історіографії. На даному етапі у віт-

чизняній науці триває процес накопичення емпіричної інформації та пошуку нових методичних підходів дослідження, які б дозволили об'єктивно і всебічно показати явище примусової праці мільйонів наших співвітчизників у роки Другої світової війни,²⁶³ їх життя після повернення в СРСР, у незалежній Україні.

Опубліковані ж різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати досліджень та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти теми лише в певній мірі. Порушені ними проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер.

В українській історичній науці відсутні праці, які б об'ємно, цілісно відтворювали проблематику "остарбайтерів" на регіональному рівні у часовому відрізку від початкового періоду Великої Вітчизняної війни до сьогодення.

Дана монографія є спробою заповнити цю суттєву прогалину. Вона також покликана поглибити наукове осмислення теми українських "остарбайтерів", розширити спектр проблем, котрі із ряду причин залишалися поза увагою дослідників. Вітчизняних:

- через тривалу недоступність до важливих архівних джерел;

- ідеологічну зашореність, що протягом десятиліть була домінуючою у радянському суспільстві; зарубіжних:

- відсутність диференційного підходу та інтересу до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни (для багатьох західних науковців Україна, як така, взагалі не існувала. Були лише Радянський Союз та збірне поняття "Росія". Прикро, але цих стереотипів багато-хто не позбувся на Заході ще й досі).

У винесеній на суд читачів роботі на фактичному матеріалі досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів, дискримінація, умови життя, каторжна праця "остарбайтерів" із Поділля (Україна) у військовій промисловості і сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським загарбникам у рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху

Опору. Аналізуються механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, їх адаптація в радянському суспільстві, соціальна реабілітація в СРСР, незалежній Україні.

У праці використано документи Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, малоопрацьовані дослідниками фонди державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, пресу окупаційного періоду, численні радянські, вітчизняні, а також зарубіжні джерела. Цілий ряд архівних документів вводиться в науковий обіг уперше.

З огляду на необхідність висвітлення історичної правди про одну з найбільших соціально потерпілих від нацизму та радянського тоталітаризму категорій населення – "остарбайтерів" робота бачиться **важливою і актуальною.**

---

¹ Лисенко О. Є. Проблема "остарбайтерів" як предмет соціальної історії // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упорядк.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 8.

² Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. - М.: Воениздат, 1945. - 51 с.

³ *Вистинецький М. А.* Родина знаєт о твоих муках. - М.: Воениздат, 1945. - 165 с.

⁴ *Брычев Н.* Домой на Родину! - М.: Воениздат, 1945. - 216 с.

⁵ *Хазанович Ю.* Этого нельзя забыть. – М.: Воениздат, 1945. – 36 с.

⁶ Они вернулись на Родину! / Альбом. – М: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.

⁷ *Лабин Л. О.* О перемещенных лицах // Новое время. – 1947. - № 21. – С. 1 – 3.

⁸ В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. – 47 с.

⁹ На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-н/Д, 1946. – 87 с.

¹⁰ Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.

¹¹ Советские люди на немецкой каторге: Сб. – М.: Госполитиздат, 1943. – 52 с.

¹² *Заславский Д.* Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М.: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.

¹³ *Леснов М.* Твой долг перед Родиной. – М., 1945. – 36 с.

¹⁴ Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 77 с.

¹⁵ Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. - Москва, 1945.

¹⁶ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 241; ф. Р – 2, оп. 7, спр. 2738.
- ¹⁸ Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.
- ¹⁹ Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. – Житомир, 1948.
- ²⁰ Нюрнберзький процес: Сборник материалов. - В 2-х т. / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954 -1955; Нюрнберзький процес над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. - В 7-и т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 - 1961; Нюрнберзький процес над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. - В 3-х т. / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.
- ²¹ Преступные цели - преступные средства... - М., 1985.
- ²² "Совершенно секретно! Только для командования!": Стратегия фашистской Германии в войне против СССР / Документы и материалы. – М.: Наука, 1967.
- ²³ Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.
- ²⁴ СС в действии: Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1999. – 624 с.
- ²⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1963. - 488 с.
- ²⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. - В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1980.
- ²⁷ "Історія застерігає": Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. - 264 с.
- ²⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 - 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. - 362 с.
- ²⁹ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 - 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969. - 291 с.
- ³⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945 гг.): Сборник документов. – Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1959. - 363 с.
- ³¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1963. - 736 с.
- ³² Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1973. - 494 с.
- ³³ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.
- ³⁴ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 - 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.
- ³⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 - 1943 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1965. - 428 с.
- ³⁶ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945): Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975. - 320 с.
- ³⁷ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
- ³⁸ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 - 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Одеса: Маяк, 1971. - 308 с.

³⁹ Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.

⁴⁰ Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 872 с.

⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1939 – 1941). – Т. 1. – Львів, 1998. – 382 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). – Т. 2. – Львів, 1998. – 383 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942 – 1943). – Т. 3. – Львів, 1999. – 382.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944 – 1945). – Т. 4. – Львів, 2000. – 384 с.

⁴² *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 176.

⁴³ На це звертає увагу О. Є. Лисенко у своїй праці “Проблеми “остарбайтерів” як предмет соціальної історії” (“...То була неволя”... – С. 9).

⁴⁴ Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Г. Царик; ред. В. Ячук. – Рівне, 1996. – 113 с.

⁴⁵ Пам'ять заради майбутнього: Спогади / Вид 2-е, доп. – К., 2003. – 568 с. (В збірнику друкуються також спогади в'язнів нацистських концтаборів).

⁴⁶ Остарбайтери: Спогади, статті. – Севастополь, 2002. – 43 с.

⁴⁷ *Смерека В.* В німецькій неволі. 1942 – 1944. – Ужгород, 1998.

⁴⁸ *Демчина А.* Зі Сходу на Захід. – К., 2000. – 296 с.

⁴⁹ *Волович О. І.* Спомин про “світле минуле” / В. Бондар (ред.). – Кіровоград, 2003. – 78 с.

⁵⁰ *Сидоренко О. В., Котляр В. Ф.* Книга українських “остарбайтерів”. – Полтава, 2005. – 153 с.

⁵¹ *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003.

Вплив усних джерел на окремі галузі історичних досліджень, їхнє комплексне застосування поряд з традиційними документальними матеріалами і, як наслідок, їхній вплив на сам спосіб написання й вивчення історії П. Томпсон аналізує в окремому розділі “Голосу минулого” – “Досягнення усної історії” (*Томпсон П. Голос прошлого... – С. 88 – 132*). На сьогоднішній день ця праця відомого британського вченого, визнаного фахівця в галузі усної історії, редактора-засновника журналу “Усна історія” й директора Національної колекції життєвих історій у національному архіві звукозаписів Великої Британії, тричі перевидана, в 2003 році перекладена російською мовою й надрукована в московському видавництві “Весь мир”, є кращим систематичним дослідженням теоретичних аспектів і методичних підходів, історіографічного аналізу й практичних рекомендацій з проведення усно-історичних досліджень.

Декілька разів перевидався й збірник найвідоміших усно-історичних досліджень “Oral History Reader” – “Хрестоматія з усної історії” за редакцією керівника усно-історичного відділу Британського національного архіву звукозаписів Роберта Перкса й співредактора британського спеціалізованого журналу “Усна історія” Алістера Томсона (*The Oral History Reader / R. Perks, A. Thomson (Ed.). – London, New York, 2002*). Згруповані тематично статті й являють собою критичні дослідження методу усної історії, практичні рекомендації й аналіз проведених інтерв'ю, роздуми про інтерпретативний потенціал і можливості, способи використання усних свідчень при написанні історичних досліджень.

Деякі з робіт, що були подані в “Oral History Reader”, увійшли до першої на

пострадянському просторі хрестоматії з усної історії, виданої Європейським університетом в Санкт-Петербурзі (*Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. – СПб, 2003*), до якої зібрані дослідження провідних фахівців в галузі усної історії – Александро Портеллі, Пола Томпсона, Алістера Томсона, Тамари Харевен, Луїзи Пассерині та ін. (*Грінченко Г. Г. Усна історія як метод і джерело дослідження // “...То була неволя”... – С. 31*).

Див також:

Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідних періодів. – К., 2003.

Грінченко Г. Г. Устно-исторические исследования на страницах журнала “Ogal History Review” (2001 – 2002 гг.) // Вісник Харківського національного університету, 2003. – Серія “Історія”. – Вип. 35. - № 594. – С. 342 – 349.

Грінченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К, 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52 – 58.

⁵² *Пастушенко Т. Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну // “...То була неволя”... – С. 66.*

⁵³ *Невиगाдане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім “Райдер”, 2004. – 236 с.*

⁵⁴ *“...То була неволя”: Спогади та листи оstarбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – 543 с.*

⁵⁵ *Помним: Матеріали і документи о херсонцах – бывших узниках фашизма / Под ред. Бардачева Ю. Н. - Херсон, 1998. –150 с.*

⁵⁶ *Ост: клеймо неволі: Збірник матеріалів і документів. – Кіровоград: Мавік, 2000.*

⁵⁷ *Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.*

⁵⁸ *Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. Спілка, 1966. – 66 с.*

⁵⁹ *Олекса Воропай (09.11.1913, Одеса – 1989, Лондон) – етнограф, фольклорист, доктор слов'янської етнології, доктор природничих наук. Закінчив Агрономічну академію (1940 р.). Працював агрономом, учителював у с. Вороновиці під Вінницею. Під час Другої світової війни організував у Вороновиці гурт молоді, що ставила за мету боротьбу за самостійну Україну. Депортований в Німеччину. Потім жив і працював у Англії.*

⁶⁰ *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Марунчака. – Вінніпег, 1990. – С. 925 – 989.*

⁶¹ *Вербицкий Г. Г. Оstarбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война) / Документы и воспоминания. – 2000. – 250 с.*

⁶² *Феденко С. Розлука: спогади Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 1996. – 535 с.*

⁶³ *Сайц Н. На перехрестях долі. – Львів, 1996. – 152 с.*

⁶⁴ *Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. / В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1942). – Мн.: НАРБ, 1996. - 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943 - 1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944 - 1951). – Мн.:*

НАРБ, 1998. - 368 с. Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944 - 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. - 310 с.

⁶⁵ *Маковська Н.* Передмова // Архіви окупації... - С. 10.

⁶⁶ *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років" з проблеми дослідження історії українських "остарбайтерів" // "...То була неволя"... – С. 15 – 28.

⁶⁷ Джерельна інформація, що міститься в свідченнях та заявах громадян, протоколах допитів, відтворює не лише відомості персонального рівня (збитки, завдані населенню, вивезення громадян до Німеччини), але й дає підстави для узагальнень щодо злочинів на окупованій території. Як спеціальний вид документів свідчення та заяви потерпілих складали основу для зведених актів. Водночас інформація, що міститься в цих джерелах, вимагає критичного підходу з огляду на те, що свідчення могли даватися навмисне спотвореними, з метою відплати, та використовувалися партійними органами для переслідувань.

⁶⁸ *Максимчук Є. С.* Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу // Автореферат дис... на здобуття наук. ст. кандидата істор. наук. – К., 2007. – С. 8.

⁶⁹ Останнім часом в Німеччині та Австрії з'являються публікації документів окремих земельних архівів та їх каталогів, наприклад, державного архіву Тюрингії (*Zwangsarbeiter in Suedthuringen waehrend des Zweiten Weltkrieges: Archivalisches Quelleninventar. – Schriften des Thueringischen Staatsarchivs Meiningen, Band 2. – 1995*). Цей каталог містить статтю про причини та форми масового використання праці іноземних робітників у Німеччині, а також про особливості використання примусової праці у Південній Тюрингії, список літератури з теми. Основною частиною цієї публікації є детальний перелік архівних джерел до теми із внутріфондовими описами державного архіву Тюрингії та комунальних архівів Південної Тюрингії. В додатку вміщено фотокопії окремих документів. Цей перелік є дуже цінним, оскільки він висвітлює стан збереженості джерельної бази до теми в окремому регіоні, містить назви підприємств, на яких використовувалася примусова праця (*Дубик М.* *Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних наукових виданнях* // "...То була неволя"... – С. 45). Аналогічне видання було присвячене примусовій праці у Лангенфельді (*Zwangsarbeit in Langenfeld 1939 – 1945. Eine Dokumentation des Stadtarchivs. – Langenfeld, 2000*)...

⁷⁰ *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1952.

⁷¹ *Супруненко Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 - 1945 гг.). – К., 1956.

⁷² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 - 1945 гг. - В 6-и т. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

⁷³ История второй мировой войны, 1939 – 1945. - В 12-и т. – М.: Воениздат, 1973 –1982.

⁷⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. - В 6-и т. – Т. 5. - Кн 1. - М.: Политиздат, 1960.

⁷⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней. - В 12-и т. – Т. 10. – М., 1973.

⁷⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. - В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975.

⁷⁷ Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945). – К.: Наукова думка, 1977. - 536 с.

⁷⁸ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург»... - М., 1974.

- ⁷⁹ *Тронько П. Т.* Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр. – К.: Молодь, 1968. - 433 с.
- ⁸⁰ *Тронько П. Т.* Бессмертие юных: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 г. – М.: Молодая гвардия, 1958. -168 с.
- ⁸¹ *Стафийчук И. П.* Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.
- ⁸² *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.
- ⁸³ *Будьонна Л.* Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.
- ⁸⁴ *Будьонна Л.* Участь комсомольців Житомирщини та Поділля у партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. - № 7. – С. 104 – 105.
- ⁸⁵ *Бабій М.* Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.
- ⁸⁶ *Бабій М., Кравчук В.* Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. - 41 с.
- ⁸⁷ *Гуменюк С. К.* Проскурівське підпілля. – Хмельницький: Обл. організація т-ва «Знання», 1982. – 29 с.
- ⁸⁸ *Доманк А. С., Сбойцаков М. И.* Шепетовские подпольщики. – М.: Политиздат, 1972. – 160 с.
- ⁸⁹ *Клоков В., Кулик І., Слинько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видав. АН УРСР, 1983. – 220 с.
- ⁹⁰ *Кондратенко Л. В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. – К.: Наукова думка, 1980. – 106 с.
- ⁹¹ *Немятый В. Н.* Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – К.: Знание, 1980. – 62 с.
- ⁹² *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К.: Политиздат Украины, 1982.
- ⁹³ *Шаталин Н. И.* Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1947. – 68 с.
- ⁹⁴ *Немятый Н. И.* КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 г. / Сб. материалов конф. – К., 1988. – С. 8 – 10.
- ⁹⁵ *Буцько М., Кириченко С.* Военно-организаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1969. – 132 с.
- ⁹⁶ *Григорович Д. Ф.* Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 166 с.
- ⁹⁷ *Мазило В. М.* Компартия України – організатор українського народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у перший період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – листопад 1942) // Доповіді і повідомлення кафедр інституту на звітній науковій сесії. – Вип. 1. – Вінниця, 1965. – С. 3 – 6.
- ⁹⁸ *Бабій М. Л.* Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині // Український історичний журнал. – 1964. - № 3. – С. 41 – 49.

- ⁹⁹ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 - 1944 гг.). – М.: Политиздат, 1965. - 388 с.
- ¹⁰⁰ *Слинько И. И.* Угон населения Украины в фашистское рабство / Немецко-фашистский оккупационный режим... – С. 219 - 230.
- ¹⁰¹ *Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979.
- ¹⁰² *Коваль М. В.* Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945) // Український історичний журнал. – 1990. - № 3. – С. 88 – 95.
- ¹⁰³ *Шевяков А. А.* Гитлеровский геноцид на территориях СССР / СИ. – 1991. - № 12. – С. 3 – 11.
- ¹⁰⁴ *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. - 163 с.
- ¹⁰⁵ *Кривошеев Г. Ф.* В первых сражениях // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 2. – С. 10 – 16; *Николаець Ю. О.* Дезертирство із лав Червоної армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № 1 – 2.
- ¹⁰⁶ *Дугин А.* Сталинизм (Легенды и факты) // Слово. 1990. - № 7. – С. 23 – 26.
- ¹⁰⁷ *Козлов В. И.* О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов // История СССР. - № 2. – С. 132 – 139; *Михлеев С. Н.* Боевые потери в стратегических наступательных операциях Советской Армии. 1941 – 1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 11. – С. 11 – 18; *Соколов Б. В.* О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в ходе Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1988. - № 9. – С. 116 – 126; *Соколов Б. В.* Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном. – М.: Московский рабочий, 1991. – 192 с.
- ¹⁰⁸ *Ващенко Н. В.* Из жизни военнопленного // Всерос. мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 7. – С. 242 – 276; *Палий П. Н.* В немецком плену // Всерос. мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 7. – С. 3 – 241.
- ¹⁰⁹ *Брюханов А.* Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 с.
- ¹¹⁰ *Лабин Л. О.* О перемещенных лицах // Новое время. – 1947. - № 21. – С. 1 – 3.
- ¹¹¹ *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944 - 1951 гг. / История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26 – 41.
- ¹¹² *Шевяков А. А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / Население России в 1920 - 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. - Москва, 1994. – С. 195 – 222.
- ¹¹³ *Шевяков А. А.* «Тайны» послевоенной репатриации // Социс. – 1993. - № 8. – С. 3 – 12.
- ¹¹⁴ *Земсков В. Н.* Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах: Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993 (а). - № 5. – С. 74 – 81.
- ¹¹⁵ *Земсков В. Н.* Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц // Россия XXI. – 1995. - № 5 – 6. – С. 183 – 192.
- ¹¹⁶ *Земсков В. Н.* «Спецпоселенцы» (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. - № 11. – С. 3 – 17.
- ¹¹⁷ *Земсков В. Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956 гг.) // СИ. – 1995 (а). - № 5. – С. 3 – 13.
- ¹¹⁸ *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество. 1941 – 1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской

истории. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 331 – 359.

¹¹⁹ *Пьянкевич В. М.* Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны. – СПб, 1999.

¹²⁰ *Фурсенко В. Г.* Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ. – 1997. – С. 96 – 135.

¹²¹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Тетьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

¹²² *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.

¹²³ *Пастушенко Т. В.* Репатриация українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123.

¹²⁴ *Полян П.* «Вестарбайтеры»: интернированные немцы в СССР (предистория, история, география) / Учебное пособие для спецкурса. – Ставрополь; Москва: Изд-во СГУ, 1999. – 48 с.

¹²⁵ *Полян П. М.* Вестарбайтеры. Интернированные немцы на советских стройках // Родина. – 1999 (а). - № 9. – С. 21 – 25.

¹²⁶ *Полян П. М.* «Репарации трудом»: мотивы и предистория послевоенного трудоустройства «интернированных и мобилизованных» - немецких гражданских лиц в СССР // Проблемы военного плена: история и современность / Материалы международной научно-практической конференции 23 – 25 октября 1997 г. – Ч. 2. – Вологда, 1997. – С. 59 – 67.

¹²⁷ *Нелипович С. Г.* Репрессии против подданных «центральных держав» // ВИЖ. – 1996. - № 6. – С. 32 – 42.

¹²⁸ *Семиряга М.* Приказы, о которых мы не знали: Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев // Новое время. – 1994. - № 15. – С. 56 – 57.

¹²⁹ *Fried J. H. E.* The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.

¹³⁰ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941 – 1945. A Study of Occupation Policies. Second ed. – New York: St. Martins Press, 1957. – 695 p.

¹³¹ *Reitlinger G.* The House Built on Sand. – London, 1960.

¹³² *Homze Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. - Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. - 350 p.

¹³³ *Elliot M. R.* The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. – University of Kentucky, 1974.

¹³⁴ *Bethell N.* The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. – London, 1974.

¹³⁵ *Tolstoy N.* Victims of Yalta. – London; Sydney; Auckland; Toronto, 1977; *Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. У. С. Гессен // Исследование новейшей русской истории. – Париж: YNCA-Press, 1988. – Т. 7. – 540 с.

¹³⁶ *Gisevius H. B.* Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG. – Zürich, 1946; *Гизевийус Ханс Бернд.* До горького конца. Записки заговорщика / Сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.

¹³⁷ *Kurt von Tippelskirch.* Geschichte des zweiten Weltkrieges. - Bonn, 1954; книгу видано російською мовою: *Курт фон Тіппельскірх.* История Второй мировой войны. 1939 – 1945. - Санкт-Петербург; Москва: Полигон - АСТ, 1998. - 795 с.

¹³⁸ Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. - Hamburg, 1953; книгу перевидано в Росії: *Тіппельскірх К., Кессельринг А., Гудеріан Г. і др.* Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. - Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ. – 1998. - 634 с.

¹³⁹ Там само; - С. 515.

¹⁴⁰ Там само; - С. 509.

¹⁴¹ *Пастушенко Т. В.* Ульріх Герберт про політику і практику "використання іноземців" у військовій економіці Третього рейху // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 62.

¹⁴² *Seeber E.* Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 - 1945). - Berlin, 1964.

¹⁴³ *Drobisch K.* Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil Diss., - Berlin, 1964.

¹⁴⁴ *Schmelzer J.* Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939 - 1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle -Merseburg, Phil. Diss., - Halle, 1963.

¹⁴⁵ *Pfahlmann H.* Femdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939 - 1945 / Beiträge zur Wehrforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GmbH, 1968. – Bd. XVI – XVII. - 238 s.

¹⁴⁶ *Пастушенко Т. В.* Ульріх Герберт про політику і практику "використання іноземців" у військовій економіці Третього рейху... – С. 62.

¹⁴⁷ *Muller N.* Wehrmacht und Okkupation (1941 - 1944). - Berlin, 1971; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 - 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974.

¹⁴⁸ *Umbreit H.* Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942 – 1945. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 5 / 2, Stuttgart, 1999. – S. 3 – 272; *Umbreit H.* Die Verantwortlichkeit der Wehrmacht als Okkupationsarmee. In: Die Wehrmacht. Mythos und Realitaet / Hrsg. Von R.- D. Mueller und H. – E. Volkmann. – München, 1999. – S. 743 – 735.

¹⁴⁹ *Gerlach Ch.* Krieg, Ernaehrung, Voelkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg. – Zuerich – Muenchen, 2001.

¹⁵⁰ *Streit C.* Keime Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 – 1945. Stuttgart, 1978.

¹⁵¹ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. - 494 s.

¹⁵² *Пастушенко Т. В.* Ульріх Герберт про політику і практику "використання іноземців" у військовій економіці Третього рейху... – С. 73 - 74.

¹⁵³ *Herbert U.* Europa und der "Reichseinsatz": auslandische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 -1945. – Essen: Klartex – Vel, 1991.

¹⁵⁴ Там само; - С. 15.

¹⁵⁵ *Herbert U.* Geschichte der Auslaenderbeschaeftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gestarbeiter. – Berlin, Bonn, 1986; *Herbert U.* Zwangsarbeit in Deutschland. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene 1945. In: Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941 – 1945. Essajs. – Berlin, 1991. – S. 106 – 130; *Herbert U.* Geschichte der Auslaenderpolitik in Deutschland – Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Fluechtlinge, 2001.

¹⁵⁶ *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 - 1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. - 324 s.

¹⁵⁷ *Gotz A.* Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. – Frankfurt am Main, 2005. – 444 s.

- ¹⁵⁸ *Boll B.* Zwangsarbeiter waehrend des Zweiten Weltkrieges in Baden // Zeitschrift des Breisgau – Geschichtsvereins "Schau-ins-Land". – Freiburg, 1992. - III Jahrefr. – S. 179 – 203.
- ¹⁵⁹ *Boll B.* "Das wird man nie mehr los..." Auslaendische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. - 384 s. - (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).
- ¹⁶⁰ *Bruechert H.* Zwangsarbeiter in Wiesbaden. Der Einsatz von Zwangsarbeitskraefte in der Wiesbader Kriegswirtschaft 1939 bis 1945, mit einem Beitrag von Kerstin Kersandt. – Wiesbaden, 2003.
- ¹⁶¹ *Neugebauer A.* "Auslaendische Arbeinskraefte sind in Baraken unterzubringen!" Kriegsgefangene, Zivil- und Zwangsarbeiter Innen waehrend des Zweiten Weltkrieges in Ruesselheim. – Ruesselheim, 2001.
- ¹⁶² *Heussler A.* Doppelte Entrechtung. Auslaendische Zwangsabeiter Innen in der Muencher Kriegswirtschaft 1939 – 1945. In: Sybill Krafft (Hrsg), Zwischen den Fronten. Muencher Frauen in Krieg und Frieden 1900 – 1950. – Muenchen, 1995. – S. 308 – 323.
- ¹⁶³ *Dorn F., Heuer K.* Ich war immer gut zu meiner Russin. Struktur und Praxis des Zwangsarbeitersystems im Zweiten Weltkrieg in der Region Suedhessen. – Pfaffenweiler, 1991.
- ¹⁶⁴ *Freitag G.* Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskraefte aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939 – 1945. – Bochum, 1996.
- ¹⁶⁵ *Ruff M.* Um ihre Jugend betrogen. Ukrainische Zwangsarbeiter / innen in Vorarlberg 1942 – 1945. Studien zur Geschichte und Gesellschft Vorarbergs. - Bd. 13. – Bregenz, 1997.
- ¹⁶⁶ *Siegfried K. J.* Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939 – 1945. Campus Verlag. – Frankfurt; New York, 1988. - 331 s.
- ¹⁶⁷ *Hopmann B., Spoerer M., Weitz B., Bruenighaus B.* Zwangsarbeiter bei Dajmler-Benz // Zeitschrift fuer Unernehmengeschichte. Beiheft 78. – Stuttgart, 1994; *Gregor N.* Stern und Hakenkreuz. Daimler – Benz im Dritten Reich. – Berlin, 1997.
- ¹⁶⁸ *Jacobbeit S.* OSRAM – Arbeiter Innen. Deutsche und auslaendische Frauen in der Kriegsproduktion fuer den Berliner Gluehlampen-Konzern 1939 bis 1945. In: Jahrbuch fuer Geschichte 35 (1987). – S. 369 – 388.
- ¹⁶⁹ *Borgsen W., Volland K.* Stalag XB Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ - Auffanglager in Norddeutschland, 1939 – 1945. Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.; Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 - 1945 /Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Roth. - Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.
- ¹⁷⁰ *Stelzl B.* Lager in Graz. Zur Unterbringung auslaendischer Zivilarbeiter, Kriegsgefangener und KL – Haeflinge 1938 – 1945 // Stefan Karner (Hrg.) Graz in der NS-Zeit 1938 – 1945. - Veroeffentlichungen des Ludwig Boltzmann – Instituts fuer Kriegsfolgen – Forschung, Sonderband 1. – Graz – Wien – Klagenfurt, 1999. – S. 353 – 369.
- ¹⁷¹ *Arning M.* Spaete Abrechnung. Über Zwangsarbeiter, Schlussstriche und Berliner Verstaendigungen. – Frankfurt / Main, 2001.
- ¹⁷² *Bruening M. u. a.* Entschaedigung fuer Zwangsarbeiter. Modell fuer die Loesung einer offenen Historischen Aufgabe. – Bonn, 1999.
- ¹⁷³ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa. – Stuttgart u. Muenchen, 2001; *Spoerer M.* Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschaedigung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 51, 2000. – S 508 – 527.
- ¹⁷⁴ *Kuczynski T.* Entschaedigungsansprueche fuer Zwangsarbeit im "Dritten Reich"

auf der Basis der damals erzielten zusaetzlichen Einnahmen und Gewinne. Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Universitaet Bremen, 1999.

¹⁷⁵ Дубик М. Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях // "...То була неволя"... – С. 46.

¹⁷⁶ Jastrzembowski W. Gospodarka niemiecka w Polsce 1939 –1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.

¹⁷⁷ Szurgacz H. Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 – 1945. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk: Ossolineum, 1971. – 250 s.

¹⁷⁸ Luczak C. "Kraj Warty" 1939 – 1945 / Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.; Luczak C. Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej. - Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.

¹⁷⁹ Kersten K. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław: Ossolineum, 1974. - 247 s.

¹⁸⁰ Кейдонський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: погляд на структуру і діяльність // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1994. – Рік вид. 3. – Число 6. – С. 108 – 123.

¹⁸¹ Марунчак М. Г. Українські політичні в'язні в нацистських концераційних таборах. – Вінніпер – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

¹⁸² Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. - 659 s.

¹⁸³ Меляков А. В., Посохов С. І. Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 265.

¹⁸⁴ Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 173.

¹⁸⁵ Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 10-и т. / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2: 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 6; 8; 9 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.

¹⁸⁶ Книга Скорботи України. Вінницька область. – У 3-х т. / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001 – 2003.

¹⁸⁷ Книга Пам'яті України. Хмельницька область. – У 10-и т. / Ред. кол.: Дарманський М. М. (кер.), Олійник В. Т. (заст. гол.), Урсол М. О. (заст. гол.), Шиманський І. Х. (відп. секр.) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995 – 2003.

¹⁸⁸ Книга Скорботи України. Хмельницька область. – У 4-х т. / Ред. кол.: Роздобуцько А. Г. (гол.), Бондар І. М. (заст. гол.), Циц В. П. (заст. гол.), Шиманський І. Х. (відп. секр.) та ін. – Хмельницький: Поділля, 2002 – 2004.

¹⁸⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневецький. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. - 944 с.

¹⁹⁰ Коваль М. В. "Гірка доля українських оstarбайтерів" // Безсмертя... – С. 212 – 219.

- ¹⁹¹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- ¹⁹² Коваль М. В. “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час, 1998. - № 9, 10.
- ¹⁹³ Лисенко О. Є. Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії // “...То була неволя”... – С. 7 – 14.
- ¹⁹⁴ Там само; - С. 7.
- ¹⁹⁵ Забрودهць О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2005. – С. 107 – 126.
- ¹⁹⁶ Букалов Д. Остарбайтери Донбасса // Корни трави: Сб. статей молодих істориків. – М.: Меморіал, 1996. – С. 155 – 159.
- ¹⁹⁷ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 242 с.
- ¹⁹⁸ Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 235 с.
- ¹⁹⁹ Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.
- ²⁰⁰ Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 49 с.
- ²⁰¹ Тарнавський І. С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 рр. // Придніпровський науковий вісник. – 1998. - № 111.
- ²⁰² Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Укл. І. Доцин. – Бровари, 2003 / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 47 – 159.
- ²⁰³ Пастушко Т. В. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942 – 1944 // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310 – 325.
- ²⁰⁴ Меляков А. В., Посохов С. І. Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 265 – 267.
- ²⁰⁵ Довгополий Я. Українці на примусових роботах в Третьюму рейху // Всесвіт. – 2001. - № 3 – 4.
- ²⁰⁶ Бака М. Полтавські “остарбайтери” у фашистській Німеччині / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 185 – 190.
- ²⁰⁷ Пастушенко Т. В. Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху // Архіви окупації... – С. 854 – 859.
- ²⁰⁸ Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.
- ²⁰⁹ Пастушенко Т. В. Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944 – 1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123 – 136.
- ²¹⁰ Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії

України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.

²¹¹ Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.

²¹² Буцько О. В. "С возвращением: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 162.

²¹³ Чайковский А. С. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.). – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.

²¹⁴ Левикин В. В. Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944 – 1950 роки) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 110 – 113.

²¹⁵ Левикин В. В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945 – 1956 роках // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2.

²¹⁶ Потильчак О. В. Смертність німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 128 – 137.

²¹⁷ Потильчак О. В. Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953 – 1954 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський нац. університет внутр. справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 138 – 146.

²¹⁸ Могильний В. Пошта «остарбайтерів» (робітників зі Сходу) // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (29). – 1994. – С. 17 – 20.

²¹⁹ Могильний В. Листування «остарбайтерів»: заадресування // Укр. філателіст. вісник. - № 3 (43). – 1997. – С. 43 – 50.

²²⁰ Могильний В. Великодні листівки для «остарбайтерів» // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (42). – 1997. – С. 25 – 27.

²²¹ Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (47). – 1998. – С. 28 – 32; Укр. філателіст. вісник. - № 3 (48). – 1998. – С. 44 – 48.

²²² Педак В. П. Сердце заставляет меня сказать правду. – 3., 2000. – 176 с.

²²³ Лич-Анпах Г. Между жестокостью и добром // Знамя. – 1995. – С. 156 – 167.

²²⁴ Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. "Нацистське золото" з України у пошуках архівних свідчень. - Київ, 1998. - 130 с.; Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. - Київ, 2000. - 388 с.

²²⁵ Буцько О. В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. пр. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 90 – 95.

²²⁶ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

²²⁷ Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр. // Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 205 с.

²²⁸ Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія "Історія". – Вип. № 32. – 2000. – С. 232 – 239.

²²⁹ Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікації // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. - № 1. – С. 230 – 233.

²³⁰ Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки

листв українських “остарбайтерів” (За матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. – № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141.

²³¹ Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 70 – 77.

²³² Пастушенко Т. В. Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну // “...То була неволя”... – С. 63 – 81.

²³³ Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 28. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 99 – 120.

²³⁴ Ковальський А. П., Ченцов В. В. “Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1. – С. 35 – 44.

²³⁵ Чиркова В. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158.

²³⁶ Гальчак С. Джерела до вивчення історії “остарбайтерів” / Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 393 – 401.

²³⁷ Гальчак С. Д. Листи “остарбайтерів” з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.

²³⁸ Гальчак С. Д. Нацистський геноцид на Вінниччині // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 209 – 214.

²³⁹ Гальчак С. Д. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 2. – Вінниця, 2002. – С. 7 – 19.

²⁴⁰ Гальчак С. Д. “Остарбайтери” Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіком, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 420 – 464.

²⁴¹ Гальчак С. Д. Етапування “східних робітників” з Поділля в нацистське рабство // “...То була неволя”... – С. 50 – 62.

²⁴² Гальчак С. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001. – С. 23 – 34.

²⁴³ Гальчак С. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 - 1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 195 – 204.

²⁴⁴ Гальчак С. Д. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 840 – 848.

²⁴⁵ Гальчак С. Д. Особливості депортації цивільного населення з території Трансністрії на роботи до Німеччини // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Т. 4. – Одеса: Друк, 2001. – С. 102 – 105.

²⁴⁶ Гальчак С. Д. Подільські “остарбайтери” у нацистському рейху: умови праці та побуту // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 20 – 21. – К., 2002. – С. 142 – 156.

²⁴⁷ Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації “остарбайтерів”-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи та докумен-

тознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Рекдоп.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150.

²⁴⁸ Гальчак С. Д. Боротьба радянських партизанів і підпільників проти масової депортації населення Поділля в нацистську Німеччину // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 56 – 65.

²⁴⁹ Гальчак С. Д. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 4. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 136 – 146.

²⁵⁰ Гальчак С. Протидія подолян заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину 1942 – 1944 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 19. – К.; Донецьк: Рідний край. – 2001. – С. 126 – 136.

²⁵¹ Гальчак С. Опір та боротьба "остарбайтерів" -подолян у фашистській неволі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. - Вип 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 477 – 482.

²⁵² Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188 – 200.

²⁵³ Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації "східних робітників" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – К., 2005. – С. 157 – 166.

²⁵⁴ Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації "східних робітників" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412 – 420.

²⁵⁵ Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації "остарбайтерів"-подолян в умовах "холодної війни" // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221 – 237.

²⁵⁶ Гальчак С. Д. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до "остарбайтерів" // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 5. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. - Вінниця, 2003. – С. 208 – 214.

²⁵⁷ Гальчак С. Д. "Остарбайтери" з Поділля (1942 – 1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 211 с.

²⁵⁸ Гальчак С. Д. "Східні робітники" з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: "Книга-Вега" ВАТ "Вінobl-друкарня", 2004. – 344 с.

²⁵⁹ Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.) / Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999.

²⁶⁰ Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області "Київ" (Київська та Полтавська області) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.

²⁶¹ Рокотов П. В. Німецько-фашистський режим в Україні 1941 – 1944 рр. (Історико-правовий аспект) // Дис... канд. іст. наук: 12.00.01 / Нац. акад. внутрішніх справ України. – 1997. – 194 с.

²⁶² Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1951 рр.): типово-видовий склад та інфор-

маційний потенціал джерельного комплексу / Автореферат дис...канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2007. – 20 с.

²⁶³ *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) / Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 9.

2. Нацистський геноцид на Поділлі

2.1. Поразки Червоної армії, гуманітарна катастрофа більшовицької влади та її системи

Захопивши у перший день війни стратегічну ініціативу, гітлерівські полчища невтримно рвалися на схід. На Україну наступала група армій “Південь”, що нараховувала в своєму складі 57 дивізій і 13 бригад (це становило 36 % німецько-фашистської армії).¹ Головного удару вона завдала в районі Луцьк – Рівне – Дубно – Броди. Саме тут зосереджувалось найпотужніше угруповання військ вторгнення – танкова група Клейста. Використовуючи розрив завширшки до 50 км, що утворився на кінець 24 червня між радянськими 5-ю і 6-ю арміями, воно рухалося в напрямі Житомир – Київ, щоб у взаємодії зі своїми 6-ю та 17-ю арміями відрізати війська центру від лівого крила Південно-Західного фронту. З метою запобігти цим намірам, Військова рада фронту прийняла рішення всіма п’ятьма наявними механізованими корпусами завдати ворогові потужного контрудару. Проте раптовості запланованого заходу не сталося, як і не вистачило сил зупинити ворога. Що ж стосується запеклості протистояння на волинській землі, то воно вилилось у найбільші танкові бої початкового періоду Великої Вітчизняної війни. З обох сторін у них брало участь до 2 тис. танків.²

Наприкінці червня 1941 р. становище військ Південно-Західного фронту ще більше ускладнилося. Танкове угруповання гітлерівців після нанесення несподіваного удару в районі Дубно ринуло на Острог з метою просунутися в тил основних сил противника. Розгадавши намір ворожого командування, Військова рада фронту віддала наказ військам організувати оборону в Остопільському укріпленні і на рубежі Старокостянтинів – Базалія – Вишнівець.³ Командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос направив сюди останній фронтовий резерв: 24-й мехкорпус, 199-стрілецьку дивізію, 21-у повітряно-десантну бригаду і три щойно сформовані протитанкові артилерійські бригади. Знову розгорілися запеклі бої, але сил, щоб змінити обстановку на свою користь, виявилось замало.

Вкотре негативно позначились і нестача ратного досвіду, і застаріле озброєння, і обмеженість необхідних боєприпасів, і

невміння командирів берегти належним чином найцінніше – солдатське життя, що відзначав, зокрема, у своєму щоденнику начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер: “Російська тактика наступу: трихвилинний вогневий наліт, потім – пауза, після чого – атака піхоти з криком “ура” глибокоешелонованими бойовими порядками (до 12 хвиль) без підтримки важкої зброї, навіть у тих випадках, коли атаки здійснюються з далеких дистанцій. Звідси незбагненно великі втрати росіян...”⁴

Буквально через тиждень після початку війни ворог безпосередньо підійшов до Поділля. А 29 червня вдерся у перший населений пункт Кам’янець-Подільщини – с. Білотин Плужнянського району.⁵

30 червня Ставка Головного Командування прийняла рішення відвести війська Південно-Західного і правого крила Південного фронтів на рубіж Симоновичі – Білокоровичі – Новоград-Волинський – Шепетівка – Проскурів – Кам’янець-Подільський. У директиві Ставки пропонувалося військам обох фронтів відійти спочатку на проміжний, а потім на основний рубезі. Відхід військ планувалося прикривати загонами загородження, які мусили потім руйнувати дороги, засоби зв’язку, мости і створювати протитанкові перепони.

Згідно з директивою Військова рада Південно-Західного фронту наказала військам до 9 липня відійти на рубіж Коростень – Новоград-Волинський – Шепетівка – Старокостянтинів – Проскурів і, спираючись на укріпрайони, будівництво яких розпочалося ще до війни, організувати стійку оборону.

Щоб прикрити відхід військ до старого кордону, генерал М. П. Кирпонос вирішив кинути в контратаку танкові частини й з’єднання. Але здійснити цей задум також не вдалося, бо, як говорилося у довідці начальника бронетанкових військ фронту Р. Н. Моргунова, “4-й корпус має 126 бойових машин, які зосереджені в Козятині, 8-й – 43 машини – там само; 9-й – 164 машини в Коростені; 15-й – 66 машин у Березівці... Більша частина танкового парку не боєздатна, вона потребує поточного ремонту.”⁶ Не краще було і з артилерією: значна частина тягачів вийшла з ладу, запаси бронейних снарядів були вичерпані.

В свою чергу, щоб перешкодити організованому відходу радянських військ, гітлерівці ввели в бій свіжі сили і посилили натиск вздовж шосе Рівне – Шепетівка на стику 5-ї і 6-ї армій. Утворений між цими арміями розрив збільшувався з кожним днем,

що загрожувало роз'єднанню військ фронту і оточенню його головних сил. Враховуючи дану обставину, Ставка на допомогу Південно-Західному фронту передала 7-й стрілецький корпус із Південного фронту. Його частини і з'єднання повинні були закрити вкрай небезпечний розрив.

Під час відходу радянських військ створилося важке становище на правому крилі 6-ї армії, куди гітлерівське командування кинуло у бій 9-у танкову дивізію, мотодивізію "Вікінг" і три піхотні дивізії. Командуючий 6-ю армією генерал І. М. Музиченко не зміг організувати чіткого керівництва військами, тому ворог завдав удару з району Бродів по Тернополю і 4 липня оволодів цим важливим опорним пунктом.⁷ Того ж дня в його руках опинився ряд населених пунктів Кам'янець-Подільщини: села Вільшанка і Воробіївка Ляховецького, Велика Гнійниця Плужнянського, Мокіївці Грицівського, Глібів Миньковецького, Ганнопіль Славутського, Котелянка Полонського, Судилків Шепетівського районів, залізничні станції Білогірська, Хролин, Цвітоха, а напередодні – райцентри Берездів та Волочиськ, села Мухарів, Корчик Берездівського, Дертка, М'якоти Плужнянського, Великий Скнит, Крупець, Миньківці, Старий Кривин Славутського району, залізнична станція Кривин... Цими діями противник розсік порядки 6-ї армії і створив загрозу оточення інших армій.

Аналізуючи обстановку, командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос і його штаб бачили, що гітлерівці рвуться до Житомира з метою поновлення наступу на київському стратегічному напрямі. Розуміючи, до чого може призвести такий розвиток подій, вони вирішили терміново направити в район Тернополя свій останній резерв – 49-й стрілецький корпус. Тепер на шляху до Києва не залишалось ніяких військ. Розташована там 19-а армія генерала І. С. Конєва перекидалась на Західний фронт, де ситуація була ще загрозливішою.⁸

5 липня важка обстановка склалася під Шепетівкою. Маючи на цьому напрямі 10 піхотних, 4 танкові, 2 моторизовані дивізії і значні сили авіації, гітлерівці прорвали оборону 19-го механізованого і 7-го стрілецького корпусів. Ворогу вдалося захопити Шепетівку, а потім і Новий Миропіль. Між Новоградом-Волинським і Новим Мирополем утворилася загрозлива порожнеча. Саме через неї 48-й мехкорпус гітлерівців спрямував свій удар на Бердичів і ввечері 7 липня зайняв його, опинившись у ста кілометрах на північ від Вінниці. 8 липня німецькі танкові частини зайняли Новоград-Волинський, а 9 липня – Житомир. 10 липня

частини 30-го моторизованого корпусу вийшли на близькі підступи до Києва біля р. Ірпінь...⁹

У захисті Поділля брали участь й війська Південного фронту, зокрема, його 18-а армія. У червні 1941 р. активних дій великими силами на її ділянці не велося, оскільки головнокомандування сухопутних військ вермахту ще не прийняло остаточного рішення про термін введення в бій головних сил 11-ї німецької та 3-ї і 4-ї румунських армій. Але це не означало, що в смузі Південного фронту гітлерівських військ не було спроб наступу. Штурмові групи 11-ї німецької армії вже у перший день війни намагалися захопити в ряді місць мости через Прут, переправитися на північний берег і розвивати наступ на північний схід.

До наступу на могилів-подільському напрямі 11-а німецька і 3-я румунська армії перейшли 1 липня 1941 р. 10 липня їм вдалося захопити Кам'янець-Подільський. Дещо раніше, 7 липня почалися бої за Могилів-Подільський, який, як і Жмеринка, Деражня, Шепетівка, вже на другий день війни зазнав бомбардування ворожої авіації. Фашистському десанту вдалося прорвати оборону радянських військ біля с. Бронниці і вступити в приміський ліс Липники. Зав'язався кровопролитний бій по всьому Могилів-Подільському укріпрайону. На допомогу бійцям 130-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора В. О. Візжиліна було кинуте мотострілецький полк 47-ї танкової дивізії 18-го механізованого корпусу. Вони оточили німецько-румунські частини і в жорстокому бою розгромили фашистський полк "Бранденбург".

Одинадцять днів героїчно обороняли Могилів-Подільський частини укріпрайону, 130-а стрілецька дивізія і мотострілецький полк, а також льотчики 45-ї змішаної авіаційної дивізії, знищивши до 5 тис. солдатів і офіцерів противника та велику кількість ворожої техніки.

Назавжди збережеться у пам'яті подвиг гарнізону доту № 112, будівництвом якого, як і всіх оборонних споруд навколо Могилева-Подільського, керував генерал-лейтенант інженерних військ Герой Радянського Союзу Д. М. Карбишев. Понад 30 воїнів гарнізону доту відбивали атаки ворога, але не здалися. 28 липня дот замовк назавжди. На його стіні зберігся напис, зроблений останніми захисниками: "Прощай, Вітчизно! Ми віддаємо за тебе життя, фашистам не здамося!"¹⁰

Не меншим героїзмом на вінницькій землі відзначились і воїни 209-го полкку 14-ї гірськострілецької дивізії під командуван-

ням майора Г. В. Миклея. “У бою за м. Тростянець у тилу полку опинилося 76 ворожих танків. Командир, розуміючи, що найстрашніше в цій ситуації паніка, дав чіткі вказівки комбатам і вирушив до батареї. Майор Миклей став до гармати, спрямовуючи снаряд за снарядом у залізні потвори. Бійці підпускали їх до своїх позицій і кидали в’язки гранат та пляшки із запальною сумішшю. Танки спалахували один за одним і зупинилися нерухомі. Цей бій тривав понад дві години. І тільки тоді, коли спалахнув 46-й танк, ворог відступив...”¹¹

Майор Г. В. Миклей загинув 2 серпня 1941 р. на Кіровоградщині, а 9 листопада того ж року йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.¹²

Стійко стримували натиск противника радянські війська і на інших ділянках фронту. Так, у жорстоких сутичках з ворогом відзначився навідник гармати протитанкової батареї 680-го полку 169-ї стрілецької дивізії Я. Х. Кольчак. 17 липня у бою біля містечка Нова Ушиця Кам’янець-Подільської області вогнем своєї гармати він за годину вивів з ладу чотири танки противника. Це мало вирішальне значення для відбиття танкової атаки ворога на лінії переднього краю оборони.¹³ 2 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Я. Х. Кольчак удостоєний звання Героя Радянського Союзу.¹⁴

На підступах до Крижополя вів оборонні бої з ворогом 160-й окремих артилерійський дивізіон протитанкових гармат. 21 липня, стримавши шалений натиск противника, бійці дивізіону контратакували його і відкинули на 15 км.¹⁵

В кінці липня 1941 р. розгорнулися запеклі бої під Гайсином. Прикриваючи відступ основних сил Червоної армії, бійці 78-го полку 96-ї стрілецької дивізії вчинили стійкий опір німецько-фашистським військам у Тимарському лісі, неподалік станції Зятківці. Полк своїми діями значно затримав наступ ворога. Останніми захисниками Гайсина були 12 червоноармійців, що окопалися на території середньої школи № 1. Всі вони загинули смертю хоробрих у нерівному бою...¹⁶

Однак, незважаючи на героїзм захисників Вітчизни, військам 6-ї, 12-ї та 18-ї армій, що вели оборонні бої на території Кам’янець-Подільської і Вінницької областей, під натиском переважаючих сил ворога довелося відступати. 18 липня 1941 р. гітлерівці оволоділи останніми населеними пунктами Кам’янець-Подільщини – селами Вербка, Погоріла, Сахни Летичівського району. 19 липня – захопили Вінницю. 21 липня нацистські загарб-

ники вдерлися в Погребище, 22-го – в Калинівку, Крижопіль і Немирів, 23-го – в Липовець та Іллінці, 24-го – в Чечельник, 25-го – в Дашів і Гайсин, 26-го – в Теплик, 27-го – в Оратів, 29-го – в Бершадь. До кінця місяця вони окупували все Поділля.

Всупереч пануючій в СРСР військовій доктрині, що будь-яка війна повинна вестись Червоною армією на чужій території, реальність виявилась зовсім іншою. В трагічне літо 1941-го Червона армія не змогла “достойно міцно”, як писалося у полковій газеті 96-ї стрілецької дивізії ім. Яна Фабріціуса, що тривалий час дислокувалась на Вінниччині, “держати... революційний червоний прапор... та забезпечити соціалістичні темпи перемог...”¹⁷ Її поразки мали трагічні наслідки для населення залишених нею територій.

Воно опинилося віч-на-віч із смертельною небезпекою, що виходила від ворога, повністю залежало від його расистського ества, яке він не дуже й приховував:

“...1) Російський народ і загалом слов’яни в порівнянні з німцями є расово неповноцінними і призначені для рабського існування.

2) На сході необхідно брати до уваги тільки інтереси рейху, а не думати про російський народ. Інтереси рейху вимагають використати східні народи до крайньої межі, в т. ч. до знищення.

3) Ми повинні дивитись на схід лише як на район збуту німецької готової продукції і як на територію поселення німців із числа учасників війни...”¹⁸ (Такі формулювання містяться, зокрема, в доповідній записці рейхсміністру східних земель А. Розенбергу від аналітика Гейнца фон Хомаера, котрий вважав себе “передовим бійцем німецької думки на сході”).¹⁹

Скільки ж конкретно мешканців краю залишилися за лінією фронту?

На жаль, мова може йти лише про наближені дані, оскільки документи, які безпосередньо містили б таку інформацію, у вітчизняних архівах відсутні.

Складність полягає ще й в тому, що Поділля було поділене окупантами на три великі адміністративні одиниці, які “прихоплювали” територію не лише сусідніх областей, а й, навіть, республік. Тому для відтворення повноти картини із відомостей про них доводиться вичленовувати статистичну інформацію, що стосується власне Поділля.

Якщо брати на віру трофейні документи, то її можна отримати із розпорядження Е. Коха від 1 березня 1942 р. про утворен-

ня в рейхскомісаріаті “Україна” генералбецірків (генеральних округів) та генералкомісаріатів (областей). Там поряд з переліком районів, котрі мали увійти до тієї чи іншої структури, вміщено відомості про їх площу та кількість населення у них.

До генералбецірка “Волинь-Поділля” увійшло 10 генералкомісаріатів, розташованих на Кам’янець-Подільщині й частково на Вінниччині: “Антоніни” (148000 чол.), “Бар” (189000 чол.), “Дунаївці” (198400 чол.), “Ізяслав” (191200 чол.), “Кам’янець-Подільський” (331300 чол.), “Летичів” (165500 чол.), “Старокостянтинів” (202200 чол.), “Проскурів” (280800 чол.), “Шепетівка” (240300 чол.), “Ярмолинці (176300 чол.). До генералбецірка “Житомир” – вісім генералкомісаріатів, розташованих на Вінниччині: “Вінниця” (102000 чол.), “Гайсин” (227500 чол.), “Іллінці” (151100 чол.), “Калинівка” (140900 чол.), “Козятин” (115300 чол.), “Літин” (148000 чол.), “Монастирище” (112300 чол.), “Немирів” (105000 чол.).²⁰ Як бачимо, у генералбецірку “Волинь-Поділля” опинилось 2 млн. 113 тис. подолян, у генералбецірку “Житомир” – 1 млн. 112 тис. 800. Всього на Поділлі в обох генеральних округах – 3 млн. 235 тис. 800 подолян.

Крім того, близько мільйона чоловік проживали на території Північної “Трансїстрії”.

Загалом на поталу ворога було залишено понад 4 млн. подолян.

Зрозуміло, певна частина мешканців та уродженців краю (насамперед, партійно-радянські та господарські керівники, більшовицький актив, висококваліфіковані робітники, відомі люди) на початку війни була евакуйована в радянський тил – райони Сибіру, Уралу, Середньої Азії, Казахстану, де окремі з них проявили себе справжніми звитязцями трудового фронту.

Так, особливою постаттю став майбутній Герой Соціалістичної Праці уродженець селища Томашпіль Вінницької області Ісаак Мойсейович Зальцман, призначений у липні 1942 р. наркомом танкової промисловості СРСР. За час його керівництва наркоматом стрімко зросло виробництво грізних “тридцятьчотвірок” – по сто бойових машин на добу (замість 20-и, як то було в кінці 1941-го). В результаті ставка Верховного Головнокомандування отримала можливість формувати танкові корпуси...²¹

Чимало сил та енергії вкладав в організацію виробництва директор Барського машзаводу В. С. Тарнашевський. За успішне освоєння випуску боєприпасів на Ішимському заводі його удостоєно ордена “Знак Пошани”.²²

Особливо відзначились самовідданою працею в тилу вінницькі залізничники, які доставляли на військові заводи необхідну техніку та устаткування, а звідти на фронт – зброю, виконуючи інші відповідальні завдання. За виявлене виняткове сумління О. М. Чухнюку²³ та І. Й. Бубчикову²⁴ в роки війни присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Всього за успішне виконання завдань Радянського уряду і військового командування по перевезенню народногосподарських і військових вантажів у період Великої Вітчизняної війни орденами і медалями СРСР нагороджені вісімдесят три вінницькі залізничники...²⁵

В радянський тил було також переправлено найцінніше устаткування ряду подільських підприємств: Вінницьких моторо-ремонтного та суперфосфатного заводів, взуттєвої фабрики, Глуховецького коалінового комбінату, Жмеринського та Козятинського вагоноремонтних депо, Старосинявського цукрового заводу та ін. З районів краю перебазовували на схід автотранспорт, машинно-тракторні станції, колгоспну худобу тощо.

Однак у здійсненні евакуації спостерігався явний перекіс.

Здавалося б, у час біди більшовицькі органи влади, в тому числі й спеціально створена рада з питань евакуації, мали у першу чергу дбати про вивезення із зони небезпеки *найбільшої цінності суспільства*, як це проголошувалося в конституції держави, – *її громадян*, тобто цивільного населення, якому загрожувала небезпека опинитися під ворогом. Це наче б то й мало місце, якщо зважити на назви деяких документів, що визначали зміст і напрями евакуаційної політики (так, 27 червня 1941 року ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову “Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна”...).

Але головний наголос все-таки, як засвідчила практика, робився на евакуації народногосподарських об’єктів. Не випадково названа вище постанова була доповнена спеціальною директивою Державного Комітету Оборони від 7 серпня 1941 р. про першочергову евакуацію обладнання оборонних заводів та підприємств кольорової та чорної металургії, хімічної промисловості. Більше того, з метою покращення евакуації обладнання та продовольства було створено спеціальний комітет з евакуації запасів продовольства, сировини, промислових товарів, обладнання підприємств легкої та харчової промисловості.²⁶ Пріоритети визначались Кремлем...

3 липня 1941 року, виступаючи по радіо із програмним звер-

ненням до всього радянського народу, Й. В. Сталін наголошував: “За умов вимушеного відходу Червоної армії потрібно відганяти увесь рухомий залізничний парк, не залишати ворогу жодного вагона, не залишати супротивнику ані кілограма хліба, ані літра пального. Колгоспники повинні відганяти всю худобу, хліб здавати під охорону державних органів для вивезення його в тиллові райони. Все цінне майно, у тому числі й кольорові метали, хліб та пальне, котре не може бути вивезене, повинне, безумовно, знищуватися”.²⁷

Немає й згадки про евакуацію населення і в програмній промові “вождя народів” 6 листопада 1941 р. Таке замовчування було дуже промовистим і, по-суті, засвідчувало справжню “турботу” більшовицької держави про людину, котрій загрожувала окупація з усіма її страхітливими й непередбачуваними наслідками. Й. В. Сталін, як глава держави, її більшовицького керівництва, про це знав. Але наполегливо й методично не вимагав евакуйовувати, в першу чергу, більшість населення, яке могло опинитися за лінією фронту. Таке замовчування було своєрідним сигналом усім, хто мав причетність до евакуації.²⁸ Чи не тому, як реакція на промову Й. В. Сталіна 3 липня 1941 року, з’явилася телеграма ЦК КП(б)У від 09.07.1941 р., яка мала досить виразний заголовок: “Про порядок евакуації та знищення майна”, котрий, по-суті, передавав увесь зміст цього документа.²⁹ Адже тут дійсно йшлося виключно про майно, а про людей – мовчання. Цікаво, що Й. В. Сталін у відповідь на цю телеграму М. С. Хрущова трохи “підправляє” ЦК КП(б)У й застерігає від поспішності евакуації майна в 100-кілометровій фронтівій смузі та його знищення і додає таке роз’яснення: тільки у випадку вимушеного відходу військ у зоні 70 верст треба вивезти все доросле населення чоловічої статі, робочу худобу, зерно, транспорт.³⁰

Як бачимо, й тут не йдеться про цивільне населення, а лише про “доросле населення чоловічої статі”, бо ж це – резерв для діючої армії...³¹

Тому то й евакуйовано з України всього 3,5 млн. чол. із 41-го млн. Найбільше – із східних областей, найменше – із західних та центральних

Отже, можна цілковито стверджувати, що більшовицька влада не ставила завданням № 1 максимальну евакуацію найціннішого скарбу держави – її громадян, а то й повного їх ви-

везення. Той факт, що під контролем окупантів опинилися десятки мільйонів цивільного люду, слід кваліфікувати як найтрагічніше явище першого періоду війни – явище, що своєю гуманітарною складовою було страшніше, ніж поразки Червоної армії в двобої з агресором.³² Це була гуманітарна катастрофа більшовицької влади та її системи.

Фактично залишене Червоною армією на поталу ворогові, цивільне населення виявилось під абсолютною владою гітлерівських загарбників, розглядалось ними як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню, як військовий трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не роблячи ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном.

---

¹ Безсмертя... – С. 49.

² Там само; - С. 57.

³ ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 3814, спр. 1, арк. 121.

⁴ Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941 – 1942 / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – С. 63.

⁵ **Тут і далі адміністративно-територіальний поділ Поділля на 1941 р. та на період його нацистської окупації**

⁶ ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 52872, спр. 1, арк. 74.

⁷ Безсмертя... – С. 60.

⁸ Там само.

⁹ Там само; - С. 61.

¹⁰ Ткаченко А. Д. Вступ // Книга Пам'яті України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання. – Т. 1. – К., 1994. – С. 10, 11.

¹¹ Безсмертя... – С. 87.

¹² ЦАМО РФ, ф. 1076, оп. 1, спр. 5, арк. 22 - 24.

¹³ Безсмертя... – С. 87.

¹⁴ ЦАМО РФ, ф. 228, оп. 710, спр. 192, арк. 161.

¹⁵ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область... – С. 337.

¹⁶ Там само; - С. 199.

¹⁷ До перемоги. – 1931. – 22 лютого.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6, арк. 439.

¹⁹ Там само; - Арк. 449.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 5.

²¹ Винокурова Ф. А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – С. 312.

²² ДАВО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 1.

²³ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область... – С. 164.

²⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 133, арк. 12.

²⁵ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л.

Бабій, В. Д. Бовкун та ін. Ред. колегія: В. М. Таратута (відпов. ред.) та ін.] – Одеса: Маяк, 1980. – С. 219.

²⁶ Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 801.

²⁷ *Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1944. – С. 13.

²⁸ *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941 – 1945 р.... – С. 182, 183.

²⁹ Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 7. – С. 206, 207.

³⁰ Там само; - С. 207, 208.

³¹ *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941 – 1945 р.... – С. 183.

³² Там само; - С. 185.

2.2. Особливості початкового етапу “вербувальної” кампанії

2.2.1. Обман та дезінформування потенційних жертв

Найкращим варіантом для нацистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили із загарбаних східних областей для потреб мілітаристської економіки рейху був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Слід сказати, що гітлерівці, які намагалися видати себе за "творців нової Європи", "визволителів" народів СРСР від "сталінської тиранії" та "жидо-більшовицького ярма", спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: "При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприймати небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай", – наголошувалось у програмній праці фюрера "Mein Kampf" ("Моя боротьба").¹ Головне – не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої *пропагандистської атаки, в основі якої була цілеспрямована соціальна брехня*, й почалася "вербувальна" кампанія на захоплених східних територіях. *Головний акцент у її розгортанні, насамперед, було зроблено на пресу, як найефективніший і найпоширеніший на той час засіб масової інформації, оскільки радіофікованими виявились лише окремі населені пункти краю, усну та наочну агітацію, адміністративно-пропагандистський ресурс.*

На Поділлі старт "вербувальної" кампанії припав на початок 1942 р. Тоді в місцевих, підпорядкованих окупаційній владі ук-

раїномовних газетах, з'явилися перші оголошення та звернення до населення за підписами німецьких високопосадовців – уповноваженого особливої комісії Міністерства праці по набору робочої сили, керівників місцевих відділів праці, гебітскомісарів.

Вже 7 січня 1942 року на шпальтах часопису “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”) з'явилось оголошення:

“Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-и до 45 років (крім жидів).

Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканнями та харчуванням.

Члени сім'ї, які залишаться, одержать достатню підтримку.

Зголошуватися у Відділ Праці – Гоголівська, 15 від 9-и до 12-и годин.

Керівник Відділу Праці Фендель”.²

А ось що говорилося у заклику, адресованому мешканцям Проскурова³ та Проскурівської округи, опублікованому того ж місяця у місцевій газеті “Український голос”:

“Громадяни і громадянки, чоловіки й жінки, всі, хто втратив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання-притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили в Німеччину в Проскурові, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подробиці вашого призначення і час від'їзду в Німеччину.

Українці! Вивчайте країну Фірера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!

Уповноважений Особливої Комісії Міністерства Праці по набору робсили Кампф.

Гебітскомісар Шмербекк.”⁴

З метою посилення уваги до заклику та ж газета помістила на 1-й сторінці виділений крупним шрифтом редакційний коментар під заголовком “Праця і хліб у Німеччині”:

“У зв'язку з безробіттям, спричиненим війною, і злиднями, обумовленими руйнацією, вчиненою більшовиками, Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Ні-

меччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. У вівторок, 20 січня ц. р., в Проскуріві... відкривається "Вербувальний пункт", де щоденно... прийматимуться заяви від усіх громадян, що бажають працювати в Німеччині. На вербувальному пункті постійно перебуватиме Уповноважений Особливої Комісії Німецького Міністерства Праці і тут же проводиться медичний огляд. Навербовані працюватимуть в одній з найкращих областей Німеччини, а саме, в області Обердонау..."⁵

Щоб звернення окупаційної влади, бува, не пройшло на Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісаріатів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу:

"Плисківська районна управа
13 квітня 1942 р.

До старости с. Дзюньків

Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'ясовчу роботу з населенням В/села про добровільну поїздку для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику.

Районовий староста Совсімів
Зав. від. праці Пуголовкін".⁶

"...Зобов'язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люде до ідного з'явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилання робочих в Німеччину не являється покаранням, а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю Україні",⁷ – так розпоряджався іллінецький гебітскомісар...

Коли ж "вплив" старост виявлявся недостатнім, за справу брались професійні гітлерівські демагоги-плутократи:

"Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об'явити населенню В/села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Голова району Маркітан."⁸

Практично одночасно із зверненнями до населення через пресу чи не в кожному населеному пункті Поділля з'явилися

листівки, що повторювали основні положення звернення.

"Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидобольшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищили запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, – говорилося у них. – У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першество при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!"⁹

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вивішувалися на видних місцях, роздавалися буквально кожному в руки. Тільки в липні 1942 року відділ пропаганди рейхскомісаріату "Україна" розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів.¹⁰

Закликами їхати працювати до рейху рясніли й сторінки тих же газет, що на всі лади вихваляли "новий порядок" та "справедливу історичну місію" Німеччини.

"УКРАЇНЦІ! Зголошуйтеся на працю в Німеччині. Пізнавайте Німеччину і її методи праці. Ви повернетесь багаті досвідами і своїм трудом здобудете передове місце серед інших!"¹¹

"УКРАЇНЦІ! Тисячі Ваших товаришів уже працюють у Німеччині! Вони вдячні за те, що можуть пізнати гарну Німеччину та рама об рама з німецькими товаришами праці працювати для кращого прийдешнього. Таку нагоду маєте Ви всі. Зголошуйтеся негайно у своїх районних шефів або у своїх Урядах Праці",¹² – закликали, зокрема, згадувані "Вінницькі вісті" ("Winnizer Nachrichten").

"...Хто рішився їхати до Німеччини на працю, дістає не лише вільний переїзд туди і назад, але й матиме в Німеччині такий харч і помешкання, які дістають в подібних обставинах також

німецькі робітники, – запевняв проскурівський "Український голос". – Разом зі своїми товаришами по праці, а навіть з жінкою та з дорослими дітьми, хто з ними їде, буде жити український робітник у чистих умовах..."¹³

Ті ж газети, як і десятки їм подібним, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно-історичні пам'ятки, а також перші "завербовані" – повнощокі, ледь не святково одягнені "українці та українки", що з радістю працюють біля верстатів, у полі, весело відпочивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки,¹⁴ плакати, фабрикували тексти "листів українських робітників з Німеччини" із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. "Вінницькі вісті" повідували своїм читачам:

"Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти – таке загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ..."

Так, напр. Павло Сидорів з великим вдволенням пише своїм батькам у Житомирі¹⁵ про добре зорганізовану подорож до Німеччини, про чисті і вигідні приміщення в німецькому промисловому місті, а також про смачне і обільне харчування, яке одержують українські робітники як під час подорожі, так і на місці перебування...

Ганна Левчук¹⁶ працює в Німеччині в одній лабораторії і мусть учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання, її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку."¹⁷

Подібними пропагандистськими штампами рясніли сторінки "Тижневика Барської округи", "Відродження" (Калинівка), "Калинівських вістей", "За вільну Україну" (с. Плисків), "Нового життя" (м. Козятин), "Хмільницьких вістей", "Подолянина" ("Der Podolier") (м. Кам'янець-Подільський), "Дунаєвецьких вістей" (пізні-

ше: "Урядових Дунаєвецьких вістей"), "Нового життя" (м. Старокосянтинів), "Нової Шепетівщини" та інших видань, що виходили на Поділлі. Усіх їх подоляни цілком справедливо називали "німецькими газетами з українським шрифтом".

У середині червня 1942 року окупаційна влада ще раз звернулася до населення (в основному через засоби масової інформації, а також через листівки, що розповсюджувалися райуправами):

"...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичним ворогом України – червоною Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб дощенту знищити московсько-жидівський большевизм і його спільників – міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припиняти свою роботу могутні німецькі військові заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим постачанням допомагають большевикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю.

Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви.

ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ..."¹⁸

Як бачимо, тут уже не йдеться про "турботу за безробітне українське населення", як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше – *саме Німеччині "потрібна велика кількість робочої сили"*.

Варто звернути увагу на ще одну суттєву деталь подібних звернень: на *спробу накинути на подолян політичні пута*, адже віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за "корінні інтереси" українського народу. А тому кожен, хто опинявся в Німеччині, немов би ставав спільником нацистів: виробляючи зброю для "хоробрих вояків" рейху, він таким чином брав участь у боротьбі з "московсько-жидівським большевизмом" та "міжнародною плутократією"...

Використовувались й інші пропагандистські засоби. З метою посилення ідеологічного впливу гітлерівці чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм "Дорога до Німеччини",¹⁹ тенденційно підбрану документальну кінохроніку, у ряді місць облаштували фотовітрини, відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли "нацистський рай", розповідали про "щасливе життя" "робітників зі Сходу."

Для "ознайомлення" з умовами життя і праці українських робітників окремі нацистські чиновники рейхскомісаріату організували також поїздки українських селян та мешканців міст до Німеччини. Про одну із них, що відбулася навесні 1942 р., широко повідувалось у пресі.

"...Ранком вирушила українська делегація разом з представниками міністерства Сходу і Пропаганди з Берлінського двірця швидким поїздом в Західню Німеччину – Вестфалію. Завданням цієї екскурсії було дати українським селянам образ німецького сільського господарства та спробу господарювання. Ця друга мета подорожі наших селян була справжнім задоволенням їхньої цікавості.

Прекрасна Вестфалія справді була обдарована красою природи. Наші делегати, опинившись у цій країні, звернули увагу на порядок і чистоту, що тут кругом панувала, та на солідну працю рук німецького горомадянина. Багато гарних, чистих асфальтованих доріг, широкі автостради, кругом муровані будинки, чисті ліси, засіяні й добре оброблені поля, це все найперше й найяскравіше кинулось у вічі українському селянинові...

Селяни звернули увагу у першу чергу на будинки, що були муровані й стояли понад 300 років..., розпитували докладно про стан господарства..., про кількість худоби, про видайність землі та урожаю, оглядали сільсько-господарські машини...

На другий день, проїжджаючи через інші господарства, відвідали одну фабрику переробки льону. Це була одна з більших фабрик, яких Україна ще не знає.

Кругом наших селян приймали дуже сердечно. Сердечність цю можна було відчутти в цілому ряді привітальних промов крайляйтерів...

3 Вестфалії повернули[ся] наші селяни з приємними враженнями до Берліна аж 1 травня. 2 травня виїхали з Берліна на чергову екскурсію до Терпіцу біля Франкфурту над Одером...

4 травня відвідали берлінський зоологічний город та бачили оперету "Фрау Люна" в "Театрі Народу". Цими речами були се-

ляни захоплені до краю. На другий день дістав кожен з делегатів, як подарунок від міністерства Пропаганди, новий костюм та літнє пальто.

Вечері 5 травня були в одному з найкращих кіно в Берліні в “Уфа Палаяст ам Цоо”, де бачили фільм “Вінер Блют”...

На другий день відвідали Потсдам, прекрасний замок “Сансусі” – місце, де перебував у вільні хвилини король Фрідріх Великий. Безпосередньо після цього поїхали оглянути “Рейхспортфельд”, місце останньої олімпіади. Колосальні й модерні улаштування цього спортивного майдану зробили на очевидців велике вражіння...

Дня 7 травня попрощалися з Берліном.., поїхали далі на Україну...”²⁰

Тоді ж, навесні 1942 року, трьох українських селян із Житомирщини прийняв навіть рейхсміністр А. Розенберг.

“...Це була дійсність... 28 квітня о годині 11-й відбулося прийняття всіх делегацій Сходу Рейхсміністром д-ром Розенбергом в приміщенні Міністерства Сходу. Українська делегація була прийнята найперше... Райхсміністр звернувся... з такими словами: “Вітаю Вас, дорогі селяни з України, і дуже радий, що Ви приїхали. Прийшовши в Україну, німецька армія знайшла там тільки горе й нещастя. Перед відступом з України, дав Сталін своїй армії наказ все за собою знищити. Мене особливо тішить, що українські селяни не виконували цього злочинного наказу. Після того всього прийшла жорстока зима, яка дошкулила як німецькому воякові, так і населенню України. Треба величезної праці, щоб цю країну відбудувати...”

Після цього міністр деякий час безпосередньо розмовляв з делегатами... Після прощання з делегатами роздано українським селянам подарунки...”²¹

Про зустріч та поїздку українських селян в Німеччину, яка, щоб уникнути будь-яких можливих “несподіванок”, ретельно готувалася, повідомлялось також у звіті генералкомісара Житомира. Німецький чиновник, крім того, радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, так як пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним.²²

Певну роль агітатора в наборі українського населення на роботу до Німеччини відіграли відірвані в умовах війни від своїх організаційних центрів окремі релігійні конфесії – у відповідь на нацистську політику невтручання та заохочення їх діяльності, а також священослужителі, що не мали чіткої громад-

сько-патріотичної позиції. Так, начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території "багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді", відзначав: "Особливо помітну підтримку подало духівництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини: єпископи *відкрито виступали з цією метою в пресі* й надавали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах".²³

Предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: "Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій обов'язок по відношенню до німецького народу".²⁴

Доречно згадати, що храм саме Української автокефальної православної церкви, свого часу закритий радянською владою, був відновлений у найкрупнішому населеному пункті Поділля – Вінниці. Більше того, окупаційні власті розмістили його в самісінькому центрі міста в одній з найкращих колишніх культових споруд історико-архітектурного комплексу "Мури".

Крім усних, друкованих, наочних *застосовувались також фінансово-економічні важелі агітаційного впливу*. На перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб.,²⁵ а мешканці Вінниці могли придбати по місячних хлібопродуктових картках навіть по 250 грамів солі та одному кілограму пшона на особу.²⁶ Щоправда, про ці пільги німецька окупаційна влада досить швидко забула.

2.2.2. Соціальний тиск

Значно поширенішим і ефективнішим засобом забезпечення набору робочих рук до Німеччини був *соціальний тиск*. Тобто *створення нестерпних умов для життя на окупованих територіях*.

Їх мешканці "...почувають себе щасливими, якщо над ними хтось панує, – зокрема лицемірно йшлося в одному з таємних німецьких документів – доповідній записці від 30 березня 1942 року про оцінку українським населенням поведінки німецьких

властей на Україні. – Це почуття буде тим сильніше, чим сильнішою буде їхня залежність від цієї панівної сили. Так уже було тисячі років тому, коли вони запропонували панувати над собою нашим предкам, котрих вони називають “варягами”.

Згадані вище племена потребують у зв'язку з цим жорстокого і безпощадного поводження при постійному застосуванні погроз, штрафів і репресій, навіть якщо ніякого безпосереднього приводу для цього не має.

З метою кращого здійснення цих методів залякування і досягнення більшої послухності не можна допускати, щоб вони жили заможні і ситі...”²⁷

Тому не випадково 14 травня 1942 року канцелярія Е. Коха (гауляйтера рейхскомісаріату “Україна”, до призначення на цю посаду – гауляйтера Східної Пруссії) розіслала генералкомісарам витяг з телеграфного розпорядження Ф. Заукеля, в якому той пропонував: “Щоб здобути, по можливості добровільно, робочу силу, прошу зарплату та умови роботи в зайнятих східних областях... тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині були приманкою”.²⁸

Проте Заукель тут не став “першовідкривачем”. Ще на початку 1942 року прихильник “по можливості добровільного” набору робітників міністеральдиректор доктор В. Мансфельд виступив з універсальною концепцією “чотирьох ступенів примусу” для іноземних робітників:

- 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині;
- 2) використати для цього безробіття;
- 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктових карток взагалі;
- 4) застосувати силу.²⁹

Конкретно, ці “рекомендації” більше стосувалися робочої сили поневолених країн Центральної Європи, але дещо могло згодитись й на Сході...

Щодо створення нестерпних життєвих умов, то тут у загарбників особливих труднощів не виникало. Голод і криваві розправи цілком відповідали наміченому плану.

Голодному існуванню населення сприяло *тотальне пограбування* окупованих територій, яке почалося з першого дня війни і поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;

2) тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації аж до "остаточного врегулювання", тобто до перетворення земель на провінції, васальні, залежні від Німеччини, колоніальні утворення.

Перший етап характеризувався тим, що загарбники, сподіваючись на блицкріг, розраховували на швидку перемогу. Тому, не втрачаючи часу, як затяті розбійники, не цурались нічого, що потрапляло до рук.

Гітлерівці пускали під ніж велику рогату худобу кооперативного та державного секторів, що не була вчасно евакуйована в тил, худобу та птицю, що їх мали селяни в індивідуальному користуванні. Вони силою забирали цінні речі, відправляли їх у посилках до Німеччини, грабували й знищували музеї, інші культурні заклади тощо. Мародерству гітлерівських вояк не було меж. Серед них побутував навіть спеціальний термін для позначення цього виду грабежів – "організірен".

В офіційному звіті одного з підрозділів вермахту (вересень 1941 р.) вказувалось, що "після вивантаження у Вінниці польової запасної дивізії "А" її частини і підрозділи відправились у тривалий перехід, розпочавши одночасно великі і безглузді реквізиції, не рахуючись ні з чим. Маршові батальйони дуже добре забезпечили себе місцевими продовольчими запасами, але при цьому часто порушувались встановлені положення про реквізиції..."³⁰

Досить промовистий фрагмент іншого документа – доповідної записки відділу контррозвідки групи армій "Південь" про умови забезпечення безпеки комунікацій і заготівлю продовольства на Україні (28 жовтня 1941 р.):

"[Служби] армійських продовольчих складів в значній мірі передали функції по заготівлях продовольства самим військам. Тепер колгоспи, що знаходяться поблизу військових доріг і біля великих міст, уже майже не мають худоби, посівного зерна і картоплі..."³¹

Ті ж документи повідують, що грабіжницькі дії військових структур вермахту задовольнили в 1941 році потреби трьох груп армій, котрі воювали на Східному фронті, таким чином: хлібом – на 80 %, м'ясом – на 83 %, маслом – на 77 %, картоплею – на 70 %.³²

За діючою армією котилася друга хвиля грабіжників – цивільно-адміністративні органи штабів рейхскомісаріату "Україна", генеральних округів "Волинь-Поділля", "Житомир", штабу

економічного керівництва “Ост” (“Схід”), крайсгебітів, генералкомісаріатів, місцевих управ.

Вони оголосили власністю рейху захоплені землі і надра, ліси і води, підприємства промисловості і транспорту, радгоспи і машинно-тракторні станції, державні та громадські будівлі, запаси продовольства та сировини, торговельні підприємства, товарні склади та інші життєво важливі об'єкти.

Після встановлення окупаційного режиму населенню сіл було суворо заборонено різати наявну велику рогату худобу та свиней (їх конфісковували для потреб вермахту), продавати лишки основних продуктів харчування на базарах, а жителям міст – виїздити в села за сільськогосподарськими продуктами. Всі продукти й речі у затриманих відбирали. Було заборонено ловити рибу, а також полювати на дичину. Окупанти прибирали все в свої руки, вдаючись при цьому до фізичних розправ, жорсткого адміністрування, шахрайства та обману.

“1941 рік був урожайним, – згадує очевидця тих подій О. Безлуцька. – Дуже гарно зародила пшениця на полях колгоспу “Хвиля революції” (с. Слободище Дашівського району). – Окупанти через своїх ставлеників місцевої влади та запроданців... оголосили: “Жніть, косіть пшеницю, а німецька влада допоможе вам привезти додому снопи і ви будете молотити”. Цій брехні повірили люди і пішли збирати хліб на полях... Коли зібрали весь хліб і поклали його в копиці, щоб везти додому, від гітлерівців надійшло розпорядження, щоб весь зібраний хліб заскиртувати, змолотити і відправити на німецькі зерносховища...”³³

Розпорядженням рейхскомісара Е. Коха від 20 травня 1942 року взагалі запроваджувалась “конфіскація збіжжя, олійних і стручкових [культур], зерна в змолоченому і немолоченому вигляді, в якому б стані вони не були.”³⁴ Говорилося, що хто не виконує вимог задачі сільськогосподарської продукції, буде покараний – всі запаси збіжжя і вся велика рогата худоба будуть у нього забрані, а сам він ув'язнений або навіть страчений...

А тим часом війна набувала затяжного характеру. Величезний фронт, що протягнувся на тисячі кілометрів, багатомільйонний вермахт потребували все нових поставок не лише зброї та боєприпасів, продовольства, але й (в умовах лютої зими, що встановилася) теплого одягу. Вирішення проблеми, насамперед, покладалося на населення окупованих територій. Тому зовсім не випадкова поява розпоряджень подібного змісту:

“Літин, 29 грудня 1941 р.

До пана старости.

Згідно розпорядження Військового Верховного Командування потрібно, щоб 10 % всього населення міста та села здало кожухи німецьким воякам, які стоять на полі бою.

Прошу негайно довести це розпорядження до відома старост вашого району та їх зобов'язати, що потрібна кількість кожухів мусить бути здана не пізніше 31 грудня 1941 року...

За дорученням пана обласної управи Віцеман”.³⁵

Фактично ж на місцях теплі речі відбирались у беззахисних людей без будь-яких обмежень – скільки окупантам вдавалося сіломиць видерти...

Оскільки Поділля було сільськогосподарським краєм з великою питомою вагою сільського населення, крім розбійницьких поборів перед загарбниками постало завдання: *примусити це населення працювати на них*, створити такі форми експлуатації селян, які б повністю відповідали режиму рабсько-кріпосницької праці. Такою формою на Вінниччині та Кам'янець-Подільщині, як і на решті окупованих територій України, стали громадські господарства, що організовувались на базі знищених колгоспів.

Згідно з положенням “Декларації Надзвичайної Комісії для впорядкування земельного порядку в Україні”, в громадські господарства переходили “всі колгоспні землі, майно, запаси”. Його членами вважалося “все населення села”. Очолював господарство староста, який “в рамках німецьких законів мав повну адміністративну владу, управляв і розпоряджався майном і продовольством, що йому надала німецька держава. Він мав право робити розпорядження членам двору і їх карати..., призначав зав. складами, фермами, бригадирів, ланкових...”³⁶

Селяни закріплювались за певним таким господарством. Їм не дозволялось переходити із одного громадського господарства в інше, із села – в село. Праця була примусовою. Тривалість робочого дня становила 14 годин на добу. Встановлювався мінімум трудоднів – 22 у місяць. Але досить часто гітлерівці заставляли селян працювати у неділю, нерідко закривали церкви, зухвало просторікуючи, що праця замінить молитву. До виконання робіт примусово масово залучались діти.

“В інтересах виконання збирання врожаю мобілізувати все працездатне населення з 12-річного віку. Всі, хто ухиляється від мобілізації, будуть розстріляні”,³⁷ – говорилося в одному із розпоряджень німецької окупаційної адміністрації.

Що стосується вцілілої худоби і сільськогосподарського реманенту, то вони були оголошені власністю німецької держави, але роздавались селянам для догляду і зберігання під розписку. Селянам, які отримали таким чином худобу, заборонялось користуватись нею для обробітку присадибної ділянки. Тих, хто осмілювався це робити, – нещадно штрафували (по 200 крб. за кожну тяглову одиницю).

Земельний масив розподілявся між бригадами. В середньому на бригаду припадало 200 – 300 гектарів землі. У бригадах вона закріплювалась для обробітку за кожною ланкою-десятихаткою. Закріплену ділянку кожна ланка обробляла самостійно, починаючи з оранки і закінчуючи жнивими. Норм здачі зерна німецькій державі для громадських господарств не встановлювалось. Зібраний урожай здавався повністю на німецькі заготівельні пункти, за винятком посівного матеріалу.

Те, що гітлерівські загарбники зупинились саме на громадських господарствах як перехідній формі від колгоспів до кріпосницько-капіталістичної системи господарства, можна пояснити наступним:

а) Їм довелося зважити на ідеологічні засади тодішнього радянського суспільства. Основна маса селян привчилась працювати колективно. Гітлерівці у найкоротші строки могли зруйнувати існуючу систему господарювання, але не ідеологію селян, сформовану передвоєнною більшовицькою пропагандою, яка возвеличувала колгоспну працю як вершину прогресу.

б) Триваюча війна поглинала величезну кількість капіталу, кадрів. Через це нацисти не мали можливості здійснювати корінну перебудову села, впроваджувати у нього ефективні форми капіталістичного господарювання, які б дозволяли добиватись кращих результатів на основі підвищення продуктивності праці, її індустріалізації.

в) Громадське господарство поєднувало в собі колективні форми праці з груповою (десятихатка) відповідальністю за утримання і збереження худоби, реманенту тощо. Така організація праці полегшувала контроль за роботою селян.

г) *Громадська форма господарювання дозволяла загарбникам без особливих зусиль пожинати у власних інтересах плоди колективної праці селян, тобто грабіжницьки забирати усе створене і вироблене ними.* (Тобто була важливим елементом другого етапу пограбування).

З цієї причини селяни позбавлялись *справедливої оплати*

праці. Про те, якою вона була реально, можна судити з архівного документа:

“Голові громадського господарства с. Іскриня Літинського району

1) На 1941 рік встановлюється оплата за 1 цент. на цукровий буряк:

а) грішми – при віддаленні до буряко-заготовчого пункту до 15 кілометрів по 8 крб., при віддаленні понад 15 км по 9 крб.

б) 400 гр. меляси (безкоштовно).

З них 200 гр. одержує громадське господарство, 80 г. – копщикам і 120 гр. візникам.

в) 200 гр. цукру (жовтого), за гроші по існуючій ціні.

З них 100 гр. одержує громадське господарство для розподілу на трудодні для обробітку буряка, 40 гр. видає копщикам та 60 гр. візникам.

г) жому 40 кгр...

Голова обл. управи Бернад...”³⁸

Як бачимо, досить мізерно. Тим більше, якщо зважити на те, що урожайність цукристих у ті часи була невисокою, а сім’ї – великими.

Проте певної системи оплати праці не існувало. Селянам, що були позбавлені свободи і засобів виробництва, видавали різного роду відходи. Але переважно не у формі розподілу доходів на трудодень, а у вигляді подачки, що принижувало людську гідність.

Крім того, кожен селянський двір обкладався *численними податками*, розміри яких неухильно збільшувались і були однією із дієвих форм пограбування населення:

“24 липня 1942 р.

...У цьому році розмір обов’язкової здачі городини та картоплі збільшений в три рази. Запровадження цього заходу необхідне в інтересах забезпечення військових частин і цивільного населення. Тому від сьогодні, аж до виконання визначеного для району плану, я забороняю продаж на базарах овочів, городини, ягід і картоплі.

Продаж на вулицях і т. д. взагалі не допускається...

[Вінницький] гебітскомісар Штойдель”.³⁹

Як повідується в архівному документі, у с. Скитці Липовецького району “обов’язкові поставки [на двір] у рік були такими: 100 кг м’яса, 650 літрів молока, 7 кг курячого м’яса, 20 кг свинини, 200 шт. яєць...”⁴⁰

Такі ж, а то й вищі, податкові норми існували у решті населених пунктів району, німецькій зоні окупації краю.

Податки були натуральними і у вигляді сплати грошей. Мали назву національно-громадських, поземельних, одноразових, доходових, на собак, на котів, на вікна, на двері і т. д.:

“Старості села Великі Хутори.

Вінницька районова управа під вашу особисту відповідальність наказує вам:

1. До 12 години дня 4 липня 1942 року здати до сільськогосподарського банку м. Вінниці всі зібрані вами податкові гроші та оплатити: одноразовий, доходовий з населення, промисловий з кустарів, за собак, [мити за послуги] ЗАГСУ, штрафи, разовий збір за торгівлю на базарі та інші платежі...”⁴¹

Податками обкладалося все населення, за винятком незначної кількості осіб, які були репресовані радянською владою і проявили особливу лояльність до окупантів. Від оплати податків не звільнялись навіть інваліди першої та другої груп:

“29 квітня 1942 р.

Вінницька районова управа повідомляє Вас, що згідно наказу пана Рейхскомісара України від 21.III.1942 р. № 7 та розпорядження пана Гебітскомісара від 22.IV.1942 р. за № 305/42 ОТБ запроваджено ОДНОРАЗОВИЙ податок з населення для сприяння сільських громад. Ставка цього податку встановлена по 100 крб. з працездатного населення, що мешкає на терені громади на день проведення податку.

...До працездатних відносяться: каліки, інваліди I, II групи та, які не можуть працювати в сільському господарстві.

...До осіб та їх утриманців, що підлягають оплаті доходового податку, відносяться ті, які не мають сільського господарства, священики, кустарі та робітники і службовці, які живуть виключно з зарплати – без утримання худоби або присадибної землі.

Якщо в сім’ї робітника, що виїхав на роботу в Німеччину..., є працездатні особи і вони самостійно працюють в громадському господарстві, то ці останні (члени двору) підлягають оплаті одноразового податку на загальних підставах...”⁴²

Окремий податок (за національною ознакою) стягувався з єврейського населення:

“Розпорядженням пана Вінницького гебітскомісара від 28 лютого 1942 р. встановлено данину з жидівського населення по 250 крб. з особи незалежно від віку...

За несплату в призначений термін – винні особи за рішен-

ням гебітскомісара притягаються до примусової праці”.⁴³

“У 1942 р. в середньому на кожний селянський двір податки всіх видів складали 2315 крб. У 1943 р. сума податків збільшилась до 3113 крб. на двір”.⁴⁴

Ще однією формою викачування мізерних селянських коштів, а вірніше, неприхованого пограбування населення, було *обов'язкове страхування*. Причому того, чим селянин реально не володів. Ось якими, наприклад, були тарифні ставки “по Вінницькому району для окремих селян по обов'язковому окладному страхуванню на 1943 рік”:

“§ 1. Страхування будівель

Зі 100 крб – 1 крб.

§ 2. Страхування тварин

Велика рогата худоба

а) Телята від 9 місяців до 1 року (за голову) – 10 крб.

б) Корови від 1 року і старше (за голову) – 20 крб.

Коні

а) Лошата від 1 року до 2 років і коні старше 18 років – 20 крб.

б) Коні від 2 років до 16 років – 40 крб.

Вівці та кози

г) Від 9 місяців і старше (за голову) – 4 крб.

д) Свині від 9 місяців і старше (за голову) – 9 крб.

§ 3. Польові посіви сільськогосподарських культур

а) Зернові, бобові, озимі та ін. з 1 га – 12 крб.

б) Однорічні сіяні трави з 1 га – 12 крб.

в) Багаторічні сіяні трави з 1 га – 12 крб.”⁴⁵

Не чим іншим, як пограбуванням населення, була також *грошова реформа*, проведена в Україні влітку 1942 року (завдяки їй німецькі загарбники відібрали в селян більш-менш повноцінні радянські грошові знаки і замінили їх нічим не забезпеченими карбованцями, випущеними банком рейхскомісаріату “Україна”), а також *різноманітні штрафи*, що накладались за найменшу провину. Так, штраф за невихід на роботу визначався у розмірі 200 карбованців для чоловіків і 100 крб. – для жінок.

Відомі випадки, коли оштрафовувались цілі села. Показове у цьому плані розпорядження козятинського гебітскомісара про накладання штрафу на села Гопчицю, Старостинці, Морозівку і Бухни Погребищенського району:

“21 січня 1943 р.

До голови району в Погребищі.

...Як мене повідомлено, мешканці вищезгаданих сіл зібрали в значних кількостях з поля цукровий буряк з метою протизаконного привласнення. Тому я оштрафую: село Гопчицю на 102000 крб., Старостинці – 60000 крб., Морозівку – 40000 крб., Бухни – 50000 крб.

Грошовий штраф повинен бути розкладений за кількістю населення і внесений кожним окремим мешканцем у сільську касу. Кожне село повинне зібрати штраф до 15.02.1943 і здати в районову касу в Погребищі. Термін повідомлення виконання до 20.02.1943.

Штойдель”.⁴⁶

У пограбуванні населення гітлерівські загарбники широко застосовували конфіскацію матеріальних цінностей, худоби, вилучали присадибні земельні ділянки... Існувала неспростовна “мотивація” цього: “...чим довше триває війна, тим важливіше повністю використати Україну для постачання продовольством військ на фронті і на батьківщині”.⁴⁷

Задоволення ж потреб місцевого населення у продуктах харчування взагалі не бралось до уваги. Ці дії, як уже згадувалося, повністю узгоджувалися із планами, розробленими під час підготовки грабіжницької війни проти Радянського Союзу, де з самого початку була запрограмована голодна смерть мільйонів радянських громадян. У збереженні життя радянського населення окупанти були зацікавлені лише у тій мірі, щоб використати його для забезпечення потреб війни та для здійснення наступних планів колонізації. Ось чому із країни забирали все можливе. Як безпardonно при цьому діяли окупанти, свідчить, наприклад, звіт, відправлений 2 грудня 1941 року військовим інспектором в Україні генералу Томасу.⁴⁸ Із нього видно, що для забезпечення грабунку сільськогосподарських продуктів з метою налагодження постачання Німеччини використовувались такі засоби:

1. Ліквідація зайвих ротів.
2. Різке зменшення норм продовольства, що надаються місцевому населенню.

3. Скорочення потреб серед сільського населення.⁴⁹

Під “ліквідацією зайвих ротів” розумілось масове фізичне знищення євреїв, циган, мирних громадян інших національностей, які проявили себе під час радянської влади, просто безневинних людей (заручників), військовополонених, організація того ж голоду серед населення великих міст.

Не обминула ця біда і Поділля.

"...В перші ж дні німці звозили підозрілих для них людей машинами. Людолови-фашисти в кашкетах з гербами смерті їздили розправлялись з активістами. З Уладівки [Хмільницького району] 22 чоловік стояло в черзі до розстрілу... Тут же копали ями, в які мали лягти ці невинні жертви. По селах фашистські прислужники розтаскували з колгоспних дворів і ферм все, що захопили..."⁵⁰

"...1. 29 липня 1941 р. [у Вінниці] було розстріляно 25 заручників у кар'єрі цегельного заводу..."

2. У середніх числах серпня 1941 р. було розстріляно... 350 чоловік у... П'ятничанському кар'єрі.

3. 13 вересня 1941 року... було розстріляно 1200 чол. за селом Шереметка.

4. 19 вересня 1941 року... були по-звірячому замучені в П'ятничанському лісі 15000 чол. [єврейського населення м. Вінниці]... Були також забрані з родильного будинку жінки з новонародженими дітьми, а також люди похилого віку із Стрижавського будинку для престарілих – всі були по-звірячому знищені.

5. 16 квітня 1942 року за розпорядженням штадскомісара Марінфельда на Вінницькому стадіоні було зібрано 10000 [чол. єврейського] населення і загнано в П'ятничанський ліс, де старики, жінки, діти були розстріляні, а працездатне населення в кількості 1000 чол. заточено в тюрму..."⁵¹

"28 серпня 1941 р. у район порохових складів під сильною охороною були приведені жителі м. Кам'янця-Подільського і навколишніх сіл у кількості понад 12 тисяч чоловік і у встановленому німецькими властями "порядку" розстріляні і поховані у спільних ямах..."⁵²

"...7 серпня 1941 р. за розпорядженням гебітскомісара⁵³ України Коха гебітскомісар по Немирівському округу Віттінг, голова районного управління Кіцман, начальник управління жандармерії Денисюк запропонували єврейському населенню заплатити 100 тис. карбованців золотом контрибуції на право проживання.

Протягом трьох днів було забрано цінні речі в рахунок суми 100 тис. карбованців. У вересні 1941 року було відібрано все непрацездатне єврейське населення м. Немирова 3460 чоловік, розбито на дві групи і розстріляно в 0,5 км від м. Немирова, у ямі колишнього цегельного заводу (у двох могилах).

7 листопада 1941 року прибув у Немирів спеціальний загін

фашистів, оточив м. Немирів, зібрав все єврейське населення, із якого були відібрані найкваліфікованіші спеціалісти, а решта в кількості 2680 чол. протягом доби була відправлена у вищезгадане місце і розстріляна..."⁵⁴

Подібні розправи відбувалися й в інших населених пунктах краю.

З метою ізоляції та подальшого знищення осіб єврейської національності окупанти утворили на території Вінниччини 126 гетто – своєрідних концтаборів для тимчасового примусового їх утримання. Їх в'язнями були десятки тисяч людей. Відомі випадки, коли в гетто утримувалися й українці – в основному ті, котрі мали змішаний шлюб.

Найменше часу проіснували гетто, розташовані в німецькій зоні окупації, – через прискорену, цілковиту ліквідацію їх в'язнів. Особливо прискореними темпами знищувалось єврейське населення в зоні ставок "Вервольф" та "Штайнбрух":

"...В селі Стрижавка 10 січня 1942 року чиновники службового закладу таємної поліції очистили о 8-й годині всі житлові приміщення поблизу виритої ями, побіля колишнього табору для військовополонених, щоб там провести розстріл євреїв без сторонніх свідків. У присутності обласного комісара і начальника поліції безпеки жандармерія і поліція розстріляли 227 євреїв, мешканців с. Стрижавка. Стіни ями були підірвані і трупи таким чином закопані..."⁵⁵

Не залишилась по за увагою нацистських катів і Вінниця. Так, якщо до війни у місті проживало 33150 євреїв, то на 1 квітня 1944 р. їх залишилось всього 76 чол.⁵⁶

Одним із основних методів знищення людей було також заручництво. Сутність його полягала в тому, що нацисти заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками, яких негайно ж розстрілювали при прояві навіть найменшого опору "новому порядку" на території даного населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи люди не мали ніякої причетності до "інциденту", що стався.

Якщо в більшості поневолених країн заручниками брали певну кількість найбільш відомих громадян і списки їх доводились до відома населення – хто саме підлягав страті у випадку невиконання німецьких наказів, то в окупованій Україні все зводилось до масових репресій, які здійснювали як військові окупаційні органи, так і цивільні, не кажучи вже про органи СС, СД, польову жандармерію та ін.

Як заручників, а значить смертників, окупанти брали передусім “небажаних” осіб, причому політичний і расовий принцип витримувався з німецьким педантизмом.

Так, першими заручниками у м. Вінниці стали представники єврейської інтелігенції. 29 липня 1941 р. було арештовано 25 чол. і по-звірячому замучено гестапо. “Серед них: адвокат Черкасин, провізор Уланівський, робітник друкарні Мандель, службовець Укрзбуту Гробман, юрисконсульт Вайнтрауб, викладач фізики Швидко, адвокат Гурман, бухгалтер Дірер, викладач медінституту Гольдінгер та інші. Серед заручників був і завідувачий лікувальною частиною Вінницького міськздороввідділу Пістерман...”⁵⁷

Зрозуміло, серед заручників найбільше розстріляно українців, оскільки вони склали основну масу населення, що жило на Поділлі у передвоєнний період, та й під час окупації.

“Пан гебітскомісар доводить до відома населення міста таке: у січні цього [1942 р.] невідомий злочинець перерізав кабель фельдкомендатури.

Слідству не вдалося його винайти. За наказом командуючого армією України арештовано 10 заложників, яких 9 лютого цього року ранком розстріляно...

Староста [Кам'янець-Подільської] міської управи Кібець”.⁵⁸

42-х заручників української національності було розстріляно гітлерівцями у с. Трибухах Літинського району.⁵⁹ 19 заручників української національності, серед яких колишній секретар сільської Ради депутатів трудящих, розстріляно у с. Сеферівці Барського району,⁶⁰ 9 чол. – в Майдані-Курилівському Літинського району,⁶¹ 5 чол. – у с. Михайлівці Гайсинського району.⁶² Власне, мало в якому населеному пункті краю обійшлося без страт заручників.

В особливо жахливому становищі опинилися полонені військовослужбовці Червоної армії. Ставлення до них з боку окупантів було надзвичайно жорстоким. Їх чи не кожного дня розстрілювали, морили голодом, знищували каторжною працею, хворобами, нелюдськими умовами існування.

У м. Старокостянтинові військовополонені “знаходилися в одній із казарм військового містечка. Вона була без вікон і дверей і обнесена колючим дротом. Тут одночасно знаходилося більше 2500 чоловік... Їх харчували так званою “баландою” з проса, буряків і гнилої капусти. Полоненим давали 100 г сурогату хліба на добу. Незважаючи на повне виснаження, німці пе-

реобтяжували військовополонених важкою фізичною працею... Хворих, поранених зовсім не лікували і хвороби набували характеру епідемій. Так, в кінці 1942 р. серед військовополонених з'явився плямистий тиф, від якого щоденно вмирала велика кількість людей... Німецькі кати знесли всіх тифозних хворих в одну казарму, облили її бензином і запалили. В страшних муках загинуло 800 військовополонених".⁶³

У Шепетівці існували 2 табори для військовополонених. "Режим, встановлений тут, перевершував усі знущання, про які ми знали досі. Людей прирікали на мученицьку голодну смерть. Для розправи з військовополоненими фашистські звірі використовували спеціально видресированих собак, яких зграями пускали в табір. Померлих від голоду і роздертих псами людей німці закопували у задалегідь підготовлених котлованах на 603 кілометри залізниці Шепетівка – Славута..."⁶⁴

Найбільше офіцерів і бійців Червоної армії на території Поділля було замучено у Славути у таборі № 301, так званому "Грос-лазареті", – майже 150 тис.⁶⁵ 65 тис. замордовано у концтаборах м. Проскурова, 20 тис. – м. Шепетівки, 6 тис. – м. Кам'янець-Подільського,⁶⁶ стільки ж – в Ізяславському районі, 5 тис. – в Ярмолинецькому, 3300 осіб – у Старокостянтинівському районі.⁶⁷ Понад 12 тис. військовополонених знищено у Вінниці,⁶⁸ 12 тис. – Жмеринці,⁶⁹ 6370 осіб – у Гнівані Тиврівського району.⁷⁰ Всього за період окупації у концтаборах, розташованих на території Вінниччини, загинуло 39570 чол.,⁷¹ 255876 чол. – Кам'янець-Подільщини.⁷²

Скорочення норм продовольства означало організацію штучного голодомору, приречення, врешті-решт, на голодну смерть. Якщо сільське населення у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то міському населенню доводилось вкрай сутужно. Єдиним порятунком для городян був чорний ринок, де вони або купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх за речі особистого та домашнього вжитку. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб та окремі продукти харчування лише підтримувала людське існування (це не стосувалося фольксдойче, самих німців, чиновників органів влади). Так, восени того ж року у м. Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила всього 300 грамів (для ще вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г).⁷³ Пізніше вона була скорочена.

Міське населення міст Луцька і Рівного – столиці рейхско-

місаріату “Україна” – отримувало в день по 214 грамів хліба.

У ще жахливішому становищі опинилися мешканці Києва, які отримували по 200 г хліба на тиждень і зовсім не забезпечувались салом, м'ясом, цукром.

Від голоду за час німецько-фашистської окупації вмерло 120 тисяч харків'ян. У доповіді начальника поліції і СД міста в 1942 року констатувалось: “У місті спостерігаються численні випадки, коли старі та інваліди, стоячи на вулиці, у тій же позі і вмирали”.⁷⁴

Серед знищених голодною смертю й тисячі подолян...

Ось чому цілком правомірно можна стверджувати, що *багато подолян підштовхував до поїздки в Німеччину саме голод*, викликаний злочинною політикою окупаційної влади.

Не менш дошкульним фактором було і *безробіття* (особливо серед міських жителів). У Вінниці, наприклад, із 50-и промислових підприємств, на яких до війни зосереджувалася основна маса працюючих міста, під кінець 1941 р. функціонували лише м'ясокомбінат, спиртовий, лікєро-горілчаний, молочний, насіннєвий заводи, водоканал, меблева фабрика, гончарна майстерня № 2, філія об'єднання бродильної промисловості.⁷⁵ Причому деякі із перерахованих підприємств працювали у півсили. Решта ж були або зруйновані, або ж через брак сировини, устаткування, з інших причин – взагалі не працювали. Більше половини вінничан (а їх, судячи з кількості виданих хлібних карток, у серпні 1942 р. було не менше 40 тис. чол.)⁷⁶ не мали роботи, як і перспективи на більш-менш задовільне існування.

Погіршенню життя сприяло фактичне скасування *медично-санітарного обслуговування цивільного населення*. Хоч на території краю й функціонувала певна мережа закладів охорони здоров'я, проте запроваджена окупантами шкала оплати за медпослуги виявилась зовсім недоступною для пограбованих подолян. Та й якість лікування була вкрай низькою – через гострий дефіцит найнеобхідніших ліків, медичних препаратів, устаткування, продуктів харчування, незадовільний стан самих медичних закладів. У 1942 році на Вінниччині захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним періодом зросла в 15 разів, черевним тифом – у 12, дифтеритом – у 18. Різко збільшилась кількість хворих на туберкульоз. Так, в Бершадському районі від цих та інших пошестей загинуло 12,5 тис. чол.⁷⁷

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (пропагандистська кампанія, соціальний тиск, свавілля) мали певні плоди

– окремі подоляни дійсно повірили байкам про "нацистський рай", інші (а це була абсолютна більшість серед пасажирів перших ешелонів майбутніх каторжан) – зміною робочого місця сподівались поліпшити умови свого нестерпного голодного життя, деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика); крім того, були такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

З цього приводу згадувані "Вінницькі вісті" не без пафосу повідомляли:

"О 12 годині дня 3 березня, в приміщенні Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно від'їжджають на працю до Німеччини.

Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини.

Представники німецької влади та Уряд Праці побажали від'їжджаючим щастя, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками.

На від'їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили на станцію до залізниці.

Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, однотайно вирушити у Велику Німеччину. Кожний з від'їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом – Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини.

Рівно о 5 годині дня потяг від'їхав од вокзалу".⁷⁸

Все ж виникають сумніви стосовно правдивості вказаної часописом кількості добровольців, на що наштотвують численні архівні документи окупаційного періоду.

Досить цікаве, зокрема, звернення керівництва с. Соснівки до голови Погребищенської райуправи:

"...19 лютого 1942 р.

Сільська управа села Соснівки просить дати пояснення щодо добровільного набору людей для від'їзду в Німеччину на роботу. А тому повідомляємо Вас, що в нашому селі добровольців немає.

Староста села (підпис). Секретар (підпис)".⁷⁹

Практично не існувало їх і в інших населених пунктах краю. Ті ж архівні документи повідують, що, наприклад, із Джулинсь-

кого району за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х – з с. М'ягкохода, 5 чол. із 71-го – з с. Погорілої, 14 чол. із 167-и – із с. Ставків).⁸⁰ Та ще коли взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше було бажаючих добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату "біля 90 % всіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно..."⁸¹ Всього ж із міста було вивезено до рейху 1316 чол.).

Десонансом газетній публікації звучить інформація, що міститься в донесенні начальника служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера "Вервольф", унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхуберу:

"...У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонам у Німеччину. Перші ешелони із місцевості Вінниця вже відправлені.

Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці в Німеччину тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже погано... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий."⁸²

Тут не має перебільшення, адже основна маса населення не піддалася на пропаганду окупантів. Буквально з перших місяців ухилення від відправки до Німеччини набувало все масовішого характеру.

Від вдаваної "добропорядності" загарбників, їх "підкування" про "безробітних українців" не залишилось й сліду.

Отже, у початковій фазі "вербувальної" кампанії в її основу нацистськими загарбниками було покладено цілеспрямований пропагандистський та соціальний тиск на підневільне населення окупованої території.

Пропагандистські зусилля гітлерівців будувались на відвертій брехні і зводились до створення в уяві людей образу

Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування подолянам думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- німці, пропонуючи вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, піклуються про благополучне майбутнє місцевих громадян.

Крім того, окупанти намагалися накинути на подолян політичні пута: віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за "корінні" інтереси українського народу, звільнення його від "сталінської тиранії", "жидо-більшовицького ярма". А тому кожен, хто опинився в Німеччині, немов би ставав співником нацистів: виробляючи зброю для "хоробрих вояків" рейху, він таким чином підтримував їх, сприяв їх розбійницьким акціям.

Як інструменти ідеологічного впливу використовувались:

- усна агітація (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких "пропагандистів");
- наочність (листівки, плакати, пересувні фотовиставки);
- кінозасоби (демонстрування кіноагітки "Дорога до Німеччини", пропагандистської кінохроніки);
- україномовна преса;
- сфабриковані листи з Німеччини (тих, хто уже "встиг" завербуватися);
- окремі релігійні конфесії (проповіді священослужителів);
- фінансово-економічні важелі (виплата грошової компенсації сім'ям "завербованих").

Соціальний тиск (створення нестерпних умов для життя на окупованій території) застосовувався з метою підштовхування населення через наростаючу безвихідність становища до пошуку порятунку у вготованому нацистами місці – Німеччині. Складовими компонентами соціального тиску були:

- тотальне пограбування;
- організація штучного голоду;
- безробіття;
- різке падіння життєвого рівня населення окупованих територій;
- масові фізичні розправи над мирним населенням (у першу чергу, над євреями, колишніми радянськими активістами, військовополоненими);

Ефективність гітлерівської пропаганди виявилась вкрай

низькою. Вирушити в дорогу перших "завербованих" зставляло критичне падіння життєвого рівня, безвихідність становища. Тимчасовою зміною місця проживання вони сподівались поліпшити умови свого нестерпного життя.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їх праці в нацистській Німеччині.

---

¹ Цитується за: Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сторінки матеріалів. – Т. 7. – М., 1961. – С. 257.

² Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 7 січня.

³ Нині м. Хмельницького.

⁴ Український голос (м. Проскурів). – 1942. – 29 січня.

⁵ Там само.

⁶ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5.

⁷ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.

⁸ ДАВО, Ф. Р - 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁹ ДАВО, Ф. Р - 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 20.

¹¹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 21 травня.

¹² Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 24 травня.

¹³ Український голос. – 1942. – 10 травня.

¹⁴ Див. газ. "Вінницькі вісті" ("Winnizaer Nachrichten") за 4 червня, 5 липня 1942 року та ін.

¹⁵ Звернім увагу, в газеті, що розповсюджується у Вінниці, навмисно називається не місцевий адресат, щоб читачі не змогли навести необхідних довідок.

¹⁶ Взагалі не повідомляється звідки вона родом.

¹⁷ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 26 березня.

¹⁸ Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня.

¹⁹ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 20.

²⁰ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 21 травня.

²¹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 24 травня.

²² ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 73.

²³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714.

²⁴ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 21.

²⁵ ДАВО, Ф. Р - 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22.

²⁶ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124.

²⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 31.

²⁸ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 21: з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35.

²⁹ Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. - 1. Oktober 1946. – Nürnberg. 1948. - Dokument 1183-PS. – S. 53 – 55.

³⁰ Безсмертя... - С. 185.

- ³¹ ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 67.
- ³² Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. - Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 423.
- ³³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 50, 51.
- ³⁴ Безсмертя... - С. 185.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 4, 5.
- ³⁷ Там само; - Арк. 13.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 125.
- ³⁹ Нове життя (м. Козятин). – 1942. – 15 серпня.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 56.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 36.
- ⁴² Там само; - Арк. 24.
- ⁴³ Там само; - Арк. 8.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 36.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 57.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р – 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, арк. 1.
- ⁴⁸ Начальнику військово-економічного штабу при Верховному командуванні збройних сил Німеччини.
- ⁴⁹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 131.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 2.
- ⁵² Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.). – С. 93.
- ⁵³ Так у документі. Правильно: рейхскомісара.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 35, арк. 7.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. П – 87, оп. 3, спр. 3628, арк. 16.
- ⁵⁷ *Финкльштейн И. М.* Книга мужества и скорби. – Вып. 1. – Винница, 1999. – С. 5.
- ⁵⁸ ДАХО, ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7, арк. 38.
- ⁵⁹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 171, арк. 171 зв.
- ⁶⁰ Там само; - Спр. 1273, арк. 244.
- ⁶¹ Там само; - Спр. 1245, арк. 67.
- ⁶² Там само; - Спр. 1272, арк. 182.
- ⁶³ ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.
- ⁶⁴ Красная звезда. – 1944. – 12 февраля.
- ⁶⁵ Радянське Поділля. – 1944. – 8 серпня.
- ⁶⁶ *Гальчак С. Д.* Репресії нацистської окупаційної влади на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 185.
- ⁶⁷ ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
- ⁶⁸ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
- ⁶⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Книга Пам'яті України. Вінницька область. – Т. 1. – К., 1994. – С. 20.
- ⁷² Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 113.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.
- ⁷⁴ Безсмертя... – С. 182.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30.

⁷⁶ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40.

⁷⁷ Безсмертя... – С. 182.

⁷⁸ Вінницькі вісті (Winizaer Nachrichten). – 1942. - 5 березня.

⁷⁹ ДАВО, Ф. Р – 1434, оп. 2, спр. 15, арк. 9.

⁸⁰ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 27.

⁸¹ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁸² ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

2.3. “Полювання за черепами”, депортація цивільного населення до Німеччини

2.3.1. Реалізація першої та другої “програм Заукеля”

Власне, ніякої турботи про долю уярмлених народів взагалі не було. Була лише невдала тактична спроба загравання з ними. Були відверті демагогія, зловмисництво, шахрайство, лицемірство, підлість, брехня, котрі аж ніяк не могли приховати справжньої людиноненависницької, расистської сутності нацизму. Подальші практичні дії окупантів, таємні та оприлюднені директиви і розпорядження окупаційної влади красномовно говорять про це.

26 січня 1942 року, коли уже розпочалася агітаційна кампанія, господарський штаб "Схід", сумніваючись в її успішному завершенні, видав спеціальну таємну інструкцію. В документі робився наголос на тому, що "якщо мета не буде досягнута, то треба значно прискорити вербування через використання всіх заходів, що є у розпорядженні".¹

Буквально через три дні, 29 січня, міністеральдиректор доктор В. Мансфельд, котрий безпосередньо відповідав тоді за залучення робочої сили до рейху, звернувся з листом до керівників окупованих земель із вимогою "здійснити необхідні приготування і на випадок примусового вербування".²

Найконкретніше розпорядився згодом Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель: "Абсолютно необхідно повністю вичерпати всі людські резерви, що є в окупованих радянських областях. Якщо не вдасться отримати потрібну робочу силу на основі добровільності, то слід негайно приступати до мобілізації і насильної відправки".³

Причому в число тих, хто підлягав мобілізації, Заукель відніс й підлітків 15-річного віку.

Не поширювалася мобілізація на фольксдойче, азіатські народи, осіб, що розмовляли німецькою, на тих, хто хворів тяжкими хворобами або ж займався "працею на користь вермахту" на місці. До цієї категорії відносилися робітники діючих підприємств, що працювали на гітлерівську армію та окупаційний апарат, службовці місцевих органів "самоврядування", поліцаї та інші нацистські пособники. Крім того, гітлерівці мали намір залишити мінімум робочої сили у селі, щоб забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції для армії та Німеччини. Зрозуміло, ті, кому посміхнулося щастя потрапити у цей "мінімум", на якийсь час залишалися поза увагою "вербувальників".

Ще один документ, котрим передбачалось застосування прямого насильства ("Загальні положення про вербування та використання робочої сили із Сходу"), був виданий 20 лютого 1942 р. каральними органами за підписом шефа Головного імперського управління безпеки обергрупенфюрера СС Гейдріха. У ньому вказувалось, що визначені для відправки до Німеччини особи повинні зосереджуватись у спеціальних таборах, проходити перевірку на благонадійність. Їх доставка в рейх має здійснюватись у закритих вагонах, під надійною охороною.

"...Під час перебування робочої сили із старих радянсько-російських областей у рейху остання повинна бути суворо ізольованою від німецького населення, іноземних цивільних робітників і всіх військовополонених..., розміщеною в... таборах із відповідною огорожею, по можливості з колючого дроту..., в основному покидати місця свого розташування тільки для роботи на підприємстві..., весь свій вільний час проводити у таборі..."⁴

Крім того, ніхто не відміняв й дії директиви, прийнятої 16 травня 1941 р. ще в процесі підготовки до віроломного нападу на СРСР, котра передбачала встановлення терористичного режиму на окупованих територіях. "Щоб у корені задушити невдоволення, потрібно з найпершої нагоди негайно застосовувати найбільш жорстокі заходи... При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, де про це йдеться, абсолютно нічого не варте і що вплив залякування можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості".⁵

Насильницьке вирішення проблеми покладалось на адміністративний апарат та силові структури. Вербуванням, вивезенням підневільного населення мали займатись штаби й

вербувальні комісії, всі органи рейхскомісаріату "Україна", економічного штабу "Схід", поліцейські сили й каральні органи окупантів. У містах набір робочої сили безпосередньо покладался на спеціально створені біржі праці, в сільській місцевості – на районні управи, старостат, що взаємодіяли з місцевою українською поліцією, службами СД та СС.

Початок примусової депортації робочої сили нагадував відповідальну, ретельно сплановану операцію. Так, вводились обов'язкова реєстрація населення працездатного віку, медичне обстеження кожного з мешканців на предмет визначення їх придатності до фізичної праці в Німеччині. Визначались і спускались на місця конкретні завдання стосовно кількості осіб, котрі підлягали відправці для роботи в рейху. "За основу при плануванні цифри набору було взято 10 % від загальної кількості населення регіону." ⁶ Але *основна увага зосереджувалася на молоді.*

Вже в середині лютого 1942 року старости населених пунктів Поділля отримали від свого безпосереднього начальства розпорядження (на зразок цього, що друкується нижче):

"13 лютого 1942 р. Старости с. Медвідки [Вінницького р-ну].

Згідно розпорядження обласного комісара від 12.2.1942 року про набір робочої сили в Німеччину Уряд Праці та районова управа пропонує виділити із Вашого села 10 душ різних фахів чоловіків та жінок віком від 17 до 45 років. Виділені люди повинні бути фізично здорові..., мати довідку лікаря про стан здоров'я...

Попереджаю всіх старостів сіл, що це є справа важлива і в разі Вами невиконання цього будете відповідати по закону військового часу.

Керівник відділу уряду праці Швайцер
Заст. голови районової управи Горецький." ⁷

Нацистські прислужники проявили лакейську запопадливість у виконанні чужої волі. Їх не цікавили ні біль, ні подальша доля своїх односельчан, врешті, людське життя як таке. За словами подолянки М. П. Карнаух, під час окупації "багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, вилловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи..." ⁸

У фільтраційних справах, що заводилися органами колишнього НКВС на кожного із "остарбайтерів", які поверталися піс-

ля війни на Батьківщину, досить часто вказується, що кандидатури для відправлення в Німеччину визначали саме сільські старости, місцеві поліцаї, інші запродавці.

"...Навесні 1942 року молодь почали забирати в Німеччину... В травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г. С. наказав мені принести відро горілки, інакше першим же поїздом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій прислав 2-х поліцаїв... Вони мене арештували і відправили в Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена в Німеччину." ⁹ (Із фільтраційної справи О. Є. Бабійчук, с. Безіменне Комсомольського району).

"...Опинилась на німецькій каторзі я з волі старости села Вознюка..." ¹⁰ (Із фільтраційної справи Л. П. Пріян, с. Жаботинці Орининського району).

"В Німеччину мене відправив староста села Медвідь Дмитро., – написала в опитувальному протоколі мешканка села Тернівки Джулинського району Н. І. Доскуч. – У червні 1942 року він приїхав з поліцаями до моєї хати підводою і насильно відвіз мене на станцію Джулинка, де здав німецькій охороні..." ¹¹

"Мене відправили в Німеччину 12 грудня 1942 року. Визначили на каторгу староста Лаган Федір і секретар Табачук Олександр. А арештовувала поліція..." ¹² (Із фільтраційної справи Є. І. Поберезької, с. Ільківці Теофіпольського району).

Таких свідчень більше, ніж досить...

Застосовуючи жорстокість, насильство, зневагу, запродавці докладали максимум зусиль, щоб "спущена їм цифра" була виконаною.

"8 травня 1942 року в нашому сільському клубі була вчинена насильницька акція з метою захоплення молоді для її примусового відправлення в Німеччину. В числі інших спіймали й мене... Акцію здійснювали староста села Лукашук, поліцаї Тучак Андрій, Тучак Василь... З клубу всіх арештованих відправили в Німеччину..." ¹³ (Із фільтраційної справи С. М. Лучко, с. Глухівці Комсомольського району).

"У 1942 році мені виповнилося п'ятнадцять... Працювала вихователькою Дашівського дитячого будинку. I.VIII.42 в дитбудинку з'явилися поліцаї і німці. Вони наказали мені збиратися в Німеччину. Я відповіла, що не можу просто так залишити своїх вихованців. Тоді разом зі мною вони забрали усіх дитбудинківців..." ¹⁴ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, селище Дашів Дашівського району).

"На роботу в Німеччину мене мобілізували 23 липня 1942 року, але я втік. Наступної ночі у нашу хату увірвалися сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик і німець. Вони ввіймали мене на горищі і сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Закривавленого, вони доставили мене у Вінницю, звідки відправили в Німеччину." ¹⁵ (Із фільтраційної справи І. А. Ковалія, с. Сербинівці Жмеринського району)...

Про те, як реалізовувалося дане завдання (і не лише на Поділлі) згадується також у донесенні високопоставленого нацистського чиновника – коменданта Харківського збірного табору по вивезенню в Німеччину кваліфікованих робітників:

"[...]Старости сіл або сільські старшини нерідко наказували і наказують піднімати вночі з ліжок визначених ними кваліфікованих робітників і до відправки забирати у підвали. Внаслідок того, що часто робітникам і робітницям не дається часу на збирання, ці робітники-спеціалісти прибувають на збірний пункт в абсолютно недостатньому обмундируванні (без взуття, без запасного одягу, без посуду для їжі і пиття, без ковдр і т. д.). Погрози і побиття робітників-спеціалістів з боку сільської міліції,¹⁶ якщо ці робітники негайно не йшли разом з міліцією, не сходять з порядку денного і про них приходять донесення з більшості громад. Часто жінок били так, що вони ставали непридатними для переходів..." ¹⁷

Міським же жителям вручались спеціальні повістки з повідомленнями про трудову мобілізацію:

"Гр. м. Славути Воробьев Антон по вул. Деражинська № 34. Районова управа пропонує Вам з'явитись 7/III-1942 року на 12 годин для реєстрації до будинку бувшої педшколи, звідки Ви на слідуючий день будете направлені на роботу. Необхідно мати з собою: білизну, одяг, ковдру.

Явка обов'язкова у визначений термін.

Районова управа." ¹⁸

У таких осіб відбиралися хлібні картки, що були останньою надією на існування. Неявка ж по повістці у біржу праці розцінювалась як саботаж і супроводжувалась репресивними заходами.

Окупаційна влада намагалася нав'язати людям й так звані "зобов'язання", підписавши які, громадянин вважався таким, що їде до Німеччини за власним бажанням. Невиконання такого "зобов'язання" тягнуло за собою ув'язнення та примусові роботи в трудовому таборі. Нерідко траплялися зовсім абсурдні си-

туації, коли від людей вимагали добровільної згоди на виїзд під страхом смерті.¹⁹

У першу чергу насильство проявлялось до юнаків і дівчат, які до війни були комсомольцями. Як правило, нацисти не без допомоги своїх прислужників та лакуз мали деякі списки цієї категорії населення. Той, хто значився в них, вцілівши однак від розстрілу чи заточення в тюрму, під час реєстрації в біржі праці піддавався знущанням. Ось як цей захід окупантів проходив в м. Козятині (із фільтраційної справи В. Т. Савосик): "...Я особисто була на реєстрації міської молоді і комсомольців. На комсомольців заводили окремі списки і в нашій присутності били їх різками до кров'ї. При цьому німецькі офіцери сильно лялялися..."²⁰

Нерідко, щоб полонити юнака чи дівчину, запроданці та їх покровителі йшли на так звані "хитрощі".

"2 червня 1942 р. мені вручили якусь довідку і попрохали віднести документ у міськуправу. Тут мене негайно арештували. Таких обманутих, як я, виявилось багато. Під конвоєм нас привели на вокзал і відправили в Німеччину..."²¹ (Із фільтраційної справи О. Й. Скоп, м. Старокостянтинів).

31 березня 1942 року Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Заукель надіслав телеграму рейхскомісарам про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість радянських людей, що вивозяться на примусові роботи.

"...Телеграму до вербувальних комісій я направляю вам з проханням взяти її до відома і негайно відправити в мої комісії в інтересах мобілізації робочої сили, яка терміново потрібна для повного і своєчасного постачання армії спорядженням і боеприпасами, – говорилося в ній. – Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи найсуворіше застосування примусовості праці з тим, щоб **у найкоротший строк потроїти кількість завербованих** (виділено мною. С. Г.).

Я прошу, щоб ви в разі необхідності, доповнювали з свого боку пропозиції комісії, спрямовані на досягнення цієї мети. Власну потребу в робочій силі слід значно скоротити, обмеживши її лише замовленнями, що мають пряме військове значення..."²²

Так розверстувалася перша "програма Заукеля"... Всього ж їх відомо чотири. Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942

року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.

Вимога Головного уповноваженого по використанню робочої сили означала *ескалацію насильства*, що, в свою чергу, потребувало збільшення кількості репресивного апарату. Невдовзі виявилось, що одних лише зусиль поліцейських підрозділів уже замало, а тому до *"вербування" залучались також армійські структури*. 25 квітня 1942 року з'явилася телеграма головного командування німецької сухопутної армії:

"З боку всіх військових інстанцій повинна подаватися всіляка підтримка комісіям по мобілізації, а також організаціям, які керують використанням робочої сили і перебувають у віданні генерального уповноваженого по використанню робочої сили. Штаби армій, штаби танкових армій і командуючі фронтовими районами повинні надалі до 1 і 15 числа кожного місяця регулярно доповідати телеграфом про кількість відправлених робітників..."²³

Військові інстанції, не дивлячись на те, що між службою Заукеля і генералами вермахту існували певні розбіжності в питаннях, хто кого повинен більше слухатися, із "підтримкою" не забарилися (у першу чергу це стосувалося прифронтових районів, де не було цивільної адміністрації; хоч Поділля перебувало уже далеко від лінії фронту, проте дане розпорядження виконувалося й тут, зокрема, тилловими частинами):

"У травні 1942 р. я був мобілізований за місцем проживання військами противника і відправлений на роботу в Австрію..."²⁴ Така інформація, зокрема, міститься в фільтраційній справі мешканця села Комарівців Барського району К. Й. Бондаренка.

"29 / VII - 1942 р. німецькі військові арештували в с. Рибчинці 29 чол. молоді. 12 дівчат і 17 хлопців, і того ж дня відправили за кордон. У числі цієї молоді був і я."²⁵ (Фільтраційна справа жителя с. Рибчинців Уланівського району Б. Т. Устименка)...

Більш частіше армійські підрозділи застосовувалися на Поділлі в 1943 – на початку 1944 рр. (але тоді, в першу чергу, для боротьби з партизанами, для розправ із мирним населенням, не виключаючи при цьому й так зване "вербування").

Як свідчать документи, між органами Заукеля та військовими окупаційними властями не було принципових протиріч у головному – меті, яку вони переслідували. "І ті, і інші були глибоко зацікавлені в рабській праці радянських громадян і в певній

мірі взаємозалежали, оскільки органи Заукеля у зростаючих масштабах здійснювали депортацію робочої сили, але не могли діяти, лише опираючись на штики окупаційного режиму. Тісне співробітництво органів Заукеля з вермахтом, а також поліцейськими та есесівськими органами і органами служби безпеки... є характерною особливістю здійснення програми рабського уярмлення населення на тимчасово окупованих радянських територіях." ²⁶

Бажаючи надати ще більшого імпульсу "вербувальній кампанії", а також особисто перевірити її хід безпосередньо на місцях, Заукель і начальник економічного штабу "Ост" доктор Рахнер здійснили 26 – 31 травня 1942 р. інспекційну поїздку по окупованій Україні. Побувавши у ряді її регіонів, вони звернули увагу на одну важливу для себе деталь – *наявність великої кількості потенційної робочої сили.*

І це не було ілюзією. Швидке просування гітлерівських військ призвело до того, що у Західній Україні та Північній Буковині зірваною виявилась навіть мобілізація, ²⁷ не кажучи вже про евакуацію населення. Всього ж на окупованій території Радянського Союзу залишилось понад 60 мільйонів громадян, або ж приблизно 33 % довоєнної кількості населення країни. ²⁸

Не стало тут винятком, як уже згадувалося, й Поділля. Вже той факт, що, незважаючи на масові депортації та розстріли, у перші місяці після звільнення краю від окупантів в Червону армію було мобілізовано 306280 чол. (станом на 23 вересня 1944 року: 172432 чол. з Вінницької області та 133788 чол. із Кам'янець-Подільської),²⁹ зайвий раз говорить про те, що планомірної евакуації цивільного населення більшовицькою владою на його території здійснено не було.

Ворогу залишалось лише одне – *взяти наявну робочу силу.* Підступністю, обманом, силою...

Ескалація насильства вимагала застосування нових репресивних заходів. Вони теж були введені в дію:

"Іллінці.

17 червня 1942 р.

До всіх старост Іллінецької області.

Відносно: вербування українських чоловіків та жінок для роботи в Німеччину.

При останньому транспорті 16 червня 1942 р. я встановив, що частина завербованих українців, чоловіків та жінок, не з'явилась до витранспортування в Німеччину.

Я постановив, що ці особи, які не з'явились, будуть покарані негайно в 100 карб. штрафу.

Якщо в майбутньому мої вказівки по відношенню транспортування до Німеччини краще не будуть братись до уваги, то я буду примушений ті особи, що не з'являться, покарати примусовою роботою, або послати до концлагеру в Німеччину...

Гевітскомісар".³⁰

Про це свідчать і фільтраційні справи подолян.

"...16 червня 1942 року до мене прийшло розпорядження старости сільуправи Кеби Мефодія про відправлення в Німеччину, – згадувала В. П. Велика (с. Лугова Іллінецького району). – У випадку відмови Кеба погрожував спалити мені хату. Я змушена була зібратись і поїхати на комісію в Іллінці, звідки я була відправлена в Німеччину".³¹

"У липні 1942 року німці відправляли із містечка Комсомольське четвертий набір до Німеччини... Із квартири мене взяли місцеві поліцаї. Вони жорстоко побили мою матір за те, що вона не хотіла відпускати мене..."³² (Фільтраційна справа Б. В. Бобровського, селище Комсомольське Комсомольського району).

Посилення репресивних заходів та залучення армії до "вербування" цивільного населення, безумовно, мало певні наслідки. 28 липня 1942 р. Заукель направив Гітлеру і Герінгу звіт, у якому з приємністю рапортував про успішне виконання наміченого завдання. У рапорті, зокрема, йшлося, що взяте зобов'язання поставити в рейх 1,6 млн. чол., було виконане вже 24 липня 1942 р. З моменту його (Заукеля) вступу на посаду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили в рейх було відправлено 1634794 чол., у тому числі із захоплених земель на Сході – 1300993, з інших країн – 338801 чол.³³

Діяльність головного "вербувальника" отримала високу оцінку на нараді, яка відбулася 6 серпня 1942 р. в ставці Герінга в Черепашинецькому лісі Калинівського району.

"Я не хочу хвалити гауляйтера Заукеля, він сам цього не потребує, – сказав задоволений рейхсмаршал. – Але те, що він зробив за короткий час для того, щоб швидко зібрати робітників зі всієї Європи і доставити їх на наші підприємства, – є єдиним у своєму роді досягненням. Я повинен сказати всім, що якщо кожен у своїй сфері приклав би лише десяту частку тієї енергії, яку проявив гауляйтер Заукель, тоді дійсно були б легко виконані завдання, котрі покладені на вас."³⁴

Окрилений успіхом, Заукель (знову разом із Рахнером) здій-

снів з 10 по 17 серпня нову поїздку по східних регіонах – за маршрутом Вінниця, Київ, Харків, Сталіне, Сімферополь, Ялта, Севастополь, Краків. 19 серпня він був уже в ставці Гітлера "Вервольф" на нараді з питань військової економіки. Там головний уповноважений по використанню робочої сили пообіцяв відправити в рейх ще мільйон робочих рук,³⁵ поклавши цей показник в основу своєї "другої" так званої "програми". Це означало продовження насильницької депортації, трагедію нових сотень і сотень тисяч людей, глузу над їх життям і гідністю. Ось чому після війни міжнародним Нюрнберзьким трибуналом Ф. Заукель цілком справедливо засуджений до страти...

Характерно, що "в перші місяці депортації більшість завербованої робочої сили складали чоловіки... Це пояснюється... тим, що окупаційна влада в першу чергу хотіла використати більш активну та фізично сильну частину працездатного населення України. Згодом, коли ресурси чоловічого працездатного населення вичерпалися, нацисти перейшли до масової депортації [осіб протилежної статі]." ³⁶

На початку вересня 1942 року А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000 – 500000 українських жінок та дівчат віком від 15 до 35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишалось поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін – в основному з районів Правобережної України [оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська сторона зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників, українське Правобережжя перебувало на особливому рахунку в гітлерівських "господарників". Цікаве у цьому плані, зокрема, зізнання, що зафіксоване в одному з наказів начальника житомирської жандармерії: "...Рейхскомісар повідомив, що виконання надій рейху на акцію вербування від нині майже виключно залежить від результатів Волині-Поділля, Житомира і Києва (район Прип'ять) ³⁷"]. Тут ще зосереджувалась чимала кількість робочих рук.

Крім того, А. Гітлер на тих же серпневих нарадах у ставці "Вервольф", вимагав, щоб проблема робочої сили була вирішена за будь-яких обставин.

Над Подільським краєм зловісно постала загроза нової хвилі насильства, про що свідчать зміст та категоричний тон наказів і

розпоряджень окупаційних властей, котрі "спускались на місця" безпосереднім виконавцям намічених заходів, друкувались у газетах, вивішувалися у людних місцях для відома населення. Ось що, наприклад, вимагали шеф Кам'янець-Подільської біржі праці та літинський обласний комісар:

"16 вересня 1942 р.

На основі існуючого положення про трудову повинність на Україні необхідно з кожного району Кам'янець-Подільської округи направити до Німеччини 600 осіб чоловіків та жінок.

Районні шефи повинні виділити для відправки до Німеччини здорову і працездатну робочу силу віком від 16 до 45 років... Ніхто не має права відмовлятися від поїздки до Німеччини по сімейних, соціальних та інших причинах, їм потрібно вказати на постанову про запровадження обов'язкової праці. Якщо і після цього вони відмовляються поїхати, то через відповідну біржу праці староста подає список людей для присудження їм примусової праці.

Від'їжджаючі повинні взяти з собою зимову одягу, харчі на 2 – 3 дні. Старости зобов'язані пояснити родинам від'їжджаючих, що вони повинні попрощатися вдома і на вокзал не мають права їх проводити. Якщо все ж таки будуть проводити, то кожен повинен мати на увазі, що він буде разом з від'їжджаючими направлений до Німеччини.

Штайфен." ³⁸

"25 вересня 1942 р.

...Я вимагаю від кожного старости, щоб тих людей, яких йому замовлено, повністю здав. Перевіркою встановлено, що маєть досить робочих рук, які нічого не роблять.

Нехай ніхто не осмілиться до мене приходити та заявляти, що він не має можливості дати належну кількість людей. До таких буду застосовувати суворі міри та при необхідності позбавляти волі, як за саботаж.

Комісія медогляду відбудеться, як завжди, в поліклініці. Медогляд для Браїлова відбудеться 30.9.1942, Хмільника – 1.10.1942 на 9 год. ранку, Літина – 2.10.1942.

За дорученням Зундермеер". ³⁹

Не встигли на місцях ще "як слід взятися за справу", як 3 жовтня 1942 р. на адресу міністра по управлінню окупованими східними областями Мейера надійшов лист від Головного уповноваженого по використанню робочої сили.

"Фюрер висунув нову невідкладну програму озброєння, яка

робить необхідним введення в дію додатково 2 мільйонів іноземних робітників, – повідомляв Заукель. – Необхідну додаткову робочу силу слід максимально вилучити з території новоокупованих східних областей, особливо з рейхскомісаріату України. Рейхскомісаріат України тому повинен надати 225000 робітників до 31 грудня 1942 р. і додатково 225000 робітників до 1 травня 1943 р.

Я прошу вас негайно поставити до відома рейхсміністра і гауляйтера України Коха про нове завдання і зокрема розпорядитися про те, щоб він особисто всіляко сприяв реалізації цього завдання...

Я прошу вже тепер негайно приступити до вербування з усією енергією, використовуючи всі сили, зокрема спеціалістів з біржі праці.

Всі вказівки, які тимчасово обмежують вербування робітників зі Сходу, скасовуються. Вербування на державні роботи повинно на найближчі місяці стояти на чолі всіх заходів.

Існуючі особисті потреби беруться до уваги тільки після найсуворішої перевірки. Я враховую труднощі, які виникнуть при виконанні цього нового завдання, але я так само переконаний, що при застосуванні всіх засобів і при умові цілковитої відданості виконавців цього завдання – нове доручення може бути виконане у визначені строки..."⁴⁰

Дійсно, вербування повели "з усією енергією", задіяли чи не "всі засоби", що тільки були в арсеналі завойовників. Так, у звіті генерального комісара Житомирського округу Лейзара про нараду з Розенбергом у місті Вінниці говорилося: "...Я дозволив уповноваженому застосувати найжорстокіші заходи для того, щоб досягти необхідного результату і отримати контрольну цифру... Проблема мобілізації робочої сили не може бути вирішеною у "білих рукавичках".⁴¹

Наростаюче насильство переросло у відкритий терор окупантів проти мирного населення.

"...Фашисти не вважали нас за людей. Їх жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину..."⁴² (Із фільтраційної справи О. Р. Барана, с. Романів Хутір Іллінецького району).

Повсюдно систематично влаштовувалися *облави*: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Кожен працездатний, що волею обставин перебував там, ставав невольником. Людей хапали також під час сільських свят, на вулицях,

у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на го-рищах. І всіх відправляли у рабство.

"4 жовтня 1942 р. із району в наше село прибула поліція. Во-на влаштувала облаву. Мене знайшли в льоху, де я думала пе-реховатися, і відправили в Німеччину..."⁴³ (Із фільтраційної справи Ю. К. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району).

Не рахувалися навіть із хворими:

"До початку Вітчизняної війни я проживала в Погребищі біля батька, ніде не працювала, оскільки з 1939 р. хворіла і весь час лікувалася... У 1942 р. староста управи наказав їхати в Німеч-чину, інакше погрожував відправити туди мого брата і батька, а також спалити хату... Я змушена була підкоритись..."⁴⁴ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, м. Погребище).

"...В Німеччину мене забрали 1942 р. в листопаді місяці... Я тоді була слаба, не могла тікати, і так мене забрали..."⁴⁵ (З фільтраційної справи мешканки с. Селівінців Немирівського району М. С. Троян).

За даними спеціально створеного "центрального пункту для представників східних народів" тільки восени 1942 р. кількість таких хворих складала від 5 до 10 відсотків усіх насильно виве-зених.⁴⁶

Самі гітлерівці визнавали, що вербування робочої сили від-бувалось нелюдськими методами. Так, у доповідній записці по-льової комендатури № 19 за жовтень – листопад 1942 року го-ворилося, що вербування швидше нагадує полювання на лю-дей (поміж себе *нацисти називали вербування "полюванням за черепами"*).⁴⁷

Крім того, у ході цього "полювання" окупанти накладали на свої жертви непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, кон-фісковували майно непокірних, спалювали їхні житла, ув'язню-вали батьків за те, що їхні діти ховалися від вербування.

"На німецьку каторгу мене визначили в 1942 році. Їхати туди я не побажав. Переховувався по полях, по лісах, у рідних. Тоді поліцаї забрали мою матір. У в'язниці її били, мучили, приму-шували сказати, де я, але вона мене не видала..."⁴⁸ (Із філь-траційної справи П. М. Александровича, с. Сьомаки Жмеринсь-кого району).

Не відмовлялися нацисти й від уже згадуваних "хитрощів": запрошуючи молодь у кінотеатр безплатно переглянути фільм, після сеансу всіх насильно затримували і вивозили до Німеч-чини. Так, зокрема, сталося в Бару...⁴⁹

Застосовувався й інший аналогічний прийом: змучених голодом, нестатками людей заманювали на господарчий склад чи колишній магазин обіцянками про видачу продовольства, продаж хліба, солі. Звідти додому повертався мало хто.

Це ж можна сказати і про так звані "колгоспні збори".

"Ще одним провокаційним методом, застосованим нацистами при наборі робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відбуття транспортів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом. Людей, зібраних силою, оголошували добровольцями та відправляли до Німеччини".⁵⁰ Чимало "остарбайтерів" пригадують сцени на залізничних вокзалах, коли з очей людей текли сльози, коли невільники брутально заштовхували у товарні вагони, а в цей час грав німецький духовий оркестр...

Вишукуючи резерви, окупанти *закривали навчальні заклади*.

24 жовтня 1942 р. з'явилось розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів, студентів, учнів на примусові роботи в Німеччину.

"Незважаючи на мої чіткі політичні вказівки і передусім незважаючи на мій наказ від 31 / VIII - 1942 р., – говорилося в документі, – мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не давав дозволу. Подібно до цього мені довелося встановити, що, наприклад, у Києві і Вінниці інститути набрали характеру, подібного до університетського, і що, крім цього функціонує ще ряд інститутів іншого роду.

В такий час, коли навіть в Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення, буде чи не буде на Україні підвищуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років.

А тому я вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини..."⁵¹

У тій же Вінниці всіх учнів технічної школи привели на вокзал і загнали у вагони..."⁵²

Аналогічний прийом людолови застосували в наступному 1943 році по відношенню до учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів.

"24 лютого 1943 р. я перебувала в фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточене поліцаями і нам сказали зібратись усім в лабораторію. Невдовзі підїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину".⁵³ (Фільтраційна справа вінничанки І. А. Собкової).

"Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Васильовичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майєю, братами Миколою і Петром Білоусовими, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був зааний у Німеччину..."⁵⁴ (Фільтраційна справа Е. І. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Зрозуміло, ні в 43-у, ні в 42-у однію Вінницею справа не обмежилась.

"В 1942 р. мене забрали в Німеччину з шкільної парти і був я там до Перемоги..."⁵⁵ (Фільтраційна справа З. Ф. Марчука, с. Мешерівка Теплицького району)...

Ближче до кінця 1942 року епіцентр вербувальної кампанії змістився у сільську місцевість. Якщо під кінець літа та восени "вербування" у певній мірі пригальмовувалося тут через жнива та збирання врожаю осінніх культур, то із зменшенням обсягу невідкладних робіт на селі потенційно зростала кількість "здобичі" для "мисливців за черепами". На обліку перебувала буквально кожна молода особа.

Із розпорядження голови Антонінської райуправи до старшини Терешківської волості:

"28 листопада на 10 годин ранку забезпечити явку в Антоніні до Управи праці Корнійчук Ніну з належним багажом для поїздки в Німеччину на роботу.

Попередьте гр. Корнійчук, що в разі не явки її особисто, її сім'я буде відправлена на роботу в Німеччину..."⁵⁶

"16 листопада 1942 р.

Старості с. Великі Хутори [Вінницького району].

ВІДНОСНО: Відрядження робітників до Німеччини.

При цьому вам надсилається ще раз точний список людей всього села, які виділені для відрядження на роботи в Німеччину, і які будуть відряджені робітничим транспортом з Вінниці до Німеччини 23 листопада 1942 р. Постійно я звертаю на це увагу, но буду безоглядною строгістю поступати до тих, хто і цей

раз попробував би не повинуватися цьому розпорядженню. Примусові заходи, які приймалися раніш, як то: забор різного роду тварин, в основному допомагають збуджувати ту свідомість, що відрядження робітників зумовлюється війною. Але якщо виявиться, що й ці заходи недостатні (це був би випадок, коли б поодинокі села не закінчили б 100 % свого долгу до транспорту 23 листопада 1942), я був би примушений прийняти такий захід: дома тих громадян, які не дивлячись на попередження, не з'явилися би 22 листопада 1942 р. до від'їзду, будуть за саботаж спалені. Худоба, належна власникові, буде остаточно конфіскована... Для охочих до акції старостів, які повною поставою своїх людей візьмуть жваву участь у вдалому завершенні кампанії, Пан Генеральний Комісар в Житомирі занарядив мені немалу кількість товару (махорку і водку).

[Вінницький] Гебітскомісар".⁵⁷

Молодих селян хапали на бурякових полях, на токах, в холодних домівках.

"Ми з дівчатами завершували копати цукрові буряки та складати їх у кагати. Хоч дні були вже зовсім куцими, нароблялись по-чорному, бо все доводилось виконувати своїми порепаними руками. Голодим, холодним, нам хотілося небагато: зігрітись, поїсти, відпочити, – згадує колишня німецька рабиня мешканка с. Іваньок Погребищенського району В. П. Михальчук. – Та нічого цього нам не судилося. Несподівано у полі з'явилися поліцаї на конях. Вони погнали нас на залізничну станцію Староустинці. Звідси для нас пролягла дорога в Німеччину..."⁵⁸ *(До слова сказати, у саму Німеччину Варвара Порфирівна тоді не потрапила. За спробу втечі вона надовго стала в'язнем концтабору "Освенцім").*

"Я був насильно вивезений на каторжні роботи в Німеччину 4 листопада 1942 року..."⁵⁹ (Із фільтраційної справи І. М. Данилюка, с. Карабіївка Теофіпольського району).

"Погнали мене в Німеччину 13 грудня 1942 року. Схопили поліцаї, що були гірші собак..."⁶⁰ (Із фільтраційної справи П. С. Левчука, с. Чешки Старосинявського району).

"24 грудня 1942 р. я була насильно забрана в Німеччину німецькою поліцією..."⁶¹ (Із фільтраційної справи Т. Ф. Гудим, с. Пашківці Старокостянтинівського району).

Аналіз документів показує, що наймасовіші депортації подолан здійснювалися в 1942 році: в кінці квітня, в травні, особливо в червні, а також у липні, частково в серпні та в останні місяці

року. Саме в 1942 році з Поділля було вивезено найбільшу кількість цивільних громадян, які опинилися під владою нацистських окупантів.

Основними причинами цього можна вважати:

- наявність великої кількості робочої сили в краї;
- безвихідність становища його мешканців через нестерпні життєві умови;
- цілковита беззахисність населення перед окупантами;
- відсутність організації належного опору ворогові (особливо в першому півріччі);
- тотальне насильство і терор загарбників та їх прислужників.

2.3.2. Третя “програма Заукеля” – як вияв геноциду проти місцевого населення

Незважаючи на більш-менш задовільне виконання другої “програми Заукеля”, репресивні заходи проти подолян посилювалися. Загарбники намагалися викачати з Поділля, як, власне, з усіх окупованих східних територій, все можливе, насамперед, робочу силу, котру керівник рейхівського міністерства військової економіки і озброєнь А. Шпеєр вважав “найціннішим трофеєм, що дістався німецькій військовій економіці в результаті походу на Росію”⁶² (*читай: на Радянський Союз. С. Г.*).

Взагалі, свого апогею “полювання за черепами” досягло саме у 1943 році. Воно, насамперед, стало *відлунням нищівної поразки гітлерівців під Сталінградом*, яка виявилася поворотним пунктом у Великій Вітчизняній війні. Для поповнення втрат на фронті гітлерівському керівництву довелося терміново мобілізувати в збройні сили близько двох мільйонів чоловік.⁶³

Потреба в робочій силі зросла ще й тому, що була прийнята “...тотальна військова програма, з допомогою якої правлячі кола Німеччини намагались ліквідувати наслідки поразки на Волзі... Заукель затребував депортації мільйона радянських цивільних робітників тільки в період з березня до червня 1943 р. Узгодивши зі штабом економічного керівництва “Схід”, він встановив з 15 березня щоденну норму 5 тис. чоловік, розписав її по рейхскомісаріатах і військових тилах.”⁶⁴

Щоденна норма для рейхскомісаріату "Україна" була ще вищою – 6 тис. чол. Через наступ Червоної армії гітлерівці безповоротно втрачали все нові території, а рейхскомісаріат "Україна" залишався поки що в німецькому тилу...

Зважаючи на зростаючі труднощі, гітлерівцям довелося навіть привести в дію свій важливий стратегічний резерв – тоді ж було знято існуючий мораторій на депортацію робочої сили із прибалтійських територій, головним чином з Естонії та Латвії, де до цього у зв'язку з реалізацією плану "онімечення" насильне залучення неросійського населення до примусових робіт не застосовувалось...

Про добровільність вербування тепер ніхто не згадував. Ставку було зроблено лише на дике *насильство, безпощадність, терор*.

"28 квітня 1943 р. мене взяли на квартирі, привели в сільуправу і насильно під конвоєм відправили в Німеччину".⁶⁵ (Із фільтраційної справи Д. Г. Чаюня, с. Нова Синявка Старосинявського району).

"У Німеччину я був направлений у травні 1943 року. Приїхала німецька поліція і забрала мене..."⁶⁶ (Із фільтраційної справи М. В. Вдовиченка, с. Зозів Липовецького району).

"*Буденним*" явищем стали облави. Вони влаштовувалися гітлерівцями та їх прислужниками в усіх людних місцях, особливо у великих населених пунктах.

"...Я був пійманий у лютому 1943 р. в Погребищі поліціями на базарі під час облави. Зі мною взяли ще багатьох хлопців, які з різних причин опинилися тут..."⁶⁷ (Із фільтраційної справи Б. Л. Яворського, с. Муховата Самгородоцького району).

"...У травні місяці 1943 року під час облави в місті Вінниці мене захопив загін СС. З Вінниці відправлений на роботи в Німеччину..."⁶⁸ (Із фільтраційної справи В. А. Карча, с. Малі Крушлинці Вінницького району).

"Десь в кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-і роки, але брали всіх... Машинами нас повезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, тогобили..."⁶⁹ (Із фільтраційної справи Л. П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського району).

Не задовольняючись облавами, "вербувальники" щоночі ша-стали по оселях потенційних жертв.

"Мене взяли 15 вересня 1943 року о 4-й годині ночі у своїй хаті і ще до ранку поліцаї доставили в Вороновицю, де я про-сиділа за дротом два дні. Потім 7 днів сиділа за дротом у Він-ниці. Звідти потрапила в Німеччину..."⁷⁰ (Із фільтраційної спра-ви В. С. Шведюк, с. Кальнишок Вороновицького району)...

Причому кампанії по відправці робочої сили до рейху зміню-вали одна одну, не припиняючись й на місяць. Нищівні поразки, яких зазнавали гітлерівці на фронтах, вимагали нового "гармат-ного м'яса". У лави вермахта терміново призовалися вчорашні німецькі робітники та селяни, яких так само терміново належа-ло замінити. *Єдиним джерелом для нівелювання втрат була іноземна робоча сила, що відіграла постійно зростаючу роль у військовій економіці Німеччини.*

Незважаючи на те, що з того чи іншого населеного пункту було забрано значну кількість людей, окупаційною владою від-правлялися на місця все нові й нові рознарядки про примусову відправку працюючих на роботу в Німеччину – в першу чергу юнаків і дівчат. Система розкладок продовжувала діяти за уже відпрацьованою схемою: гебіт, місто, село...

По своїй суті вербувальні кампанії повсюдно переростали в процес стерилізації краю від молоді, продуктивних сил (якби, скажімо, цей процес тривав ще років з п'ять, України як такої взагалі б не існувало. Була б звільнена від слов'ян територія, чого претенденти на світове панування, власне, й добивалися).

"01.02.1943 р.

До старости с. Губника.

Вам необхідно зараз же скласти іменний список на осіб для виїзду у Великонімеччину, – вимагав староста Гайсинської рай-онної управи Поліщук. – Набору підлягають особи чоловічої та жіночої статі віком від 16 до 45 років і фізично здорові.

По вашому селу підлягають набору 45 осіб.

Набору підлягають у першу чергу всі особи, які при бувших наборах ухилились від від'їзду і залишились на місці...

Медичний огляд завербованих осіб буде переведений в місті Гайсині 8, 9 і 10 лютого ц. р. о 8 год. ранку, а відправки у Вели-конімеччину 11 лютого ц. р."⁷¹

"На основі закону про трудову повинність закликається те-пер на комісію українська молодь народження 1926 року. Прий-нята молодь цього закликун направлятиметься виключно до Райху. Тому зовсім недоцільно подавати будь-які заяви через

керівників підприємств про звільнення, – розпоряджався козятинський оберфюрер СС і поліції. – Комісія по прийому молоді 1926 р. народження працюватиме в приміщенні по Київській вул., № 65 в такі дні:

1 і 2 округи міста – п'ятниця, 30 цього липня від 8 до 16 години.

3 і 4 округи міста – субота, 31 цього липня від 8 до 16 години.

5, 6 і 7 округи міста – понеділок, 2 серпня 1943 року від 8 до 16 години.

Хто уникатиме явки на комісію, той разом з своїми родичами буде суворо покараний.

В майбутньому на підприємствах і установах працюватиме тільки та підлегла трудовій повинності молодь, що матиме на руках свідоцтва про звільнення від трудової повинності.

Згідно параграфу 1 закону про обмеження змін місця праці від 4.III.42 р. прийом на роботу осіб народження 1920 – 1926 рр. можливий лише з письмового дозволу обласного комісара".⁷²

З цими розпорядженнями перегукуються інші документи, прийняті в протилежній частині Поділля:

"Повідомлення Дунаєвського Уряду Праці.

Цим закликаються всі трудозобов'язані чоловіки та жінки 1923 року народження з'явитися 17 травня 1943 р. в лагерь для перегляду.

Я ще раз звертаю увагу на те, що відповідні особи, або родичі, трудозобов'язані яких не з'являться в лагерь або будуть помічені без відповідних посвідок Уряду Праці, будуть покарані. Старости сіл відповідають за своєчасну явку, перегляд.

Гєбітскомісар: п/д КНОХЕ.

Керівник Уряду Праці." ⁷³

"На підставі розпорядження пана рейхсміністра для зайнятих східних земель все міське населення народження 1923, 1924 та 1925 років зобов'язане до відбуття 2-річної трудової повинності в Німеччині.

В місті Кам'янець-Подільському всі [особи] народження 1923 та 1924 років повинні з'явитися в понеділок 7 червня 1943 року о 8 годині ранку в табір виховної праці до медичної комісії, а народження 1925 р. повинні з'явитися до табору виховної праці на комісію у вівторок 8 червня 1943 р. о 8 годині ранку.

Ті, що не з'являться в зазначений термін, будуть приведені через поліцію.

Одяг та інші речі належить взяти з собою, тому що не буде дозволено повертати додому до відходу транспорту 9 червня 1943 р.

Гебітскомісар. Управа праці.”⁷⁴

"Для відбуття робочого обов'язку в Німеччині призиваються на два роки всі народжені 1923 – 1924 – 1925 років (повністю) та частково 1922 року.

До огляду повинні бути приставлені всі особи, що підлягають цьому призову, терміну огляду треба точно притримуватися.

Причини, зв'язані з працею, яку виконує дана особа, зі станом здоров'я або сімейними обставинами, які потребують відстрочки від виїзду до Німеччини, будуть перевірені під час огляду...

Приналежні виїхавших до Німеччини, згідно розпорядження Райхскомісара України від 19.11-42 р., будуть одержувати допомогу.

Хто не зголоситься на огляд, буде важко покараний, так само, як той, хто обманом спробує уникнути від цього призову.

Гебітскомісар.”⁷⁵

При цьому зважмо у двох останніх оголошеннях на *термін перебування "завербованих" у Німеччині – 2 роки*. Коли німці починали вербування, тоді йшлося про шість місяців, і дехто з подолян, щоб не наклепати на себе і рідних репресій, погоджувався відбутися цей строк. Та досить швидко про нього забули. Тепер же час перебування в Німеччині обумовлювався 24-а місяцями, хоч насправді він не встановлювався – "остарбайтер" повинен був працювати на чужині до повного фізичного виснаження. Окупанти, очевидно, пішли на цей крок, щоб у певній мірі зняти серед населення гнітючу психологічну напругу невизначеності строку відірваності від рідної домівки. Проте це було більше дешевим пропагандистським трюком, аніж бодай якоюсь реальною турботою про людей. Тим більше, що згадувані (аналогічні) розпорядження "підкріплювались" іншими ще більш промовистими документами, свавіллям, жорстокими репресіями.

Із квітня 1943 року жителі сіл Вінниччини при одержанні повідомлень про відправку на каторжні роботи в Німеччину змушені були давати розписку, в якій йшлося:

"Стверджую підписом, що я одержав повідомлення про обов'язкову явку на працю в Німеччину.

Мені відомо, що за не виконання цього наказу в мене або в моєї сім'ї конфіскується будівля, двір і вся худоба (під худобою розуміються корови, свині та птиця).

Якщо я і після цього не явлюсь, щоб відправитись у Німеччину, то моя будівля або будівля моїх рідних буде спалена.

Іллінці, 15/IV-1943 р. (Підпис)." ⁷⁶

Типове розпорядження про покарання радянських громадян за відмову їхати на роботу в Німеччину надіслав гебітсфюрерам СС та поліції м. Монастирища житомирський гебітскомісар (не пізніше 9 липня 1943 р.):

"Прізвище _____

Народився _____

Проживає _____

Незважаючи на неодноразові попередження, що буде суворо покараний, не підкорився наказу з'явитися для відправки в Німеччину (поставка робочої сили) і тим самим саботував наказ фюрера.

Підлягає такому покаранню:

1. Вищезначена особа повинна бути заарештована і доставлена в Монастирище.

2. Члени сім'ї (що живуть в одному домі):

а) віком до 16 років передаються в сирітські приюти в Дашів або родичам, якщо такі є;

б) від 16 до 50 років, крім тяжко хворих і вагітних, арештовуються і разом з винним доставляються в Монастирище;

в) старіші за 50 років передаються під опіку родичів.

3. Все майно конфіскується (включаючи будинок і присадибну ділянку):

а) мертвий інвентар, а також продукти передаються на відповідальність начальника району;

б) весь живий інвентар (а також дрібний скот і птиця) здається під квитанцію місцевому крайсландвірту. Квитанція надсилається в мою канцелярію.

Заарештованому, як і іншим зазначеним особам, дозволяється взяти з собою стільки, скільки вони можуть нести;

в) будинок і двір передаються начальнику району.

Я доручаю здійснення цих карних заходів проводити українській поліції під наглядом німецького службовця.

Великого звіту можна не писати. Досить лише повідомлення про виконання з прикладенням квитанцій.

Місцевий начальник району повинен бути присутнім при кож-

ній експропріації, щоб арешти і конфіскація проходили без конфліктів.

На важливість цілковитого і безпощадного застосування цього розпорядження з огляду на майбутні відправки робочої сили в Німеччину я не вважаю за потрібне особливо вказувати".⁷⁷

Не менш застережливим був й наказ гебітскомісара Гайсинського гебіту:

"...Територіально розповсюджується на гебіт Гайсин.

Вступає в силу негайно!

Мною встановлено, що через більшовицьку провокацію де-хто ухиляється від трудового обов'язку. Для проведення робіт наказано з Гайсинського гебіту відправити робітників до Німеччини. Хто не виконає цього наказу, або буде ухилятися від виконання його, той буде покараний:

1) Той, хто ухиляється, буде негайно заарештований...

2) Все його майно (хата, худоба, меблі) – буде конфісковане.

3) Майно його родини (хата, худоба та інше) – буде конфісковане.

4) Село, в якому знаходиться саботажник, не одержить на зиму продуктів харчування. Якщо в селі буде декілька випадків саботажу, то мною будуть вжиті заходи колективного покарання.

В боротьбі з жидо-більшовицькими кровопийцями кожний му-сить бути на тому місці, де йому наказує Фюрер і там виконувати обов'язок!

Лише так можна досягнути кращих часів.

Гебітскомісар Бехер".⁷⁸

Про посилення репресивних заходів стосовно осіб, які ухиляються від роботи в Німеччині (а таких ставало все більше), йшлося на нараді районних комісарів у генерального комісара Волині-Поділля Шене 29 – 30 травня 1943 року. На ній шеф даної генеральної округи наказував застосовувати як одну із форм примусу відправку в Німеччину цілих сімей разом із дітьми після 10 років.⁷⁹

(Діти ж більш молодшого віку, і раніше, і тепер, ніякої цінності для окупантів не становили, тому нацистські нелюди нерідко влаштовували над ними дикі розправи. Так, у с. Цибулів Монастирищенського району вони відібрали у працюючих жінок 105 малюків і по-звірячому вбили їх на очах матерів, причому навіть не дозволивши поховати їх.⁸⁰ У м. Кам'янець-Подільському гітлерівські кати живцем закопали у великій могилі на

міському цвинтарі близько півтисячі дітей у віці від 4 до 8 років.⁸¹ Ще одна трагедія розігралася за кілометр від м. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне. Тут гітлерівці розстріляли 155 дітей з будинку інвалідів віком від 1 до 12 років. Під відчайдушні крики і благання німецькі бандити прямо з машини кидали малюків у протитанковий рив і вбивали їх з автоматів, пістолетів, прикладами гвинтівок.⁸²

Це була чи не найжахливіша форма залякування людей.

Крім того масове дітовбивство застосовувалось і з метою зменшення біологічного потенціалу народу "на віддалене майбутнє".⁸³

Лише 19 березня 1943 р. війська СС отримали секретний наказ, який містив вимогу: "...дітей не потрібно більше розстрілювати"⁸⁴).

Цей вид репресивного впливу (*насильницьке вивезення цілих сімей*) застосовувався також в Житомирському генеральному окрузі, але вік дітей не обмежувався. Так, найменшньої із забраної сім'ї Мироновських В'ячеславі із с. Майдан-Бобрик Хмельницького району було всього 2 роки, а її сестричці Галинці – п'ять. Всього сім'я Мироновських складалася з 6 осіб.

Крім цієї сім'ї із Майдана-Бобрика були насильно відправлені в Німеччину сім'ї Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. М. Педика (4 особи), А. Г. Захарчука (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб), М. Н. Педика (6 осіб) та ін.⁸⁵

На нараді у генерального комісара Волині-Поділля також з неприхованою тривогою констатувалось, що набір молоді віком від 23 до 25 років зіткнувся з надзвичайними труднощами.⁸⁶ Чи не кожного "завербованого" доводилось доставляти на збірні пункти під загрозою застосування зброї (насильство породило потужну протидію).

"23 травня 1943 р. мені вручили повістку з'явитись на медкомісію. Я на комісію не з'явилась і в цей час у Німеччину не поїхала. 24 червня 1943 року о 24-й годині до мого будинку приїхала поліція і забрали мене та мою маму і відправили у табір на П'ятничани. 25 червня мене під конвоєм відправили на станцію м. Вінниці."⁸⁷ (Із фільтраційної справи В. В. Пімонової, м. Вінниця).

"...До мене на квартиру прийшов поліцай і сказав, що завтра, тобто 20 червня 1943 р., я повинна з'явитися в сільську управу і звідти поїхати на комісію в м. Хмельник. Я заховаюсь і не пі-

шла, а 23 червня 1943 р. цей же поліцей вилловив мене і забрав у сільуправу. До Хмільника супроводжував він же. В Хмільнику нам зробили комісію і звітди помістили на третій день у вагони і відправили в Німеччину..."⁸⁸ (Фільтраційна справа Н. А. Яцюк, с. Чеснівка Уланівського району).

"В травні місяці 1943 року під час оголошеної німцями трудової мобілізації на роботу в Німеччину повинна була їхати моя сестра Вінник Марія Миколаївна. Але вона ухилилась від поїздки, стала переховуватися. Тоді замість сестри староста Загребельний разом з поліцейями почав ганятися за мною і батьком. Мені вдалося заховатися у полях, а батька заарештували... Врешті поліцейя ввіймали мене... У поліції я просиділа 12 діб, аж поки не назбиралася партія таких, як я. Нас усіх насильно відправили в Австрію."⁸⁹ (Із фільтраційної справи Г. М. Вінник, с. Вахнівка Липовецького району).

Не випадковою була й поява такого документа:

"...Голові Погребищенської райуправи.

Морозівська сільська управа цим повідомляє, що громадянам, котрих було визначено на комісію у кількості 15 осіб, таких послано тільки 3 особи, а решта повтікали з села. А тому просимо Вас приставити в наше село одного міліціонера (*читай: поліцейя. С. Г.*) для допомоги.

Староста села"⁹⁰

З тими, хто проявляв непокору, нацисти безжалісно розправлялися.

"...Я з подругами переховувалась у скирті соломи. Вороги вислідили нас. При мені закололи одну дівчину, яка потрапила їм у руки першою, а решту витаскали із скирти і загнали в товарні вагони та відправили в Німеччину..."⁹¹ (Із спогадів А. А. Душник, с. Дубина Комсомольського району).

"...Д. Г. Калашніков... проживав тимчасово в селі Григорівці Старокостянтинівського району. Гітлерівці розстріляли його за те, що він відмовився їхати на каторжну роботу до Німеччини..."⁹²

Така ж доля за аналогічний вчинок спіткала і колишнього робітника Чернятинського пивзаводу, мешканця с. Чернятина Жмеринського району С. Д. Хабаровського.

"...В одному селі на зборах виступив один українець проти вербування робітників для Рейху. Він твердив, що ці заходи схожі на вигнання в Сибір при більшовизмі. За розпорядженням комісара області він повішаний..."⁹³ (З доповіді співробітника

відділу політики рейхскомісаріату "Україна" професора фон Гюнберга про бесіду з комісаром м. Вінниці Маргенфельдом, комісаром Вінницької області Халле і церковним представником Хеном про настрої населення області).

Досить часто об'єктом полювання на людей ставали цілі села. В одному з наказів рейхсфюрера СС Г. Гімлера говорилося:

"Діяльність міністерства праці... повинна бути підтримана найбільшою мірою... Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне необхідність спалити ціле село, місцеве населення повинно бути примусово передане в розпорядження уповноваженого." ⁹⁴

В такому "полюванні" брали участь крупні сили карателів: військові частини, формування гестапо та поліції. Так, "...20 червня 1943 р. німецька військова частина була розміщена в с. Хоньківці з метою вилучення населення для відправки в Німеччину. Під час цієї операції багато людей... було затримано і відправлено у рабство." ⁹⁵ (З фільтраційної справи К. П. Пастух, с. Хоньківці Яришівського району).

22 липня 1943 р. підрозділи гестапо Житомира, Бердичева, Калинівки провели операцію по "ізоляції" сіл Майдан-Бобрик та Піківська Слобідка Хмільницького району. Під час грандіозної облави із Майдану-Бобрика насильно відправлено до Німеччини 80, а із Піківської Слобідки – 256 жителів. ⁹⁶

Для цих же цілей використовувались і *колабораціоністські загони* козаків, власівців:

"З / VIII. 1943 р. у моєму селі була здійснена облава німців при допомозі козаків. Я був спійманий ними і відправлений в Німеччину на роботу разом з іншими насильно захопленими чоловіками".⁹⁷ (Фільтраційна справа Д. С. Майданського, с. Великий Митник Хмільницького району).

"Я був взятий на каторжні роботи в Німеччину насильно із поля старостою села Грановським Степаном і власівцями." ⁹⁸ (Із фільтраційної справи С. О. Репетського, с. Михнівка Теофіпольського району).

Не зупинялись гітлерівці і перед знищенням цілих населених пунктів. Оберлейтенант жандармерії Бернгард (м. Козятин) у липні 1943 року, наприклад, організував справжню воєнну операцію по оточенню і спаленню с. Карабчіїв ⁹⁹ за те, що воно не дало жодної людини для відправки у рейх.

При цьому реалізовувалась й інша мета – підготовка тери-

торії для наміченої *колонізації*. За планами загарбників, на місце українців, інших громадян, що жили в Україні, мали переселитись 25 млн. німців, румунів, угорців. Передбачалось створення 8 окремих районів, заселених виключно німцями. Зокрема, такий переселенський район, що отримав назву Хагевальд, було утворено у сусідній Житомирщині. Інший аналогічний район – Ферстенштадт – нацисти розмістили північніше “Вервольф” – неподалік Калинівки. Перший охоплював 60 населених пунктів, другий – 70. Для кожного переселенця передбачалась садиба на місці кількох селянських господарств, а для керівників районів, обов’язково есесівців, – 100-гектарні наділи.

Реалізуючи свої плани, загарбники у липні 1943 року насильно депортували також населення с. Брусленова.

Ось як про це повідомлялося в донесенні унтерштурмфюрера СС та кримінального обер-секретаря зі ставки Гітлера “Вервольф” Даннера начальнику імперської служби безпеки Ратенхуберу:

“Хаупштурмфюрер Лафорке із особливого штабу Геншеле повідомив мене усно 19/VII-43 р., що... в ніч з 19 на 20/VII-43 р. має відбутися примусова евакуація населення сіл Майдану-Бобрика і Брусленова Калинівського району,¹⁰⁰ яке повністю підтримує партизанів.

В 2-х селах населення близько 3 тис. мешканців. Обидва села розміщені в лісі і пробратись до них з Калинівки важко. Від споруди “Вервольф” вони розміщені в 20 км.

Після повідомлення Лафорке, для виконання завдання я поїхав з водієм Глезенані до місця збору в Калинівку. Це завдання виконували СС-батальйон Гофмана із Бердичева, а також 2 роти солдатів із авіації, 1 рота поліції, 40 чоловік із особливого штабу Геншеле і 6 чоловік із СД м. Вінниці...

О 23-й годині виїхали з Калинівки у вищевказані села. О першій ночі почалась евакуація сіл. О 3-й годині ранку – закінчилась. Мешканцям дозволялось брати лише те, що вони могли взяти в руки.

15 чоловік я виділив для збору та загону худоби. Деякі жителі... чинили опір, але він швидко припинився, так як ми володіли достатньою кількістю солдатів. Солдати діяли дуже жорстоко, з усією пристрасстю в ім’я виконання цього наказу...

Доводилось застосовувати і такі заходи, як розстріл та поранення...

Вранці, о 6 год. 30 хв., села були повністю очищені. Все май-

но, будинки, городи були передані Лафорке. Ці села підлягають заселенню іншими переселанцями... – німцями із інших областей..."¹⁰¹

Репресивні методи "вербування", за визначенням німецького аналітика Гейнца фон Хомаєра, були "відкритою зневагою до народу".¹⁰²

В той же час загарбники вдавалися до зухвалого лицемірства. Громлячи оселі подолян, брутально розтоптуючи людську гідність, проявляючи крайні форми насильства, вони безцеремонно намагалися видавати свої злочинні дії за благородні вчинки в ім'я кращого майбутнього, а себе – за таких собі непохитних поборників справедливості і добра, піклувальників про щасливу долю чи не кожного українця. Як і на початку "вербувальної" кампанії, через підлеглі засоби масової інформації вони періодично звертались до певних категорій населення з пропагандистськими прожектами:

"Українська молодь!

Німецька влада кличе Тебе до виконання трудової повинності. Особи обох статей віком від 18 до 20 років зобов'язані в указані терміни зголоситися через відповідні Уряди Праці до "Служби праці". Самі беззмістовні чутки розповсюджуються ворогами по містах і селах. Все це брехня. Ми не бажаємо спустошення України і з її людей робити рабів."¹⁰³

Українська молодь! Подумай про те, які величезні завдання стоять перед тобою після закінчення війни. Країна, яка на протязі двадцяти трьох років експлуатувалась жидо-московською комуною, країна, з якої висмоктувалися всі соки, повинна відродитись, повинна стати тим господарчим фактором життя нашого континенту, яким вона, на основі своїх багатств, призвана бути. Яка велика робота на Тебе чекає! Цю роботу будеш виконувати Ти, українська молодь...

Нова Європа кличе Тебе! Покажи, що Ти гідна увійти в нашу велику сім'ю – сім'ю європейських народів."¹⁰⁴

"Юнаки і дівчата!

Чи пам'ятаєте Ви про ваших однолітків у ще незвільнених областях Росії?

Ви знаєте, що большевизм мобілізує їх там І ВСІХ НАДСИЛАЄ на муки, смерть, у вогонь війни?

Скільки їх не повернеться додому? Скільки і яких страждань вони зазнають, якщо залишаться живими? А якщо і повернуться, то чи не каліками на все життя? ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО НИХ,

ТІЛЬКИ ПРО НИХ, коли Вас закликають тепер до мирної праці для загального блага!

Як Ви думаєте, чи не дали б вони перевагу праці в мирних обставинах, якби їм запропонували помінятися з вами місцями?

Пам'ятайте про них!" ¹⁰⁵

"Українські жінки та дівчата!

Велика частина Ваших чоловіків, батьків та братів добровільно зголосилися на працю до Німеччини, щоб цим самим приймати участь в знищенні большевизму...

Більша частина здорових жінок і дівчат 16 – 23 років народження знаходяться в Німеччині. Решта з цих років поїдуть до Німеччини слідуючим транспортом.

Від всіх жінок та дівчат цих років народження вимагається, щоб вони якнайшвидше з'явилися до Гебітскомісара "Відділ Праці".

В сучасний мент, коли кожна розсудна людина примикає до замкнутого фронту проти большевизму – Українська жінка не повинна відставати. А для цього ще раз закликаю:

Зголошуйтеся до праці до Німеччини у Вашого Гебітскомісара "Відділ Праці".

Гебітскомісар Еггерс". ¹⁰⁶

Звертаючись до поневолених подолян, окупанти в черговий раз намагалися також нав'язати (мовою розтиражованого чи не всіма україномовними часописами інтерв'ю Ф. Заукеля, яке він дав газеті "Deutsche Ukrainer Zeitung") думку про те, що "...праця українців в Райху є в рівній мірі працею для самої України. Бо в німецьких фабриках повстають [так у документі. С. Г.] плуги, трактори для їхнього краю, в німецьких господарствах виростає расова [так у документі. С. Г.] рогата худоба, расові свині, расові жеребці, яких тисячі привезено... на Україну, щоб відродити стан тваринництва. З Німеччини приходять насіння для української ріплі. Тому українець мусить призадуматися над тим, що він працею у німецьких фабриках та в німецькому тилу творить саме для своєї батьківщини... Тільки Німеччина може зробити кращою українську землю..." ¹⁰⁷

Надокучаючи мешканцям краю зі сторінок газет, нацистські "благодійники" не забули навіть про "класову робітничо-селянську єдність": "Німецький селянин і робітник закликають Вас до співпраці в Райху. Ви матимете в Райху краще життя, ніж тут..." ¹⁰⁸

Але юнацтво не надавало "переваги праці в мирних обставинах", прекрасно розуміючи, що то за праця і які її плоди. Жінки та дівчата, як і чи не всі подоляни, теж всіма можливими засобами прагнули не потрапляти на очі та в руки "вербувальників".

Натомість з'являлися нові грізні розпорядження властей, тон котрих не залишав ніяких сумнівів:

"Всі мешканці м. Кам'янця-Подільського, народження 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925 та 1926 років, які не мають довідок від управи праці на звільнення від поїздки до Німеччини, повинні з'явитися 8 серпня 1943 р. до приміщення табору виховної праці на медкомісію.

Хто ухиляється від дворічної трудової повинності в Німеччині, буде розглядатися як партизан та буде відповідно цьому каратись.

Керівники установ, які з 9 серпня 1943 р. триматимуть в своїх установах осіб народження 1920 – 1926 років, що не мають довідок про звільнення від поїздки до Німеччини, будуть розцінюватися як саботуючі розпорядження німецької влади.

Гебітскомісар.

Управа праці

Староста м. Кам'янця-Подільського".¹⁰⁹

Повальна депортація значною мірою вичерпала трудові ресурси України, а необхідність у робочій силі постійно зростала. Зважаючи на це, *нацисти з 1943 р. перейшли до набору* молоді 1927 – 1928 років народження, тобто *14-ти – 15-тирічних дітей*. (Одна із здійснених гітлерівцями таємних операцій по депортації дітей навіть мала свою кодову назву – "Сіно")...¹¹⁰

"Я народження 1928 року. В 1943 році був виданий наказ: громадяни народження 1926 – 1927 рр. повинні поїхати на роботу в Німеччину. Так, як мій батько був комуністом і перебував у Червоній Армії, староста сільуправи Горобець Євмен Григорович приписав мені один рік, тобто записав мене з 1927 року і визначив мене в Німеччину. 5 червня 1943 року до нас на квартиру зайшов поліцай Забіяка Семен – арештовувати. Він сказав: "Збирайся, поїдеш у Німеччину". Я збиралась і він мене повів у сільуправу. Там нас всіх зібрали і під охороною повезли в Джулинку. В Джулинці ми пройшли комісію і на другий день нас посадили у вагони й відправили в Німеччину."¹¹¹ (Із фільтраційної справи М. Ф. Жовтобрюх, с. Раківка Джулинського району).

Аналогічною була відправка в Німеччину юних мешканців Вінниці (про неї йдеться у спогадах співробітника німецької комісії з розслідування злочинів НКВС 1937 – 1938 років у місті ¹¹² М. Селешка):

“...Ось женуть [колону] під охороною через міст на Бузі. Всі обвішані торбами. Діти плачуть, як наче б то на похоронах. В транспорті (*колоні. С. Г.*) в переважній більшості такі юнаки і дівчата, котрих можна ще дітьми вважати. З різних боків, спереду і позаду багато поліції. Вона не церемониться. Хто відстає, того прикладами підганяють, хто не може нести своєї торби, повинен кинути її і йти далі, ніхто не має права вийти за лінію охорони. Позаду невелика поліцейська охорона на випадок спроби відбити транспорт силою. За поліцейським резервом йшла друга колони, але вже без охорони. Це батьки і матері, які проводжали своїх дітей на вокзал. І в цій колоні плач і стогін... Так виглядала “добровільність” виїзду українців в Німеччину...” ¹¹³

Всього ж із Вінниччини на німецьку каторгу було вивезено 1470 дітей (віком до 16 років). Найбільше з Піщанського (354 дитини), Хмільницького (299 дітей), Літинського (252 дитини), Жмеринського (239 дітей), Джулинського (160 дітей) районів. ¹¹⁴

Репресивні заходи призвели до того, що в ряді населених пунктів Хмільницького, Літинського, Калинівського районів, а саме, “...в селах Івча, Івашківці, Канатківці, Широка Гребля (на Бузі), Миколаївка, Мізяків, Вонячин, Осолінка та інших все чоловіче населення від 14 до 70 років було вигнане в Німеччину”. ¹¹⁵

На кінець окупації у Вінниці залишилося всього 27,8 тис. жителів ¹¹⁶ із майже 100-а тисяч, котрі мешкали у ній до війни.

Безперервний набір робочої сили обернувся, катастрофічним її дефіцитом на самих окупованих територіях. Уже з липня 1943 р. відмічалася гостра нестача робочих рук для місцевих потреб. ¹¹⁷

Незважаючи на те, що обстановка на фронтах складалася не на користь вермахту, все ще вірячи у благополучне завершення війни, багато німецьких керівників намагалися вводити в дію підприємства в окупованих районах і самі потребували робочої сили. Даргель, заступник Коха, змушений був попередити їх, наголосивши, що кількість робочої сили в рейхскомісаріаті “Україна” не безмежна і що відкриття підприємств не повинно в такому разі зашкодити відправленню робітників до Німеччини.” ¹¹⁸

Особливо потребувало працівників сільське господарство –

у деяких державних сільськогосподарських підприємствах на 100 га земель припадало лише по 9 – 13 робітників.¹¹⁹

Тому зовсім не випадковою є поява даного (і аналогічних) документів:

"Старості с. Губника [Гайсинський район].

Завтра, 29-го червня на 7 годин ранку нарочним представити рай. с. г. коменданту п. Герману список людей, яких необхідно залишити в селі, що не підлягають мобілізації набору в Німеччину.

В список зазначити таких осіб: агрономів, агротехніків, зоотехніків, бухгалтерів, ветробітників, трактористів, які пройшли курси в цьому році, комбайнерів, спеціалістів громадського господарства, ковалів, стельмахів, плотників і інших спеціалістів, які необхідні для сільського господарства...

С. г. комендант Герман."¹²⁰

Проте, незважаючи ні на що, "полювання за черепами" продовжувалося. Рейхскомісар України Е. Кох гнівно погрожував: "Я вижену з цієї країни всіх до останньої людини!..."¹²¹

"В 1942 р. мене визначили на роботу в Німеччину, але я заховалась і не поїхала. Переховувалась я до жовтня місяця 1943 р. А в жовтні 1943 р. приїхали в село німці і поліцаї. Вночі вони спіймали мене і забрали ще одну дівчину з нашого села, Шкурупську Зіну Григорівну, і відразу ж направили на станцію Липовець, звідки йшов ешелон з людьми у Німеччину..."¹²² (Із фільтраційної справи В. Л. Воронівської, с. Синарна Іллінецького району).

"8 листопада 1943 року поліцаї підстерegli мене в оселі і тут же заарештували... Доставили у сільський старостат, а звідти із іншими заарештованими громадянами села у Вінницю і в Німеччину..."¹²³ (Із фільтраційної справи М. С. Голубенко, с. Москалівка Жмеринського району Вінницької області).

"В 1943 році німці здійснювали один із останніх наборів на роботу в Німеччину. Староста сільуправи Горобець Євмен Григорович склав списки тих, хто народився 1926 – 1927 рр. Під силою зброї нас зібрали на збірний пункт і теж під силою зброї повезли на комісію в Джулинку. Після комісії мене закрили в конюшні, а на другий день заштовхнули у вагон і відправили в рабство..."¹²⁴ (Із фільтраційної справи Г. К. Жовтобрюх, с. Раківка Джулинського району).

1943 рік став особливо важким для подолян. Саме в цей пе-

ріод війни найповніше проявилась на подільській землі жахлива сутність нацизму. Розв'язані гітлерівцями та їх прислужниками-колабораціоністами шаленіючі терор і насильство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

Однією із його форм була примусова депортація населення, у першу чергу, молоді, на каторжні роботи в Німеччину.

Крім здійснення стратегічної мети нацистської грабіжницької держави насильницьке вивезення робочої сили з Поділля зумовлювалось ще однією суттєвою обставиною – нищівними поразками гітлерівців на фронті: фронт вимагав все нового "гарматного м'яса", а військова промисловість рейху – робочих рук.

Здійснювана нацистськими окупантами депортація подолан у кінцевому підсумку означала стерилізацію краю від продуктивних сил, його обезлюднення, підготовку Поділля для наступного заселення німецькими колонізаторами.

Незважаючи на виявлені нацистами та їх прислужниками злочинні крайнощі в проведенні "вербувальної" кампанії, 1943 рік щодо кількості відправлених з Поділля в рейх робочих рук не став таким успішним для гітлерівських окупантів, як попередній.

2.3.3. Крах четвертої "програми Заукеля"

У 1944 році "вербувальна" кампанія в краї взагалі носила короткочасний характер – фронт підійшов уже до Поділля. Ще в кінці грудня 1943 р. Червона армія звільнила від ворога райцентри Вінниччини Козятин і Погребище, 17 населених пунктів Козятинського району, 24 – Погребищенського, 2 – Плисківського. 1 січня 1944 року загарбники були вигнані із Самгородка.¹²⁵ Того ж дня розпочалося вигнання нацистських окупантів із Кам'янець-Подільщини. 8 – 13 січня довгождане визволення прийшло в Полонне, Берездів, ряд населених пунктів Полонського, Берездівського, Славутського районів.

У середині січня фронт стабілізувався і до початку Чернівецько-Проскурівської (4 березня 1944 р.) та Умансько-Ботошанської (5 березня 1944 р.) наступальних операцій радянських військ, в результаті яких було визволено Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, по всьому його периметру тривали ло-

кальні бої. Щоправда, 11 – 29 січня гітлерівці здійснили масований контрнаступ на схід від Вінниці. Тоді з рубежу Костянтинівка – Вахнівка вони завдали потужного удару силами двох піхотних і двох танкових дивізій при підтримці авіації та артилерії. В бою з німецької сторони взяло участь понад двісті танків.¹²⁶ Проте поставленої мети гітлерівцям досягти не вдалося...

Поки фронт не просувався далі на захід, окупанти часу не гаяли. Вони, як могли, грабували матеріальні й культурні цінності Поділля. У цей період, зокрема, із Вінниці було вивезено найбільш цінне майно медичного інституту та медзакладів, апаратуру і медикаменти аптек та аптекоуправління, унікальні експонати музеїв і бібліотек.¹²⁷ Інтенсивно вивозилися в Німеччину насильно забрані в обцинних господарствах та в індивідуальних власників худоба, птиця, зерно, борошно, різноманітний реманент, сільськогосподарська техніка, промислово-технічне устаткування.

Як повідують численні архівні документи, в с. Козинцях Турбівського району, наприклад, вони “забрали усю без винятку худобу і птицю, особисті речі громадян, колгоспний інвентар”.¹²⁸ Із с. Брицького Липовецького району вивезли в цей період 400 корів, 280 коней, 180 свиней.¹²⁹ Тотальному пограбуванню було піддане населення с. Малої Бушинки Немирівського району. В нього “...забрали курей, яйця, молоко, сало, коней, вози...”¹³⁰ “Повальними грабежами фашисти займалися” в с. Гнатівці Гайсинського району, привласнивши “все, що сподобалося. Ніхто не мав права їм перечити, бо жорстоко били або ще й вішали чи розстрілювали...”¹³¹

Досить промовисте повідомлення старости Шепетівської управи окружному комісарові про пограбування німецькими солдатами та фольксдойчами майна мешканців с. Серединці Шепетівського району:

“Доводжу до вашого відома: цього, 16 грудня 1943 р. мною одержано повідомлення (в листі) від секретаря волості с. Серединці про те, що 12 грудня ц. р. о 8 годині ранку до с. Серединці прибули із с. Білопілья Грицівського району озброєні німецькі солдати – 20 чоловік і цивільні фольксдойчі – 40 чоловік, теж озброєні, і обявили всьому населенню села вийти з хат на площу громадського господарства № 1. Коли люди вийшли з хат на вказане місце, солдати малими групами розбігались по хатах і проводили обшуки, нібито шукаючи партизанів.

Безумовно, багато хат було замкнено на замки. Такі двері або вікна були розбиті і проводився обшук без присутності господаря. При обшуку були заборані різні цінні речі у громадян...

Голова району (підпис)".¹³²

У с. Білий Рукав Хмільницького району "німецькі окупанти... забрали в колгоспі коней – 200 шт., волів – 24 шт., корів – 6 шт., свиней – 100 шт., молодняка [ВРХ] – 140 шт., овець – 260 шт., птиці – 250 шт., вуликів – 80 шт., тракторів – 4 шт., комбайнів – 1 шт., молотилок – 1 шт. і весь інвентар колгоспу. В населення забрали: корів – 150 шт., молодняка [ВРХ] – 100 шт., свиней – 250 шт., птиці – 1000 шт., чобіт – 30 пар, кожухів – 7 шт., валянків – 20 пар, шапок – 30 шт., кашне [шарфів] – 16 шт., рукавиць – 40 шт., куфайок теплих – 50 шт., штанів теплих – 15 шт. та ін. Тобто колгосп і населення пограбували до нитки..."¹³³

Німецькі поїзди, що йшли на захід, були переповнені награбованим майном. При цьому на багатьох вагонах виднілись лицемірні написи: "Подарунок від українців"..."¹³⁴

Коли залізниці не справлялись з обсягом перевезень, тоді худобу, як і людей, гітлерівці гнали в рейх "своїм ходом": "Вже в грудні 1943 р. [в с. Губнику Гайсинського району] з'явилися стада тварин (рогатої худоби, коней, свиней), яких німці вилучали з України..."¹³⁵

Не припинялося й "полювання за черепами". Від попереднього "вербування" воно відрізнялось ще більшим розмахом, агресивністю.

Ще 8 липня 1943 року вийшла директива за підписом рейсфюрера СС Г. Гімmlера, в якій говорилось:

"1. Фюрер прийняв рішення очистити... райони... України... від всякого населення.

2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головноуповноваженого по працевикористанню на правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головноуповноваженим по працевикористанню для роботи в Рейху".¹³⁶

"Називалось все це "тотальною мобілізацією" і зводилось, у принципі, до того, щоб не залишити радянській стороні взагалі ні одного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все цивільне населення 20-кілометрової прифронтової смуги.

7 вересня Гімmlер видав наказ про перехід до "тотальної війни", складовою частиною якої і стала "тотальна мобілізація". Рейсфюрер вимагав, щоб "при відході з України не зали-

шалось жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки..."¹³⁷

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керувалися також директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ "брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу".¹³⁸

Нацистське керівництво розуміло, що *кожна людина, яка залишається на території України після відступу вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР, що вигнані до рейху люди вже не зможуть брати участі у боротьбі з ними.* Стосовно цього рейхсмаршал Г. Герінг на Нюрнберзькому процесі зробив таке визнання: "Ми використовували цю працю з причин безпеки, з тим розрахунком, щоб ці робітники не могли у своїй власній країні активно діяти проти нас."¹³⁹

Тому зовсім не випадково у переддень визволення до максимуму зросла активність спеціальних загонів людоловів – підрозділів гестапо і СС, тилкових частин вермахту, які чи не в кожному населеному пункті краю намагалися упіймати якомога більше людей, в першу чергу, чоловічої статі.

"19 чоловік були схоплені німцями під час їхнього відступу"¹⁴⁰ 3 січня 1944 року з с. Нападівки Липовецького району.

"6 січня 1944 року німецька солдатня здійснила облаву в моєму селі Ульяновка, – зазначається у фільтраційній справі М. Г. Вітрика (с. Ульяновка Липовецького району). – Тоді в руки фашистів потрапило 11 односельчан і я 12-й. Під силою зброї нас посадили на автомашини і відвезли в Немирівську тюрму, а звідти другого дня – у Вінницю... Через тиждень ми були вже в Перемишлі, а згодом – у Берліні..."¹⁴¹

11 січня, спалюючи с. Майдан-Бобрик Хмільницького району, карателі вдруге вивезли з нього місцевих мешканців¹⁴² (перший раз це було зроблено, як уже згадувалось, в ніч з 19 на 20 липня 1943 року для заселення даного населеного пункту, що входив у переселенський район "Форстенштадт", чистокровними арійцями. Тоді в селі залишилися лише матері з малими дітьми, старики та інваліди, позбавлені будь-яких прав на власність та надії на існування. З наближенням Червоної армії, в грудні 1943 р. повернулися в свої пустуючі домівки окремі громадяни).

"...14 січня 1944 р. вночі двоє німців, озброєних автоматами, спіймали мене у моїй власній домівці і вранці насильно відпра-

вили у Німеччину..." ¹⁴³ (Із фільтраційної справи П. Р. Макаровича, с. Чепелі Уланівського району)...

"25 січня 1944 року мене, Криворука Пантелеймона, Шмичка Леонтія, Кравчука Зіновія, Рибака Микиту та ще багатьох жителів нашого села вилунали німці і вивезли в Німеччину..." ¹⁴⁴ (Із фільтраційної справи Я. Вихеля, с. Лукашова Липовецького району).

"У січні 1944 р. німці наказали всім мешканцям Браїлівського радгоспу, де я працювала, негайно звільнити квартири для їхніх солдатів. Ми з мамою і братом вирішили перейти на проживання в с. Новоселицю Жмеринського району, але по дорозі натрапили на німецьку прикордонну частину. Гітлерівці схопили нас і відправили в Німеччину." ¹⁴⁵ (Із фільтраційної справи Г. Й. Венгель, с. Сьомаки Жмеринського району).

У січні 1944 р. гітлерівцям вдалося захопити і відправити в рабство 67 мешканців с. Вугринівки, ¹⁴⁶ у лютому – 25 чоловіків с. Вуглів ¹⁴⁷ Хмільницького району. Тоді ж "німці почали ловити осіб чоловічої статі і забирати з собою" ¹⁴⁸ в с. Княжа Криниця Монастирищенського району.

"Коли Червона Армія підходила до Кам'яногірки, німці стали евакуювати все населення, особливо чоловіків..." ¹⁴⁹ (Із фільтраційної справи Т. М. Кравчука, с. Кам'яногірка Дашівського району).

(Що стосується Т. М. Кравчука, то він теж був схоплений, та ще й за драматичних обставин. На деякий час зазнавши радості визволення, коли радянські війська увійшли в його село, він невдовзі потрапив у полон разом із групою червоноармійців під час однієї із контратак ворога на цій ділянці фронту і вивезений з ними в Німеччину).

"Під час відступу німців з нашого села останні почали хапати всіх підряд і насильно, під загрозою застосування зброї, відправляти на роботу в Німеччину. Ми всі переховувалися, хто де міг... Ранесенько, 16 лютого 1944 р., я відважився прийти в хату, щоб щось попоїсти. Але вийти не встиг. Був схоплений німцями. Крім мене їм вдалося схопити ще 4 чоловік. Всіх нас відправили в Німеччину..." ¹⁵⁰ (Із фільтраційної справи І. М. Загубського, с. Андріанівка Грицівського району).

"У Німеччину мене забрала з квартири 16 лютого 1944 р. німецька поліція..." ¹⁵¹ (Із фільтраційної справи М. П. Кири, с. Новіки Старокостянтинівського району).

"На початку 1944 р. мені з двома товаришами пощастило

втекти із Уманського табору для військовополонених. Перехувалися ми в селі Кушинцях Гайсинського району. Одного із нас через певний час вислідив місцевий поліцай. А на початку березня і я потрапив йому на очі. Він був озброєний, на коні. Не питаючи ніяких документів, пригнав мене до клубу. Там під вартою перебувало вже чимало людей. Як виявилось, брали всіх підряд кушинців, хто ще міг працювати... Наступного дня вранці під охороною поліції і німців нас погнали в німецьке рабство..."¹⁵² (Зі спогадів Д. Р. Гриценка, м. Кіровськ Луганської області).

24 лютого трагедія розігралася в с. Клубівка Ізяславського району. Тоді "...перед своїм відступом німці вирішили знищити все село. Прибули спеціальні команди факельників, і відразу в різних кінцях села запалили дахи. Стріляючи з автоматів, гітлерівці, як худобу, зганяли жителів села... Вони відібрали здорових, міцних жінок, юнаків, дівчат, щоб вивезти їх у Німеччину, а старих людей пристрілювали.... Із палаючої хати, припадаючи на ногу, вийшов інвалід Петро Куличенко. Швидко йти він не міг. Автоматник, який вигнав Петра з хати, уважно глянув на нього, потім підняв автомат і спокійно пристрелив. Така ж доля спіткала й 80-річну Лукерію Репетюк, і 85-річного Мирона Собка та багатьох інших стариків, дітей, хворих, калік... Якраз напередодні цього фатального дня Ліда Суворова народила двох синів. Молода мати не чула, як увійшов німець. Він викинув її з хати, відігнав за поріг і підпалив домівку, де залишились немовлята. Збожеволіла від горя, мати даремно кидалась у вогонь. Німець із реготом ловив її та відштовхував".¹⁵³

Того ж дня гітлерівці здійснили примусову евакуацію мирного населення в містечку Ямпіль і в с. Водички на Кам'янець-Подільщині. Неспроможних пересуватися – розстріляли.¹⁵⁴

11 березня в с. Тишківку Гайсинського району увірвався есесівський загін. Ним було схоплено 15 чол.¹⁵⁵ Більш успішними виявилися "старання" окупантів у с. Жураві Липовецького району, де їм вдалося вполювати 38 місцевих мешканців.¹⁵⁶

10 березня 1944 р. нацисти наказали "громадянам чоловічої статі віком від 14-и до 65-и років" с. Губника Гайсинського району "зібратись наніч у будинку короварні і ночувати під вартою. Цього наказу ніхто не виконав. Усі чоловіки в селі поховались в льохах, ямах, де тільки можна було".¹⁵⁷

Вдалося заховатись багатьом чоловікам с. Війтівців Хмельницького району.¹⁵⁸

Однак цього не сталося в с. Сандраках того ж району (гестапівцями було схоплено і насильно евакуйовано в німецький тил 57 чол.¹⁵⁹), в с. Стрижавці Вінницького району, де під час відступу гітлерівці полонили 126 місцевих мешканців,¹⁶⁰ с. Івахнах Монастирищенського району, звідки в нацистську неволю було вивезено понад 100 чол.,¹⁶¹ у багатьох інших населених пунктах Поділля.

Через катастрофічну нестачу часу гітлерівці нерідко були неспроможні відправити у свій тил робочу силу. І тоді йшли на зухвалі злочини.

13 березня 1944 р. нацистські загарбники ввіймали 300 мешканців с. Яланця Бершадського району і відправили на місцеву залізничну станцію. Не маючи можливості евакуювати невідьників, закрили бранців у станційних приміщеннях, поспішно намагалися спалити їх. Не дали статися біді розвідники однієї з частин наступаючої Червоної армії, які напали на ворожу охорону і визволили приречених на смерть.¹⁶²

Непоправне ж сталася на ст. Чотирбоки Ізяславського району:

"...Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці... на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали лише 15 – 20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих колгоспників і стариків. На станцію німці привели під конвоєм багато тисяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над мирними жителями жахливу розправу. Два ешелони з радянськими людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничних состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили 90 вагонів, вщерть заповнених радянськими громадянами" ¹⁶³ і "таким чином врятували їх від мученицької смерті". ¹⁶⁴

З визволенням краю було поставлено крапку в насильницькій депортації його мирних жителів на каторгу в нацистський рейх, як і реалізації на подільській землі четвертої "програми Заукеля"...

Як бачимо:

- примусове вивезення гітлерівцями працездатного населення тривало до останніх днів окупації краю;
- в заключний період свого перебування на Поділлі нацист-

ські загарбники до максимуму розширили масштаби депортації, "вербувальна" кампанія переросла у "тотальну мобілізацію" усіх, хто лише потрапляв у руки гітлерівських людоловів;

- застосовуючи тактику "випаленої землі", інтенсивно обезлюднюючи прифронтові райони, нацисти намагалися таким чином перешкодити посиленню супротивника за рахунок людських ресурсів, що могли б дістатися йому;

- з метою недопущення цього, вони з легкістю йшли на важкі злочини проти цивільного беззахисного населення, примножуючи тим самим свої криваві злодіяння проти людства.

2.3.4. Етапування примусових робітників у нацистський рейх

Ступивши за ворота збірного пункту чи табору (такі пункти, як правило, організовувались у містах неподалік від залізничних станцій; у Вінниці, наприклад, він був розташований в районі теперішнього державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського), приречена на поїздки в Німеччину людина потрапляла в зовсім інший світ. Своєю суворістю він мало чим різнився від порядків, що існували у тюрмі чи концентраційному таборі. Як і згадувані об'єкти, збірний пункт (табір) теж був обнесений колючим дротом, охоронявся озброєною вартою.

"...5 червня 1943 р. мене забрали в селі Бродецьке із багатьма іншими дівчатами, – пише у своїх спогадах мешканка села Вуйна Комсомольського району В. Багацька. – Ще в Бродецькому німці почали знущатися, бити нас різками по голові, по ногах. На другий день повантажили нас у вагони і відправили у Вінницю. Там відвели усіх у збірний табір, обгороджений в декілька раз проволкою, так що втекти не можна було ніяк..."¹⁶⁵

"Завербована" особа втрачала тут волю, до мінімуму обмежувалася свобода її переміщення. Все потрібно було робити лише під команди гітлерівців чи поліцаїв. Фактично з цього часу вона вважалася уже "військовим трофеєм", механічно зараховувалася до категорії "взятих військовополонених".

Після уточнення кількості прибулих, на перших порах вербувальної кампанії усіх знайомили з інструкцією окупаційної влади про поведження населення під час вивезення до Німеччини. (Пізніше про таку форму роботи забули. Гітлерівці, очевидно,

вважали, що достатньо лише загнати людей у вагони, а там їх поведінку регламентуватимуть розпорядження та вимоги охоронців). Інструкція зайвий раз підкреслювала невірницьке становище "завербованих", закликала до покірності.

"Робітники й робітниці Сходу!

Вас вибрано на те, щоб ви працювали у Великонімецькій державі і тим самим внесли свою частину для створення нової і кращої Європи.

Коли ви готові свідомо і чесно сповняти ваш обов'язок, то тоді в кожному взгляді з вами будуть поводитись гарно і справедливо, – говорилося в ній. – Однак, хто думає, що може протидіяти розпорядженням німецьких урядовців, той нехай не надіється на поблажливість. Його покарають якнайгостріше.

Тому взиваємо вас, у вашім власнім інтересі, поводитися перед від'їздом та під час транспорту спокійно і гідно. Головне виконуйте радо і скоро всі прикази ваших провідників.

Вікна і двері в таборі та у вагонах мають бути замкнені від заходу до сходу сонця.

Хто не виконає даних розпоряджень, відповідає за наслідки. Провідна команда дістала приказ за всяку ціну зберегти спокій і порядок під час транспорту.

Коли під час темноти будуть відчинені двері або вікна, або будуть спроби того, а винownika не знайдеться, то будуть покарані два споміж вас, що знаходяться в тім самім приміщенні.

Тому уважайте один на другого. Нічого вам не станеться, коли будете поводитися дисципліновано.

Думайте про себе, про ваші родини та про кращу, вільну Європу.

В Німеччині дістанете достаточного прохарчування і добре приміщення." ¹⁶⁶

Умови утримання людей у збірних чи пересильних пунктах (таборах) були жахливими. У більшості з них "завербованих" харчували лише один раз на день, і то рідкою юшкою, та видавали по 200 г хліба. Спати їм доводилося на підлозі, часом при-трушеною соломною, або ж на твердих, грубо збитих нарах без будь-якої постільної білизни.

Як правило, невірники тут довго не затримувалися. Під конвоєм "завербованих" відводили на вокзал і, немов худобу, завантажували у товарні вагони, двері яких наглухо замикалися. Причому їх не відкривали по кілька днів, допоки поїзд не прибуде до визначеного пункту.

"...Як везли нас з Немирова до Перемишля, то за весь цей час вагони зовсім не відкривали..."¹⁶⁷ (Із фільтраційної справи Г. П. Шевчук, с. Воробіївка Немирівського району).

Крім того, вагони завантажувалися настільки щільно, що пасажирам вистачало місця лише для сидіння. Про інші зручності не могло бути й мови. Зокрема, вагони зовсім не опалювалися, внаслідок чого, як визнавали самі нацистські чиновники, пізньої осені чи взимку доводилося замість робітників вивантажувати трупи, на що, зокрема, вказував у своїй доповіді від 20 лютого 1942 р. міністеральдиректор Мансфельд.¹⁶⁸

Не було й організованого харчування, кожен перебивався в дорозі тим, що зміг взяти з собою, а то й просто голодував.

"...Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Весь цей час зовсім не годували..."¹⁶⁹ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, с. Дашів Дашівського району).

Щоправда, завербованим, які відправлялися першими ешелонами, видавались порції хліба та ковбаси. Але то був всього короткочасний пропагандистський жест.

"...В березні м - ці 23 числа 1942 р. в перший набір в Німеччину старостою села Стрільчинець Довбушем Васильом Степановичем і його замісником Руденком Яковом Васильовичем я була відправлена в Німеччину... У Вінниці нас погрузили в товарні вагони широкої колії, якою ми їхали до станції Краків... У дорозі, як ми їхали, нас кормили у м. Вінниці ковбасою та хлібом. Дальше не кормили нічим".¹⁷⁰ (Фільтраційна справа Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Усі, хто їхав в Німеччину наступними ешелонами, позбавлялися й цього. Крім того їм заборонялось мати при собі ножі, виделки, взагалі гострі предмети. Заборонялось везти папір, олівці, записувати станції, через які проходив поїзд.

За таких умов транспортування пасажири навіть не мали можливості справити звичайні природні потреби. Коли ж це часом дозволялося, людей виводили невеличкими групами, які посилено охоронялися. Для нацистів пасажири були лише живим товаром, тому поводитись із ними, як з тваринами. Через жахливі умови транспортування смертність залишалася високою не лише восени та взимку.

Власне, транспортування "остарбайтерів" мало чим відрізнялось від перевезень військовополонених. Для порівняння скористаємось спогадами колишнього в'язня із військових Ф. Черона.

“...На залізничній станції Бяла Подляска стояло декілька товарних вагонів. Дали нам по шматку хліба, не більше 500 грамів. Для нас це було велике свято... Декілька годин тримали на станції. Було видно міські городи, сади, вулиці, будинки. Запам’ятались сади тому, що там виднілись яблука, груші... Голодний шлунок шукав очима те, що можна було з’їсти... Надвечір почали заганяти нас у вагони. Кажу заганяти, тому, що коли у вагони поміщалося, скажімо, 50 чоловік, то прикладами і лайкою туди втискували ще стільки ж. Не рахував і не пам’ятаю, скільки нас було у вагоні. Пам’ятається тільки, що спочатку ми не могли сидіти. Можна було лише стояти. Ніяких нар не було. Коли вагон набивали дощенту, закривались двері на великі засуви і на замок. Залишалося тільки по одному маленькому віконечку з обох боків вагона. Спека у вагоні стала нестерпною. Декілька чоловік від духоти і тісноти втратили свідомість. Почали кричати, щоб відкрили двері. Ніхто не звертав уваги на наші крики. Однак якщо крики не припинялись, то двері сильним ривком відкривались, і сипались удари палиць та прикладів на голови тих, хто стояв спереду. Тому кричати перестали... Інколи для остраху стріляли по вагонах.

Посудин для справляння природних потреб у вагон не дали. Води теж не дали. Стояли ми у закритих вагонах близько двох годин... Від спеки багато хто стікав потом. Води не було, і ніякі прохання не увінчались успіхом. По “малій нужді” справляли у склянки і умудрялися виливати через заплетені дротом віконця. Поступово всі прийшли у стан повної знемоги від тісняви, спеки, голоду і спраги. Змирились, притихли і стали в’янути з байдужістю на очах. Поїзд рушив, і під його поштовхи ми стали “втрясатись”. Як не дивно, дехто зумів сісти на підлогу. Однак усім місця не вистачало. Довелось усім сидіти і стояти по черзі.

Декілька чоловіків зовсім не могли стояти, їх поклали в один куток вагону. В одного була дезентерія... Сморід у вагоні вже нікого не діймав. Здавалось, що ми всі приречені на смерть.

Вранці після довгого стукоту й лайки відкрились вагони на якійсь станції. Дізнавшись, що в кожному вагоні є померлі, німці наказали їх винести і покласти поруч з вагоном. У нашому вагоні вмерли три чоловіки.

Потім по черзі, по вагонах, приносили воду у відрах. Це був наш сніданок. Хліб, виявилось, нам видали на 2 дні...”¹⁷¹

Та повернемося до транспортування цивільних невільників.

Нерідко траплялось, особливо в кінці 1942 р. та в 1943-у, ко-

ли ешелони із тими, котрі направлялись у Німеччину, зустрічались із ешелонами, що повертали в Україну тих, хто вже встиг залишити в німецькому рабстві свої сили та здоров'я, і подовгу простоювали разом на сусідніх залізничних коліях. Такі зустрічі були приголомшуючими для майбутніх каторжан, мали широкий резонанс. (Про те, що ж відбувалося тоді, а також про умови транспортування, йдеться в донесенні високопоставленого німецького чиновника, що друкується нижче):

"[...] Особливо гнітюче враження на робітників-спеціалістів і на населення справляють робітники, що повертаються з Німеччини, – ті, які стали непридатними або вже раніше були непрацездатними.

Численні ешелони з такими непридатними робітниками, що повертаються, вже не раз зустрічались з поїздами, які везли в Німеччину робітників-спеціалістів, і довго стояли на коліях недалеко один від одного. Внаслідок недостатнього постачання ешелона з тими, що повертаються (часто в одному вагоні їхало по 50 – 60 чоловік, всі хворі, поранені або ослаблі, не одержуючи харчів і допомоги по кілька днів підряд, оскільки ешелони супроводжувало всього 3 – 4 чоловіка), внаслідок часто дуже несприятливих, хоча й перебільшених висловлювань тих, що поверталися, про поводження з ними в Німеччині і в дорозі, а також внаслідок всього вигляду цього ешелону серед робітників-спеціалістів, що їхали в Німеччину, і всього ешелону спалахнув психоз страху. Багато хто з начальників ешелонів, наприклад, 62 і 63, доповідав подробиці. В одному випадку начальник ешелону спостерігав, як на його очах винесли з вагону померлого від голоду робітника-спеціаліста і залишили його на рейках... Іншим разом надійшло донесення, що в дорозі команда, яка супроводжувала ешелон, була змушена вивантажити на рейки і залишити непохованими 3-х померлих..."¹⁷²

Характерно, що цей же чиновник, безпосередньо зіткнувшись із проблемами вкрай незадовільного транспортування визначених на каторгу людей, висловив досить слушні зауваження і пропозиції (проте, так і не враховані нацистським керівництвом):

"...Під час перевезення в Німеччину необхідно дбати про харчування, про забезпечення питною водою, про дозвіл вийти для проведення туалету, про медичне обслуговування, про планомірну відправку, про запобігання побиттям і знущанням, про ліквідацію вошивості, про охорону [...]. Червоний хрест,

який часто буває дуже перевантажений, допомагає постачанню транспортів, але, на жаль, у поведженні багатьох помічників щодо робітників-спеціалістів часто спостерігається непорозуміння всієї важливості заходів фюрера щодо мобілізації східних робітників. Тому неодноразово спостерігалось огидне поведження, особливо з робітницями зі сходу. Часто цим людям взагалі відмовляли у харчах, заявляючи, що це "російські свині". Те, що тут їхали українці, ніхто не брав до уваги, оскільки в цій галузі велось дуже мало агітації. Внаслідок цього неодноразово відбувалися втечі голодуючих протягом кількох днів людей, які тікали в найближчі села, продавали своє майно і купували продукти харчування. В таких випадках не можна й мріяти про їх повернення в ешелон..."¹⁷³

Цілком очевидно, що *ешелони з Німеччини з смертельно виснаженими, покаліченими та хворими людьми були неврахованим окупантами негативним фактором, що, безумовно, вплинув на подальше вербування робочої сили на Сході*. Лише в кінці 1942 – на початку 1943 року гітлерівці спохватилися, припинивши формування та відправку таких ешелонів.

Що ж стосується втеч, то приводом для них були не лише подібні зустрічі на залізницях. Переважна більшість схоплених "вербувальниками" помишляли про такий вчинок відразу ж після того, як тільки потрапляли в лапи людоловів. Для прикладу повернемося до спогадів цитованої раніше В. Багацької (с. Вуйна Комсомольського району).

"...Думка про втечу підтримувала мене. Дорогою довгий час не можна було втекти, чи то стрибнути з поїзда, бо в задніх вагонах були поліція і німці. Так приїхали ми в Західну Україну. Недалеко від Тарнополя почали ми плигати з поїзду. Багато встигло зістрибнути і втекти, але коли плигнула, то й не зчулась, як мене німці важко поранили в руку. Коли німці побачили, що дівчата втікають, вони почали стріляти по них, завернули назад поїзд і почали ловити нас. Я не могла бігти, бо потерала багато крові, і вони мене схопили: більш за все їх цікавило, скільки втекло дівчат, а на мою рану вони не звертали ніякої уваги і не зробили мені ніякої перев'язки.

Коли ми приїхали..., німці, видно, рішили, що чим лікувати і перев'язувати мене, то краще просто відрізати мені руку. Так і зробили."¹⁷⁴

Не дивлячись на всю суворість транспортування, факти втеч були зовсім непоодинокими. У більшості випадків вони приси-

кались саме з допомогою зброї. Так, "...на станції Цветоха Кам'янець-Подільської області з одного вагона ешелону, що йшов з молоддю в Німеччину, здійснили втечу кілька чоловік. За це гітлерівці по прибуттю на станцію Славута вивели з вагона 33-х юнаків, які потрапили під руку, і розстріляли їх разом із трьома спійманими втікачами, серед яких була одна дівчина." ¹⁷⁵

Часом розстріл замінювався ув'язненням у концтаборі. Так, мешканка с. Педосів Погребищенського району М. Г. Петренко втекла з поїзда в Польщі, але була схоплена гітлерівцями. За факт втечі відсиділа два тижні в тюрмі м. Катовіце і утримувалась майже півроку в концтаборі "Аушвіц" ("Освенцім"). ¹⁷⁶

Г. А. Праведнюк із с. Сніжної того ж району доїхав лише до Проскурова, де зумів втекти з поїзда. Під Шепетівкою знову потрапив у руки нацистів. Звідти під посиленою охороною був переправлений у концтабір «Дахау». Тут провів 9 тижнів, а потім переведений у концтабір м. Аллакс. В ув'язненні перебував до 30 квітня 1945 р. – часу звільнення з неволі американськими союзницькими військами. ¹⁷⁷

Щоб зменшити кількість втеч, німці почали призначати на кожен вагон старосту із числа депортованих. Та і це не дало їм очікуваного результату.

Нерідко гинули в дорозі, ставали каліками направлені в рабство подоляни й за інших обставин: внаслідок залізничних катастроф, бомбардувань поїздів англійською чи американською авіацією (особливо в 1943 – 1944 рр.).

"Їхали ми довго, – згадує землячка В. Багацької А. А. Душник із с. Дубини Комсомольського району. – Два рази ешелон із молоддю бомбили. Перед Віднем із нього залишилось всього декілька вагонів..." ¹⁷⁸

Ешелони з каторжанами подоляни по між себе називали "похоронними", "траурними". І мали рацію. Адже кожен, хто був насильно забраний в Німеччину, відправлявся туди, як "на той світ".

"...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завіз, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не поміг, а тільки ми позахрипали і від плачу дуже боліла голова..." ¹⁷⁹ (3 листа із нацистської каторги Ганни Чекорської, с. Велика Клітна Базалійського району, 25 жовтня 1943 року).

Незважаючи на запевнення "вербувальників", "подорож у Ні-

меччину" була не лише небезпечною, але й зовсім небезкоштовною. За перевіз робочої сили платили німецькі військові монополії. Потім "розраховувалися" з монополіями самі "безкоштовні пасажери" – своєю каторжною працею, вкраденою у них зарплатою, здоров'ям, життям...

Мала місце й інша форма етапування. Якщо в 1942, 1943 рр. переважно більшість бранців "вербувальники" доставляли в Німеччину поїздами, то в 1944-у через "рейкову партизанську війну", надмірну завантаженість залізничного транспорту використовувати його доводилось все менше. Тому схоплених під час каральних акцій людей гітлерівці досить часто *гнали на каторгу пішки*.

Так, в січні 1944 року в с. Губник Гайсинського району "пригнали 4 тис. евакуйованих чоловіків від 14 до 60 років, яких гнали напівроздягнених у люті морози, як полонених. Хто відставав, підганяли нагайками. Зголоднілих, замерзлих, їх закрили в короварні. 13 січня під сильною охороною етап погнали далі..."¹⁸⁰

20 лютого 1944 р. велику групу цивільного населення німці переганяли через с. Ладжин Тростянецького району. "...Одна молода жінка несла на руках малу дитину. Вона була настільки втомленою, що падала з дитинчам, підхоплювалася і йшла далі. Один із конвоїрів, як хижий звір, вихопив з її рук немовля і вдарив ним об землю. Дитину вбив, а жінці пригрозив, що таке станеться і з нею, якщо буде відставати..."¹⁸¹

Багато хто так і не дійшов до Німеччини...

Отже:

- *уже у збірному таборі "завербована" особа позбавлялася всіх людських прав, автоматично набувала статусу військовополоненого, безправного раба;*

- *умови транспортування (етапування) депортованих були жахливими – людей перевозили чи гнали, як худобу, ставлення до них було дискримінаційним – вкрай принизливим, аморальним, жорстоким.*

2.3.5. Подоляни в контексті української трагедії

Всього в німецьке рабство із Поділля було відправлено

195880 чоловік (194492 чол. з німецької зони окупації краю, 1388 чол. – румунської). Архівні документи дозволяють конкретизувати кількість депортованих громадян по кожному району зокрема:

Вінницька область

Райони	Чол.
Барський	2191
Бершадський	20
Брацлавський	350
Вороновицький	1575
Вінницький	1761
Вінниця	(13400) ¹⁸²
Гайсинський	4862
Дашівський	2987
Джулинський	2550
Жмеринський	1090
Іллінецький	1643
Калинівський	3613
Комсомольський	1200
Козятинський	778
Крижопільський	3
Копайгородський	112
Літинський	2348
Липовецький	3125
Могилів-Подільський	37
Мурованокуриловецький	2235
Монастирищенський	5711
Немирівський	1631
Ободівський	14
Ольгопільський	47
Оратівський	2817
Плисківський	1760
Піщанський	880
Погребищенський	2148
Самгородоцький	1271
Ситковецький	1731
Станіславчицький	10
Тростянецький	145
Турбівський	1650

Теплицький	3892
Томашпільський	5
Тульчинський	29
Тиврівський	412
Уланівський	2798
Хмільницький	4868
Шаргородський	32
Шпиківський	40
Чернівецький	28
Чечельницький	9
Ямпільський	89
Яришівський	753 ¹⁸³
ВСЬОГО	78650

Кам'янець-Подільська область

Кам'янець-Подільський	5000
Проскурів	1316
Шепетівка	273
Антонінський	4885
Базалійський	4234
Берездівський	1235
Віньковецький	2941
Вовковинецький	1836
Волочиський	3982
Городоцький	3725
Грицівський	4285
Деражнянський	2771
Довжоцький	7195
Дунаєвецький	2250
Ізяславський	1851
Красилівський	1936
Летичівський	2162
Ляховецький	3227
Меджибізький	1710
Миньковецький	2132
Михалпільський	1587
Новоушицький	5237
Орининський	4788
Остропільський	3157
Плужнянський	3084

Полонський	1954
Проскурівський	3534
Сатанівський	1958
Славутський	2822
Смотрицький	4490
Солобковецький	2140
Старокостянтинівський	2497
Старосинявський	2543
Староушицький	3002
Теофіпольський	3489
Фельштинський	2138
Чемеровецький	3125
Чорноострівський	3042
Шепетівський	1682
Ярмолинецький	2015
ВСЬОГО	117230 ¹⁸⁴

Як засвідчують документи, нацисти планували отримати для промисловості, будівництва, сільського господарства рейху із окупованих радянських територій 15 мільйонів робітників. Вивезли ж на каторгу 4 млн. 978 тис. чоловік, що становить приблизно 30 відсотків від наміченого.¹⁸⁵

Звичайно, 30 % – це, навіть, не половина запланованого, але кількість робочої сили, що стоїть за ними, все ж дуже велика. Для порівняння наведемо дані про кількість населення ряду колишніх радянських республік (станом на 01.01. 1966 – 01.01. 1968 рр.): Азербайджанська РСР – 4600 тис. чол., Грузинська РСР – 4500 тис. чол., Молдавська РСР – 3368 тис. чол., Литовська РСР – 2986 тис. чол., Таджикицька РСР – 2654 тис. чол., Киргизька РСР – 2552 тис. чол., Латвійська РСР – 2262 тис. чол., Вірменська РСР – 2200 тис. чол., Туркменська РСР – 1966 тис. чол., Естонська РСР – 1285 тис. чол. Отже, фактично було вивезено населення цілої, а то й декількох союзних республік, або майже весь особовий склад Червоної армії початкового періоду війни. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його у власній військовій економіці та в інших сферах господарства історія ще не знала...

Основним резервуаром потенційних рабів та полігоном для опрацювання методів насадження на окупованих територіях "нового порядку" була Україна, в т. ч. Поділля як її центральний

регіон. Саме тут новоявлені колонізатори, котрі проголошували, що жити в Україні повинні тільки люди німецької, арійської крові, відзначились особливо шаленим терором. "Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення (євреїв і циган – майже до ноги) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн. чол. молоді",¹⁸⁶ або 48 % загальної кількості людей, насильно вивезених з усіх окупованих районів СРСР. Серед депортованих, як уже згадувалось, 195880 подолян – кількісно – населення більше, ніж двох довоєнних Вінниць...

Отже, варварський "експеримент" по "корекції" суспільно-економічного розвитку людської цивілізації був проведений нацистами в основному над українцями.

Примусова депортація працездатних людей торкнулася майже кожної сім'ї. Це було явище, небувале з часів середньовіччя, яке можна порівняти хіба що із спустошливими набігами татаро-турецьких наїздників, коли забиралося найцінніше в українського народу – його діти, причому найміцніші, працездатні, тямущі.

Це був свідомий злочин нацистів, справедливо засуджений у післявоєнний час міжнародним Нюрнберзьким трибуналом.

А тепер виділимо найсуттєвіше, про що йшлося у другому розділі:

- поразки у початковий період війни Червоної армії, яка внаслідок довоєнних політичних репресій, волюнтаризму вищого державного керівництва та інших факторів, що негативно позначились на її боєздатності, поневолення ворогом на окупованій ним території колосальної кількості цивільного населення – найбільшого скарбу держави, фактично кинутого тією ж державою на милість долі, – виявились гуманітарною катастрофою більшовицької влади та її системи;

- розпочате у 1942 р. в умовах цілеспрямованого пропагандистського і соціального тиску вигнання населення України, в т. ч. Поділля, на примусові роботи до Німеччини, що посилювалося під час загострення становища на фронті, було необхідною умовою для продовження нацистським режимом Третього рейху війни за світове панування, вирішення проблеми нестачі робочих рук в його

мілітаристському господарсько-промислового комплексу;

- депортація українського населення, мирних цивільних подолян означала реалізацію на практиці гітлерівцями расової теорії "неповноцінності народів", здійснювалась методом всезростаючого насильства та терору, що трансформувались у відкритий геноцид проти українського народу;

- транспортування "остарбайтерів" на нацистську каторгу було не гідне людини – воно мало чим відрізнялось від транспортування гітлерівцями радянських військовополонених;

- всі "вербувальні" кампанії в Україні, в її невід'ємній складовій – на Поділлі – зводились до стерилізації заселених слов'янських територій від продуктивних сил, адже вивезення на каторжні роботи активної частини суспільства, особливо молоді, підривало біологічне коріння етносу і позбавляло націю на повноцінний розвиток у майбутньому;

- вигнання населення України в нацистське рабство розглядалося гітлерівськими загарбниками не як тимчасовий захід, а було одним із головних проявів цілеспрямованої людиноненависницької політики та практичної діяльності окупаційної влади;

- масова насильницька депортація населення віднесена Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі до військових злочинів і злочинів проти людства.

---

¹ International Military Tribunal... - S. 381 – USSR.

² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 79.

³ Київський процес... - С. 152.

⁴ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 - 1944): Документы и материалы. - В 2 кн. – Кн. 1 (1941 – 1942) / Сост. Г. Д. Катько, В. И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – С. 54 –55 / 3 посланням на Федеральний архів Німеччини, - РВ 19 / 2147. – С. 45 – 50.

⁵ Anatomie des SS – Staates. - Often, 1965. – Bd. II. – S. 225.

⁶ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 22.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69.

⁸ Молодь України. – 1990. - 9 травня.

⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2.

- ¹⁰ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3.
- ¹² ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6681, арк. 2.
- ¹³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 8.
- ¹⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2.
- ¹⁶ На Україні досить часто разом із передовими загонами гітлерівців у щойно захоплені нацистами райони ступали так звані похідні групи українських націоналістів. Усюди, де тільки могли, вони створювали органи "дотримання порядку", що спершу іменували себе міліцією. Невдовзі ці структури населення стало називати поліцією.
- ¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1963. – С. 154.
- ¹⁸ ДАХО, ф. Р - 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37.
- ²⁰ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1.
- ²¹ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3.
- ²² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 100.
- ²³ Там само; - С. 108.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4.
- ²⁶ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 221.
- ²⁷ *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство "Книга Пам'яті України", 1996. – С. 32.
- ²⁸ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану "Ольденбург"... - С. 88.
- ²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1002, арк. 68.
- ³⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.
- ³¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2.
- ³² ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7.
- ³³ Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946... - Dokument 1296 – PS. – S. 115.
- ³⁴ ДАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43 – 44.
- ³⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 91.
- ³⁶ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 23.
- ³⁷ Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО), ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19.
- ³⁸ ДАХО, ф. Р - 434, оп. 1, спр. 7, арк. 62.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р - 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6 – 7.
- ⁴¹ Нюрнбергский процесс. - Т. 3. - С. 675 - 676.
- ⁴² ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.
- ⁴³ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3.
- ⁴⁶ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 227.
- ⁴⁷ Історія Української РСР. - Т. 7. - С. 154.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2.
- ⁴⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 340.
- ⁵⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-

терів" з України... - С. 25 / З посиланням на ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3 – 4.

⁵² *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 342.

⁵³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1.

⁵⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4.

⁵⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3.

⁵⁶ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 1, спр. 8, арк. 323.

⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 80.

⁵⁸ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47.

⁵⁹ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2.

⁶⁰ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3.

⁶¹ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2.

⁶² *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer – Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – S. 166.

⁶³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... - С. 167.

⁶⁴ Там само; - С. 225.

⁶⁵ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3.

⁶⁶ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3.

⁶⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 2.

⁶⁸ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3.

⁶⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6.

⁷⁰ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2.

⁷¹ ДАВО, ф. Р - 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16.

⁷² Голос Волині (Козятин). – 1943. - 27 липня.

⁷³ Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 13 травня.

⁷⁴ Подільянин. – 1943. - 23 травня.

⁷⁵ Український голос. – 1943. - 30 травня.

⁷⁶ ДАВО, ф. Р - 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47.

⁷⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 210 – 211.

⁷⁸ ДАВО, ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 9, арк. 173.

⁷⁹ Bundesarchiv, Koblenz. - R6 / 243. – f. 51.

⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1971. – С. 315.

⁸¹ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1972. – С. 474.

⁸² ДАХО, ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.

⁸³ Безсмертя... - С. 182.

⁸⁴ *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине... - С. 45.

⁸⁵ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103.

⁸⁶ Bundesarchiv, Koblenz. - R6 / 243. – f. 51.

⁸⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14645, арк. 3.

⁸⁸ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4.

⁸⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3.

⁹⁰ ДАВО, ф. Р – 1434, оп. 2, спр. 15, арк. 26.

⁹¹ ДАВО, ф. Р - 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.

⁹² ДАХО, ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42, арк. 34.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 5.

⁹⁴ Безсмертя... - С. 184.

⁹⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 26769, арк. 3.

⁹⁶ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103;107.

⁹⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1.

- ⁹⁸ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2.
- ⁹⁹ Нині Ружинського району Житомирської області.
- ¹⁰⁰ Так в документі. Правильно: с. Майдан-Бобрик Хмільницького району, с. Брусленів – Літинського.
- ¹⁰¹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 6 – 7.
- ¹⁰² ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6, арк. 442.
- ¹⁰³ Очевидно, поява цієї та аналогічних публікацій зумовлена ще й правдою про життя невільників у рейху з метою її дезавування.
- ¹⁰⁴ Подолянин. –1943. - 20 травня.
- ¹⁰⁵ Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 4 червня.
- ¹⁰⁶ Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 26 вересня.
- ¹⁰⁷ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 11 червня.
- ¹⁰⁸ Подолянин. –1943. - 20 травня.
- ¹⁰⁹ Подолянин. –1943. - 5 серпня.
- ¹¹⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 26.
- ¹¹¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3.
- ¹¹² Після поразки в Сталінградській битві нацисти вирішили використати для широкої ідеологічної пропаганди отримані від мешканців міста дані про масові розстріли у Вінниці, здійснені НКВС перед війною. Почались розкопки могил. Керівник імперської служби безпеки Третього рейху Е. Кальтенбруннер дозволив відправити в місто кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 року в місті працювали три німецьких і одна міжнародна комісії (до її складу входили медики і анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обслідування місць масових захоронень. Всього було розкопано 95 могил, в яких виявлено 9439 трупів. Жителі міста і області з жахом пізнавали рештки рідних, вбитих НКВС. Біля розритих могил на деревах був натягнутий дріт, на який розвішувались особисті речі вбитих. Нерідко поряд з останками знаходили документи НКВС. Фотокартки і документи виставляли в центрі міста у вікнах готелів, в самій слідчій комісії, тобто в приміщенні гестапо, а також у редакції газети "Вінницькі вісті". Виявлені останки перезахоронили за християнським обрядом. На зібрані кошти було споруджено тимчасовий обеліск з написом "Тут поховані жертви сталінізму". 12 серпня 1943 року газети "Правда" і "Известия" опублікували повідомлення Радінформбюро: "Берлинские провокаторы ныне объявляют о якобы "случайных" находках массовых могил, пытаются приписать свои чудовищные злодеяния советским властям. Гитлеровцы разыгрывают в Виннице над трупами своих жертв гнусную и наглую комедию. Убийцы, чьи руки обгарены невинной кровью, откапывают трупы людей, которых они уничтожили, устраивают балаганные инсценировки на могилах. Такой мерзости и такого лицемерия мир еще не видел". Коли в березні 1944 року у Вінниці увійшли радянські війська, на обеліску написали: "Тут поховані жертви фашизму". Свідків розкопок, які виступили в газетах в період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, було репресовано. На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про події. Детальніше про здійснені масові репресивні операції НКВС у Вінниці та області, а також про розкопки 1943 р. див.: *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1 / Редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лацуба (заст. гол.), С. С. Нешик (заст. гол.), П. М. Кравченко (відп. секретар), М. Г. Баландюк, С. М. Василюк, С. Д. Гальчак та ін.; Упорядн.: В. П. Лацуба (керівник), В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, Р. Ю. Подкур та ін. – Вінниця: ДП "ДФ", 2006. – С. 226 – 412.*

- ¹¹³ *Селешко М.* Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів НКВД в 1937 – 1938 / Зредаг. В. Верига. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991. – С. 122.
- ¹¹⁴ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
- ¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ¹¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 303.
- ¹¹⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. - RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr. 386 / 42 geh. – H. Qne den 10 Juli 1942. – S. 6.
- ¹¹⁸ Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/19. – f. 31.
- ¹¹⁹ Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/52. – f. 38.
- ¹²⁰ ДАВО, ф. 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 33.
- ¹²¹ *Земсков В. Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 - 1944). – М., 1986. – С. 182.
- ¹²² ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3.
- ¹²³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3.
- ¹²⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2.
- ¹²⁵ *Гальчак С.* У боях за Вінниччину / Збірник документів. - Вінниця, 1994. – С. 5 – 6.
- ¹²⁶ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямку, 1943 – 1945: Спогади командарма. - Кн. 2. - К.: Політвидав України, 1984. - С. 258.
- ¹²⁷ ДАВО, ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- ¹²⁸ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 5 зв.
- ¹²⁹ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14 зв.
- ¹³⁰ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8.
- ¹³¹ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 41.
- ¹³² ДАХО, ф. Р - 427, оп. 1, спр. 66, арк. 182.
- ¹³³ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 9.
- ¹³⁴ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 56.
- ¹³⁵ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ¹³⁶ *Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941 - 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. - S. 447.
- ¹³⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 109.
- ¹³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- ¹³⁹ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів"... - С. 26: з посиланням на: Нюрнбергский процесс. – Т. 7. - С. 436.
- ¹⁴⁰ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 46.
- ¹⁴¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6.
- ¹⁴² ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 7.
- ¹⁴³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3.
- ¹⁴⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3.
- ¹⁴⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2.
- ¹⁴⁶ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 16.
- ¹⁴⁷ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 14.
- ¹⁴⁸ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 13.
- ¹⁴⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3.
- ¹⁵⁰ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2.
- ¹⁵¹ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3.
- ¹⁵² ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 51 - 52.
- ¹⁵³ За честь Родины. – 1944. – 17 марта.
- ¹⁵⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні... - С. 71.
- ¹⁵⁵ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 69.
- ¹⁵⁶ ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 30 зв.

- ¹⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр.7, арк. 45.
- ¹⁵⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 24.
- ¹⁵⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 61.
- ¹⁶⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
- ¹⁶¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 11.
- ¹⁶² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 56 зв.
- ¹⁶³ Поділля у Великій Вітчизняній війні... - С. 83 - 84.
- ¹⁶⁴ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні... - С. 84.
- ¹⁶⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67.
- ¹⁶⁶ Листи з фашистської каторги... - С. 157.
- ¹⁶⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1.
- ¹⁶⁸ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні... - С. 102.
- ¹⁶⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.
- ¹⁷⁰ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.
- ¹⁷¹ *Черон Ф. Я.* Немецкий плен и советские освобожденные / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 6. – С. 42 – 43.
- ¹⁷² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С. 155.
- ¹⁷³ Там само.
- ¹⁷⁴ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67- 68.
- ¹⁷⁵ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні... - С. 102.
- ¹⁷⁶ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2.
- ¹⁷⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1.
- ¹⁷⁸ ДАВО, ф. Р - 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.
- ¹⁷⁹ Україна сниться...: Неотримані листи подолян... - С. 16.
- ¹⁸⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ¹⁸¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 6 зв.
- ¹⁸² У документі, з якого приводяться ці дані (ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1), вказується 639 чол. Інший документ, що народився дещо пізніше (ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2), стверджує, що із м. Вінниці на німецьку каторгу було вивезено 13400 чол. Це відповідає дійсності.
- ¹⁸³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
- ¹⁸⁴ ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
- ¹⁸⁵ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург»... - С. 355.
- ¹⁸⁶ Історія України: нове бачення. – У 2 т / Під ред. В. А. Смоля. – Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 308, 309.

3. Політика румунської окупаційної влади у Північній “Трансністрії”

3.1. “Румунізація” загарбаних територій

З перших днів Другої світової війни королівська Румунія виступила сателітом і стратегічним партнером гітлерівської Німеччини. Підтримавши нацистський кривавий режим, її правителі сподівалися на щедрий шматок при переділі світу, насамперед, на реалізацію свого “історичного права” “посідання Півдня України від Буковини до Одеси”.¹

Водночас вони не приховували стурбованості з приводу чуток про намір німців створити Українську державу. “Румунський посол в Німеччині 24 липня 1941 року повідомив німецький уряд, що румунський уряд просить, щоб “майбутня Українська держава” не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави. Посол особливо просив, щоб Галичина не була приєднана до України, а стала частиною Німеччини, щоб можна було мати “прямий зв’язок між Німеччиною і Румунією”.

Заступник секретаря Верман, начальник політичного департаменту міністерства закордонних справ рейху, відповів, що ще занадто рано говорити про освоєння територій “колишнього Радянського Союзу”. Посол Німеччини в Румунії повідомив наступного дня Берлін про застереження Румунії стосовно України: “Віце-міністр, президент Антонеску цікавився питаннями майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов’янський регіон на румунському кордоні”.²

Насправді обидва агресори були зацікавлені, щоб ніякої України не існувало взагалі, а її землі, в крайньому разі, були поділені між ними. Та “справедливого” поділу не сталося. Румунським сателітам довелось задовольнитися загарбаними Молдавією і південно-західними українськими землями, де за згодою Берліна було створено три окупаційні зони: губернаторства “Бессарабія”, “Буковина” та “Трансністрія”.³ Причому якщо перші двоє увійшли до Румунського королівства, то останнє належало Румунії номінально – у відповідності до угоди, укладеної

30 серпня 1941 року ⁴ в м. Тігіні (Бендерах) представниками німецького та румунського командування, вона отримала мандат лише на тимчасову адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром і Південним Бугом.

Від Поділля до цього штучного адміністративно-територіального утворення відійшли Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський, майже весь Копайгородський, дві третини Тиврівського, Брацлавського, половина Жмеринського, Барського, Яришівського, деяка частина Мурованокуриловецького та Немирівського районів Вінницької області, ставши складовими Могилівського, Тульчинського та Джугастрського (Ямпільського) повітів північної частини губернаторства (Північної “Трансністрії”). Кордон з німецькою зоною окупації на території краю проходив від Дністра по річках Лядова, Рів, Південний Буг. Решту ж адміністративно-територіального утворення складали райони Молдавії, Одеської області, частини Миколаївської (західніше Південного Бугу).

Незважаючи на “Угоду...”, обидва загарбники вважали захоплену україно-молдавську територію своїм володінням. Так, А. Гітлер 16 липня 1941 року, коментуючи на нараді в Головному штабі румунські домагання на українські землі між Дністром і Південним Бугом, підкреслював: “...Але... ми самі... маємо усвідомлювати, що ми з цих областей вже не підємо”.⁵ У свою чергу І. Антонеску 26 лютого 1942 року на засіданні уряду заявив: “Не є секретом, що я не схильний до втрати того, що вже здобув. “Трансністрія” мусить стати румунською областю, ми її зробимо румунською, вигнавши звідти всіх чужинців... Ми маємо створити життєвий простір для румунів”.⁶ В усній розмові з губернатором “Трансністрії” Г. Алексяну, що відбулася 16 грудня 1941 року, він наказував: “Дійте так, неначе влада Румунії встановлюється на цій території на два мільйони років”. Отже, в обох випадках мова йшла про колонізацію загарбаного регіону.

Першого вересня 1941 року румунський уряд заборонив усі українські організації на українських територіях, що опинились під його контролем. Згодом не забарилися інші заходи по їх “румунізації”. Як на державному, так і на місцевому рівнях.

22 листопада префект Тульчинського повіту надіслав старостам районів розпорядження:

“Біля будинків управ сіл необхідно почепити прапор румунський. В жодному закладі не може бути вивішений прапор український без прапора румунського”.⁷ Невдовзі про український прапор не йшлося взагалі:

“Старості с. Шендерівки [*Чернівецького району*].

Розпорядженням № 1245 від 14 лютого 1942 року [*Повітової префектури*]... кожна сільська управа повинна мати Румунський 3-х кольоровий прапор, який вивішується в святкові дні...

Претор Цуркан”.⁸

Влітку того ж року дійшла черга до іншої української символіки, а також українських написів на фасадах будівель, дорожніх вказках, громадських місцях. “...Всі написи і герби українські зняти і на їх місці зробити написані на румунській мові...”⁹ – вимагалось в наказі губернаторства № 31284 / 942 від 20 червня 1942 року.

Масово змінювалися власні назви господарств, підприємств. Так, наприклад, у Шпиківському районі колективне господарство “Українець” (с. Винокурня) стало називатися “Пропиширя”, ім. Богдана Хмельницького (с. Юрківка) – “Солнеря”, ім. Івана Богуна (с. Сліди) – “Фурніка”, ім. Шевченка (с. Левківці) – “Плугарул”, ім. Франка (с. Печера) – “Гірнічія”, ім. Котляревського (с. Рахни) – “Індруметорул”, ім. Руданського (с. Стояни) – “Спинтеа”, ім. Коцюбинського (с. Даньківка) – “Райнвієра”, ім. Панаса Мирного (с. Кічмань) – “Семинаторул”, “Вільна Україна” (с. Стрільники) – “Переведеря” і т. д.

За розпорядженням властей, зі стін знімалися портрети українських громадських діячів, письменників. Заборонялося користуватись навіть їхніми фотокартками, не кажучи про твори українських майстрів слова:

“Відділення жандармерії Могилева.

Службова записка № 464 від 28 червня 1942 р.

Інформовано, що в книжковім магазині м. Жмеринки виставлено у вітрину фотокартку українського поета Т. Шевченка, а також альбом з портретом цього поета. Дано розпорядження відділенню жандармерії Жмеринки зняти ці фотокартки...”¹⁰

Натомість у людних місцях, навчальних закладах мали красуватись портрети румунських “знаменитостей”:

“...Дирекція культури наказом за № 234 / 943 ставить до відома всіх директорів шкіл: прикрасити класні кімнати портретами королівської родини і Керівника країни пана Маршала Антонеску...
Субінспектор Врable”.¹¹

Активно здійснюючи “румунізацію” загарбаної території, окупаційна адміністрація вже на початку 1942 р. розпочала кампанію по паспортизації громадян. Передбачалось замість радянських документів, що посвідчували особу, видати населенню спеціальні румунські сертифікати (довідки), але через їх відсутність повсюдно румунською мовою вносились відповідні зміни в наявні паспорти. Після цього особа “на законній підставі” ставала “румунською підданою”:

“Крижопільська райуправа.

16.01.42 р.

Всім старостам.

Згідно наказу Губернаторства Трансністрії № 002009 / 941 повідомляєм, що до випуску сертифікатів (довідок) примарі візують (підписують) старі паспорти на румунській мові. На паспорті пишуть ім'я та прізвище, де живе...

Для виконання цього завдання Вам потрібно зібрати всі паспорти в населення і, оскільки у Вас не має осіб, що знають румунську мову і котрі могли б зробити в паспортах необхідні доповнення на румунській мові, старости повинні прибути з паспортами в районну управу для здійснення відповідних записів...

Житель, який буде виявлений без паспорта, буде арештований, як шпигун...”¹²

Заборонялось користування старими україно- чи російськостетовими штампами та печатками:

“19.XI.1942 р.

Всім старостам сіл.

Не дивлячись на неодноразові наші вказівки Вам про те, що категорично забороняється користуватись старими штампами на російській чи українській мовах і замінити їх румунськими, це наше розпорядження не виконується і примарія с. Стрільники ставить на своїх рапортах старі українські штампи.

В останній раз попереджаємо, що якщо подібні випадки будуть помічені, винні старости і секретарі будуть штрафуватись.

Претор району.

Шеф адмінбюро”.¹³

Впроваджувались й інші заборони.

І. Антонеску у зверненні до представників румунської окупаційної влади на українських землях вимагав “в економічній царині українцям не дозволяти робити ніякого кроку вперед”, а тих, хто займається політикою, “відправляти до табору”.¹⁴ Активісти фіксувалися у досє “СС-1”¹⁵ як українські “сепаратис-

ти”.¹⁶ Втім, “ніякого кроку вперед” патріотично налаштована частина українського населення Північної “Трансністрії” не мала змоги зробити й у інших царинах суспільного життя, зокрема в галузі розвитку та поширення української мови, традицій, культури.

“4 листопада 1941 р.

В зв’язку з закриттям театру ім. Шевченка (Шпиків) наказую:

1. Весь штат театру рахувати з роботи звільненим...

Інспектор шкіл”.¹⁷

“Інспектору шкіл Шпиківського району.

Інспектура шкіл повідомляє, що на підставі розпорядження префектури від 23 / II.42 за № 621 театральні вистави, концерти, кіновистави забороняються...”¹⁸

Не заборонялось хіба що обов’язкове вивчення в протогімназіях (середніх школах) румунської мови і функціонування при “школах всіх ступенів” “гуртків румунського та трансністрівського танцю”.¹⁹

Заборонялись навіть традиційні українські вітання і норми поведінки:

“Наказ № 31.

До всіх службовців району та всіх установ.

Наказую:

1) Всі публічні місця та всі установи щоб завжди були в чистім стані і приготовлені для інспекції...

3) Як явка є сказана, треба щоб всі службовці чекали [*на інспектора чи керівника*] перед установою в ряду без шапок. Дають честь так: знімати праву руку вверх – це румунський салют, а тоді, коли дається “добрий день”, всі кричать крепко: “Си триіць”.

4) Як явка не є відома, тоді, коли заходить шеф в контору, то тоді так: всі службовці встають разом і стають смирно, і дають честь рукою правою й кричать крепко: “Си триіць”. Як ставляться якісь небудь питання, будуть відказувати файно, стоячи смирно і не сідати допоки не виїде шеф...

Претор району”.²⁰

Заборонялося звучання української мови під час відправи релігійних проповідей. За наказом керівника румунської православної місії митрополита Вісаріона Пую, вони мали читатись на румунській або російській мові, а саме богослужіння відправлялись лише церковнослов’янською мовою. Сама місія, що здійснювала інспекційну діяльність в сфері релігійного життя на

окупованій території, вороже ставилася не лише до використання української мови, але й до українських священиків.

Недружелюбно ставились румунські загарбники навіть до тих структур та осіб, котрі намагались віддано служити їм. Наприклад, до української міліції:

“20.04.42 р.

Пану Претору Шпиківського району.
Сільської міліції села Левківець:
Солодюка Степана Семеновича
Наконечного Петра Івановича
Волоса Андрія Федоровича
Смагла Степана Прокоповича
Бондаря Йосипа Васильовича
Джеваги Петра Яковича

Прошення

Склад штату нашої сільської міліції зареєстрований, встановлений і затверджений жандармським управлінням і ми вже працюємо на даній роботі більше 9 місяців, чергуємо по ночах, ходимо темними ночами в глибокій багнюці по вулицях села..., намагаємося присікати всі ненормальності, що суперечать державі, і таким чином, виконуючи всі постанови уряду, прагнемо завжди бути на варті держави, але все-таки... з державного боку ми із своєю роботою почуваємо як належно неоцінені з такої причини: за останні 5 місяців нашої служби ми нічого не отримали, ні грошей, ні хліба...”²¹

Ставлення до рядового українського населення було ще упередженішим...

Отже з перших днів існування “Трансністрії” румунські окупанти активно намагались “румунізувати” загарбану територію. У виявах неповаги до всього українського, расизму вони нічим не поступалися нацистським претендентам на світове панування.

---

¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 8.

² Там само; - С. 132.

³ До губернаторства “Бессарабія” увійшли Ізмаїльська область і правобережні райони Молдавії (з центром у м. Кишиневі). До губернаторства “Буковина” відійшла Чернівецьчина з центром у м. Чернівцях. “Столицею” ж згадуваної “Трансністрії” спершу (до 17 жовтня 1941 р.) було м. Тираспіль, після 17 жовтня – м. Одеса. Для управління окупованими землями при румунському фашистському

уряді був створений спеціальний орган – “Військово-цивільний кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”.

Верховна влада на окупованих територіях належала командуванню окупаційних військ, а цивільні органи повинні були допомагати армії у виконанні її функцій. Адміністрацією в губернаторствах з виконавчими функціями були управління – так звані Дирекції, які відали питаннями адміністрування, юстиції, фінансів, праці, комерції, індустрії, харчової промисловості, агрокультури, економіки, шляхів сполучення, зв'язку, охорони здоров'я, культури та ін.

Губернаторства “Бессарабія” і “Буковина” очолювали військові, які призначались диктатором І. Антонеску, губернаторство “Трансністрія” – цивільна особа – професор Г. Алексяну. Адміністративно-територіальний устрій усіх трьох губернаторств складався з повітів, які поділялись на преторії, а ті в свою чергу ділились на сільські та міські управи (примарії), до яких входили комуни. Повіт очолював префект, як довірена особа губернатора, котрий мав у своєму розпорядженні поліцію, жандармерію та соціально-економічні служби. Префект володів вищою владою в повіті і у своїй діяльності опирався на двох помічників – субпрефектів, один з яких мав бути місцевим. Проте слід зауважити, що місцевому населенню окупаційна влада від самого початку не довіряла. Саме тому на вищі адміністративні пости призначались представники з Румунії, як правило, – ветерани бессарабського “Сфатул Церій” (“Рада Країни”) або бойові офіцери, удостоєні вищих урядових нагород. Для управління містами і селами було створено примарії на чолі з примарем: у місті – головою, на селі – старостою.

Для утримання в покорі місцевого населення, боротьби з патріотичним підпіллям та народними месниками окупанти створили розгалужену мережу розвідувальних і каральних органів. Головним із них була сигуранца (охранка) – таємна політична поліція, яка діяла на території усіх трьох губернаторств. Каральні функції здійснювала жандармерія.

Основним судовим органом окупаційного режиму став військово-польовий суд, а слідчим – сигуранца. Рішення судів окупантів були остаточними і не підлягали ніякому оскарженню.

Офіційною валютою на території губернаторств “Бессарабія” та “Буковина” була румунська лея, на “Трансністрії” – німецька окупаційна марка (деякий час у паралельному вжитку використовувався радянський карбованець).

Усі засоби комунікацій в “Трансністрії” (залізниці, морські та річкові шляхи тощо), телефонний та телеграфний зв'язок перебували в оперативному розпорядженні вермахту. Лише в березні 1942 р. Бухаресту вдалося домогтися передачі частини залізниць в управління румунської адміністрації (*Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941 – 1944... – С. 825; Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизанів південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) / Автореферат дис... на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Одеса, 2007. – С. 11*).

⁴ У сучасній румунській історіографії прийнято вважати початком румунського адміністрування території між Бугом і Дністром з моменту появи декрету № 1 генерала Антонеску (19 серпня 1941 р.), виданого на основі листування між Гітлером і Антонеску від 14 та 17 серпня 1941 р. і затвердженого під час двосторонніх румунсько-німецьких переговорів 30 серпня того ж року в м. Тігіні.

⁵ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8-и т. – М., 1989. – Т. 2. – С. 689, 581, 582.

⁶ Безсмертя... – С. 183.

⁷ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 1, арк. 373.

⁸ ДАВО, ф. Р – 1488, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

⁹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 922.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 273.

¹¹ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

¹² ДАВО, ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 136.

¹³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 107.

¹⁴ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // *Архіви окупації...* – С. 827.

¹⁵ Внутрішня служба сигуранци, що відала питаннями контррозвідки та аналізом секретної інформації.

¹⁶ Державний архів Одеської області (далі: ДАОО), ф. Р – 2242, оп. 1, спр. 1098, арк. 53, 54.

¹⁷ ДАВО ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 5, арк. 24.

¹⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 320, арк. 32.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3.

²⁰ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 24, арк. 85.

²¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 412.

3.2. Свавілья та насильство сателітів рейху

“Після того, як [румунські загарбники] встановили свою владу до річки Буг, запанувала румунська нагайка... від Дністра до Бугу”, – повідується в архівному документі.¹ Прояви жорстокості та свавілья до цивільних мешканців з перших днів окупації мали місце практично в кожному населеному пункті, що опинився під “протекторатом губернаторства”. Особливо це стосувалося його “столиці” – Одеси.

“...Місто потрапило у вир свавілья солдатні та репресій окупаційної влади. “Воїни хрестоносного війська” вривалися у помешкання беззахисних людей і під приводом пошуків партизан та зброї грабували населення. На вулицях міста проводились безперервні облави... Вже на другий після початку окупації день – 17 жовтня – частину заарештованих загнали на аеродром та змусили топтати його територію, щоби переконатися у відсутності мін... 19 жовтня окупаційною владою було скоєно страшний злочин: тисячі безневинних людей – дітей, жінок, чоловіків – загнали у порожні порохові склади на Люстдорфській дорозі і там живцем спалили. Склади тліли кілька діб, і вітер розносив над містом чорний ядучий сморід.

Ввечері 22 жовтня за радіосигналом з Криму було висаджено в повітря будинок на вул. Маразлієвській, що його замінували перед відступом радянських військ. Тут розташовувалися румунська комендатура, штаб 10-ї піхотної дивізії та німецькі зв'я-

зківці. Окупанти обрушили на місто шквал репресій. Вже за три години після вибуху призначений комендантом Одеси генерал Тресторіану у своєму першому офіційному донесенні повідомляв: “Я вжив заходів для того, щоб на площах Одеси повішати євреїв та комуністів”. Карателі хапали на вулицях і навіть у домівах чоловіків, які першими потрапили під руку, і тягли їх на шибениці. Того, хто чинив опір, розстрілювали на місці. Вранці 23 жовтня вулиці міста являли страшне видовище: на стовпах і деревах чорніли сотні трупів... Жахлива картина відкривалася на Олександрівському проспекті: трупи розгойдувалися тут по всій довжині його алей. Шибениці були споруджені на площі біля вокзалу, на Привозі, Новому ринку тощо. Було знищено близько п’яти тисяч чоловік. 23 жовтня з Тирасполя в Одесу прибув командувач 2-го румунського армійського корпусу генерал Мочич і звіряче знищення ні в чому не повинних людей набуло ще більших масштабів. Протягом кількох днів під час облав окупанти всіх хапали і вішали. Так було знищено ще близько 20 тис. громадян...”²

У Північній “Трансністрії” масштаби свавілля були порівняно меншими, але не обійшлося без жорстокості, насилля, терору, відвертої неповаги до людської гідності й тут.

Як і в німецькій зоні окупації, тими ж методами вирішувалося “єврейське питання”. Вже в перші місяці окупації в с. Жабокрич Крижопільського району німецькі і румунські солдати вбили 435 місцевих євреїв. Розправи над єврейським населенням відбувалися в Чернівцях, Озаринцях, Комаргороді, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Аналіз документальних джерел дозволяє зробити висновок, що протягом липня – серпня 1941 року на території Вінниччини, що увійшла в румунську зону окупації, загинуло близько чотирьох тисяч євреїв.³

Наступним етапом масової розправи стала депортація єврейського населення Бессарабії, румунського повіту Дорохой, Північної Буковини в “Трансністрію”. Під час його етапування в Бершадь, Могилів-Подільський, Шаргород, Тульчин та інші населені пункти Вінницької області загинуло ще декілька тисяч осіб: без всякого жалю карателі вбивали хворих, виснажених бранців, що відставали від багатокілометрових колон, жінок з малими дітьми на руках.

Як і в німецькій зоні окупації, невільників розміщали і утримували в численних гетто. Найбільша кількість цих своєрідних

концтаборів (14) існувала в Копайгородському районі, 11 – Бершадському, 10 – Шаргородському, 8 – Могилів-Подільському, 7 – Тростянецькому, по 6 – в Крижопільському та Ободівському районах. Їхніми в'язнями були десятки тисяч людей – як насильно переміщені із згадуваних територій України і Румунії, так і місцеві євреї та ті, котрим вдалося втекти з німецької зони окупації. В Бершадському гетто загарбниками знищено 13870 в'язнів, в Ободівському – 11 тисяч, Могилів-Подільському – 4394, Копайгородському – 2808, в гетто с. Вільшанки Крижопільського району – 1300 чол.⁴

Особливо зловісним було гетто в с. Печері Шпиківського району, обладнане в будинку колишнього кістково-туберкульозного санаторію і назване в'язнями “Мертвою петлею”. Тут невільників за найменшу провину жорстоко карали, їм практично ніколи не давали їжі. Зокрема, 21 січня 1942 р. претор Шпиківського району наказував старостам сіл Печери і Рогізни: “Категорично заборонити підвезення продовольства з других сіл і районів для євреїв. Якщо будуть мати місце такі випадки – відповідаєте Ви особисто”.⁵

Через Печерське гетто пройшли близько 10 тис. осіб єврейської національності, пригнаних з Брацлава, Тульчина, Ладижина, Могилева-Подільського, Шпикова, з Румунії та Буковини. Під час визволення села навесні 1944 р. живими в гетто залишалися дещо більше трьохсот чоловік.

Тут нарівні з дорослими гинули й діти. Як повідується в повідомленні від 13 травня 1946 р. Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-румунських загарбників і їх спільників, вчинених в м. Вінниці та Вінницькій області, “громадянин села Печери Баран А. П. був свідком, як 6 єврейських дітей перейшли по кризі річку Буг на протилежний берег для того, щоб попросити собі в населення хліба. Німецько-фашистські кати, що перебували на цьому боці, помітили дітей і нацькували на них собак. Діти кинулись тікати по кризі назад в село Печеру. Тоді румунські жандарми відкрили стрілянину по них, а потім їх трупи спустили у воду під лід...”⁶

Заради справедливості слід відзначити, що причиною смерті невільників гетто, розташованих у Північній “Трансністрії”, були не стільки розстріли, як різноманітні епідемії, що виявились результатом жахливих антисанітарних умов утримання в'язнів, а також голод, холод, виснаження від непосильної праці.

Однак наймасовішим було знущання над місцевим українсь-

ким населенням, про що йдеться в численних архівних документах.

“Однією з найбільш [ідіозних] постатей румунських насильників був претор Могилівського району Оснача Октавіан, який систематично бив мирних громадян без будь-якої причини. Зустрівши на шляху автомобіля перехожих радянських громадян, він вибігав з кабіни і бив їх палицею...”⁷

Не відставав від нього у паталогічній жорстокості й начальник відділення жандармерії м. Могилева-Подільського Барбулеску. На початку 1942 р. цей кат особисто розстріляв чотирьох мирних жителів.⁸

В с. Батрацькому Піщанського району один із румунських загартників любив прогулюватись сільськими вулицями з вівчаркою. Як тільки на його шляху траплялися люди, нацьковував на них собаку. Зокрема, нею спричинено серйозне каліцтво Гапісії Ткач... Були покусані інші сельчани.⁹

“За невихід на роботу в с. Юзвинцях Барського району 16 чоловік до крові... побиті в полі, а двоє мешканців – заарештовані і відправлені у в'язницю”.¹⁰

За аналогічну провину було піддано побиттю майже 2 тисячі мешканців с. Студеної Піщанського району.¹¹

Пізньої осені 1943 р. в с. Писарівка Ямпільського району за відмову від роботи арештовано 12 жінок – членів місцевої общини. Румунські окупанти вишикували їх у колону і тричі від берега до берега прогнали через річку Русава, що невдовзі мала вкритись кригою. Наступного дня зібрали іншу групу жінок. В примарії їх жостоко побили гумовими шлангами до втрати свідомості.¹²

У с. Болган Піщанського району “...окупанти постійно били мирних громадян палицями і кулаками. Таких фактів дуже багато. Зокрема, трактористів Пилипа Юхимовича Патлачука, Павла Врасія, Василя Григоровича Редьку було побито до напівсмерті за те, що вони відмовились евакуюувати з села в Румунію трактори. Марка Сільвестровича Редьку – за те, що не дав румунам колгоспних коней. Юнаків Василя Бабица, Миколу Косована, Василя Заболотного, Миколу Бушека – за те, що вони виходили вечором на вулицю. Василя Картоки – за те, що не запросив на весілля румунського претора. Побиття палицями зазнали також присутні на весіллі гості та родичі...”¹³

Столяр З. Ф. Козачук із с. Садківці Могилів-Подільського району був побитий до втрати свідомості жандармом Бандишів-

ського посту сержантом Александром Каластру за те, що дав односельчанам в'язку трісок для розпалювання печі,¹⁴ а коваль м. Могилева-Подільського В. І. Чайковський – румунським сержантом Адамом за те, що, підкувавши йому коня, попросив заплатити за роботу.¹⁵

Піддавалось постійному побиттю населення с. Великої Кісниці Ямпільського району. Крім того, румунські жандарми закували в кайдани 25-х мешканців села і ув'язнили їх у Ямпільській тюрмі, де невільники зазнали жорстоких катувань.¹⁶

Аналогічно вчинили окупанти з трьома жителями селища Піщанки, запроторивши їх у місцеву в'язницю. Тут безневинні люди піддавались не лише нещадним катуванням, але й загинули мученицькою смертю – їх спалили живими.¹⁷

95 чоловік було вбито та спалено живцем румунськими катами в Ольгопільському районі.¹⁸

В січні 1944 року після жорстокого побиття таким же чином було страчено в Рибницькій тюрмі мирних жителів с. Чорномина Піщанського району Сафрона Івановича Савчука, Степана Мусяйовича Даценка, Михайла Качанова та Йосипа Швеця,¹⁹ а 17 березня 1944 року – сім мешканців с. Студеної цього ж району: Антона Шпатаря, Василя Копильчука, Дениса Кушніра, Павла Задніпренка, Михайла Забранюка та ін.²⁰

Того ж місяця румунські жандарми затримали громадян с. Юрківки Шпиківського району Василя і Олексія Голубів. Обох вороги розстріляли. Їхні трупи були виявлені згодом у присипаній соломою ямі поблизу жандармерії. Тоді ж вони розстріляли ще одного уродженця Юрківки – Дмитра Далеку. За антифашистське висловлювання.²¹

23 березня 1944 року, в перші дні після визволення від румуно-німецьких окупантів, в м. Бершаді "...комісією під головуванням начальника гарнізону майора Заремби А. Ю., представника виконкому райради депутатів трудящих Мазура І. Л., завідуючої райздороввідділом лікаря Самборської О. Л., лікаря Вайнера С. І., лікаря Майберга Л., священника Вознесенської церкви протоірея Хрисандра Стобкевича, була проведена езгумація трупів, розстріляних радянських громадян румунськими катами незадовго до їх відступу з м. Бершаді. Комісія відкопала 2 могили... в глиняному кар'єрі. В цих могилах знаходилося 130 чоловічих і 31 жіночих трупів. За даними судово-медичної експертизи встановлено, що розстріляні були віком від 17 до 70 років...

Судово-медична експертиза прийшла до висновку, що смерть настала після катувань, внаслідок вогнепальних поранень, зроблених в упор у тильний бік черепа кожної людини зокрема...”²²

Таких документів десятки, сотні... Як справедливо зазначається в одному із них, на теренах Північної “Трансністрії” “протягом усього періоду окупації ставлення до населення було звіриним...”²³

Отже, на окупованій румунськими загарбниками території процвітали свавілля і терор. Реалізація людиноненависницької політики виражалась у крайніх формах. Цілеспрямоване насилля було тривалим і злочинним, ґрунтувалось на засадах фашизму, його антигуманних догм.

---

¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 6 зв.

² *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації... - С. 824.

³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1265, арк. 8, 20 – 23, 26 – 28; спр. 1255, арк. 3, 23, 34 зв.; спр. 1271, арк. 57, 58; спр. 1235, арк. 40, 41.

⁴ *Гальчак С. Д.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині... - С. 13, 14.

⁵ ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 7.

⁶ Там само; - Арк. 8.

⁷ Там само; - Арк. 5.

⁸ Там само; - Арк. 4.

⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 7.

¹⁰ ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.

¹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 39.

¹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 30.

¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 13, 13 зв.

¹⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 5.

¹⁵ Там само; - Арк. 6.

¹⁶ ДАВО ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 11 зв.

¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв.

¹⁸ ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 9.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 41.

²⁰ Там само; - Арк. 39.

²¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 37.

²² ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 13, спр. 96, арк. 7.

²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 13 зв.

3.3. Грабіжницька сутність колоніальної експансії

Оволодівши колонією, румунські загарбники також кинулись грабувати її, нічим не поступаючись німецьким окупантам. Причому *грабунок був чи не найголовнішим пріоритетом їхньої окупаційної політики*. Грабували все підряд: промислові підприємства, сільськогосподарські общини, одиноких і престарілих, здорових і хворих громадян, безцеремонно забираючи усю виготовлену продукцію, обкладаючи їх непосильними податками та штрафами, не зупиняючись перед фізичним насиллям, кривавими розправами, нещадною експлуатацією беззахисного населення.

Насамперед, безцеремонно привласнювалась продукція цілilлих чи нашвидкоруч відновлених промислових підприємств. Уся вона відправлялася до Румунії або ж використовувалася на місці для постачання військ та потреб окупаційної адміністрації. Наприклад, з 2612 вагонів цукрового піску, що його виробили заводи “Транснїстрії” в 1942 р., 2290 вагонів було відправлено до Румунії, решту – передано на місці румунським чиновникам та комерсантам. З 774-х тонн виробленого мила румунська армія отримала 430 тонн. Залишок же розподілено між службовцями румунської окупаційної адміністрації...¹

Пізніше, коли обстановка на фронті кардинально змінилася на користь Червоної армії, до останнього верстата вивозилося в Румунію їх обладнання та устаткування. В одному лише Могилеві-Подільському до гвинтика було пограбовано 20 промислових підприємств, в т. ч. лісо- та спиртзаводи, електростанцію, чотириповерховий млин та ін. ²

Але особливо нещадно грабувались колективні господарства.

Румунські окупанти, як і німецькі, зберегли колгоспну систему господарювання, проголосивши лише колгоспи общинами та замінивши їхні назви румунськими. Ще 16 листопада 1941 року префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер інформував старосту того ж району: “На підставі наказу № 1327-1941 Губернаторства Транснїстрії..., ставлю Вам до відома, що в 1942 році вся земля Транснїстрії буде оброблятися колгоспами, до аграрної реформи ніхто не отримає землю індивідуально”.³

Лєвова частка виробленої в них продукції вилучалась “губернаторством”. Населенню ж, тобто виробникам цієї продук-

ції, залишались мізерні крихти, що було на найвищому рівні узаконено окупаційною владою.

Зокрема, згідно з наказами №№ 5, 18, 55, 67 губернатора “Транснїстрїї” Г. Алексяну, вирощені в 1942 р. зернові розподілялись таким чином: з наявного урожаю відмінувалось зерно на насіння, плюс 20 відсотків вираховувалось за сплату податків за “виділений” “губернаторством” навесні та розподілений між общинами насіннєвий фонд (при цьому індивідуальні власники за отримане насіння повертали “губернаторству” фактичну його величину із четвертинною надбавкою). Повністю вираховувався розмір натуроплати для контрольованих “губернаторством” МТС, “незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю чи частково чи взагалі не виконувались машинами МТС, чи потерпів урожай від спеки, шкідників, стихійного лиха і т. д.”⁴ Відмінувався фуражний фонд, 10 % вираховувалось на витрати адміністрації общини, 1 % – у фонд допомоги інвалідам, сиротам віком до 15 років та незаможним старикам. Те, що залишалось, розподілялось навпіл між “губернаторством” і общинами...

Через “низьку врожайність” вся пшениця та жито вилучались на користь “губернаторства”. Зерно цих культур замінялось кукурудзою, ячменем і просом у пропорціях відповідно 1 : 1 кг, 1 : 1,15 кг, 1 : 1,5 кг.⁵ Населенню категорично заборонялось випікати білий хліб. Причому така заборона діяла ще з 6 листопада 1941 року.⁶

Що стосується хліба, то він у більшості випадків не видавався взагалі. З грудня 1941 р. замість щоденної 200-грамової хлібної порції мешканці сіл і міст отримували по 200 грамів зерна пшениці,⁷ а влітку 1942 р. вийшло нове обов'язкове для виконання розпорядження:

“1. Починаючи з 15 серпня 1942 р. хліб для потреб цивільного населення сіл і міст на території Транснїстрїї буде виготовлятися в такій суміші:

90 % ячмінного борошна 75 % помолу і 10 проц. борошна пшеничного разового помолу з урожаю 1941 р.

2. В період збирання врожаю картоплі і кукурудзи хліб буде виготовлятися в такій суміші:

а) 85 проц. ячмінного борошна 75 проц. помолу і 15 проц. картоплі

б) 65 проц. ячмінного борошна 75 проц. помолу, 15 проц. картоплі і 20 проц. кукурудзяного борошна.

[...] 6. З 30 вересня 1942 р. забороняється остаточно млинам системним і сільським на території Трансністрії помол пшениці..."⁸

Саме ж населення окупаційна влада повсюдно примушувала каторжно працювати.

20 березня 1942 р. губернатор Г. Алексяну запровадив обов'язкову трудову повинність для жителів "Трансністрії". Всі особи віком від 16 до 40 років мали "використовуватись на різних роботах воєнного характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах екстренного характеру".⁹

24 серпня 1942 р. він видав наказ, згідно з яким "всі особи чоловічої статі, котрі досягли 20 років [замість служби в армії]... в обов'язковому порядку [зараховувались] до "трудового війська" з метою "розвитку моралі" та створення нового "уявлення про працю".¹⁰

Проте, після відбуття строку, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Атмосферу, що панувала тоді, досить повно передають розпорядження місцевої влади:

"21.IV.42 р.

Претурі району Шпиків.

1. Програма для всіх службовців включно..., а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

[...]

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть використані згідно розпоряджень...

Префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер".¹¹

"№ 1556 від 22/VIII-42 р.

Претурі Станіславчицького району.

Управі с. Станіславчик.

Общині "Албіна".

...В останнє нагадую, що робота починається з 4 год. ранку. Тим, які вийдуть пізніше указанного часу, не буде рахуватись трудовдень, а якщо це буде повторюватись, то вони будуть покарані як за саботаж. Керівники, які не виконують цих розпоряджень, будуть запроторені в тюрму.

Зав. рай с/г відділом Петку”.¹²

Крім зерна, худоби, птиці, продуктів харчування з общин постійно вивозились також трактори, комбайни, різноманітний реманент.

У 1943 р. румунські загарбники поставили за мету вивезти з общин взагалі все зерно. Згадуваний префект Тульчинського повіту полковник Лазер, зокрема, надіслав у підлеглі претури розпорядження, в якому йшлося:

“...З березня 1943 року рапортуйте по телефону про кількість конфіскованого борошна і пшениці... Звертаю увагу, що з 8 березня не дозволяється мати в общинах, млинах будь-якої кількості пшениці та жита. Зерно має бути вивезене...”¹³

Щоб максимально поживитися награбованим збіжжям, а також враховуючи загрозливу ситуацію на фронті, восени того ж року румунські окупанти заборонили общинам проводити сівбу озимих культур.

За період окупації з одного лише Ямпільського району ними було забрано 87 тракторів, 39 вантажних автомобілів, 9 комбайнів “Комунар”, 4075 голів коней, 719 – волів, 2565 – корів, 4914 – свиней, 8046 – овець, 855 – лоша́т, 1880 – телят, 30946 – птиці, 1391 віз, 748 саней, 59265 ц зерна, 1600 ц цукру.¹⁴

Із сусіднього Чернівецького району: 3000 т хліба, 10000 голів ВРХ, 5000 овець, 7500 свиней, 150 коней із племінних конеферм, 40 тис. голів птиці, 240 тракторів, 78 комбайнів, 120 сівалок, а також все майно у школах і лікарнях.¹⁵

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий “неорганізований”. Ним систематично займались військовослужбовці дислокованих у “Трансністрії” військових частин, інших силових структур.

“23 квітня 1942 р.

Претору Шпиківського району.

...Повідомляємо, що в колгоспі ім. Шевченка с. Левківців 21 квітня, а також 22 квітня були румунські солдати з кавалерійської частини із с. Рахнів. Взяли в колгоспі 4 шт. поросят і 2 шт. ягнят. Подібні випадки бувають часто, коли приїжджають у

колгосп і беруть самоправно без будь-яких документів.

Староста (підпис)".¹⁶

"...Маю честь донести пану претору про те, що 14/VII.42 року жандарми с. Юрківки зайшли в город общини і знищили посіану редьку, а також рвуть нещадно цибулю.

Староста общини с. Юрківки".¹⁷

"26 серпня 1942 р.

Таємно

Батальйону прикордонників Трансністрії.

Маю честь донести до... відома, що солдати вашого прикордонного батальйону беруть із полів і садів зерно та виноград без всякого дозволу адміністративних... Замість того, щоб охороняти багатство, вони крадуть його...

Префект губернії Могилева[Подільського] Нестураш".¹⁸

"...2 червня 1943 р. о 10-й годині вечора на вівцеферму села Качмань приїхала підвода з двома озброєними солдатами. За заявою зав. фермою Ципіцького А. Р., солдати розігнали сторожів і зав. фермою, забрали з собою 4 штуки баранів і поїхали дорогою Юліямпіль – Шпиків..."¹⁹

"1944 року, місяця січня, 25 дня

Юрківська трудова община "Ізбинда"

Акт

Ми, нижче підписані шеф т/общини Лига Степан, зав. господарством общини Форманюк С. К., комірник общини Борщенко Яків, рахівник Гаврилов Павло, склали даний акт про те, що без дозволу Шпиківської районної претури взято самоправно і під силою зброї з магазину [складу] общини румунськими військовими частинами наступне: пшениці озимої – 390 кілограмів, вівса – 800 кілограмів, волову шкіру – 1 штуку..."²⁰

Особливо інтенсивно грабувалися общини напередодні відступу румуно-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями.

"...Цього акта складено про те, що з 10/1 по 21/1-44 р. перехідними [відступаючими] військовими частинами з юрківської общини "Сальварія" забрано: німецькими перехідними частинами – 700 кг вівса, четверо овець, румунськими перехідними частинами – 150 кг вівса і 150 кг ярової пшениці, евакуйованими поліцаями – 240 кг вівса, Юрківською жандармерією – одного воза, двоє коней, німецькими та румунськими військами – 4 вози, 5 саней, 900 кг вівса, 200 кг ярової пшениці, 100 кг квасолі".²¹

В с. Жабокричі Шпиківського району “під час евакуації з-за Бугу” німецькою поліцією було забрано 1247 кг озимої пшениці, 1540 кг ячменю, 4500 кг вівса. На вимогу Торківського жандармського відділення видано по півтонни озимої пшениці та ячменю, тонну овесу.²²

Досить промовисті і такі архівні документи:

“1944 року, місяця січня, 26 дня.

Акт

Ми, що нижче підписані, шеф общини “Вікторія”... Колісник К., комірник Свирида Петро, рахівник Кравець Федір та член общини Ганюк Кирило, склали цього акта в нижчелідуючому: під час переїзду... румунськими частинами було забрано з общини одного воза, пару коней, три пари упряжі та 15 центнерів вівса, німецькими частинами було забрано 10 центнерів вівса, 4 центнери ячменю. 250 кілограмів зерна забрано німецькою поліцією, що евакуювалась...”²³

“14 січня 1944 р.

Община “Індруматорул” с. Рахни

Ми, нижче підписана комісія у складі старости села Костишена Т., нач. поліції Кубенка О., сільагронома Михальського Ф., шефа общини Мазура М., завгоспа Гончарука К., зав. складом Саванжі Т., склали даний акт про те, що по господарству під час пересування німецьких військ і евакуйованих забрано самозабрано зерна: пшениці ярової – 1000 кг, пшениці озимої – 3500 кг, жита – 900 кг, ячменю – 8800 кг, вівса – 15000 кг, гороху – 200 кг, проса – 100 кг. Крім того забрано: котлів чавунних – 1 шт., возів кінських – 9 шт., возів волячих – 1 шт., бестарок кінських – 1 шт., гарбів кінських – 1 шт., гарбів волячих – 2 шт., саней – 17 шт., стовпів – 22 шт., балок – 8 шт., стропил – 16 шт., лат – 20 шт., лошат – 24 шт., посторонків – 128 шт., шлей – 67 штук... Румунською військовою частиною забрано коней – 8 шт.”²⁴

Протягом усього періоду окупації *нещадно грабувалося цивільне населення.*

В с. Каєтанівці Крижопільського району окупаційною владою “...в грудні 1941 р. була створена “комісія”, яка вилучала в людей хліб, свиней, телят. У травні 1942 р. в селі з’явилися 2 жандарми. [Вони] забирали в селян речі із сундуків і казали, що беруть воєнне майно... В 1942 р., коли фашистських окупантів діймала зима, видали закон, що кожен селянин... повинен дати пару рукавиць і пару панчо, забирали силою у селян валянки,

кожухи, відправляли їх на фронт чи віддавали в свою жандармерію...”²⁵

І все це робилося наче б то на “законній” підставі.

15 вересня 1942 р. з'явився наказ № 83, в якому йшлося:

“Ми, Іон Антонеску, Маршал Румунії і Головнокомандуючий військами, представлений професором Г. Алексяну, Цивільним Губернатором Трансністрії..., наказую:

ст. 1. Із дня опублікування даного наказу реквізуються всі чоловічі валянки, що належать мешканцям на просторі Трансністрії.

[...]

ст. 7. Ті, які не підкоряться цьому наказу, караються заточенням у табір від 6 місяців до 1 року і штрафом від 100 до 300 РККС [рейхсмарок].

Це покарання застосовується і до тих, хто різного роду способами намагатиметься пошкодити валянки, що підлягають реквізиції...”²⁶

Однак вилучались не лише валянки. Забиралась худоба, птиця, насіння, теплі речі, реманент. 17 травня 1943 року, наприклад, префект Тульчинського повіту зобов'язав претора Шпиківського району “реквізувати в населення всю цибулю і використати її як насіння”.²⁷

В кінці 1943 р. в населення “Трансністрії” масово забирались мішки, “незалежно від їхнього фізичного стану”.²⁸

Крім реквізицій такою ж узаконеною формою пограбування були податки (форми грабінництва румунських окупантів у переважній більшості повторювали форми пограбування німецьких загарбників).

Зокрема, здирницькими натуральними податками, що їх окупанти називали “заготівлею”, обкладалось усе без винятку сільське населення, якому дозволялось мати невелике домашнє господарство. Ось що саме належало здавати “губернаторству” мешканцям населених пунктів “Трансністрії” (наказ № 66 від 5 червня 1942 р.):

“...а) Яйця

Господарства, котрі мають на 15 червня 1942 р. до 15 курей, що несуться, здають 100 яєць.

Господарства, котрі мають більше 15 курей, здають від кожної курки ще плюс 10 яєць.

б) Птиця

Господарства, які мають 10 курей, здають 1 курку, від 11 до

20, [здають] 3 курки, від 21 до 25 – курок, більше 25-и – 10 курок.

Господарства, які мають гуси і качки, здають по 2 гуски чи качки за кожні 10.

в) *Молоко*

Сім'ї, які складаються з чоловіка і жінки, здають 300 літрів від корови у рік, сім'ї з дітьми – 150 літрів.

г) *Овеча бринза*

Ті, хто мають вівці, здають по 8 кг бринзи за кожну вівцю.

д) *Мед*

(вулик рамковий – 3 кг, примітивний – 1 кг).

е) *М'ясо свиняче*

(за кожну зарізану свиню – суму вартості 5 кілограмів свинячого м'яса).

...Господарства, котрі не мають курей, зобов'язані купити і здати примарії 100 яєць.

...Невиконання... вважається економічним саботажем і карається відправленням у табір на роботу від 1 до 6 місяців".²⁹

Кількість та види податків постійно зростали. Вони непосильним тягарем лягали на плечі поневоленого населення.

Досить показовий у цьому плані архівний документ:

"Претору Шпиківського району від громадянина села Даньківки Ліщишина Кузьми Федоровича.

...Мене обклали у цьому 1943 році такими податками: 30 кілограмів волячого м'яса, 10 кілограмів свинячого, 10 кг баранини, 110 яєць і грошей 59 марок різних податків, із яких я заплатив 29 марок поземельного та коминного податків, здав 50 яєць. Ще заплатити 30 марок культподатку, здати 60 яєць та м'ясо я не маю можливості, бо не має з чого платити, тому, що я старий, 73 роки, а також хворий..."³⁰

За несплату податків передбачалося невідворотнє покарання. Так, за невиконання денної норми молокоздачі у громадян с. Сільниці Василя Шимчишина, Ганни Мазур, Кирила Кришталя, Дениса Вибиваного, Ладислава Ренутка, Мусія Заремби забрано корови.³¹ За нездачу молока було забрано корови в 11 громадян с. Великої Вулиги, в 47 громадян с. Сліди.³² В мешканців с. Слободи-Матейківської М. С. Муляра, Т. С. Коваля, О. В. Войтюка відібрано корови, С. Є. Цвет – хустки, гуси, півня, 5 метрів полотна, А. Л. Криворучка – плащ, чоботи, валянки, М. А. Грабовського – свиню та 120 кг пшениці, в мешканців с. Мальчівців А. С. Балабана – корову, С. А. Севастьянова – теля,

свиню, 2 центнери хліба, 2 відра, костюм, 10 гусей, М. А. Криворучка – плащ, чоботи, валянки.³³

Повсюдно застосовувалися *штрафи*. Ними карали за найменшу “провину”.

Мешканці Вінниччини Петро Городинський, Григорій Петриченко, Хома Горанський, Іван Шинкаренко були оштрафовані на 144 німецьких марки за порубку в лісі семи молодих деревець.³⁴ Олександр Моричереда, Єфрем Зозуля, Олександр Черевичний, Петро Марценюк, Олександр Стрільчук із с. Кинашева – на 50 марок кожен за те, що осмілились пасти своїх волів у лісосмузі, а Килина Шитина, Олена Калінська, Мотря Глуха із с. Стоянів – по 5 марок за те, що вирвали кілька цукрових буряків на обшинному полі...³⁵

На 50 марок оштрафовувались громадяни, які, не виконавши плану молокоздачі, продали корову, на 20 марок – які не здали встановленої кількості яєць...³⁶

В результаті цих та інших фіскальних заходів населенню завдавалось чималих матеріальних збитків, подолати котрі воно в умовах, що склалися, фізично не могло. Грабунок був тотальним і безмірним. Лише в Шпиківському районі в другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р. в громадян було забрано 51762 літри молока, 972210 шт. яєць, 3369 курей, 117 гусей, 108 качок, 2380 кг свинини, 17335 кг вершкового масла.³⁷ В Ямпільському районі за період окупації відібрано в його мешканців 77 корів, 111 телят, 200 свиней, 140 овець, 28000 гол. птиці, 1698 ц зерна...³⁸

Внаслідок такої політики окупаційної адміністрації місцеве населення було доведене до голодного існування.

“Пану претору Шпиківського району
від Петрашівської общини [*Не пізніше лютого 1943 р.*]

Рапорт

Доводимо до Вашого відома про те, що наша община перебуває в неблагополучному стані:

1. Саме тягло сильно вихудле через відсутність достатньої кількості зерно кормів для коней.

...3. Вихід на роботу членів общини дуже поганий, основною причиною тут є нестача хліба. По нашому селу 40 % населення не має що їсти...

Староста села. Сільагроном. Шеф общини”.³⁹

“16.4.1943 р. Пану претору

Прохання

Через те, що в общині “Ізбинда” села Зведенівки нараховується 60 % членів общини, які на сьогодні не мають що їсти і це позначається на виконанні сільськогосподарських робіт, просимо пана претора дати дозвіл на видачу їм кукурудзи в качанах у кількості 1730 кілограмів, яка є в общині із власного врожаю.

Шеф общини
Рахівник”.⁴⁰

“8 вересня 1943 р.

Пане префект

Я, нижче підписана Байдак Олена, жителька с. Рахни Шпиківського району, прошу задовольнити моє прохання – надайте матеріальну допомогу, так як я живу у дуже важкому становищі. Чоловік мій репресований і висланий у Сибір на каторжні роботи в 1937 р. Я залишилась з 5-а малими дітьми та старою матір'ю у найманій квартирі без всяких матеріальних засобів на існування...”⁴¹

Та годі було сподіватися на допомогу:

“28.X.43

Старості с. Рахнів Лісових.

Оголосить громадянци вашого села Байдак Олені, що через відсутність у районі відповідних фондів, ніякої допомоги їй надати неможливо.

Претор району”...⁴²

*Організований і “неорганізований” грабунок здійснювався під безпосереднім керівництвом адміністрації, преторів, старост, командирів військових, жандармських і таємних частин (сигуранци) міст, районів, сіл штучно утвореної провінції. Загальна вартість награбованого в СРСР майна, за румунськими даними, складала під кінець війни близько 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії в 1941 – 1942 рр. складала всього 160 млрд. лей).*⁴³

Така заповзятливість у пограбуванні турбувала німецьких загарбників. Тому 30 червня 1942 р. в Бухаресті було підписано німецько-румунську конвенцію, що стосувалася питань награбованого в Україні. Відповідно до неї, “продовольство і фураж, захоплені румунськими частинами в розмірі, що переважають їх невідкладні потреби, [мали] здаватися німецькій владі”.⁴⁴

Однак існував й інший, таємний, документ: “Рекомендації про функції організації Z₁, яка спеціалізується на військових за-

хопленнях і воєнних трофеях”, у правому куті котрого містилися спеціальні застереження: “Дуже таємно. Зберігати в неспалювальній шафі. На випадок небезпеки негайно спалити”.⁴⁵ В ньому румунським військам рекомендувалося “виявляти якнайбільшу лояльність щодо німецької армії”. Дане доповнення було зроблено тому, що в документі містилися декілька суттєвих розходжень із згадуваною конвенсією від 30 червня 1942 р. в питанні про грабунок майна на окупованій території України. Не бажаючи ділитися награваним, румуни потай йшли на махінації стосовно своїх союзників – німців. Як зазначається в доповненні до документа: “При евакуації в країну сировини треба по можливості її маскувати, а саме, пакувати сировину в ящики з-під боєприпасів, а найбільш цінне награване майно відправляти румунськими санітарними поїздами”.⁴⁶

В лютому 1944 р. румуни взагалі не бажали нічим ділитися з німцями:

“...Не видавати ніякого продовольства Німецькій армії чи німецьким властям...”⁴⁷ – наказувалось, зокрема, в таємному розпорядженні префекта Тульчинського повіту претурі Шпиківського району...

Отже, у грабежі окупованих територій, мародерстві, оббиранні цивільного населення румунські загарбники “гідно конкурували” з німецькими.

Грабунок був основним пріоритетом їхньої окупаційної політики. Підневільне населення розглядалося новоявленими колонізаторами як раби, дармова робоча сила, яку належало максимально експлуатувати та грабувати.

---

¹ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації... – С. 831

² ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 96, арк. 2.

³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 79.

Щоправда, даний наказ вступив у протиріччя із наказом командування румунської армії від 19 липня 1941 р., в якому йшлося: “Досить терміново. В якості нагороди за хоробрість і відданість пан генерал Антонеску вирішив наділити землею на звільнених [тобто загарбаних. С. Г.] територіях тих, хто відзначився в даній війні...” (Загорулько М., Юденков А. Крах плану “Ольденбург”... – С. 308).

⁴ ДАВО, ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20.

⁵ Там само.

- ⁶ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 276.
- ⁷ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 336.
- ⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 28, арк. 290.
- ⁹ Безсмертя... – С. 183.
- ¹⁰ Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. – Інвент. № 3697.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431.
- ¹² ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 81.
- ¹³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51.
- ¹⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 131, 132.
- ¹⁵ Там само; - Арк. 130.
- ¹⁶ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 316.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10.
- ¹⁸ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, арк. 24, арк. 7.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 186.
- ²⁰ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 29.
- ²¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 48.
- ²² Там само; - Арк. 64.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 54, арк. 36.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 4 – 7.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 51.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 117, 118.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 953.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19.
- ³⁰ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 190.
- ³¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 723.
- ³² ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4.
- ³³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99.
- ³⁶ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 751.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85.
- ³⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 132.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 405, 406.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану “Ольденбург”... – С. 378.
- ⁴⁴ Там само; - С. 152.
- ⁴⁵ Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М.: Совинформбюро, 1944. – С. 233.
- ⁴⁶ *Ветров І. Г.* Хижачко-колоніальна деструктивна роль німецьких монополій та військово-економічного апарату на окупованій території України (1941 – 1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 90.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. 1417, оп. 5, спр. 51, арк. 9.

3.4. Відмінності у поглядах та діях партнерів по розбою

Крім спільності інтересів та заходів по колонізації загарбаної між Дністром і Південним Бугом території, котру офіційний Бухарест вважав своєю військовою здобиччю, румунська окупаційна адміністрація, з огляду на “вічність перебування” на цій землі, намагалася в певній мірі здійснювати власну політику, відмінну від німецької. Ці розбіжності знайшли своє вираження, зокрема, в підходах до реалізації на теренах Поділля освітньої програми, ставлення до ряду аспектів ідеологічної діяльності, вирішення “єврейського питання”, використання “трофейної” робочої сили та ін.

Що стосується “німецького бачення” перспектив розвитку освіти на окупованих східних територіях, то воно промовисто виражене у висловлюваннях правителів рейху.

А. Гітлер: “Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати й писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвинутим із них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути шкідливими для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж розуміння дорожніх знаків. Навчання в сфері географії може бути обмежене єдиною фразою – “столиця рейху – Берлін”. Математика і все інше їм абсолютно зайві”.¹

Г. Гімлер: “...Кожна освіта... є небезпечною... Коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно, вона стає носієм революційного руху. Важливим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися в Україні, виробляла в Німеччині детонатори...”²

Е. Кох: “Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов’язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить”.³

Німці дозволяли функціонування тільки початкових (народних) та професійних шкіл, котрі мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління, підготувати його до виконання найпростіших функцій у сільському господарстві та промисловому виробництві, ремеслі й торгівлі, що, зокрема, підтверджено у постанові за номером тридцять чотири “VII секції

вермахту зони Б (Україна)” стосовно навчання, яка побачила світ 29 грудня 1941 року. В ній говорилось:

“[...] IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того дозволені: промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров’я та гігієни.

Не дозволено: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності...”⁴

В контрольованій же румунами “Трансністрії” запроваджувався значно вищий освітній щабель:

“...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов’язкове, – йшлося, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб., або трудовнями”.⁵

Найбільш повно декларативні наміри румунської окупаційної адміністрації в освітній політиці проголошено в наказі № 94 від 14 жовтня 1942 року за підписом губернатора “Трансністрії” Г. Алексяну.⁶

В преамбулі цього документу відмічається, що “освіта в Трансністрії передбачає:

а) виховання і навчання молоді, підготовку необхідних Губернаторству професіоналів;

б) духовне приєднання області до європейської культури;

в) підготовку відданих Румунській державі громадян”.

В наступних розділах повідується, що структуру освітніх закладів складають дитячі садки, початкові школи, середні школи (протогімназії та гімназії), університет, навчальні заклади вищої школи. Навчання в дитячих садках, які створюються для виховання дітей віком до п’яти років включно, не обов’язкове. Відвідувати їх мають право малята обох статей.

Обов’язковою мала стати початкова 4-річна освіта, причому безкоштовною “для всіх дітей із Трансністрії”. Вона уявлялась як перша сходинка у здобутті знань.

Потім учні повинні були освоїти наступний освітній щабель,

відвідуючи до досягнення 14-річного віку протогімназії, де навчання теж передбачалось як обов'язкове і мало завершитись здобуттям ними семирічної освіти та однієї із професій у відповідності з економічними потребами району, в якому мешкали.

Забезпечення середньою освітою покладалось на гімназії та професійні школи (після 4-річного навчання в них). Їх випускники одержували б право вступу у вищі навчальні заклади. Щоправда, із вузів на території "Трансністрії" функціонував лише один – відкритий 7 грудня 1941 р. Одеський університет.⁷

Архівні документи проливають також світло на джерела фінансування вчителів та розмір плати за навчання.

"27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

На основі розпорядження пана префекта і інспектури Тульчинського повіту повідомляємо:

а) в I – IV і V – VII класах навчання загальнообов'язкове і безплатне. Вам необхідно вжити рішучих заходів до охоплення всіх дітей школою і добитися 100 % відвідування.

б) в VIII – X класах плата за навчання така ж, як і при рад-владі...

Інспектор шкіл." ⁸

"Згідно директиви префектури від 11/XI.1941, доводимо до вашого відома, що утримання шкіл і оплата вчителів кожного села проводиться колгоспниками... Заробіток вчителям виплачується – 50 % продуктами з колгоспів, а 50 % – грошми після затвердження Губернатором штату та розміру ставок вчителям.

Інспектор шкіл." ⁹

Невдовзі румунська окупаційна адміністрація "забула" про безкоштовність навчання, встановивши плату за одного учня на рівні 15 рейхсмарок, навіть більше, ніж у німецькій зоні окупації Вінниччини, де за навчання у 1 – 4 класах платили 100 крб. (10 марок), у 5 – 7 класах (в 1941 – 1942 навчальному році) – 200 крб. (20 марок).¹⁰ З 1 квітня 1942 р. розмір плати за навчання подвоївся,¹¹ що виявилось вкрай проблематичним для істотно пограбованих мешканців Північної "Трансністрії". Нерідко "забувалось" і саме навчання – у пору гарячих сезонних польових робіт школи закривались, учні йшли допомагати батькам, а вчителі, "співпрацюючи з властями, слідували за тим, щоб усе населення було залучене до праці".¹²

Різні підходи були стосовно використання населенням радіозасобів. Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто

осмілювався користуватись радіоприймачем, то в "Транснстрії" здійснювалась навіть певна радіофікація окремих населених пунктів:

"1. В м. Шпикові Тульчинського повіту організовується радіо-вузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції "Бухарест".

...4. Список абонементів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району.

5. Такса за слухання радіопередач встановлюється з кожного репродуктора по 3 німецьких марки в місяць...

6. Програма щоденних передач: з 7 до 8 год. ранку, з 14 до 15 год. із 18 до 23 год. вечора." ¹³ (Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.).

Проте з особливою увагою та ретельністю румунська окупаційна адміністрація (тут у неї не було відмінностей від німецької) поставилась до ідеологічних застережень, що виключали існування будь-яких елементів та проявів радянсько-більшовицької ідеології

"27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

...в) із шкільних бібліотек вилучіть книжки більшовицького змісту і надішліть до інспектури до 30 жовтня.

г) негайно надішліть відомості про вашу партійність до війни.

Інспектор шкіл." ¹⁴

"28.IX.1942.

Директору школи с. Гальжбіївка.

Згідно розпорядження дирекції Губернаторства Транснстрії за № 63280/942 р. Ви повинні у 3-денний строк зібрати і направити в інспектуру шкіл всю радянську агітаційну літературу. У підручниках портрети і агітаційні матеріали, статті повинні бути вирізані чи заклеєні. За виконання відповідаєте персонально.

Субінспектор шкіл Ямпільського району." ¹⁵

"[...] 5. Дирекція культури наказом за № 4238/943 р. у зв'язку із вилученням радянських підручників із шкіл, пропонує всім учителям викладати тільки за конспектами, перевіреними директором школи...

Субінспектор Врабле." ¹⁶

"2.2.1943

Директору [школи] с. Гальжбіївка.

...У деяких школах поміж дітей поширюються брошури, що містять піонерські пісні та вірші, не дозволені законом. Дирекція

культури наказом № 6996/943 ставить до відома директорів шкіл: негайно скласти списки колишніх комсомольців, піонерів і жовтенят і тримати цих дітей під особливим наглядом, особливо в справі поширення вищевказаних брошур. Спостерігати, щоб діти не проводили ніяких зборів..."¹⁷

Така ж увага проявлялась і до педагогічного корпусу. Учительські колективи навчальних закладів формувались виключно з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади. Крім того вони визначались як моральні керівники села, мали служити прикладом для односельців, а тому згідно з наказом № 1/943 Дирекції культури, усі мали бути християнської віри, вінчатись та обов'язково хрестити своїх дітей.¹⁸

Про серйозність боротьби із комуністичною ідеологією на громадську свідомість населення свідчить і факт відкриття при Одеському університеті Інституту антикомуністичної пропаганди.¹⁹

В той же час траплялися розпорядження такого змісту:

"15. IX. 1942 р. Всім старостам сіл.

Згідно розпорядження Тульчинської повітової Префектури № 872 від 19 вересня 1942 р., пропонується Вам вжити заходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх.

Претор Шпиківського району."²⁰

Якщо німці карали смертю осіб, котрі займалися самогоноварінням, то румуни заохочували таких, щоправда, переслідуючи при цьому мету отримання економічного зиску:

"11.02.1942 р. Старості с. Джугастра

На основі наказу губернаторства Трансністрії № 1092 1942 року про те, що можна видавати дозвіл приватним особам на виготовлення горілки із хліба, фруктів та інших продуктів,²¹ про що маємо честь довести Вам до відома і оголосити населенню про те, що бажанчі особи приступити до цього виробництва повинні мати дозвіл районного претора, довідку лікаря про стан приміщення, в якому здійснюватиметься робота, реєстрацію райфінвідділу. Виготовлення горілки дозволяється на таких умовах: половина продукції, яка буде виготовлена, повинна надійти в рахунок держави в РФО, а інша – виробнику... Особи, що не мають дозволу на виготовлення самогону, будуть оштрафовані до 100 марок.

Претор райуправи

Гайдауцу

Зав. райфінвідділом   Кудик
Секретар райуправи   Назаров." 22

Якщо на "німецьких" територіях вирішення "єврейського питання" означало поголовне знищення людей цієї національності, то в Північній "Трансністрії" єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином дбали про виживання їх в'язнів, точніше, не забороняли його. Зокрема, в Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, котрий сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням – в'язням видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї. 23 У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня і аптека. 24 Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку. 25 На території "Трансністрії" було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки. 26 Гетто "Трансністрії" мали можливість користуватись підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, "Джойнту" та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом. 27

"Надмірний" лібералізм румунських союзників стосовно євреїв не знаходив схвалення німців. Так, у листі до служби безпеки рейху від 14 січня 1942 року імперський радник Ф. Шмідт доповідав: "Румунський уряд на своєму кордоні, який знаходиться в 35 км від Вінниці, зібрав 60000 євреїв, що становить украй небезпечну силу ворожого шпіонажу й саботажу, а також є розповсюджувачами епідемій та інфекційних захворювань..."

Необхідно краще охороняти кордон або запропонувати румунському уряду так вирішувати єврейське питання, як це робиться в німецькій зоні..." 28

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати...

Якщо німці прихильно ставилися до фольксдойче, то румуни певний лібералізм проявляли до молдавського населення. Якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румун за аналогічну провину жертва могла і відкупитися або зазнати м'якшого покарання...

Однак **найсуттєвіші розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину**. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в "Трансністрії", котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб

максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту **"не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили."**²⁹

Щоб нівелювати цей дефіцит, у "Трансністрію" було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району – 4560 чол.³⁰ Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) – із самих Чернівців.³¹ Масово депортувались, як уже згадувалося, євреї з Бессарабії.

Цікаво, що робітники з Північної "Трансністрії" не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що "землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених."³² (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. В Румунії "на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік")...³³

Усе місцеве робоче населення Північної "Трансністрії" румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невластиву для них роботу було б просто безглуздо. Тому було збережено колгоспи як колективні общини, профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 року губернаторство "Трансністрії" відкрило в ряді населених пунктів "практичні державні школи", а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпиківі – ремісничу школу.³⁴

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робіт-

ників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось: "Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах." ³⁵ Працювати ж зобов'язували усіх. Як в селах, так і в містах.

Масово залучалось населення, а також невірники численних єврейських гетто, до виконання робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

"Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці." ³⁶

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським рейхом, гітлерівці до пори – до часу стримувались від глузу над своїм лакузою. *Тому заборона на вивіз робочої сили із "Трансністрії", зокрема з її північної частини, діяла і виконувалася допоки існувала сама провінція – до 29 січня 1944 року.* (Тоді з волі німців її цивільна адміністрація була заміненна військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування "Трансністрії" з її північної частини до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта із тих 1388 чол. були депортовані в рейх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці (з Бершадського району – 20 чол., Брацлавського – 350, Крижопільського – 112, Могилів-Подільського – 37, Томашпільського – 5 і т. д. ³⁷). Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на каторгу десятків тисяч людей іншим...

Отже:

- політика румунської окупаційної влади на загарбаних

територіях носила колонізаційний характер, була людиноненавистницькою і грабіжницькою. Грабунок здійснювався у відкритих і прихованих формах, тривав з першого до останнього дня окупації, виражав справжню мету агресивного вторгнення на радянські землі, зокрема в сусідні Україну та Молдавію. Нещадному пограбуванню піддавались як промислові підприємства, колективні господарства, так і поневолене населення, насамперед, вироблена ними продукція, матеріально-технічні цінності, устаткування, особисте майно цивільних громадян, котрі розглядались не більше ніж раби, дармова робоча сила;

- в жадобі наживи румунські завойовники були нещирими перед своїми союзниками – німцями, зокрема, у виконанні домовленостей про поділ награбованого багатства;

- чимало зусиль докладала окупаційна адміністрація по “румунізації” захоплених територій, цілеспрямованого викорінення на них всього українського, що теж було одним із проявів расизму та колоніалізму і мало чим відрізнялось від окупаційної політики гітлерівських загарбників;

- у порівнянні з німецьким румунський окупаційний режим був дещо ліберальнішим, проте таким же злочинним, експлуаторським;

- потреба в робочих руках на окупованих землях, малочисельність румунської армії не вимагали присутності “остарбайтерів” у румунській економіці. Намагаючись максимально використати дармову робочу силу в своїх інтересах, румунські власті не дозволяли гітлерівцям проводити депортацію в рейх населення з Північної “Трансністрії”, чим вберегли від нацистської каторги тисячі подолян.

---

¹ Немецко-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – С. 211.

² Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – R 58 / 10005. - F. 12 – 14.

³ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1: 1939 – 1953. – С. 155.

⁴ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 205. - F. 16.

⁵ ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

⁶ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 5.

- ⁷ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації... – С. 829.
- ⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
- ⁹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 235, арк. 15.
- ¹⁰ *Зінько Ю. А., Григорчук П. С.* Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки. Історія / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 133.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 30.
- ¹² ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 230, арк. 50.
- ¹³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14.
- ¹⁴ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
- ¹⁶ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
- ¹⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
- ¹⁹ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації... – С. 829.
- ²⁰ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 112.
- ²¹ Не дозволялось виготовлення горілки тільки з цукрових буряків (ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 53).
- ²² ДАВО, ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9.
- ²⁴ *Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. - № 4 – 5. – С. 120.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2, 3.
- ²⁶ *Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості... – С. 121.
- ²⁷ Там само; - С. 120.
- ²⁸ Російський державний військовий архів (далі: РДВА), ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3, 4.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, срк. 110.
- ³⁰ Державний архів Чернівецької області (далі: ДАЧО), ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63)
- ³¹ Там само; - Арк. 33.
- ³² РДВА, ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.
- ³³ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану "Ольденбург"... – С. 342.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10.
- ³⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.
- ³⁷ Див. таблицю на стор. 180, 181 даної праці.

4. “Східні робітники” з Поділля у Третьому рейху

4.1. Работоргівля та розподіл примусових робітників у нацистській державі

З Поділля поїзди з бранцями спершу йшли у так звані проміжні табори (“дурганстабори”) – в Перемишль, Краків, Люблін, Ченстохів, Тарнів, Рембертів, Грубешів, Розенберг та ін. Прямо з ешелонів людей направляли за колючий дріт (відтепер він ставав на довгі місяці невід’ємним атрибутом їхнього життя), де умови утримання мало чим відрізнялися від концентраційного табору для військовополонених.

Колишній “остарбайтер” І. П. Осаулко з с. Вікентіївки Липовецького району так згадує про свій приїзд у м. Розенберг:

“...Самого міста ми не бачили. Недалеко від станції був великий табір, бараків з двадцять, куди нас загнали. [Він] був обнесений дротом, а по кутках – вишки з вартовими. По [ньому] проходили поліцаї... Тут вперше їв суп із брукви – основну їжу в усіх таборах Німеччини. Гидота смердюча, до рота не можна ложку піднести... Але змушені були їсти... Сотні тисяч не обминули цього Розенберга. З усіх окупованих республік колишнього Радянського Союзу – Білорусії, України, Росії людей звозили сюди..., а звідси вже в усі кінці Німеччини...”¹

У “дурганстаборах” депортовані з України проходили медичне обстеження та так звану процедуру боротьби з вошивістю, що полягала в прожаруванні одягу, стрижці наголо, відвідуванні звичайної лазні (“...щоб ніяку хворобу не завезли в Німеччину”²).

Проте й при цьому не обходилося без глуму над людською гідністю та мораллю, що визнавали самі гітлерівці.

“...Часто трапляється, що в цих закладах (лазнях, душевих, санпунтах) обслуговуючим персоналом є чоловіки, які, поряд з іншими чоловіками, бешкетують у душевих для жінок і дівчат, намілюють їх, фотографують і т. д. В чоловічих лазнях, навпаки, працюють жінки. Внаслідок того, що українське сільське населення, яке головним чином перевозилося протягом останніх п’яти місяців, особливо жіноча частина українців, морально ду-

же здорове і строго виховане, таке поводження повинно сприйматися як ображення народу”.³

Медичний же огляд заключався не в наданні необхідної термінової допомоги потерпілим від жахливого переїзду, а у визначенні придатності для того чи іншого виду робіт. Відбувалось своєрідне сортування майбутніх каторжан за фізичними даними. Сильніші чоловіки та юнаки відбирались для роботи на підприємствах з дуже важкими умовами праці, більш слабкіші – для інших потреб. Нерідко уже тут або в таборах в самій Німеччині невірники, що відтепер називалися “вірними російськими робітниками”, розбирали представники різноманітних фірм, німецькі поміщики та бауери. На медичних комісіях вони безцеремонно цікавилися не лише міцністю м’язів, але, навіть й станом зубів вибраної ними “робсили”.

“...8 червня 1943 р. німці забрали з нашого села 22 молодих хлопців і дівчат до Німеччини... Серед них була і я. Під великою охороною жандармерії та поліцаїв нас відправили, як худобу, в товарних вагонах у табір до міста Перемишль. Тут ми пройшли так звану сортувальну комісію. Найбільш сильних відбирали для роботи в шахтах, на заводах. Мене відправили у м. Франкфурт на хімічну фабрику...”⁴ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

Причому “без зайвої церемонії жінок відділяли від чоловіків, старих від молодих (але для сімейних могли зробити й виняток), розлучали односельчан, руйнували стихійно народжені “земляцтва” (а люди, особливо підлітки, інтуїтивно відчуваючи, як важко буде в неволі одному, тягнулись одне до одного, шукали взаємного покровительства, підтримки...)”⁵

За припущенням російського дослідника П. Поляна, “завдання втягнути людину в максимально можливу самотність було кимось зверху цілком осмислене і продумане, а можливо, належало до числа тих завдань, нехай і побічних, які переслідувала нацистська держава.”⁶

«Сортування» неодмінно супроводжувалося розпродажем щойно прибулої робсили.

Згадуваного І. П. Осаулка з такими ж невірниками із с. Чернявки Плисківського району купляли на біржі праці в м. Загані, куди вони були доставлені із м. Розенберга:

“...Підходимо до будинку, на фасаді якого вивістка: “Арбайт-самт” – біржа праці. Біля біржі – натовп чоловіків і жінок. Це покупці. В самому прямому розумінні цього слова. За нас вони

гроші платять. Як в далекі часи рабства, коли купівля-продаж людей вважались буденною справою. Заявки на рабів були подані завчасно, а тепер їм повідомили, що такого то числа ешелон прибуде, от вони й зібрались. Нас загнали в просторий двір з дощатим плотом двохметрової висоти. Вслід за нами повалили покупці.

Так сталося, що ми до Розенберга, а від Розенберга до Загана, їхали в одному вагоні з людьми Плисківського району із села Чернявки, і тримались далі однією компанією. Вибравши під плотом зручне місце, ми розмістились там.

Покупці ходять, приглядаються, вибирають тих, хто сподобався і відводять у будинок арбайтсамта для оформлення покупки. От і до нашої компанії направився покупець..."⁷

"...З Вінниці ми приїхали в... м. Розенберг, де нам була медкомісія... Після переключки усіх доставили в м. Обергльгау, де нас розбирали хазяї, за що платили по 6 марок..."⁸ (Із фільтраційної справи Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Платили й подешевше. Так, у фільтраційній справі М. А. Стеблівської із с. Майдан-Чернілевський Вовковинецького району читаємо: "...Прийшов господар. Мене купив. Заплатив 5 марок в управу..."⁹

Причому плата була обов'язковою. За невільників платили державі як бауери, так і промислові підприємства.

Часом "сортуння" здійснювалось й за іншим принципом (скористаємось листом із Німеччини, написаним 30 грудня 1942 року насильно вивезеною із с. Лоївців Староушицького району М. Авузяк):

"...Напишу, як наших хлопців купували... Підходить великий купець-пан і питає: "Що вмієш робить?" Хлопець відповідає: "Нічого". Пан питає: "А косить, сіять і орать вмієш?" Хлопець каже: "Ні". Так що його на базарі не купили. Забрали в поїзд, повезли в другий город на базар. Підходить до нього другий купець і питає: "Корови вмієш пасти?" Він відповів: "Умію". І цей пан купив його..."¹⁰

Таке "сортуння" та "торги" дуже були схожі на середньовічний продаж українських невільників на кримських ринках рабів у Кафі чи Керкінітіді. А саме масове насильне вигнання людей на каторгу нагадувало тяжкі часи турецько-татарських набігів на Україну в XVI – XVII ст., коли татарські хани та мурзи гнали з України тисячі бранців у рабство, спалюючи їхні оселі. На-

цисти ж повторили в ХХ ст. ці жахи варварства у значно більших масштабах.

"...Залишивши Вінницю, ми в товарних вагонах приїхали в Перемишель. Тут нам перший раз дали пити і по буханцеві хліба. Через перекладача повідомили, що цей хліб нам дано на всю дорогу до Німеччини. По приїзду в німецьке місто Ватенштедт нас направили на біржу праці, де зняли відпечатки пальців, сфотографували, присвоїли номер і розмістили в таборі за колючим дротом із посиленою охороною. Поселили в бараках, де ми стали жити..." ¹¹ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

З присвоєнням особистого номера більшість бранців втрачала прізвище та ім'я. До них німці зверталися лише по номерах. Хто пройшов нацистську неволю, запам'ятав свій номер на все життя, хоча не обходилося й без винятків. Тим, хто потрапив у сільську місцевість до бауерів, "господарі" нерідко давали німецькі імена.

Прибулі зі Сходу робітники офіційно надходили в розпорядження міністерства праці та бюро по використанню робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Ці відомства разом з іншими зацікавленими в робочій силі інстанціями рейху здійснювали розподіл "вільних російських робітників" відповідно до потреб військової промисловості і сільського господарства. Головними ж споживачами робочої сили, що доставлялась у Німеччину, були військові монополії. Для них *примусова праця "східних робітників", які піддавались нещадній експлуатації, а також зростаючі обсяги військових замовлень означали колосальні джерела додаткових прибутків*. Тому замовлення на робочу силу з їх боку постійно зростали, кожен із цих "військово-промислових спрутів" намагався урвати один в одного максимальні квоти на неї.

Причому радянських людей, в тому числі подолян, використовували на роботах не лише в Німеччині. Вони служили своєрідним "обмінним фондом", їх вивозили в Австрію, Бельгію, Голландію, Францію та інші країни, а кваліфікованих робітників із цих країн направляли в Німеччину. ¹²

У незначній мірі використовувалися кваліфіковані робітники та спеціалісти (в основному із перших наборів) також з числа "остарбайтерів". Їх направляли на важливі військові підприємства. Причому ті українці, які справді добровільно поїхали до Німеччини і мали гостродефіцитні на той час спеціальності, зго-

дом отримували згоду на окреме проживання та так звану "приватну службу". Такі спеціалісти отримували посвідчення та паспорт іноземця.

Однак, мешкаючи на окремих квартирах, ці "остарбайтери" повинні були проходити щотижневий поліцейський контроль. Заради справедливості слід сказати, що осіб, котрі користувалися даними "привілеями", були одиниці.

Решта "остарбайтерів" паспортів не мала. Своєрідним посвідченням особи слугувала робоча картка – найголовніший документ примусових робітників із Сходу. Термін дії такої "посвідки" обмежувався роком.¹³

Що стосується самих "арбайтскарток" ("робочих карток"), за проваджених розташованими на території Німеччини установами, що їх отримували наші співвітчизники після прибуття до рейху й розподілу на роботу, то вони, за деякими відмінностями в оформленні, мали однаковий зміст і призначення. Це – аркуші з напівкартону форматом А 4 жовтуватого кольору, зігнуті навпіл. На лицьовому боці містився друкарський текст "Робоча картка на робочу силу із захоплених східних областей", фотокартка й відбитки пальців. На внутрішніх сторінках уклеєно стандартний аркуш із записом особистих даних робітника, професії, місця роботи, датою заповнення та печаткою установи праці. Поряд надруковано роз'яснення німецькою мовою щодо прав власника такого документа: "Власнику цієї картки дозволяється вихід із приміщення тільки заради роботи", а також мовами різних національностей: "ця картка праці дає право на роботу тільки у названого провідника закладу і тратить важність, коли покинути те місце праці".

З 01.05.1943 р. було введено новий вид посвідчень для "остарбайтерів" та робітників з інших окупованих країн – трудові книжки для іноземців (*Arbeitsbuch für Ausländer*). Цей документ, дуже схожий на паспорт, був виготовлений на високому поліграфічному рівні. Він мав темно-зелену обкладинку із зображенням герба Німецької імперії та 38 сторінок світло-зеленого кольору з водяними знаками, на яких записані дані про робітника: прізвище, ім'я, країна походження, дата й місце народження, державна приналежність, національність, сімейний стан, знання німецької мови і т. д. Окремі сторінки призначалися для записів попереднього місця роботи (до заведення книжки), звільнення від трудової повинності, наступних місць роботи, роботодавців тощо. На другій сторінці була прикріплена хольнітемом фото-

картка власника документа. Характерно, що графа “національність” у робітників з СРСР залишалася незаповненою, щодо “державної приналежності” зазначалося – “не встановлено”... Тобто навіть у термінах, за допомогою яких записані особисті дані про робітника, яскраво проявлялась зневага до наших співвітчизників, підкреслювалася їхня безправність, упевненість у тому, що повна ліквідація СРСР як державного утворення є лише справою часу...¹⁴

Масу ж некваліфікованої робочої сили, хоч насправді вона такою не була, використовували як чорноробочих і підсобних робітників на будівництві та в добувній промисловості. Значна кількість “вільних російських робітників” передавалася для робіт у сільському господарстві та родинях німців.

Здійснюючи *відбір за фізичними даними*, нацисти часто-густо не враховували фахову придатність насильно набраної в Україні робочої сили. А тому далеко не всі спеціалісти працювали в Німеччині відповідно до своїх професій. Багато кваліфікованих робітників, технічних спеціалістів, фахівців із середньою та вищою освітою призначалися на підсобні роботи чи на працю біля землі, а селяни, навпаки, направлялися на великі промислові підприємства. *Нацисти вважали, що серед представників “нижчої раси” не може бути значної кількості кваліфікованих спеціалістів, розглядали “остарбайтерів” такою собі сірою масою, що здатна виконувати лише просту механічну роботу.*

На перших порах наші земляки переважно використовувалися на сільськогосподарських роботах. Але дещо пізніше намітилася динаміка зростання застосування їх в інших галузях нацистської військової економіки.

За німецькими даними, на травень 1942 р. понад 60 % “східних робітників”, які знаходилися в рейху, працювали в сільському господарстві, 5,7 % – у видобувній промисловості, 5,8 % – в металургії, 11 % – в машинобудуванні, 2,3 % – в хімічній промисловості, 1,4 % – в електротехнічній промисловості та 3,1 % – на залізниці.

В наступних місяцях становище дещо змінилося. Наприклад, в липні 1942 р. в сільському господарстві Німеччини працювало вже лише 42,2 % наявних “остарбайтерів”. Праця решти застосовувалася в промисловості і на будівництві. У грудні 1944 року з 2,1 млн. зареєстрованих “східних робітників” в сільському господарстві працювало 725 тис. (35,8 %).¹⁵

Всього ж з 1 квітня 1942 року по 31 березня 1943 року службам Фріца Заукеля вдалося набрати 3638056 іноземних робітників, яких було послано на такі роботи:

озброєння – 1568801 чол.,
вугільна промисловість – 163632 чол.,
будівництво – 218707 чол.,
транспорт – 199074 чол.,
сільське та лісове господарство – 1007544 чол.,
інші галузі промисловості – 480298 чол.

Крім того, на 31 березня 1943 р. у промисловості рейху використовували 1622829 військовополонених.¹⁶

Але величезні втрати вермахту на фронті потребували все більше робочої сили. Тому цінність її зростала і полювання за нею тривало безперервно до кінця війни.

На жовтень 1944 року кожен п'ятий робітник у рейху був саме іноземцем, у промисловості – кожен третій, а на підприємствах військової індустрії, особливо в літакобудуванні, їх доля була ще вищою.¹⁷

Документи, систематизовані американським вченим Едвардом Хомзе, дозволяють простежити динаміку використання іноземних робітників, в тому числі "остарбайтерів", та військовополонених у Третньому рейху в 1939 – 1944 роках (у мільйонах чоловік; дані за 1944 рік: станом на 31 травня):¹⁸

Роки	Цивільні робітники	Військовополонені
1939	0,3	-
1940	0,8	0,35
1941	1,75	1,27
1942	2,64	1,48
1943	4,64	1,62
1944	5,3	1,83

Загалом, на кінець жовтня 1944 року в рейху працювало 7,9 млн. чол. іноземних робітників та військовополонених із багатьох країн Європи. А саме (цивільні робітники: станом на 30.09.1944 р.; військовополонені: станом на 15.08.1944 р.; тисяч чоловік):¹⁹

Країна	Цивільні робітники	Військовополонені
СРСР	2174,6	631,6

Польща	1662,3	28,3
Франція	646,4	600
Італія	287,4	427,2
Чехословаччина	313,9	-
Голландія	254	-
Бельгія	199,4	50,4
Югославія	97,8	89,4
Великобританія	-	80,7
Прибалтійські країни	44,8	-
Угорщина	24,6	-
Швейцарія	17	-
Болгарія	16,3	-
Данія	16	-
Греція	15,7	-
	5976,7	1930,1

Саме на цій робочій силі, кістяк якої складали “остарбайтери” та радянські військовополонені, до останніх місяців війни тримався трудовий баланс німецької нацистської держави.

Отже:

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодальний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у нацистській же Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали і бауери, і багаті німці, що купили на біржі (фактичному ринку невольників) домашню прислугу, і власники заводів та фабрик, але найчастіше – монополії та концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними споживачами робочої сили. Вони жирували на війні;

- "остарбайтери" (як і військовополонені) складали досить значний контингент дармової робочої сили і стали важливим чинником у створеній нацистами системі примусової праці;

- робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному недоцільно і нераціонально;

- економіка нацистської німецької держави у вирішальній мірі могла функціонувати лише завдяки наявності у ній значної кількості іноземної робочої сили, в тому числі "остарбайте-

рів" та військовополонених (як радянських, так і з інших країн).

---

¹ Повесть об остарбайтере Осаулко Иване Павловиче / Упорядочитель Г. Гурина. – Харьков, 2006. – С. 4, 5.

² Там само; - С. 4.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С.156.

⁴ ДАХО, ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 133.

⁶ Там само.

⁷ Повесть об остарбайтере... - С. 5.

⁸ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

⁹ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4.

¹⁰ Україна сниться... - С. 108.

¹¹ ДАВО, ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

¹² *Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg.* - Band 4. -Berlin, 1961. – С. 46.

¹³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 42 "г", арк. 199.; *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... – С. 33.

¹⁴ *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років" з проблеми дослідження історії українських "остарбайтерів" // ...То була неволя... – С. 20, 21.

¹⁵ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 29.

¹⁶ *Das Dritte Reich, Dokumente,* op. Cit. – S. 298 – 299.

¹⁷ ДАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.

¹⁸ *Homze Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. – P. 233.

¹⁹ *Herbert U. (Hg).* Europa und der "Reichseinsatz." Auslaendische Zivilarbeit, Kriegsgefangene und KZ - Haeflinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext; Verlag, 1991. – S. 8.

4.2. Правовий статус “остарбайтерів”, їх дискримінація

Умови життя і праці примусових робітників у нацистській Німеччині регламентувалися численними директивними документами, різноманітними інструкціями та додатками до них, що приймалися на державному, відомчому та місцевому рівнях.

Одним із перших у цьому ряду "стоїть" директивний лист Г. Герінга, який, по суті, став підсумковим документом проведеної в Берліні 7 листопада 1941 р. наради з питань використання праці радянських цивільних осіб. Даною директивою рейхсмаршала визначався статус "вільних східних робітників" – вони прирівнювалися до військовополонених. "...Використання робітни-

ків і ставлення до них повинне бути на практиці таким же, як до російських військовополонених,"¹ – зокрема, наголошувалося в документі.

Таким чином автоматично знімалося питання про їх нормальне харчування, забезпечення зручним житлом, справедливою зарплатою, належним медичним обслуговуванням, іншими соціальними благами – для полонених це не передбачалося.

Тому зовсім не випадково в "арбайтстаборі" м. Галле, наприклад, (як і в тисячах інших подібних таборах) на утримання одного "східного робітника" виділялося 22,5 марки на місяць, а на харч для собаки, яка їх охороняла, – 20 марок.²

Так само автоматично визначалося і ставлення до них – як до робочої худоби, їх життя було нічого не варте. Цінність ставили лише робочі руки.

З підкресленим педантизмом викладено правила та умови праці депортованих "східних робітників" в іншому документі – у вже згадуваній таємній інструкції Головного імперського управління безпеки від 20 лютого 1942 р., підписаній її шефом Гейдріхом, – "Загальні настанови по вербуванню і використанню робочої сили зі Сходу". Наскрізь проникнута духом расизму, вона вимагала використовувати робочу силу із СРСР ізольовано від німецького населення, іноземних робітників, усіх військовополонених. За "остарбайтерами" мав здійснюватись постійний нагляд охорони. Передбачалося суворе покарання за найменшу провину".³

Було розроблено і видано (1942 р.) спеціальну пам'ятку про норми поведження з цивільними іноземними робітниками в Німеччині. Цей та інші аналогічні документи дозволяють повніше збагнути те безправ'я і жорсткі рамки, в які ставилися бранці зі східних територій, в тому числі з Поділля:

"...1. Східних робітників утримувати в закритих таборах, які вони мають право покидати тільки для виробничих потреб, під постійною охороною вартових чи начальника табору.

На дрібних сільськогосподарських підприємствах чи в одноосібних господарствах, де дозволено використання робітників поодиночці, можна розміщувати робітників поза табором у приміщеннях, що добре замикаються, де є чоловік-німець, який зможе взяти на себе контрольні функції.

2. Статеві стосунки між німцями і східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців – відправленням у концентраційний табір.

3. Відвідування церкви східними робітниками заборонене. Духовне опікунство з боку німців не дозволяється.

[...] 5. Східні робітники, що використовуються індивідуально, повинні проводити своє дозвілля в господарстві роботонаймача. Дозвіл на відлучення під відповідним німецьким наглядом повинен розглядатись у певній мірі як заохочення. Східні робітники мають право піти до лікаря лише в супроводі німця.

6. У випадку необхідності покарати східного робітника потрібно донести до відома місцевої поліції..."⁴

Таким же дискримінаційним духом проін'єтий і відомчий циркуляційний лист концерну "ІГ Фарбеніндустрі" (1942 р.), надісланий всім начальникам відділів, керівникам заводів концерну:

"Східними робітниками вважаються ті, що не належать до німецької етнічної групи і захоплені на Україні, в Білорусії чи в районах на східних рубежах цих територій, а також на кордонах колишніх вільних держав Латвії, Естонії, і привезені в Німеччину після їх окупації вермахтом.

Східні робітники, які надіслані на заводи, можуть бути використані тільки групами. Рекомендується здійснити для цього необхідну перебудову в роботі заводу.

У випадку, якщо використання східних робітників групами нездійсненне, необхідно кожного разу просити дозволу на інше їх використання в агента контррозвідки.

Завод буде слідкувати за тим, щоб східні робітники не спілкувались із робітниками інших національностей. Слід відділяти їх також в умивальнях і туалетах. Східних робітників до особливого розпорядження можна використовувати тільки в денний час, а не в нічних змінах.

На роботу – від бараків до заводських воріт – [їх] повинна супроводжувати охорона..."⁵

Обов'язковим для всіх "східних робітників" було носіння дискримінаційного знаку "Ост", що мав постійно інформувати про їх ненімецьке походження, а отже (в світлі канонів нацистської расової теорії) – "неповноцінність" і "другосортність".

За словами М. М. Осовули із с. Андрушівки Плисківського району, цей знак викликав в усіх прибулих зі Сходу почуття приниження, ніхто не хотів його носити, в тому числі і вона та ще "8 українських дівчат, яких привезли з нею на швейну фабрику" в невеличке містечко поблизу німецько-французького кордону. "...Тоді пан Грайм, наш господар, викликав до себе в кабінет, накричав і наказав пришити до кожного плаття і щоб ми не смі-

ли без нього ступати й кроку. Коли ми йшли вулицями із цими знаками, хлопчаки кидали на нас камінцями, а дорослі німці захочували їх." ⁶

Крім "східних робітників" розпізнавальні знаки носили ще дві категорії німецьких рабів: польські робітники – букву "P", євреї – жовту шестикутну зірку (останні використовувались недовго, оскільки підлягали фізичному знищенню). Західні робітники дискримінаційними знаками не позначались, хоча, як твердить у своїй праці німецький дослідник Г. Вайшер, мали позначки і французи. Це твердження він аргументує позначками на шахтарських ліхтарях. Так, червона смужка вказувала на приналежність ліхтаря "остарбайтерам", фіолетова – військовополоненим, зелена – французам...⁷

Знак "Ост" був введений наказом Гімлера 20 лютого 1942 року. Він являв собою віддрукований на тканині прямокутник розміром 70 на 77 мм із блідо-голубим обкатуванням шириною 10 мм. В середині прямокутника на синьому фоні розміщувались три білих літери, що утворювали слово OST. Товщина кожної літери – 5 мм.

Носити знак приписувалось на будь-якому верхньому одязі. За нехтування цієї вимоги порушники карались. За словами І. П. Осаулка (с. Вікентіївка Липовецького району) за таку провину можна було отримати "пару резинових палиць".⁸ Однак передбачалось й суворіше покарання. Так, вінничанка Антоніна Радченко була оштрафована на 15 марок і на 3 дні тюремного ув'язнення.⁹ Аналогічне покарання було застосоване до Євдокії Прибиш із села Сьомаків Хмільницького району.¹⁰ Ніна Нінушко з с. Сатанівки Сатанівського району за дану провину заплатила 10 марок...¹¹

Перших три місяці всі носили свою нашивку на загальних підставах, а потім вступав у силу припис (введений, правда, не відразу, а тільки влітку 1943 року), що визначав різницю між "поганими" і "кращими" – на розсуд рабовласника – "остарбайтерами": "погані" продовжували носити свої нагрудні знаки, а "кращі" – здобували право носити нашивку, причому дещо меншого розміру", як правило, на лівому рукаві.

Відповідна помітка, згідно з наказом Головного уповноваженого по працевикористанню від 14.07.1943 р., робилась і в "арбайтскартці". Право на цей "привілей" здобувалось не раніше, чим після трьох місяців бездоганної роботи. В промисловості рішення про атестацію приймалось керівництвом підприємства

за погодженням із табірфюрером і Німецьким Трудовим Фронтом (ДАФ),¹² у сільському господарстві – місцевими відділеннями імперської продовольчої служби.¹³

Були також інші "нюанси". Так, радянські лікарі та фельдшери носили пов'язку з написом "Ostarzt" ("східний лікар"), а ті, хто навчався у виробничих майстернях (мали місце і такі окремі факти), – нашивку з написом у два рядки: зверху – L. W. (тобто "Lehr- Werkstatt"), знизу – "Ost".¹⁴

Принизливе тавро "Ост" застосовувалося до 1944 р., аж поки не було запроваджено нові знаки національної приналежності "остарбайтерів" – окремо для українців, білорусів, росіян. Останні отримали хрест Святого Георгія (цей символ став емблемою також власівського руху), білоруси – пшеничний колос і зубчате колесо. "Український" же знак являв собою орнаментований еліпс із стилізованим тризубом.

Відміна дискримінаційного знаку "Ост" означала перегляд цінності іноземних робочих рук, що зростала чи не прямо пропорційно погіршенню загального військового становища Німеччини. Однак обов'язкове носіння "національних знаків" в умовах тодішнього фатерлянду теж підкреслювало другосортність людей, доставлених сюди зі Сходу.

Хоч контингент "остарбайтерів" в основному складався із представників трьох національностей – українців, росіян і білорусів, – внутрішніх відмінностей між ними німці певний час не робили. Вважалось, що "...протягом десятків років вони перебували під більшовицьким пануванням і виховувались... в душі ворожості до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури. [Тому] немає необхідності у перевірці робітників за національною приналежністю, оскільки для подальшого поводження з робочою силою це ніякого значення не має".¹⁵

Згодом все ж було вирішено *посіяти розбрат між "східними робітниками"*, щоб не допустити між ними політичної єдності та консолідації. Для цього використовувався прийом, застосований гітлерівцями на початку Великої Вітчизняної війни. Тоді, з метою вбити клин у єдність народів СРСР, загарбники поширювали міф про так звану "лояльність" українців до німецького окупаційного режиму.

Слід відмітити, що в ряді випадків їх твердження справді не розходилося із дійсністю. Україна найбільше потерпіла від здійснюваного більшовицькою владою насильницького розкуркулення і такої ж колективізації, голодомору 1932 – 1933 років, що

переріс в геноцид проти українського народу, політичних репресій. Тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до політики більшовизму. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомо ряд фактів, коли в деяких населених пунктах Поділля гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю.

У знак "вдячності" за виявлену "лояльність" окупанти у перші місяці війни відкрили частину закритих більшовицькою владою церков і, навіть, відпускали військовополонених українців із неволі. Офіційною підставою для їх звільнення став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р.¹⁶ Щасливцям видавалась спеціальна "Посвідка про звільнення з полону", де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено з полону. Головними з них були відмова від збройної чи іншої боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі по місцю проживання протягом восьми днів з часу звільнення".¹⁷

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато з яких згодом стали організаторами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

"Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – згадувала Анастасія Назарівна. – "Легенду" придумували таку, щоб німці не могли "підкопатись". Якби виявилась "підставка", то це загрожувало б смертю: за "благонадійність" кожного я відповідала головою".¹⁸

"Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: "Це мій чоловік!" і визволяли їх з лабетів смерті..."¹⁹

З боку окупантів така "гуманність" до українських військовополонених насправді була популістським політичним маневром, хоч і тоді гітлерівці звільнили з неволі далеко не всіх українців. Коли ж загарбники побачили, що визначеної стратегічної мети досягти не вдалося (крім неї була й суто прагматична –

зібрати урожай на захоплених територіях), від "лояльності українців" не залишилося й сліду. Вже у згаданому директивному листі від 7 листопада 1941 р. рейхсмаршал Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився "не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших".²⁰

Тепер же знову вибір припадав на українців. Було розпущено чутки, що вони невдовзі матимуть майже такі самі права, як і німці. А щоб брехня здавалася більш переконливою, серед "остарбайтерів" розповсюджували документ (прийнятий лише на папері) про те, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться расово повноцінними і вони можуть бути вихованими в німецькому дусі (зрозуміло, росіянки чи білоруски про таке "щастя" не могли й мріяти).

Але українцям належало ще доказати своє українство, а заодно, і політичну благонадійність. Ось чому ті, хто ухопився за цю "рятівну соломинку", сподіваючись не стільки на визнання своєї "расової повноцінності", як на послаблення каторжного режиму, благав із Німеччини рідних:

Петро Омельчук, м. Гайсин, 1943 р.:

"...Дорогі мої батьки... Поспішіть вислати мені справку, що я українець, бо є чутки, що ось начнуть пускати в отпуск... То може і мені вдасться. Тільки поспішіть..."²¹

Син Йосипа Базалійського, с. Собківці Базалійського району, 22.05.1942 р.:

"...Тепер хочу просити вас..., щоб ви... перейшли до Антонінів до Гібеськомісара і взяли справку, щоб з одного боку було написано по-німецьки, а з другого боку було написано по-українськи, дуже прошу вас, бо нам велика біда. Нас щитають за руських. Коли б ви вислали нам справки, нам було б... краще, бо українцям є шмат краще, ніж руським..."²²

Ганна Бажан, село Вахнівці Староушицького району, 07.07.1942 р.:

"...Прошу, щоб ви вислали справку таку, де ви служили і де сестри, і де я робила, чи в комсомолах, чи в партії. І щоб в одній стороні було написано по-українськи і з другого боку по-німецьки. І німецька печатка, бо цих документів нас потребують. Може по цих документах будуть пускати додому..."²³

З великими труднощами, через калими і приниження, декому із батьків вдавалося роздобути "рятівні" довідки. Для прикладу наведемо одну з них (написану німецькою і українською мова-

ми, завірену печатками районної управи та гебітскомісаріату):
"22. X. 1942 року.

Довідка

Видана Глуховецькою сільською управою Махнівського району, Калинівської області Лучко Зофії в тому, що вона дійсно громадянка села Глуховець по національності українка 1920 року народження, яка виїхала працювати на роботу в Німеччину. Довідка видана для пред'явлення по місцю праці.

Староста села (підпис)
Секретар (підпис)".²⁴

Після того, як довідка надійшла в Німеччину, в "арбайтс-карті" Софії Лучко було зроблено поправку, що вона є "українською робітницею". Все інше в житті каторжанки з Поділля залишилося без змін. Як і в житті решти українців, що отримали аналогічні документи від рідних...

"Східні робітники" не користувалися правами та можливостями, передбаченими для інших переміщених осіб, котрі своєю трудовою участю підтримували життєдіяльність багатогалузевого господарства рейху. Так, у документі "Умови праці для іноземних робітників в Німеччині" від 15 квітня 1943 р. йшлося, що всім необхідним ті забезпечують себе із зароблених коштів. У таборах для них передбачалися медична допомога, влаштування спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови тощо.

Західні примусові робітники користувалися й іншими перевагами. Так, за спогадами І. П. Осаулка, військовополонений француз Ройней Кльоузе, котрий працював разом з ним в господарстві бауера, часто запізнювався на роботу. "Він жив не тут, а в таборі, який лише умовно можна назвати табором. Це був звичайний будинок. Приставлений до нього охоронець – вахман – наніч закривав французів, а вранці відкривав, нерідко із запізненням, замок. З цього, так званого табору, втекти було легше легшого, але в цьому не було необхідності. Жили вони добре: одягнені в французьку форму, отримували посилки від Міжнародного Червоного Хреста, а також із дому. Німецькі власті через цей Хрест повідомили батькам, що їх син знаходиться в полоні і проживає за такою то адресою. Ось чому часто отримували з дому і листи, і посилки..."²⁵

Однак це не стосувалося "остарбайтерів", хоч вони також були іноземними робітниками. В документі прямо говорилося: "Всі пункти умов стосуються усіх іноземних робітників, однак

підкування про російських та українських емігрантів заборонено".²⁶

Робітникам з окупованих районів СРСР заборонялося також "користуватися громадським транспортом поза межами місця роботи, відвідувати заходи культурного і релігійного спрямування для німців та інших іноземців, входити до ресторанів і кафе, за винятком спеціальних. Потрапивши до лікарні, українець утримувався і лікувався окремо від німців. Навіть у магазині остарбайтер був небажаним".²⁷ Крім того, піддаючись нещадній дискримінації, "вільні російські робітники" фактично позбавлялися свободи пересування. Кожен їх крок контролювався поліцією. Навіть у вихідний день, неділю, їх часто закривали на замок до наступного ранку.

Найвідвертіше сутність перебування та умов життя радянських людей в нацистській Німеччині викладено в інструкції Заукеля від 20 квітня 1942 року:

"Всі робітники повинні отримувати таке харчування і таке житло і зазнавати такого ставлення, які давали б можливість експлуатувати їх на найвищому рівні при наймінімальніших затратах".²⁸

На основі численних фактів можна зробити висновок, що ці положення реалізовувалися на території Третього рейху якнайретельніше.

"Остарбайтери" перебували в Німеччині на становищі рабів, зазнавали шаленої дискримінації, до кінця війни залишалися найбільш безправною і гнобленою категорією іноземців у рейху.

---

¹ Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-и т. - Т.4. - С. 524.

² Безсмертя... - С. 218.

³ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militargerichtskof. - 381. - USSR.

⁴ Преступные цели – преступные средства. - С. 194 - 195.

⁵ Нюрнберзький процес. - Т. III. - М., 1966. - С. 717.

⁶ За счастье Родины (газета 38-ї армії). - 1944. - 30 березня; ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.

⁷ Weischer H. O. Russenlager. Russische Kriegsgefangene in Hessen (Hamm) 1942-1945. / Vorwort von L. Kopelew. - Essen: Klartext Verlag, 1992. - S. 190.

⁸ Повесть об остарбайтере... - С. 17.

⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 56.

¹⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зв.

¹¹ Україна сниться... - С. 73.

¹² **Німецький Трудовий Фронт** (нім., Deutsche Arbeitsfront, DAF) – організація гітлерівської Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, створена замість ліквідованих профспілок, покликана регулювати взаємовідносини праці і капіталу, підтримувати "соціальний мир" в німецькій нації, мобілізувати її для досягнення мети нацистського керівництва Німеччини. ДАФ охоплював усіх німецьких робітників. Членами його могли бути також й іноземні робітники. Керівник – Роберт Лей, після війни арештований і незадовго до початку Нюрнберзького процесу, 25 жовтня 1945 року, покінчив у тюрмі життя самогубством.

¹³ ДАРФ, Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 52.

¹⁵ ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 95.

¹⁶ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 14.

¹⁷ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.

¹⁸ Роговий О. Соб у вогні. - Вінниця: БІКОМ, 1994. - С. 11.

¹⁹ Там само; - С. 12.

²⁰ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 29; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29 – 30.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163.

²² Україна сниться... - С. 20.

²³ Там само; - С. 92.

²⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 4.

²⁵ Повесть об оstarбайтере... – С. 9.

²⁶ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 29 – 30; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.

²⁷ Там само; - С. 34.

²⁸ Загорулько М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург»... - С. 343.

4.3. Використання “східних робітників” як дармової робочої сили:

4.3.1. У промисловому виробництві

У Німеччині “східні робітники” (спершу “вільні російські робітники”, потім “остарбайтери”) використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга. Принципової різниці між тими, кому довелося працювати в місті, і тими, кого доля закинула в село (багатом взагалі довелося попрацювати і там, і там), не існувало, оскільки всі були каторжанами, піддавались нещадній експлуатації та приниженню.

Проте найважче все ж доводилося "*остарбайтерам*", які працювали на *промислових підприємствах*. Жили вони, а точніше, розміщували їх, у спеціальних таборах, що нерідко утворювали цілі квартали. "Лише в Берліні та передмісті існувало 666 таборів для іноземних робітників." ¹

Не обладнували їх хіба що на майданах перед соборами. А так "резервації" для робочої сили можна було побачити де завгодно – біля фабрик та шахт, на міських вулицях чи пустирях..., серед поля. "...Їх кількість вимірювалась... десятками тисяч..." ²

Хоч нерідко під табори використовувалися пустуючі шкільні будинки, цехи чи інші приміщення, але найчастіше "резервації" споруджували спеціально за існуючим типовим проектом. Це були наспіх зведені дерев'яні одноповерхові, темно-зеленого кольору бараки ("байраки", як їх називали подоляни), обнесені по периметру триметровою огорожею із колючого дроту.

"Бараки в нас всі обгороджено сіткою і зверху проводка...", ³ – писав із Берліна мешканець Кам'янця-Подільського Михайло Галушинський.

При виході із табору стояла будка з охороною. Крім того, в окремих бараках була ще й своя "вахштуба" – приміщення для поліцейського персоналу. Для зручності нагляду за каторжанами двері із цього приміщення в такий барак, як правило, не зачинялися.

У кожному бараці обладнувалася умивальня, де за вмивальники слугували корита з десятками отворів і металевими крапами. Туалети ж були зовнішніми, але, оскільки наніч бараки замикалися, для справляння природних потреб у приміщення заносився спеціальний таз, який після підйому виволювався на двір. Відкривати заготовані вікна не дозволялося, а тому приміщення фактично не провітрювалися від смороду. В них завжди стояло важке сперте повітря ⁴ (хоча у багатьох таких "гуртожитках" навпаки – гуляли протяги).

"...Квартира у нас така, як... курники, і то ті були пошиті соломою, а ці під дошками і стелі нема. Куди задує, туди і видує," ⁵ – писав із Німеччини Євген Климов (с. Драганівка Чемеровецького району).

Бараки, в яких мешкали "остарбайтери", часто-густо були переповненими, погано обладнаними як для проживання, так і для більш-менш задовільного відпочинку після важкої виснажливої праці. Як зовні, так і в середині, вони мали убогий вигляд. Нерідко тут не вистачало найнеобхіднішого: води, світ-

ла і, особливо, тепла, не кажучи уже про якісь там зручності.

"...Спимо під 4 одіялами, бо коли Кость робить уночі, то я вдень, а коли вночі роблю я, то Кость вдень. І так ми кидаєм один одному чим вкритись, але в бараках холодно..."⁶ (3 листа із нацистської каторги сина Юстини Котик, с. Цимбалівка Остропільського району).

За ліжка "остарбайтерам" слугували двох- чи трьохповерхові дощаті нари. "...Кращими місцями вважались нижні та середні, – верхні, як правило, були під самою стелею, так що на них можна було тільки лежати. У тих, хто "доходив" і слабнув, інколи і сил не вистачало, щоб залізти наверх".⁷

Біля нар стояли банні шафчики із сірого спресованого картону. В них "...тримали остарбайтери свої скарби – фотокартки, гроші, цигарки, залишки домашнього одягу..."⁸

Обов'язковими у таборах були також харчоблок із їдальнею та посипаний бурим шлаком плац – найбагатолюдніші місця резервації (їдальня – під час прийому їжі, плац – під час шиккування та перекличок).

Ще гірші умови для проживання були в пристосованих приміщеннях:

"В Німеччині по прибуттю в Тюрінгію в м. Арнштадт ми були поселені в табір, який являв собою одинокий цегляний будинок, обнесений колючим дротом у два ряди, а між рядами дроту бігали великі вівчарки. Будинок не був обладнаний для життя: чи це був раніше табір для військовополонених, чи якийсь секретний об'єкт, а для нас це було просто місце для ночівлі. Проживало в цьому приміщенні 70 чоловік..."⁹ (Із спогадів М. І. Філатової, с. Топори Ізяславського району).

Основна маса таборів розміщувалася, як правило, неподалік від місця роботи, але були й такі, котрі знаходились за декілька кілометрів.

"...Із лагера в завод 3 кілометри ходити на роботу..."¹⁰ – читаємо у листі уже згадуваного Михайла Галушинського.

"...Ходим на роботу 7 кілометрів рано і 7 кілометрів вечором..."¹¹ – повідомляв із Магдебурга Август Свірчевський, житель с. Думанів Орининського району.

"...Я працював в м. Кіль на суднобудівному заводі... Гонили нас знесилених і голодних з лагера за 7 км поліцейські з вівчарками..."¹² (Із спогадів Андрія Рудюка із с. Шабастівки Монастирищенського району).

Така дорога після виснажливого трудового дня була осо-

бливо важкою. Багатьом "остарбайтерам" доводилось долати її з останніх сил...

"Таборами завідували німецькі службовці з ДАФ... Згідно із записами, зробленими влітку 1943 р. під час підготовчого стажування в таборі Вецларі, начальники таборів мали проявляти свою твердість щодо робітників зі Сходу і забороняти з ними будь-які стосунки..."¹³

Цю ж твердість "остарбайтери" мали відчувати й з боку охоронців – німців старшого віку, інвалідів, контужених на війні солдатів чи поліцаїв.

Саме вони, та ще майстри в цехах, складали "коло осіб", з якими напротязі довгих місяців перебування в Німеччині "бачилися" цивільні полонені – "вільні російські робітники". Лише з 13 листопада 1943 р. згідно розпорядження № 11 Головного уповноваженого по трудовикористанню, погодженого з партканцелярією, рейхсфюрером СС та начальником німецької поліції, "остарбайтерам" дозволявся вихід за межі табору не "з метою роботи". Проте, не всім, а лише тим, хто відзначився у праці. І тільки в неділю. Групами по 10 чи декілька чоловік. У супроводі німця. Із знаком "Ост". На чітко обумовлений час (як правило, з 14-ї до 19-ї години) – той, хто запізнювався бодай на хвилину, підлягав покаранню.

В таких таборах насильно переміщені із загарбаних територій радянські люди відчували себе цілковитими невольниками, безправними, беззахисними, ізольованими від світу рабами. Недарма ще в кінці 1942 р. А. Розенберг визнавав, що "для мільйонів "остарбайтерів" Німеччина стала другим Сибіром".¹⁴

Умови праці українських робітників у Німеччині, в тому числі подолян, на більшості промислових підприємств мало чим відрізнялися від каторжних. За найменшу провину чи повільну роботу їх жорстоко били майстри, наглядачі, чиновники табірної адміністрації. Робочий день тривав від 12 до 14 годин.

"...Кожного ранку о 6 годині нас по 10 чоловік під конвоєм гнали на фабрику, де ми працювали по 12 – 14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки калійної солі у вагони. Робота була надзвичайно важка. Люди падали, а поліцай, що стояв поруч, люто бив їх. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10 – 15 діб."¹⁵ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Ружичанського району).

"...Нам, руському народу, життя тут недобре, – повідомляла з Німеччини уродженка с. Томашівки Ярмолинецького району

Павлина Розум'як. – Робиш, як пленний, щоб хотів куда піти, то зараз поліцай за тобою і дистанеш в морду. Таке життя..."¹⁶

"...Жарко в заводі робити, дуже тяжко, а роботи хватає, роби день і ніч і ніхто не скаже: "Сядь, відпочинь",¹⁷ – інформував звідти ж Пилип Бачинський із с. Зелені Курилівці Староушицького району.

Аналогічними були повідомлення й інших "остарбайтерів":

Іван Головатюк, с. Красноставці Орининського району:

"...Робота у мене... дуже важка. Кидаю наперед себе по 100 кіл моток дроту. На станку роблю 10 годин. Один тиждень удень, а другий уночі..."¹⁸

Докія Лугова, с. Рункошів Староушицького району:

"Робота... вже обридла, бо не бачиш світу білого від тої фабрики, як в тюрмі..."¹⁹

Олександр Люлько, с. Івахнівці Чемеровецького району:

"...Роблю я на заводі, тягаю бляху по 80 кілограм... Ніколи сорочка не висихає, все мокра, вся із солею..."²⁰

"...Працювати заставляли багато. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Тих, хто погано працював, німці били."²¹ (Фільтраційна справа А. М. Поліщук, с. Джуринці Ситковецького району).

"...Поставили мене працювати на вивантаженні кріпильного лісу з напіввагонів. Робота – ворогу не побажаєш. Ліс сплавний, важкий, слизький і холодний. Рукавиці через декілька хвилин наскрізь промокають й в них неможливо працювати. Руки мерзнуть – уже пізня осінь... Стемніло, похолодало, а ми, четверо нас було, працюємо. Глуха темна ніч, тільки б спати зараз... Лише о п'ятій ранку добрався я до табору, [де], не роздягаючись, в брудній одежі заснув. Безпробудно спав до третьої години, поки не розбудили – будь здоров, йди трудитись в ім'я великої Німеччини..."²² (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

"...Працювали ми на заводі по 12 годин у надзвичайно важких умовах. Німецькі майстри були дуже злими і не давали ніякого перепочинку... Єдиним відпочинком у нас було, коли оголошувалася тривога. Тоді нас всіх заганяли в бункер.

З нами на заводі працювали люди багатьох національностей. До нас краще за всіх ставилися французи, котрі навіть ставали на наш захист. Наведу такий приклад. Працював я на розпилюванні металу. Поки пилка розпилювала, я непомітно для себе задрімав. Тут підбіг майстер і почав мене бити. А поряд

працював француз, який віком був старшим нас. Він підійшов до німця, став його лаяти, мовляв, що ти робиш, він же ще дитина..."²³ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

"Східний робітник" міг бути жорстоко покараним навіть із незалежних від нього причин:

"Мене відправили в м. Оснабрюк на металургійний завод "Клекснер-Верк Марієм Ботте", де я пропрацював з 1942 по 1943 рік. Трапилось так, що несподівано вийшли з ладу 2 верстати, на яких я працював, і мене забрали в тюрму на 3 місяці. Німці називали мене комсомольцем і російським партизаном. Через 2 дні почались допити. Тут я пережив своє перше катування. Сильно били і пекли розпеченим залізом тіло на лівій руці. Шрами на тілі є підтвердженням пережитого жаху. Я мовчав. Тоді вони відірвали мізинець на правій руці. Я на все життя залишився калікою..."²⁴ (Із спогадів В. А. Корнійчука, с. Цибулів Монастирищенського району).

Слід відмітити, що знущання над "остарбайтерами" викликали занепокоєння навіть окремих високопоставлених гітлерівських чиновників, котрі вбачали у таких діях певну загрозу для рейху. Показовий у цьому плані документ "Зауваження господарського штабу "Ост" по трудовому використанню радянських робітників у рейху", прийнятий 25 червня 1942 р.

"...Є досить багато підприємств і таборів, де росіян часто б'ють, – зокрема говорилося у ньому. – При труднощах мовного бар'єру декому здається, що найзручніший метод управляти росіянами – побиття. В подальшому таке обходження потягне за собою несприятливі наслідки.

Як тільки таке поводження досягне великого масштабу, росіяни звикнуть до нього і продуктивність впаде. Знущання над росіянами також надають послугу ворожій пропаганді... Необгрунтовано погане поводження з росіянами може вплинути і на роботу інших іноземних робітників. Останні, як і німецькі робітники, засуджують несправедливу наругу і не роблять із цього таємниці..."²⁵

Проте нацистських властей більше хвилювала робітнича солідарність, аніж рабське становище "східних робітників". Тому не випадкова поява іншого документу – інструкції рейхсфюрера СС і міністерства пропаганди "Про загальні основи поводження з іноземними робітниками, що працюють у рейху", датованої 15 квітнем 1943 р., де йшлося:

"...Гуманне, спрямоване на підвищення продуктивності пра-

ці, поводження з іноземцями і надання їм пільг можуть, само собою зрозуміло, легко призвести до стирання розмежування між іноземними робітниками і німецькими. Співвітчизники покликані вважати своїм національним обов'язком збереження дистанції між собою і людьми чужих народів. Німецькі громадяни повинні розуміти, що при ігноруванні основ націонал-соціалістських поглядів на чистоту крові, вони можуть бути піддані найсуворішому покаранню. Усвідомлення того, що справа йде про перемогу чи більшовицький хаос, повинне заставити зробити для себе необхідні висновки при поводженні з іноземними робітниками.

Необхідно все підпорядкувати одній меті – переможному завершенню війни. Ось чому з іноземними робітниками, зайняти ми на роботах у рейху, необхідно поводитись так, щоб підтримувалась їх благонадійність, щоб були обмежені до мінімуму їх дії на шкоду рейху, щоб для німецької військової промисловості тривалий час зберігалась їх працездатність..."²⁶

Насильницька експлуатація не передбачала будь-якої охорони праці. Під час роботи працюючі наражалися на небезпеку отримати травму, довічне каліцтво або тяжко захворіти. Такі випадки траплялись часто-густо.

"...Життя моє... погане. Тому, що робота важка, та й ще до того жара невиносима, газ... Зразу робив 8 часів, а тепер робим 10 з половиною... Нема ні вихідного, нічого, тільки роби і роби. За всенький період в Німеччині я допіру пропустив 2 дні, не був на роботі, бо була впала цегла на голову,"²⁷ – повідомляв з Німеччини своїм батькам Петро Сторожук із с. Бричева Остропільського району.

"...Тепер я вам напишу, що Колосову відбило на лівій руці 3 пальці і пом'яло руку..."²⁸ – писав із каторги матері в с. Красноставці Орининського району Микола Боронюк.

"...Василію Петричковому одірвало руку. Лежить зараз в лазареті..."²⁹ – немов би перегукувався з ним Михайло Валінчук із с. Гавришівки Вінницького району...

Ще декілька архівних документів:

"...Громадянка с. Маниковець [*Михалпільський район*] М. І. Олійник, народження 1916 року, у квітні 1942 р. насильно була вивезена у німецьке рабство. Попрацювавши на збройному заводі півтора місяця, від непосильної роботи дістала каліцтво лівої руки і ноги. Пролежавши п'ять місяців у лікарні, вона була повернута додому як нездатна до фізичної праці..."³⁰

"...Працювала я на військовому заводі на фрезерному вер-

статі. Досвіду не мала ніякого. Не було й захисних окулярів. Саме через це мені потрапила в око металева стужка. Згодом я стала сліпою на це око..."³¹ (Із спогадів Василини Папуші, с. Халіаіово Монастирищенського району).

Рівень травматизму та кількість нещасних випадків були б меншими, якби для "остарбайтерів" (в основному не підготовлених до тих чи інших робіт) на підприємствах були організовані професійні курси чи щось подібне до них. Але керівництво рейхсміністерства східних окупованих територій, посилаючись на позицію А. Гітлера, заперечувало необхідність такого навчання. Рейхсміністр 23 грудня 1942 р. писав Е. Коху до Рівного: "Теоретичне навчання прибулих на роботу до Німеччини молодих людей не відповідає політичним намірам і навряд чи можливе практично. Депортована в Німеччину молодь повинна лише працювати."³²

Для багатьох каторжан такі умови виявилися непосильними.

"...Фашистські окупанти силоміць забрали понад 70 юнаків і дівчат із с. Лозова Волочиського району на каторжні роботи в Німеччину. Багато з них не витримали жакхливих умов і загинули в німецькій неволі. Так померли Ф. Бабій (25 років), В. Грабовський (19 років) та інші..."³³

Подібні свідчення непоодинокі.

Так на практиці виконувались вимоги ще однієї директиви – таємної угоди від 18 вересня 1942 р. між рейхсфюрером СС Гімлером та міністром юстиції рейху Тіраком про те, що *переміщеним у Німеччину людям повинні створюватись такі умови праці, які б "виснажували роботою до смерті."*³⁴

Отже, становище робітників, які використовувались на промислових підприємствах, було екрай важким, як і умови праці. Вони жили і працювали, як раби, піддаючись максимальній експлуатації та цілковитій зневазі з боку нацистських рабовласників.

4.3.2. В сільському господарстві

Нормативним документом, що дозволив розширити застосування рабської праці в економіці Третього рейху, стала по-

правка від 9 квітня 1942 р. рейхсфюрера СС, котру він вніс до свого наказу, датованого 20 лютим того ж року. Згідно неї знімалась заборона на трудову взаємодію між "вільними російськими робітниками" і місцевим німецьким населенням.³⁵ Цим було відкрито дорогу до *використання робочої сили зі Сходу в сільськогосподарському виробництві*, а також у ремісництві та лісовому господарстві.

Поправка не означала радикальних змін на краще у долі "остарбайтерів", оскільки всі інші заборони залишалися в силі, в тому числі й для німців, їм і надалі не дозволялись будь-які неслужбові контакти із "східними робітниками". Так, "...під загрозою повідомлення в гестапо категорично заборонялось передавати "руссен" продукти, продуктові картки, спирт, предмети одягу і т. п. Більше того, окружні партійні фюрери отримали повноваження доручати будь-кому з місцевих "партайгенозе" стеження і за остарбайтерами, і за їхніми німецькими господарями і про всі порушення расового та іншого регламенту повідомляти місцевій поліції."³⁶ Існувала навіть "...шкала покарань для тих, хто переступив через заборону спілкування: прогулянки, розмови, дарунки шоколаду карались шістьма, обмін фотокартками і... поцілунками – сімома, а товариські стосунки без статевого контакту – дев'ятьма місяцями тюрми..."³⁷ Діяли також інші заборони, що характеризувалися надмірною суворістю.

Поправка СС-івського керівника хоч і дещо скорочувала існуюче коло обмежень, але в дійсності означала розширення діапазону застосування рабської праці в економіці нацистського рейху.

Однак серед "остарбайтерів", у тому числі з Поділля, вважалося за щастя потрапити саме в село, оскільки більшість "остарбайтерів"-подолян були сільськими жителями, потомственними хліборобами, а тому їм не довелося б перекваліфікуватися і освоювати невласливі професії, що складало б додаткові труднощі і в без того екстремальній ситуації.

Але найголовніше – тут вважалося легше...

Дійсно, працюючи у бауера, "цивільні невільники" не перебували за колючим дротом, мали більше свободи у пересуванні. У ряді випадків були кращими умови їхнього мешкання, часом взагалі чудовими. Так, дочка Якова Рудюка із с. Личівки Базалійського району писала з Німеччини батькам: "...Хазяї добрі... Я живу одна в... кімнаті, в кімнаті моя постіль, шаф для одяжі, стіл і кірсло..."³⁸

Ще більше поталанило Євдокії Чернезі із с. Чернятки Джулинського району, яка повідомляла: "...Мамо, ви ще того на світі не бачили, що я зараз... Сплю на перинах і перинами вкриваюся... Робота нетяжка. Корові даю їсти сама, а свиням хазяйка... Ще обробляю буряки... Буряків дуже трошки. 10 сотих. Тут мені дуже добре..."³⁹

Можна навести деякі інші аналогічні приклади. Але усі вони лише епізодичні винятки із суворої, жорстокої, трагічної дійсності. І рядові німецькі громадяни, і ті, що займали привілейоване становище, були заручниками нацистської держави, за ідейними переконаннями чи проти власної волі були змушені грати визначену їм роль. І те, що націоналістичне використання іноземців виявилось успішне, як відзначає у своїй праці "Іноземні робітники: політика і практика "використання іноземців" у військовій економіці Третього рейху"⁴⁰ німецький історик У. Герберт, полягає перш за все в тому, що значна частина німецького населення сприйняла відведену їм роль. При цьому, за застереженням ученого, небагато хто особливо жорстоко ставився до підневільних робітників, як і небагато було таких, що заступалися за них. Для більшості – це були просто іноземці як такі, і вони належали до атрибутики воєнних буднів як картки на продукти чи бомбосховища, а дискримінація українців, росіян, білорусів чи поляків сприймалася при цьому як данність, як особисте переконання у власному привілейованому становищі (саме це складало функції расизму)...

Разюче ж переважають документи протилежного змісту.

Уродженка с. Сандраків Хмільницького району Марія Поліщук на каторзі осліпла. Проте це не звільняло її від становища рабині. Хазяйка підводила її до корів і заставляла доїти, а за те, що нещасна через фізичну ваду не могла повноцінно працювати, – систематично біла її. Син хазяйки запускав у невольницю камінці, обзиваючи при цьому російською свинею. Навіть 80-річна матір хазяйки і та всіляко намагалась принизити подоланку за те, що вона не знала німецької мови.⁴¹

Певна аналогія простежується і в спогадах Т. С. Чернявської (дівоче прізвище Семенюк, уродженки с. Білопілья Козятинського району):

"...Виконувала сільськогосподарські роботи. Як звати хазяїна і хазяйку – не пам'ятаю. Пам'ятаю, що у них були маленькі діти хлопчик Гератл – 4 роки та дівчинка Маріхен – 6 років. Навіть ці маленькі істоти обзивали мене "русіш швайн"... Я доїла корів, їх

було 15, свиней годувала, прибирала за скотиною і свиньми. Це було кожен день, зранку до пізньої ночі. Каторжна робота була... Коли кормила скотину, дрязкою розірвала палець лівої руки. Я сказала хазяйці, що поранила сильно руку, але вона на те відповіла, що закінчиш роботу, потім будемо твоєю рукою займатись, руку перемотати не дала. Через біль продовжувала виконувати роботу, періодично витирала кров, яка ішла з рани. Доїла корів уже однією рукою. На слідуючий день рука почала пухнути, але хазяйка заставила працювати, до лікарні не пустила, я працювала зовсім хвора, почувала себе дуже погано. На ранок руку розігнало, вона посиніла, сталося зараження крові. Хазяйка мені не допомогла і навіть не надала першої допомоги. Я втікла до лікарні, бо хазяйка мене не пускала, її сусіди підвезли мене до лікарні, показали куди йти. Я пішла, більше нічого не помнила, бо знепритомніла чи то від болю, чи то від того, що сили покидали мене. Зробили операцію... Рука заживала довго... Хазяйка послала свого робітника, щоб він забрав мене з лікарні. Він привіз знову до неї. Я була дуже хвора, але хазяйка, не дивлячись ні на що, заставляла працювати... Корів доїла однією рукою..."⁴²

"Мамусю рідна! Криком кричу, так тяжко мені, – повідував із Німеччини Василь Добровольський (с. Гуків Орининського району). – Спасіння нема ніякого. У ярмі тяжкому всьо время... Хазяїн як би міг, з'їв би мене... Живу в хліві коло худоби. Обірвався чисто, одні лахи бумажні на мені, як на жебракові. В люстро боюся глипнути – одна тінь. Очі попідпухали. В грудях болить, дихнути не можу. А він показує мені нагайку, кричить "Русін швайн!..."⁴³

Бондар Ліда, с. Михалківці Ярмолинецького району:

"...Хазяїн недобрий. Йшов поляк, сказав "Дзень добрий" й пішов, а хазяїн за косу, хотів зарізати нас, що ми відказали. Нам невольню ні до кого розмовляти. Ми з своєю робітницею розмовляємо, то хазяйка свариться, щоб не розмовляли... Ні всміхнутися не можна".⁴⁴

Сестра Т. Семенюка, с. Єлисаветпіль Базалійського району:

"...Цілий день намерзнешся... Й вночі нема де погрітися, бо йдеш на гору спати на голі дошки. Так зимно, що можна дуба дати..."⁴⁵

Подібних свідчень тисячі...

Такою ж нестерпною, як і життя, була *праця* "сільськогосподарських" робітників.

"По приїзду в Німеччину я потрапив до господаря. Роботи було дуже багато... На ніч замикав мене, а вже о 4-й ранку будив. Я не витримав і втік. Проте невдало. Мене завезли в інше господарство... Тут було ще гірше... Робота воляча..."⁴⁶ (із фільтраційної справи О. Є. Сердюка, с. Головеньки Немирівського району).

Шингелевич Володимир, м. Дунаївці:

"...Дуже мені тяжко робити. Роблю я коло корів, викидаю багато гною, дою 6 або 7 корів. Хазяйка хоче, щоб я доїв більше, а я не можу, бо болять руки, а вона мене б'є. Раз робив у стайні, вона каже мені, щоб я позамітав. Я не хотів. Вона мене як вдарила по писку, зразу кров пішла. Отаке моє життя..."⁴⁷

Дочка Клим'юка Олександра, с. Яворівці Красилівського району:

"Як я хазяюю? Вожу сіно, 15 гектарів берегів косити. І все на мої руки..."⁴⁸

Осипчук Ганна, с. Гута Кам'янець-Подільського району:

"...Я роблю у бауера... Робота, то нема що говорити. Устаю в 4.20, лягаю в 11 або 12. Дою худобу, зразу доїла 5, а тепер 7. Дуже тяжко. Ходжу косити, орати, усьо роблю..."⁴⁹

Трум Петро, с. Чернятка Джулинського району:

"...У хазія 5 гектарів землі... Є 4 корови, 2 телиці, 2 кабани, 2 коней і я обходю сам..."⁵⁰

Дочка Стадника Фоки, с. Єлисаветпіль Базалійського району:

"...Сидіти нема коли... Устаєш в 4 часа ранку, то аж до 10 – 11 вечора робиш. Неділі тут нема. Цілий тиждень на роботі як той віл..."⁵¹

Кармелюк Іван, с. Авратин Базалійського району:

"...Ой, мамо, щоб ви знали, як прийду ввечері, то не можу пригорнути до себе рук, крижі так болять, що не можна витримати. Копаєм картоплі... Німець весь час підганяє, щоб хуче копати. А як прийде інспектор, як найде ззаду картоплю, то як дасть нею в голову або під бік... Пекло наосяще... Йдем на роботу – невидко і приходим – невидко..."⁵²

Досить інформативно про умови життя невільників із Сходу, їх побут, працю в сільському господарстві рейху йдеться в спогадах І. П. Осаулка (с. Вікентіївка Липовецького району):

"...Коли ми з фрау Ельзою [бауершею, котра купила подільського "остарбайтера". С. Г.] зайшли у двір..., з-за будівлі з'явився високий худощавий чоловік років шістдесяті п'яти – Йо-

ган Зоненберг. Хазяйка пішла в будинок, а мене Йоган повів за собою. Завів у якусь похмуру кімнатку, стіни якої не бачили побілки з часу будівництва... Наказав покласти торбу і повів у двір. Звідкись виніс чотирирошкові вила і вручив мені.

За двором двоє дівчат і один хлопець накидали гній на підводу, друга стояла вже завантажена із запряженими кінями.

Де це було бачено, щоб людину після двохтижневої дороги, немиту, голодну, заставили працювати? На це здатні тільки фашисти, котрим байдуже людське життя. Сама хазяйка, фрау Ельза, могла ж дати хоч один бутерброд, але замість хліба – вила в руки, а я їх до цього часу взагалі в руках ніколи не тримав.

Вантажили учотирьох... Возили трьома возами двома парами коней. Один віз туди, другий вповоріт назад, а третій тим часом завантажували. І так проклятий фашист розрахував – жодної хвилини перепочинку немає, тільки віз завантажили, а порожній уже тут. Так до половини сьомої без перепочинку і відпрацювали...

[Вранці наступного дня] проснувся, а піднятись не можу – немає такої частинки тіла, щоб не боліла, але особливо руки...

Приміщення, де належало жити, являло собою невелику брудну кімнату з одним віконечком, двома ліжками і столом. У передній частині приміщення містилася кухня, в якій варили корм для свиней, а за однією із стін – свинарник. За вікном – яма, куди стікала свиняча сеча...

В нашій штубі стояла пічка-буржуйка. Для опалення давались опилки, а яка топка опилками. Ми її не розпалювали. Поки вечеряєм – на плиті гріється цеглина, потім завертаємо її в газету – і під одіяло, а самі відлучаємось куди-небудь. [Після] приходим, роздягаємось – і під одіяло, а там тепло... Зате як страшно не хотілось вилазити з-під одіяла. В штубі холод, на вулиці темінь, часто мряка чи мокрий сніг, вітер холодний. Зима тут, як і осінь, – гнила...

Погода погана, а одяг наш нікудишній. Дав Йоган мені пальто демісезонне довжиною до п'ят, а широче, що можна два рази обмотатись. Видали нам карточки на отримання одягу та взуття, називались вони "бецукшайни", але їхати за ними потрібно було до міста Шпроттау, по-нашому як би райцентр – за дванадцять кілометрів у комісійний магазин, де нічого не було. Хазяйка два рази їздила. Одного разу привезла, як на сміх, жіночі літні трусики...

Після вивезення гною почались польові роботи. В першу чергу потрібно було розкидати вивезений гній. В полі нас застала перша весняна гроза... В нас вдома перед дощем де б хто не був, намагався заховатись. І тут до будинку було метрів триста, можна добігти. Гроза все ближче, а ми працюємо. І раптом – злива, грім, блискавка, були б ми самі – ми б втекли, а так Йоган з нами. Змокли до нитки. Одна втіха, що і він з нами намок. Виглянуло сонце, а від нас пара валить, так на нас і висохло, але, слава Богу, ніхто не захворів..."⁵³

Особливо виснажливим і "безконечним" (за висловом подолан) був трудовий день у жнива. Його тривалість у середньому складала 17 годин на добу. А "остарбайтер" М. М. Тарнавська із с. Ковалівки Липовецького району згадує про працю в бауера з 4 – 5-ї години ранку до 24-ї.⁵⁴

Проте, як відомо, в селі кожна пора року "гаряча"...

Багато каторжанок, особливо дівчата і жінки, не витримували такого життя, кінчали життя самогубством.

"Ганна Поліщук, наша землячка, – згадує мешканка Плисківського району М. М. Осовула, – скаржилась, що хазяйка її б'є, кормить об'їдками. А пошле доїти корову, сама вийде на ганок і дивиться, щоб Ганна не випила молока. Ганна не витримала побоїв та знущань і втопилась у річці.

Самогубства дуже часті і серед наших робітників, і серед робітників інших національностей, насильно забраних у Німеччину..."⁵⁵

Той же І. П. Осаулко, наприклад, розповідає про трагічну кончину польського робітника, з яким працював у бауера:

"...Невдовзі... сталася трагічна подія – Юзек під поїзд ліг... Поховали [його] в дерев'яному ящику біля цвинтаря..."⁵⁶

Отже, не існувало порятунку "остарбайтерам" від принижень, знущань, нещадної експлуатації і в сільській місцевості. Тут вони теж були безправними рабами, каторжанами, людьми "нижчої раси", як і "промислові" робітники, – просто дешевою робочою силою.

4.3.3. В якості домашньої прислуги

Багатьом подоланам судилося провести роки рабства домашньою прислугою.

Поява даної категорії цивільних невільників, вірніше, невільниць, стала результатом намагання політичного керівництва рейху вирішити за рахунок дармової робочої сили з окупованих східних територій не лише економічні, але й соціально-політичні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, над якою нависла реальна загроза трудової мобілізації, зменшити тягар труднощів, що ліг на її плечі, Заукель 8 вересня, а Гімmlер 10 вересня 1942 року видали розпорядження про вербування в Німеччину півмільйона "східних робітниць" для використання їх "у домашньому господарстві, насамперед, у багатодітних сім'ях".⁵⁷

Проте отримати собі рабину могла далеко не кожна німецька сім'я, а лише політично благонадійна, яка після додаткової перевірки мала відповідний дозвіл на це нацистської партії. (Механізм тут був таким: відповідні заяви з поясненням причин, чому саме сім'я потребує помічниці, подавались у місцеві арбайтсамти, там розглядались, а потім, причому без права апеляції, затверджувались місцевим партфюрером – керівником НСДАП – NSDAP – Nationalsozialistische Partei Deutschlands). Зрозуміло, той, хто не мав заслуг перед Націонал-соціалістичною партією Німеччини, не поділяв поглядів нацистів, на подібний привілей розраховувати не міг.

Рабині ж мали бути віком від 15-и до 35-и років, без дітей, не вагітними, міцної статури, зовні схожими на німкеня. Причому зовнішності надавалось виключно важливого значення. Як проголошувалося у пункті другому "Расова селекція на Сході" вказівок рейхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу ("східних робітниць") у домашньому господарстві Німеччини (10 вересня 1942 р.), "...Відбір покликаний визначити наскільки близько завербовані східні робітниці за своєю зовнішністю расово відповідають зовнішності німецьких жінок. Расовий відбір означає грубу селекцію. При цьому мова не йде про онімечення, а, наприклад, лише для того, щоб запобігти прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною і східно-балтійською яскраво вираженою зовнішністю, а також повністю невитриманих расових сумішей..."⁵⁸

Ті, хто пройшов таку селекцію, ставали власністю сімей після отримання останніми "партійного благословіння" та сплати у казну 15 – 18 рейхсмарок.

Становище цієї категорії "остарбайтерів" характеризувалось цілковитим безправ'ям. Як відмічалось далі у згадуваних "Вка-

зівках рейхсфюрера СС і шефа поліції...", вони мали лише 3 години вільного часу на тиждень. Німецькі порядки, що стосувалися умов та охорони праці, на них не поширювались. Регламент їх робочого дня визначався самим господарем і дуже часто залежав від його примх, забаганок, суб'єктивізму, міри "усвідомлення" особистої "расової зверхності". Від невільниць беззастережно вимагалось виконання волі їх рабовласників, повна покора, виснажлива праця від зорі до зорі.

"...Жізнть наша дуже недобра, бо робить тре дуже крепко, а харчі не очінь хороші, – повідомляла на батьківщину з далекого рейху мешканка с. Волиця Вонсовича Базалійського району Марина Мозорук. – На взуття і на одяг не дають ніяких карточок, купить не мона, а може б хазяйка дала б з себе що старе, то тоже не можна вбратися, бо невольню вбератися в те, в що вберається їхній народ. Ходить до церкви тоже заборонено. В неділю маеш 2 – 3 години вільних, то без пропуску не мона навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш... Плачу по цілих днях, що очі не висихають... Побачитися, то ніхто не знає коли, бо роби, а не дадуть їсти або що тебе болить, то не мона поскаржитися нікому, бо... зара замкнуть." ⁵⁹

Кругляк Женя, м. Кам'янець-Подільський:

"...Мені жити, як гороху при дорозі... Робота моя: 3 дітей, 3 кімнати, 13 гектарів бураків... 3 корови, 3 свині..." ⁶⁰

Нестерук Ганна, с. Привороття Староушицького району:

"...Тяжко роблю цілий день. Підлоги мию щітками, чищу. Вечором по вечері помию посуду, тоді 10 годин, а я веду два пси в ліс. Досада мені. Лягаю. Плачу, лежу, захоче пес на двір, встаю і веду. В 4 години встаю. Якби я хоч єдину ніч виспалася..." ⁶¹

Як бачимо, не було привілеїв і для домашньої прислуги.

4.3.4. Рівень ефективності примусової праці

Зрозуміло, примусова праця не могла бути високопродуктивною – раб ніколи не прагнув до поліпшення особистих трудових результатів. За оцінкою Ф. Заукеля (березень 1943 року) середня *продуктивність праці* іноземних робітників у порівнянні з німецькими складала 65 %, "*остарбайтерів*" (на перших порах їх трудового визиску) – 20 відсотків. ⁶²

Разом з тим, не сприяла її підвищенню державна політика рейху стосовно використання "остарбайтерів". Так, "східні робітники" не залучалися масово до виконання складних технічних та технологічних операцій, що були невід'ємними від подальшого технічного прогресу. Таке залучення вимагало їх ґрунтовної фахової підготовки, запровадження постійно діючих професійних курсів, які, до речі, пропонували організувати на промислових підприємствах окремі тверезомислячі чиновники з рейхсміністерства А. Розенберга – щоб "вільні російські робітники" широко оволодівали німецькою технічною термінологією, звалили до "німецького темпу роботи",⁶³ краще адаптувались у виробничій сфері рейху, а головне – належно підвищували свій професійний рівень. Це було тим більш важливо, оскільки досить часто "остарбайтери", як уже відмічалось, вивозили невдастиву їм роботу: міські жителі працювали у сільськогосподарському виробництві, а вчорашні хлібороби – ставали за токарні верстати (виходячи з цього, щось подібне до короткотермінових курсів було організоване лише на окремих підприємствах). Однак, вище нацистське керівництво, посилячись на позицію А. Гітлера, заперечувало очевидну необхідність. Вважалося, що то невиправдана трата коштів, що економічно вигідніше використовувати виробничий потенціал "остарбайтерів" на виконанні більш простіших, "чорнових", операцій, що для підвищення продуктивності праці достатньо посилити примус працюючих, збільшити тривалість робочого дня, що десятки робочих рук рівнозначні використанню дорогих машин, які, до того ж, можуть ще й поламатися...

Дійсно, "виявилось, що примусова праця була доцільною лише на простих операціях масового виробництва".⁶⁴ І саме кількістю робочих рук нацисти намагалися нівелювати низьку ефективність виробництва, отримати за рахунок цього необхідний валовий продукт. Тим більше, в один час здавалося, що дана дармова робоча сила є невичерпною.

Тому не випадково повсюдно (особливо в сільській місцевості) машинна праця підмінялась ручною. Це було викликане ще й тим, що механічна заміна призованих у ряди вермахту німецьких кадрових робітників "остарбайтерами", у більшості випадків не підготовленими, зумовила різке погіршення експлуатації тих же машин і засобів виробництва, агротехніки тощо. Але ручна праця ніколи не відзначалась високою ефективністю, вела до гальмування розвитку виробництва, регресу, по великому рахунку –

стагнації економіки, промислового спаду. Це в умовах війни загрожувало обернутись поразкою.

Власне, так воно й сталося. Економіка нацистського рейху, котра у досить значній мірі опиралася на примусову працю іноземних робітників, систематично стикалася із труднощами (особливо, починаючи з другої половини 1944 року), так і не віднайшла в собі сил для вирішального поступу вперед, у той час як супротивна радянська постійно нарощувала потужності.

Статистика свідчить, що продуктивність праці радянських робітників, зайнятих у промисловості, з травня 1942 р. по травень 1945 р. у цілому зросла на 43 відсотки, а в оборонних галузях – на 121 %, що в цей період середньорічне виробництво танків, самохідних артилерійських установок, гармат в СРСР було в 1,8 раза вищим, ніж у Німеччині, бойових літаків – у 1,4 раза.⁶⁵ Це дозволило Радянському Союзу здобути помітну перевагу у виробництві найважливіших видів озброєння:

Виробництво найважливіших видів військової техніки в СРСР та в нацистській Німеччині з липня 1941 року по серпень 1945 року (тис. шт.)⁶⁶

	СРСР	Німеччина
Танки і САУ	102,8	46,3
Бойові літаки	112,1	89,5
Гармати всіх видів і калібрів	482,2	319,9
Міномети	351,8	78,8
Кулемети всіх видів	1515,9	1175,5
Пістолети-кулемети	6173,9	1256,8

Причому, що досить важливо, певні види військової техніки якісно вирізнялись над німецькими. Так, наприклад, середній танк Т-34 визнаний кращим танком Другої світової війни. Досить ефективною зброєю була реактивна система БМ-31-12 ("катюша")...

*Як бачимо, ставка на примусову працю дорого коштувала нацистській Німеччині. По великому рахунку **"остарбайтери"** виявилися гальмівним фактором розвитку її економіки. Це "гальмо" так і не дозволило їй стати надійною основою для силової реалізації планів гітлерівців запанувати над усім світом.*

Проте, слід сказати, що в цілому ряді випадків все ж продуктивність праці "остарбайтерів" була не такою вже й низькою.

Так, з метою визначення її рівня розташований у передмісті Берліна – Целендорфі науково-дослідний інститут психології та педагогіки праці організував серію експериментів. "На заводі фірми "Рейнметал-Борзінг" в м. Губен було відібрано 140 українських робітників, депортованих з Харкова, 136 з яких впоралися із завданням з оцінкою "дуже добре". Цей результат в багато разів перевершив результати роботи подібних груп робітників із Франції, Голландії і Польщі." ⁶⁷

Резюмуючи висновки експертів, чиновники рейхсміністра А. Розенберга констатували: "Загалом продуктивність праці як західних, так і східних українців може бути названа сприятливою..., в багатьох випадках її продуктивність була навіть вищою, ніж продуктивність фольксдойче". ⁶⁸

Дослідження Імперської економічної палати (весна 1944 року) також фіксують високі показники в "остарбайтерів" – 60 – 80 відсотків серед чоловіків (у порівнянні до німецьких робітників) і до 90 відсотків серед жінок. ⁶⁹

"До аналогічного результату прийшов і Інститут дослідження проблем праці Німецького Трудового Фронту, котрий проаналізував у першій половині 1943 р. працю 671 "остарбайтера" на 19 промислових підприємствах. Незважаючи на те, що більшості (до 4/5) робітників довелося професійно перебудуватись..., їх середня продуктивність досягала 80 % середньої продуктивності німця". ⁷⁰

Однак слід відмітити, що досягалися такі результати, і то, як правило, в одиночних випадках, завдяки нещадному примусу "східних робітників": шляхом побоїв, скорочення до мінімуму обідньої перерви та часу на перепочинок, погроз позбавлення харчування, збільшення тривалості робочого дня, застосування інших заходів, що ґрунтувались на свавіллі та насильстві. Так, наприклад, мешканця с. Сосни Літинського району Арсена Коломійця і всіх, хто разом із ним працював у шахті м. Ліберкур, не випускали на поверхню по 2 – 3 дні, допоки каторжани не виконували встановленої норми. ⁷¹

Загальна ж трудова віддача "остарбайтерів" була далекою до тієї, якою її бажали бачити експлуататори.

4.3.5. Фіскальна політика в оплаті праці, інші форми пограбування каторжан із Сходу

Проте, незважаючи на високу інтенсивність праці та велику тривалість робочого дня як в промисловості, так і в сільському господарстві, *заробітна плата* “остарбайтерів” була чисто символічною. І не тому, що їх фактичний заробіток справді виявився низьким. Збережені в архівах документи начисто спростовують таке припущення. Так, “остарбайтерка” Катерина Василівна Шевчук із села Польового Дашівського району, працюючи на фабриці, заробила у 1944 р. 376 рейхсмарок 88 пфенінгів, за кілька місяців 1945 р. ще 217 марок 88 пфенінгів, а отримувала за місяць лише 13 рейхсмарок.⁷²

Сумарний заробіток Філімона Петровича Куліша із с. Юнашок Погребищенського району, котрий трудився в Німеччині на лісорозробках, за 9 місяців склав 1233 рейхсмарки (по 137 марок у місяць), однак на руки за місяць отримував не більше двадцяти марок.⁷³

Майже по 100 марок у місяць заробляла в Берліні на алюмінієвій фабриці “Отто Лінеман” Марія Кіндратівна Романько з села Ометинець Ситковецького району, а фактично отримувала не більше десяти.⁷⁴

Досить багато випадків, коли зарплата не виплачувалася взагалі. Це, в першу чергу, стосувалося підлітків. Так, колишня вихователька Дашівського дитячого будинку Ольга Крицька працювала в м. Фельтліген на фабриці по 12 годин на добу. Зарплати не отримувала, оскільки була неповнолітньою.⁷⁵ В аналогічному становищі опинилися і тисячі її ровесників, насильно вивезених у нацистське рабство.

Такі низькі заробітки чи їх відсутність – теж результат цілеспрямованої політики нацистської держави. Реальним її проявом, насамперед, було те, що на “остарбайтерів” не поширювалося німецьке трудове законодавство. Оплата їх праці регулювалась директивою Г. Герінга від 7 листопада 1941 р., котра (про що уже згадувалося), прирівнювала робітників зі Сходу до військовополонених. *Зусилля влади зводились лише до того, щоб зиск від праці каторжан був якнайбільшим, а витрати на їх утримання – якнайменшими.* (Подібне можна сказати і про польських робітників, які також не підпадали під дію німецького трудового законодавства).

З цієї причини заробітки працюючих у Німеччині суворо диференціювались. За виконання однакового обсягу роботи найменшу плату отримували "остарбайтери", значно більшу – їх західні колеги, найбільшу – німці. Навіть теоретично не допускалось, щоб заробіток "остарбайтера" міг перевищувати оплату праці німецького робітника.

З метою відвертого пограбування "східних робітників" із січня 1942 року в Німеччині було запроваджено спеціальний податок на "остарбайтерів" (Ostarbeiterabgabe). Він виявився настільки "прогресивним", що реально каторжанин із Сходу міг отримати за свою важку працю не більше 5-и марок у тиждень.

"...Грошей получаю 5 – 6 марок на тиждень... Опшим, заробився, як голий у пазуху набрав...",⁷⁶ – писав матері на Батьківщину Іван Радецький із с. Козодавинець Староушицького району.

Та і це новітнім рабовласникам здалося недостатнім. 4 березня 1942 р. міністр праці рейху вніс нові поправки. У виданому ним наказі йшлося про те, що оплаті підлягав лише фактично відпрацьований час. Узаконювалось щоденне відрахування із заробітку "східних робітників" по 1,5 рейхсмарки за харчування та проживання.

Це мало негативні наслідки. І не лише для "остарбайтерів". У документі під грифом "Таємно" від 25 березня 1942 р. "Пропозиції головного командування вермахту Генеральному уповноваженому по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників", зокрема, відмічалось, що "теперішні умови, в яких доводиться працювати росіянам, не забезпечують ефективності російської робочої сили для німецької військової промисловості... Згідно постанови від 20.01.42 р. російським цивільним робітникам встановлено настільки високий податок на зарплату, що в залежності від віку і взятих за основу німецьких тарифів від тижневого заробітку залишається лише від 10 до 17 німецьких марок, з яких ще керівник підприємства вираховує в день 1,5 німецької марки за харчування і житло. Чим вище продуктивність і відповідно основний заробіток росіянина, тим вищим автоматично стає податок. Тижневий заробіток, що перевищує 17 німецьких марок, знімається на податки. Таким чином для росіянина не залишається ніякого стимулу для підвищення продуктивності своєї праці."⁷⁷

Аналогічне за змістом і повідомлення № 289 від 4 червня 1942 року поліції безпеки і СД про використання на роботах ра-

дянських цивільних робітників. У ньому констатується: "...Труднощі виникають у підприємств у зв'язку з низькою оплатою праці росіян. Судячи із повідомлень, необхідно якомога швидше здійснити намічене поліпшення заробітної плати, так як за існуючим до цих пір положенням майже весь заробіток утримується на податки, так що російським робітникам залишаються лише незначні кишенькові гроші. Росіяни часто говорять, що вони не знають навіщо вони працюють, оскільки їх праця майже не оплачується. До того ж керівники підприємств відмічають, що у зв'язку з такою оплатою праці у росіян, звичайно, не має ніякого стимулу до підвищення продуктивності. Це виражається в озлобленні, у відсутності зусиль до поліпшення праці..."⁷⁸

30 червня 1942 р. з'явився черговий документ, "Постанова Ради міністрів по обороні рейху про умови використання східних робітників", котрий стосувався регулювання оплати праці "остарбайтерів". Зміни та доповнення, зафіксовані в ньому, спрямовувались на ще відвертіший визиск. Зокрема, не передбачалась виплата заробітної плати на період хвороби, а також будь-які надбавки за позаурочну працю, за роботу в неділю, свята та вночі. Заборонялась виплата коштів на відрядження, а "соціальні надбавки та соціальні платежі усіх видів, якими користуються німецькі робітники, не повинні [були] враховуватись при визначенні порівняльної оплати."⁷⁹

Особливо це стосувалося промислових робітників. Із загальної суми їх заробітку скрупульозно враховувались також затрати на одяг, взуття, погашення накладених штрафів.

Сама ж таблиця оплати праці "східних робітників"⁸⁰ мала такий вигляд:

Брутто - заробітна плата, порівняна з німецьким робітником (погодинна оплата, акордна оплата, преміальна оплата від більше, ніж - до)	Оплата праці східного робітника			Східний податок (§ 10)
	Всього за робочий день (§ 3, абз. 2)	З них належить утриманню за житло і харчування	Належить виплаті на руки	

В німецьких марках	В нім. марках	В нім. марках	В нім. марках	В німецьких марках
--------------------	---------------	---------------	---------------	--------------------

А. Таблиця денної оплати праці

До 1,40	1,60	1,50	0,10	-
2,00 – 2,15	1,85	1,50	0,35	0,20
4,10 – 4,25	2,55	1,50	1,05	1,60
6,00 – 6,20	3,05	1,50	1,55	3,00
10,00 – 10,25	3,20	1,50	2,40	6,05
12,75 – 13,00	4,45	1,50	2,95	8,25
		[...]		

Б. Розрахункова таблиця при тижневій оплаті праці

до 9,80	11,20	10,50	0,70	-
15,05 – 16,10	13,30	10,50	2,80	2,10
30,80 – 32,20	18,55	10,50	8,05	12,60
50,75 – 52,50	23,45	10,50	12,95	27,30
75,25 – 77,00	28,35	10,50	17,85	46,55
89,25 – 91,00	31,15	10,50	20,65	57,75
		[...]		

В. Розрахункова таблиця при місячній оплаті праці

до 42,00	48,-	45,-	3,-	-
60,00 – 64,50	55,50	45,00	10,50	6,00
100,57 – 105,00	69,00	45,00	24,00	33,00
150,00 – 156,00	84,00	45,00	39,00	67,50
240,00 – 247,50	105,00	45,00	60,00	33,50
300,00 – 307,50	117,00	45,00	72,00	181,50
382,50 – 390,00	133,50	45,00	88,50	247,50

Як бачимо, із зароблених 390 марок “східний робітник” міг отримати на руки лише 88 марок 50 пфенінгів – 22,5 % від заробленого.

У принципі, зарплата нараховувалась також “остарбайтерам”, котрі працювали в сільській місцевості. Однак в аграрній сфері діяла складна система нарахувань, що приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості. Наголос робився на натуроплату (доречно сказати, що й німецькі робітники, котрі працювали в сільському господарстві, нерідко отримували свій заробіток “натурою”). “...І дійсно, якщо військовополонений чи “остарбайтер” потрапляв до селянина чи лісника, то фактичне забезпечення харчуванням та ночівлею лягало на

них як на роботодавців”.⁸¹ Крім того, на власника дешевої робочої сили покладалось забезпечення працюючих одягом та взуттям.

“...Я з фабрики утік і мене узяли до хазяїна. Мені тут добре. Дав мені 3 штанив, 3 рубашки, 3 піджачки... Я прийшов до нього голий, усе погоріло, тільки zostавсь ватний лейбик і робочі штани”.⁸² (З листа сина Лукерії Атаманюк, с. Богданівка Базалійського району).

Але таких схвальних відгуків про своїх господарів з боку “остарбайтерів” зовсім небагато. Бауери, подібно до промислових рабовласників, теж вперто не бажали розкошелюватись, хоч відомі випадки, коли поряд з “натуроплатою” вони платили “східним робітникам” й грішми. Той же син Лукерії Атаманюк повідомляв у листі, що хазяїн виплачував йому по 15 марок у місяць.

Інший “остарбайтер”, Володимир Ганевич із с. Блажівки Самгородоцького району, працюючи на польових роботах, заробляв, як свідчать документи, ще більше – по 40 рейхсмарок у місяць.⁸³

Біда тільки, що за зароблені гроші практично нічого не можна було купити, хіба що пляшку-дві лимонаду чи пива, невелику кількість моркви або брукви. На інше просто не вистачало коштів – “кусалися” ціни. Та й карткова система, запроваджена в рейху, не поширювалася на “східних робітників” – Німеччина не була зацікавленою в підвищенні їх купівельної спроможності, оскільки для цього у неї явно не вистачало товарів.

“...Получаю у місяць 13,50 марок, але за них нема що купити, бо тут усьо на карту купують, а нам не дають картів”.⁸⁴ (Із листа Василя Радійчука, с. Козодавинці Староушицького району).

“...В город нас пускають, а хоч і пускають, то нічого нам не продають, навіть шпильки ніякої...”⁸⁵ (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки того ж району).

Для пограбування “остарбайтерів”, котрі працювали на промислових підприємствах і мешкали у виділених для них таборах, застосовувався й інший ефективний засіб, успішно випробуваний у великих гетто, – зарплату виплачували “не рейхсмарками, а спеціальними “табірними марками”... їх приймали тільки в табірному ларку плюс, можливо, в деяких магазинах (де можна було купити нитки, голки, гудзики, гребінця; із “їжі” – сіль, гірчицю, лимонад, пиво, а деінде й півбухінця хліба)”.⁸⁶ Такі гроші

були ще більш обезціненними, не підкріплювались ніякими банківськими активами.

Із листа Михайла Ставицького, с. Драганівка Чемеровецького району:

“...Получаю одну марку в день і то табірну, за неї можна купити тільки пива, а більше нічого... В городських магазинах є багато дечого, тільки продається на карточки, а карточок нам не дають”.⁸⁷

Із листа Федора Чемеча, м. Чемерівці:

“...Тут в нас 300 гр. хліба три марки коштує. Це табірна ціна, а в городі набагато менше, але на картки, то ми з города з кооперації не можемо дістати... А по-друге, що немає грошей.”⁸⁸

Існували й більш вишуканіші форми глуму. За свідченням Олексія Мазура із с. Копіївки Дашівського району, німці часом “видавали зарплату” “остарбайтерам” навіть у місцях їх покарання, зокрема, в концентраційному таборі під Мюнхеном, де він опинився влітку 1942 року за втечу із заводу BMW. Але що то був за “заробіток”...

“У неділю в’язнів шикували на плацу і... виплачували гроші: по одній марці отримували всі, крім росіян. Росіянам давали половину – 50 пфенінгів. Процес затягувався на весь день. Під вечір ноги дерев’яніли від стоянки на одному місці. Спочатку зачитували півністю прізвище й ім’я в’язня, а також його національність. Після цього треба було підійти до столу, карбуючи крок. Далі виструнчитися, отримати зароблене, а наостанок низько вклонитися і дуже чітко вимовити два слова – “данке шьон”, що означає “дякую”. Ось тільки гроші ті були липові, точніше з олова. За такі монети із зображенням навхрест лопати, кирки і кайданів з ланцюгами, зрозуміло, нічого не можна було купити. Над нами просто насміхалися і водночас змушували з ранку до вечора стояти...”⁸⁹

Ще одним дієвим методом пограбування стало так зване зберігання зароблених коштів на ощадних книжках. Про їх існування “остарбайтери” навіть не здогадувались, а, проте, вони, починаючи з середини 1942 року, заводились на більшість працюючих. Тільки “вклади” вносили не самі робітники, а їх власники.

Оформлення внесків здійснювалось за допомогою спеціальних знаків, схожих на поштові марки, що вклеювалися в книжку. Номінал такої “марки” червоного кольору прирівнювався до однієї рейхсмарки, синього – п’яти.

Офіційно книжка називалася “Ощадною карткою робітників з Сходу”. Всі надписи, зроблені в ній, були надруковані чотирма мовами: німецькою, українською, російською, білоруською. Про умови заощадження в ній повідувалося таке:

“Сума, яку являють поліплені в ощадній карточці значки, рахується вкладчикові його власністю у валюті його батьківщини. Кожен банк на батьківщині робітника виплачує йому, або особі, названій в ощадній карточці, заощаджені гроші разом з відсотками, які обраховуються на підставі окремих приписів. Повноважність на одержання грошей може бути провірена. Ощадну карточку треба подати задля виплати найпізніше 31 грудня 1950 року”.⁹⁰

Серед документів, які зберігаються в Державному архіві Вінницької області, вдалося розшукати “Ощадну картку” уродженки с. Будкова Хмільницького району Ксенії Вознюк, яка з березня 1942 року по березень 1945 року працювала в Німеччині в сільському господарстві. За цей час вона “заощадила” 161 рейхсмарку.⁹¹

По-суті, її заощадження, відкладені на книжку заощадження інших “остарбайтерів”, були своєрідною позикою військового часу, взятою в поневоленого населення ворожої країни, повернення якої насправді не передбачалося фінансово-економічними службами нацистського рейху, хоч для годиться кінцевий термін повернення цієї позики і обумовлювався (наприклад, у згадуваній “Ощадній картці робітників з Сходу” – до кінця 1950 року).

В значній мірі можна вважати грабунком і запроваджене наказом міністра праці від 4 березня 1942 р. *соціальне страхування* “остарбайтерів”. Згідно нього підприємці зобов'язувались виплачувати в місцеві чи заводські лікарняні каси по 4 рейхсмарки за кожного працюючого. Такі кошти вони дійсно платили. От тільки брали їх не з власної кишені, а із заробітку тих же “східних робітників”.

Про відносну справедливість заробітків “остарбайтерів” заговорили лише в кінці війни, коли цінність робочих рук незрівнянно зросла. Тоді постановами Ради міністрів по обороні Німеччини від 25 березня та Генерального уповноваженого по використанню робочої сили від 26 березня 1944 р. “остарбайтерів” вперше офіційно зрівняли в питаннях зарплати та умов утримання з іншими іноземними робітниками,⁹² але ні в якому разі не з німцями. До того часу про ніяку “зрівнялівку” мова взагалі

не йшла, якщо не брати до уваги окремі висловлювання та пропозиції з боку “розенбергівського” Міністерства у справах східних територій та “шпеєрівського” Міністерства військової економіки і озброєнь – обидва пропонували послабити дискримінацію “остарбайтерів”, поліпшити харчування, підвищити зарплату, відмовитись від колючого дроту в таборах і т. д. Однак, ці, безумовно, слушні побажання нівелювались непоступливою позицією більш могутніх інституцій – Націонал-соціалістичною партією Німеччини та Імперською службою безпеки.

Прийняті 25 та 26 березня 1944 року документи проголошували не лише “рівність” “остарбайтерів” з іноземними робітниками. Вони дозволяли відтепер доплату “остарбайтерам” за роботу “у святкові дні німецького народу”.⁹³

Більше того, як йшлося у постанові Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, на “східних робітників” поширювалися положення “про оплату за вимушені простои, винагороду за роботу у несприятливих погодніх умовах, про відшкодування заробітку при втратах від повітряних нальотів” і, навіть, приписи “про виплату премій за вдосконалення та раціоналізацію виробничих процесів”.⁹⁴

Однак, ці нововведення у більшості випадків залишилися лише на папері. До конкретної реалізації справа так і не дійшла.

Як бачимо, грошові та соціально-страхові розрахунки з “остарбайтерами” виявились не чим іншим, як ефективним засобом тривалого зухвалого пограбування каторжан, в тому числі каторжан-подолян.

Отже, в Німеччині “остарбайтери” використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга, всюди, за окремими винятками, піддаючись нещадній експлуатації та приниженню. Умови їх життя і праці були нестерпними, рабськими, а сама праця загалом малопродуктивною, у більшості випадків зводилась до виконання простих, “чорнових” операцій, що гальмували підвищення ефективності виробництва. Отримання роботодавцями необхідного продукту досягалось за рахунок максимальної тривалості робочого дня примусових робітників і такої ж експлуатації.

Оплата праці “східних робітників” була чисто символічною, відверто грабіжницькою.

Отримання зиску досягалося також й іншими методами: шляхом заборони різних соціальних надбавок до зарплати, введення надміру високих відрахувань із заробітку, запровадження системи різноманітних штрафів та страхувань, ведення розрахунку не підкріпленими ніякими активами грішми тощо.

Максимальне пограбування примусових робітників із Сходу було таким же пріоритетним в політиці нацистської держави, як і отримання в результаті рабської експлуатації працюючих необхідного суспільного продукту.

---

¹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 31.

² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 137.

³ Україна сниться... - С. 35.

⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 137.

⁵ Україна сниться... - С. 117.

⁶ Там само; - С. 70.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 137.

⁸ Там само.

⁹ Пам'ять заради майбутнього. Спогади / Вид. 2-е, доп. - К., 2003. - С. 412.

¹⁰ Україна сниться... - С. 35.

¹¹ Там само; - С. 57.

¹² ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 479.

¹³ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 342.

¹⁴ Retlinger G. The House Build on Sand. - London, 1960. - P. 271.

¹⁵ ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

¹⁶ Україна сниться... - С. 130.

¹⁷ Там само; - С. 101.

¹⁸ Там само; - С. 62.

¹⁹ Там само; - С. 113.

²⁰ Там само; - С. 120.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2.

²² Повесть об остарбайтере... - С. 29.

²³ ДАВО, Ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

²⁴ Пам'ять заради майбутнього... - С. 259.

²⁵ Bundesarchiv, Koblenz. - РВ 19 / 2148. - F. 224.

²⁶ Національний архів Республіки Білорусь (далі НАРБ), Ф. 379, оп. 1, спр. 25, арк. 2.

²⁷ Україна сниться... - С. 65 - 66.

²⁸ Там само; - С. 62.

²⁹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 7.

³⁰ ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.

³¹ ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 480.

³² ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

³³ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.). - С. 84.

- ³⁴ *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине... - С. 98.
- ³⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 54.
- ³⁶ Там само; - С. 173: 3 посиланням на лист шефа гестапо Мюллера "Про участь партії у спостереженні за іноземною робочою силою " від 05. 09. 1942. - Центр зберігання історико-документальних колекцій, Москва (далі: ЦЗІДК), ф. 1232, оп. 1, спр. 191.
- ³⁷ Там само; - С. 174.
- ³⁸ Україна сниться... - С. 19.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1911.
- ⁴⁰ *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. - 494 s.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127.
- ⁴² З листа Т. С. Чернявської, надісланого на адресу Державного архіву Вінницької області, вхід. № 18 / 1 від 22.02. 2007 р.
- ⁴³ Україна сниться... - С. 55.
- ⁴⁴ Там само; - С. 129.
- ⁴⁵ Там само; - С. 14.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3.
- ⁴⁷ Україна сниться... - С. 29.
- ⁴⁸ Там само; - С. 40.
- ⁴⁹ Там само; - С. 34 – 35.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1886.
- ⁵¹ Україна сниться... - С. 15.
- ⁵² Там само; -С. 10 – 11.
- ⁵³ Повесть об остарбайтере... – С. 8; 10; 13, 14.
- ⁵⁴ *Роговий О.* Соб у вогні. – С. 16.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁵⁶ Повесть об остарбайтере... – С. 12, 13.
- ⁵⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 95.
- ⁵⁸ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 166.
- ⁵⁹ Україна сниться... - С. 13.
- ⁶⁰ Там само; - С. 35 – 36.
- ⁶¹ Там само; - С. 110.
- ⁶² *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 154.
- ⁶³ ЦДАВО України, ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 38, арк. 38 – 39.
- ⁶⁴ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 29.
- ⁶⁵ Великая Отечественная война 1941 - 1945 / Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 816.
- ⁶⁶ Там само; - С. 815.
- ⁶⁷ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 31.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 38, арк. 40.
- ⁶⁹ *Homse Ed. L.* Foreign Lalor in Nazi Germany. – P. 259 – 261.
- ⁷⁰ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 154.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 89.
- ⁷² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1 – 5.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1 – 3.
- ⁷⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1 – 6.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1 – 4.
- ⁷⁶ Україна сниться... - С. 104.
- ⁷⁷ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 291 – 292.

- ⁷⁸ Bundesarchiv, Koblenz - P 58/158. – F. 208.
⁷⁹ НАРБ, Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11.
⁸⁰ Там само; - Арк. 12 – 14.
⁸¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 154.
⁸² Україна сниться... - С. 11.
⁸³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1 – 4.
⁸⁴ Україна сниться... - С. 104.
⁸⁵ Там само; - С. 86.
⁸⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 155.
⁸⁷ Україна сниться... - С. 118.
⁸⁸ Там само; - С. 123.
⁸⁹ Голос України. – 2007. – 5 жовтня.
⁹⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1 – 6.
⁹¹ Там само.
⁹² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 55.
⁹³ Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36/348. – F. 109 –110.
⁹⁴ Там само.

4.4. Соціально-побутові умови життя “остарбайтерів” у нацистському рейху

4.4.1. Голодне існування

Та найбільше діяло “остарбайтерів” не безгрошів'я. Значно серйознішою і дуже гострою проблемою стало *відсутність належного харчування*.

Воно було вкрай незадовільним, а то й жахливим. Кількість калорій, що споживав “східний робітник” за день, дозволяла лише підтримувати життя, але не давала сил для праці. Про це навіть йшлося в одному з таємних німецьких документів – “Пропозиціях Головного командування вермахту Генеральному уповноваженому по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників”, датованому 25 березнем 1942 року:

“...Із повідомлень інспекцій озброєння і земельних бірж праці випливає, що прибулі здоровими і міцними росіяни при таких умовах харчування вже через кілька тижнів обезсилюють і в подальшому не можуть працювати на повну силу... Мінімальні норми, що видаються, служать лише для підтримання життя...”¹

Стосовно норм харчування, то вони зафіксовані в іншому документі, прийнятому 12 березня того ж року, – "Розпорядженні німецького міністерства продовольства про забезпечення харчування радянських військовополонених та цивільної робочої сили в Німеччині".

"Продовольчі норми в таборах військовополонених і поза ними в робочих командах, включаючи сільське господарство, – констатувалося у ньому, – складають: хліб у складі 72 % житнього борошна грубого помелу, 28 % повноцінного цукрового жому – 2600 грамів на 7 днів... М'ясо – 250 г на 7 днів (м'ясні порції по можливості видаються кониною та несортним м'ясом)... Масло – 130 г на 7 днів... Бруква – 16500 г на 7 днів... Картопля – 3000 г на 7 днів... Квашена капуста – 275 г на 7 днів...

Вищезгадані продовольчі норми для військовополонених діють як директивні і для продовольчого забезпечення **російських цивільних робітників...**"²

Отже, *"остарбайтерів" постійно мучив голод, який виснажував організм подібно важким хворобам.*

"Відносно харчів, то дуже погано... Нас кормлять раз на добу. Одну миску супу і 250 гр. хліба".³ (3 листа з Німеччини Дмитра Ткачука, с. Джулинка Джулинського району).

"...Нам тут... дають вдень баланду з кропиви, а ввечері також баланду і дають 200 грам хліба на добу. Так мені добре..., як дяді Миколі в Умані [*очевидно військовополоненому Уманського концтабору. С. Г.*]. Поправляюсь..., як моя бабуся перед своїм кінцем".⁴ (3 листа Домки Притуляк, с. Серединка Джулинського району).

"Працювала я на фабриці "Адольф Вольф", що виготовляла меблі, – згадує колишня "вільна російська робітниця" подолянка Г. Т. Лівіцька. – ...Харчували нас погано. Хліба на добу видавали 200 грамів, а гарячу страву – двічі на день: вранці каву без цукру, на обід – брукву... Одного разу мене побив табірний начальник за те, що я не хотіла їсти "суп", у якому плавали черв'яки..."⁵ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спичинці Плисківського району).

"...Я тут так жию, як жили люди в 33 році..."⁶ (3 листа Сімона Сивака, с. Борсуки Староушицького району).

"Шматок чорного, як земля хліба, літр "гарячої брукви" – такою була щоденно наша їжа."⁷ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

“...З горем навпіл якось дотягнув до вечора. Це ж не жарти – весь день бути голодному... На вечерю дали шістсот грамів хліба і по двадцять п'ять грамів ковбаси, маргарину і півлітру бруквеного супу – смердючу рідину – воду і брукву без всякої приправи. Але голод – не свій брат... Потрібно їсти, що дають. І я з'їв все, що дали, завтра ще дадуть. Але я помилився. Вранці отримав всього-навсього півлітру бурої рідини, котру називали кавою. Вчора була середа і ті шістсот грамів хліба мені видали до кінця тижня. Випив я ту бурду і ще гірше їсти захотілось. Добре, почекаю обіду... Але надії мої на обід не оправдались, отримав півлітри супу пісного, ще гіршого, чим із брукви. Довелось з'їсти, без хліба – і на завод – до дванадцятої ночі... Я вже зараз голодний, а попереду 10 годин роботи без їжі...

До неділі, вихідного дня, я жив тільки бруквою і шпінатом... У неділю отримав тижневий пайок: кілограм і двісті грамів хліба, по п'ятдесят грамів ковбаси, мармеладу і маргарину, що за день і спожив. На понеділок і на весь тиждень нічого не залишилось...”⁸ (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

“...Через недоїдання ми падали з ніг, дехто на очах помирав. Я теж була на межі...”⁹ (Із спогадів В. Іванової, м. Чернівці).

А ось свідчення, так би мовити, стороннього спостерігача, колишнього старшого лікаря таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені доктора В. Єгера. Описуючи продовольче забезпечення “східних робітників” у таборах Зойманштрассе, Гіперштрассе, Германштрассе, Капітан-Леманштрассе, Лехеншульс, Кремерплац та інших, він відзначає, що харчування “східних робітників” було абсолютно недостатнім. “Східні робітники” отримували 1 тис. калорій у день, менше, чим мінімум для німців. У той час, як німецькі робітники, зайняті на важких роботах, отримували 5 тис. калорій, “східним робітникам”, котрі виконували ті ж роботи, видавалось у день тільки 2 тис. калорій. “Східні робітники” отримували їжу лише два рази на день і свою порцію хліба. У тому числі один раз їм видавався рідкий водянистий суп.

План забезпечення передбачав невелику кількість м'яса на тиждень. Замість нього дозволялось видавати тільки неповноцінне м'ясо, яке було або туберкульозним кінським, або ж забракованим ветеринаром. Саме таке м'ясо варилось у супі...”¹⁰

При цьому німецький спеціаліст забув підкреслити, що таке “меню” було схвалене вищим нацистським керівництвом, зо-

крема, рейхсмаршалом Герінгом, який, виступаючи на таємній нараді 7 листопада 1941 р., цинічно заявляв, що проблему харчування радянських робітників можна легко розв'язати за допомогою самої тільки капусти та брукви. Хто відмовлятиметься працювати, того слід позбавляти будь-якого харчування, а впертих – розстрілювати на місці.

Заради об'єктивності слід послатись і на дані досліджень німецького вченого У. Герберта, що містяться в його праці "Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третього рейху". Цей дослідник наводить дещо відмінні від вищеназваних норми харчування бранців зі Сходу (див. таблицю):

Норми харчування радянських військовополонених та цивільних робітників

(1941-1942, калорій / день) ¹¹

<i>Категорія праці</i>	<i>04.12.1941</i>	<i>17.04.1942</i>	<i>06.10.1942</i>
Легкі роботи	2540	2070	2283
Важкі роботи	Немає даних	2447	2673
Гірник у шахті	Немає даних	2993	3145

Не може не впадати у вічі, що дані У. Герберта помітно вищі за показники, про які говорить В. Єгер. Проте, інформація в обох джерелах відповідає істині. Тільки відомості, названі в таблиці, – це кількість калорій, яку мали споживати "остарбайтери" за день теоретично, а цифрові дані доктора В. Єгера – скільки вони споживали їх реально.

Із таблиці У. Герберта також видно, що найважче "остарбайтерам" доводилося у проміжок часу з 17 квітня по 6 жовтня 1942 р., коли раціони були найбільшійшими. Це пояснюється тим, що в той період були зменшені норми харчування і для самого німецького населення. Однак після 6 жовтня становище для німців поліпшилося – вони знову повернулися до показників, які діяли раніше. Раціони ж "східних робітників" підвищилися тільки на десять відсотків. Але це не вирішувало проблеми голоду, який ставав хронічним.

"...Вже більше як рік щодня голодний...", ¹² – писав у 1943 році з Німеччини Степан Побережнюк із с. Борсуків Староушицького району.

"...Живем погано. Найгірше то, що дають дуже мало їсти. Сьогодні обід: пошті одна вода, пообідав і голодний, як собака... У нас в тюрмі лучше годували, як тут... Я зараз багато худіший, як з тюрми вийшов..."¹³ – повідував звідти ж 10 січня 1943 р. Павло Драгомерецький (с. Рункошів Староушицького району).

Нерідко "остарбайтери" використовувались на розбиранні завалів зруйнованих союзницькою авіацією міських кварталів. Тоді серед руїн часом знаходили рештки продуктів харчування. Не дивлячись на те, що вони, як правило, були непридатними для споживання, "ми, – за словами В. А. Корнійчука (с. Цибулів Монастирищенського району), – від голоду запихали їх у себе. Німці над нами сміялися, що ми їмо, як свині, а в табір продукти нести заборонялось..."¹⁴

Дещо кращим стосовно харчування було становище "остарбайтерів", які працювали у селі, але вони теж постійно недоїдали.

"...Мій хазяїн поганий... А хазяйка, то дуже погана. Нічого мені не дають..."¹⁵ – повідомляла Софія Конопчук із с. Шатерників Славутського району.

"...Годує хазяїн нехорошо... Як цивільно-пленних... Мусимо і за тим робити..."¹⁶ (3 листа Василя Середи, м. Шепетівка).

"...Живу я у того ж жуліка. Раз тікав. Але як ще буду тікати, то уже не вернуся назад. Тому що робити дуже багато, від п'яти ранку до десяти вечора, а їсти так, як котові... Хазяї дуже і дуже погані".¹⁷ (Із листа Петра Юрця, с. Кусиківці Літинського району)

Та все ж у селі ще можна було якось вижити. Тому потрапити сюди прагнув чи не кожен "остарбайтер". Повернення назад на фабрику сприймалось "східними робітниками", в тому числі хліборобами-подолянами, як ще одна трагедія у їх житті:

"...Я з Оляною була в бауера тиждень, а тепер знов сюди забрали. Як сказали іти на фабрику, то так як на смерть, не хотіла іти..."¹⁸ (3 листа Параски Мельник, с. Вахнівці Староушицького району).

Чимало "остарбайтерів" через найменшу провину, але головним чином через невдалі спроби втечі з неволі, опинялись у штрафних та концентраційних таборах, де умови життя і праці були ще жахливішими, а харчування – ще жалюгіднішим.

"[На вечерю] нам дали зварений на одній воді суп з червоного буряка без будь-яких слідів масла. І без хліба... До цього

супу не міг повернутися... Вранці – двісті грамів хліба – добова порція і півлітри бурди під назвою “кава”. На обід – три картоплини. На вечерю – знову буряк. А робота важка: займались демонтажем обладнання. Ой, нелегка це справа – зняти верстат із фундамента вагою не менше тонни і вручну завантажити на машину при такому харчуванні...”¹⁹ (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

“...Вранці нам видавали по 1 стакану кави і 50 г хліба. На обід нам привозили в кар’єр 250 г хліба на день і півлітри баланди. Це була вода, чимось зафарбована, і там плавали курочки брукви, каляраба, штик-риби, коли щось кинуть для навару...”²⁰ (Із спогадів В. А. Корнійчука, с. Цибулів Монастирищенського району).

Нерідкими були випадки, коли годували взагалі раз на добу – “увечері декількома картоплинами в мундирах...”²¹

Ось чому, “...виходячи вечором із блоку на перевірку, в’язні бігли до сміттевої ями біля кухні. [Ім] не дозволялось туди ходити, за це сильно били. В’язні хапали все, що знаходили і їли гнилоту. Дуже сильно отруювались і через декілька днів потрапляли в крематорій...”²² (Із спогадів В. А. Корнійчука).

Примусова праця на голодному пайку вимотувала жили, постійне недоїдання забирало останні сили. Це, врешті, змушувало висловлювати занепокоєння й самих німців. Але новітніх рабовласників не стільки турбувала доля їх рабів, як те, що через фізичне виснаження вони були не в змозі забезпечити очікувану продуктивність праці, що красномовно підтверджує лист представника акціонерного товариства Круппа (про крайній ступінь виснаження радянських людей, зайнятих в промисловості Німеччини).

“За останні дні ми констатуємо, – говорилося у ньому, – що постачання використовуваних тут росіян настільки мізерне, що люди слабшають день від дня. Нагляд показав, що окремі росіяни не в змозі, наприклад, бездоганно натягувати прокатну сталь внаслідок недостаньї фізичної сили. Точно таке ж явище спостерігається на решті робочих місць, на яких зайняті росіяни.

Якщо ми не подбаємо про поліпшення постачання в такому обсягу, щоб від людей можна було вимагати нормальної продуктивності, то залучення цих людей з усіма затратами, які випливають з цього, було даремним. Так само я не вважаю за потрібне приймати нових росіян, якщо вони будуть вважатися за

мною як продуктивні робітники, але я від них не зможу чекати ніякої продуктивності..."²³

Лише 26 січня 1945 р. з'явився циркуляр Гімmlера, в якому йшлося про те, щоб "зрівняти остівців із "другою категорією" іноземних робітників (французи, бельгійці, голландці). Циркуляр гестапо погрожував начальникам таборів у випадку невиконання... рішень не тільки зміщенням із посади, але й запрототренням у концтабір (за крадіжку продуктів)..."²⁴ Проте, табірне начальство всіма правдами і неправдами все-таки зуміло не виконати його...

Отже, голод серед "остарбайтерів" був штучно організованим повсюдним явищем, одним із проявів нацистської людиноненавистницької політики. Він виявився чи не найважчим випробуванням для каторжан, спрямовувався на їх поступове фізичне і моральне знищення як представників "неповноцінної раси".

4.4.2. Щоб вижити...

Рятуючись від голоду, бранці часто зверталися по допомогу до рідних – з проханням вислати сухарів, круп, жиру, цукру тощо. Особливою пошаною користувався тютюн, що служив за своєрідну обмінну валюту. За нього можна було виміняти найнеобхідніші продукти харчування і, навіть, хліб.

"...Тут хто має тютюн, то їсть хліб..."²⁵ – писала батькам із робочого табору "Ремшейд" Франя Олійник (с. Бакота Староушицького району).

"...Якщо є можливість, висилай більше тютюну, так як моє життя залежить від нього..."²⁶ – благав дружину з далекого Гейнесдорфа В. Крайчак (с. Калюс Новоушицького району).

Допомога з дому дійсно надходила, але вона не вирішувала проблеми. По-перше, вага посилки не могла перевищувати 250 грамів, по-друге, їх доставка була нерегулярною, по-третє, не кожен міг спорядити і відправити навіть таку посилку, особливо з тютюном. Тому проблему гострого дефіциту їжі "остарбайтерам" в основному доводилось вирішувати самотужки.

Так, більшість з них в години відпочинку ходили на підробітки чи шукали інших шляхів порятунку:

"...Голод добиває. Після роботи із сусідом по ліжку ходили

на підробітки. Дивимось біля якого будинку вугілля лежить, напрошуємось поносити. Дадуть поїсти, з собою по шматку хліба, самі по карточках отримують. А то ще ходимо на станцію на товарний двір, де овочі розвантажують. Під вагон залізимо і сидимо, осінні сутінки нас приховують. Що на землю впало – то вже наше...”²⁷ (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

Дехто звертався по допомогу до німецьких сімей, котрі не були обділені людяністю:

“...Сьогодні субота і я ходила з Іриською до одного німця картоплі вибрати... Добрі ці люди, що ми у них робили. Ми прийшли, то нам дали їсти і ішли, то теже дали їсти – хліба і кофій і ще у байрак по два кусочки, по троє яблук і по 5 сливок...”²⁸ (З листа з Німеччини Параски Мельник, с. Вахнівці Староушицького району).

“...Ходив пару разів до Альтманів. Погодують, із собою дадуть кусень хліба, але, бачу, такий гість їм не дуже подобається. І взагалі, німці не такі люди, щоб годувати когось даремно, і я більше до них не ходив...”²⁹

Декому щастило знаходити бодай мінімальну підтримку з боку іноземних примусових робітників та військовополонених, умови утримання яких разюче відрізнялися від становища радянських полонених:

“...З куривом не було проблем... Нас постачали англо-американські льотчики, збиті над територією Німеччини... Табір їхній стояв у полі – кілометрах в двох від міста... Раз у два тижні доводилось вивозити сміття звідти... Льотчики по “абцайхену” [знаку “Ост”. С. Г.] відразу впізнавали в мені союзника. Надарують сигарет, тютюну, печива. Взагалі це їм було заборонено, але адміністрація табору в півока на це дивилась, самі там паслись. Жилось їм добре. Не працювали. Годували добре. Отримували посилки від Міжнародного Червоного Хреста...”³⁰

“...Потрапила в чисто фашистську сім’ю. Хазяїн часто шмагав мене нагайкою на фермі... Їсти взагалі майже не давали, в очі дивилися, аби я не брала їжу зі столу. Виручав польський хлопчик, який приховував недоїдки для мене”.³¹ (Із спогадів Надії Марченко, м. Чернівці).

Багатьом українцям та росіянам доводилось купляти хліб за спекулятивними цінами (по 10 марок за фунт) у тих же іноземних примусових робітників, зокрема, французів.³²

Багато хто виживав за рахунок взаємної підтримки:

“...Кожного вечора, перед тим, як йти... вечеряти, ми пили молоко. В корівнику в нас була захована кружка. Один п'є, інший караулить...”³³ (Із спогадів І. П. Осаулка).

Нерідко траплялося, що робітники зі Сходу жебракували, просячи у перехожих шматок хліба...³⁴

Дехто сподівався, що мукам каторги буде покладено край у разі втрати працездатності, а тому йшов на навмисне самокаліцтво, як, наприклад, односельчанин і ровесник І. П. Осаулка Сергій Кравчук:

“...Сергія ми не бачили ніколи – ні в будні, ні в неділю... Кажали, що його господар навіть у неділю заставляв його працювати. Можливо це і так, тому що саме в цей день з ним сталося нещастя. В цей день він рубав дрова і відрубав чотири пальці на лівій руці. Дуже сумнівно, щоб це був нещасний випадок... Після виздоровлення його відправили додому, проте далеко він не заїхав. У місті Бреслау якась комісія вирішила, що він і без пальців може бути корисним для великої Німеччини і відправили кудись в інше місце, де він і пробув до кінця війни...”³⁵

Щоб вижити, чимало із “східних робітників” змушені були їсти навіть листя дерев, різні покидьки...

Але, насамперед, жадливе харчування змушувало доведених до крайнощів людей *крати*.

Ще раз скористаємось спогадами подолянина І. П. Осаулка:

“...Зустрів мене знайомий поляк Вацек: Хочеш заробити буханець хліба? Господи, та хто ж не хоче.

Що за робота?

Пішли зі мною в місто, там побачиш. Не доходячи метрів десяти до хлібного магазину, зупинились, і він розповів, що я повинен робити. Мені потрібно стояти біля входу дверей і стежити за перехожими, а він зайде в магазин. Якщо мною буде помічено, що хтось хоче зайти в магазин, я повинен зайти до нього першим... Це буде сигналом, що хтось йде за мною. Гарантія безпеки стопроцентна. Так і зробили. Не минуло й хвилини, як Вацек вийшов з буханцем хліба. Візьми, це тобі.

Очі відмовлялися вірити. Буханець свіжого м'якого ароматного хліба, і це мені задарма. Це ж життя, порятунок від голоду. Навіть не наважуюсь взяти. Бачачи мою розгубленість, Вацек похлопав мене по плечу: бери, це тобі, а собі я зараз теж роздобуду... Моєму подиву не було меж, коли з іншого магазину через хвилину Вацек знову вийшов з буханцем хліба. Спершу я не звернув уваги на тоненьку дерев'яну паличку метрової дов-

жини, а це і є основний засіб виробництва. Чи ж можна при допомозі гнучкого прута вкрасти дві буханки хліба? Виявляється – можна, не лише сам хліб, а хлібні картки. Знову загадка? Де ж вони лежать так близько, що їх можна вкрасти? Виявляється, що лежать близько і їх можна вкрасти.

Кажуть, що геніальний винахід – простий, так і цей... Скільки мені доводилось бачити – хлібні магазини знаходились завжди в одному будинку з житлом продавця. З парадного входу – магазин, двері якого обладнані автоматичним дзвінком. Коли відкриваєш двері – він дзвенить. У метрі – півтора від прилавка полиці з хлібом, там же стоїть і шкатулка, в яку кладуться відрізані від основної картки талончики на кілограм чи півкілограма хліба... Маючи відрізані талончики, їх можна реалізувати.

Із магазину двері в квартиру продавця, куди він виходить, якщо немає покупців. Про появу відвідувача сповістить дзвінок, а через декілька секунд він виходить. Цього часу Вацек цілком достатньо, щоб прутик, намазаний на кінці вишневим клеєм, запустити в шкатулку і витягнути талончики, що приклеїлись, і тут же на них купити хліб... Якщо ж, зайшовши в магазин, Вацек застає там продавця чи відвідувача, він спокійно поверається і виходить. Ніхто на нього не звертає уваги. Йдемо до іншого магазину. Де-небудь та повезе. Повторюючи періодично такі операції, я мав хліб, навіть маргарин вимінював у своїх, теж десь промишляли..."³⁶

"Крали все – все, що можна з'їсти чи обміняти на їжу: картопляні лушпайки, картоплю, брукву, хліб. Крали завжди – по дорозі на роботу, на роботі, по дорозі з роботи..."³⁷

"...Харчували нас дуже погано – два рази у день так званою "баландою", – читаємо у спогадах Д. Д. Галузинського. – Ми були дуже голодні. Коли проходили колоною мимо поля із посадженою бруквою, робітники не витримували і деякі, ризикуючи отримати по спині декілька ударів гумовим кийком охоронців, намагались вирвати хоч одну чи дві брукви, щоб тут же її спожити..."³⁸

Траплялося, що крали навіть один в одного:

"...Намастивши маргарином шматок хліба, я став вечеряти. З сусіднього ліжка піднявся чоловік. Витягнувши вперед голову, він дивився на мене. А якими очима! Здавалось, ось-ось він на мене накинеться... Я їм, а він дивиться, а до мене не дійшло, що він голодний. Попросив – я дав би. Заховавши хліб під подушку – я ліг... Вранці під подушку, а хліб мій тью-тью десь дівся..."

Ніхто інший, як мій мій сусід. Просити він не відважився. Був впевнений, що не дам. Хліб не така річ, щоб роздавати. Це – життя”.³⁹ (Із спогадів І. П. Осаулка).

“...Досить частими були випадки пограбування “остарбайтерами” продуктових крамниць, пунктів громадського харчування та квартир німців...”⁴⁰

Кожен випадок крадіжки чи спроби на неї жорстоко карався німцями. Причому покарання завжди було неадекватним спричиненій “шкоді”, надміру суворим.

“...Особливо нас потрясла доля Олександри Чоботок, моєї односельчанки, – писала мешканка с. Андрушівки Плисківського району М. М. Осовула. – Разом із подружками, вона взяла трішки брукви, що призначалася на корм худобі. Це помітили німці і заявили в поліцію. Олександрю побили до втрати свідомості. Вона розповідала, що один поліцай бив, доки не втомився, тоді взявся бити другий. Олександра занедужала і через півтора місяця померла”.⁴¹

Про іншу трагедію повідується у спогадах В. А. Корнійчука (с. Цибулів Монастирищенського району):

“...Одного разу прийшла машина з бруквою і мене покликали її розвантажувати. До мене підійшов в'язень і попросив одну брукву, я йому дав. Але в цей час за нами спостерігав черговий есесівець і все бачив. В'язня відправили в сізо, а мене назад на роботу. Увечері на площі відбулася страта. Всім оголосили, що ми злодії. В'язня повісили, а мені присудили 25 різок. При зрості 1.80 я важив 40 кг. На мені м'яса не було, а тільки шкіра і кістки. А коли мене били, то здавалось, що роздроблено всі кістки. Але я продовжував жити”.⁴²

Згідно з розпорядженням керівника одного із заводів міста Лідізгайм було повішано 20 дівчат і одного хлопчика за те, що вони без дозволу взяли по жмені жита.⁴³

Двічі арештовувався німцями за “незаконне привласнення картоплі” Іван Левчук із Старої Синяви.⁴⁴ За три вкрадених моркви місяць провів у тюрмі французького міста Бетюнь Михайло Кондратюк із с. Рожени Жмеринського району.⁴⁵ За крадіжку картоплі став в'язнем концентраційного табору “Бухенвальд” вихованець Якушинецького дитячого будинку Вінницького району Станіслав Вишневецький...⁴⁶

Та яким би жорстоким не було покарання – голод виявлявся сильнішим. Він підштовхував знесилених людей на дії, що в певній мірі принижували людську гідність, моральність.

Отже, виживання в умовах штучно створеного нацистами жорстокого тотального голоду було надзвичайно важким випробуванням для "остарбайтерів". Однак вони проявили виняткову стійкість, волю до життя, використовуючи усі доступні ї, в першу чергу, не аморальні, методи для виживання. Хоч обставини в критичні моменти примушували їх здійснювати дрібні крадіжки, проте такі дії "східних робітників" не можна кваліфікувати злочинними. Це було певне, несанкціоноване рабовласницькою системою, повернення рабами пограбованого у них. Злочином же слід вважати людиноненависьницьку політику нацистів, що поставила мільйони безправних людей на грань страшної голодної смерті.

4.4.3. Голі й босі

Іншою вкрай болючою проблемою була така ж катастрофічна *нестача одягу та взуття*. Про неї йдеться у більшості спогадів "остарбайтерів", їх листах із Німеччини, численних фільтраційних справах.

"...З цим вдяганням горе...⁴⁷ – писала, зокрема, на Батьківщину подолянка Віра Ганчук.

"...На піджаку вже стільки лат, як в наших селі хат...",⁴⁸ – немовби доповнювала її Ганна Буц (с. Ярославівка Меджибізького району).

Причому від даного дефіциту потерпали усі категорії "остарбайтерів", але в першу чергу – промислові робітники.

"...Дуже мені надоїла ця робота, усьо на фабриці. Навіть світа не бачу... Нема у що одягнутися... Нема блюзки, рубашка пірвалася..."⁴⁹ (3 листа з Німеччини Ліди Гарячої, с. Голосків Меджибізького району).

"...Я обірвався чисто. Штани чорні вже порвав. Літник тоже розсипався... Чоботи вже дориваю і не знаю в чому ходити буду,"⁵⁰ – повідомляв із Мюнхена Іван Пастух (с. Чернятка Джулинського району).

"...Одежі не видали ніякої, навіть фартухів не видали."⁵¹ (3 листа з Німеччини Сяні Маципури, с. Губин Остропільського району).

"...Щодо взуття і одежі, то в мене бідненько, тому що домашнє рветься, а нового не дають..."⁵² – інформував батьків із

Дюсельдорфа Іван Закреничний (с. Вовківці Шепетівського району).

"...З одягу за три роки мені видали один костюм, дві сорочки, чулки..."⁵³ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спишинці Плисківського району).

Проте цей мізер зовсім не вирішував проблеми, нагадував лише краплину в морі реальних потреб.

Аналогічним було становище "остарбайтерів", які працювали в сільській місцевості.

"...Що взяла з дому..., вцент порвала. В стайні і біля дров – все в одному. І так налатаю і знов рветься. А чим латати? Хіба бумагою... Дід тут ходить краще, як я..."⁵⁴ (Із листа з нацистської каторги Фросини Коцюк, с. Волиця Йодко Красилівського району).

"...Працюю я в бауера... Вдягнутись, вбратись, то кров з носа ніде не дістанеш нічого... Дорогі родителі, я вас дуже і дуже прошу, вишліт мені... хоч одну спідницю і блюзку..., бо домашнє дориваю і буду мабуть гола ходити..."⁵⁵ (3 листа з Німеччини Ганни Данилович, с. Гавришівка Вінницького району).

"...Роблю я коло корів... Ходжу в таких штанах, що я не можу вам сказати..."⁵⁶ (3 листа з Німеччини Володимира Шенелевича, м. Дунаївці).

"...Я роблю у пана... Чоботи подер і черевики. Ходжу босий..."⁵⁷ (3 листа з Німеччини Василя Герасимюка, с. Авратин Базалійського району).

"...Я робила в одного бауера год, то він мені дав одно плаття і сорочку, то коли я відходила до другого бауера, то він і те забрав..."⁵⁸ (3 листа німецької рабині Ганни Спеціальної, с. Нове Село Антонінського району).

"Одяг східних робітників був явно недостатнім, – свідчив уже згадуваний колишній старший лікар таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені В. Єгер. – Вони спали і працювали у тому ж вбранні, в якому прибули зі сходу..."⁵⁹

"Серйозною трудністю є забезпечення робочим одягом та взуттям російських робітників, – читаємо в одному з донесень поліції безпеки та СД про використання радянських цивільних робітників (донесення № 289, 4 червня 1942 р.). – Вони перебувають лише в тому, що одягнуто на них, обірваному та брудному..."⁶⁰

Нерідко одяг робітників взагалі не відповідав порі року.

Як відомо, багато подолян були схоплені під час облав, засі-

док, каральних акцій. Вони не мали можливості навіть зібратись, насильно відправлялись в Німеччину в тому вбранні, що мали на собі під час арешту чи полонення. Ось чому багато хто прибував на каторгу босим, буквально в одній сорочці.

"...Я була боса, в простому селянському одязі. Талап-талап через усе місто... Перехожі з подивом озирались на мене, певно думали, а що це за страх Божий?"⁶¹ (Із спогадів Любові Драчук, с. Осолінка Літинського району).

Чимало подолян їхали відпрацьовувати в Німеччину, як їм думалось, лише на півроку. А тому ті, котрі відправлялися в далеку дорогу навесні, навіть не вважали за потрібне заpastись шапкою, пальтом, чобітьми, валянками, з приводу чого пізніше гірко картали себе, небезпідставно тривожились:

"...Зима незабаром, вдягнутися і закутатися нема в шо. Виписала собі картку на одяг і завернули, сказали, що нема. Ну й тепер ходити голій... Ви знаєте, що я взяла із дому, а я їхала на 6 місяців. Вже прожила рік і 5 місяців. Так що вам звесно, що вже мені цієї одежі мало,"⁶² – писала рідним із Гроссенгайна Ганна Шинкарук (с. Митківці Меджибізького району).

"...Умови життя не змінилися, но ще напевне буде гірше, бо підходить холодна зима, яка для нас буде дуже страшна. А це тому, що ми всі в літній одежі... Я тут не одна... Нас тут більше як 1000 і усі босі і голі... Туфлі вже пірвала. Синя хустка, то вона вже не синя, а аж біла, так облізла, а біленька вже пірвалась... Тут є такі, що не мають в що вбратись..."⁶³ (3 листа із руссентабору "Бранденбург" Паші Манкевич, с. Лажева Остропільського району).

Ще раз звернемось до свідчень доктора В. Єгера. Він констатує, що майже всі "остарбайтери" "...не мали пальт і тому вимушені в холодну та дощову погоду замість теплого одягу використовувати одіяло".⁶⁴

Воно слугувало і за пальто, і за плащ. От тільки працювати та ходити в ньому було практично неможливо. Та й від холоду захищало далеко не так, як, скажімо, теплий піджак або кожух.

Проігнорувати проблему забезпечення "остарбайтерів" зимовим одягом нацистські власті все ж не змогли. Проте вирішення її покладалось не на німецькі інтендантські служби, а на рідних насильно депортованих у рейх невільників.

У кінці 1942 року на Поділлі з'явилися численні розпорядження та оголошення подібного змісту:

"До голів і старост Іллінецької області.

Робітники, відправлені весною і літом в Німеччину, в більшості випадків не мають з собою зимового одягу...

Старости негайно повинні повідомити всім мешканцям наступне: хто з родичів хоче послати в Німеччину зимовий одяг, той зашиває все в мішок, прикріплює до нього правіску і передає цей мішок негайно старості. Староста складає список, який одяг кожен зокрема надсилає і яка придатність його.

Родичі за відправлений одяг одержують нагороду не більше 250 крб. Установлення суми, що підлягає виплаті, робить Уряд Праці...

Гебітскомісар".⁶⁵

"Ваші родичі, які працюють у Рейху, є в більшості випадків незабезпечені відповідною одежею на зиму. Дається можливість вашим синам і дочкам, сестрам і братам, які працюють в Німеччині, доставити собі при вашій допомозі зимову одежу, яку вони zostавили дома. Німецька влада та німецькі транспортні засоби ідуть вам великодушно назустріч. У вашому інтересі є повністю використати цю одноразову нагоду.

Поспішайте, бо зима перед порогом. Гебітскомісар повідомить вас докладно про всі прописи, які торкаються упакування та роду одягу, а також про збірні пункти. Придержуйтеся їх докладно і поспішайте. Бо в цей спосіб ви дійсно станете в пригоді вашим родичам в Рейху".⁶⁶

Пересилка зимового одягу була винятком із суворого правила, адже надсилати посилки "остарбайтерам" дозволялося вагою не більше 250 грамів.

Та й далеко не весь надісланий теплий одяг дійшов до адресата. Більшість зібраних речей було переадресовано "для солдатів німецької армії, що замерзли на радянсько-німецькому фронті. Кращі ж речі осідали на руках у німецьких чиновників".⁶⁷

Тому ті, хто із цих причин не дочекались життєво необхідної допомоги з дому, змушені були перебувати зиму в тому одязі, в якому приїхали.

"...Живем погано... У нас з нового року стоїть сніг, холодно. Я почуваю роздітий, на роботу ходжу в легенькій піджачку без вати. Ходить цілий кілометр...",⁶⁸ – повідував з ненависного рейху про своє горе Павло Драгомерецький (с. Рункошів Староушицького району).

"...Зима почалася, з 1 січня тримали тяжкі морози 17 днів... Я... ходив у ботах, бо черевики подер..."⁶⁹ (3 листа з Німеч-

чини Федора Гладонька, с. Вахнівці Староушицького району).

"...Я зиму перезимував в куфайці і в кашкеті. Правда, здоров'я пішло, що можна було б прожити 3 – 4 роки... Голова моя чогось боліє і мало залишилося волосся..." ⁷⁰ (3 листа з Німеччини Миколи Золотарьова, с. Курники Волочиського району).

Як можна судити з даного документа, "випробування" негодою та холодом проходило зовсім небезслідно для тих, хто не з власної волі опинився в екстремальній ситуації.

Не бажаючи втратити через простудні захворювання значну кількість дармової робочої сили (адже крім дефіциту одягу відчувалась така ж гостра нестача черевиків, чобіт, валянків, внаслідок чого багатьом робітникам доводилося "йти босоніж на роботу навіть у зимовий час"),⁷¹ німецькі власті були змушені проявити певну турботу також про забезпечення "остарбайтерів" взуттям, хоч загалом катастрофічність становища насильно переміщених зі Сходу мас людей суттєво не змінилася.

Проблему знову ж таки вирішували в дусі нацистського регламенту та традицій. Нещасним видавались (причому ще й не всім і зовсім небезкоштовно) так звані сабо – примітивні човгани на дерев'яній основі, що зовні нагадували черевики. За піддошву у них слугувала дерев'яна колодка чи довбанка з прикріпленим до неї брезентовим або картонним каркасом, під котрий можна було просунути ступню ноги.

Вони були дуже незручними. У них "...не можна було швидко бігти: вони злітали з ніг на ходу. Швидко йти також не було ніякої можливості". ⁷² Переміщуватись у них можна було лише двома способами: високо піднімати ноги і ступати ледь не вертикально, або ж "не відривати ніг від землі на зразок лижника". ⁷³ Через такі особливості дане взуття прозвали "звуковим". Як згадував колишній німецький каторжанин Ф. Черон, "коли колона в 76 чоловік йшла на роботу, то все село чуло. Наші колодки гриміли об бруківку." ⁷⁴ "Цокіт дерев'яних підощв попереджував місцевих мешканців про наближення раба".⁷⁵

Подоляни називали такі "черевики" шугами (від слова "шугати", тобто тягнути ноги, човгати, переміщуватись подібно лижнику).

"...Видали нам шуги на дерев'яних підощвах...", ⁷⁶ – повідувала, зокрема, з Німеччини рідним у с. Волосківці Меджибізького району каторжанка Ганна Карнаух.

Крім того, взуття мало ще одну особливість. За свідченням згаданого доктора В. Єгера, "...ці черевики були влаштовані

таким чином, що у їх власників боліли ноги. Багато робітників вважали за краще йти на роботу босими, аніж потерпати від болю, що спричинявся від носіння дерев'яних черевиків".⁷⁷

Становить інтерес і наступна фраза, що міститься в цитованому вище свідченні старшого лікаря для іноземних робітників концерну Круппа: "Крім цих дерев'яних черевик до кінця 1943 р. робітники [нічого іншого] не отримували."⁷⁸

Отже, можна зробити висновок, що дана скупість німецьких властей стосовно забезпечення "остарбайтерів" одягом та взуттям була зовсім не випадковою.

По-перше, у лахмітті та у дерев'яних "шугах" каторжани не мали жодних шансів на успіх при можливій втечі (такі обірванці дуже виділялись своєю зовнішністю).

По-друге, злиденність одягу та взуття, як ніщо, принижувала людину.

По-третє, існуючий катастрофічний дефіцит одягу та взуття для "остарбайтерів" не диктувався реальним економічним становищем Німеччини, а був результатом продуманої ціленаправленої дискримінаційної політики нацистської держави.

4.4.4. Відсутність медичної допомоги

Та найбільшим лихом для "остарбайтерів" стали *хвороби*. Вони постійно переслідували невиліковних, були хронічним атрибутом їхнього безпросвітнього життя.

Появі недуг зумовлював цілий ряд факторів: жахливі умови утримання бранців як за місцем проживання, так і роботи, вкрай незадовільне харчування, катастрофічна нестача одягу та взуття, перевтома, постійний психологічний стрес, антисанітарія, відсутність належної (у переважній більшості випадків будь-якої) медичної допомоги. З цих причин масові епідемії спостерігались навіть у більш-менш благополучні літні періоди.

Загалом "...кількість захворювань серед східних робітників удвічі перевищувала число хворих німецьких робітників, – свідчив той же доктор В. Єгер. – Особливо поширеним був туберкульоз. У процентному співвідношенні серед східних робітників було в чотири рази більше випадків захворювання туберкульо-

зом, ніж серед німців (німці – 0,5 %, східні робітники – 2 %)...

Висипний тиф також був поширений серед цих робітників. Воші, розповсюджувачі даної хвороби, незліченна кількість бліх, клопів та інші паразити мучили утримуваних у цих таборах. Через бруд, антисанітарію майже всі східні робітники потерпали від шкіряних хвороб. Недостатність харчування призводила до серцевих хвороб, запалення нирок..."⁷⁹

Кількість хворих була такою великою, що в одній із інструкцій рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг навіть констатував: "При примусовому використанні на роботах з'явилося багато хворих, і десятки тисяч потрібно тепер відправляти назад на Україну".⁸⁰

Тому так часто невільники-подоляни повідомляли рідним із нацистської каторги:

Ганна Гуцол, с. Смотрич Смотрицького району:

"...Зараз я дуже хвора, полежала два дні і мушу до роботи йти. Дуже мені тяжко, бік болить і всі плечі, голова часто болить, а в очах чорно. Дуже я малокровна, така жовта, як віск, люди мене страхаються, кажуть "Що з тобою, Ганно, робиться, що ти така нещасна?..."⁸¹

Євдокія Бучок, с. Красноставці Орининського району:

"...По здоров'ю, то я в дуже поганім положенню, но я навіть негодна написати, яке воно... Простудилася я в бік лівий і груди, так що моє здоров'я пропало..."⁸²

Марія Осовула, с. Андрушівка Плисківського району:

"Від поганого харчування у нас почалися хвороби. В однієї дівчини з'явилися виразки на ногах, інша два місяці лежала в лікарні... Захворіла і я. У мене почалися сильні головні болі, кашель... Виявилось, що я захворіла на туберкульоз..."⁸³

Проте, незважаючи на явні ознаки хвороби, підприсмці, бауери та інші власники рабів зі Сходу не поспішали надати нещасним медичну допомогу, продовжували експлуатувати їх.

"...Привезли в місто Ганновер-Латден на фабрику Райнелль-беверке (фабрикант Кюлер). Працювали різноробочими. Пропрацювавши днів 10 – 12, вночі в мене відновився приступ апендициту. Це був третій, дуже болючий. У таборі я стогнав і кричав від болю, але лише на третій день мене повезли в лікарню і відразу зробили операцію, Мій апендицит був лопнув-шим..."⁸⁴ (Із спогадів Миколи Дейнеки, с. Кормильче Орининського району).

"...Три дні лежав в байраку, три дні лежав в лазареті і ката

ман вигнав на роботу. Три дні поробив і послали мене на комісію за п'ятдесят кілометрів. Така комісія була, що взяв одного намордника, вигнали на двір. Така комісія: "Роби, рус, ти при-творюєшся..."⁸⁵ – повідував дружині про наболіле Тимофій Григорчук із с. Колки Базалійського району.

"...Здоров'я моє очінь погане. Я больна цілий тиждень, но робити робила. Не робила, а мучилася. Болить мене в грудях і в плечах коле. Хазяйка вухом не веде, даже не дивиться, - писала, наприклад, рідним в с. Авратин Базалійського району Ганна Тереміда. – Удень я лежала, то вона ходить та буркоче. Каже: "Лягла спати", не вірить, що я больна. Хазяїнові сказала, він каже: "Ти в неділю не больна, а робити больна..."⁸⁶

"...Хазяїн злий, нікуди не пускає, тільки дає добрі габлі робити, а не знає, що помру я до червня, бо дохтор визнав больним і дуже, а хазяїн робить мною, як волон..."⁸⁷ (3 листа "остарбайтера" Андрія Волощука, с. Летава Чемеровецького району).

"...Була в мене й друга хазяйка. Звали її Хільда – 33 роки було їй тоді. Вона була зла і жорстока. У неї було дуже багато худоби, я працювала, як каторжна. Зранку до пізньої ночі. Коли у мене боліли сильно зуби і щоку роздуло, хазяйка привела поліція і він разом з нею потягнули мене у санпункт, де насильно вирвали зуб. Опухлість щоки довго не сходила, в роті була рана, боліла голова, боліло все тіло. Я нічого не могла їсти, схудла, сили покидали мене, а працювати заставляли, як здорову людину. Хазяйка привела німця-поліція, він мене сильно побив, я відлежалась трохи, а потім мене віддали до третьої хазяйки..."⁸⁸ (Із спогадів Тетяни Семенюк, с. Білопілья Козятинського району).

"...Таня лежала слаба. І взяли її на комісію... Дохтор признав, що вона нездорова і вже мали її одправити додому, але як вона переїхала в лагерь, то там в конторі перекурили її списки і так Таня осталася робити..."⁸⁹ (3 листа з Німеччини Марії Батюшенко, с. Комарівка Славутського району).

Саме дармовою працею, а не здоров'ям невільників, були найбільше заклопотані експлуататори. Тому у випадку хвороби робітники повинні були ходити на роботу до тих пір, поки вони не отримували підтвердження табірному лікарю про непрацездатність (нерідко навіть отримавши його, не визнавались хворими спеціальними "комісіями" і примусово повертались до праці). Крім того, як відзначалося у згадуваній на початку даного розділу спеціальній пам'ятці про норми поведження з ци-

вільними іноземними робітниками у Німеччині, "східні робітники" мали право "піти до лікаря лише у супроводі німця".⁹⁰ Кожного, хто ослухався, чекала неминуча кара.

"...Ви пишете, як получилось з Тодорою, – зверталась до рідних Галина Гусак (с. Ярославівка Меджибізького району). – Вона була слаба і ходила до дохтора без хазяїв. То хозяйка по телефону почала, і Тодору поліцай спинив, то посадили туди, де ви знаєте."⁹¹

Звичайно, відмахнутися від проблеми захворювань серед "остарбайтерів" нацистські власті теж не могли – занадто великих розмірів набуло це соціальне лихо (доля хворих "східних робітників" за найскромнішими підрахунками складала від 12 до 14 відсотків).⁹² Тому то час від часу в різних таборах офіційно реєструвались епідемії, оголошувались карантини, влаштовувались так звані "дезинфекції".

"...Була комісія..., – писав, зокрема, з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району). – Комендант купав у холодній воді за те, що найшли воші..."⁹³

Власне, дезинфекції здійснювались як захід боротьби проти цих паразитів. Причому з помітним пропагандистським апломбом та підтекстом расової неповноцінності слов'янських народів, адже їх гаслом було: "На території культурної Німеччини – жодного унтерменша з вошима". Тому то позбавлених усяких прав людей купали в холодній воді, заставляли проходити через газові камери, стригли налісо, піддавали хімічній обробці тіло і одяг, котрий після цього декілька днів зберігав стійкий специфічний сморід, що забивав подих і різав очі...

З особливою жорстокістю і зневагою процедура "дезинфекції" здійснювалась у штрафних та концентраційних таборах, чисельність "остарбайтерів" в яких теж була досить значною.

"...Перед тим, як потрапити до блоку, нас погнали в баню. Нас там постригли і зробили профілактику. Ця процедура зводилась до того, що тіло обмащували білим розчином, який смердів і обпикав... так, що неможливо було витримати. Але і сказати нічого не можна було, тому, що відразу ж есесівці починали бити різкими і резиновим шлангом по голові".⁹⁴ (Із спогадів Василя Корнійчука, с. Цибулів Монастирищенського району).

"...Запам'яталась перша табірна процедура в Бухенвальді – санпропускник. Був холодний лютий 1944 року. Нас, "новобранців", роздягнули догола і тримали на тріскучому морозі невимовно довго. Потім завели в холодне приміщення дезинфекцій-

ного блоку, де були великі бетонні ями, наповнені дезрозчином, а далі – душеві. Побачивши перед собою велику яму, наповнену гідкою на вигляд рідиною, кожного охоплювало почуття страху. Беззахисних людей заставляли входити до ями і пірнати “з головою” в цю рідину. Один запах валив з ніг і викликав блювоту. Багато боялись входити в ці ями, зупинялись перед ними в нерішучості. Тоді їх просто кидали в них і заставляли там сидіти подовше, завдаючи при цьому резиновими палицями ударів по голові... Хто належно здійснював занурення, тому видавали порцію рідкого мила і направляли в холодний душ..., [де] крижана вода забивала подих, сковувала руки і ноги, але ж потрібно було змити з голови, обличчя, тіла цю неприємну рідину. Вийти з-під душу раніше часу теж не можна (“банщики” суворо слідували за порядком)...”⁹⁵ (Із спогадів Лаврентія Новохатька, теперішнього мешканця Дніпропетровщини).

“...Після передягання і тривалого стояння на холоді... повели в лазню... Пустили теплу воду. Всі зігрілись, розпарились і раптом подача теплої води припинилась і пішла крижана і немає куди від неї заховатись. Піднявся крик, кинулись до дверей, а вони зачинені. Декілька хвилин полоскали нас, і ми через кілька хвилин перетворились із червоних в сині. На ранок декілька чоловік не піднялись...”⁹⁶ (Із спогадів І. П. Осаулка про перебування у штрафтаборі “Кройц”).

Крім мережі концентраційних та штрафних на території Третього рейху існували й так звані спеціальні “лікувальні” табори (для хворих на туберкульоз, наприклад). “Були і “хайлаги” – табори-санаторії, і “ревіри” – табори для доходяг та непрацездатних.”⁹⁷

Як правило, у “хайлаги” “остарбайтери” не направлялись, їх послугами користувались західні робітники, хоч це були далеко не санаторії у теперішньому розумінні даних лікувальних закладів. “Східні робітники” могли потрапити до лікарні, але в основному “лікувались” у “ревірах” – за визначенням того ж І. П. Осаулка – “станціях пересадки в дорозі на той світ”.⁹⁸

Лікування ж, як стверджує у своїй праці “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация” П. Полян, було “геніально простим і ефективним: лежанням”.⁹⁹ Причому без застосування ліків, при чисто символічному харчуванні. На одужання відводилось не більше трьох днів, незалежно від захворювання.¹⁰⁰ Потім хворий вважався таким, що выздоровів.

"...В цьому лагері зразу було дуже багато народу, але багато визнали ще трохи здоровими і їх забрали по роботах..."¹⁰¹ – писала з Берліна Домка Гудзь (с. Бичева Остропільського району).

Зрозуміло, серйозні недуги у визначений нацистами термін не відступали, тому дуже багатьом хворим доводилось проводити в лікарнях чи у спеціальних таборах не лише 3 дні, а й цілі тижні чи, навіть, місяці.

"...Признав дохтор – простужена. Вже 2 місяці не йду на роботу, лежу в лікарні... Як хто піднесе, то встану. Не сподівалась, щоб така стала... Самі подумайте, як я вдома важила 75 кіло..., а тепер 45... Жалко, що такий молодий вік пропадає..."¹⁰² – картала свою долю каторжанка із с. Івахнівцець Чемеровецького району Мотря Гураль.

Потрапивши до лікувального закладу, кожен "остарбайтер" і сам намагався не затримуватися у ньому, адже крім небезпеки поглиблення хвороби, тут існувала ще й реальна загроза голодної смерті.

"...Я перебуваю в 24-у лагері больних і, напевне, тут прийдеться помирати з голоду. Лічити не лічать і дають 2 рази в сутки їсти – в 9 год. кофе несолодкої, а в 3 часа – баланди півлітри... Тут хлопці вже по 4 місяці, половина з них уже померли..."¹⁰³ – повідомляв з Брауншвейга Віктор Бурковський (с. Руда Горчичнянська Дунаєвецького району).

"...У таборі я провела півтора місяця. Там було близько тисячі чоловік. Тут людей буквально морили голодом. Один старик насмілився на кухні зібрати крихти зі стола у свою кружку. Його схопили і так побили гумовими кийками, що він три дні лежав..."¹⁰⁴ – згадувала про своє перебування у таборі хворих на туберкульоз Марія Осовула (с. Андрушівка Плисківського району).

"...Я ще так дуже не був слабкий, всього находився на больничному 2 дні з ногою, бо була впала сталь і гнило більше як півтора місяці, но ходив на роботу. А два дні таких було, що я не міг іти, то пішов в больницу, то мене записали на 6 днів, но я відбув 2 дні, бо давали їсти 1 раз в сутки, а на роботі 2 рази. І через те я пішов..."¹⁰⁵ (3 листа з Німеччини "остарбайтера" Андрія Слободяна, с. Ярославівка Меджибізького району).

Незважаючи на немічність та виснаження пацієнтів "ревірів", нацистські кати в білих халатах нерідко брали в них ще й кров, практично позбавляючи їх будь-яких шансів на життя.

"...В палаті, де я лежав, лікувалось вісімнадцять молодих хлопців... Десь на п'ятий день, вночі, я проснувся і побачив, що в палаті дуже багато лікарів і сестер, щось роблять біля ліжок моїх товаришів. Виявилось, що їм усім дали вечерю і в суп насипали снотворне, і всі спали мертвим сном. У них брали кров і зливали в склотару і вливали в них якийсь розчин через капельниці. Через 20 діб... вмерли всі, в кого брали кров..."¹⁰⁶ (Із спогадів Миколи Дейнеки, с. Кормильче Орининського району).

Проте навіть без відбору крові внаслідок такого "лікування" хвороби не лише безжалісно підточували здоров'я невільників, але й досить часто супроводжувалися смертельними наслідками.

З листів "остарбайтерів"-подолян із гітлерівської Німеччини:

Віра Коробчук, с. Малий Скнит Славутського району:

"...Головенська дівчина... померла в Ганновері. З дому здорова приїхала, а це захворіла на туберкульоз і пішла на той світ."¹⁰⁷

Ірина Приведа, с. Вахнівці Староушицького району:

"...Сімон робив зразу на тяжких роботах і усе у ночну зміну і заболів, а харчі були дуже погані. Він ослаб на биркульоз і помало робив, а потому уже ляг і не міг ходити на роботу, а лежав... Потому трохи учунав і пішов на роботу і як поробив 2 неділі у ночну, відразу ляг і пролежав 3 неділі і умер в табірному лазареті."¹⁰⁸

Леоніда Дубик, с. Буцневе Деражнянського району:

"...Повідамляю вас з своєю великою, великою печаллю і досядою і плачем ще об тім, що помер мій чоловік любий, а ваш зять... Розлучила нас сира земля навсігда. Він дуже був больний і не переніс своїх болів... Дуже мені його жалко, що такий молодий і пішов у сиру землю..."¹⁰⁹

Найбільше хворі, в т. ч. подоляни, вмирали від туберкульозу. На нього, "згідно статистики... припадало від 1/4 до 2/5 всіх смертних випадків. Іншою масовою причиною була загальна серцево-судинна недостатність і виснаження, на які припадало 12 – 16 %, а в березні 43-го року – і всі 31,4 %. Від 6 до 12 % припадало на плеврит та запалення легенів..., від 2 до 4 % – на тиф..."¹¹⁰

Певна статистична інформація (вибіркові дані за окремі місяці 1943, 1944 рр.) про смертність серед "остарбайтерів" та про її

причини міститься в щоденнику бойових дій Економічного штабу "Ост" (див. таблицю):

Смертність серед "остарбайтерів"

(1943, 1944 рр., вибіркові дані, чол. / %) ¹¹¹

Смертність (причини)	1943				1944			
	Березень	Травень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	
Туберкульоз	351 23,7	546 39,7	447 35,3	325 34,4	315 35,0	291 29,7	511 31,3	
Загальна серцево-судинна недостатність і виснаження	465 31,4	117 12,9	152 12,0	125 13,2	142 15,7	154 15,7	269 16,5	
Плеврит та запалення легенів	175 11,8	164 11,9	72 5,7	68 7,2	60 6,7	44 4,5	80 4,9	
Виробничі травми	96 6,5	51 3,7	86 6,8	69 7,3	51 5,7	47 4,8	56 3,4	
Шлунково-кишкові захворювання	82 5,5	57 4,1	62 4,9	51 5,4	62 6,9	65 6,6	110 6,7	
Сипний та черевний тиф	37 2,5	109 7,9	34 2,7	26 2,8	26 2,9	41 4,2	60 3,7	
Самогубства	26 1,8	н.д. 3,5	44 3,6	34 2,6	23 3,0	29 3,0	38 2,3	
Інфаркти	21 1,4	н.д. 3,2	41 4,4	42 3,2	29 3,0	29 3,0	85 5,2	
Застрелені при спробі втеч	16 1,2	н.д. 1,2	18 1,1	11 1,0	9 0,7	7 0,7	25 1,5	
Інші причини	210 14,2	272 19,8	312 24,5	194 20,6	152 20,3	272 27,8	397 24,4	
ВСЬОГО	1479 100	1376 100	1268 100	945 100	899 100	979 100	1631 100	

У тому ж щоденнику повідомляється, що за 1943 р. офіційно зареєстровано 14522 смертних випадки серед "остарбайтерів" (у середньому 1210 чол. за місяць).¹¹²

При цьому слід мати на увазі, що 1943 рік характеризується як найбільш спокійний щодо смертності серед "остарбайтерів". Можна припустити, що аналогічні показники були значно вищими у 1942 році (через епідемії та вкрай незадовільне харчування і в 1944 – 1945 рр., коли до смертельних наслідків хвороб додалася ще й трагічність масованих бомбардувань населених пунктів рейху союзницькою авіацією).

Хворіти часто теж не дозволялось. Це видно хоч би з того, що потрапити до "ревіру" "...можна було не частіше разу на три місяці, і якщо трьох – чотирьох – а інколи й шести – восьми тижнів комусь все-таки не вистачало, щоб одужати, то назад у табір вже більше не брали. А оскільки смертність у ревірах вважалась небажаною, то хворих відправляли або додому [на перших порах, як відомо], або на "звалище" – наприклад, у туберкульозний табір".¹¹³

Якщо непридатна для праці людина не помирала й там, її (за словами уже згадуваної Марії Осовули) "викидали із табору як непотрібну",¹¹⁴ вірніше, переводили у концтабір (це, насамперед, стосувалося туберкульозних хворих). Для прикладу пошлемось на поневіряння Олексія Мазура із с. Копіївки Дашівського району, який, працюючи близько року токарем на заводі БМВ, захворів на туберкульоз шийно-вухної залози.

Після цього його відразу ж ізолювали від інших робітників. Поселили в будці на території заводу. А через п'ять днів порадували. Сказали, що хазяїну хворий робітник не потрібний, тому він відпускає Олексія додому. Йому дали проводира й повели на вокзал. Але радість була передчасною. "Остарбайтера" запроторили у концтабір Дахау. Там був збірний пункт туберкульозних хворих. Звозили з усієї Німеччини.¹¹⁵

За словами подолянина, таких жахів він ще не бачив. Ніхто нікого не лікував. Туберкульозники вмирили, як мухи. Їх вивозили кудись і привозили нових.¹¹⁶

Юнака врятувало те, що одного разу в табір приїхали два спеціальні авто з флюорографами. У легенях хлопця не виявили захворювання. Таких, як він, загалом виявилось лише 18 осіб. Усіх "сплавив" хазяїну, який тримав пилораму, але коли той довідався, де вони були, почав сердитися і бурчати, що його надурили. Німець домовився з біржою праці і передав їх

туди, а там знайшли “підходящу” роботу – на цинковому заводі...¹¹⁷

Для повноти відтворення картини “лікування” “східних робітників” у Німеччині не можна обійти увагою спогади згадуваного Лаврентія Новохатька:

“...Влітку в 1944 р. в [концтаборі] Гузен-II було відкрито ревір (лазарет). Дуже слабких, хворих, непрацездатних відбирали і направляли в цей “лазарет”. Як правило, в’язні боялись заявляти про свої хвороби, так як це часто означало направлення в ревір, звідки ніхто не повертався...

Тривалість життя хворих в ревірі складала кілька тижнів, а то й днів. Щоденно там гинули сотні в’язнів, але у зв’язку з щоденними поповненнями цей лазарет завжди був переповнений. Періодично здійснювалось “розвантаження” ревіра, тобто знищення всіх хворих.

Неможливо забути таке. Взимку 1945 року есесівське керівництво табору Гузен-II здійснило один із найкривавіших злочинів. В однин із вечорів вони знищили всіх хворих ревіра: роздягнули їх догола, вигнали із блоку на мороз, і, обливаючи холодною водою, тримали там, поки всі не замерзли... Окремі люди, намагаючись повернутись у барак, повзли до вхідних дверей. Але тут стояли есесівці. Вони ударами чобіт по голові вбивали таких в’язнів...¹¹⁸

Застосовувався й інший спосіб умертвління в’язнів – їх топили у відрі чи діжці, насильно всовуючи туди голову жертви.¹¹⁹

Ще один центр по ліквідації “безнадійно втраченої робочої сили” функціонував у Франкфурті-на-Майні. За свідченням колишнього “остарбайтера” К. І. Мосьонза із с. Орлівки Теплицького району, хворих тут систематично знищували у газових камерах і спалювали у крематорії. Причому крематорій працював цілодобово.¹²⁰

Подібних центрів у Третньому рейху було чимало...

Отже:

- через жахливі умови, в яких доводилося жити і працювати “східним робітникам”, вкрай незадовільне харчування, забезпечення одягом та взуттям, значну фізичну перевтому, кричущу антисанітарію, нервово-психологічні стреси “остарбайтерів” постійно підстерігали і переслідували хвороби, що серйозно підривали здоров’я, становили реальну загрозу їх життю, особливо туберкульоз;

- оперативної, повноцінної медичної допомоги бранці зі Сходу, в тому числі подоляни, не отримували, що сприяло стрімкому поширенню небезпечних хвороб, високій смертності серед уражених недугами каторжан;

- проявами дискримінації були також експлуатація хворих "остарбайтерів" до їх повного фізичного виснаження, глум, якому вони піддавались під час процедур "визначення" їх захворювання та саме "лікування";

- знесилених хворобами "остарбайтерів", котрі внаслідок недуги ставали працєнепридатними, нацисти або знищували, або ж ставили в умови, вижити в яких бранцям було практично неможливо.

4.4.5. Під завивання сирен

Ще однією реальною загрозою життю "остарбайтерів" стали масовані бомбардування міст і сіл Німеччини авіацією союзників, котрі досягли свого апогею під кінець війни. Від бомб, під уламками зруйнованих ними будівель загинули, отримали поранення тисячі примусових робітників із Сходу, хоч англійські та американські військові пілоти й намагалися не скидати свій смертоносний вантаж на житлові бараки...

"...Живу дуже погано, безвихідне положення... Фабрику розбомбило... Я була в такому огні, що не знаю, як зосталася жива..." ¹²¹ (Із листа з Німеччини Галини Барткової с. Янчинці Деражнянського району).

Якщо в даному випадку подолянці пощастило, то в Дрездені живими згоріли 2000 "остарбайтерів", заточених у місцеву тюрму і не випущених по тривозі з камер... ¹²²

Особливо багато жертв було у великих містах, що найбільше потерпали від авіанальотів.

"...Напиши, Мітя, які новості на Україні. Чи є банди, чи нема? Чи ще там не бомблять, бо тут, де ми, то ви ще не чули такого звуку ніколи, скільки прожили на білому світі. Наше місто маленьке, то його три рази бомбили. А більші міста, то горять усі. Тут коло нас є місто Ессен. Воно тягнеться на 60 км. Його збили, що стоять одні стіни". ¹²³ (Із листа Сергія Романенка, с. Стадниця Вінницького району).

Про жахи бомбардувань йдеться у численних спогадах вцілі-

лих очевидців тих подій (таке не забувається), в “остарбайтерській” пошті з Німеччини:

“...Недовго довелося мені попрацювати на “Хейнкель-Верке”... Допомогли англо-американці – розбомбили завод ґрунтово-но...”

Справа, здається, була в неділю приблизно в першій половині лютого сорок п'ятого року. Весна там рано приходить, тому був тихий, ясний і теплий день. І раптом – повітряна тривога. Ми, взагалі то, звикли до них, по декілька разів бували на день. От тільки до виття сирен не можна звикнути, до того страшно вують. Літаки, як правило, пролітали мимо, а траплялось, що їх взагалі не було видно. Це – які летіли на Берлін, то через нас, а до Берліна від нас було сорок кілометрів... Цього разу так не сталося. Із заходу з'явився невеликий одномоторний літак. Пролітаючи над заводом, він скинув димову шашку, котра впала на територію заводу, і стовп диму стояв до самого неба...

[Потім] почувся гул авіаційних двигунів, з кожною секундою все гучніший. Поглянув у бік заходу, а там небо чорне від літаків. Було їх штук двісті, а можливо й триста. Попереду них небо чисте і голубе, а за ними – біле від вихлопних газів. Ну, думаю, тепер все, порятунку не буде і ніхто й ніщо не вціліє. А що завод будуть бомбити – нема сумніву. Недарма стовп диму стоїть над заводом. Де шукати порятунку? І я кинувся бігти від центру заводу. Добіг до дротяної загорожі, а далі нікуди. Тут мене й застали перші вибухи і я впав. Окремих вибухів уже не було чути, тільки страшний гул стояв. Тут і до мене дійшла черга. Пам'ятаю, що мене підняло і я полетів, а як падав – уже не пам'ятаю. Прийшов до свідомості, коли вже було темно. Голова болить і лоб. Попробував рукою, а вона мокра від крові. І пальці лівої ноги болять. Хотів зняти черевика, щоб подивитись, що з ногою, а там носка нема – відірвало, а коли все ж зняв черевик, то побачив, що на двох пальцях відірвано нігті... Лежу не то в ямі, не то у воронці від бомби...

На другий день погнали розбирати завали..., не дивлячись на поранення... Сотні загиблих витягли з-під завалів. Німців окремо клали, а [труп] іноземців вантажили на машини і кудись відвозили... В наступні дні теж розбирали руїни і також витягали загиблих – в основному “східних робітників”... ¹²⁴ (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

“...Вдень і вночі дзвеніло виття повітряних тривог. Під час повітряних нальотів англо-американської авіації на інші міста, м.

Швайнфурт не піддавалось бомбардуванням, хоч літаки летіли через місто і по них стріляли зенітні батареї, що були встановлені біля таборів побіля річки Майн. На заводі під час повітряних тривог з цехів усіх заганяли в підвали, а вночі в таборі – в окопи, які нас заставили викопати для захисту від осколків на випадок бомбардування. Починаючи з червня 1943 р., на місто почались нальоти і бомбардування англо-американської стратегічної авіації. Одного разу під час нічного бомбардування бараки, в яких ми знаходились, були спалені фосфорними олівцями (це така суміш з фосфору з домішками каучуку). Як тільки чогось торкнулось, то відразу ж загоряється таким сліпучим полум'ям і опіки повільно заживали. Форма олівця, шестигранник довжиною близько 800 мм і 50 мм в діаметрі. Це був попередник напалму, який застосовували американці під час агресії у В'єтнамі.

...Під час першого нальоту авіації вночі ми були вигнані із бараків поліцією в окопи... Коли нас розбудили, то дах уже горів. Ми вибігали із бараків хто в чому.

Перед другим нальотом авіації нас, декілька чоловік, непомітно для охорони вибрались за місто. Коли після третього нальоту літаків вранці ми повернулись..., то побачили страшну картину... Табори були повністю спалені, частина людей, яка перебувала в окопах, вціліла, а інші, які були біля річки Майн, вбиті. На заводах розбито багато цехів..." ¹²⁵ (Із спогадів Івана Мешкова, нині жителя м. Дніпродзержинська).

"...В тім лагері, де я була перше, тільки один плац став. В тій кімнаті, де я жила 9 місяців, було 20 дівчат, лишилося тільки 8 живих і то поранені..." ¹²⁶ (Із листа Олександри Сверида с. Борсуки Староушицького району, 07.08.1943 р.).

Стах Солонина, с. Слобідка Михалпільського району (11.05.1943 р.):

"...Був великий нальот на город... Но ми пока живі... Мене ранило в голову, не знаю, чи я видужаю..." ¹²⁷

Іван Бажан, с. Вахнівці Староушицького району (31.12.1942 р.):

"...Передай Степану, що його сестри Дукії нема на світі і Кифора Луцикового дівчини. Той город дуже бомбили і вони погибли. Розбило їх табір..." ¹²⁸

Декому щастило більше, як, наприклад, Олексію Мазуру (с. Копіївка Дашівського району). Працюючи на цинковому заводі, він одного разу знепритомнів від отруйних випарів і опинився у

шпиталі м. Айзбург. Однак пробув там недовго, незважаючи на незадовільний стан здоров'я, – місьць бракувало навіть для поранених німецьких солдатів, а тут якийсь "східний робітник"... 24 лютого 1944 року, десь перед обідом, за ним зачинили двері лікувального закладу. Під кінець того ж самого дня американські літаки бомбили місто і від шпиталю не залишилося навіть стін...¹²⁹

Проте, доля посміхалась далеко не всім. Багато-хто навіки залишився у німецькій землі, чимало – стали каліками...

Сучасні німецькі дослідники підраховали, що в результаті бомбардувань союзницькою авіацією було зруйновано 3,6 млн. житлових будинків, загинуло 600 – 630 тис. чоловік.¹³⁰ Серед них досить багато наших співвітчизників...

Отже, масовані нальоти союзницької авіації на населені пункти, військово-промислові об'єкти Німеччини стали ще однією трагічною сторінкою в житті "остарбайтерів", котрі ставали жертвами бомбардувань практично нарівні з місцевим населенням. Бомбові удари англо-американської авіації становили реальну небезпеку їхньому життю та здоров'ю, у численних випадках були причиною смерті потерпілих.

4.4.6. Проблеми материнства

Досить гостро стояла і проблема *материнства*, оскільки серед сотень тисяч рабниць зі Сходу було чимало молодих мам. Їх поява у мілітаристській економіці Третього рейху зумовлювалася двома чинниками.

По-перше, здійснюючи повальну депортацію робочої сили, "вербувальники" часто переміщували в Німеччину цілі сім'ї, в тому числі з малолітніми дітьми (особливо після облав, каральних акцій, так званих "зачисток сіл від партизанів").

"...Везуть людей... до нас, – писала брату Степану з остарбайтертабору "Меттман" Ганна Максимчук (с. Зелені Курилівці Староушицького району). – А сімейних, з дітьми такими, як твій Коля, тут у нашій таборі є уже штирнадцять..."¹³¹

По-друге, крім депортованих, помітну кількість складали малюки "остарбайтерів", народжені в Німеччині. Якщо у початковому періоді "вербувальної кампанії" служби Ф. Заукеля ви-

являли поблажливість до вагітних жінок, то пізніше про їх відстрочку від "вербування" в нацистський рейх мова уже не йшла.

Окрім того, навіть за нелюдських умов, у яких опинилися "східні робітники", тут створювалися нові сім'ї, члени подружжя ставали батьками. Проте жінки не могли користуватися жодним правом на захист. Закон про охорону материнства поширювався лише на робітниць, що прибули з Болгарії, Італії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, Франції, Бельгії. На каторжанок зі Сходу, як і на полячок, він не поширювався.¹³²

"...В 1944 р. я вийшла замуж... за українця, уродженця Волинської області, який працював у німця, і в 1944 році мене перевели до його господаря Епеля Агуста, – читаємо у фільтраційній справі Євгенії Войнаровської (с. Війтівці Хмельницького району). – Хоч я була вагітна, однак працювала на всіх важких роботах, до останнього дня. Після родів через три дні заставили мене піднятися і піти на роботу..."¹³³

Аналогічним було ставлення до інших породіль.

Особливо в жахливому становищі опинилися їх діти та депортовані зі Сходу малюки і підлітки. Незважаючи на поширювану в 1942 р. нацистською пропагандою чутку, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться "расово повноцінними", в дійсності вони зазнавали такої ж дискримінації, як і їх батьки.

Зокрема, "немовлята робітниць зі Сходу мали одержувати на їжу і одяг удвічі менше, ніж німецькі діти".¹³⁴ Так визначалося у директивних документах рейху. Насправді вони не отримували й цього.

"Глибокоповажний фюрер! – читаємо в таємному документі, датованому 11 серпнем 1943 року, – листі головного керівника головного правління народної благодіяльності НСДАП рейхсфюреру СС і шефу німецької поліції Гімmlеру про харчування дітей іноземних робітників. – Декілька днів тому я разом із своїм керівником провінційного закладу, оберфюрером СС Лангетом, побував у госпіталі Пірн і подивився на грудних та малих дітей східних робітниць, що перебувають там..."

Під час огляду я встановив, що всі грудні діти, які перебувають у будинку, потерпають від недоїдання. Як повідомив мені оберфюрер Лангот, на основі рішення земельного продовольчого відділу будинку щоденно відпускається лише 0,5 літра незбираного молока і 1,5 кусочка цукру на грудну дитину. При

такому раціоні через декілька місяців грудні малюки повинні загинути..."¹³⁵

У багатьох таборах дітей віком від 4 до 15 років розлучали з батьками. Нерідко траплялося, що діти, молодші від 14 років, працювали більше десяти годин на добу.

Не могло бути й мови про їх навчання. Так, у розпорядженні управління державної поліції безпеки урядового округу Вісбаден прямо йшлося:

"Для дітей польських цивільних робітників та східних робітників правило про можливість відвідування ними німецької школи не діє; у відповідності з ним вони не можуть ходити в німецьку школу".¹³⁶

Існували також спеціальні дитячі табори. Тут діти та підлітки повністю позбавлялися материнської ласки, потерпали від голоду, їх привчали до злочинності.

Малюки віком до 4-х років залишалися з батьками, але через постійну зайнятість останніх каторжною працею належного піклування теж не відчували. Досить часто їх не було в що передіти, чим нагодувати, де зігріти та скупати, не було навіть часу і сил приголубити теплим батьківським словом.

"...Як подивлюся..., що діти такі малесенькі страдають, той серце розривається,"¹³⁷ – повідувала про біль душі згадувана Ганна Максимчук.

Через незадовільні умови догляду, відсутність елементарного медичного забезпечення діти часто хворіли, серед них була високою смертність.

"...Моя дочка Надя умерла. Прожила 4 місяці і умерла, 7 днів боліла... Я б тоже пішла сейчас до неї, щоб бог взяв..."¹³⁸ – ділилась своїм непоправним горем із табору Вінкель, що в Канфенберзі, Горпина Кодима (с. Митківці Меджибізького району).

Були сім'ї, які за час перебування на нацистській каторзі похоронили по двоє дітей. Така трагедія, наприклад, спіткала сім'ю Трофимчуків (с. Вівсяники Козятинського району).¹³⁹

Отже, відсутність охорони материнства "східних робітниць", незадовільні умови догляду за дітьми, відсутність можливості їх навчання у школі цілком правомірно можна розглядати як складову частину дискримінаційної політики нацистської держави стосовно рабів, депортованих з України, з інших територій, захоплених гітлерівцями на Сході.

4.4.7. Табу на задоволення культурних та духовних потреб

"Остарбайтери" не мали права задовольняти свої *культурні та духовні потреби*. Якщо для західних робітників передбачалося влаштування у таборах спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови, інших зручностей (про що уже згадувалося), то наші співвітчизники про подібне могли лише мріяти. "...Піклування про російських та українських емігрантів заборонене",¹⁴⁰ – безапеляційно проголошувалося в нацистському документі "Умови праці для іноземних робітників у Німеччині" (15 квітня 1943 р.)... Тому каторжанам-східнякам категорично заборонялося переступати поріг тієї ж бібліотеки, переглядати кінострічки, користуватись громадським транспортом. Практично не було змоги навіть знайомитись із свіжою пресою...

А між тим, як відмічалось у "Зауваженнях господарського штабу "Ост" по трудовому використанню радянських цивільних робітників у рейху" (25 червня 1942 р.), "у радянсько-російських робітників існує велика потреба в літературі і журналах. Оскільки належних російських і особливо українських книг немає, то необхідно максимально забезпечити їх газетами "Нове слово" і "Труд"... завдяки чому виховна робота буде значно полегшена".¹⁴¹ Висловлювалася навіть конкретна пропозиція: "В частині україномовних газет необхідно звернути увагу, щоб вони не друкувались на діалекті, який розуміє порівняно незначне коло читачів. Найбільш доцільним для цього є київський чи полтавський діалект".¹⁴²

Проте ці зауваження практично не реалізовувалися.

"...Ти пишеш, чи дають нам читати газети... Не дають",¹⁴³ – повідомляв батька в листі з Касселя Олександр Людь (с. Губин Остропільського району), хоч, загалом, окремі екземпляри часописів все ж зустрічалися в таборах, де перебували невільники з Поділля. В тому числі рідною для них мовою. Зокрема, в Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета "Голос" (не з метою розповсюдження правдивої інформації про становище на фронтах Другої світової війни, а для дезінформації своїх потенційних читачів, вихваляння військової могутності Німеччини, пропаганди нацистської ідеології). Видавались додатки "Українець", "За Нову Європу", "Хлібороб", "Вісті". Українсь-

кою мовою друкувався також ілюстрований журнал "Дозвілля". Усі вони переслідували ту ж мету.

Самого ж дозвілля, як такого, в "остарбайтерів" не було. Існував лише невеликий проміжок часу між виснажливою роботою і сном, в який необхідно було і полатати та поштопати зношене "дрантя" (одяг), і попрати його, і підремонтувати взуття, і написати листа рідним, і щось приготувати із купленого чи вкраденого попоїсти, щоб не вмерти з голоду, і...

Досить часто цей короткий вечірній проміжок вільного часу займали табірні поліцаї, які заставляли "змучених людей, що ледве трималися на ногах, займатися стройовою муштрою, розучувати німецькі команди, котрі різали слух..."¹⁴⁴

"На частку вільного часу спокушались також пропагандисти..., що вмовляли записуватися в хіві, в національні батальйони, а пізніше – в РВА"¹⁴⁵ (Російську Визвольну Армію під командуванням генерала Власова). Слід відмітити, що їх "ужинок" серед подолян був зовсім незначним.

"У Німеччині я перебував у місті Ульм у таборі, працював на деревообробній фабриці... Були випадки, що приїжджали до нас у табір із власівської армії і займались вербуванням в армію. Пропонували нам добрі умови життя та інше, однак ніхто із табору не завербувався..."¹⁴⁶ (Із фільтраційної справи І. П. Винограда, с. Війтівці Липовецького району).

Невільники зі Сходу не могли провести своє "дозвілля" в громадському місці на зразок звичного для них на батьківщині клубу. Такого просто не існувало. Тому, щоб розрадити душу, співали-плакали в своєму похмурому непривітному бараці.

"...Мамусю, яка досада! Як прийдем з роботи, посідаєм купкою, заспіваєм "Сидить Катя за решоткой", то так плачем"¹⁴⁷ (З листа з Німеччини Ганни Популяк, с. Лянцкорунь Чемеровецького району).

Іншою популярною серед подолян була "Пісня невольниць".

“Сиджу на чужині,
Дивлюся в віконце,
В тую сторононьку,
Звідки сходить сонце.

Ой, вийду я рано,
Стану на порозі.
На рідну Україну

Видно три дороги.

По тих доріженьках
Поїзд поїжджає,
В мене молодой
Серце вимліває.

Сиджу на чужині
Та й думку гадаю,
Коли я вернуся
До рідного краю.

Не плач, моя мамцю.
Не плач, не журися.
Як буду щаслива,

Додому вернуся!" ¹⁴⁸– співалося у ній. Цю пісню склали дівчата-подолянки в 1942 році. Записала її і направила текст в Україну Ганна Машталір із с. Бублівки Чорноострівського району.

Днем відпочинку офіційно вважалася неділя, але важко працювати доводилося їй тоді.

"...Мамо... Ви в неділю йдете до церкви, віддыхаєте, а я цілий день на ногах, двигаєш шпали і рейки носиш, – писав неньці з далекої Німеччини Григорій Малайда (с. Брага Кам'янець-Подільського району). – Відколи я роблю тут до сьогоднішнього дня всього раз в неділю віддыхав..." ¹⁴⁹

"Неділі мені тут нема, – повідувала дочка Фоки Стадника (с. Єлисаветпіль Базалійського району). – Цілий тиждень робиш, як той віл". ¹⁵⁰

За визначенням самих невільників, неділя була днем відробітку різноманітних штрафів, про які оголошувалося вранці цього довгоочікуваного дня. В результаті такий жаданий вихідний відразу ж перетворювався у продовження сірих, нестерпних буднів.

Коли ж і траплявся певний проміжок часу для відпочинку, через численні адміністративні перепони каторжани теж не могли задовольнити своїх потреб.

"...В неділю маєш 2 – 3 години вільних, то без пропуску не можна навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш..." ¹⁵¹ (3 листа "остарбайтерки" Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Вихідними, а також святковими днями німцями визнавалися деякі православні релігійні свята – Різдво, Пасха. Від звичайної буденщини вони відрізнялися лише незначним поліпшенням раціону харчування каторжан. Проте, голодні і виснажені, бранці навіть не помічали "святковості" столу.

"...Напишу які я мала свята. Мені були свята такі, як були у 33 році, а ви знаєте, як і що я їла на Великдень. Дали нам 200 грам хліба і суп такий, як з пирогів юшка..."¹⁵² (3 листа з Німеччини Марфи Яковчук, с. Кривчани Староушицького району).

"...Як святкували ми. Давали нам в неділю їсти на обід суп з гороху й по шість паляничок і по маленькій байдочці калача, но такі, що навіть не було що добре вкусити, і по 2 кружки якогось з яблук квасу – такий квасний, що в писк не можна взяти... То в неділю великодну так нас годували, а у... понеділок, то навіть половини того не було, що давали в неділю. В неділю не робили, вважається вихідний, а потому прийшов поїзд й ще мусив грузити вагони..., а в понеділок, то робили від рання до вечора. Ось такі наші свята були".¹⁵³ (3 листа з нацистської каторги Миколи Беньковського, с. Драганівка Чемеровецького району).

Такі "свята" особливо ятрили душу каторжан. Адже кожен порівнював як весело і добре було йому великодного чи різдвяного дня вдома, і як нестерпно важко тут. Гірких сліз тоді проливалось навіть більше, ніж у звичайні робочі дні.

Відомі поодинокі випадки, коли німці робили спроби (найвірогідніше, з певних пропагандистсько-популістських міркувань) дещо скрасити безпросвітню сірість буднів своїх рабів.

Зі згоди імперської служби безпеки час від часу дозволялися гастролі театральних груп із загарбаних радянських територій, котрі мали право виступати з концертами перед "східними робітниками". Організовувались гастролі нацистським товариством "Сила через радість".¹⁵⁴ Однак артистам категорично заборонялось вступати в безпосередній контакт з "остарбайтерами", виступати в громадських залах, а лише в таборах чи виробничих приміщеннях. Концерти не мали права відвідувати німецькі та іноземні робітники.¹⁵⁵

Про такі гастролі, зокрема, йдеться у листах "остарбайтерок" Ніни Хуторної (з Касселя) та Фросини Заярнюк (з Вупперталя). У них повідомляється, що навесні 1943 року в цих містах побували і дали концерти київські бандуристи.

Ніна Хуторна (с. Коржівка Остропільського району):

"...Уже з дому не чули голосу 9 місяців і думали, що і не по-

чуємо, але коли бог дав, почули – приїхали до нас з України кївські бандуристи. Як почали співати українську пісню, то всі дівчата сльозами залилися і спом'янули свою дорогу Україну. І вони так співали і мало самі не плакали. Оце тільки за дев'ять місяців побачили своїх людей і почули свою пісню..."¹⁵⁶

Фросина Заярнюк (с. Вахнівці Староушицького району):

"...Нас ввели 19 числа [19 квітня 1943 р.] на концерт. Дуже усі плакали. Артисти, кївські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, то і вони дуже плакали, а ми усі завивали..."¹⁵⁷

Інших прикладів аналогічного культурного забезпечення "остарбайтерів" у документах державних архівів Вінницької та Хмельницької областей не виявлено.

Абсолютна більшість бранців, згадуючи своє перебування у нацистській Німеччині, стверджує, що ніяких культурних заходів з боку їх рабовласників не проводилось. Не дали зітліти серцю від постійної туги лише молодість, а також віра в те, що силам зла врешті-решт прийде кінець.

Не могли "остарбайтери" і поспілкуватися з Богом, до якої б релігійної конфесії не належали. "...Відвідування церкви східним робітникам заборонене. Духовне опікування з боку німців не дозволяється",¹⁵⁸ – суворо застерігалось у спеціальній пам'ятці про норми поведінки з цивільними іноземними робітниками в Німеччині.

Заборона йшла, очевидно, від безбожництва самого Гітлера, який під час застільних промов на обідах і вечерях у ставках "Вольфшанце" та "Вервольф" неодноразово негативно висловлювався про релігію, зокрема, християнство, служителів культу. Так, під час обіду 13.12.1941 року у "Вовчому лігві" ("Вольфшанці") він заявив: "...Наша релігійність – це взагалі наша ганьба... Світ просто не може так довго триматися на брехні. Тільки в VII, VIII і IX століттях князі, котрі були заодно з попами, нав'язали нашим народам християнство. Раніше вони жили без цієї релігії. У мене шість дивізій СС, жоден із їх солдатів не ходить до церкви, і тим більше вони із спокійною душею ідуть на смерть... Християнство... прагне заставити повірити нас у "диво перевтілення", нічого більш безглузлого людський мозок... й видумати не міг..."¹⁵⁹

"Партія добре робить, не вступаючи ні в які відносини з церквою. У нас ніколи не влаштовувалися молебні у військах... Дружба з церквою може обійтись дуже дорого. Бо ж, якщо я

досяг чогось, мені доведеться оголосити на весь голос: я домігся цього лише з благословіння церкви. Так я краще зроблю це без її благословіння, і мені ніхто не виставить рахунку... Я із задоволенням вишикував би усіх попів в одну шеренгу і заставив потурбуватись про те, щоб у небі не з'явилися англійські чи російські літаки. В даний час більше користі державі приносить той, хто виготовляє протитанкові гармати, аніж той, хто махає кропилом..."¹⁶⁰ (Із застільної розмови А. Гітлера під час вечері у "Вовчому лігві" 11.11.1941 р.).

Враховуючи позицію фюрера, німецькі власті вважали, що час, який робітник потратить на молитви, доцільніше використати на роботу. Ось чому подоляни писали своїм рідним із Німеччини:

"...Ходить до церкви... заборонено." ¹⁶¹ (3 листа Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Існуючу заборону було знято лише навесні 1944 року (та й то в інтересах підвищення продуктивності праці "остарбайтерів"). Для цього місцева влада "почала залучати православних священиків із числа прибулих зі сходу разом з відступаючою німецькою армією "біженців" та "евакуйованих", оскільки інших у Німеччині вже не було. Священиків прикріплювали до певних районів, їх маршрути погоджувались із гестапо, будь-яка агітація під час богослужіння заборонялась".¹⁶²

"...Батьку, для нас, українців, прибув сюди в Німеччину з Західної України піп, – інформувала гайсинчанка Марія Вітюк, – і от він їздить по городах і служить у церквах, куди з'їжджаються багато українців. І от учора він приїхав сюди в цей город, що за 5 км від нас, і нам було об'явлено на 7 год. вечора всім бути там. І ми майже всі ходили туди. Були самі тільки українці, було стільки, що не сиділи, а стояли (бо тут в церквах сидять на довгих партах). Правив піп з слов'янської книжки, але за німецькою модою. А як саме, то писати не буду, бо нема місця. Певчі (тільки чоловіки) тоже були, але співають так, що ніяк не можна навести. Просто на такий голос, що нам дивно. Піп молодий під тридцять – тридцять п'ять років. І взагалі ці їхні обряди нам не подобаються..."¹⁶³

Проте дозвіл на відвідування храмів зовсім не означав повного задоволення релігійних потреб віруючих-"остарбайтерів". Богослужіння здійснювались лише при наявності православних священиків, на яких відчувався гострий дефіцит. Та й саме відвідування повністю залежало від примх рабовласників, для

яких найголовнішим було не проголошення молитв підлеглими, а їх беззастережна праця.

"...Духівники приступають до своєї діяльності лише після настійливої вимоги східних робітників, яку вони передають через начальника табору у відповідний заклад ДАФ, відповідальний за округ діяльності церковників... З причини дотримання трудової дисципліни і табірному режиму всяка поява духівників у таборі без особливої на те вимоги, а також будь-яка діяльність на користь проведення конфесійних заходів забороняється, – застерігалось у розпорядженні головного управління імперської служби безпеки всім управлінням поліції про конфесійне обслуговування "східних робітників" у рейху (березень 1944 р.). – Конфесійні заходи повинні проводитися в скромних рамках... З метою дотримання трудового розпорядку проведення спеціальних церковних служб у робочий час суворо забороняється..."¹⁶⁴

Як бачимо, окрім матеріальних благ, "остарбайтери" були позбавлені й духовних. Вони не мали дозвілля, повноцінних вихідних, досить тривалий час не могли задовольняти свої релігійні потреби. Це теж слід розглядати як складові дискримінаційної політики Третього рейху стосовно насильно переміщеного українського населення.

4.4.8. Перешкоди в листуванні

4.4.8.1. Кризь цензурні перепони

"Остарбайтери" також позбавлялись нормальних умов листування, що служило єдиною формою спілкування з рідними та близькими, котрі залишилися на Батьківщині.

А між тим, їхні листи містили найоб'єктивнішу інформацію про жахливе становище, в якому опинилися каторжани в нацистському рейху.

Перші листи з Німеччини прийшли на Поділля в другій половині 1942 року, коли пропагандистські зусилля окупантів у вербувальній кампанії зазнали в краї цілковитого провалу і про добровільний від'їзд на роботу до рейху мова уже не велася. До цього гітлерівці, остерігаючись витоку інформації про реаль-

не становище "остарбайтерів" у Німеччині, листування просто забороняли.

Дозвіл було дано лише в кінці червня 1942 року. Але згідно наказу Верховного командування збройних сил Німеччини від 22. 06. 1942 року вся кореспонденція мала проходити цензуру в Берліні в Центрі з перевірки листування із закордоном (Auslandsbrieprüfstell).¹⁶⁵ Причому дозволялось відправляти лише 2 листи у місяць. На листи в Німеччину, як і на листування в самій Німеччині, обмеження не встановлювались.

Проте, очевидно, патрошити заклеєні конверти і переглядати "довгі" листи співробітникам Центру виявилось обтяжливо, а тому 20 листопада 1942 р. з'явилось розпорядження рейхсмістра пошти про запровадження з 25 листопада того ж року особливого регулювання поштового обміну "східних робітників" із рідними на батьківщині: з цього часу вони могли писати лише виключно на відкритих поштових листівках і теж не більше двічі на місяць. При цьому "остарбайтер" мав виділяти із своєї чисто символічної зарплати не менше 6 пфенінгів, оскільки таким був номінал поштових марок із зображенням фіурера, що друкувалися безпосередньо на листівці.

Треба зазначити, що такі жорсткі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій Радянського Союзу, що входили до його складу до 1939 року (українці з дистрикту "Галичина" подібних обмежень не мали).

Судячи з листів подолян, на такі поштові картки відчувався дефіцит:

"...Рада б писати, та не дають. Всього дві откритки на місяць і не дістанеш... Я дістаю, як можу... Нам можна писати всього 15 строчок..."¹⁶⁶ (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки Староушицького району, 8 грудня 1942 р.).

Написані "остарбайтерами" листівки не вкидалися у поштові скриньки, а віддавались табірній поліції, звідки вони надходили у польову цензуру, де ретельно перевірялись. Опрацьована цензорами кореспонденція завірялась відповідним знаком: на листівках, що адресувалися на Поділля, найчастіше зустрічаємо зеленого кольору римську цифру "VII", латинські букви "Av" в колі діаметром 2 см, а також від руки написане слово "Geprüft", завірене гербовою печаткою. Рядки небажаного змісту заляпувалися спеціальною чорною фарбою.

За зміст листа цензор міг притягнути його автора до адміністративної відповідальності і, навіть, заслати у концтабір. Так,

19-річну українську швачку Софію Задорожну засудили до тижневого ув'язнення за такі слова в листі на батьківщину: "...одне те, що бомбить без перестанку день і ніч. Удень буває разів три-чотири тривога, вночі не спимо, а цілу ніч сидимо у підвалі. Тоді заснемо годин дві, встаємо і йдемо на фабрику. Отаке наше життя у ці бл...цькі Німеччині. Дівчата нам пишуть, що виробляють літаки, котрі бомблять нашу Батьківщину, а ми шиємо фуфайки тим людям, котрі вбивають наших дорогих батьків та кавалерів." ¹⁶⁷

Та попри усю пильність цензури, на Поділля все ж доходили вісті про дійсний стан у нацистському рабстві.

Щоб обійти цензурні перепони, сказати правду про своє безпросвітне життя, багатьом авторам листів доводилось використовувати умовні вислови, порівняння, не цілком логічно вживати епітети "добре", "легко" та інші, їм подібні.

У німецьких архівах існує навіть документ, який свідчить, що подільські "остарбайтери" спілкувались з тими, хто ще залишався вдома, при допомозі заздалегідь домовленого коду:

"Начальник поліції безпеки і СД.

Житомир. Філіал Вінниця.

Вінниця, 29 червня 1942 р.

Зміст: Про шифровані листи, що надсилаються із рейху українськими робітниками своїм родичам.

Начальнику поліції безпеки і СД в Житомирі.

У додатку передано ключ для розшифрування листів із рейху українською мовою. Ключ знайдено в результаті обшуку. Осіб, серед яких він повинен був використаний, слід шукати серед колишніх комуністів. Кореспонденти, котрі належать до цієї групи, затримуються головним чином в районі Гайсина. Введено рішучий цензурний контроль.

Фон Нордхайм, оберштурмфюрер.

(Додаток)

Написано

Слід читати

1. Привіт з Великої Німеччини
2. Добрий день, Женя
3. Живу і т. д. добре
4. Живу я дуже добре
5. По можливості приходь до нас

1. Читати цей лист із ключем
2. Читай тільки так
3. Добре
4. Погано
5. Постарайся сюди не потрапляти

6. Ми оточені тут великою культурою
7. Старі і малі стараються навчити нас німецькій мові
8. У нас є також жінки
9. Вільного часу в нас також достатньо
10. Я тут не нудьгую
11. Я також дуже добре тут розважаюсь
12. Погано тільки, що я не вмю розмовляти по-німецьки
13. Життя молоді прекрасне
14. Молодь дуже освічена
15. Населення тут набагато культурніше, ніж українське
16. Земля тут в основному обробляється машинами
17. Види на врожай добрі
18. Сільське господарство тут передове
19. Наші хлопці поїхали на курси навчатися різним професіям
20. Я купив собі дешево ручний годинник із браслетом
21. Я купив нову сорочку
22. Тут чудова погода, часом іде дощ
23. Міцно тисну твою руку
6. Час від часу нас б'ють
7. Тут дуже багато роботи, важко
8. Ми від них відокремлені
9. Ніякого вільного часу
10. Нас стережуть, ми не можемо вільно ходити
11. З німецькими жінками спілкування заборонене
12. Тут абсолютно не можна знайомитись, оскільки нас охороняють
13. Настрій населення тут дуже поганий. Дуже незадоволене фашистами
14. Нас тероризують
15. У нас є зв'язок з нашими людьми і ми працюєм
16. Наші люди активно допомагають нам
17. Гестапо суворо охороняє нас, деякі арештовані
18. Молодь дезертує і переховується від війни
19. Нас готують до війни
20. Нас готують до війни з Англією
21. Нас готують воювати проти росіян
22. Часті нальоти
23. Становище на фронті для нас дуже сприятливе

24. Цілую твої червоні губи

24. На фронті справи
погані, сподіватись
ні на що

Примітка: читай правий бік і не дозволяй збити себе з пантелику лівим.”¹⁶⁸

Отже, “остарбайтери” були позбавлені можливості навіть нормально листуватися з рідними. Остерігаючись витоку інформації про реальне становище примусових робітників із Сходу в нацистському рейху, гітлерівці запровадили жорстку цензуру на зміст листів та встановили мінімальну кількісну межу для них. Однак, незважаючи на серйозні перешкоди, “вісточки з Німеччини” все ж знаходили дорогу до адресатів.

4.4.8.2. Листи як дзеркало стану душі подільських невільників

Чимало листів, писаних різними людьми і в різних куточках Німеччини, містять однотипну інформацію. Але це зайвий раз підкреслює, що наведені факти не випадкові. Вони в цілому характеризують систему, створену нацистськими рабовласниками. Без перебільшення, кожен лист писаний кров'ю і сльозами рабів ХХ століття.

Насамперед, у листах висловлюється затаєний біль, невимовна туга за рідними, близькими, милою серцю Україною, жагуча печаль з приводу свого нещасного становища.

Незгода Настасія, с. Соболівка Теплицького району:

"Ой, щебече соловейко в лузі на калині, спом'яніте мене, рідні, бо я на чужині... Ой, матінко-вишня, чи я у вас лишня, що ви мене сюди дали, де я не привишня? Ой, матінко моя, тепер я не твоя. Аж тоді я твоя буду, як строку добуду. Ви думаете, мамо, що я тут не плачу. Та за вами, рідненькими, стежини не бачу..."

Я із своїми дівчатами роблю на шахті. На поверхні вибираю з вугілля каміння. Роблю по 10 годин. Заким відроблю, голова закрутиться. Мамочко, їсти дають 2 рази на день та 300 гр. хліба... Та хустина, що я вдома ходила, вже дуже блаженка... Але нам видали рушники, то ми в них ходим... Ночуєм в байраках..."¹⁶⁹

Куцюруба Ганна, с. Росоша Липовецького району (28.03.1943 р.):

“...Може ви мене і забули, бо як не є, а вже 9 місяців, як я з дому. О, боже, як же це хочеться побачитися з вами усіма, дорогенькі мої. Мамусю, мені ніколи удома не снилося, щоб я так довго не бачилася з вами, не чула слова рідної мами, татка, бабуні та сестричок своїх. Дорогенькі мої, живу я, як вам відомо, по-старому... Я як сяду за верстатом, то цілий день думки мої про вас... Мамусю рідненькі, ви мені цієї ночі так гарно приснилися. Давали мені їсти... Яка у вас погода, бо у нас весна, всі дерева розвиваються, травичка зеленіє. О, боже, щоб це у себе, на своїй любій Україні, у своєму селі, коло своїх рідних! Матусю, напишіть мені чи вам хоч скучно за мною...”¹⁷⁰

Іванченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (19.10.1943 р.):

“...Пишіть. Не забувайте, бо я не маю до кого притулитись. Ні родини, ні матусі. Гірко наробляюсь, ні спочити не дають. Ох, матусю, нащо зросла я на муку таку? Гірко заплачу. Усе згадую свою родину. Коли побачу її? Ох, боже, допоможи мені вернутись на свою рідну Україну”...¹⁷¹

Як бачимо, листи “східних робітників” на батьківщину, насамперед, були камертоном їхньої душі. В них і туга за рідним краєм та домівкою, рідними та близькими, і жагучий зойк розтривоженого серця з приводу усвідомлення становища, в якому вони опинилися всупереч власній волі.

4.4.8.3. Джерела правди

Проте, в першу чергу, листи “остарбайтерів” – це потужне джерело правди про жорстоку дійсність, з якою зіткнулись у рейху безправні раби із Сходу. Вони висвітлюють практично усі найважливіші її аспекти, що стосуються дискримінації, жакливи-х умов праці, життя та побуту невільників-подолян.

Герцун Марія, с. Малі Крушлинці Вінницького району (27.09.1943 р.):

“...Ми всі укупі крушлинські дівчата... Усі ми то плачимо, то співаємо, а то такий жаль надходить, що дівчата умлівають. Мамочко, щоб ви почули як щовечора похорон у таборі дівчат. Нас тут 70. Кацапки і українки...”¹⁷²

Про «*географію*» полонянок йдеться й в листі *Марії Тещук* із с. Сальниці Уланівського району (10.03.1943 р.):

“...Татуню... Ви запитуєте які є зо мною дівчата? Дівчат багато. З різних областей. Є з Вінницької області з Оратівського району, які вже тут по 9 місяців. А то харківські, кіровоградські, полтавські, кам'янець-подільські, кримські, краснодарські. Дівчат багато...”¹⁷³

Пастух Марія, с. Чернятка Джулинського району (11.02.1943 р.):

“...Сестричко, щоб ти побачила скільки тут усяких людей. І французи, і поляки, українці. Усім горе...”¹⁷⁴

В ряді листів крім “географічних відомостей” також міститься *інформація про вікові дані жертв нацизму*:

Буж Ольга, с. Михалпіль Михалпільського району (08.01.1944 р.):

“...В нас новості такі. Привезли з Одеської області старих мужчин по 70 – 75 років...”¹⁷⁵

Осадчук Віра, с. Ріпчинці Смотрицького району (30.09.1943 р.):

“...В наш лагерь привезли 170 душ людей з України, з Могильова з дуже маленькими дітьми, і старі чоловіки і жінки, аж жалко дивитись на ті діти...”¹⁷⁶

Та найбільше в листах йшлося про *безправне становище, каторжну працю, голодне існування, гостру нестачу одягу та взуття*.

Кирницький Іван, с. Тернівка Джулинського району:

“...Вони нас усіх зі східних областей не мають за людей, а мають за собак. Ми всі носимо значки. Такі: білий квадрат, а в ньому написано чорними літерами Ost, що означає з осточних областей, тобто рускі. А раз рускі, то собаки... Може витримаю це собаче життя...”¹⁷⁷

Кипанівський Франц, с. Малі Крушлинці Вінницького району (20.03.1943 р.):

“Я тут проживаю так само і роблю тут саме в шахті. Новостей таких не має. Тут 20 числа у нас печатували пальці...”¹⁷⁸

Галушинський Михайло, м. Кам'янець-Подільський (29.04.1943 р.):

“...В кімнаті 16 чоловік з Оринина й чоловіки з Великої Мікші й Голоскова... Бараки всі обгороджені сіткою і зверху проволка. На роботу і з роботи водять поліцаї...”¹⁷⁹

Олянська Ганна, с. Каскада Новоушицького району:

"Життя моє... чим день, то... хуже. Одежі не дають... Мені видали тепер кофту, що добре горшки витирати і це все, що заробила за год і 4 місяці... Нам навіть не дали ніякої фрукти ні кришки, щоб хоть покушати, тільки сидимо за решоткою та дивимось як люди ходять..."¹⁸⁰

Мотронюк Іван, с. Куманів Сатанівського району (21.12.1942 р.):

"...Живеться мені хорошо, аж дуже добре... Я, дедушка, як пороблю ще з місяць, то буде капут мені..."¹⁸¹

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 р.):

"...Тут робота легка, і до роботи дають харчі легкі... Самі спробуйте: візьміть рано випийте одну кварту чаю та й до 12 годин, а в 12 год. суп і ввечері суп... А пообідали, то йдемо на фабрику. Та дороги не бачимо. Ідемо з обіду, а їсти хочемо, наче нічого не їли. Тату, як можна, вишліть сухарів... Жаль, що нами в Німеччині всі дири позатикали... Якнайчастіше пишуть писма, може мені не так буде скучно додому. Бо як нагадаю, що я так далеко, та ще й це місто між горами, що навіть не бачиш, де те наше рідне сонечко сходить... Спимо мало, тому що встаємо півп'ятого, а лягаємо у 10 – 11 вечора, бо треба всьо своє дрантя полатати та попрати... На роботу ідемо вночі і з роботи вночі. Ото тільки бачимо світла, як ідемо в 12 год на обід. А на роботі вам ізвесно, що робити мусиш. Хоч і легка робота, але надоїсть за 12 годин... А як будеш оглядатися на всі боки, то на другий день і хліба не одержиш..."¹⁸²

Харчук Сава, с. Севрюки Антонінського району (29.05.1943 р.):

"...Життя моє вже вам ізвесне. Наросла вже зелень, а в Німеччині її хватає, накришать так, як свиням, спарять її і такий наш обід і вечеря. А хліба мало..."¹⁸³

Авузяк Мотя, с. Лоївці Староушицького району (04.07.1943 р.):

"...Життя моє дуже "хороше", слава богу бур'ян уродив, любисток, колорабін та шпінат. Може бачили літом, як хочеться землю в хаті посвятити коров'ячим гім...ком, то такі точні в нас харчі. І давали 3 рази равлики, ті, що в лісі лязять..."¹⁸⁴

Іщук Віра, с. Гальчинці Базалійського району (27.05.1943 р.):

"...10 місяців живемо, по одному разові в сутки їмо, тобто завжди їсти хочемо".¹⁸⁵

Кравчук Ліза, м. Калинівка (20.07.1943 р.):

"...Повідомляю я вам, що мені вже два дні на другий рік. Приїхала 18 юля, а сьогодні вже двадцятого. Пока ще жива і здорова... Робила легко... Вже на руках за рік кожну жилу бачу..."¹⁸⁶

Лебідь Микола, хутір Мрачківський Липовецького району (06.10.1943 р.):

"...В той день день ми грузили цілі сосни на вагони... Тату і мамо, я ніколи не надіявся, що нам таким молодим таку роботу дадуть важку. Але зате нам дуже добре. Мамо, щоб ви мене забачили, то ви мене б не впізнали... Як будете висилати посилку, то вишліть сахар, то я хоч рано нап'юся гарячої води..."¹⁸⁷

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (13.05.1943 р.):

"...Мені живеться на отлічно на другий бік. Працюю я в ливарному заводі 10 год. Грошей отримую 30 марок, але за них нічого купити... Хоч були свята, але нам нічого доброго не дали крім баланди..."¹⁸⁸

Степанець Марія, с. Стадниця Вінницького району (26.07.1943 р.):

"...Мамочко і таточко, не гнівайтесь на мене, що я так довго не писала, бо я була 2 тижні в таборі у Штаргарті, 2 тижні у дорозі... Мені дозволяється писати 2 откритки на місяць, а ви пишть якнайбільше. І дуже прошу, щоб ви вислали сахаріну. Я роблю на фабриці... Нам тут дуже добре. Нам дають один раз їсти в сутки... Повій, вітре, на Україну, де покинула родину, повій звідси у хатину, де покинула родину..."¹⁸⁹

Дочка Танаса Деркача із с. Нападівки Липовецького району:

"...Дорогі мої сестрички і братіки. Бажаю вам хорошо жить і не стикатися по чужій стороні так, як я. Дорогі і рідні, сповіщаю, що я жива... Вишліть мені хоть дві голівки часнику... Мамусю, було б добре жить, щоб бруква не родила..."¹⁹⁰

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району (02.08.1942 р.):

"...Нехай дядько Сидір вишле посилку солодких коржиків, бо п'ю чай із сіллю..."¹⁹¹

Капшук Марія, с. Бубнівка Гайсинського району (07.09.1943 р.):

"...Передаю вам свій скучний, жалкий, плачевний привіт. Я, слава богу, до котрого часу жива і здорова, а життя вам свого не жилаю... Мамо, мені Гафійка вислала пальтішко і 2 посилочки яблук, бо я, мамо, не кушала ні помідори, ні грушки, нічого з

фрукти, крім брукви вареної і моркви... Мамо, мені дуже добре, елі по світу ходю. Як піду на нічну зміну, то так змучусь, так зів'яну, як розсада неполита. Удома одну ніч не доспиш, та й то нудишся, а це цілий тиждень. Як змучишся, нічого не миле. Мамо, жила я коло вас 17 років і ще хотіла б 100 жити, а тут 17 неділя – і готова на все... Нічого не миле”.¹⁹²

Черніченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (22.06.1943 р.):

“...Мамо, я зараз роблю на заводі. Мені добре. Є що їсти, так як було у нас у 33 році... Робота моя легка...”¹⁹³

Вознюк Іван, с. Котюжани Мурованокуріловецького району:

“...Я радий тому, що курити ще є, а от їсти, то так добре, як у 33-у...”¹⁹⁴

Мудрий Петро, с. Івахнівці Чемеровецького району (08.06.1943 р.):

“...Роблю на тім самім заводі коло станків... Дуже пиль, аж легені заболіли. І того, мені, татусю, біда, бо то не вдома, щобим лічився, то все хуже і хуже зі мною... Ця пиль з руди жилізної...”¹⁹⁵

Мельник О., с. Корделівка Калинівського району (26.06.1943 р.):

“...Робота не важка. Робимо по 10 год. Отримую за місяць 20 марок, а заробляю 100 марок і більше, але вираховує інспектор на харчі. На харчах я тут усі гроші проїв...”¹⁹⁶

Головенко Федір, с. Малі Крушлинці Вінницького району (10.06.1943 р.):

“...Все дороге. Місяць робив, отримав 25 марок. Купив за 20 марок буханку хліба, і по грошах...”¹⁹⁷

Сабодаш Ганна, с. Стадниця Вінницького району (13.02.1943 р.):

“...Я отримала гроші вже за другий місяць. 37 марок. Але за них нічого не купиш, бо все на картки... Ходжу на роботу в дерев'яшках...”¹⁹⁸

Драч Ганна, с. Росоша Липовецького району (03.01.1943 р.):

“...Тут вже холодно. 29 грудня випав сніг, але нема в чому ходити. Ходим в туфлях і нічого не дають взуватися...”¹⁹⁹

Ганчук Віра, с. Меджибіж Меджибізького району:

“...Холодно, зима. Но я пошила з одіяла 2 рубашки і вдягаю, то нічого...”²⁰⁰

У некращому становищі опинялись подоляни, які працювали у сільській місцевості.

Добровольський Василь, с. Гуків Орининського району (10.10.1943 р.):

“...Може цим листом я зроблю для себе гірше, туди мені й дорога, але, повір, негоден більше терпіти таку каторгу, таку кару. Вчора хазяїн мене побив нагайкою і сам не знаю за що. Щось він казав, а я не розумів, так він мене нагайкою, все тіло посік. З того, що він кричав, я зрозумів тільки одне слово «більшовик». І се вже не перший раз. Б'є по чому попало. І кому що скажеш? А після того він мене замкнув на ніч в холодний льох. І нині цілий день не дав нічого їсти, всьо поглядував на мене як на звіра і підганяв нагайкою, аби скоро робив... Листа передаю через знакомого з Скали...”²⁰¹

Радомська Гелена, с. Вільховець Новоушицького району (15.02.1943 р.):

“...Дуже моя пані добра. Я тут роблю і сама не знаю за що, за 6 марок у місяць, а чоботи так пірвала, щоб случайно додому, то не маю у чім, бо позав'язувала мотузками і так ходю...”²⁰²

Богачук Марія, с. Корделівка Калинівського району (10.07.1943 р.):

“...Живу я на острові Неделіц, який обмивається Балтійським морем, за 35 км від Швеції, на краю світу. Живемо в 6-х. Робим, мамочко, в полі в одного пана. Ми живем добре, так, як я ще ніколи не жила, лише десять років назад. Робим так, що рук і ніг не чуємо, а їсти – хай бог дасть. Проклинаю той час і годину, коли я родилась... Ще одна біда, мамочко, не дивлячись, що зараз жнива, тут холодно. Дощі, тумани, холодні вітри...”²⁰³

Та чи не найяскравіше про нелюдське ставлення бауера розповідається в листі *Карпенка Анатолія* з с. Бубнівки Гайсинського району (22.09.1943 р.):

“...Ви мені написали, що ви дуже тужите за нами. Я вас дуже прошу, не тужить і не плачте, бо плач не допоможе. Як буду живий, то ще приїду додому... А от сестрички моєї не ждять... Я отримав звістку, що вона померла 5/IX.43 в неділю... Я сказав своєму хазяїнові, що отаке діло, у мене сестра померла, випишіть мені пропуск, щоб поїхати до неї, а він каже, щоб я дав робочого на своє місце. Каже, що нема куди роз'їжджати...”²⁰⁴

Обминаючи цензуру, доходили на Поділля звістки й про *незадовільне медичне обслуговування, високий травматизм, захворюваність та смертність* серед «завербованих» у Німеччину.

Данильчук Яків, с. Борсуки Староушицького району:

“...Постігло нещастя, появився у мене апендицит і уже другий раз звалив з ніг. Первий раз мучив 4 дні, а зараз уже 8 днів лежу больний. Нужна операція і я прошуся, щоби зробили і не хотять. Говорять, що уже старий...”²⁰⁵

Бондарчук Іван, с. Красноставці Орининського району (21.05.1943 р.):

“...Я лежав у больниці 5 неділь... Болять мене ноги від тяжкої роботи...”²⁰⁶

Цезенко Михайло, с. Фридрівці Орининського району (27.08.1943 р.):

“...Робив на роботі ще 21 травня 1943 р. Цього дня мені на ногу впало желізо. З цього числа я пролежав в госпіталі по 3 серпня ц. р. Робили операцію. З З/VIII знаходжусь в лагері... На роботу не хожу, бо не могу робити. З госпіталя бумаги не дали на руки ніякої, крім в лагер...”²⁰⁷

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району (26.04.1943 р.):

“...У цій откритці немає стільки букв, скільки у мене допіру упало сліз... У нас на заводі... із Житомира дівчина обпеклася і полячка обпеклася – запалюється порох...”²⁰⁸

Басоцький Василь, с. Гораївка Староушицького району (14.08.1943 р.):

“...Лишився навіки калікою, мені... поламало ліву ногу. Я робив у шахті і порода упала на мене і привалила...”²⁰⁹

Кушнірук Люся, с. Вербівка Базалійського району (20.12.1942 р.):

“...Я на лівій руці відрізала 2 пальця. Осталась калікою. Робити мушу...”²¹⁰

Осадчук Віра, с. Сирватинці Смотрицького району (27.08.1943 р.):

“...З Орининського району з села Коцюбіїв дівчині відірвало руку по лікоть в моєму цеху...”²¹¹

Пицишин Андрій, с. Редвинці Меджибізького району (14.02.1943 р.):

“...Робота в мене опасна. Двом хлопцям одбило по пальцеві. Відколи я роблю, то двох вбило...”²¹²

Коломієць Генка, с. Січинці Дунаєвецького району (18.02.1943 р.):

“...Я думала, що вже не буду жити, така була слаба. В нас було слабих 250 хлопців і 30 дівчат. Це таку вечерю дали чи обід... То дохтор сказав, що були строєні...”²¹³

Розповідалося в листах й про *нальоти англійської та американської авіації, спустошливі бомбардування, про зміни у настроях німців.*

Харевич Василь, с. Мала Клітна Базалійського району (22.08.1943 р.):

“...2/VII-ц. р. ночью через Нюрнберг проходила великої сили буря, яка все поперевертала і погромила на своєму шляху... Таких, як ми, пішло багато в цю ніч в царство небесне. І тепер з того часу часто повівають днем і ночью західні неспокійні холодні вітри і люди при їх поривах із страху в землю лізуть”.²¹⁴

Романенко Сергій, с. Стадниця Вінницького району (28.05.1943 р.):

“...Напишу які тут новості є. Наше місто трохи розкльовали англійські ворони і десь трохи далі... розкльовали якесь укріплення води, то вода була розлилась на зодва кілометри, на сім метрів глибини... Деякі міста так позаливало, що все попливло...”²¹⁵

Данильчук Ганна, с. Борсуки Староушицького району (01.03.1943 р.):

“...Чи щебечуть у вас пташки, бо тут так щебечуть, що сплю узута і вдягнена, слухаю їх...”²¹⁶

Бажан Ольга, с. Вахнівці Староушицького району (05.07.1943 р.):

“...Татку, тут був залив, то багато погигло людей... Тут щоночі грають музики, то всі ідуть у ліс, то ви повинні знати, що грає... Получила [листа] від Петра Григорового, то пише, що погигло багато людей від цих музик, вісім навіть тисяч...”²¹⁷

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (25.08.1943 р.):

“...Птиці літають і день, і ніч, кидають гостинці... Тут по великих городах тільки порох став, людей евакуйовують...”²¹⁸

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 р.):

“...Тату, ми чуємо такі чутки, що німці відступають назад, то нам, мабуть, тут прийдеться і погигати на чужині... Навіть ми самі замічаємо в німцях: такі стали люті, що навіть не можна і слова сказати чи щось запитати. Аж страшно до них підходити... Не обіжайся, що так мало написала, тому, що я дуже хочу спати, а їсти ще лучше...”²¹⁹

Не всі витримували такі умови. Дехто втрачав розсудок, кінчав свій життєвий шлях самогубством:

Антимонюк Наталя, с. Козодавинці Староушицького району (01.09.1943 р.):

“...Тут колодіївська дівчина померла із жури...”²²⁰

Васінович Федорі. Джулинка.

Люба таварішко Васінович!

З великою жалостью мушу Вам написати, що ваша люба дочка Ганна 19.2.1943 р. в шпіталю в Гіршбергу померла та й 22.2 там погребана. Вона була 2 місяці глуповата, вона 16.2 під один потяг полажилась, та й ранена була...

Іда Бін...”²²¹

Багато подолян намагалися звільнитися від каторги втечею.

Васільцов Борис, с. Вища Кропивна Ситковецького району:

“...Пишу вам із Східної Пруссії з города Кенігсберга, куди нас вже 2 місяці, як приставили із Новоград-Волинська. Перший місяць я був тут сам, нікого з наших хлопців не було, бо з Петром і Семеном я ще розлучився в Новограді, як втікав додому. Я весь час думав, що вони давно вдома. Про мене вони теж так думали. Але мені погана доля судилась: пройшовши 50 км, мене затримали і приставили назад, у штраф-компанію, де я пробув півтора місяця, не маючи змоги сповістити про себе ні вас, ні хлопців. Потім мене і інших відправили сюди. Через місяць сюди приставили і інших хлопців, в тім числі Петра і Семена...”²²²

Чубатюк Іван, с. Славна Липовецького району (23.03.1943 р.):

“...Іван і Петька, і Юхим втекли в Польщі, а ми не могли втекти, бо сиділо 2 лобурі...”²²³

А такі листи були особливо небажаними для окупантів:

Лаленко Ніна, с. Бубнівка Гайсинського району (31.08.1943 р.):

“...Ті усі дівчата, що повтікали, дома. Скажи Колі, що нехай нікуди не йде, і ти не попадайся, бо мені тут так добре, як було у 33-у році...”²²⁴

Кондратюк Олександра, с. Росоша Липовецького району:

“...Я зараз більше журусь за вас, ніж за себе. Бо як погибну, то так і буде, а вас дуже шкода. Щоб моєї сестрички Малвінки не забрали у цю прокляту Германію...”²²⁵

Купчинська Дуся, с. Сатанів Сатанівського району:

“...Спасайте Толю, щоб не попав сюди, боже борони, бо пропаде...”²²⁶

Тимчишин Юрій, с. Буцневе Деражнянського району (19.04. 1943 р.):

“...Мотя, може схотять случай тебе забрать, то ти... як можеш, так і виривайся і спасайся...”²²⁷

Чорніта Іван, с. Кривчани Староушицького району (29.06. 1943 р.):

“...Привіт Павлуші. Хай тримається хати і лісу...”²²⁸

Інкони траплялися й такі листи:

А. В., с. Лісова Слобідка Іллінецького району:

“...Тут живеш, а всі думки про дому, про родину та про свій край, якого забути не можна, хоч й в злобі жив. Але ще одні думки мене мучать: як то мені прийдеться повертатись додому? Так що я вам, мої рідні мамо, пишу відкрито. Якщо на Україні пройдуть якісь зміни, або ви останетесь по той бік фронту, тобто в руках большевиків, то мене не чекайте, бо як я повернусь, то так загину, як загинув мій батько. Досвідання! Цілую вас безліч раз. Може й в останнє. Не знаю...”²²⁹

Однак подібних листів було одиниці. Абсолютна ж більшість їх у тій чи іншій мірі розповідала про жахи нацистського рабства, була віддзеркаленням стану душі насильно вивезених на каторгу подолян. Гірку правду про страху дійсність не могли зупинити ні віддаль, ні адміністративно-територіальні кордони, ні цензура, ні інші потуги гітлерівців.

Ось чому в таємних донесеннях містилася тривога окупантів з приводу того, що населення було вражене методами “вербування”, умовами транспортування та праці в Німеччині, що в листах, які приходили з рейху, йшлося про роз’єднання сімей, про біди, про страх ніколи не побачити сім’ю і Україну, про тяжкі умови життя і праці в Німеччині,²³⁰ про те, що їх погано годують і вони носять клеймо “Ост”, що робить з них людей другого сорту і дає козир для більшовицької пропаганди, що їм дуже мало платять, їх постійно б’ють і принижують, що багато з цих робітників писали рідним на Україну таке: “Радянська пропаганда має рацію. З нами поводяться, як із рабами. Моліться за перемогу червоних”.²³¹

Ось чому в спеціальній інструкції рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга від 14 грудня 1942 року наголошувалося, що “вигнання робочої сили пробуджує почуття страху бути висланим і підданим абсолютній сваволі, ...може захитати довір’я до справедливості німецького режиму і відкрити двері для впливу більшовицької пропаганди... Слід... вста-

новити, щоб якась кількість українців і українок перебувала в хороших умовах в домашньому господарстві і на заводах у німців і вони посиляли додому листи з подякою..."²³²

Але замість подяк бранці у своїх листах настійливо рекомендували "не потрапляти в лапи фашистів..."

Отже, листування, котре служило єдиною формою хоч якогось зв'язку "остарбайтерів" із близькими та рідними, обмежувалося нацистами до мінімуму. В той же час листи з неволі, незважаючи на всі старання гітлерівської цензури, були:

- потужним джерелом правди про дійсне становище, в якому опинилися бранці (і не лише подільські) в Німеччині;

- суттєво підірвали пропагандистські зусилля по здійсненню "вербувальної" кампанії;

- сприяли недовірі до окупаційного режиму, розчистили ґрунт для ефективного впливу на поневолене населення радянської пропаганди;

- своєю правдивістю вберегли тисячі потенційних жертв від каторжної праці в Німеччині;

- сприяли розгортанню підпільно-партизанської боротьби на окупованому ворогом Поділлі;

- відображали дійсний стан душі та помисли рабів ХХ століття.

Крім того, листи "остарбайтерів" із нацистської каторги – це неспростовні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців у роки Другої світової війни.

4.4.9. Примарні відпустки як одна із форм знуцання над рабами

Щоб створити враження, що німці все-таки піклуються про соціальні потреби працюючих у рейху українців, нацистське керівництво запровадило для них *відпустки*. Проте цей захід, на який так сподівалися сотні тисяч "остарбайтерів", більше був пустим звуком, аніж реальністю, неприхованим знуцанням над вимученими каторжною працею і хворобами людьми.

"...Я мала їхати 1/IV-43 р. додому в отпуск. Вже злагодила-

ся... Коли мені сказали, що я не поїду, бо кажуть, що зайняті поїзда і то наче ножа в серце всадили, відразу почало мене серце боліти,"²³³ – виливала свій біль і гіркоту розчарування в листі додому Ганна Гуцол (с. Смотрич Смотрицького району).

"...Все ждала транспорту, але транспорту того і не чуть..."²³⁴ (Із листа з Німеччини Домки Гузь, с. Бичева Остропільського району).

Не щастило провідати рідну домівку навіть тим, хто уже опинився в поїзді.

"...У вересні місяці 1943 р. мене привезли в місто Альтерхен і віддали хазяїну робітницею, де я пропрацювала до грудня місяця 1943 р., а потім по хворобі мене відправили додому, але в дорозі мене затримало гестапо, документи мої порвали і мене відправили в місто Берген на легку роботу, де я пропрацювала до травня місяця 1945 року, де була звільнена РСЧА".²³⁵ (Із фільтраційної справи Ганни Душенківської, с. Левківка Погребищенського району).

Зрозуміло, відпустка надавалася лише "остарбайтерам", які з точки зору їх господарів найбільше заслужили на такий привілей – своєю працею, поведінкою, слухняністю. Тому вона більше була інструментом приборкання непокірності, прищеплення слухняності, стимулювання до праці понад силу, аніж справедливим соціальним благом. Але ті, котрим, врешті-решт, посміхнулося щастя (побувати у відпустці хотілося всім без винятку), додому не їхали, а вимушено проводили її в спеціальних таборах, створених тут же.²³⁶

Це регламентувалося постановою Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля "Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників" (26 березня 1944 р.). У документі, зокрема, йшлося:

"...Східні робітники отримують відпустку після відробітку 12 місяців та території Німеччини і в генерал-губернаторстві протягом наступних 12 місяців.

До 1 січня 1943 року час роботи не враховується.

[...]

...Якщо відпустка не пов'язана з сімейною поїздкою, то вона може бути проведена у спеціально обладнаних для східних робітників таборах. Це особливо стосується східних робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві і в домашньому господарстві..."²³⁷

Стосувалося це й тих, хто трудився на підприємствах:

"Оскільки східні робітники розміщуються і харчуються у таборі, то в таборі можуть проводити і відпустку..."²³⁸

В такому випадку відпадала необхідність загроможувати і так переповнений потребами війни залізничний транспорт, виділяти кошти на дорогу, потерпати від усвідомлення того, що каторжанин добровільно назад не повернеться, організувати його поїздку до місця роботи (не виключено, що знову із застосуванням сили). Раб був поруч. Під рукою...

У тому ж 1944 р. нацисти почали говорити уже не про тривалі, а короткочасні відпустки на батьківщину. Слід відмітити, що певний час вони надавались більш благонадійним уродженцям Західної України. Проте досить часто назад не поверталися і вони.²³⁹

"...За отпуск я просила, но не хотят пустить, – писала та ж Ганна Гуцол. – В нас уже з Західної так пішли додому 4 дівчини, а ті, що поїхали в отпуск, то не приїхали і того нас не хотять пускати..."²⁴⁰

Фактично невдовзі абсолютній більшості "остарбайтерів" про відпустки довелося забути взагалі, не кажучи уже про організоване повернення на Батьківщину.

Більш відвертими були нацисти з населенням окупованих територій. Так, ще 21 листопада 1943 р. з'явилось повідомлення дунаєвецького гебітскомісара про те, що населенню нема чого розраховувати на повернення відправлених на роботу в Німеччину. "Згідно розпорядження пана рейхскомісара України, – говорилося в ньому, – в сучасний момент неможливо розраховувати на поворот додому робітників, направлених в Німеччину на працю. Вони можуть повернутися додому лише в тому разі, коли їх замінить будь-хто з членів сім'ї.

Звертатися по цьому питанню до відділу праці – безцільно.

Гебітскомісар Еггерс".²⁴¹

Якби "остарбайтери" мали можливість ознайомитись із постановою Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля "Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників" від 26 березня 1944 р., то вони довідалися б, що:

"...1. Тривалість трудових відносин східних робітників у рейху складає два роки. Цей строк нараховується із дня прибуття на перше німецьке підприємство чи домашнє господарство, однак не раніше 1 серпня 1942 року. Зворотнє транспортування східних робітників здійснюється після закінчення трудових відно-

син з урахуванням трудових обставин, інтересів, впорядкування транспортного сполучення і військового стану.

2. Трудові відносини східних робітників можуть бути продовжені ще на один рік, якщо цього вимагає необхідність роботи під час війни..."²⁴²

Як образно писала в листі з Німеччини Євгенія Рибко (с. Мончинці Красилівського району), "сюди ворота широкі, а назад, то вузьенькі..."²⁴³

Отже, запроваджені у рейху відпустки "остарбайтерів" насправді були фікцією – мало хто із невільників справді міг побувати на батьківщині. За задумом нацистів, вони мали лише стимулювати рабів до праці та покірності, аніж виконувати пряму соціальну роль. Відмова під будь-яким приводом у наданні відпустки, як і підміна реальної поїздки додому, дуже боляче ранили серця каторжан, перекреслювали їхні найзаповітніші сподівання, були витонченим засобом знущання над беззахисними людьми.

4.4.10. Добрі німці

Було б не зовсім об'єктивно стверджувати, що всім українцям у Німеччині доводилося терпіти пекельні муки, знущання та голод, переносити принизливе ставлення господарів. Часом траплялося, що господарі поводитися з ними гідно, забезпечуючи пристойне утримання та належні умови праці. Особливо це стосується тих німців, яким була чужа расова теорія нацизму, котрі в нестерпних умовах гітлерівського тоталітарного режиму зуміли зберегти високі людські моральні якості.

Цими рисами, зокрема, була наділена сім'я Ганса та Гільдікарди Міхаелісів із курортного містечка Баден-Ельтерн, куди влітку 1942 року доля закинула 16-річну "східну робітницю" із с. Осолинка Літинського району Любу Драчук.

"...Як прибули на місце, хазяйка дала мені два шматочки хліба і чашку холодної кави, а потім повела у ванну. Мої широку полотняну сорочку та спідницю забрала, натомість принесла незвичні трусики, ліфчик, чисте плаття, туфлі. Плаття я одягнула, а ось труси та ліфчик – відклала. Не розуміла, навіщо вони мені. Але Гільдікард все-таки змусила їх одягти.

У готелі Міхаелісів зупинялись німецькі сім'ї, які приїздили на курорт лікуватися. Їхні кімнати я і мала прибирати. Але ж мови не знала, що мені наказували робити – не розуміла. Розгубилась – у сльози. Побачивши трьох німецьких дівчат-покоївок, спершу подумала, що Гільдікард їхня мати. Запитала: “Мама?” Вони – “мама, мама”. Так Гільдікард і для мене стала на три роки мамою, – згадує Любов Семенівна. – З прибиранням у мене, ну, ніяк не складалося. Зате якось, коли хазяйка поралася на кухні, я запропонувала їй почистити картоплю. Потім – капусту нашинкувати. Далі допомогла посуд помити... Це виходило у мене добре, тож вже наступного ранку хазяйка з самого ранку почала кликати мене: “Любо! Любо! На кухню!” Так я і залишилася там працювати...”

За словами подолянки, їй з хазяями просто пощастило. Обоє були дуже добрі. Своїх дітей не мали, то до неї ставилися, як до рідної.

“Ганс що не візьме у руки – називає німецькою, щоб я запам'ятовувала. Якось ми пішли з ним до магазину за продуктами. По дорозі я побачила вивіску – “Готель”. Прочитала вголос, адже ази німецької вчила у школі, хоча, якщо чесно, то дуже не любила цей предмет. “Так ти вмієш читати?!” – аж сплеснув у долоні. Я кажу – “Трошки”. Тоді він купив мені словник, щоб вчила німецьку. Я ж вперта: “Навіщо мені ваша мова? Не буду!” – розплакалася. А він насварив-насварив мене, розказав “мамі”, бо та приходиться до мене: “Любо, треба, треба! Вчи!”

І я почала вивчати німецьку.

А одного разу побачила, як Гільдікард в'яже крючком. Цікавість розібрала, що попросила її навчити і мене. Згодом виходило не гірше, як у неї. Щоправда, в'язати доводилося вночі і без світла, бо ж бомбили. Бувало, усі сплять, а я до другої години ночі щось плутаю. Так зв'язала собі панчохи. “Мама” коли побачила, неабияк здивувалася і навіть попросила мене вив'язати Гансу шкарпетки і пальчата” [рукавиці. С. Г.].

Щира і кмітлива українська дівчина підкорила серця Міхаелісів. І все-таки вони вирішили перевірити її, доручивши прибирати свої кімнати.

“Не один раз під столиком біля ліжка я знаходила нібито загублені чи забуті золоті сережки, персні та інші коштовності. Я піднімала ті знахідки і клала зверху на столик. Перевіряли. Зате згодом стала хазяйкою. Мені доручили ключі від комор, підвалів: я вже не супроводжувала хазяїна до крамниці, а сама купу-

вала по картках продукти. Більше того, мене відпускали на вихідні провідати своїх земляків. Адже сумувала за домом страшенно, хоча й отримувала листи від матері, та й сама частенько писала в Осолінку...”²⁴⁴

Майже три роки, аж поки у місто не увійшла Червона армія, жила Люба у Міхаелісів. Коли настав час їхати додому, Гільдікард одчинила шафу: “Бери, Любо, що бажаєш!...”²⁴⁵

Схвальний відгук про іншу німецьку сім’ю (Отто Альтмана, його дружину Гільду, їх дочку Льоту, котрі мешкали у м. Загані) залишив у своїх спогадах Іван Осаулко (с. Вікентіївка Липовецького району):

“...Запросили до будинку. Зустріла на кухні невисока пожила жінка – хазяйка. Привітався. Почали розпитувати: як звати, якої національності, де працював, про батьків і таке інше. Сказала дочці показати мою кімнату. Кімната на другому поверсі. Диван, шафа, пара стільців, ліжко з чистою постільною білизною. Зійшли вниз. Там хазяйка дала мені відро теплої води і пакунок з одягом і наказала піти в корівник помитись та переодягнутись, а своє там залишити. Поки я мився-переодягався – хазяїн приїхав з поля на обід. Знову пішли розпитування-оповіді. І тут же перехрестив мене з Івана на Ервіна... Покликали обідати. На столі чотири тарілки. За столом вказали на моє місце... Шеф дістав з-під стола з ящика дві пляшки пива – для мене і для себе. Як і сьогодні, обідали за одним столом, що заборонялось з іноземцями, а з остарбайтерами особливо... Обід з одного блюда... Це дуже смачні галушки розміром з невеликий м’ячик. Їх їдять з не менш смачною підливою...”

Жилось мені добре і ставились до мене добре... От тільки вийти нікуди не міг – не було в чому. Але одного дійсно чудового дня і ця проблема вирішилась. Була неділя... Я тільки-що помився, вийшов з корівника. Льота покликала зайти в будинок. Посеред кухні на спинці стула бачу костюм-трійку темно-малинового кольору, шовкову сорочку сталистого кольору і галстук. “Ервін, – сказала хазяйка, – це тобі, піди в свою кімнату, надінь і приходь...”

Костюм і справді виявився якраз на мене. От тут-то вони навколо мене ходили! На всі боки крутили...

А тут і шеф приїхав. Ми з Льотою вийшли у двір.

“Ервін, даннер веттер, це ти чи ні? Ні, це не Ервін. Льота, що це за хлопець і звідки він у нас взявся?”

Бачу, прикидається. Він був у курсі справи.

Покликали обідати. За столом шеф запропонував: “Ервін, костюм потрібно обмити”.

Я тільки руками розвів, мовляв, звідки візьму?

“Доре, – говорить, – так і бути, я за тебе поставлю, будеш винен”.

Приніс пляшку домашнього вина...

Тепер я без опаски, що в мені впізнають остарбайтера, міг виходити в місто. Без “абцайхена”...”²⁴⁶

Тепло відгукувалась про своїх господарів Ольга Левчук (с. Блажіївка Самгородоцького району):

“Здрастуйте, дорогі, мамо і тату! Повідомляю вам, що я жива і здорова і почуваю себе теж добре, якщо не рахувати того, що закохалась. Що ви скажете мені, коли я тут одружусь?.. Живу я зовсім непогано... Якби ви були зі мною, то більше нічого й не потрібно”.²⁴⁷

Або ще такий документ:

“У квітні 1944 р. фрау Креттен із Ессена, запідозрена в зв'язках із східними робітниками, постала перед особливим судом. В ході судового слідства встановлено, що під час денного повітряного нальоту на Ессен у кінці березня два східних робітники врятували шестирічну Ірмгард Креттен. Перші бомби впали одночасно з сигналами повітряної тривоги. Маленька Ірмгард, яка гралася на вулиці, побігла у підвал. Два східних робітники також шукали у ньому сховища.

Підвал був завалений уламками будинку, що зазнав руйнування. Лише через 11 годин східні робітники, доклавши всіх сил, пробились з-під завалу і тим самим врятували Ірмгард Креттен. У знак вдячності фрау Креттен, зі згоди чоловіка, часто запрошувала рятівників її доньки до столу.

Суд засудив фрау Креттен до шести, а її чоловіка до чотирьох місяців тюремного ув'язнення”.²⁴⁸

За даними поліції і гестапо, лише в січні – травні 1944 року за допомогу іноземним робітникам було репресовано 6,2 тис. німецьких громадян...²⁴⁹

Як бачимо, не всі німці були носіями нацистської ідеології. Свідомо нехтуючи особистою безпекою, вони проявляли людяність до примусових робітників із Сходу, залишили по собі добру згадку у їх пам'яті.

4.4.11. Система фізичного знищення

На жаль, таке ставлення до “остарбайтерів” було лише незначним винятком. В цілому в рейху домінували людиноненависництво, насилля, жорстокість.

Особливе місце в ньому займали *концентраційні табори* (через них пройшли чимало насильно депортованих “східних робітників” з Поділля). Створені в Німеччині в момент захоплення влади нацистами з метою ліквідації політичних противників, а також виконання програми “оздоровлення нації”, суть якої полягала у знищенні цілих народів, визнаних расово неповноцінними, певних соціальних груп, фізично або психічно неповноцінних осіб, вони перетворились у місця організованого систематичного вбивства.

Розгалужена мережа нацистських концтаборів функціонувала на території Німеччини, Австрії, Польщі, інших країн, в т. ч. в окупованих районах СРСР. “Фабриками смерті” вони стали в Освенцимі, Тремблінці, Майданеку, інших містах. Тут щоденно шляхом розстрілів, отруєння в газових камерах знищувалися тисячі людей. Водночас значна кількість в’язнів гинула від фізичного виснаження, хвороб.

Проте війна внесла певні корективи у їх призначення – концтабори стали також невичерпним *джерелом робочої сили для економіки рейху*. З появою у них значної кількості невільників на порядок денний була висунута ідея “*знищення працею*”, тобто використання в’язнів як робочої сили до їх повного фізичного виснаження.

“...Це використання повинне бути вичерпним у повному розумінні цього слова, – наголошувалося в наказі від 30 квітня 1942 року начальника головного господарського управління СС Поля начальника робочих груп і комендантам концентраційних таборів про максимальне використання робочої сили в’язнів. – ...Робочий час не підлягає ніяким обмеженням. Його тривалість залежить від виробничої структури табору та характеру виконуваної роботи і визначається лише комендантом табору...”²⁵⁰

Концентраційні табори перебували у віданні служби СС, а тому вона була найкрупнішим власником робочої сили. Зокрема, організацією праці в’язнів займалось Головне адміністративно-господарське управління СС. Саме це управління

здійснювало крупні фінансові операції з Рейхсбанком В. Функа.

Наявність значної кількості робочих рук призвело до створення власної промисловості таборів.

Використовувалася безкоштовна праця в'язнів також концернами "ІГ Фарбеніндустрі АГ", "Герман Герінг", "Крупп", «Гуго Шнайдер АГ» ("Хасач"), "Барабаг" ("Браунколе-бензин АГ"), різноманітними фірмами авіаційної промисловості. Причому робоча сила з концтаборів не просто направлялась за вимогою, за замовленням, вона продавалась. Була встановлена спеціальна такса: спочатку 5, а потім 6 марок у день за кваліфікованого робітника. Належна за в'язнів плата перераховувалась підприємствами адміністративному бюро інспекції концтаборів, а звітди – в імперську державну казну. Частина цих надходжень йшла на потреби концтаборів.

"В 1943 – 1944 роках у промисловості Німеччини одночасно працювали близько 500 тис. в'язнів. Щомісячний прибуток від них складав 50 млн. рейхсмарок. Так, "ІГ Фарбеніндустрі АГ" був наданий пріоритет у використанні в'язнів концтаборів. В'язні "Освенціма" працювали на будівництві заводу по виробництву буни. На експериментальних установках по переробці горючих сланців у Шемберзі (Вютемберг) працювало 10 тис. ув'язнених із табору "Дахау". Стільки ж невільників працювало в концерні "Гуго Шнайдер" ("Хасач"). Поблизу концтаборів будувались підземні заводи для Хейнкеля і Мессершмітта. В "Освенцімі" працював крупнівський завод вибухових пристроїв. Використовували працю в'язнів концтаборів заводи "Маузер", ряд будівельних фірм..."²⁵¹

Розпоряджаючись тисячними масами в'язнів, нацистські чиновники зі служби СС скрупульозно стежили, щоб зиск від праці невільників був максимальним. Зокрема, вони виходили з таких розрахунків: "денний заробіток в'язня на підприємстві – 6 марок за день, мінус 0,6 марки на його харчування і 0,1 марки на амортизацію одягу. Чистий прибуток складав 5,3 марки. За дев'ять місяців (саме стільки найбільше в'язень був здатний працювати) – 1431 марка. До того ж, після смерті в'язня нічого не пропадало дарма – все йшло в діло. Одяг мертвих і сабо (дерев'яне взуття) переходили ще живим, подрібнені кістки і попіл ставали добривами, золоті коронки (дві тонни на рік) передавались до рейхсбанку... Тільки праця радянських військовополонених дала скарбниці гітлерівської Німеччини більш ніж 500 млн. марок (у цінах воєнного часу)".²⁵²

Та все ж, концтабори виконували свою пряму функцію – *покарання, знищення сотень тисяч людей.*

Умови життя в них були винятково нестерпними, жахливими. Для ілюстрації зішлемось на розповідь мешканки с. Залісців Дунаєвецького району П. С. Дзюбій про знуцання гітлерівців над в'язнями табору Кенігсгут та лист з Німеччини Василя Добровольського із с. Гукова Орининського району:

“...Їх зігнали у табір понад 10 тисяч чоловік... Висока дротяна огорожа відокремила їх від зовнішнього світу... Їх пригнали сюди звідусіль, начепили на груди знаки “Ост”..., дали в руки кирку або лопату і коротко сказали: “арбайт”. 16 годин на добу змушували носити залізо, каміння, і коли хтось падав від знемоги, його били. А якщо людина захворювала – знову били і позбавляли останнього – голодного пайка: 250 грамів хліба із суміші каштанового борошна і дерев'яної тирси та літра бурякової “баланди”.

Люди ходили, як тіні – страшні, худі. Допікав голод, мучили морози...”²⁵³

“Пишу цього листа з тяжкої неволі з Германії... Я нахожусь в лагері. Нас тут б'ють резиновою нагайкою поліцаї. Огорожено колючою проводкою і пущено по проводці електричний ток. Німці нас обзивають, що ми свині і різними словами, що нам капут. Нахожусь в лагері в м. Бреслау. Дають нам по 100 грам хліба деревесного на сутки з піском і брюкву. Стаємо в очерідь... Я тримаю миску, щоб дістати черпак супу з брюкви, стоять поліцаї і б'ють по руках. Якщо не втримав миски, то б'ють, де попало, по голові...

Людей катують, спалюють в електричних печах... Я прошу бога, щоб наші радянські війська освободили нас від тяжкої неволі, де люди гинуть, як солома, від фашистських катів...”²⁵⁴

Потрапити до концтабору було зовсім неважко. Найчастіше туди відправляли за самостійне залишення робочого місця, втечу та переховування під фальшивим прізвищем.

Так, подолянин Я. В. Семенишин, якого направили на вугільну шахту неподалік від Катовіц, пропрацював на ній лише один день. Наступного дня він утік. У м. Бойтини його спіймала поліція. Там 3 дні просидів у тюрмі. Звідти доставлений у концтабір “Аушвіц”. Потім йому довелось відмучитись ще у двох концтаборах – “Бухенвальді” та “Дорі”. Визволений з неволі військами союзників.²⁵⁵ (Фільтраційна справа Я. В. Семенишина, с. Зятківці Гайсинського району).

За вчинений саботаж на “довічний строк” був доставлений у концтабір “Освенцім” уродженець Іллінець В. М. Вус. Однак, провівши там у нелюдських умовах майже рік, переведений у концтабір у Нойгамі, звідки в 1945 році направлений у табір смерті 10 “Б”. Та і тут не судилося вмерти – був визволений англійськими військами...

Потрапити у концтабір можна було й взагалі через несуттєву “провину”. Як свідчить Г. Т. Казмірчук із с. Яструбінець Дашівського району, яка відбувала каторгу на військовому заводі в Гамбурзі, “умови тут існували жорстокі. За найменше порушення робітників били і відправляли у концтабір. Наприклад, у нас працювала С. Шевчук. Трудячись з 3-х годин ночі до 7-и вечора, вона весь цей час була дуже голодна. Одного разу дівчина не витримала і взяла кусочок хліба, що лежав у столі в конторі німця. За це її побили до непритомності й відправили у концентраційний табір”.²⁵⁶ (Фільтраційна справа Г. Т. Казмірчук, с. Яструбинці Дашівського району).

По-суті нічим не відрізнялися від концентраційних й так звані *штрафні табори*, де умови перебування в’язнів були не менш жорстокими. За словами “остарбайтера” Миколи Дейнеки (с. Кормільче Орининського району), “штрафні табори – це пекло для живих. Люди тут – ходячі кості в шкірі”.²⁵⁷ Згадуючи про один із них, штрафтабір “Ладе” неподалік м. Бремена, він повідував:

“Перше, з чим ми тут зіткнулись – це лазня... Тільки людина зігнулась, починаючи мити ноги, мойщик направляє струмінь під високим тиском у голий зад і людина вмить наповнюється водою, як великий пухир, і мертвою падає на підлогу. На тих, хто не мив ноги, направляли струмінь кип’ятка – люди теж падали на підлогу, невдовзі вмирили. Із лазні погнали в їдальню, де нас повинні були приймати в колектив. Від нашої команди новачків відібрали 25 чоловік і в присутності всього табору били нагайкою по голому тілу 25 разів... Через 5 днів... у таборі сталося НП – ...недорахувалися одного раба, котрий втік... Начальство табору, порадившись, наказало... розстріляти 25 чоловік...”²⁵⁸

“...Що казати, коли в туалет не завжди відпускали, – читаємо в інших спогадах – О. А. Мазура (с. Копіївка Дашівського району). – Щоб відпроситися, треба було виконати встановлену для цього процедуру, а потім ще й пояснити, як саме тобі припекло. Якщо жандарму не сподобався твій підхід (порушено

якийсь з елементів або чіткість його виконання), він нервово вигукував “Найн” і східно усміхався, дивлячись на тебе. Повторити спробу можна було лише після того, коли ще хтось звернеться з таким самим проханням... Одного разу спробував слізною ублагати жандарма, думав, змилюється. Натомість одразу отримав палицею по спині. Охоронниками в таборі служили колишні молоді есесівці, які отримали незначне поранення на фронті і вирізнялися особливою жорстокістю. Палиці в них були спеціальні, виготовлені із... статевих органів коней і біків. Боляче ранили свинцеві кульки на кінці палиць. Побиття тривали щодня. До того ж показові. На території табору повсюдно стояли “козли” – дерев’яні пристрої, на яких чинили езекуцію. Міру покарання визначали “судді”. Після роботи охоронники передавали їм свої записки, зроблені упродовж дня. Достатньо було бодай на хвилину спертися на кирку, щоб дух перевести від роботи, як фашист уже вписував твій номер у записник...”²⁵⁹

Система покарань була обов’язковою не лише в концентраційних та штрафних таборах, у тюрмах. Вона діяла повсюдно, де лише перебували “остарбайтери”. Так, зокрема, про види покарань досить красномовно повідується у службовій поліцейській інструкції по охороні таборів, де утримувалися “східні робітники”:

“...6. а) До найменшого прояву непослушності та недисциплінованості ставитись жорстоко і при опорі безпощадно застосовувати зброю.

б) У росіян, що намагаються втекти, потрібно стріляти з твердим наміром вцілити в утікача. Охороні необхідно постійно пам’ятати про свою відповідальність за спостереження над ув’язненими.

6. Покарання:

а) У таборі і на виробничому майданчику повинні підтримуватись суворий порядок і дисципліна. Робітники зобов’язані виконувати накази охорони, а коли вони перебувають у таборі, то табірному персоналу. Робітник, який відмовляється підкорятись наказам і виконувати роботу, буде покараний.

Дозволені такі види покарань:

- 1) додаткова робота після кінця зміни,
- 2) направлення на штрафну роботу,
- 3) позбавлення гарячої їжі на три дні,
- 4) тюремне ув’язнення на три дні.

б) Робітники, що нехтують обов’язками чи просто працюють

повільно, повинні направлятись на штрафні роботи. Вони будуть позбавлені всіх прав. З ними потрібно поводитись особливо суворо. Вибір типу штрафної роботи залишається за заводською адміністрацією.

в) Тюремне ув'язнення передбачає: карцер, заборону працювати, виходити на свіже повітря, позбавлення ліжка і замість звичного харчування – хліб та воду..."²⁶⁰

Цілий перелік покарань містили так звані заводські інструкції. Так, на заводі боєприпасів біля с. Логано невихід на роботу навіть через незадовільний фізичний стан вважався прогулом, що в умовах військового часу розцінювалось як саботаж. За це той, хто "провинився", першого разу отримував 25 різок, на другий раз – його відсиляли в тюрму, звідки майже ніхто не повертався. За найменше порушення встановлених правил адміністрація підприємств часто передавала винних в руки гестапо. Тут їх били різками, виривали нігті, саджали у підвали, які заливались крижаною водою, і люди протягом багатьох годин простоявали у ній (нерідко занурені по груди, а то й по горло).²⁶¹

Тих же, кого після тортур відправляли назад у табір, досить часто гітлерівці намагалися примусити до злочину, тобто *схилити на бік зради*, доносити на своїх:

"...Після кривавого допиту в тюрмі мене посадили в одиночну камеру, де я просидів більше двох діб. Потім знову викликали на допит, але цього разу не били. "Простивши" провину, гестапівець дав завдання, щоб я серед росіян і українців виявляв на фабриці хто комуністи, комсомольці, хто проводить агітацію проти німецької влади, хто готується до втечі, і всі ці факти... передавати шефу табору через перекладача в усній формі..."²⁶² (Із фільтраційної справи Г. Д. Кіленчука, с. Яструбинці Дашівського району).

Як правило, пообіцявши катам "співробітництво", абсолютна більшість покараних сиксотством не займалася, а тому німцям доводилось вдаватись до інших підлих прийомів:

"Був у нас перекладач..., який систематично крутився серед наших людей, прислухався до їхніх розмов, вивідував їхню думку, а потім усе почуте доносив господарям. За це багато наших людей повісили. Вішали вночі, а вдень гонили нас дивитись..."²⁶³ (Фільтраційна справа Т. Г. Кудіної, с. Завалля Дашівського району).

"У таборі поблизу Катовіце стріляли в кожного робітника, який наближався до огорожі... Спійманих утікачів, як звичайно,

кидали в домни".²⁶⁴ Тобто людей спалювали живцем...

Усього за період існування рейху в його концентраційних таборах і тюрмах було знищено 11 млн. осіб.²⁶⁵

За визначенням обвинувача від США на Нюрнберзькому процесі Роберта Джексона, – "Німеччина стала величезною катівнею. Волання її жертв чув увесь світ, вони примушували здригатися всі цивілізовані держави..."²⁶⁶

Як бачимо, своєрідною вершиною презирства до людської гідності, пограбування бранців зі Сходу, в тому числі "остарбайтерів", які за різні "провини" карались німецькими робовласниками, були концентраційні табори. Тут з людини витискалось максимально усе, чого можна було домогтись у процесі знищення працею. У той же час жадливі злочини, що творилися в концтаборах, – це чи не найяскравіший вияв людиноненависницької сутності нацизму, реальної політики гітлерівського рейху.

Виходячи ж з аналізу фактажу, вміщеного в четвертому розділі, найсуттєвішими бачаться такі аспекти:

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи робовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодальний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у гітлерівській же Німеччині коло робовласників розширилось. Ними виступали як окремі фізичні особи, так і концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними власниками, споживачами робочої сили;

- "остарбайтери" (як і військовополонені) складали досить значний контингент робочої сили і стали важливими чинниками у створеній нацистами системі примусової праці;

- масове використання праці "остарбайтерів" на примусових роботах в Німеччині під час Другої світової війни диктувалося зростаючими потребами нацистської військової економіки.

- "східні робітники" розглядалися претендентами на світове панування як раби, дармова робоча сила, засіб заповнення робочих місць замість мобілізованих на фронт німецьких робітників та селян, завдяки пануючій нацист-

ській ідеології расової неповноцінності використовувались у Німеччині в основному недоцільно і нераціонально, їх масова присутність в економіці рейху була одним із факторів її регресу;

- у військовій промисловості Німеччини, в сільськогосподарському виробництві, як домашня прислуга “остарбайтери” розглядались нацистами не більш як робоча худоба. Вони постійно піддавались нещадній експлуатації, тотальному пограбуванню;

- “східні робітники” піддавались також вишуканій дискримінації. Ставлення до них було підкреслено зневажливим, жорстоким. Вони надміру потерпали від постійного штучно організованого голоду, відсутності одягу та взуття, холоду, вкрай незадовільних умов життя. Серед інших форм дискримінації – обов’язкове носіння принизливого клейма “Ост”, відсутність охорони здоров’я та медичної допомоги, права на захист материнства і дитинства, цілковите позбавлення особистої свободи пересування, можливостей задовольняти культурні та духовні потреби, жорстокі покарання за найменшу провину тощо;

- безперервне катування працею та нещадна дискримінація “остарбайтерів”, що спостерігались на всій території Третього рейху, переслідували мету не лише максимального визиску і приниження гідності поневолених рабів, а й їх планомірне знищення самою працею, комплексом репресивних заходів, штучно створеними нелюдськими умовами, в яких доводилося існувати невілникам із окупованих східних територій, були тяжким злочином гітлерівців проти слов’ян, інших народів Європи, конкретним проявом на практиці людиноненавницької політики нацистів.

---

¹ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 292.

² Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 48 – 50.

³ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1951.

⁴ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1929.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.

⁶ Україна сниться... - С. 89.

⁷ ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

⁸ Повесть об остарбайтере... – С. 19, 20.

⁹ Буковина (м. Чернівці). – 2007. – 9 жовтня.

- ¹⁰ Преступные цели - преступные средства. – С. 226.
- ¹¹ *Herbert U. Fremarbeiter Politik und Praxis des "Ausländer - Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* – P. 171.
- ¹² Україна сниться... - С. 90.
- ¹³ Там само; - С. 114 – 115.
- ¹⁴ Пам'ять заради майбутнього... – С. 262.
- ¹⁵ Україна сниться... - С. 76.
- ¹⁶ Там само; - С. 127.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 4, од. збер. № 2.
- ¹⁸ Україна сниться... – С. 93.
- ¹⁹ Повесть об остарбайтере... – С. 49, 50.
- ²⁰ Пам'ять заради майбутнього... – С. 260.
- ²¹ Повесть об остарбайтере... – С. 42.
- ²² Пам'ять заради майбутнього... – С. 260.
- ²³ ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 402.
- ²⁴ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 61.
- ²⁵ Україна сниться... – С. 82.
- ²⁶ Там само; - С. 53.
- ²⁷ Повесть об остарбайтере... – С. 29.
- ²⁸ Україна сниться... – С. 96.
- ²⁹ Повесть об остарбайтере... – С. 20, 21.
- ³⁰ Там само; - С. 14.
- ³¹ Буковина. – 2007. – 9 жовтня.
- ³² *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України...* – С. 33.
- ³³ Повесть об остарбайтере... – С. 11.
- ³⁴ *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України...* – С. 32.
- ³⁵ Повесть об остарбайтере... – С. 12.
- ³⁶ Там само; - С. 21, 22.
- ³⁷ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 141.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.
- ³⁹ Повесть об остарбайтере... – С. 28.
- ⁴⁰ *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України...* - С. 32.
- ⁴¹ За счастье Родины. – 1944. - 30 березня; ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁴² Пам'ять заради майбутнього... – С. 262.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155.
- ⁴⁴ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24225, арк. 2.
- ⁴⁷ Україна сниться ... - С. 45.
- ⁴⁸ Там само; - С. 48.
- ⁴⁹ Там само; - С. 45.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1833.
- ⁵¹ Україна сниться... - С. 67.
- ⁵² Там само; - С. 127.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.
- ⁵⁴ Україна сниться... - С. 38.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 22.
- ⁵⁶ Україна сниться... - С. 29.

- ⁵⁷ Там само; - С. 11.
- ⁵⁸ Там само; - С. 7.
- ⁵⁹ Преступные цели – преступные средства... - С. 227.
- ⁶⁰ Bundesarchiv, Koblenz. - P 58 / 158. – F. 209.
- ⁶¹ Подільська порадиця (додаток до газети "33-й канал"). – 2007. – 28 лютого.
- ⁶² Україна сниться... - С. 46.
- ⁶³ Там само; - С. 68.
- ⁶⁴ Преступные цели – преступные средства... – С. 227.
- ⁶⁵ ДАВО, Ф. Р - 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 111.
- ⁶⁶ Урядові Дунаєвцькі вісті. – 1942. - 1 листопада.
- ⁶⁷ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ⁶⁸ Україна сниться... - С. 114 – 115.
- ⁶⁹ Там само; - С. 93.
- ⁷⁰ Там само; - С. 24.
- ⁷¹ Преступные цели – преступные средства... - С. 227.
- ⁷² Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение / Всероссийская ме-
муарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA - Press, 1987. –
Вып. 6. – С. 52.
- ⁷³ Семин В. Нагрудный знак "Ost": Роман, повесть, рассказы / Библиотека
«Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – С. 148.
- ⁷⁴ Черон Ф. Немецкий плен... - С. 52.
- ⁷⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 138.
- ⁷⁶ Україна сниться... - С. 44.
- ⁷⁷ Преступные цели – преступные средства... - С. 227.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Преступные цели – преступные средства... - С. 228.
- ⁸⁰ ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398.
- ⁸¹ Україна сниться... - С. 79.
- ⁸² Там само; - С. 61.
- ⁸³ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁸⁴ Пам'ять заради майбутнього... – С. 199.
- ⁸⁵ Україна сниться... – С. 18.
- ⁸⁶ Там само; - С. 10.
- ⁸⁷ Там само; - С. 121.
- ⁸⁸ Лист до Державного архіву Вінницької області, вх. № 18/1 від 22.02.07 р.
- ⁸⁹ Україна сниться... – С. 75.
- ⁹⁰ Преступные цели – преступные средства... - С. 194.
- ⁹¹ Україна сниться... - С. 47.
- ⁹² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 147.
- ⁹³ Україна сниться... - С. 87.
- ⁹⁴ Пам'ять заради майбутнього... – С. 260
- ⁹⁵ Там само; - С. 326.
- ⁹⁶ Повесть об остарбайтере... – С. 37.
- ⁹⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 147.
- ⁹⁸ Повесть об остарбайтере... – С. 37.
- ⁹⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 147.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Україна сниться... - С. 65.
- ¹⁰² Там само; - С. 120.
- ¹⁰³ Там само; - С. 31.
- ¹⁰⁴ За счастье Родины. – 1944. - 30 марта; ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк.
9.

- 105 Україна сниться... - С. 47.
- 106 Пам'ять заради майбутнього... - С. 199.
- 107 Україна сниться... - С. 75.
- 108 Там само; - С. 94.
- 109 Там само; - С. 27.
- 110 *Полян П.* Жертви двух диктатур... - С. 145.
- 111 Там само; - С. 146 / 3 посиланням на щоденник бойових дій Економічного штабу "Ост" за 1943, 1944 рр.
- 112 Там само; - С. 145.
- 113 Там само; - С. 147.
- 114 ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- 115 Голос України. – 2007. – 5 жовтня.
- 116 Там само.
- 117 Там само.
- 118 Пам'ять заради майбутнього... – С. 330.
- 119 Там само.
- 120 ДАВО, Ф. Р - 1684, оп. 1, спр. 13, арк. 481.
- 121 Україна сниться... – С. 27.
- 122 *Полян П.* Жертви двух диктатур... - С. 181.
- 123 ДАВО, ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 267.
- 124 Повесть об остарбайтере... – С. 47, 48.
- 125 Пам'ять заради майбутнього... – С. 313.
- 126 Україна сниться... – С. 85.
- 127 Там само; - С. 50.
- 128 Там само; - С. 92.
- 129 Голос України. – 2007. – 5 жовтня.
- 130 *Müller R.-D, Ueberschär G.* Kreigsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. – S. 41; 226.
- 131 Україна сниться... - С. 101 – 102.
- 132 *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 342.
- 133 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2.
- 134 *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 343.
- 135 Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36 / 348. – F. 316 – 317.
- 136 Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36 / 348. – F. 238.
- 137 Україна сниться... - С. 102.
- 138 Там само; - С. 46.
- 139 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1 – 5.
- 140 ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
- 141 Bundesarchiv, Koblenz. - РВ 19 / 2148. – F. 224 – 225.
- 142 Там само.
- 143 Україна сниться... - С. 66.
- 144 *Полян П.* Жертви двух диктатур... - С. 160.
- 145 Там само; - С. 163.
- 146 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3.
- 147 Україна сниться... - С. 122.
- 148 Там само; - С. 136.
- 149 Там само; - С. 33 – 34.
- 150 Там само; - С. 15.
- 151 Там само; - С. 13.
- 152 Там само; - С. 106.
- 153 Там само; - С. 117.
- 154 **"Сила через радість"** (нім., Kraft durch Freude) – нацистська організація у

складі Німецького Трудового Фронту, яка займалась питаннями дозвілля, відпочинку та розваг робітників. Керувала "будинками німецької праці", організовувала любительські театри, давала дешеві спектаклі тощо. Існувала за рахунок урядових субсидій. Перебувала під повним контролем Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

¹⁵⁵ Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36 / 348. – F. 238 – 249.

¹⁵⁶ Україна сниться... - С. 67.

¹⁵⁷ Там само; - С. 94.

¹⁵⁸ Преступные цели – преступные средства... - С. 194.

¹⁵⁹ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И. В. Розанова. - Смоленск: «Русич», 1998. – С. 51.

¹⁶⁰ Там само; - С. 45.

¹⁶¹ Україна сниться... - С. 13.

¹⁶² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 163.

¹⁶³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 333.

¹⁶⁴ НАРБ, - Мікрофільм. - Арх № 247. – К. 000022 – 000025.

¹⁶⁵ ДАРФ, ф. 7021, оп. 148, спр. 87, арк. 62 – 63.

¹⁶⁶ Україна сниться... - С. 85.

¹⁶⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 165 / 3 посиланням на Центр зберігання історико-документальних колекцій, Ф. 1164, оп. 1, спр. 27 (постановою № 283 від 15 березня 1999 року Уряду Російської Федерації даний Центр приєднано до Російського державного військового архіву).

¹⁶⁸ Muller N. Wehrmacht und Okkupation 1941 – 1944. – S. 373 – 375.

¹⁶⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 3.

¹⁷⁰ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.

¹⁷¹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 219.

¹⁷² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 380.

¹⁷³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1576.

¹⁷⁴ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1770.

¹⁷⁵ Україна сниться... - С. 50.

¹⁷⁶ Там само; - С. 78.

¹⁷⁷ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 14.

¹⁷⁸ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 420.

¹⁷⁹ Україна сниться... - С. 35.

¹⁸⁰ Там само; - С. 53.

¹⁸¹ Там само; - С. 73.

¹⁸² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.

¹⁸³ Україна сниться... - С. 9.

¹⁸⁴ Там само; - С. 108.

¹⁸⁵ Там само; - С. 13.

¹⁸⁶ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1600.

¹⁸⁷ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 40.

¹⁸⁸ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1565.

¹⁸⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 272.

¹⁹⁰ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 267.

¹⁹¹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 12.

¹⁹² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 228.

¹⁹³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.

¹⁹⁴ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 12.

¹⁹⁵ Україна сниться... - С. 120.

¹⁹⁶ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1446.

¹⁹⁷ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 2, спр. 2, од. збер. № 389.

- 198 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 220.
- 199 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 290.
- 200 Україна сниться... - С. 45.
- 201 Там само; - С. 54 – 55.
- 202 Там само; - С. 52.
- 203 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1413.
- 204 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 234.
- 205 Україна сниться... - С. 89.
- 206 Там само; - С. 61.
- 207 Там само; - С. 63, 64.
- 208 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 11.
- 209 Україна сниться... - С. 99.
- 210 Там само; - С. 12.
- 211 Там само; - С. 78.
- 212 Там само; - С. 47.
- 213 Там само; - С. 31.
- 214 Там само; - С. 17.
- 215 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 263.
- 216 Україна сниться... - С. 85.
- 217 Там само; - С. 91.
- 218 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1564.
- 219 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.
- 220 Україна сниться... - С. 103.
- 221 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 11.
- 222 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 1.
- 223 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 257.
- 224 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 258.
- 225 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 301.
- 226 Україна сниться... - С. 73.
- 227 Там само; - С. 26.
- 228 Там само; - С. 106.
- 229 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1.
- 230 Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 39. – F. 87.
- 231 Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 2 / V. 2558. – F. 34, 35.
- 232 ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 399.
- 233 Україна сниться... - С. 79.
- 234 Там само; - С. 65.
- 235 ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1 – 3.
- 236 ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36.
- 237 Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36 / 348. – F. 110.
- 238 Там само.
- 239 ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 288, 289.
- 240 Україна сниться... - С. 79.
- 241 Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 21 листопада.
- 242 Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36 / 348. – F. 109.
- 243 Україна сниться... - С. 40.
- 244 33-й канал. – 2007. – 28 липня.
- 245 Там само.
- 246 Повесть об остарбайтере... – С. 16; 17; 18; 19.
- 247 ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 1.
- 248 Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 24.

- ²⁴⁹ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України... – С. 35.
- ²⁵⁰ Преступные цели – преступные средства... - С. 186.
- ²⁵¹ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 - 1944): Документы и материалы. - В 2 кн. - Кн 1 (1941 – 1942) / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – С. 21.
- ²⁵² Безсмертя... - С. 349.
- ²⁵³ ДАХО, Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65.
- ²⁵⁴ Україна сниться... - С. 55.
- ²⁵⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3.
- ²⁵⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2.
- ²⁵⁷ Пам'ять заради майбутнього... – С. 200.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Голос України. – 2007. – 5 жовтня.
- ²⁶⁰ Преступные цели – преступные средства... - С. 204.
- ²⁶¹ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 - 1944 гг.). – С. 228 – 229.
- ²⁶² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4 – 5.
- ²⁶³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5.
- ²⁶⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 271.
- ²⁶⁵ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2001. – Т. 3. – С. 339.
- ²⁶⁶ Безсмертя... - С. 348.

5. Опір подолян нацистським завойовникам

5.1. Не бажали ставати рабами...

Подоляни завжди любили свою землю, хоч і доводилось їм гнути спину не на одного гнобителя. Завжди боронили її від ворогів, різних посіпак. Не стала винятком і Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років.

Як свідчать документи, незважаючи на жахливий голодомор 1932 – 1933 рр., жорстокі політичні репресії, інші соціальні потрясіння, що, здавалося б, мали до крайнощів озлобити народ, порівняно не так уже й багато мешканців Поділля зустрічали нацистських агресорів із хлібом-сіллю, ставали прислужниками загарбників (хоч загалом події на окупованій території України досить швидко і переконливо спростували заяложену офіційною партійно-більшовицькою пропагандою тезу про те, що радянські люди у випадку агресії проти СРСР піднімуться всі як один “на захист соціалістичної Вітчизни”, “завоювань Великого Жовтня” тощо. Як з’ясувалось, радянське суспільство не було “монолітним” та “згуртованим”, а поділене на партійних і безпартійних, лояльних і нелояльних до радянської влади тощо. Певна кількість мешканців окупованих територій колаборувала з ворогом з ідейно-політичних переконань, бажаючи порухатись з більшовицькою владою за заподіяні лиха, кривди, пригноблення, виселення, переслідування...¹).

Що стосується населення Подільського краю, то абсолютна його більшість не побажала схилитися перед новітніми варварами, котрі замахнулись підкорити весь світ, піднялася на боротьбу з нацизмом. У цій народній боротьбі подоляни захищали не соціалізм сталінського зразка, хоч багато їх свято вірили в революцію, проголошені більшовиками гасла, вважали неосяжні простори Радянського Союзу своєю Батьківщиною, а Україну – рідним батьківським куточком у ній. Перш за все вони захищали власне життя, життя своєї родини, домівку, рідну землю, над котрими нависла смертельна небезпека. Тому після віроломного нападу гітлерівців на СРСР стали на захист рідної Віт-

чизни – як і мільйони українців, громадян інших союзних республік СРСР.

Уже з перших годин війни у Київському особливому військовому окрузі, до якого входило Поділля, почалася напружена робота по мобілізації військовозобов'язаних до лав Червоної армії. За неповними даними, до кінця червня 1941 р. військкоматами Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської та Київської областей було мобілізовано до діючої армії 622615 чоловік. На Вінниччині та Кам'янець-Подільщині мобілізація військовозобов'язаних пройшла організовано й швидко. Наприклад, по м. Проскурову вона була закінчена уже 25 червня 1941 року.²

Всього із Вінниччини в період з 23 червня по 21 липня 1941 року було мобілізовано 136866 чол.³

Повсюдно відбувалися масові мітинги населення, на яких висловлювалося обурення робітників, службовців та селян зухвалим нападом нацистів на радянську країну, заявлялося про готовність із зброєю в руках боронити від ворога рідну землю, примножити трудові зусилля.

Мобілізовані горіли бажанням якнайшвидше потрапити на фронт. Вони відмовлялися проходити медичну комісію і вимагали термінової відправки до армії. Наприклад, колгоспник Максим Сандул із с. Підлісівки Ямпільського району на Вінниччині в своєму виступі на мітингу заявив:

"У моїй сім'ї 7 чоловік. Щоб їх захистити від німецько-фашистських загарбників, я йду до Червоної Армії і вимагаю негайної відправки на фронт".⁴

Або ось такі документи:

"У Вінницький райвійськкомат надійшло вже чимало заяв від вірних дочок радянського народу. Дружини, сестри, дочки висловлюють своє палке бажання добровільно піти в ряди Червоної Армії, пліч-о-пліч з чоловіками, братами, батьками самовіддано боротися за повний розгром ворога.

Марія Слободян у своїй заяві пише: "Хочу добровільно поступити санітаркою в Червону Армію. На цій посаді працюю вже два роки. Я даю клятву самовіддано боротись за перемогу над ворогом, не шкодуючи життя".

Неля Федорова, висловлюючи своє бажання піти санітаркою на фронт, додає: "Я відчуваю, що в бою не відстану від свого батька, який також пішов виконувати священний обов'язок перед Батьківщиною. Я вірю в перемогу, бо справа, за яку ми боремося, – справедлива".

Сара Орайовська також проситься санітаркою на фронт і заявляє, що вона пліч-о-пліч з своїм братом, який тепер перебуває на фронті, нещадно битиме фашистських псів.

Жінки, які подають заяви про зарахування їх добровольцями в ряди Червоної Армії, готові до оборони Батьківщини..."⁵

"...У перший день мобілізації в [Солобковецький] райвійськкомат надійшло десятки заяв від комуністів, комсомольців, колгоспників із проханням відправити їх на фронт.

Вчитель с. Удрієвець А. І. Яворський у заяві пише: "Прошу прийняти мене до лав Червоної Армії добровільно і послати на фронт для захисту Батьківщини."

Селянин з с. Томашівки В. І. Рощепоринський звернувся до райвійськкомату з проханням послати його на фронт добровільно разом з призваними по мобілізації..."⁶

"Звістка про зухвалий напад фашистських розбійників на радянську країну боляче вразила мене. Фашистські шакали загрожують моїй Батьківщині, за яку я в роки громадянської війни бився з ворогами. Тепер я пенсіонер, але ще можу бути корисним країні соціалізму.

В рядах Червоної Армії служать два моїх сини. Хочу і я зайняти своє місце серед захисників Вітчизни,"⁷ – заявив пенсіонер К. Назарчук...

Та стрімке просування фронту не дозволило задовольнити заяви усіх бажаючих. Сотні тисяч подолян опинилися під владою загарбників. Проте мало хто хотів ставати рабом, слухняним виконавцем чужої волі.

...Двадцятисемирічний Юстим Іванович Карпенко напередодні війни працював головою сільської Ради в селі Торканівці Ободівського району. За рішенням місцевого райкому партії мав залишитися на окупованій території для організації підпілля і партизанської боротьби.

23 липня 1941 року, після того, як радянські війська відступили, він на хвилинку забіг додому, щоб попрощатися з сім'єю. Коли виходив з хати, почув гуркіт моторів. Вихопив з-під плаща автомат, кинувся городами до головної вулиці.

В село на трьох мотоциклах вїжджали ворожі розвідники.

Карпенко примостився за тином і, коли мотоциклісти порівнялися з ним, випустив довгу чергу. Один із мотоциклів завмер на місці, інші круто розвернулися і подалися в протилежний бік. Біля підбитого мотоцикла валялися два трупи. Юстим нахильці підбіг, вихопив з коляски ручний кулемет, короб з патронами,

гранати – і мерщій городами до лісу. Там в умовному місці на нього чекали Захар Хамлов, Петро Білокінь, Олександр Дзюбинський, які повинні були стати ядром партизанського загону. Юстим розповів товаришам про сутичку з мотоциклістами. Виявилось, що його друзі теж не байдикували. Зустріли в лісі групу червоноармійців, котрі потрапили в оточення. Зважаючи на своє невизначене становище, ті вирішили приєднатися до групи Ю. Карпенка. Так першого ж дня свого існування вона зросла з чотирьох до дванадцяти бійців.

Того ж дня вони дізналися про розстріл гітлерівцями частини цивільного населення в сусідньому селі Павлівці і що там зупинилась військова частина, особовий склад якої отаборився біля церкви.

Надвечір невеликий загін Юстима Карпенка вирушив до Павлівки. Розділившись на три групи, непомітно городами проникли в село, зайняли зручні позиції навколо майдану, де стояв храм. Карпенко з двома бійцями пробрався до церкви, з кулеметом засів на дзвіниці.

Коли вранці на майдані з'явився офіцер і кілька десятків гітлерівців вишикувались в шеренгу, Карпенко вдарив по них з кулемета. Чимало їх повалилися на землю. Ті, що вціліли, мерщій кинулися від церкви й потрапили під вогонь іншої групи патріотів. Деякі, зорієнтувавшись звідки стріляють, побігли до церкви, в “мертвий простір”, де їх не могли б “дістати” з кулемета. Тоді з дзвіниці на голови окупантів полетіли гранати. За кілька хвилин майдан спорожнів...

Ще кілька днів сміливці наводили жах на окупантів. В ніч на 28 липня 1941 року Юстим Іванович, пробираючись у Торканівку, потрапив у засідку. Його схопили, по-звірячому катували і живцем закопали в землі.

Лише тиждень воював проти чужинців один із перших партизанів Вінниччини. Але його внесок у Перемогу не загубився серед інших...⁸

Та все ж це був один із небагатьох випадків прояву активного опору місцевого населення на щойно окупованій ворогом території. Залишені ж наодиці із загарбниками мешканці Подільського краю на певний час завмерли в очікуванні, шукаючи форми адаптації в нових вкрай непростих умовах, що засвідчується німецьким документом – таємною доповідною запискою відділу контррозвідки групи військ “Південь”, датованій 28 жовтнем 1941 року:

“...Західніше польсько-російського кордону 1920-го року німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького гніту... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Кількість населення, що займає вичікувальну позицію, можна оцінити в 90 – 95 %...”⁹

Мешканцям окупованих територій належало максимально швидко збагнути усі загрози, котрі приховував у собі “новий порядок”, найти способи уберегти себе від численних небезпек, що сипались звідусіль, неначе град. Дехто, повіривши підступній ворожій пропаганді, вітав прихід загарбників як визволителів, дехто за кусень хліба подався до них на службу, дехто, щоб не накликати на себе біди, думав відсидітися десь у затінку, мовляв, моя хата з краю. Проте основна маса населення зрозуміла, що на рідну землю прийшов лютий ворог, з яким, щоб вижити, потрібно боротися. Усіма доступними засобами. Самотужки. Ось чому період очікування тривав недовго.

Важливим політичним чинником, що сприяв масовому несприйняттю населенням вояків вермахту, саме як визволителів, стала *жорстока окупаційна політика німецьких загарбників*, що досить швидко породила кризу в стосунках окупаційного режиму навіть з тими верствами населення, які спершу ставилися до нього більш-менш лояльно, що мимоволі визнавали й самі гітлерівці, та ті, хто з ними співробітничав:

“...Ми відкрито виявляєм... негативне ставлення, навіть ненависть, до цієї країни [України. С. Г.] і високомірність до цього народу... Звичайно, населення повинне боятись порушувати наші закони і розпорядження. Але ми спілкуємось із ним часто так, наче б то воно повинне все робити у страхі перед покаранням, як в період більшовизму. Наслідком цього є той факт., що населення невдовзі стане нас ненавидіти... Розстріли полонених, що не в змозі були рухатися, прямо в селах і великих селищах із залишенням на місці трупів, стали тими фактами, які населення не розуміло і які підтверджували найстрашніші вгадки ворожої пропаганди...”¹⁰ (Із згадуваної вище таємної доповідної записки від 28 жовтня 1941 року відділу контррозвідки групи військ “Південь”);

“...Одного разу я задав одній інтелігентній українці, чи любить вона Гітлера? Його рекламують повсюдно як визволителя. Вона подумала і сказала мені: я байдужа до Сталіна. Він нічого доброго мені не зробив. Але все-таки при Сталіні я мала роботу, будинок, меблі, життя, чоловіка, я була впевнена, що зі

мною нічого не трапиться, якщо я буду вести себе коректно і, головне, не втручатись у політичні справи, наче б то їх зовсім не має. Гітлер забрав у мене чоловіка, забрав будинок під лікарню, я втратила роботу, можливість заробітку, я не маю можливості виховувати свою дочку, я не маю що їсти, мій народ терпить не менше, ніж я, я не впевнена у житті, ось-ось щось трапиться, мене заберуть і розстріляють у рамках колективної відповідальності. Я не впевнена, що буду в тому будинку, де зараз живу, навіть на годину, тому, що прийдуть і мене з нього викинуть, я не впевнена за свою дочку і за себе, тому, що одного прекрасного дня нас можуть схопити на вулиці чи в будинку і вивезти у заслання в Європу, тобто на роботу в Німеччину. Не дали нам того, що обіцяли дати протягом цілих десяти років, про що молилась. Напрочуд, все те, за що ми молились, тепер переслідується нарівні з комунізмом. Я не впевнена, що мене якийсь там німець не забере на вулиці в будинок і не заставить бути його наложницею. Я продаю останні речі, які купила з чоловіком при більшовиках, щоб якось вижити. І за що мені Гітлера любити?..”¹¹ (Із споминів перекладача комісії дослідів злочинів НКВС у 1937 – 1938 рр. у Вінниці Михайла Селешка);

“...Я дуже часто задавав питання своїм колегам: як би поведилися ми у тому випадку, коли б Німеччиною управляла інша держава у такий спосіб, як це ми робимо в Україні? Відповідь завжди була одна: всі б ми стали партизанами...”¹² (Із доповідної записки співробітника генеральної округи “Таврія” Гейнца фон Хомаєра рейхсміністру окупованих територій А. Розенбергу про діяльність окупаційної адміністрації в Україні).

Жорстокість гітлерівців проявлялась в усьому: у ставленні до військовополонених, цивільного населення, в першу чергу до тих громадян, які проявили бодай найменший супротив “новому порядку”, не кажучи уже про носіїв більшовицької ідеології; під час каральних акцій, облав, проведення так званої “вербувальної” кампанії, котру новітні людолови називали не інакше як “полюванням за черепами”...

Отже:

- і в пору суворих випробувань Другої світової війни подоляти не зрадили своєму патріотизму, масово піднялись на захист рідної Вітчизни, суттєво поповнивши ряди діючої армії;

- мешканці Поділля, які вимушено опинились на тимчасово окупованій території, не побажали ставати рабами, слухня-

ними виконавцями чужої волі, хоч на початковому етапі окупації їм довелося на певний час зайняти вичікувальну позицію, пов'язану з адаптацією до нової суворой дійсності;

- важливим політичним фактором, що породив потужну протидію окупантам, крім притаманного подолянцям патріотизму, була жорстока окупаційна політика нацистських загарбників, яку вони проводили на захоплених східних землях з перших днів свого панування.

---

¹ Кучер В. І. Рух опору на окупованій території України: політичний аспект // Сторінки воєнної історії України: 3б. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 6, 7.

² ДАХО, ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40.

³ ДАВО, ф. Р – 6011, оп. 1, спр. 114, арк. 2.

⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, арк. 164.

⁵ Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня.

⁶ Соціалістичне село (с. Солобківці Кам'янець-Подільської області). – 1941. – 27 червня.

⁷ Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1941. – 25 червня.

⁸ Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – С. 77 – 79.

⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 65.

¹⁰ Там само; - Арк. 66, 67.

¹¹ Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів НКВД в 1937 – 1938... – С. 128.

¹² Україна партизанська, 1941 – 1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: Науково-довідкове видання. – К., 2001. – С. 12.

5.2. Прихований та відкритий саботаж мешканцями краю заходів окупантів з насильницького “вербування” робочої сили в Німеччину

Реалізації людиноненависницьких планів загарбників, у т. ч. по депортації примусових робітників на нацистську каторгу, подоляни протиставили *непокору*: прихований та відкритий саботаж, а дещо пізніше – й збройну боротьбу.

Небажання українців їхати “в чужу країну і розлучитися з своїми рідними та Батьківщиною”, як доповідав із самого “Вервольфу” уже згадуваний начальник служби охоронної групи “Схід” таємної польової поліції унтерштурмфюрер СС К. Дан-

нер, було дійсно великим. За свідченням М. Селешка, "...виїзд на роботу в Німеччину чомусь в Україні розцінювали як смертний вирок. В Україні думали тоді, що всі робітники в Німеччині загинуть від бомб, а якщо не від бомб, то від голоду... Страхи були в якійсь мірі виправданими..."¹

Про відсутність бажаючих поповнити трудові ресурси рейху у якості примусових робітників йдеться також в інших донесеннях гітлерівців, у спогадах і, особливо, у фільтраційних справах самих "остарбайтерів". Лише в окремих із них зустрічаємо записи: "В Німеччину виїхав добровільно". Переважають інші формулювання: "Мене спіймали...", "Мене арештували...", "Мене відправили насильно...", "Під загрозою застосування зброї змушений був скоритися..."

Це небажання ще більше зросло, коли з Німеччини повернулися перші каліки, важко хворі, прийшли перші листи, з яких люди довідалися про справжні умови життя та праці тих, хто опинився далеко від дому в нацистському рабстві. "...В цих листах..., не дивлячись на цензуру, вимальовувалася рабська праця насильно вивезених, знущання, приниження, голод і бомбардування. Кожен лист ніс у село розчарування й гіркоту..."²

Усвідомлюючи, що їх чекає на чужині, тисячі молодих подолан намагалися уникнути такої жахливої перспективи, не бажали випробувати свою долю у невідомих краях, звідки до них прийшла страшна біда.

Зрозуміло, була їх тривога за невтішне майбутнє, що не обіцяло нічого доброго, були розуміння трагізму ситуації і, навіть, природний страх як прояв інстинкту самозбереження. Були не легкі моральні роздуми з приводу свого місця в житті. Чи не кожному мешканцеві Поділля, котрий в силу трагічних обставин, що склалися, опинився на окупованій ворогом території, довелося пройти через важкі *душевні терзання*.

Чи не кожен, хто потенційно, хоч і не з власної волі, міг поповнити ряди каторжан, усвідомлював, що працювати в Німеччині, – значить трудитись на ворога, котрий прийшов сюди не визволителем і рятівником, а грабіжником та вбивцею, зміцнювати його сили, чим самим наближати трагічну розв'язку війни; значить, хай і без зброї в руках, – виступити проти свого народу, нести смерть рідним: адже хто дасть гарантію, що виготовлена власними руками куля не вб'є брата чи батька, які на фронті протистоять ворогові, а бомба не впаде на домівку, де залишилась наодинці з бідною матір? Це значить, що Батьків-

щина, любити і захищати яку так наполегливо закликала в усі передвоєнні роки радянсько-більшовицька пропаганда (і не без успіху), не може розраховувати на тебе у таку лиху годину (це найстрашніше!), відчутти власне безсилля перед дійсністю, що, подібно петлі, затисла з усіх боків, перекреслила життєві плани, які ще недавно бачились зовсім не такими... Ці терзання душі можна порівняти хіба що з муками самої каторги.

Найпершим проявом непокори тисяч юнаків і дівчат, над якими нависла загроза насильницького вивезення в Німеччину, було прагнення десь *переховатись*, зникнути з поля зору окупантів та їхніх прислужників.

"Навесні та влітку 1942 року з нашої місцевості стали масово насильно відправляти молодь у Німеччину, їхати туди я категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося заховатися. А от в листопаді не пощастило. Я прийшла додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, загнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у Німеччину." ³ (Із фільтраційної справи Н. В. Матвієнко, хутір Чемериський Барського району).

Валентині Воронівській із с. Синарної Іллінецького району переховуватись вдавалось більше року. Стільки ж часу, незважаючи на всі старання, поліцаї не могли впіймати Петра Александровича із с. Сьомаків Жмеринського району. А от Анастасії Душник та її подругам (с. Дубина Комсомольського району) бути непоміченими пощастило всього місяць – "вербувальники" спіймали їх у полі в скирті соломи, де дівчата обладнали для себе схованку.

Дехто намагався пересидіти вербування на горищі, в льоху, хліві, в ретельно замаскованій ямі, інших потайних місцях. Причому, це характерно не лише для 1942 року, а й для наступних 1943, 1944 рр., тобто всього періоду окупації.

Про те, що кількість осіб, які переховувались від каторги, була значною, свідчить хоч би такий приклад. Не в силах фізично натрапити на слід "саботажників", 16 травня 1943 року окупаційні власті опублікували в газеті "Подільянин" поіменний список мешканців міста Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського району, яким належало до 20 травня 1943 р. з'явитися до місцевої управи праці. У списку значилося 164 чол. ⁴

Використовувалися так звані *легальні можливості*, тобто винятки, які існували в суворих правилах насильницької мобілізації.

Спершу німці не брали людей сімейних. "Населення використало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14 – 15 років".⁵ Дівчата намагались вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки.⁶ Врешті, окупаційна влада розпочала вербовку цілими молодими сім'ями.

Не брали також поліцаїв. Тому "частина молоді віком 16 – 17 років, рятуючись від вивезення в Німеччину, йшла на службу в поліцію та інші німецькі заклади. Проте невдовзі і з цим німці перестали рахуватися..."⁷

В окремих випадках практикувався *відкуп*. За словами уже згаданого М. Селешка, "...успіх у тому, щоб сина чи дочку відпустили додому, залежав від того, хто скільки давав. Всіх інших відразу ж закривали в окремих приміщеннях і вони там чекали транспорту в Німеччину".⁸

Але відкуп був лише тимчасовим гарантом від насильницької депортації.

"Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю чи то в лікарів, чи то в поліцаїв. І четвертий раз мене староста визначив... Батько вже був не в силах викупити..."⁹ (Із фільтраційної справи Марії Устименко, с. Порубинці Хмільницького району).

Серед інших проявів бойкотування заходів окупантів були *зміна місця проживання, ухилення від повісток на біржу праці, приховування своєї спеціальності, уникнення реєстрації* тощо. Поступово у цю пасивну форму опору втягувалися не тільки ті, хто підлягав мобілізації, але й їхні батьки, родичі, друзі, знайомі, усі, кому не була байдужа доля молоді.

Особливо масовим проявом непокори стали *втечі* – з-під варті, з поїздів, збірних пунктів та таборів.

"...Народ шептався... Цей шепіт... активізовувався, викристалізовувалась думка: "тікати, не їхати"... Проводжаючи липневий набір 1942 року, родичі нашіптували на вухо тим, кого забирали в Німеччину, шукати зручного випадку і тікати. Військовоположенням, яких старости призначали замість корінних мешканців і які змушені були виїхати з села, було сказано вміти розподілитись по колоні, по вагонах і стати організаторами втеч... Перед Сербинівцями в лісі, як найбільш вдалому місці для втеч, де поїзд йшов під гору, пустіли цілі ешелони..."¹⁰ (Із звіту С. Марченка про підпільну діяльність на території Жмеринського і Літинського районів Вінницької області).

"...Коли почали визначати кого посилати на фашистську каторгу, то староста Кметь Гнат у першому наборі визначив мене, але я втік. І другий раз втік, а коли визначили втретє, то прийшов староста з поліцаями, зв'язали мене і забрали на станцію Хмільник, де посадили в товарний вагон і під вартою повезли у м. Найсе, звідти на шахту міста Гінденбург..." ¹¹ (Із фільтраційної справи Михайла Рехлецького, с. Соломірка Хмільницького району).

"...У червні місяці я була визначена для відправки в Німеччину. Я втекла. Потім ще тричі тікала і переховувалась..." ¹² (Із фільтраційної справи Віри Біди, с. Непедівка Козятинського району)...

"Тікати!" – стало гаслом в усіх населених пунктах Поділля.¹³ Дев'ять разів вороги вивозили у Німеччину А. А. Будяка із села Воловодівців Вороновицького району.¹⁴ Але так і не довезли. Дев'ять разів він тікав у дорозі, причому часто звільняючи з неволі по декілька бранців... Нескорений подолянин лише трохи не "дотягнув" до своєрідного рекорду полтавчанина Є. Чекая, котрий тікав з "транспорта" 12 разів.¹⁵

Щоб не потрапити у нацистське рабство, подоляни старалися *роздобути фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я, свідомо розладнували його, йшли навіть на навмисне самокаліцтво*. Так, "...громадянка с. Маниковець [Михалпільський район] О. О. Олійник, народження 1924 року, у березні 1943 року насильно була вивезена в містечко Ярмолинці для відправки до Німеччини. У Ярмолинцях утримувалася під вартою на другому поверсі будинку. Не бажаючи йти на каторгу, вона вискочила з вікна, поламала ліву руку, внаслідок чого залишилася калікою. Громадянка Л. Л. Кисіль з с. Маниковець, народження 1925 року, наслідувала приклад вищеназваної, пошкодивши собі праву ногу, і також залишилася калікою..." ¹⁶

"...У вагоні хтось сказав, що, якщо буде якась рана на тілі, то відпустять додому. Мама розковиряла брошкою ногу і приклала на ніч 5 коп. до рани. На ранок нога дуже боліла і розпухла. Піднялась температура, але ніхто ніякої уваги не звернув..." ¹⁷ (Із спогадів Зінаїди Синицької).

Дехто навмисно обливав частину свого тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, туберкульозом, іншими небезпечними інфекційними хворобами. Нині не можливо підрахувати, скільки людей померло в муках, намагаючись зробити себе непридатним для рейху. Одне незаперечно – чимало.

Відомі випадки й більш відкритого опору. Так, за словами того ж С. Марченка, вже в другій половині 1942 р. населення багатьох сіл Вінниччини не приховувало свого невдоволення у спілкуванні з місцевими старостами, проклинаючи їх за те, “що запропастили дочку чи сина”, що “дурні ті будуть, які поїдуть”.¹⁸

Або ось такий архівний документ:

“Корабелівська сільська управа Теплицького району.

22 листопада 1943 року.

До Німецької жандармерії в м. Теплику.

В зв'язку з тим, що призначені на роботу в Німеччину люди вчинили опір, прошу розпорядження про прибуття 24/XI в село жандармів, в допомогу мені по цій роботі.

Староста (підпис) ...¹⁹

Як бачимо, насильницькій депортації гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу подоляни протиставили прихований та відкритий саботаж, основними формами якого були невиконання розпоряджень окупаційної влади, переховування від ворогів та їхніх посіпак, втечі, роздобуття фальшивих довідок про незадовільний стан здоров'я, навмисні каліцтва, а також використання легальних можливостей, що не заперечувалися юридично-правовими актами окупаційної влади, тощо.

---

¹ Селешко М. Вінниця. Спомин перекладача комісії дослідів НКВД в 1937 – 1938... – С. 84.

² ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 5.

³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.

⁴ Подолянин. – 1943. – 16 травня.

⁵ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41, 42.

⁷ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

⁸ Селешко М. Вінниця. Спомин перекладача комісії дослідів НКВС в 1937 – 1938... – С. 115.

⁹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3.

¹⁰ ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 10.

¹¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2.

¹² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1.

¹³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12.

¹⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 33.

¹⁵ Безсмертя... – С. 216.

¹⁶ ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.

¹⁷ Пам'ять заради майбутнього... – С. 375.

¹⁸ ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 14.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 14, арк. 39.

5.3. Активний опір

5.3.1. Боротьба патріотичного підпілля проти масової депортації населення Поділля

Крім пасивного, на Поділлі широкого розмаху набув й *активний опір*. На першому етапі *народного супротиву* в тилу ворога, та й не лише тоді, *основні сили* мужніх синів і дочок краю *зосереджувались у патріотичному підпіллі*.

Підпільні осередки виникали багатьма шляхами. Нерідко ініціаторами їх створення були солдати чи офіцери Червоної армії, які, не зумівши вийти з оточення, не побажали здатися ворогові, або ж ті, яким пощастило вирватись із концтаборів, однак найчастіше – патріотично налаштоване місцеве населення.

У серпні 1941 року виникла підпільна організація у Славуті, яку очолив лікар Ф. М. Михайлов. У вересні 1941 р. М. А. Хращевський об'єднав 9 антифашистських груп у Проскуріві в одну організацію. Тоді ж виникла підпільна організація у Славуті на чолі з О. А. Горбатюком. У Кам'янці-Подільському 1941 року антифашистським опором керувала організація на чолі з О. Павлюком, яка була створена восени 1941 р. Це були перші і найвпливовіші підпільні організації на території Кам'янець-Подільської області. Підпільні групи виникли також у Вінківцях, Зінькові, Ізяславі, Білогір'ї, Старокостянтинові.¹

На Вінниччині в другій половині 1941 року з'явилася Вінницька підпільна організація на чолі з І. В. Бевзом, Немирівський (на чолі з А. Буко та Л. Ведибідою), Скарженівський Теплицького району (на чолі з А. Г. Кондратюком) підпільні патріотичні осередки, деякі інші.

Підпільники вчилися конспірації, збирали медикаменти, організовували втечі військовополонених, переховували їх від кривавої розправи, з великим ризиком для життя роздобували зброю, здійснювали окремі терористичні акти, виготовляли і розповсюджували листівки, доносили до людей інформацію про дійсне становище на фронтах.

Важливим аспектом їхньої діяльності (причому протягом всього періоду окупації) була *протидія* злочинному *вивезенню гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу*.

“...Перед собою ми поставили завдання зриву заходів німців

по вигнанню молоді на німецьку каторгу, – читаємо у звіті С. Марченка про підпільну діяльність на території Жмеринського і Літинського районів. – Але за що ухопитись, як почати агітацію, що використати? Невдовзі життя підказало: ті, кого вивозили в Німеччину, домовлялися з рідними повідомляти в своїх листах різноманітними умовними знаками про справжнє життя в Німеччині. В червні 1942 року такі листи з'явилися... Ми ухопились за [їх] популяризацію..."²

Правда про нацистську каторгу швидко поширювалася по навколишніх селах, вибиваючи ґрунт з-під ніг брехливої гітлерівської пропаганди.

Не маючи можливості переговорити з кожним юнаком чи дівчиною, над якими нависла небезпека бути "завербованими", підпільники (і не лише жмеринські та літинські) широко використовували *листівки*.

"Брати і сестри! – зокрема, зверталися підпільники з Вороновиці. – Не їдьте в Німеччину. Наших людей там мають за тварин. Ночують наші люди в оборі під одкритим небом, годують їх вареним листям, хліб печуть з дерев'яного грису і то дають не щоденно, а коли німцям схочеться. Хворому ніякого лікування не дають. Він валяється в оборі поки з холоду і голоду не помре. Щоденно тисячами мре наш народ в Німеччині. Дівчат наших німці гвалтують, а хлопців за маленьку провину вішають.

Втікачі з німецької неволі

Панасюк М. Р., Гай О. С., Драч Я. В."³

"...Перед своєю неминучою смертю фашистська гадина хоче знищити український народ голодом і терором, – наголошували проскурівські патріоти. – У своїй передсмертній агонії гітлерівці поспішно вивозять вас до Німеччини для поступового знищення непосильною працею і голодом.

Ми закликаємо вас – не їдьте до Німеччини, саботуйте всі міроприємства німецької влади...

Озброюйтесь, товариші! Об'єднуйтеся у партизанські загони!..."⁴

До молоді Поділля звертались кам'янець-подільські підпільники:

"Молоді радянські патріоти!

Німецько-фашистські загарбники на фронтах зазнають поразку за поразкою. Кожен день вони втрачають тисячі і десятки тисяч убитими і пораненими. Для поповнення своїх втрат Гітлер оголосив тотальну мобілізацію, мобілізувавши на фронт інвалі-

дів і стариків. Гітлер забирає до армії і робітників з воєнної промисловості, а на їх місце гонять радянську молодь.

Товариші! Вас насильно хочуть забрати, щоб ви там у каторжних умовах виготовляли зброю проти своїх батьків, братів, сестер – проти Радянської Вітчизни.

Жодна людина не повинна поїхати в німецьке рабство!

Смерть німецьким загарбникам!"⁵

З навалом гітлерівців на подільську землю була створена підпільна комсомольсько-молодіжна організація "Нескорена юність" в с. Слободище Іллінецького району. Як згадує колишній її член Е. Дубина, організація була досить діяльною. "Навесні 1942 року, коли німці стали виганяти на каторгу молодь, ми почали поширювати листівки із закликом не їхати до Німеччини..."⁶

Слід сказати, що такі звернення підпільників мали належний ефект. Молодь дійсно задумувалась над своїм місцем у житті, ставала на шлях непокори. Завдяки своєчасно донесеній правді від каторги було застережено чимало подолян, особливо тих, які схилились повірити підступній ворожій пропаганді.

Поряд з друкованим було й *живе слово*. Так, барські підпільники "...виїжджали в села, де таємно збирали невеликі групи людей і вели з ними бесіди... У результаті проведеної роботи в ряді сіл люди відкрито виступали проти направлення молоді в Німеччину. В селі Борщі тов. Гапонов у присутності великої кількості місцевого населення агітував не посилати молодь у Німеччину, за що був схоплений жандармами і розстріляний."⁷

Особливо пропагувалися заклики до втеч.

Ще раз звернемося до спогадів Е. Дубини:

"...Мені особисто довелось тікати разом із Ковальчуком Трохимом з вагона біля станції Славута... П'ять діб ми добирались до свого села. В період окупації це було дуже важко. Наша втеча відіграла позитивну роль. Після неї багато хто ухилився від поїздки в Німеччину і розпочав боротьбу з ворогами..."⁸

"...Ми стали популяризувати втечі, що в такому то селі всі втекли і всі вдома, що їм нічого нема і не буде. Втікачі самі розносили вісті, як вони тікали. Не їхати, тікати – це утвердилось в свідомості народу, потрібно було утвердити й рішення не виїжджати з села, не з'являтися на збірні пункти в селі, не з'являтися на так звані медичні комісії, бо "захапають" і не випустять. Наступного вересневого набору 1942 року, майже ніхто не поїхав. Частина не з'явилась на збірні пункти в селі, частина

втекла в дорозі. Німці злились, бісались, застосовували всякого роду репресії й обман, але з вересня 1942 року виїхали в Німеччину випадково лише ті, котрих спіймали через необачність, хто здався на милість долі. Призначались поїздки майже кожного місяця, але із цього нічого не виходило...”⁹ (Із звіту С. Марченка про підпільну діяльність на території Жмеринського та Літинського районів Вінницької області).

Ще більш зримішою постає діяльність підпільників по забезпеченню значної кількості подільської молоді *фальшивими довідками про дійсний стан здоров'я*, що дозволило багатьом юнакам і дівчатам уникнути нацистського рабства. Насамперед, тут справжній подвиг здійснили підпільники-медики.

Окремо слід відзначити патріотичну діяльність лікаря Андрія Олексійовича Ровнікова та його дружини Ніни Миколаївни із підпільної організації с. Пикова Калінівського району. Вони активно саботували заходи окупантів по відправці людей в Німеччину, оголошуючи штучні карантини та оформляючи різноманітні довідки про інфекційні захворювання. Крім того, подружжя Ровнікових систематично постачало медикаментами партизан. У січні 1944 р. окупантам вдалося викрити його приналежність до патріотичного підпілля. Андрій Олексійович та Ніна Миколаївна були заарештовані гітлерівцями і розстріляні.¹⁰

Аналогічне можна сказати і про керівника Цибулівської підпільної організації Монастирищенського району лікаря-комуніста Б. М. Марковича та військового лікаря В. С. Устінова. Вирвавшись із Уманського табору військовополонених і організувавши підпільну організацію, вони видали багатьом цибулівчанам медичні довідки про непридатність до фізичної праці, чим вберегли їх від насильницького вивезення в Німеччину. А от самому Б. М. Марковичу вберегтись не вдалося. 7 грудня 1942 р. він був заарештований нацистами і на другий день по-звірячому замучений.¹¹

Близько п'яти тисяч чоловік не потрапили на нацистську каторгу через фальшиві довідки про дійсний стан здоров'я, видані турбівськими медиками Феофаном Архиповичем Мимриковим, Василем Олексійовичем Бабієм, Ганною Іванівною Пузир та іншими патріотами.¹²

Понад 1000 чол. звільнили від вигнання в Німеччину лікарі-підпільники Літинського району.¹³

600 довідок про звільнення від роботи в рейху видано Про-

скурівською підпільно-партизанською організацією. ¹⁴ 61 чоловіка вдалося звільнити від нацистського рабства за фальшивими довідками в Меджибізькому районі. ¹⁵

Використовувалися й інші методи. Так, керівник барського підпілля О. С. Колос, який легально працював у місцевій районній споживчій кооперації і був поза підозрою у гітлерівців (нагороджений навіть їхньою медаллю), з метою збереження хоч частини молоді від вивозу в рабство, зумів офіційно направити понад 100 юнаків і дівчат на місцеві торфорозробки, які не принесли загарбникам ніякої економічної вигоди. Інший підпільник із цього ж району, лісничий С. В. Коваль, переслідуючи аналогічну мету, забрав із агрошколи як практикантів 25 учнів, чим теж захистив їх від вивезення в Німеччину. ¹⁶

Знаючи продажність та зажерливість більшості поліцаїв, застосовувався їх *підкуп*. Щоправда, фінансові можливості через тотальне пограбування населення, були досить обмеженими. Але все ж відомі випадки, коли за отриманий хабар поліцаї випускали з вагонів групи невільників по 14 – 20 чол. у Плискові, на станції Липовець. ¹⁷

Барські підпільники підкупляли медичні комісії, щоб ті видавали побільше негативних довідок. ¹⁸

Не упускали підпільники також можливості *визволити* з неволі тих нещасних співвітчизників, котрі потрапили в руки "вербувальників". На ходу поїзда вони збивали замки з вагонів із бранцями, тим самим створюючи умови для їхньої масової втечі. Цим, зокрема, неодноразово займались підпільні групи О. В. Євтушенка та М. М. Павлишина (м. Вінниця). Звільнення людей від рабської долі мало місце в Дашівському, Літинському, Немирівському, Калинівському, багатьох інших районах Вінниччини. ¹⁹

У Самгородоцькому районі підпільники попереджали старост, щоб ті приготували собі дошки на домовину, якщо будуть відправляти молодь у Німеччину. Захід допомагав... А Хмільницька підпільна організація здійснила *збройний напад* на поліцейську охорону, визволивши тим самим від примусової депортації у нацистський рейх понад 200 чол. ²⁰

Аналогічна операція й в активі підпільників с. Михайлівки Гайсинського району, тільки дещо масштабніша. В травні 1943 року вони разом з народними месниками напали на місцевий табір військовополонених. Під час сутички знищено німецького коменданта, роззброєно 21 поліцай. Але найголовніше – вир-

вались на волю усі, хто знемагав тут за колючим дротом.²¹

Проте боротьба підпільників була не лише героїчною, але й жертовною. Через нестачу досвіду, зброї, проникнення в їхні ряди зрадників, провокаторів, агентів гестапо подоляни-патріоти часто зазнавали важких втрат. Так, лише влітку 1942 р. у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному 1943 році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, удостоєним посмертно звання Героя Радянського Союзу, Комаровецька підпільна організація "За соціалістичну Вітчизну" Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кіблицька (Гайсинський район), Бродецько-Комсомольська (Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кировська та Новогребельська (Турбівський район), Сальницька (Уланівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки Дашівського району та ін.

У липні 1942 р. гестапо розгромило славуцьку підпільну організацію і стратило її керівника Ф. М. Михайлова. У квітні 1943 року гестапівці завдали значних втрат проскурівському підпіллю. Загинув його керівник М. А. Храновський. Фашистам вдалося натрапити на слід білогірського, вінковецького, ізяславського, старокостянтинівського підпілля. Організатори підпільних організацій були заарештовані й страчені. Значних втрат зазнала Кам'янець-Подільська підпільна організація. У 1942 р. було заарештовано 52 підпільники, переважну більшість їх страчено.

Але на місце полеглих ставали нові борці. Боротьба продовжувалася.

Отже, важливою формою активного опору населення окупованих територій була діяльність патріотичного підпілля. Вона особливо характерна на першому етапі всенародної боротьби з гітлерівськими загарбниками, коли партизанський рух на Поділлі лише зароджувався.

Одним із основних напрямів діяльності підпільних організацій та груп (причому протягом усього періоду окупації) була боротьба проти здійснення окупантами масової депортації населення краю на роботи в Німеччину. Для цього використовувалися різні методи: розповсюдження листівок, усні бесіди з населенням, забезпечення значної частини потенційних примусових робітників фальшивими довідками про дійсний стан здоров'я, підкуп та залякування фашистських посіпак,

напади на об'єкти зосередження схоплених для відправки в Німеччину громадян з метою їх визволення та ін.

Завдяки активній діяльності підпільників від нацистської каторги було врятовано тисячі подолян.

5.3.2. Протидія радянських партизанів

Проте найчастіше молодь тікала в ліси, де заявляли про себе радянські партизани, ставала на шлях відкритої збройної боротьби з ворогом. Так, згадуваний А. А. Будяк після найактивнішої участі в діяльності Обіднянської підпільної групи (Немирівський район) став у травні 1943 року бійцем партизанського загону "За Родину" другої партизанської бригади ім. Сталіна.

Став після втечі з поїзда партизаном загону ім. Щорса мешканець с. Талалаїв Погребищенського району А. М. Гарнага... В ряди підпільників, народних месників влилися сотні їхніх ровесників, котрі не побажали бути "вільними російськими робітниками" на каторжних роботах у нацистській Німеччині. Причому це явище набувало повсюдного й масового характеру. Ось чому *гітлерівці, вивозячи з України все боєздатне населення, прагнули не лише поповнити величезну нестачу робочої сили в промисловості та сільському господарстві Німеччини, а й позбавити його можливості вести активну визвольну боротьбу.*

Такий настрій молоді, як відзначав унтерштурмфюрер СС К. Даннер у повідомленні від 27.05.1943 р. начальнику особистої охорони А. Гітлера Й. Раттенхуберу, активно намагалися використати "українські комуністи і бандерівці. Ці обидві ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати в Німеччину".²²

Досить важлива інформація міститься в подальшому тексті цитованого документу (з колекції матеріалів "Вервольфу"): "...Цими днями із своїми службовцями з даного питання я провів нараду, а також обговорив його з начальником охоронної поліції і СД у м. Вінниці паном унтерштурмбанфюрером Мерітенсом. Мерітенс також отримав відомості, що зараз відмічається пожвавлення серед населення пропагандистської діяльності обох вищезгаданих політичних партій.

Поки ми обговорювали дане питання, то за цей час 10 %

працездатного населення не виконало наказу їхати на роботу в Німеччину, а перейшло до партизанів.

У зв'язку з посиленням переходом населення до партизанів, партизанське населення також посилиться і ще більше поживиться діяльність бандитських груп...

За встановленими даними та повідомленнями СД м. Вінниці в 20 км від споруди "Вервольф" бандити здійснюють напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу. Бандитські групи діють також і в районі Янева, Турбова, Медвідки, Калинівки".²³

Та крім неординарної інформації про настрої населення, документ висвітлює ще дві суттєві деталі.

Перше: *існування партизанського руху там, де теоретично він був неможливим, а саме, у Північній Вінниччині.*

Цей куточок на захоплених гітлерівцями східних територіях після розміщення тут ставок Гітлера та Герінга став особливою зоною, а порядки встановленого у ньому нацистського окупаційного режиму, без перебільшення, – еталонними людиноненависницькими. Вся місцевість була буквально нашпигована військами вермахта, частинами таємної польової поліції, СС, СД, української допоміжної поліції, підрозділами колабораціоністів. Кожна силова структура крім відкритого чи прихованого грабежу при першій же нагоді, а то й безпричинно, застосовувала проти місцевого населення "метод залякування", що на практиці означав шаленіючий терор, відвертий геноцид. Крім того у селах Гущинцях та Вороновиці існували спеціальні шпигунські школи, метою яких була боротьба з патріотично настроєними подолянами. Виняткова насиченість ворожих збройних формувань, постійні каральні заходи з їх боку становили досить серйозну перешкоду для створення в даному регіоні партизанських загонів, мережі патріотичного підпілля.

Та все ж, незважаючи на крайню складність реальних обставин, стихійно чи організовано, вони виникали. За таких умов, учасникам підпілля, партизанам доводилося дуже нелегко.

Друге: *непідготовленість Радянської держави до партизанських дій та підпільної боротьби на випадок військових невдач.*

Вона була наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги "малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів", прийнятої Сталіним і його найближчим оточенням у другій половині 30-х років. Цілком очевидно, вище керів-

ництво країни напередодні гітлерівської навали перебувало в полоні ілюзій стосовно справжньої сили та використання "непереможної Червоної Армії", повністю виключало її відступ, навіть, локальну поразку. А раз так, то партизанська боротьба вважалася недоцільною чи просто безглуздою. Виходячи з цієї міфічної концепції, яка абсолютно не відображала реального стану справ, не враховувала фактичного співвідношення сил та можливостей сторін на випадок цілком реального конфлікту з нацистською Німеччиною, більшовицьке керівництво не вжило далекосяжних запобіжних заходів.

Саме слово "партизанщина" стало напередодні війни синонімом неорганізованості чи, навіть, зради. Праці, в яких розглядалися проблеми "особливих форм боротьби", оцінювались як поразницькі.

"Якби навіть 20 червня 1941 р., – зазначав пізніше Тимофій Строкач (у червні 1942 р. призначений начальником Українського штабу партизанського руху), – хтось заікнувся про те, що підпільну боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, його б назвали панікером... Наш народ не був морально підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання".²⁴

Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з "армійською змовою" існує добре законспірована озброєна мережа "ворогів народу", яка прагне, особливо в Україні, повалити більшовицький режим, примусила "вождя народів" взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни. У 1937 – 1938 рр. було припинено підбір і навчання партизанських і підпільних кадрів для можливої боротьби в тилу ворога, тисячі керівників і рядових виконавців цієї роботи зазнали жорстоких переслідувань, багато з них було репресовано. Було згорнуто розробку, виробництво й випробування технічних засобів спеціального призначення. Але найголовніше, не було закладено в прикордонних регіонах, у тому числі й на Поділлі, спеціальних баз і сховищ із зброєю, запасами харчів та спеціальною амуніцією на випадок партизанської боротьби. Їх відсутність першими дуже гостро відчували солдати та офіцери-червоноармійці, які потрапили в оточення і були змушені голодними, без боєприпасів пробиватися до лінії фронту.

Обмеженість зброї вкрай негативно позначилась на діяльності та життєвості перших партизанських загонів і груп. Але належних висновків не було зроблено. Навіть дещо пізніше партійне керівництво, наркомат внутрішніх справ, армійське командування орієнтували партизанських командирів на поновлення боєприпасів та озброєння лише за рахунок трофеїв. Тому й змушені вони були, як писав К. Даннер, здійснювати "напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу", що призводило до зростання невиправданих жертв, відволікало від основного у партизанській боротьбі – максимальної дезорганізації ворожого тилу.

Це стосується не лише партизанів Вінниччини, а й народних месників Кам'янець-Подільщини, де загалом умови для розгортання всенародної боротьби через наявність стратегічно важливих транспортних комунікацій у даному регіоні та значну концентрацію у зв'язку з цим ворожих гарнізонів були нелегшими. "Так, в Шепетівці гарнізони противника по чисельності ніколи не були меншими 5 тис. чол. В Славуті, Кривині, Острозі, Шумському, Плужному, Ізяславі також стояли крупні німецькі гарнізони. До цього ще слід додати угорські частини, що охороняли залізниці, а також крупні козацькі та поліцейські гарнізони. Велика концентрація противника складала постійну загрозу для партизанських загонів..."²⁵

Історія партизанського руху на Кам'янець-Подільщині бере початок "...із діяльності диверсійних груп. На початку 1942 р. диверсійна група на чолі з А. З. Одухою та О. Г. Івановим висадила в повітря міст поблизу станції Кривин, пустила під укіс військовий ешелон з ворогом. Бойова група проскурівського підпілля на чолі з М. А. Храновським у січні 1942 р. біля Чорного Острова пустила під укіс два військових ешелони, а в квітні – в районі станції Вікторії – ще два потяги. Це були перші диверсійні операції народних месників краю. Вважається, що першим партизанським загonom, який виник на [Кам'янець-Подільщині], був загін імені Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи. Всього діяло 34 партизанські загоны, у складі яких нараховувалось 8535 бійців.

Масового характеру набув рух Опору після створення у травні 1943 р. Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху на чолі з С. А. Олексенком, який очолював підпільний обком партії. Продовжував діяти і розширювати сферу свого впливу також підпільний обком партії на чолі з І. К. Ні-

колюком. У краї відбувалося об'єднання невеликих розрізаних загонів у великі партизанські з'єднання. Початок їх створення поклав партизанський загін під командуванням І. І. Шитова, який був направлений О. М. Сабуровим на [Кам'янець-Подільщину]. Під прикриттям цього загону група С. А. Олексенка прибула на територію... області, розгорнула роботу з координації дій партизанських загонів і груп. У серпні 1943 р. створено два партизанські з'єднання: ім. Жукова на чолі з І. І. Шитовим та "За Батьківщину" на чолі з І. Є. Скубком. Восени 1943 р. виникло з'єднання ім. Михайлова на чолі з А. З. Одухою. З'єднання Шитова, одержавши нове завдання, вибуло з області. На початку грудня 1943 р. на базі з'єднання І. Скубка виникло два нових партизанські угруповання. Нове з'єднання очолив особисто С. А. Олексенко. Незабаром із цього з'єднання було виділено нове з'єднання у складі трьох загонів на чолі з І. Я. Шишком. Таким чином, на території області було утворено п'ять, але фактично діяли чотири партизанські з'єднання. Партизани області провели 1272 бойові операції, в результаті яких було знищено 613 ворожих ешелонів, 60 тис. солдатів і офіцерів ворога. Партизани здійснювали, в основному, диверсійні операції на залізниці Рівне – Шепетівка – головній артерії, що зв'язувала німецьку групу "Південь" з Німеччиною. Народні месники в жовтні – листопаді 1943 р. повністю вивели з ладу залізницю Тернопіль – Шепетівка. Ця магістраль не діяла до приходу частин Червоної армії..."²⁶

*Поява партизанів знаменувала другий етап народного опору у ворожому тилу. Їхні можливості були значно ширшими. Здійснюючи диверсії на залізницях, громлячи ворожі гарнізони та фізично знищуючи окупантів, вони, у той же час, не забували про тих, кому загрожувало насильницьке вивезення на німецьку каторгу. Так, у червні 1942 р. один із партизанських загонів, що дислокувався в лісах Оратівського району, напавши на озброєних жандармів та шуцманів, визволив зігнаних для відправлення в Німеччину юнаків і дівчат с. Підвисокого цього ж району.*²⁷

Дві блискучі операції по звільненню бранців, яких для відправки на каторгу було зібрано на Соболівському збірному пункті (Теплицький район), здійснили партизани партизанської бригади ім. Сталіна під безпосереднім керівництвом її командира А. Г. Кондратюка. У вересні 1942 р. вони знищили охорону концентраційного пункту і повернули до рідних домів понад 200 невільників.

Ще вдалішою була друга операція. Тоді, 24 лютого 1943 року, вони вбили 3-х німців, розбрóїли 45 поліцаїв і звільнили від вивезення в нацистське рабство 1650 чол.²⁸

1250 чол., звільнених від німецької каторги, на рахунку партизанського загону ім. Леніна (пізніше з'єднання ім. Сталіна) під командуванням В. М. Слюсаренка.²⁹ 10533 чол. не дозволили гітлерівцям вивезти у рейх для поповнення робочої сили бійці партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) Вінницького партизанського з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника.³⁰

Ще одне партизанське з'єднання – ім. Хрущова спільно з партизанським загonom "Червоний" 16 березня 1944 р. на території Шаргородського району відбило в німецького конвою 914 чол. військовополонених та мирних жителів Хмільницького, Уланівського, Літинського районів, яких гітлерівці гнали з Поділля на каторгу.³¹

Всього ж підпільники та партизани Вінницької області допомогли врятуватись від вивезення в Німеччину і знищення близько 49 тисячам радянських громадян.³²

Зрозуміло, цим важливим питанням займалися й народні месники Кам'янець-Подільщини. Так, лише партизанським з'єднанням під командуванням А. З. Одухи, за голову якого окупанти обіцяли цілий маєток, визволено від вивезення на нацистську каторгу 629 подолян, а Проскурівською підпільно-партизанською організацією – понад 1000. Зокрема, диверсійна група проскурівчан під командуванням М. А. Храновського у серпні 1942 р., заваливши залізничну колію спиланими телеграфними стовпами, зупинила біля станції Наркевичі поїзд, знищила охорону ешелону і звільнила з неволі всіх людей...³³

Як згадувалося раніше, чималу роль у "вербуванні" робочої сили для потреб мілітаристської економіки рейху відігравали місцеві старости. Щоб посяти серед них страх, до мінімуму звести їхню лакейську заповзятливість, покарати за злочини перед своїм народом, восени 1943 р. бойовою групою партизанського з'єднання ім. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк) було здійснено ряд актів розплати над гітлерівськими прислужниками у Липовецькому районі. Зокрема, розстріляно районного старосту, заступника старости с. Брицького, старост сіл Трощі, Ясенків, Королівки, Олександрівки, Лукашової, Берестівки.³⁴

У с. Кульчин Кам'янець-Подільської області місцевий староста на запитання партизана, переодягненого під шуцмана, що

він робитиме з тими, хто ухилятиметься від відправки до Німеччини, сказав: "Прив'яжу вірвовкою та потягну до жандармерії". Так з ним незабаром і вчинили партизани Кам'янець-Подільського з'єднання під командуванням С. О. Олексенка: на мотузці притягли до Кульчинського лісу та покарали на смерть.³⁵ Цей вчинок став повчальним для інших зрадників.

Успішно діяли партизани, застосовуючи не лише зброю. *Не менш дієвим було їхнє полум'яне слово.* Його несли в маси, використовуючи будь-яку нагоду. Так, за неповними даними, партизанськими агітаторами і партпрацівниками загонів партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) проведено понад 3250 бесід та зборів у 28 районах Вінницької області.³⁶

Аналогічна робота проводилася й в західному регіоні Поділля.

"Нас було багато і де б ми не перебували, – говорилося у звіті підпільного Кам'янець-Подільського обкому партії, – ми завжди проводили бесіди серед населення і розповсюджували правду з "Великої землі". До партизана, який прийшов у село і не приніс листівки чи не розповів про становище на фронтах Вітчизняної війни, про життя на "Великій землі", населення ставилося з недовірою... Тому, ідучи в розвідку, розвідник майже завжди бере з собою листівку, розпитує політрука про становище на фронтах та про інші новини".³⁷

Розповсюджувались серед населення партизанські газети, інша друкована продукція, які несли людям правду, закликали їх до боротьби з кривавими поневолювачами.

"Товариші! Незабаром буде два роки, як фашистська армія вдерлася на землю нашої Батьківщини. Гітлерівці, використовуючи тимчасове перебування на нашій території, намагаються всіма засобами нищити наші багатства, а також вивозити наших людей на каторжну роботу до Німеччини, – читаємо, наприклад, у листівці партизанського загону ім. Боженка (Кам'янець-Подільська область). – Німці годують свою звірячу армію нашим хлібом і м'ясом, а все населення хочуть перетворити на рабів. Вигнану до Німеччини молодь використовують на найважчих роботах і годують її каштановою корою і бруквою. Через це велика кількість нашої молоді загинула в Німеччині від голоду. Мало того, що німці вивезли молодь до Німеччини, вони вивозять дітей 10 – 14 років.

Товариші! Наша Червона Армія гонить фашистські війська, а

вони, відступаючи, кричать, що планово скорочують фронт.

Червона Армія визволила високоврожайні донські степи, вугільний Донбас. Наближається час нашої перемоги. Беріть зброю в руки і бийте німців. Не віддавайте своїх дітей у Німеччину, бо ви їх ніколи не побачите, не давайте німцям хліба, якого ви самі не їсте.

До боротьби – вперед!.." 38

І населення Поділля масово ставало до боротьби. Саботувало розпорядження окупаційної влади, ризикуючи власним життям, чим лише могло, допомагало партизанам, поповнювало їхні ряди.

"Партизанів народ оточував любов'ю і всебічною підтримкою, – говориться в одному з архівних документів. – Він бачив у них хоч невелику, але реальну силу захисту його від вигнання на німецьку каторгу, захисту його худоби, його майна і хліба..." 39

Це викликало страх і розгубленість в окупантів.

Ось рядки з німецького документа від 30 квітня 1943 р., де йдеться про стан, який склався на цей час у генеральному окрузі "Волинь-Поділля":

"[...] Робота адміністративних органів управління за звітний період суттєво ускладнилась, так як у багато разів збільшилось число партизанських загонів, діяльність партизанів поширилась на нові райони. У зв'язку з тим, що адміністративні органи управління не володіли достатньою виконавчою владою, то тимчасово їх довелося ліквідувати. В районах генерального комісаріату, в яких активно діють партизани, до яких тепер за винятком південних і центральних районів Кам'янець-Подільської області відносяться всі інші райони..., не можна більше навіть говорити про яке-небудь планомірне управління ними, оскільки великі райони, особливо в Подільській області... постійно чи тимчасово контролюються партизанами. У зв'язку з цим, діяльність генерального комісаріату поширюється тільки на половину, навіть на одну третину території генерального комісаріату, а можливо, ще на меншу його частину. Партизани знищили всі справи багатьох районних і сільських адміністративних органів, при цьому вони знищили також приміщення адміністративних органів з усім обладнанням... Ніякі тимчасові напівзаходи не зможуть поліпшити становище в цих районах, навпаки, виникає дуже серйозна небезпека того, що весь апарат управління цивільних адміністративних органів у генеральному комісаріаті повністю розвалиться..." 40

Через зростаючу активність партизанів у травні 1943 р. у Волинській, Кам'янець-Подільській та Житомирській областях, "тобто на території 145308 кв. км. (42,8 % території рейхскомісаріату "Україна") німці повністю втратили 32 % орних земель, 17 % виробництва хліба, 33 % рогатої худоби, 28 % свиней, 52 % овець, 26 % молока, 18 % яєць. Інші поставки також не були регулярні." ⁴¹

З цієї причини окупанти зіткнулись й з іншою вкрай небажаною для них проблемою: "...У зв'язку з посиленням активності бандитів... вербування робочої сили для відправлення в рейх дуже утруднене або майже зовсім неможливе. Передумовою успішного вербування робочої сили для відправлення в рейх у районах активної діяльності бандитів є виділення великих сил поліції." ⁴²

Так в особі партизанського руху гітлерівці отримали реальний другий фронт... В тому числі й на Поділлі.

Зростаюча кількість партизанів та підпільників крім страху та розгубленості викликала в окупантів також *шаленіючу злість, звірину жорстокість*. Для них ненависним стало навіть саме слово "партизани". 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Гімлер наказав більше не вживати цей термін "з психологічних причин", а також тому, що його прославляли більшовики. Дане розпорядження було передано до керівництва поліції та СД Сходу наказом № 24 за 13 серпня 1942 року. У ньому наголошувалось, що партизани – це не солдати, а бандити. ⁴³

Головнокомандуючий вермахту в Україні також наказав (17 серпня 1942 р.) замість терміну "партизани" вживати терміни "бандити", "банди", "група більшовицьких бандитів" та ін. ⁴⁴

18 серпня 1942 року А. Гітлер, перебуваючи у ставці "Вервольф", віддав наказ вжити щонайенергійніших заходів проти "бандитів" і повністю "знищити" цю небезпеку до зими. Зважаючи на волю фюрера, А. Розенберг у листі від 23 серпня до рейхскомісарів "Остланд" і "Україна" рекомендував посилити репресивні заходи щодо всіх тих, хто допомагає "бандитам". Крім того, він пропонував надавати "щедру винагороду" тим, хто допомагатиме боротися з партизанами.

Випереджаючи дані інструкції А. Розенберга, головнокомандуючий вермахту на Україні і рейхскомісар Е. Кох через афіші, що з'явилися ще 5 липня 1942 р. та обіцяли кожному, хто допоможе своїми відомостями схопити "члена банди", саботажника чи військовополоненого, що втік, на вибір, винагороду на 1000

карбованців, право першому одержувати продовольство або наділ землі.⁴⁵

Крім солодких обіцянок для простаків, для боротьби з народними месниками гітлерівці застосували серйозну силу – уже влітку 1942 р. вони зняли з фронту і перекинули в рейхскомісаріати "Україна" та "Остланд" п'ять дивізій.

Та цього виявилось замало, а тому в наказі від 18 жовтня 1942 р., підписаного у ставці фюрера під Вінницею, А. Гітлер вимагав, щоб боротьба з партизанами була посилена і стала більш жорстокою. "Тому у всіх районах Сходу війна проти партизанів – це боротьба за повне знищення однієї або іншої сторони", – наголошував він. А 16 грудня того ж року фюрер наказав "безжально" діяти і проти жінок та дітей.⁴⁶

Ось чому нацисти та їхні прислужники з особливою жорстокістю ставилися до кожного захопленого народного месника: не лише чоловіків чи жінок, юнаків чи дівчат, але й до дітей, які виконували в партизанських загонах обов'язки розвідників, зв'язкових, а то й бійців, як, наприклад, відважний піонер Валентин Котик із с. Хмелівки Шепетівського району, якому за проявлені мужність та героїзм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

От як, скажімо, вороги розправились із юним розвідником Степаном Чернобаєм.

19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району пораненим він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючками витягувати кишки. На остаток кати відрізали ще й язик та прикололи тіло партизана до землі штиком.⁴⁷

По-звірячому був закатований німцями зв'язковий антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій. Розстріляний гестапівцями після важких знущань у Вінницькій тюрмі рідний брат комісара партизанського загону ім. Леніна Героя Радянського Союзу П. К. Волинця (Калинівський район) піонер-партизан Олексій Волинець. Розстріляні румунськими жандармами в с. Печері члени підпільної розвідувальної молодіжної групи Шпиківського району піонери Ганя Козуб, Вася Нарядчук, Михайлик Козаченко, Мотря Копійка...

Пройшов через розстріл юний Миколка Вапнярчук із с. Самгородка Тульчинського району.

Якось він із друзями довідався, що в їхню місцевість має приїхати якийсь дуже високопоставлений фашист. Старост сіл Журавлівки та Мазурівки було навіть зобов'язано встелити шосейну дорогу килимами. Потім стало відомо, що зі станції Журавлівка у бік Тульчина мав їхати румунський диктатор маршал І. Антонеску. Підлітки вирішили здійснити на нього замах.

Для цього мали згодитись знайдені дві протитанкові міни.

“...Але як встановити їх, ми не знали, – згадував Микола Олексійович. – Довелося звернутись за порадою до Гасенка Петра Степановича, який втік з полону. Він погодився допомогти.

Для того, щоб “пекельна машина” спрацювала у чітко визначений час, довелося заpastись ще й дротом з ізолюваним покриттям та непомітно зняти із трактора магнето (для іскри).

Вибухівку заклали під мостом, який місцеві жителі називали Марусенко. Доручили крутити магнето, щоб у потрібний момент пролунав вибух, мені.

Довго сиджу в кущах, хвилююся. Бачу, їде вантажівка (розставляють вартових). Зупинилися біля містка. Два румуни відразу ж почали оглядати його. Нашу бомбу виявили без будь-яких труднощів. Виявили й ізолюваний дріт, що тягнувся від мосту в кущі.

Я розгубився: чи крутити ручку магнето зараз, чи чекати, поки через міст проїжджатиме Антонеску? Поки я вагався, румуни виявили й мене...”⁴⁸

Втекти Миколці Вапнярчуку не вдалося. Солдати наздогнали і скрутили його. Спершу доставили в Тульчин, а потім у Тираспільську тюрму, де ув'язнили в одиночній камері. Почалися жорстокі катування, допити.

6 листопада 1943 р. над ним відбувся суд. Вирок – розстріл. Крім нього до страти засудили групу інших патріотів.

Засуджених помістили у критий вантажний автомобіль і повезли страчувати.

На околиці Тирасполя їх заставили копати на себе яму. Потім всіх поставили на край неї. Миколка опинився крайнім ліворуч.

Але кати когось очікували, тому із розстрілом вийшла певна затримка.

“Промайнула думка, що краще вмерти тікаючи. Мабуть так думали й інші приречені на смерть. Несподівано для карателів ми кинулись навсібіч, – пише у спогадах М. О. Вапнярчук. –

Прогриміли постріли. Неначе джмелі, засвистали кулі. Я впав, притворився мертвим. Стріляти перестали. А тим часом перевіряю чи, бува, не поранений. Наче б то ні. В цей час знову почали стріляти. Оглянувся, у протилежний бік тікають ще два смертники.

Знову схопився на ноги. Добіг до якихось кущів, потім до залізничного полотна. На моє щастя, в цей час йшов товарний поїзд. Оскільки швидкість його руху була невеликою, вирішив вчепитись за край залізничної платформи. Це мені пощастило, а от вибратись на платформу не вистачало сил. Так і волікся за поїздом кількасот метрів. Проте надзусиллям волі все ж вдалося “осідлати його”.⁴⁹

Так доїхав до станції Роздільна. Тут жили його далекі родичі. Переховувався в них півтора тижня, а потім знову вантажним поїздом добрався до Жмеринки.

Згодом знайшов дорогу до партизанів. Став бійцем кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна. Вже із зброєю в руках визволяв рідну Вінниччину від німецько-фашистських загарбників.

20 березня 1944 р. під час мітингу та партизанського параду в м. Вінниці в урочистій обстановці йому було вручено бойову нагороду – медаль “Партизану Вітчизняної війни” другого ступеня.

Без всякого жалю нацистські карателі *знищували партизанські села*, а разом з ними їх мешканців – жінок, дітей, стариків.

6 січня 1944 року вони спалили с. Пеньківку, що у Літинському районі.

Із спогадів очевидця події, мешканця с. Пеньківки Івана Тодосійовича Самоїлюка:

“Німці прийшли, б’ють, палять... Нам пощастило в ліс втекти... Приходимо з лісу, треба ж щось їсти, та й не знаємо де хто. Чуємо, жінка не своїм голосом кричить. Забігла до хати, ніхто її впізнати не може. Вся обгоріла, кіс нема, а обличчя таке, як чорним залите. Це була мама Марусі Кузьменко. Три дні промучилась і вмерла.

А Володимир Насадюк викопав собі яму в хліві. Як запалили хлів, то дим пішов у схованку. Почали душитися ті, хто там був. Тим часом хлів прогорів, завалився. То він звідти видерся якось. Обгоріли вуха, брови, лице – такий йому знак по війні зостався до самої смерті.

Толя, недалекий сусіда мій, на два роки молодший – з двадцять дев’ятого року був він, – тікав разом з мамою низами. Вже

був над ровом. Тільки вискочив, щоб цибнути у рів, як куля вразила в потилицю й лобом вийшла. То він там цілий день пролежав, поки брат Стьопа разом з батьком не прийшов та не забрали його в Яцківці. Там лежав на лавці... На другий день і цю хату спалили. Старші повтікали, а його куди візьмеш. Дерево зайнялося, він відсунути не міг, то відгоріла в нього рука і нога. Завезли Толю в Новоселицю й там похоронили, бо в нас не можна було.

Частина людей загнали в Супрунів, замкнули в хаті й спалили живцем. Багатьох одвезли в Новоселицю й там розстріляли. Їх примусили яму копати, загнали туди їх й повбивали. Один тільки хлопчик утік, Іван, мій одноліток. А брат його старший і багато ще хлопців zostалися там”.⁵⁰

“...Коли фашистські кати палили наше село, Осей Головчук виніс з хати конверта з листом сина, надісланим з Німеччини, і став благати карателя:

- Не пали, пане! Мій кинд Петро арбайт ін Германія. У городі Батіборі...

Німець ухопив автомат і перетяв старого чергою разом з конвертом, потім ще й під сарай приволік, щоб спалити...”⁵¹ (Із спогадів Івана Леоновича Пневського, с. Пеньківка Літинського району).

Крім Пеньківки всього на Поділлі трагічної долі білоруської Хатині та українських Кортелісів зазнали ще 42 населених пункти [Вінницька область: с. Сталінка (Бершадський район), с. Мар'янівка (Брацлавський район), с.с. Пархомівка, Криштопівка, Чорторя, Шабельня (Дашівський район), с. Василівка (Іллінецький район), с.с. Брусленів, Супрунів, Яцківці (Літинський район), с. Павлівка (Ободівський район), с. Мітлинці (Ситковецький район), с.с. Майдан-Бобрик, Матяшівка, Уладівка (Хмільницький район); Кам'янець-Подільська область: с. Синютки (Білогірський район), с. Канівка (Волочиський район), с.с. Білижинці, Васильківці, Двірець, Комини, Клубівка, Лютарка, Михля, Михнів, Покошівка, Сошне (Ізяславський район), Білецьке, Буртин, Воробіївка, Кустівці, Онацьківці (Полонський район), Білотин, Велика Гнійниця (Плужнянський район), Волиця, Голики, Губельці, Мінківці, Сільце, Хоровиця (Славутський район), с. Сьомаки (Старокостянтинівський район), с. Караїна (Теофіпольський район)].

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільни-

ків с. Підвисокого Оратівського району, спалено їхні хати, а майно – розграбовано.⁵² У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківець Гайсинського району.⁵³

Широко застосовувалися й інші методи розправ над населенням та його залякування. Так, кілька днів німецькі жандарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця села Нова Гребля цього ж району П. І. Рябокона, представляючи його населенню як "бандита", а потім після нелюдських катувань прилюдно стратили.

Карали подолян і *штрафами*. 6 червня 1942 р. Антонінський гебітскомісар, зокрема, видав розпорядження такого змісту:

"Під час вербовки робочої сили на роботу до Німеччини було підпалено господарство старости с. Велика Медведівка. Староста поніс збиток в сумі 5 тисяч карбованців.

Окркомісаріатом постановлено, оскільки злочинця не виявлено, суму 5 тисяч карбованців повинні сплатити всі селяни с. Велика Медведівка на протязі одного місяця з 1 липня по 1 серпня 1942 року.

...Попереджую всіх селян с. Велика Медведівка, що за найменший вчинок, що буде заподіяно в селі, а особливо проти старости, який виконує завдання німецької влади, – все село понесе покарання..."⁵⁴

8 липня 1943 р. загарбники застосували ще одне "нововведення". Тоді вийшов наказ Об'єднаного командування вермахту, в якому йшлося, що особи чоловічої статі віком від 16 до 55 років, *затримані під час операцій проти партизанів у районах бойових дій та дисклокації військових частин у рейхскомісаріатах, оголошувалися військовополоненими*. Їх переправляли у табори для військовополонених, а звідти вивозили на примусові роботи в Німеччину.

З початку осені того ж року партизанські райони нацисти стали називати військовими зонами. Так, в наказі уповноваженого фюрера по боротьбі з партизанами обергрупенфюрера СС і генерала поліції фон Баха вищим начальникам СС та поліції про захоплення під час операцій проти партизанів робочої сили для німецької військової і харчової промисловості, підписаному 1 вересня 1943 р., наголошувалося, що

"...Райони, заражені бандитською діяльністю, оголошуються військовими зонами і належать евакуації.

Всі працездатні чоловіки цих районів у віці від 16 до 55 років повинні розглядатись як військовополонені і негайно відправлятись у рейх. Чоловіче населення до 16 років і старше 55 років, а також всіх працездатних жінок направляти в табори для цивільного населення Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, звідки їх також без зволікань відправляти у рейх..."⁵⁵

Тобто передбачалася розправа над всім без винятку населенням партизанських районів.

*Застосування жорстоких каральних акцій, такі ж нелюдські методи вербування у поєднанні з іншими численними проявами геноциду посилили протидію окупантам, на що, врешті-решт, змушені були зважити самі загарбники. Так, на нараді керівників відділів розвідки та контррозвідки при генералкомісарах, яка відбулася у Рівному, лунали висловлювання, що такі "акції можуть настільки сильно вплинути на населення сусідніх сіл, що воно зі страху стане на бік банд. Це ж стосується і роботи комісій по вербуванню в Німеччину. Вони не повинні занадто старатись, інакше банди будуть отримувати все більше поповнення за рахунок місцевого населення".*⁵⁶

*"...Навіть серед представників фашистського державного апарату... стали чути голоси, що вимагали зміни набору робочої сили та становища "східних робітників"... Типові з приводу цього побоювання висловлені Бройтігамом (уповноваженим Розенберга в штабі групи армій "А"): що продовження подібної практики та методів може мати небезпечні наслідки і призвести до такої ситуації, коли через надмірний ріст партизанського руху Україна... перестане бути постачальницею продовольства". Це, за словами чиновника, призведе до паралічу постачання армії, становище якої "стане критичним", через що "виникне небезпека військової поразки Німеччини".*⁵⁷

Однак ці недругорядні застереження не були взяті до уваги. А тому колишній керівник військової промисловості нацистського рейху А. Шпеєр змушений був пізніше констатувати в своїх мемуарах:

*"Гітлер абсолютно даремно покладав свої надії на 250 мільйонів мешканців окупованих територій. Вони зазнали краху як через слабкість тамтешньої німецької адміністрації, так і через те, що місцеве населення вважало за краще втекти в ліс до партизанів, аніж погодитись на депортацію в Німеччину".*⁵⁸

Попри серйозні упущення на початку війни чи не найважли-

вішу "роль в організації радянського опору", – як визнає західний історик В. Косик, – "відіграла *Комуністична партія*. Поступово було відновлено досить значну підпільну партійну мережу, і *партія стала основним організатором партизанських груп*".⁵⁹

Так, лише на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни діяли 2 обкоми, 4 міжрайкоми, 15 райкомів партії, 2 районних партійних організації, 2 партцентри".⁶⁰ У значній мірі завдяки їхній діяльності та впливу до партизанського руху в області загалом було залучено 8510 чол. Більше чотирьох тисяч патріотів боролися у партійно-комсомольському підпіллі. Всього ж учасників партизанського руху, підпілля та інших форм боротьби нараховується понад 18 тис. чол., в т. ч. майже 2300 комуністів та 2500 комсомольців. В області в різний час діяло 6 партизанських з'єднань, 36 загонів, 8 партизанських та 210 підпільних груп.⁶¹

Два підпільних обкоми, 10 райкомів, міськком та окружком партії діяли на Кам'янець-Подільщині. В області боролись із воюючим 5 партизанських з'єднань, 43 партизанські загони і групи, 177 підпільних організацій і груп. Лише народних месників нараховувалось понад 11 тисяч чоловік.⁶²

Крім того, через територію Поділля здійснювали рейди партизанські з'єднання М. І. Наумова, С. А. Ковпака, перше молдавське з'єднання під командуванням полковника Мухіна.

Завдяки зусиллям підпільників та радянських партизанів десятки тисяч подолян так і не були вивезені окупантами в Німеччину в нацистське рабство.

Як бачимо, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, гітлерівці, крім ліквідації гострого дефіциту робочої сили в промисловості та сільському господарстві Німеччини, переслідували ще одну стратегічну мету – позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу. Проте ця боротьба незалежно від волі загарбників розгорнулася невдовзі після встановлення окупаційного режиму. Вирішальними факторами її виникнення та розгортання були високий патріотизм місцевого населення, а також серйозні прорахунки окупаційних властей у проведенні своєї внутрішньої політики.

Основними формами активного народного опору в тилу ворога на Поділлі стали патріотичне підпілля (на першому

*етапі боротьби) та партизанський рух (на другому етапі). Важлива роль в їх організації належить Комуністичній партії. Млявість же розгортання партизанського руху на першому етапі боротьби виявилась наслідком стратегічних помилок, допущених сталінським керівництвом у передвоєнні роки та в початковий період війни.*⁶³

В особі радянських партизанів і підпільників гітлерівці отримали реальний другий фронт. Діяльність народних месників та патріотів-підпільників виявилась серйозною перешкодою в реалізації планів загарбників по депортації робочої сили із загарбаних територій, суттєво дестабілізувала ворожий тил.

---

¹ Рибак І. Кам'янець-Подільська область в часи воєнного лихоліття // Хмельниччина: Дивокрай: Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – 2005. - № 1 – 2. – С. 4.

² ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 8.

³ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18. (Листівка Вороновицької підпільної друкарні, що у 1943 р. розповсюджувалась у селах Вороновицького району).

⁴ ДАХО, ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 2. (Із листівки Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації. Початок лютого 1943 р.).

⁵ ДАХО, ф. Р - 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1. (Листівка Кам'янець-Подільської патріотичної організації. Травень 1943 р.).

⁶ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 43, арк. 45.

⁷ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.

⁸ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 43, арк. 45.

⁹ ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 11.

¹⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 146.

¹¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 171.

¹² ДАВО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 111.

¹³ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290.

¹⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні... - С. 213.

¹⁵ Там само; - С. 206.

¹⁶ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.

¹⁷ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41.

¹⁸ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.

¹⁹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 49.

²⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 220.

²¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 110.

²² ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

²³ Там само.

²⁴ Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 222.

²⁵ ЦДАГО України, Ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

²⁶ Рибак І. Кам'янець-Подільська область в часи воєнного лихоліття // Хмельниччина: Дивокрай... – С. 4, 5.

²⁷ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.

²⁸ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 207; 208.

- ²⁹ ЦДАГО України, Ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4.
- ³⁰ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 130.
- ³¹ ЦДАГО України, Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
- ³² Історія Української РСР. - Т. 7. - С. 369.
- ³³ Там само; - С. 173.
- ³⁴ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 164.
- ³⁵ Безсмертя... - С. 217.
- ³⁶ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 95.
- ³⁷ Історія Української РСР. - Т. 7. - С. 367.
- ³⁸ ДАХО, Ф. Р - 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ³⁹ ДАВО, ф. П - 138, оп. 4, спр. 111, арк. 10.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 294, арк. 2 - 3.
- ⁴¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 329.
- ⁴² ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 294, арк. 25.
- ⁴³ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. - RH 22 / 66. - F. 42.
- ⁴⁴ Bundesarchiv, Koblenz. - R 58 / 698. - F. 42.
- ⁴⁵ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 255.
- ⁴⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. - RW 4, v. 604, f. 21.
- ⁴⁷ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 - 3.
- ⁴⁸ Валнярчук М. Не шкодуючи життя // Соціаліст Вінниччини. - 2004. - 9 травня.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Гордійчук П. І сивілі тумани // Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. - Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упоряд.: М. Ф. Каменюк та ін. - К.: Радянський письменник, 1990. - С. 62.
- ⁵¹ Там само; - С. 61.
- ⁵² ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
- ⁵³ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 108.
- ⁵⁴ ДАХО, Ф. Р - 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵⁵ НАРБ, Ф. 4683, оп.3, спр. 930, арк. 196.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 62, арк. 12.
- ⁵⁷ Muller N. Wehrmacht und Okkupation. - S. 228.
- ⁵⁸ Шлеер А. Воспоминания / Пер. с нем. - Смоленск; Москва, 1977. - С. 306.
- ⁵⁹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 251.
- ⁶⁰ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27.
- ⁶¹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51.
- ⁶² ДАХО, Ф. Р - 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19.
- ⁶³ Можна погодитися й з висновками одного з вітчизняних дослідників партизанського руху в Україні киянина С. В. Сидорова:
- “Аналіз створення і бойового використання партизанських формувань у роки Великої Вітчизняної війни показав, що, незважаючи на величезний теоретичний і практичний досвід, військово-політичне керівництво країни виявилось слабо підготовленим до розгортання партизанської боротьби, далеко не відразу були знайдені ефективні способи її ведення. Кадровий склад Червоної армії у своїй більшості веденню партизанських дій навчений не був.
- Вагомим збитків партизанській боротьбі завдали відсутність системи оперативно-стратегічного керівництва партизанськими силами, помилки й некомпетентність керівництва у визначенні тактики, вирішенні проблем організації, підготовки матеріально-технічного постачання. Так, Центральний штаб партизанського руху був створений тільки на одинадцятий місяць війни, а ліквідований за 17 місяців до закінчення війни. Централізоване військове керівництво в особі свого головнокомандувача партизанські сили мали тільки 2 роки за всю війну...

Протягом усієї Великої Вітчизняної війни партизанські формування постійно відчували гостру нестачу військових фахівців, вибухівки, міно-підривної техніки. Саме ця обставина в поєднанні з прорахунками в організації великих диверсійних операцій пояснює порівняно невисоку результативність чисто військових зусиль партизан. Найефективнішим виявився не суто військовий вплив на противника, а морально-психологічний. Найбільших успіхів партизани досягли у створенні перешкод, що заважали противнику використовувати економіку окупованих територій, а також у відволіканні його військ для охорони комунікацій". (Сидоров С. В. Воєнне мистецтво партизанської боротьби // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 5. – Част. 2. – С. 410, 411).

5.4. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю та їх участь у протидії депортації цивільного населення

Крім партійно-комсомольського патріотичного підпілля, радянських партизанів, на Поділлі час від часу заявляла про себе ще одна дієва політична сила – *Організація Українських Націоналістів (ОУН)*. Щоправда, тут вона не користувалась таким високим авторитетом, як радянські партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як, скажімо, у Західній Україні.

Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців краю. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, подоляни два десятиріччя жили під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення СРСР як "Російської імперії" – відкритого "ворога незалежності українського народу", визволення з "більшовицького рабства" українців, створення "Самостійної Соборної Української держави".

Абсолютна ж більшість подолян (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу Радянського Союзу. Напрочуд, зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п'ятирічок, а в час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, партійно-комсомольського підпілля, партизанських заго-

нів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подолани ляльного ставлення націоналістів до гітлерівців, котре виявилось спершу зовсім не випадковим, хоч і не переслідувало мети "світового панування". І бандерівці, і мельниківці ¹ намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної Української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР "української революції". Для її успішного проведення, найголовніше було підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило ще до початку війни подбало про створення власних збройних формувань, які боролися б проти Радянської Росії, а згодом переросли в українську національну армію. У результаті переговорів з керівництвом абверу, німецька сторона погодилася "вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони" ² (приховані наміри Верховного командування німецької армії полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, врешті, використати їх у диверсійних цілях).

Підготовка "Дружин українських націоналістів" (ДУН), як їх називали новобранці, відбулася при підтримці абверу. Вони не мали порядкового номера й не входили до складу німецьких з'єднань, діставши відповідно назви – "Організація "Роланд" і "Спеціальний відділ "Нахтігаль". Серед визначених їм завдань були: забезпечення умов просування німецьких військ по неокупованих територіях, "роззброєння росіян", охорона транспортів з військовополоненими.

Батальйон "Роланд", якого німці так і не використали в "поході на Схід", був створений в квітні 1941 р. і проходив навчання в Зауберсдорфі поблизу Відня. Його особовий склад носив чеську уніформу на зразок бійців української армії 1918 р. з жовто-синіми нарукавними пов'язками, на яких значилося: "Німецький вермахт".

Майже водночас відбувалося формування батальйону "Нахтігаль" ("Соловей"), який відбув вишкіл у Нойгаммері (Сілезія) в

складі 330 вояків, зодягнених у польові мундири вермахту. Закінчивши навчання 17 червня 1941 р., він 22 червня перейшов радянський кордон у районі Перемишля. 14 липня передислокований до Проскурова, де приєднався до альпійської охоронної дивізії. Під час наступу гітлерівців на Вінницю вояки батальйону брали участь у боях з Червоною армією поблизу Браїлова.³

Поділля виявилось для "Нахтігалю" роковим. Зазнавши певних втрат, він ще деякий час квартирувався у с. Юзвині під Вінницею, а потім повернений до Нойгаммера, де був розформований, але не зник безслідно – на базі "Нахтігалю" (а також "Роланду") створено "каральний поліцейський підрозділ – шуцманшафтбатальйон-201 під командуванням націоналіста Є. Побігущого. У складі есесівського корпусу під командуванням фон ден Бах-Залевські..." оунівці воювали проти партизанів "на території Білорусії і північної Волині".⁴

Але ще до цього, 30 червня 1941 р., увійшовши разом із 1-м батальйоном Брандербурзького полку до Львова, де у спину відступаючих червоноармійців стріляли місцеві націоналісти, він, за вказівкою ОУН-Б, зайняв ряд важливих об'єктів, у тому числі радіостанцію. Через неї в ефір було зачитано "Акт про відновлення Української Держави".

"ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудництвом, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення".⁵

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що "відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації", що "Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому

світі", ⁶ ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції нацистського політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. *Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: "Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями."* ⁷ Тобто самими гітлерівцями та їхніми союзниками. *Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волі й Україні.* Більше того, за планами нацистів, з людської свідомості, пам'яті прийдешніх поколінь населення, що споконвіків заселяло цю землю, мало зчезнути саме поняття "Україна" – вже в 1942 році в навчальних закладах генерального округу "Житомир" з шкільної програми було вилучено предмет "Історія України".

У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один "сюрприз": крилом ОУН-Б (та й іншим крилом) напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: "Північ", "Центр", "Південь", в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких "операційних груп" чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Група "Північ" повинна була досягти Києва та області. Група "Центр" мала на меті м. Харків і область. Група "Південь" повинна була дістатися до Одеси і Криму.

"Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцеве управління..." ⁸

Ці люди "...встановлювали своєрідний політичний устрій в окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо". ⁹

В одному з німецьких донесень сказано, що "вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України". ¹⁰ Інше донесення повідомало, що ОУН приділила

однакову увагу як залишеним "советами" складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначені не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном...¹¹

Свій вплив націоналісти особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратись туди. Це їм, як свідчать архівні документи, в значній мірі вдалося.

Вже в кінці липня 1941 р. вони з'явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, деяких інших населених пунктах Вінниччини, про що свідчать збережені архівні документи:

“Районна українська народна міліція.

м. Літин, 30.07.1941 р.

До пана старости с. _____

Оцим заряджую зараз приступити до вибору старости, коменданта міліції й 6-х членів української народної міліції.

Ці люди мусять бути довірені, чесні та письменні, щоби солідно провадили село до кращого завтра.

Це відноситься до цих сіл, де ще не вибрали вище поданих осіб. Староста є господарем цілого села, йому мусять усі підпорядковуватися, а міліція є в розпорядимости пана старости. Міліція є сторожем цілого села, щоб не було грабування, бійки й крадіжки...

[...] В поліклініці в Літині лежать ранені вояки й не мають що їсти, тому кожне село нехай переведе у себе збірку для них, а це дві копи яєць, два кг. масла і 30 літрів молока і цю збірку відставити щотижня з кожного села щоби хворі не гинули з голоду.

Хто буде противитися вище згаданим вказівкам, цього притягнемо до відповідальности й буде строго караний.

Слава Україні.

Районовий В. Кузьма.

Комендант міліції Яковлев.

Управа міста Борисюк”.¹²

“2 серпня 1941 р.

До пана старости с. Балина.¹³

На припоручення обласного коменданта Української Міліції заряджую сейчас подати до району опис членів міліції кожного села, а то ім'я й назвисько, вік, національність, а окремо старости та помічника.

Заподати опис тракторів кілька в селі знаходиться та кілька потрібно горючести до обробки збіжжя.

Всі трактористи зголосяться на день 4 / VIII - 41 р. на 11 годин перед полуднем в Літинській міліції.

Слава Україні!

Районовий Кузьма." ¹⁴

"2.8.1941 р. Старості с. Піків ¹⁵

Згідно розпорядження представника Уряду України Липового повинні з'явитися на 3 – 4 серпня 1941 р. учителі, агрономи, учні, що закінчили 10-літку 1941 р. та мед. робітники в Калинівку для реєстрації (буд. був. міліції).

Представник Уряду України О. У. Н. Липовий." ¹⁶

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь "створення незалежної і соборної Української держави" в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення "Української революційної армії." ¹⁷

Це теж не сподобалося німцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц / 5, ¹⁸ що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім поста́м поліції безпеки і СД рейхскомісаріату "Україна" (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери:

"Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники..." ¹⁹

Наказ айнзацкоманди Ц / 5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

"...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям.., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають більшовикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення..." ²⁰

Не менш промовистий і інший документ:

"4.XI.41 р. Таємно.

До коменданта с. Губник ²¹ п. Ткаченко.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бендери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політ-відділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк
Начальник Політ-відділу Романюк." ²²

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників "Просвіти" та існуючих осередків ОУН. У Кам'янець-Подільському гебіті було знищено 120, у Дунаєвцькому – 60 осіб. ²³

Пролити світло на таку поведінку гітлерівців спробував у своїх спогадах уже задуваний Михайло Селешко:

"...Одного разу я мав мову про німецькі розстріли українців... Я прямо запитав, чому німці не використовують для паралічу московського комунізму український національний рух. Реедер прямо сказав, що є така інструкція Націонал-Соціалістичної партії, яка говорить, що комунізм – це уже розбита і не небезпечна сила, а український націоналізм – це свіжа, нова для місцевого населення ідея. Ось чому партія доручила знищувати українських націоналістів більш ретельно, чим комуністів..." ²⁴

Націоналісти пішли в підпілля.

Будучи на нелегальному становищі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували свої листівки, проникли в міську управу, де працювали на впливових посадах. Причому, до весни 1943 р., коли "весь склад обласної управи" ²⁵ (крім Севастьянова) ²⁶ в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина колишніх обласних чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.). ²⁷

Із трофейних документів видно, що націоналісти проникли навіть у такий надсекретний об'єкт, як "Вервольф". Зокрема, це вдалося Івану Царицькому – уродженцю с. Золочева (Галичина), в минулому австрійському офіцеру, директору школи в

Польщі, мешканцю міста Аушвіц, перекладачеві та ОТ-трупфюреру таємної польової поліції групи РСД (служби імперської безпеки):

“Командир поліції безпеки і СД м. Житомира
№807/43-1- м. Житомир
27 лютого 1943 р.

Таємній польовій поліції, група РСД
Служба групи безпеки Ост
Польова пошта № 27551

Через зовнішній службовий пункт Вінниці
Відносно: Перекладача Івана Царицького – ОТ-трупфюрера
таємної польової поліції, група РСД.

Стосовно доповіді від 12 лютого 1943 р.
№ 354/43 та листування ТПП від 12.II.1943 р.

ОТ-трупфюрер Іван Царицький із січня 1942 р. працював перекладачем при об'єкті «Вервольф», а в жовтні 1942 р. переведений працювати перекладачем безпосередньо до начальника групи безпеки Ост. Під час його роботи перекладачем при групі безпеки Ост встановлено, що він безконтрольно мав зв'язки з українцями, які у політичному плані підозрюються у зв'язках з бандерівцями. Суворе спостереження за ним встановило, що він у грудні 1942 р. мав бесіду протягом години з відомою в Михайлівці ²⁸ керівницею бандерівців. Начальник служби групи безпеки Ост Даннер на підставі цього відсунув Царицького від роботи і передав у мій відділ у Вінницю...

Про те, що Царицький зв'язався із підозрюваними в приналежності до бандерівців, взагалі нічого не було вказано. В цьому упущенні я бачу наявність приводу для значної шкоди діяльності поліцейської безпеки..." ²⁹

Найголовнішим же своїм завданням націоналісти вважали підготовку до збройного виступу за Самостійну Соборну Україну. Як згадує колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівський, ще в першій половині 1942 року "...ми почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. Ми робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи. Вивчали також обставини, враховували завдання військової Округи р. Бога і південного Подністров'я. А завдання наше на випадок повстання було таке:

1) Розбрати війська окупантів, у потребі навіть збройною си-

люю та звільнити від них наш терен дії; 2) Перешкодити активній дії будь-яких “автономістів” чи “федералістів”, себто, малоросів, під таким чи іншим прапором; 3) Обсадити своїми збойними силами всі важливі об’єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави; 4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування; 5) Діяти між р. Богом і південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, ми розпочали такі підготовчі роботи:

1) Накреслення планів; 2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами технічних і інженерних служб, авіації, панцерних частин і інтернатури; 3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу ми звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцерних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало німецьких авіаційних і танкових частин, що їх ми мали раптово захопити під час повстання. Цю зброю ми мали використати в боротьбі з ворожими силами”.³⁰

Немало зусиль докладали бандерівці по створенню підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі вдалося. При цьому ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їхніх сімей, місцеву інтелігенцію, молодь.

За словами того ж Є. Алетіяно-Попівського, “основна засада була така: приймати до ОУН людей національно-свідомих, витривалих, випробуваних. Перш за все колишніх учасників полку та клубу ім. Гетьмана Павла Полуботка (в 1917 – 1919 рр.), членів “оборони України” М. Міхновського, УВО, ВСУ, СМУ-у, колишніх вояків Дійової Армії УНР, “Вільного Козацтва”, колишніх вояків УГА, що були залишились на Надністрянщині... Далі – тих національно-свідомих українців, що чесно й віддано готові були служити визвольній справі українського народу. Загально було застережено супроти членів і кандидатів компартії і членів комсомолу та советських активістів...”³¹

Як відзначається в одному з архівних документів, "в м. Він-

ниці, а також в ряді районів, існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. "Спілка українського націоналістичного студентства"...

Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам'янець-Подільської області".³²

Крім згадуваних навчальних закладів націоналісти мали свої осередки в структурі обласної організації "Заготзерно", у Вінницькій насіннево-дослідній станції, директор якої "Репуленко, колишній старшина української армії, багато допомагав [їм], особливо документацію, зв'язками, приміщеннями та друкарськими засобами..."³³

Проте, "найсильніша і найкраще поставлена сітка [мережа] ОУН була в Калинівському районі".³⁴ Її керівником був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями); керівниками інших націоналістичних осередків району: у с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинях – прибулий із Західної України піп Мороз...³⁵

В Калинівці було обладнано першу в області підпільну друкарню ОУН (друга згодом почала функціонувати у Вінниці, третя – в с. Сороці Дашівського району). У ній друкувалися примірники газети "Калинівські вісті" (відомої ще під назвою "Відродження"), націоналістична література. Так, завдяки зусиллям редактора "Калинівських вістей" Ляценка (до війни учителя військової підготовки у Львові), а також провідника ОУН у Хмільницькому районі Куприєвича (до війни – директора Хмільницької середньої школи) "...в Калинівці побачили світ передруки "Катехізму ОУН", "Постанова Другого Великого Збору ОУН", українські націоналістичні співанки, брошура "Нація – спецієс", "Мала історія України" (І. Крип'якевича) та чергові числа [номери] підпільного органу Крайового Проводу ОУН Осередньо-Східних Українських Земель "За Самостійну Україну..." В Калинівці Ляценка видав і працю Могили під назвою "Якою Україна є, була й буде".³⁶

Крім Вінниці, Калинівки, Хмільника, підпільні організації ОУН

було створено також у Вороновицькому, Іллінецькому, Дашівському, Липовецькому, Немирівському, Турбівському, Гайсинському, Козятинському та деяких інших районах.

Створювалися такі осередки також в “Трансністрії”.

“Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева³⁷

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують національні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батковський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могилева.”³⁸

“Не зважаючи на репресії, ще цілу осінь, зиму і весну... була обсажена з ініціативи ОУН активним національно-свідомим українським апаратом”³⁹ у м. Вінниці редакція місцевої газети “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”), яка всіляко визвеличувала агресивну, людиноненависницьку політику Третього рейху і, навіть, проголошувала, що “тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б’ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...”⁴⁰

Недарма вінничани називали її саме “німецькою газетою”.

Крім того, навесні 1942 року в Липовецький, Турбівський, Гайсинський і Немирівський райони проникли бойові оунівські

групи.⁴¹ Очевидно, то були так звані групи самооборони, які почали з'являтися на Волині, Поділлі, в інших регіонах України.

Пізніше, в березні 1943 р., "у закутку трьох районів – Уланівського, Хмільницького" і Калинівського [в документі: *Пиківського. С. Г.*] на Вінниччині організовано "перший кіш-загін українських повстанців" імені отамана Шепеля. До кінця року було створено ще два таких загони – імені отамана Гальчевського у Літинському районі, імені отамана Волинця – в Гайсинському.⁴²

Однак у відкриті збройні сутички вони не вступали. І не тому, що ці групи були нечисленними і могли легко зазнати поразки від ворога у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їхнього керівництва, в якій вказувалось як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

"...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приятні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів."⁴³

Про те, що ця настанова суворо виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

"...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями."⁴⁴

Що стосується зброї, то "...для її здобування використовувався і такий спосіб, як пошук... на місцях боїв, розкопування військових поховань з 1941 року..., її крадіжки на залізничному транспорті".⁴⁵

Іншими словами, спершу націоналісти ставили за мету не фізичне винищення окупантів, а їх залякування, чим підштов-

хували до коригування політичної лінії щодо України.⁴⁶

Більш конкретно поведінку бандерівців відкориговано на другій конференції у квітні 1942 року, на якій провід ОУН (Б) виробив лінію, спрямовану на тривалу підготовку власних політичних та військових сил за українську державність. Головною вважалася теза про недопустимість стихійних виступів мас, щоб “енергія народу не вилилась у партизанщину, але формувалась у всенародний рух”. Учасники конференції висловилися за критичне ставлення до німців та відсіч будь-яким спробам комуністичного Опору опанувати ситуацію і поширювати свій вплив на населення.⁴⁷

У ще одній інструкції говорилось, що німецьке панування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН.⁴⁸

Ці інструктивні настанови ретельно втілювалися в життя і створеними дещо пізніше в Західній Україні більш крупними рейдуючими збройними загонами, структурно приналежними до сформованої на базі ОУН-Б Української Повстанської Армії, (один із них, як відмічають німецькі джерела, спостерігався у липні 1942 р. в районі Кам'янця-Подільського).⁴⁹

Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (**“7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівку українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...”**⁵⁰), знаючи арештів (**“31 липня 1942р.: ...У ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15 осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіту, директор школи і деякі вчителі...”**⁵¹ ; **“25 вересня 1942 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку домів удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали”**⁵²), бандерівці, попри це, особливу увагу проявляли до партійно-комсомольського підпілля, партизанів – авангарду радянської влади, яку вважали ворогом української самостійності.

Як повідують архівні документи, націоналісти були причетні до знищення ряду членів та окремих керівників партійно-комсо-

мольського підпілля у Калинівському, Турбівському, Ободівському районах.⁵³ Ними вбиті член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворознюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади імені Леніна В. В. Вовк, члени Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

В серпні 1943 р. оунівці (очевидно, кіш-загін імені отамана Шепеля) поставили вимогу перед партизанським загonom імені В. І. Леніна (з 23 листопада 1943 р. – з'єднання ім. В. І. Леніна) звільнити Чорний ліс, оскільки згідно з планами їхнього командування він мав належати українським повстанцям, на що червоні партизани відповіли погрозою, що в разі коли хтось із націоналістів потрапить їм у руки, буде знищений на місці. Більше того, свою обіцянку підкріпили конкретними діями, підстерігши та знищивши 6-х оунівців.⁵⁴

Про декілька дрібних сутичок націоналістів з радянськими партизанами, що мали місце в Дашівському районі, згадує у своїх спогадах Є. Алетіяно-Попівський⁵⁵ та про загибель трьох партизанів направлено у розвідку загону “За Батьківщину” Вінницького партизанського з'єднання під час його “зустрічі” з “курнем” (очевидно, кошем-загоном імені отамана Гальчевського) в районі Майдана-Почапинецького Літинського району – комісар з'єднання Д. Т. Бурченко.⁵⁶

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі, що у північній частині Літинського району, в кінці грудня 1943 р. появився добре озброєний великий загін оунівців чисельністю більше 500 чоловік. Та, зваживши на ще більші партизанські сили (прибуле в Чорний ліс з'єднання під командуванням Я. І. Мельника), навіть провівши з партизанами переговори, та кілька днів поагітувавши населення сіл Яцківець, Супрунова і Брусленова, бандерівці непомітно зникли.

Проте, за словами командира партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова, бій між націоналістами та загоном “За Батьківщину” Вінницького партизанського з'єднання все ж стався. Спалахнув він приблизно о 6-й годині ранку 5 січня 1944 р. в районі с. Брусленова. Тоді було убито 27 націоналістів, 54 – потрапили в полон.⁵⁷ На їхньому допиті з'ясувалося, що основні сили рейдуючого загону ОУН вирушили в Тернопільську область, а дві сотні його бійців тимчасово

залишилися неподалік села, щоб рано-вранці раптовим наскоком розправитись з партизанським загonom, захопити зброю, боєприпаси, коней, майно і продукти...⁵⁸

Зате партизанам Кам'янець-Подільщини доводилось не раз вести бої з націоналістами. Так, жорстока сутичка між партизанським загonom ім. С. А. Ковпака та бандерівцями сталася в Сатанівських лісах.

Але найбільший бій між ворогуючими сторонами відбувся 22 – 25 липня 1943 р. поблизу с. Теремне Острозького району, де тоді розміщувався табір Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням майбутнього Героя Радянського Союзу А. З. Одухи. Тоді оунівський командир Крук, що мав у своєму розпорядженні не лише автоматичну стрілецьку зброю, але й міномети та гармати, щільним кільцем оточивши підступи до табору, вирішив розправитись з партизанами.

Бій тривав більше двох діб. Причому, був дуже жорстоким. Як згадував пізніше А. З. Одуха, партизани ще не зустрічали такого фанатизму в боротьбі: "націоналісти бились набагато краще за німців і були гідними суперниками".⁵⁹ Закінчився він тим, що націоналісти втратили 800 чоловік, в тому числі більше 250-и вбитими, а партизани вислизнули з оточення...

Як бачимо, вістря своїх ударів збройні формування ОУН спрямовували, насамперед, проти радянських партизанських загонів, тобто проти основної сили, що боролася з нацистськими загарбниками на окупованих Волині та Поділлі.

Вороже були настроєні націоналісти і до Червоної армії, хоч великих сутичок із нею на території Вінниччини і Кам'янець-Подільщини не зафіксовано...

Ще один зріз проблеми: у тому ж кровопролитному бою під с. Теремне проти українських націоналістів билися й юнкери Шепетівської козацької школи, які за кілька днів перед цим у повному складі перейшли на бік радянських партизанів...

Так під час *Великої Вітчизняної війни* (а для українського народу вона була саме такою) на західних теренах України, в тому числі на прилеглих до них землях Поділля, розгорілось полум'я не менш драматичного протистояння – *братовбивчої війни*, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Крім бандерівців на Поділлі час від часу з'являлися й запекло ворогуючі з ОУН Бандери мельниківці, що провели у червні

1942 року у Проскурові навіть "таємні збори, на котрих обговорювалася загальна ситуація".⁶⁰ Мельниківське крило ОУН відкрито співробітничало з німцями, але не було належним чином "оцінене" ними. Припинило своє існування влітку 1943 р.

Існувала ще й третя сила національно-визвольного спрямування – так звана "Поліська Січ" (регіональний націоналістичний партизанський рух, який частково поширював свій вплив на північ Кам'янець-Подільської області). Це була "нерегулярна збройна частина", створена на Волині місцевим українським діячем Тарасом Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні, "з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії". Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити формування, він повів своїх бійців "у ліси", щоб воювати як проти німців, так і з більшовиками".⁶¹

Його політичне кредо досить повно розкривається в документі, що друкується нижче:

"Взимку 1941 / 1942 рр. я запропонував німецьким військовим і цивільним властям розширити партизанську армію "Поліська Січ" і тримати її в тилу німецьких військ для боротьби з радянськими партизанами.

Для цього необхідно було змінити терористичну систему німецького цивільного управління.

Німецьке управління не допускало й думки про те, що у нього за плечима може існувати більшовицький диверсійний рух і через це відхилило мою пропозицію.

Влітку 1942 р. виявилось, що більшовицька диверсія в тилу не ліквідована, а, напрочуд, зміцніла. Німецьке управління, замість того, щоб використати можливість ліквідації більшовицької диверсії при допомозі українського населення, продовжувало свої репресії проти цього населення.

Я писав із лісу листи Рейхскомісару Коху, в яких звертав його увагу на те, що німецьке управління на Україні веде неправильну політику, і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох боків.

За моєю порадою восени 1942 р. були призначені переговори між німецьким управлінням і українським національним рухом.

Ці переговори вів я з начальником німецької служби безпеки СД на Волині і Поділлі д-ром Пітц і д-ром Беер. Вони пропонували мені, щоб ми влились у систему німецької поліцейської

охорони і разом продовжували боротьбу проти більшовицьких диверсантів.

...Тієї ж осені 1942 р. я вів переговори з представником Москви підполковником Лукініним. Він прилетів до нас спеціальним літаком. Більшовики запропонували приєднатися до радянських партизанів.

У такому разі вони зобов'язувались постачати нас із літаків зброєю, запасними частинами, майном зв'язку і т. д. Ми повинні були заявити про свою солідарність із ними. Вони запропонували, щоб ми спільно вбили Рейхскомісара Коха.

Радянську пропозицію ми відхилили, у зв'язку з чим радянські партизани оголосили нам війну, як агентам Гітлера.

У зв'язку з тим, що влітку 1943 р. німецький фронт все більше і більше поступався назад, на захід, я став знову шукати можливість повести спільну з німцями боротьбу проти більшовиків.

Після німецької практики на Україні дуже важко було знову налаштовувати народ на співробітництво з Німеччиною. Взаємне довір'я з вини німців було знищене. Народ перестав вірити різноманітним публічним заявам і зверненням. Це становище міг змінити лише український національний уряд.

У листопаді 1943 р. я звернувся ще раз до німецького уряду з пропозицією про переговори для нормалізації українсько-німецьких взаєностосунків. Щоб пришвидшити ці переговори і будь-якою ціною довести їх до бажаної згоди, я ризикнув своїм життям, вийшов із ад'ютантом із сховища і 20 листопада 1943 р. пішов до німецьких властей. Німецький уряд, замість того, щоб вести зі мною переговори, затримав мене і мого ад'ютанта і відправив нас обох у концентраційний табір Саксенгаузен, поблизу Оранієнбургу. Лише 19.10.1944 року нас випустили із концентраційного табору..."⁶²

Отже, були співробітництво оунівців з німцями, а також їх непокора тим же гітлерівцям. Щоб неупереджено, об'єктивно зважити, чого було більше на теренах Поділля, необхідні документальні підтвердження. А їх то і не вистачає. Наприклад, у фондах такої великої установи, як Державний архів Вінницької області до цього часу дослідниками не виявлено жодного факту знищення націоналістами на території Вінниччини бодай кількох гітлерівців. Можливо, ця "пасивність" у боротьбі є наслідком обраної тактики досягнення проголошеної оунівцями мети: "...ОУН не виступила збройно проти німецьких імперіалістів від

перших днів їхнього приходу в Україну з політичної доцільності. Зате з самого початку окупації німцями України почала підготувляти проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів".⁶³

Але, найвірогідніше, причина такого "гострого дефіциту фактажу" криється не у його відсутності в реальному тогочасному житті, а у суворій інструкції керівництва ОУН, що з'явилася незадовго до вступу на територію Поділля Червоної армії і стосувалася безпосередньо усіх структур та осередків Організації: "...Не держати архівів, не записувати ніяких адрес і кличок..."⁶⁴

Та все ж знищено було не все, що дозволило дослідникам вестися в науковий обіг певні відомості.

Збереглося зізнання Т. Бульби-Боровця:

"До лютого 1943 р. напади здійснювалися заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької поліції і солдатів вермахту. В основному вороги – поліція і цивільна адміністрація (золоті фазани)."⁶⁵

Дійшли до нас спогади Є. Алетіяно-Попівського:

"...Пам'ятаю провідника ОУН Хмельницького [слід читати: Хмельницького. С. Г.] району Купрієвича. Вчитель, директор школи Хмельницької середньої школи... По професії історик і літературознавець. Мав жінку і дітей, але жив тільки для української визвольної справи, всіма силами працював для здійснення ідей ОУН-УПА. З приходом німців спочатку був інспектором шкільництва і позашкільної освіти Хмельницького району, але потім... німці усунули його з цього становища за друкування у місцевій друкарні... націоналістичної літератури. Пізніш, улітку 1943 року, ...його оточила німецька жандармерія з допомогою їх вислужників – місцевих поліцистів-зрадників. Разом з бойовиками УПА, членами і симпатиками ОУН, він загинув у полум'я запаленого будинку. Відбивались вони до останнього набоя, не здавшись німцям..."⁶⁶

На жаль, автор спогадів не уточнює скільки ж у тому бою було знищено ворогів.

Збереглися архіви супротивної сили – радянських партизанів, які теж проливають світло на дану проблему.

Зокрема, документи кам'янець-подільських партизанів повідомляють, що "вони [націоналісти] організовували напади на невеликі німецькі гарнізони в основному з метою озброєння за рахунок німців. Своїми збройними виступами вони хотіли заставити німців піти на поступки, завдавати німцям удари у най-

більш вразливі місця вони не збирались. Це посилювало б більшовиків. Не дивно, що націоналісти категорично виступали проти застосування диверсійних актів на німецьких комунікаціях." ⁶⁷ (Із звіту про діяльність партизанського з'єднання під керівництвом А. З. Одухи).

"...Встановлено, що націоналісти не зацікавлені у здійсненні диверсій проти німців, а навпаки, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним постачанням боєприпасів і спорядженням на фронті. У бій з німцями вступають у виняткових випадках для поповнення боєзапасів і зброї..." ⁶⁸ (Із розвідзведення за 02.01.1944 р. партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна. Вінниччина).

Як бачимо, збройні сутички націоналістів із гітлерівцями, хоч і з інших причин, на Поділлі все-таки були.

Ще більш однозначні у цьому твердженні окремі дослідники. Так, П. Мірчук доводить, що "...в половині березня 1943 року біля с. Корчин відділ УПА наскочив на добре узброєну групу німців, що верталася з м. Деражна, де грабувала населення. Бій тривав 3 години. Здобуто один важкий кулемет "максім", одну "фінку", кілька крісів і більшу кількість амуніції. З ворожої сторони впало 16 людей і кілька ранених. З нашої сторони впало 2." ⁶⁹

Інший дослідник Л. Бондарчук повідомляє, що 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь (діяли у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) розбили німецьку колону біля с. Лисогірки неподалік від Кам'янця-Подільського і захопили багато зброї. ⁷⁰

А В. Косик уточнює: "...Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін." ⁷¹

Той же В. Косик повідомляє, що "у жовтні – листопаді 1943 р. частина УПА провела 47 боїв з німцями й 54 – з червоними партизанами, в яких полягло 414 старшин і бійців" ⁷² (на жаль, не уточнено де саме вона воювала).

У журнальному виданні "Літопис Червоної калини" стверджується, що протягом квітня 1943 р. від куль українських повстанців загинуло близько 600 військовослужбовців вермахту. ⁷³

Брак архівних документів не дозволяє також об'ємно розкрити участь націоналістів у протидії насильницькому вивезенню подолян на нацистську каторгу. Але їхню позицію стосовно даного питання прояснює інструкція вищого керівництва ОУН підлеглим структурам, що дійшла до нас:

"...Після пересування фронту матимемо до діла з більше випробуваною більшовицькою пропагандою... Можливо, що [більшовики] намагатимуться доказати:

- що німці тому пішли в Україну, що їх сюди запросила ОУН,

- що українські націоналісти видавали німцям на роботу до Німеччини українську молодь...

В обличчі можливості такої пропаганди мусимо освідомити українське населення:

...що українські самостійники до вивозу української молоді до Німеччини на роботи поставилися так само, як до вивозу більшовиками укр. родин на Сибір. (Покликається на Комунікат в цій справі, виданий КП ОУН в січні 1942 р.).⁷⁴

Позицію бандерівців підтверджує й один із німецьких документів. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво:

"Як повідомлялось з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до рейху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до рейху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в рейху."⁷⁵

А ось конкретні приклади такої протидії на Поділлі:

"Одним з напрямів антинімецької боротьби УПА була протидія окупаційній адміністрації у вивезенні української молоді до Третього рейху, грабунку населення, а також акції помсти за сплюндровані села та закатованих співвітчизників. Так у березні 1944 р. повстанці вели бої з ворогом поблизу Деражні..."⁷⁶

"...З Дашівського району настягали до тимчасового перехідного табору чимало молоді, попали туди й деякі члени ОУН. Однієї ночі наші бойовики напали на цей табір, стероризувавши пляшковими "бомбами" німецьку охорону і щасливо випустили на волю приречені жертви на каторгу до Третього рейху. Такі самі акції ми провели в Оратові, Улянові [мабуть: Уланові. С. Г.], Липівцях, Браїлові й Пикові..."⁷⁷ (Із спогадів Є. Алетіяно-Попівського).

За словами автора спогадів, націоналісти здійснили акти розплати над прислужниками гітлерівців: "у 1942 році революційне підпілля покарало смертю" голову Хмільницької районної управи Чорнія,⁷⁸ а "липневої ночі (1943 р.) – "начальника Лінецького [Іллінецького] уряду праці, що нещадно поведився з населенням, здирав з нього величезні хабарі, ловив і висилав на каторжну працю до Німеччини молодь".⁷⁹

"...У 1942 р. у Бару існував любительський драматичний театр "Просвіти", в якому працювало багато молоді, щоб не потрапити на роботу в Німеччину..."⁸⁰

Як відомо, осередки "Просвіти" створювалися саме з ініціативи націоналістів. Під час нацистської окупації Поділля вони функціонували не лише в одному Бару: в Погребищі, Калинівці, Кам'янець-Подільському, Дунаївцях, Хмільнику...

19 серпня 1942 р. боївки Тараса Бульби-Боровця вчинили напад на Шепетівський залізничний вузол, вивантажили і вивезли до лісу 4 ешелони різноманітного майна і звільнили 2 ешелони людей, яких гітлерівці везли на примусові роботи до Німеччини.⁸¹

Та й донесення начальника служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції, що охороняла ставку "Вервольф", унтерштурмфюрера СС Даннера начальнику особистої охорони Гітлера Раттенхуберу багато про що говорить:

"...Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий. Ця обставина була використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці обидві, ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати у Німеччину..."⁸²

Щоправда, це не стосувалося мельниківців. У їхній газеті "Голос Підкарпаття" за 21 лютого 1943 року, зокрема, читаємо: "Тепер у нас багато обов'язків. Один з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинятися."⁸³

Іншими словами, ніякого заперечення проти насильницького вивезення в Німеччину українського населення, повне "розуміння і співчуття" до виниклих проблем гітлерівського рейху.

Отже, на теренах краю заявила про себе ще одна важлива політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН), що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Вона намагалася прищепити подольнам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування,

але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної "української революції". Ось чому, тісно співпрацюючи з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Але основне вістря спрямовувалося проти радянських партизанів, партійно-комсомольського підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Це протистояння слід розглядати також як складову частину громадянської війни, полум'я котрої теж палахкотіло на окупованому нацистськими загарбниками Поділлі, оскільки мала місце непримирима боротьба між радянськими партизанами і націоналістами, між партизанами і козаками та власівцями, між бандерівцями та мельниківцями.

Сили національно-визвольного спрямування внесли свій внесок у перешкоду реалізації планів гітлерівців по вивезенню ними цивільного населення краю на німецьку каторгу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію німецького нацизму щодо інших народів, зокрема, слов'ян.

---

¹ Розкол ОУН стався 27 серпня 1939 р. в Римі під час 2-го Великого Збору організації: одне крило – ОУН-Б – очолив С. Бандера, друге – ОУН-М – А. Мельник.

² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 147.

³ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. - С. 442 - 443.

⁴ Першина Т. Фашистський геноцид на Україні. - С. 30.

⁵ Субтельний О. Україна: Історія. - С. 568.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 504.

⁷ Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 176.

⁸ Там само; - С. 113.

⁹ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RH 22 / 203, f. 2.

¹¹ Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 220, f. 193, 194.

¹² Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних

державних архівів України, інвент. № 606.

¹³ Літинський район.

¹⁴ ДАВО, Ф. Р - 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73.

¹⁵ Калинівський район.

¹⁶ ДАВО, Ф. Р - 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁷ Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 216, f. 20.

¹⁸ Айнзацкоманди (оперативні групи) були створені в кінці травня 1941 року на основі угоди між представником головного командування сухопутних військ вермахту генерал-квартирмейстером Вагнером і начальником поліції безпеки та СД (служби безпеки) Гейдріхом. Вони входили до складу айнзацгруп (спеціальних оперативних груп), як і зондеркоманди (особливі команди), котрі, у свою чергу, поділялись на тайлькоманди. Було сформовано чотири айнзацгрупи - "А", "Б", "Ц", "Д". Айнзацгрупа "Ц", очолювана спочатку Рашем, а потім Томасом, діяла на Україні, за виключенням її південної частини. В айнзацгрупу "Ц" входили зондеркоманди "4 - а", "4 - б", айнзацкоманди "5", "6". У структурі айнзацгрупи "Ц" були також зондеркоманди "10 - а", "10 - б", айнзацкоманди "11 - а", "11 - б", "12". Кожна айнзацгрупа нараховувала приблизно 800 - 1200 чол. Склад оперативних груп комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС.

¹⁹ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militargerichtshof. - Т. ХХХХ. - Nürnberg. - 1946. - S. 269 - 270.

²⁰ Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, інвент. № 3285.

²¹ Гайсинський район.

²² ДАВО, Ф. Р - 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

²³ Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр. 23294. – Арк. 65.

²⁴ *Селешко М.* Вінниця. Спомин перекладача комісії дослідів НКВС в 1937 - 1938... – С. 48.

²⁵ Так у документі. Правильно: "міської управи..."

²⁶ Голова Вінницької міської управи.

²⁷ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

²⁸ с. Коло-Михайлівка Вінницького району.

²⁹ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 238.

³⁰ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – С. 17.

³¹ Там само.

³² ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153, 154.

³³ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... - С. 24.

³⁴ Там само.

³⁵ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.

³⁶ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 21.

³⁷ м. Могилева-Подільського.

³⁸ ДАВО, Ф. Р - 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.

³⁹ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 26.

⁴⁰ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.

⁴¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.

⁴² *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 67, 68.

⁴³ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27.

⁴⁴ *Манштейн Э.* Утерянные победы. - М.: 000 «Фирма «Издательство АСТ»; - СПб.: Terra Fantastica, 1999. - С. 632.

⁴⁵ *Гайдай О., Хаварієвський Б., Ханас В.* Хто пожав "бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941 - 1945 рр. - Тернопіль, 1996. - С. 17.

- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 65.
- ⁴⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 660.
- ⁴⁸ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 242.
- ⁴⁹ Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 222, f. 231.
- ⁵⁰ Bundesarchiv, Koblenz, R 59 / 698, f. 110
- ⁵¹ Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 698, f. 84.
- ⁵² Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 222, f. 103.
- ⁵³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 144; - Спр. 43, арк. 6; - Спр. 26, арк. 147.
- ⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
- ⁵⁵ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 114 – 116, 119, 120.
- ⁵⁶ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. – С. 180.
- ⁵⁷ *Владимиров М. І.* Вогненна зона / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – С. 47.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 159.
- ⁶⁰ Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 222, f. 180.
- ⁶¹ *Субтельний О.* Україна: Історія. – С. 580.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6, 7: Історія Української повстанської армії / Продиктував Степан Тарас Бульба-Боровець.
- ⁶³ Із інструкції кер. органу ОУН; - ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.
- ⁶⁴ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 28.
- ⁶⁵ *Дзьобак В. В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.). К., 2002. – С. 27.
- ⁶⁶ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 21.
- ⁶⁷ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 152.
- ⁶⁸ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24.
- ⁶⁹ *Мірчук П.* Українська Повстанська армія 1942 – 1952 рр. – К.: Народна газета, 1991. – С. 9.
- ⁷⁰ *Бондарчук Л.* Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні / Поділлія і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 175.
- ⁷¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 414.
- ⁷² Там само; - С. 423.
- ⁷³ Літопис Червоної калини. – 1992. - № 6; 7. – С. 182.
- ⁷⁴ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.
- ⁷⁵ Цитується за книгою “Безсмертя”... – С. 214.
- ⁷⁶ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16.
- ⁷⁷ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 124.
- ⁷⁸ Там само; - С. 18.
- ⁷⁹ Там само; - С. 124.
- ⁸⁰ *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвність на фронтах другої світової війни. – К., 1996. – С. 416.
- ⁸¹ *Дзьобак В. В.* Отаман Тарас Бульба-Боровець... – С. 27.
- ⁸² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44.
- ⁸³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

5.5. Опір у німецькій неволі

Опір нацистам існував не лише на окупованих територіях. Не мирилися подолані із своїм становищем також в німецькій неволі. Незважаючи на крайні форми примусу, вони не бажали працювати так, як від них вимагали експлуататори. Єдиним *дієвим фактором, що примушував "остарбайтерів" до трудової участі, був хіба що голод*, котрий штучно підтримувався нацистським режимом, – хто відмовлявся трудитись, того фактично позбавляли "нормованого" харчування, а отже, і перспектив на існування. Проте, працюючи, бранці в основному ставилися до справи байдуже, без всякого ентузіазму, не дивлячись на постійну реальну небезпеку жорстокого покарання. Лише одиниці ще вірили німецьким обіцянкам і вкладали у працю всю душу та останні сили.

"...Роблю пока на старому місці, роблю дуже добре, так сказати "по-стахановськи", щоб заробити більше грошей і скоріше приїхати додому, бо нам говорять, що як будем їхати додому, то треба буде за свої гроші білета купувати, то я і над цим питанням задумалася..."¹ (Із листа з Німеччини Марії Батюшенко с. Комарівка Славутського району, 04.03.1943 р.).

Пасивність, інертність замордованих каторгою "східних робітників" драгувала гнобителів. Вони вбачали у цьому вияв прихованого чи напівприхованого саботажу. І були близькими до істини. Опір, хай і не цілком організований (більше на індивідуальному рівні), справді існував. *Основними його формами* були:

- робота упівсили;
- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба,

а найпоширенішим виявом непокори "остарбайтерів" у нацистській неволі:

- робота упівсили;
- невихід на роботу;
- відмова від роботи;
- втечі.

"...Восени 1944 року я був арештований дільничним німецьким жандармом за погану роботу. Під арештом перебував трое діб."² (Із фільтраційної справи Д. Г. Кравчука, с. Майдан-Бобрик Хмельницького району).

"...Мене карали... за невихід на роботу і за відмову працювати. За це мене били і я 2 місяці сидів у штраф-таборі. Потім тікав, але спіймали..." ³ (Із фільтраційної справи І. М. Марцинюка, с. Чешки Старосинявського району).

"...Я працював на залізній дорозі... За саботаж мене відправили в концлагер м. Гросслозен, де провів три місяці..." ⁴ (Із фільтраційної справи В. Г. Яцюка, с. Сьомаки Хмільницького району).

За аналогічну провину двічі допитувалася гітлерівцями мешканка м. Гайсина Ф. П. Лерман. ⁵ Причому їй було особливо важко, адже доводилося приховувати ще й свою єврейську національність. У разі викриття її чекала б неминуча кривава розправа.

"...Дізнавшись, що спалено моє рідне село, я не хотів працювати. Але хазяйка заставляла, за що я її побив... За це був арештований сільською поліцією і відсидів цілий місяць..." ⁶ (Із фільтраційної справи І. Г. Панасюка, с. Уладівка Хмільницького району).

Варті на увагу мужність та незламність духу уродженки Погребища Ганни Хоменко, котра категорично відмовилася працювати на вготованій їй каторзі.

"8 січня 1943 року я була арештована гестапо за відмову від роботи і ув'язнена в тюрму м. Брепольвальд, де провела два тижні..." ⁷ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, с. Погребище Погребищенського району).

Коли під час одного із допитів гестапівець заявив, що за невихід на роботу вона буде повішана, подолянка не побоялася погрози.

Із Брепольвальда її перевели в тюрму м. Бохупа, а потім у Віденську в'язницю.

"...Тут мене через перекладача допитував німецький офіцер... Він вимагав, щоб я йшла працювати, але я знову категорично відмовилась..." ⁸

Врешті, за виявлену непокору Ганна Іванівна в лютому 1943 року опинилася в жіночому концтаборі "Равенсбрюк", через котрий загалом пройшло понад 100 тисяч невольниць і більше половини з яких загинуло.

"...В концтаборі я пробула із лютого 1943 р. по лютий місяць 1945 р. Потім мене перевели у табір смерті Берден-Бельзен..." ⁹

Та мужня подолянка не скорилася й тут, залишившись, од-

нак, живою. Від смерті її врятував наступ англійських союзницьких військ. Вкрай знесилена, вона відразу ж була відправлена в госпіталь...

В'язнем "Равенсбрюка" була і Ольга Євдокимівна Миць із с. Старий Животів Оратівського району, в'язнем "Бухенвальда" – Ганна Степанівна Москальчук із с. Уладівки Хмільницького району. Вони теж не скорилися ворогам.

Не меншого розміру набуло також *шкідництво*. Справжній подвиг у нацистській неволі здійснили жінки-в'язні згадуваного концтабору "Равенсбрюк", які працювали на патронних заводах. У результаті шкідництва брак продукції за декілька місяців тут складав 14 ешелонів.¹⁰

Факти шкідництва мали місце і в інших районах Третього рейху. До багатьох із них мали пряму причетність подоляни.

Так, великий обвал на шахті "Анна" в Рурській області організував вінничанин П. Кондратенко.

Систематично 2 – 3 рази за зміну у шахті м. Батропа різав паси, по яких транспортувалось вугілля,¹¹ мешканець с. Слободища Дашівського району (до арешту гітлерівцями і депортації в Німеччину – активний член місцевого патріотичного підпілля) Д. М. Левчишин.

Проте, підпільні організації діяли навіть у самій Німеччині. Ось що, зокрема, написав 21 вересня 1943 року із Берліна з табору № 80 своїй дружині "остарбайтер" Іван Авузяк із с. Лоївців Староушицького району:

"...Ганя, ми увіряємо на наших братів та на Іосипа Віссаріоновича, може скоро ми вийдемо з цієї кабали, бо тут действує ВКП(б)... Ганя, еслі мене не буде, нехай добро буде тим, хто останеться живим. Но знайте, що я пострадаю за справу ВКП(б), за справу Іосифа... Желая хороших успіхів."¹²

Як стало відомо по закінченню війни, із 10800 ракет Фау-2, випущених гітлерівцями на Лондон та Антверпен, більше половини не досягли мети. З 8564 Фау-1, що мали зруйнувати британську столицю, бракованими виявились 6166.¹³

У цьому значна заслуга уродженця с. Вінниковоць Літинського району Семена Ялового та його товаришів по боротьбі.

Після того, як англійська авіація зруйнувала 16 серпня 1943 році в Пенемюнде на узбережжі Балтійського моря надсекретний німецький об'єкт – ракетний центр, нацисти вирішили перенести виробництво цієї "диво-зброї" в глибокі штольні в горах неподалік Нордхаузена. Незабаром тут було споруджено 44 ве-

личезних цехи. Почалося серійне виробництво літаків-снарядів Фау-1 та ракет Фау-2, здатних нести до тонни вибухівки.

У похмурому підземеллі до їх виробництва в числі інших були залучені в'язні табору "Міттельбау-Дора", в т. ч. подолянин С. Яловий. Враховуючи надсекретність об'єкту, шансів вижити не мав ніхто. Однак навіть у цих умовах патріоти різних країн не здавалися, діяли. На початку 1944 р. вони об'єдналися в підпільну організацію. Її очолили Костянтин Журавський (у таборі Микола Петренко) та Семен Яловий (у таборі Семен Гринько). Під постійною загрозою жорстокої розправи патріоти шкодили як могли. "Плутали" схему розміщення дротів, неякісно здійснювали пайку та зварювали шви, ховали дефіцитні деталі.

Крім того С. Яловий розробив план втечі. Сміливці розраховували здійснити його 24 грудня 1944 р., напередодні Різдва, коли німці будуть готуватися до свята. Були створені спеціальні штурмові групи, готувалася холодна та вогнепальна зброя. Але наміри підпільників викрив провокатор. Семена Ялового та його товаришів посадили в карцер. Відчайдушний підпільник і тут виявив твердий характер, організував утечу. В'язні вбили одного охоронця, обеззброїли іншого й вирвалися з камери. Троє подолали колючий дріт, але їх схопили, решта загинула від куль вартових. Мужньо прийняв смерть і С. А. Яловий.¹⁴

Особливо масовими були *втечі*. "Потяг до них, – як відмічає у своїй праці "Жертви двох диктатур..." П. Полян, – у радянських людей був просто вражаючим".¹⁵

Німецькі документи свідчать, що в середньому за місяць кількість втікачів збільшувалася майже на 2 тисячі чоловік. Зокрема, в січні – вересні 1943 р. здійснили втечі 16286 чол.¹⁶

Найчастіше дану форму непокори виявляли юнаки і чоловіки, але випадків втеч жінок та дівчат відомо теж чимало.

"...З нашого лагера... втікло 5 дівчат...",¹⁷ – писала додому рідним Антоніна Харкова (с. Борсуки Староушицького району).

"...Оля дядькова щось собі надумала і утікла з чужими дівчатами утрюх. Утікла і вже 2 неділі ми від неї ніякої чутки не маєм."¹⁸ (3 листа "остарбайтерки" Марії Ольшанської, с. Козодавинці Староушицького району).

Втечі завжди супроводжувались ризиком та серйозною небезпекою. За тими ж документами, при їх спробі щомісячно від куль охорони гинуло 10 – 25 чол.

Кожен випадок навмисного самовільного залишення цивільним в'язнем чи то табору, чи свого рабовласника не проходив

непоміченим. Відразу ж організовувався пошук. Насамперед, ним займалися табірні охоронці. Проте, сфера їх дії поширювалася лише на притабірні околиці. Далі естафета пошуку передавалась поліції та жандармерії. Фотокартки та особливі прикмети втікачів друкувалися у спеціальних виданнях, котрі оперативно розповсюджувались по всій Німеччині.

Як правило, переважна більшість втеч закінчувалася невдало – дуже вже велику віддаль та багато заслонів потрібно було подолати сміливцям, щоб непоміченим добратися до визначених місць (насамперед, додому). Щастило одиницям, а основна маса втікачів знову потрапляла у руки поневолювачів.

Нещасних жорстоко били і, як правило, відправляли у той же табір, де вони утримувалися раніше. Це справляло певний вплив на тих, хто лише збирався тікати.

У разі повторної втечі покарання було жорстокішим. Спійманих втікачів відправляли у так звані виправні, або ж у штрафні, а нерідко, й у концентраційні табори, звідки вороття практично не існувало.

"5 чоловік тікали додому, то попали в лібінал, то 3 умерло", ¹⁹ – інформував з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району).

Досить часто концтабором закінчувалися і перші спроби втеч, що підтверджується численними документальними свідченнями. А от подолянинові, уродженцеві с. Вінниковець Літинського району Петру Кардашу за самовільне залишення шахти в Катовіце довелося пройти через пекло навіть трьох "фабрик смерті". Спершу після жорстокого побиття його запроторили у концтабір "Аушвіц", потім перевели у "Бухенвальд", звідти – в "Дахау"... ²⁰ В'язнем концтаборів "Аушвіц" та "Бухенвальд" був Іван Околюдько із с. Дубровка Хмільницького району...

З огляду на таку дійсність, подоляни гірко жартували: "Втекти – не проблема, добігти – ось що найважче." Але, незважаючи ні на що, продовжувати тікати.

Із листа з нацистської Німеччини Сергія Романенка, с. Стадниця Вінницького району, 15.04.1943 р.:

"...Новин таких немає. Втекло з нашого лагера 4 чол. І Петро Ванжула (односельчанин Сергія. С. Г.) теж втік..." ²¹

"...Наші вовківецькі хлопці Рибачок Іван і Жлуднюк Сергій поспішили з цього раю змитись, не знаю де вони зараз..." ²² (з листа "остарбайтера" Івана Закреничного, с. Вовківці Шепетівського району).

Ті подоляни (як "остарбайтери", так і військовополонені), яким вдалося вирватись на волю, ставали на шлях активної збройної боротьби, створювали чи поповнювали патріотичні групи, партизанські загони, вливаючись у ряди учасників руху Опору.

За межі України, наприклад, відомо про героїчні вчинки уродженця с. Соломірки Хмельницького району Героя Радянського Союзу, національного героя Франції Василя Порика. Щоправда, він був не "остарбайтером", а полоненим радянським офіцером, якому вдалося вирватись з неволі. Однак він згуртував навколо себе чимало вчорашніх "остарбайтерів", військовополонених – переважно уродженців Хмельницького, Літинського та Вінницького районів, котрі були насильно вивезені на нацистську каторгу і, здійснивши сміливі втечі, теж стали на шлях збройної боротьби з ворогом: В. Колісника, В. Доценка, С. Кондратюка,²³ П. Григоренка,²⁴ М. Бойка,²⁵ О. Ткаченка,²⁶ Г. Томенко,²⁷ М. Слободинського,²⁸ М. Шендлера²⁹ та ін.

У липні – серпні 1943 року з 12 бійців він сформував табірний партизанський загін, що здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони.

Приклад знайшов широкий відгук. 12 серпня 1943 року в містечку Бомон відбулась нарада представників табірних підпільних організацій, на якій було створено міжтабірний комітет північних департаментів. Його головою став В. Порик. При допомозі комітету наприкінці 1943 – на початку 1944 року табірні загони були створені у 10 таборах цього району, що об'єднували понад 200 бійців. У березні 1944 р. В. Порик був призначений членом штабу франтинерів і партизанів на півночі Франції. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 року партизанський загін під командуванням В. Порика розгромив охорону бомонського концтабору, а 23 квітня атакував гітлерівську маршову колону, знищивши 30 фашистів.

Під час виконання чергового бойового завдання у м. Дрокури на початку травня 1944 року подолянин пораненим був схоплений гітлерівцями. Протягом 18 годин В. Порика допитували у в'язниці Сен-Нісез, з якої йому пощастило здійснити втечу, вбивши тюремного наглядача витягненим зі стіни камери цв'яхом. На підпільній квартирі у м. Енен-Льєстарі, куди В. Порик дістався після втечі, головний хірург місцевої лікарні Люше прооперував його, видаливши з тіла три кулі. Після цього партизан був відправлений французькими патріотами до сім'ї Офра, яка

мешкала за 20 кілометрів від Арраса. Так В. Порика, за голову якого нацисти обіцяли мільйон франків, було врятовано. А в червні 1944 р. герой створив штаб військово-політичного керівництва боротьбою радянських патріотів на півночі Франції.

В. Порик виявив себе й талановитим та досвідченим пропагандистом, провівши ряд антифашистських мітингів і зборів. Так, справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 року в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) у містечку Сан-ан-Гоель партизан виступив на мітингу у формі радянського офіцера. Звістка про цю надзвичайну маніфестацію швидко облетіла міста і села північних департаментів, поширилась чутка про радянський десант. Але 22 липня 1944 р. між Льєвеном і Гренаєм В. Порик потрапив у засідку гестапо і був знову схоплений. Знаючи про популярність радянського офіцера і про здійснену ним антифашистську роботу, окупанти через дві години після арешту розстріляли його біля стіни Арраської фортеці.³⁰

Вищої військової нагороди Італії удостоєний могилів-подільчанин Микола Буянов. Посмертно нагороджений італійською медаллю партизан гарібальдійської бригади провінції Модена Михайло Савченко з Поділля. Там же на Апеніннах громив ворога партизанський загін вінничанина Андрія Гречка, воював у рядах народних месників подолянин Василь Дзюбак. Уродженець Ольгополя Іван Добровольський наближав Велику Перемогу пліч-о-пліч з бельгійськими партизанами, Кирило Огородний з с. Нова Ободівка Ободівського району – болгарськими. А Олександр Яремчук із с. Макаринців Остропільського району партизанів у самій Німеччині.

У 1942 р. насильно була вивезена на нацистську каторгу уродженка с. Коренівки Чечельницького району Катерина Калтакова. Працювала в Австрії. На початку 1945 р. подолянці пощастило втекти до югославських партизанів. Майже чотири місяці вона перебувала в їхніх рядах. Була куховаркою, брала участь у партизанських походах, збройних сутичках із гітлерівцями..."³¹ В рядах югославських партизанів боролися з ворогом вінничанка Ганна Машинська, Семен Ніколенко з с. Шпикова Шпиківського району.

Мешканця с. Куманівки Комсомольського району Петра Малишевського гітлерівці запроторили на окупований англійський острів Джерсі. Там, зазнаючи постійного насильства, зводив

фортифікаційні споруди. На початку 1943 р. при допомозі французьких патріотів на моторному човні здійснив втечу у Францію. З травня того ж року став партизаном одного із загонів французького руху Опору. Після відкриття союзниками в Європі другого фронту брав участь у спільних з ними бойових діях проти гітлерівців. З боями дійшов до Рейну. У вересні 1944 року за наказом генерала Де Голя із партизанів було сформовано окрему військову частину. П. Малишевського зарахували в 19 батальйон французької армії. В його рядах подолянин громив ворога до самого Дня Перемоги.³²

Далеко від рідної Батьківщини відважно билися з ворогом, проливали кров соратники В. Порики, М. Буянова, А. Гречка Василь Колесник, Степан Кондратюк, Галина Томченко, Іван Федорчук, Василь Доценко, Михайло Бойко, Федір Тиндик, Дмитро Стоколос, Омелян Гнатюк, Олександр Ткаченко, Григорій Карасюк, Василь Ткачук, Петро Пантелій, Іван Федорчук, Петро Григоренко, Іван Мороз, Олексій Бондаренко, Микола Мерещук, десятки інших славних синів і дочок Поділля, матері-України.³³

Отже, "остарбайтери" не бажали миритися із своїм рабським становищем й в нацистському рейху, чинили опір, основними формами якого були:

- пасивність у роботі;
- відмова працювати;
- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба в рядах європейського руху Опору.

Таким чином, можемо стверджувати, що:

- гітлерівські загарбники, приступивши до масової депортації цивільного населення на німецьку каторгу, зіткнулись на Поділлі з відчутним опором, котрий постійно наростає. Його чинили мешканці краю, саботуючи розпорядження та вимоги окупаційних властей, радянські партизани, учасники партійно-комсомольського антифашистського підпілля, а також у певній мірі сили національно-визвольного спрямування. В результаті ворог недоотримав досить значну кількість робочої сили, на яку міг розраховувати;

- основними факторами, що породжували цю протидію, були:

а) патріотизм подолян (не останню роль тут відіграла радянська передвоєнна пропаганда); крім того, мешканці краю спокон віків не корились поневолювачам;

б) інстинкт самозбереження;

в) варварські методи проведення окупантами так званих “вербувальних” кампаній, що ґрунтувались на відвертому насильстві;

г) людиноненависницька політика окупантів.

Головними формами непокори стали:

а) прихований та відкритий саботаж населенням заходів окупаційної влади;

б) збройна боротьба;

- намагаючись вивезти на каторгу якнайбільше людей, гітлерівці цим самим хотіли ще й уберегти себе від активної протидії поневоленого населення, фізично підірвати його сили і можливості розгортати визвольну боротьбу;

- координатором організованого народного Опору була Комуністична партія, яка, незважаючи на серйозні прорахунки більшовицького керівництва у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний виступ проти окупантів;

- боротьба з гітлерівськими загарбниками була б значно ефективнішою, якби не протистояння радянських партизанів, партійно-комсомольського підпілля з одного боку та сил національно-патріотичного спрямування, колабораціоністів з іншого, котре нерідко переростало у громадянську, братовбивчу війну, що було ще однією трагедією українського народу;

- протидія ворогові існувала і за межами Подільського краю. Незважаючи на вкрай важкі обставини, в яких опинились наші співвітчизники у нацистській Німеччині, вони не падали духом, часто чинили пасивний та збройний опір супростатам, вписавши в боротьбу з нацизмом чимало яскравих сторінок;

- волю подолян до протидії ворогові не зламали ні нацистський терор, ні оманливі викрутаси гітлерівської пропагандистської машини. Їхня боротьба стала посильним внеском у Велику Перемогу.

-
- ¹ *Україна сниться...* - С. 75.
- ² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зв.
- ³ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3.
- ⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3.
- ⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1, 2.
- ⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3.
- ⁷ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3, 4.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Женщины Равенсбрюка. - М., 1960. - С. 129, 130.
- ¹¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2 - 4.
- ¹² *Україна сниться...* - С. 109.
- ¹³ *Безсмертя...* - С. 353.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 134.
- ¹⁶ Kurzbericht über die Behandlung der Mitteilugen über Sterbefälle, Arbeitsvertragsbrücheh (Fluchten), Einlieferungen in KL, Rückführungen usw. Von Ostarbeitern durch Wi Stab Ost, Chefgruppe Arbeit. Berlin, den. 30. Okt. 1943, gez. Dr. Hellwig. - Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 31 / 35.
- ¹⁷ *Україна сниться...* - С. 86.
- ¹⁸ Там само; - С. 104.
- ¹⁹ Там само; - С. 87.
- ²⁰ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 90.
- ²¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 263.
- ²² *Україна сниться...* - С. 127.
- ²³ *Сахневич Л. Бійці руху Опору // Вінницька правда. – 1971. – 4 листопада.*
- ²⁴ *Гавриш М. Так гартувалася дружба // Вінницька правда. – 1960. – 8 квітня.*
- ²⁵ *Гринчук С. Гроза ночі // Вінницька правда. – 1972. – 31 травня.*
- ²⁶ *Колодний В. Червоні маки // Вінницька правда. – 1969. – 26 квітня; 30 квітня; 2 травня.*
- ²⁷ *Мельниченко В. Зв'язкова Анні // Україна. – 1966. - № 47. – С. 10, 11.*
- ²⁸ *Пащенко М. Я. Лишився вірним: Українські партизани в боях за визволення Франції // Вітчизна. – 1967. - № 5. – С. 165 – 172.*
- ²⁹ *Окпняк Ю. Командир французьких макі // Комсомольське плем'я. – 1968. – 26 березня.*
- ³⁰ Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С. 61.
- ³¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2, 3.
- ³² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58643, арк. 2, 3.
- ³³ *Гладкий С. П. Русский из Дрокура: По следам франтинеров. – Л.: Лениздат, 1966. – 342 с.*

6. Повернення подолян з поваленого рейху

6.1. Становище “східних робітників” на завершальному етапі війни

У жовтні 1944 року Червона армія вступила на територію Німеччини – на гумбіннському напрямку в Східній Пруссії. 19 січня 1945 року радянські танки перетнули колишній польсько-німецький кордон у Верхній Сілезії. Ще до початку березня 1945 року у межі Німеччини вступили війська союзників. Переміщення Східного та Західного фронтів на територію власне Німеччини означав початок заключного етапу Другої світової війни на Європейському континенті.

Наступ радянських та американо-англійських військ ніс мир на звільнені від гітлерівців території, довгождане визволення поневолених народів від нацистського гніту. Причому це стосувалося не тільки корінних мешканців, а й мільйонів насильно переміщених у рейх осіб, які використовувались там як дармова робоча сила.

З німецького документа (огляду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля про використання робітників із окупованих областей) відомо, що вже станом на 30 листопада 1942 року в рейху працювало 2 млн. 362 тис. 168 іноземних робітників. Найбільше їх було із окупованих східних територій – 1375567 чол. У документі містяться відомості також про кількість іноземної робочої сили з інших регіонів Європи: генерал-губернаторства (включаючи Галичину) – 291756 чол., Вартегау – 38369 чол., протекторату – 79451 чол., Франції (без її північної частини) – 168488 чол., Бельгії (разом із Північною Францією) – 103486 чол., Нідерландів – 86006 чол., решти Європи – 189045 чол.¹

Крім того, працювало 417524 чол. військовополонених. Як бачимо, число “східних робітників” на 418966 чол. перевищувало сумарну кількість решти зарубіжних бранців (956601 чол.).

“Остарбайтери” складали основу трудових ресурсів рейху і в наступних роках. Станом на 30 вересня 1944 року їх кількість становила 2174,6 тис. чол. Другими за кількісним показником йшли поляки – 1662,3 тис. чол., третіми французи – 646,4 тис.

чол. Використовувалась праця цивільних робітників ще ряду країн: Чехословаччини – 313,9 тис. чол., Італії – 287,4 тис. чол., Югославії – 97,8 тис. чол., Угорщини – 24 тис. чол., Швейцарії – 17 тис. чол., Болгарії – 16,3 тис. чол., Данії – 16 тис. чол., Греції – 15,7 тис. чол. ² (теж станом на 30.09.1944 р.).

Найбільшою була і кількість радянських військовополонених – 631,6 тис. чол. (станом на 15 серпня 1944 року). У цей період на економіку рейху також працювали 600 тис. військовополонених із Франції, 427,2 тис. чол. – з Чехословаччини, 89,4 тис. чол. – Югославії, 80,7 тис. чол. – Великобританії, 28,3 тис. чол. – Польщі... ³

Використовувалася ж наймасовіша "робоча сила зі Сходу" по всій Німеччині, а також в Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, Норвегії, Чехословаччині, Франції та інших країнах. Подоляни не були тут винятком – у результаті насилля нацистських роботодавців вони теж опинилися у різних куточках Центральної та Західної Європи.

Найчастіше мешканці Поділля як робоча сила вивозилися в промислові центри Німеччини. Зокрема, їхня праця досить широко використовувалася на шахтах, металургійних заводах Рур-у – в містах Ессені, Дортмунді, Дуйсбургу, Гельзенкірхені, Бохумі, Ботроні, Оберхаузені та ін., на шахтах Східної Німеччини, рудниках кольорових металів у приморських районах, металургійних підприємствах Саарської області, міст Бремена, Любека, Зальцгіттера, Пейме, Зігена. Подолян також примушували працювати на підприємствах авіаційної промисловості Гамбурга, Мюнхена, Франкфурта, Аугсбурга, на танкових заводах у Ворамсі, Кельні, текстильних фабриках міст Вупперталя, Крефельда, Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія), Аугсбурга, Штутгарта (Південна Німеччина), Айслебена, Райхенбаха (Східна Німеччина), на багатьох інших підприємствах військової промисловості, вантажниками та чорноробочими в портах і на залізницях.

Ще ширше використовувалася їхня праця в сільському господарстві. Причому по всій Німеччині, а також у якості домашньої прислуги.

В Австрії робочі руки подолян знаходили застосування в основному на промислових підприємствах придунайських міст, у Польщі та Чехословаччині – в Сілезії, у Франції – у департаменті Па-де-Кале.

Найдалі ж від рідних домів опинилися ті подоляни (наприк-

лад, В. Ф. Маремпольський та М. Х. Мельник із с. Маркушів Уланівського району, І. О. Скоцький із с. Струтинки Липовецького району, П. М. Янівєць із с. Павлівки Погребищенського району, І. І. Олексин із с. Черепашинець Калинівського району та ін.), котрих доля закинула на Нормандські острови (володіння Великобританії), що в протоці Ла-Манш, зокрема на острові Джерсі, де вони змушені були зводити фортифікаційні укріплення, або ж у Норвегії, як І. І. Топоровський з с. Чепелів Уланівського району, І. Г. Месько із с. Заливанщини Калинівського району, Марія Мельник із с. Северинівки Тростянецького району. А П. О. Тарасюк із с. Мончина Погребищенського району довелося каторжно трудитись навіть на Африканському континенті, в м. Каїрі, куди був вивезений на примусові роботи у складі "трудохвильових батальйонів Тодта"...

Всього ж із Радянського Союзу німецькі окупаційні власті насильно вивезли, як вказувалось у звинувачувальних документах Нюрнберзького трибуналу, 4 мільйони 978 тисяч 735 чоловік цивільного населення.⁴

На заключному етапі війни доля усіх "остарбайтерів", котрі в жорстоких умовах нацистської каторги зуміли дожити до весни 1945 року, висіла на волоску. Будь-якої миті над ними могла бути вчинена кривава розправа. Агонізуючий гітлерівський режим мав намір потягнути за собою в могилу доведений до катастрофи німецький народ, а також тих, кого нацисти не вважали за людей взагалі.

Альберт Шпеєр згадує, що, виступаючи 3 серпня 1944 року в Познані на зборах гауляйтерів, А. Гітлер заявив: "Якщо німецький народ у цій боротьбі зазнає поразки, значить він був досить слабким. Значить, він не витримав свого випробування перед історією і ні до чого іншого, крім загибелі, він не був визначений..."⁵

Аналогічне висловлювання фюрера наводить і Гудеріан: "Якщо війна буде програна, то і народ загине. Ця його доля невідворотна. І нам нічого турбуватися про збереження тих матеріальних основ, які знадобляться людям для їх подальшого примітивного існування. Напрочуд, краще нам самим все це зруйнувати..."⁶

19 березня 1945 року А. Гітлер навіть видав спеціальну директиву (більше відому як "наказ Нерона"), котрою зобов'язав гауляйтерів негайно приступити до обов'язкового знищення на території Німеччини "всіх військових об'єктів (включаючи шляхи

сполучення і засоби зв'язку), промислових підприємств і підприємств комунального господарства, а також матеріальних запасів, якими противник зможе у будь-якому вигляді – негайно ж чи в осяжному майбутньому – скористатися”⁷ – “всеодно вціліють після війни лише неповноцінні...”⁸

Однак і їм не жити на землі.

“Якщо націонал-соціалістична Німеччина мусить загинути, то наші вороги... не повинні святкувати триумфу... Вони не повинні дожити до цього дня. Такий чіткий і логічний наказ фюрера, і я потурбуюсь про те, щоб він був виконаний чітко і ґрунтовно”,⁹ – з такою погрозою виступив зокрема 5 березня 1945 року Гімлер.

Досить відверто висловився і головний ідеолог рейху Й. Геббельс, який 20 березня того ж року записав у своєму щоденнику: “Особливого клопоту завдає нам у Берліні проблема іноземних робітників. Ми повинні спробувати тримати їх до того часу, поки берлінська промисловість взагалі зможе працювати. Адже ми маємо намір добиватись, щоб у крайнім разі підприємства промисловості озброєнь продовжували працювати навіть у випадку оточення Берліна. Проте, з іншого боку, в столиці рейху перебуває близько 100 тисяч східних робітників. Якщо вони потраплять у руки Рад, то через три-чотири дні стануть крупними піхотними силами Кремля, які воюватимуть проти нас. Тому в разі загрози ми повинні... якомога швидше прикрити... східних робітників”.¹⁰

Очевидно, під словом “прикрити” він мав на увазі не заточити їх у якомусь таємному контрольованому місці (прикрити від стороннього погляду) чи забезпечити їхню безпеку (прикрити силою вермахта від посягань противника), а знищити (тобто призупинити – прикрити – їхнє існування на білому світі), щоб ті не змогли взяти в руки зброю і таким чином значно посилити загрозу для конаючого рейху.

Існувала і ще одна необхідність фізичного знищення “остарбайтерів” – німецькі власті побоювалися можливого “повстання рабів”. Тому ще в 1942 році розробили детальний план придушення такого вияву непокори. План отримав назву “Валькірія” і передбачав застосування сили, зокрема, армії резерву безпеки Берліна, інших великих міст. Незважаючи на те, що іноземні робітники не були озброєні, а також достатньо організовані, дану потенційну небезпеку керівництву рейху доводилось враховувати ледь не до кінця війни.

Зрозуміло, величина загрози зменшувалася б із помітним порідінням рядів потенційних “бунтівників”. Проте через нестримне просування фронтів у глибину Німеччини ¹¹ нацистам було не до масових езекуцій, хоч вони все ж здійснювалися.

Для прикладу скористаємось спогадами колишнього “остарбайтера” Миколи Дейнеки, уродженця с. Кормільче Орининського району, запротореного в кінці війни за ненавмисну поламку верстата в штрафтабір Ладе.

“...В ніч на 5 квітня нас підняли о третій годині і вигнали на плац, наказавши чекати... О 7-й годині ранку виступив начальник табору і сказав, що з цієї хвилини цей табір уже не штрафний, а звичайний цивільний: “Вас всіх переведем в м. Ганновер і там скажуть, що робити далі...”

Під вечір третього дня нас пригнали в Ганноверську тюрму. На ніч нас набили битком по камерах. Всю ніч люди ревіли, як худоба, нічим було дихати. Від випаровувань такої великої кількості людей всю ніч з стелі лив дощ із поту...

На ранок, коли відкрили двері, двадцять чоловік витягли мертвими. На дворовій площі нам дали по кусочку хліба і відібрали 300 чоловік, дали їм по лопаті, вивели на вулицю. Всім рабам, що залишилися, начальник табору оголосив, що зараз їх поведуть на міську біржу праці. Там тим, хто не має робочого місця, його дадуть...

Всім було наказано йти на біржу праці. Де знаходилась біржа праці, я знав, тому, що лікарня, де мені [раніше] робили операцію, знаходилась через дорогу... Ми якраз і пішли по тій дорозі. Бачу, що біржу проминули, не заходячи, пішли далі. Коли нас виводили на дорогу, то підігнали машини і навантажили із складу кулемети (4 штуки), багато патронів у стрічках, туди посадили повні кузови поліції з собаками. Нам сказали, що вони їдуть на фронт відганяти ворога. Коли ми пройшли біржу.., я зрозумів, що нас ведуть на бійню і я вирішив тікати...

Проминувши декілька вулиць, нарешті, побачив безлюдну і побіг до найближчого зруйнованого будинку. Чую, сюди біжать люди... Серед них впізнав свого товариша Бобика Петра Івановича... На наше щастя почалось ревіння сирен, що повідомили про повітряну тривогу. Німці під час тривоги всі ховаються у бомбосховище. Так що нам бог допоміг...

А весь табір розстріляли... [Всіх невільників] загнали на Вюльфельдський цвинтар... Ті 300 чоловік, що їм дали лопати і погнали першими, вирили траншею довгу і широку. Їх постави-

ли на край неї і тоді запрацювали кулемети. І так декілька разів рили і стріляли...¹²

Інші подоляни-"остарбайтери" згадують про масове знищення людей у крематоріях, а німецький дослідник М. Келлер на основі звіту СС навіть написав книгу "3 російськими бабами покінчено".¹³ Власне, це – документальне розслідування трагедії, що сталася 26 березня 1945 року (за тиждень до приходу американців) у таборі Хірценхайн у Фогельсберзі побіля Нідерталя, коли 81 жінка ("остарбайтерки" і полячки) та 6 чоловіків були навмисно розстріляні гестапівцями.

Як видно з опитувального аркуша Н. Л. Токарчук (с. Юзвин Вінницького району), її теж підстерігала подібна смерть. У м. Заальфе (Тюрінгія) подолянку та інших "остарбайтерів" навіть привели до місця розстрілу. Перешкодив розігратися трагедії тільки несподіваний наступ радянських військ.¹⁴

За аналогічних обставин врятувалися й теперішня харків'янка Клавдія Чукович та сотні інших каторжанок, яких гітлерівці також гнали на смерть:

"...Коли все ближче стали підходити наші..., то нас вирішили... вивести і спалити. Це ми вже потім дізналися, що спалювати нас будуть. А спершу сказали, ми вас в інший табір евакуюємо. Ну, і забрали. Нічого не дозволяли нам брати, нічого абсолютно... Так йшли... Довго йшли ми... Аж тут їде на коні вершник, у німецькій формі. І говорить... "Куди ви, мовляв, ведете їх?... Повертайтеся, там же руські..." І ми уже чуємо, канада там гримить..., підходить все ближче... І нас повернули назад..."¹⁵

Проте найінтенсивніше ріділи ряди в'язнів концтаборів, серед яких, як уже згадувалось, було чимало цивільних примусових робітників:

"З наближенням воєнного краху Німеччини, нацистський режим посилив свої репресії щодо в'язнів Бухенвальда. За даними табірної статистики в січні 1945 року прибуло до табору 24197 в'язнів, з них було вбито і замордовано 2002 в'язнів, або 8,3 відсотка, в лютому прибуло 13066 в'язнів, а знищено було 5523 в'язнів або 42,3 відсотка, в березні 1945 року прибуло до табору 6650 в'язнів, а знищено було 5531 чоловік, або 84,3 відсотка. За час існування табору Бухенвальд через його ворота пройшли 238980 в'язнів, із них 56545 в'язнів залишились там навічно. Така сумна статистика Дантівського пекла..."¹⁶

Як відомо, крім Бухенвальда на території Третього рейху

активно функціонували не менш відомі фабрики смерті: Аушвіц, Бельзен, Біркенау, Гросс-Роден, Дахау, Дора-Мітельбау, Заксенхаузен, Майданек, Мартраген, Марібор, Маутхаузен, Нацвейлер, Папенбур, Освенцім, Равенсбрюк, Тремблінка, десятки інших...

Отже, на завершальному етапі війни для життя “остар-байтерів” існувала величезна загроза, котра виходила з людиноненавистницької політики керівництва Третього рейху. Як “неповноцінні”, вони мали бути знищеними ще до краху самого рейху. Не дозволило реалізуватися цим злочинним планам стрімке просування Західного і Східного фронтів, хоч численні факти розправ над “східними робітниками” все ж мали місце.

---

¹ Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 г.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 200.

² *Herbert U (Hg.). Europa und der “Reichseinsatz”. Auslaendische Zivilarbeit, kriegsgefangene und KZ-Haeftlinge in Deutschland 1938 – 1945.*

³ Там само.

⁴ Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. материалов. – В 7 т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. Изд-во юридической литературы. – М., 1957 – 1961. – Т. 3. – С. 126.

⁵ *Штеер А.* Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 1997. – с. 252.

⁶ *Heinz Guderian.* Erinnerungen eines Soldaten. - Heidelberg, 1951. - S. 384.

⁷ *Müller R.-D., Ueberschär G.* Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. - S. 164.

⁸ *Heinz Guderian.* Erinnerungen eines Soldaten... - S. 385.

⁹ *Якушевский А. С.* Внутренний кризис в Германии в 1944 - 1945 гг. / НИИ. - 1995. - № 2. - С. 62, 63.

¹⁰ *Геббельс И.* Дневники 1945 года. Последние записи: Пер. с нем. / Вступ. слово и общ. ред. А. А. Галкина. – Смоленск: «Русич», 1998. – С. 324.

¹¹ У результаті Вісло-Одерської операції радянські війська широким фронтом вийшли до річки Одер і захопили ряд плацдармів на її західному березі. До Берліна залишалось всього 60 – 70 км. На півночі було ізольоване і розчленоване на три частини східнопруське угруповання німецьких військ. У лютому – березні нацистські війська зазнали серйозних поразок у Східній Померанії та Сілезії. У завершальну фазу вступили бої у Югославії, Угорщині, Австрії.

У лютому почався наступ союзників на Західному фронті. До середини березня їхні війська вийшли до Рейну на всьому його протязі. Був також захоплений важливий плацдарм на його східному березі, в районі Ремагена. 1 квітня, просувшись на 100 км на схід, англо-американські війська оточили німецьку групу армій у Рурі.

¹² Пам'ять заради майбутнього... – С. 201 – 204.

¹³ Keller M. "Das mit den Russenwiebern ist erledigt": Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943 und 1991. Verlag der Bindernagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991.

¹⁴ ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 343, арк. 93 зв.

¹⁵ Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – С. 101.

¹⁶ Пам'ять заради майбутнього... - С. 287.

6.2. Визволення каторжан із нацистського рабства

6.2.1. Військами союзників

Особливо стрімко переміщувався Західний фронт, де гітлерівці фактично не чинили серйозного опору, хоч кровопролитні бої розгорялися й тут. Для прикладу згадаймо бодай відому Нормандську десантну операцію (6 червня – 24 липня 1944 року), яка започаткувала відкриття другого фронту в Європі. Тоді, захоплюючи стратегічний плацдарм на французькому узбережжі Ла-Маншу, союзники втратили 122 тис. своїх солдатів і офіцерів.¹ Або ж битву в Арденнах, де англо-американські війська потрапили в дуже важке становище і ледь не зазнали поразки, від якої їх врятував лише наступ Червоної армії, оскільки німецькому командуванню терміново довелося перекинути усі наявні резерви на Східний фронт. Та й чисельність гітлерівських військ, що протистояли союзникам, була значно меншою, ніж на Сході. До початку червня 1944 року на радянсько-німецькому фронті діяло 239 дивізій противника, в т. ч. 181 німецька (решта – країн-сателітів нацистської Німеччини). У Франції, Бельгії і Нідерландах залишалось 58 німецьких дивізій низької боєздатності.² Лише у січні 1945 року їх чисельність зросла до 74-х,³ але вона не мала вирішального значення. Мала кількість військ була, на думку Й. Геббельса, основною причиною поразок військ вермахта на Заході.⁴

Завдяки стрімкому просуванню союзницьких армій, а також особливостям згаданої вище "географії" розміщення робочої сили у рейху, більшість "остарбайтерів"-подолян була визволена з нацистської неволі саме військами союзників – американцями, англійцями, французами.

Зрозуміло, цей день залишився в пам'яті кожного невільника на все життя.

"У день визволення німці усіх наших робітників тримали у таборі. Виходити з барака категорично заборонялося. Ні їсти, ні пити не давали. Усі думали, що нас мають розстріляти або спалити живцем. Хтось навіть розповідав, що саме так сталося недалеко в одному з робочих таборів. З їдкою тугою у серці ми чекали смерті. Але несподівано прийшло визволення. Налетіли американські літаки і стали скидати на місто бомби. Одна з них вибухнула на території табору. Та так сильно, що стіни барака в багатьох місцях не витримали, вирвало двері, у мене задзвеніло у вухах. Декого вбило, багато робітників отримали поранення. Як вибухнула бомба, німецька охорона в паніці розбіглася і більше ми її не бачили. Згодом з'явився великий американський танк. Він зупинився недалеко від воріт табору. З нього вийшли два танкісти. Один був негр... Другий – схожим на нас. Напевне офіцер. На поганій російській мові він сказав, що ми тепер вільні..."⁵ (Із спогадів В. М. Кириленка, с. Бубнівка Гайсинського району).

"...Працювала я в Баварії у м. Людвігштадт на заводі "Вайс унд Етріх", який виробляв азбестове полотно, що застосовувалось у літакобудуванні... За кілька днів до визволення майстер Етріх вирішив мене позбутися (перед тим він мене дуже побив) і приєднав до інтернаціональної колони, яку гнали в Кронас у крематорій. Але, коли ми увійшли в Кронас, у цей час налетіли літаки і стали обстрілювати місто. Скориставшись виниклою нагодою, я втекла з колони, добралась до якогось села, а звідти знову повернулась у Людвігштадт. Там уже були американці. Невдовзі опинилась у таборі серед своїх співвітчизників, з якими повернулася додому..."⁶ (Із спогадів Ю. А. Мокренко, с. Завалля Монастирищенського району).

"Я працювала в Гамбурзі на рибній фабриці. Місто систематично бомбила англійська авіація. Англійці дуже полюбили фугасні бомби, які призводили до великих пожеж. Від такої бомби ще у 1943 році згорів наш табір, тому нас перевели в конюшню на околиці міста. Там ми і жили. Ми бачили, що німці готувалися до оборони. Всюди в місті вони зводили барикади. Коли їх звели, німці зовсім забули про нас. Не ввели на роботу, не давали ні води, ні їжі, але й вийти з конюшні не дозволяли. Так тривало кілька днів, аж поки на будинках не з'явилися білі прапори. Тоді прийшли наші визволителі – англійці. Через перек-

ладача запитали чи ми не голодні? Ми відповіли, що дуже. Сил у нас не було, а тому ми руками, плечима підтримували одну одну. Жили ми в Гамбурзі більше місяця, аж поки не стали схожими на людей. Миска справжнього супу та справжній хліб здавались для нас божою благодаттю..." ⁷ (Із спогадів В. Й. Гуменчук, с. Павлівка Калинівського району).

"Нас було 10 хлопців-"остарбайтерів". Працювали ми в селі, що лежало на березі Рейну, в бауера. Вдень ми трудилися в його маєтку та в полі, а наніч він закривав нас в окремому цегляному будинку з ґратами. Перед тим, як в село мали прийти американці, він кудись втік, тому ніхто уже не заставляв нас працювати, не ув'язнював. Ми вирішили зробити білий прапор і піти назустріч американцям. Як тільки вийшли за село, несподівано зустрілися з групою озброєних людей. Що вони говорили, ми не розуміли, але поставились до нас досить неприємно. Вони заставили нас розвернутись, розташуватись у лінію і прямувати назад до села. Самі неподалік йшли за нашими спинами. То була американська розвідка. Щоб у селі були гітлерівці, вони б нас легко перестріляли, але на наше щастя ніхто не стріляв. Через деякий час в село в'їхали машини з американськими солдатами... Ми ніяк не могли повірити, що рабство закінчилось..." ⁸ (Із спогадів К. І. Мосьонза, с. Орлівка Теплицького району).

Як показує аналіз документів, визволення "східних робітників", у тому числі каторжан-подолян, військами союзників у багатьох випадках обходилося без тривалих запеклих боїв – німці, особливо в останні місяці війни, помітного опору не чинили, а організовано здавались у полон. Достатньо зазирнути в щоденник заключного періоду війни Й. Геббельса, щоб пересвідчитись у цьому:

"...Я просто згорюю від сорому, дізнавшись, що місто Рейдт зустріло американців білими прапорами. Не можу собі цього уявити, насамперед не можу уявити, що білий прапор розвіявся на будинку, в якому я народився..." ⁹ (6 березня 1945 р.).

"...Фюрер дуже стурбований тим, що в Трирі була здана без бою широка смуга довгочасних укріплень західного оборонного валу". ¹⁰ (12 березня 1945 р.).

"...Із Касселя, як свого часу Мангейма, надійшло повідомлення, що місто повідомило по телефону про свою готовність капітулювати..." ¹¹ (4 квітня 1945 р.).

"На заході не викристалізувалось жодного символу опору, на

зразок тих, якими на сході є, наприклад, Бреслау чи Кенігсберг".¹² (27 березня 1945 р.).

Така поведінка військ дратувала навіть самого Гітлера. Так, Гудеріан згадує слова фюрера: "На Східному фронті солдати воюють значно впертіше. Те, що на Західному фронті вони так швидко капітулюють, пояснюється виключно цією ідіотською Женевською конвенцією,¹³ яка гарантує їм добре поводження в полоні. Ми повинні розірвати цю ідіотську конвенцію..."¹⁴

Йому підтакував Геббельс:

"Я вважаю, що якби ми не діяли більш радикально в питаннях поводження з військовополоненими, то німецькі солдати і офіцери не відправлялися б в англо-американський полон у такій великій кількості, як це має місце тепер. У даний момент військові дії на заході є для противника не більше, чим дитячою забавою. Ні війська, ні цивільне населення не виявляють йому організованого й мужнього опору, так що американці – вони особливо – мають можливість розіжджати повсюду".¹⁵

Однак справа була не лише в Женевській конвенції. Серед воюючих німців вважалося за краще опинитись під контролем західних держав, ніж допустити за Ельбу Червону армію, що переможно наступала на столицю рейху.

Хоч траплялись й винятки.

"...В кінці квітня одна з частин союзницької армії підійшла впритул до стін перетвореного у фортецю старовинного Цербста, – читаємо у спогадах колишнього примусовго "східного робітника" Володимира Колісника. – Міські ополченці, в основному старики та молодь, перекрили в'їзні шляхи так званими "панцершперре" – протитанковими загородженнями. Це були довгі стволи сосон вишиною до 2 чи 3 метрів, а між стінами мішки піску. Можна було тільки дивуватись фанатизму приречених безумців, що затримали своїми спорудами союзницькі танки лише на одну ніч. Танкісти зупинились та, звільнивши промислове передмістя з декількома фабриками (картопляна, меблева, шурупна, машинна та кукурудзяна) та ще й табори невідників при них, того вечора пішли відпочивати у есесівські котеджі на околиці міста.

Та в ті ж надвечірні часи з двохмоторного літака союзники висипали на місто листівки з ультиматумом: якщо німці не відкриють загородження, то після 10-и годин наступного дня місто буде зруйноване і спалене. Проте згоди не було. Ми вочевидь були свідками трагедії, оскільки шкіряна фабрика, де

ми перебували на той час, знаходилась майже в центрі міста. В згадану рокову годину дві ескадрильї 4-моторних бомбардувальників обрушили свій смертоносний вантаж на місто, яке не бажало здатись, а ще до того було полите фосфорною бортовою зброєю. На шкіряній фабриці було невелике бомбосховище, в яке могли заховатися тільки німці: шеф зі своєю матір'ю та ще декілька наближених до нього осіб. То ж коли розвалювались один за одним квартали та запалахотіло величезною свічкою все місто, ми з Романом Сорокою [*товаришем*–“остарбайтером”. С. Г.] мужньо вистояли, час від часу ховаючись за цегляними димарями на толевому даху фабрики...”¹⁶

У спогадах висвітлюються також деякі інші аспекти: не цілком вмотивована поведінка самих “остарбайтерів”, коли вони, нехтуючи смертельною небезпекою, не без ризику задовольняють притаманну молодості цікавість, трагічний апофеоз війни.

“Зруйновано й спалено місто, а ми прямуємо до музею-палацу родослівни Катерини Другої (Цербстської) через палаючі ще квартали, аби побачити в якому стані перебуває це унікальне творіння німецької архітектури, яким так гордились німецькі військові та й громадяни землі Саксонія-Ангальт. А ми побачили тільки цокольную частину будівлі та ще уцілілу капличку, біля якої стояли старовинні карети. Надівши на голови мідні блискучі на сонці каски пожежників, ми й не підозрювали, що в очах союзницьких пілотів ми були недобитими лишками вже зовсім знищеного на той час взводу німецьких солдат, котрі захищали палац... дрібнокаліберною гарматою. Заховавшись від кулеметних черг винищувачів у тій капличці, ми ще побували деякий час під її залізним дахом. Та ось один із літаків влучив малою бомбою, а можливо гранатою, прямо в наше укриття. Романа відразу присипало уламками стелі і мені довелося витягати його за ноги. На щастя, ми з цього пекла вийшли живими... та поспішили до будинку, у підвал якого були загнані та зачинені наші військовополонені. Трагічною виявилась їхня доля. Всі вони загинули під цегляними руїнами величезної будівлі...”¹⁷

Як повідують архівні документи, чимало “остарбайтерів” гинуло, зазнавало каліцтв саме під час проходження Західного фронту, насамперед, в результаті бомбардувань авіацією тих же союзників. Особливо багато жертв було у великих містах...

Визволені союзниками “остарбайтери”, загальна кількість яких стрімко збільшувалась, переростаючи із десятків у сотні і сотні тисяч чоловік, зосереджувались у так званих збірних цент-

рах, що охоронялися американськими чи то англійськими, чи французькими (після поділу Німеччини на зони окупації) військовослужбовцями. Проте режим утримання був ліберальним – мешканцям таборів у разі необхідності дозволявся короткочасний вихід за межі табору. Колишніх "остарбайтерів" не примушували працювати, брати участь у бойових діях. Вони просто набиралися сил, отримуючи триразове харчування, котре, до речі, було в міру калорійним. Так, в американському таборі Аахені, наприклад, на сніданок їм видавали каву чи какао з сухим незбираним молоком, дві скибки білого хліба з куском сиру чи маргарину; на обід – густий макаронний суп із слідами м'ясних консервів, пюре та шматок м'яса з підливою; на вечерю – чорну каву та декілька галет.¹⁸

Проте зголоднілим, виснаженим каторжною працею людям цього інколи здавалося мало. Перебуваючи за межами табору, невеликі групи наших співвітчизників нерідко вдавались до пограбування місцевого населення. Так, К. І. Мосьонз у своїх спогадах розповідає про пограбування недавніми "остарбайтерами" монастиря у Коблінці. Причому в потерпілих було відібрано лише продукти харчування...

Отже, "остарбайтери", котрі волею долі опинились у західній, північній та південній частинах Німеччини, були визволені військами союзників. У багатьох випадках визволення обходилося без запеклих боїв, оскільки частини вермахта на Західному фронті в переважній більшості не чинили потужного опору.

Визволені з неволі "східні робітники" в очікуванні часу повернення на Батьківщину зосереджувались у спеціальних збірних центрах, де було створено належні умови їх проживання.

6.2.2. Червоною армією

Темпи просування Червоної армії були значно повільнішими, ніж збройних сил союзників. Саме на радянсько-німецькому фронті протягом усієї війни концентрувалась основна маса німецьких військ.

На початок 1944 року, коли гітлерівці перейшли до жорсткої

позиційної оборони, котру тримали до свого цілковитого розгрому, тут воювало 198 їхніх дивізій та 6 бригад, а також 38 дивізій і 18 бригад країн-сателітів. Всього ж німецька армія мала на цей час 314 дивізій та 8 бригад. У рядах вермахту нараховувалось близько 6,7 млн. чол. Із них майже 5 млн. військовослужбовців використовувались на радянсько-німецькому фронті, де гітлерівці мали близько 54,6 тис. гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат та понад 3 тисячі літаків.¹⁹ Щоб здолати таку силу, необхідно було докласти досить значних зусиль.

Особливо впертим виявився опір гітлерівців на німецькій території (чого лишень варта одна з найкрупніших у 2-й світовій війні історична Берлінська операція, яка характеризувалася винятково високою напругою боротьби з обох боків!..).

Така непоступливість зумовлювалася особливою значимістю результатів протистояння: у разі успіху однієї із сторін світ або тріумфально наближався до довгоочікуваного миру, або ж продовжувала б шаленіти війна. Тому не випадково 12 березня 1945 року Й. Геббельс записав у своєму щоденнику: "...На сході вирішується все!"²⁰

Наступаючим радянським військам досить часто ціною великих жертв доводилось брати з боєм чи не кожен населений пункт, укріплення.

Процитуємо ще два записи із щоденника головного ідеолога Третього рейху:

"...Бреслау в результаті запеклих вуличних боїв перетворився у справжнє море руїн, однак гарнізон кріпості використав і цю обставину. Він відчайдушно захищає кожну купу каміння. У битві за Бреслау Ради проливають надзвичайно багато крові..."²¹ (21 березня 1945 р.).

"...Бої у Верхній Сілезії продовжують носити дуже запеклий характер – точно так, як в Західній і Східній Пруссії..."²² (26 березня 1945 р.).

Визволяючи з нацистського ярма поневолені народи Європи, Червона армія звільняла й своїх співвітчизників, котрі опинилися в німецькій неволі.

"...Не зчувся, як впав на землю. Через декілька секунд зрозумів, що це мене хазяїн ударив. За що ж? За те, що я працюю із світанку до ночі голодний, сплю на соломі, вкриваюсь мішками... І за це мене бити! Піднімаюсь, беру вила в руки і з усього розмаху його по хребту. Раз, другий. За другим разом він впав. З образи я не тямив, що робив. Коли він упав, тільки тоді дійш-

ло до свідомості, що я німця побив. І я втік на город в картоплю, вже стемніло і мене не видно. Сиджу і думаю куди мені діватись. В будинок дорога уже закрита, нічого й думати туди повертатись. А між іншим, на сході уже гримлять канонади. І вирішив я податись на схід, назустріч Радянським військам... На сьомий день німецьке рабство для мене закінчилось..."²³ (Із спогадів І. П. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

"...Спершу мені довелось працювати в Гамбурзі, але потім німці перевели в Освенцім. Розмістили тут у таборі № 2, а згодом у № 5 – суворого режиму для радянських громадян. Працював електрозварювальником на будівництві фабрики "Фарбеніндустрі". В кінці грудня 1944 р. радянські війська підходили до Кракова і нас партіями стали переводити у тил Німеччини. Проте зробити це повністю німцям не вдалося. Мене і ще багатьох робітників відбила у них наша армія..."²⁴ (Із спогадів С. Д. Рашковського, с. Лопатин Козятинського району).

"Я працювала в селі за кілометрів десять від Одера. Одного разу навесні від річки донісся сильний гуркіт, схожий на грім, а небо на сході вночі стало червоним. То наступали наші. Потім канонада приблизилася. Через кілька днів снаряди почали вибухати в селі. Тут було багато німців, різної техніки. Одні танки та машини з гарматами рухалися до Одера, а ще більше – звідти. Коли артобстріл посилювався, німці почали щось кричати, метушилися, когось шукали. Мені здалося, що мене. Тому ще надійніше заховалась у погребі, куди втекла, щоб не вбило снарядом, і більше не підходила до дверей. Але ні хазяїн, ні жандарми, на щастя, мене не шукали. Хазяїн втік разом із німцями, а я просиділа в погребі, мабуть, більше півдня. Як тільки стрілянина вщухла, я наважилася виглянути зі своєї схованки. В селі були уже наші. Дуже брудні, в кіптяві. Було дуже багато поранених. Сльози заступили мені очі, посипалися, як град. На radoшах я побігла у бік вулиці. Якийсь солдат, сприйнявши за переодягнену в лахміття німкеню, хотів, мабуть, мене вбити із автомата. Я закричала, що я наша. Він сердито відповів, що наші на фронті воюють, а не шляються тут із німцями, і брутально обізвав мене. Але стріляти не став. Інші солдати, що підійшли, виявилися добрішими. Не стали мене ображати, розпитали хто я, чи не заховалася в підвалі фріци, де хазяїн?.. Того ж дня вони пішли далі, а мене передали у свій тил, звідки я згодом поїхала додому..."²⁵ (Із спогадів Г. С. Блажчук, с. Лисогора Вінницького району).

Проте траплялись випадки глумливого ставлення військово-службовців до щойно визволених з неволі “остарбайтерів”, особливо жінок.

“...Прийшов час, коли місцевих жителів попередили, щоб вони брали з собою саме необхідне, щоб покидали свої домівки і тікали звідси, тому що радянські війська наступали і уже були зовсім поряд. Хазяї зібрались швиденько, сіли на підводи, коні в них були добротні, доглянуті. Мене хазяйка послала в дім забрати паунок з їхніми речами, який вони забули. Я поки побігла в дім, знайшла цей паунок, винесла, а на подвір’ї вже нікого не було, навіть сліду їхнього. Вони втекли. Я залишилась одна... Залізла по драбині у клуні на сіно. Драбину відкинула вбік, вона впала на землю, а я заховалася в сіні від німців, які всіх виганяли із своїх домівок, дивились, щоб ніхто не залишився – ні місцеві, ні полоненні. Усіх гнали вглиб Німеччини. Спочатку я чула тільки німецьку мову. Потім стало дуже тихо. Через короткий час я почула, що десь далеко рвуться бомби. То був артобстріл.

Вечоріло. Гуркіт збільшувався. Рвалися бомби поруч, земля двигоніла. Було дуже страшно, але я, як прикута, сиділа на горищі клуні і моє тіло здригалося від кожного вибуху. Бомби рвалися поряд з клунею, але жодна так і не влучила в неї. Йшли бої...

На ранок я почула рідну мову, дуже зраділа. Для мене це було щастя і сльози радості, а з ними надія повернутися знову на свою Батьківщину...

З горища спочатку скинула торбинку із своїми речами, а потім і сама зістрибнула. Вийшла на подвір’я, нікого ніде не було. Потім підійшов до мене російський військовий, попитав звідки я тут взялася, де ховалася. Я показала на клуню. Він сказав, що мене могло б убити, якби бомба чи снаряд вцілили у клуню, що могла б згоріти від пожежі. Але все обійшлося.

Худоба ревіла, хотіла їсти, хотіла, щоб її подоїли. Цей військовий попросив, щоб я здоїла корову, бо сильно хотів молока. Я здоїла корову, він попив молока, потім повів мене до місця збору, там уже було 6 полячок. Їсти дуже хотілося, але нічого не було, я не їла більше трьох діб. Мені і цим полячкам дали по кружці вина, заставили випити, потім використали насильно. Ось така в мене була плата за Німеччину...”²⁵ (3 листа Тетяни Чернявської, с. Білопілля Козятинського району).

Промовиста в цьому плані й доповідна записка секретаря ЦК

ВЛКСМ М. Михайлова від 29 березня 1945 року Г. Маленкову. В ній йдеться, що близько 100 дівчат та жінок із числа репатріанток, які перебували в розпорядженні комендатури м. Бунцлау (1-й Український фронт) і тимчасово проживали в гуртожитку поблизу неї, були буквально затероризовані військовослужбовцями цієї комендатури, котрі по ночах вривалися в гуртожиток і гвалтували беззахисних жінок. Автор доповідної записки наводить характерні висловлювання цих нещасних: “Я вдень і вночі чекала приходу Червоної Армії та свого визволення. А от тепер бійці ставляться гірше німців. Я не рада, що живу на світі”, “Важко нам було жити у німців. Але й зараз нерадісно. Яке це визволення, коли над нами так знущаються...”

В записці описується й інший подібний випадок – із життя комендатури м. Ельс.

“У ніч з 23 на 24 лютого група офіцерів і курсантів фронтових курсів молодших лейтенантів чисельністю 35 чоловік з’явилась у п’яному стані на фільварок Груттенберг і почала творити дебош та насилля над жінками та дівчатами, які перебували там.

У ніч з 23 на 24 лютого в один із фільварків... з’явилась штрафна рота на чолі із старшим лейтенантом (прізвище не встановлено), оточила фільварок, виставила кулемети, обстріляла і поранила червоноармійця, що охороняв гуртожиток жінок. Після цього почалось організоване гвалтування звільнених радянських жінок і дівчат, котрі перебували у фільварку...

...Громадянка Л. В., 1926 року народження, була згвалтована перший раз під час проходження передових частин, другий раз – 4 лютого вранці невідомим офіцером. З 15 по 22 лютого лейтенант Ісаєв А. А. (польова контора № 1 Інтендантського управління фронту) примусив її до співмешкання побоями і погрозою розстрілу.

Ряд офіцерів, сержантів і рядових поширюють серед звільнених радянських людей такі слухи: “Є наказ вас в Радянський Союз не пускати, тому, якщо когось і пустимо, будете жити на Півночі”.

У зв’язку з таким диким і хамським ставленням до звільнених радянських дівчат і жінок з боку військовослужбовців, у багатьох складається враження, що в Червоній Армії і в країні їх не вважають за радянських людей, що з ними можуть робити все, що завгодно – розстрілювати, гвалтувати, бити, [лякати], що на Батьківщину їх не пустять...”²⁶

Та повернемося до інших спогадів “остарбайтерів”- подолян.

"Це було 7 березня 1945 р. недалеко від села Лойберт, де я працювала у бауера. Усіх таких, як я, німці зібрали і заставили на околиці лісу рити траншею. Перепочивати не давали й хвилини, бо уже за кілька кілометрів від нас час від часу доносилися звуки бою. Німці відступали, а наші наступали. Не встигли ми вкопатися й по пояс, як несподівано налетіли наші літаки. Побачивши нас, вони відкрили вогонь із кулеметів. Хтось із дівчат не розгубився, замахав хустиною. Літаки полетіли далі. Німці, що поховались у лісі, знову вийшли до нас. Вони поставили дівчат на край траншеї і стали допитуватись, хто сигналізував літакам? Усі були дуже злі і хотіли нас тут же розстріляти. Але не встигли, бо в цей час із лісу вискочили другі німці. До наших мучителів вони крикнули: "Хенде хох!", а нам російською мовою наказали падати. Ми всі попадали на дно ще недокопаної траншеї, навіть не розуміючи, що відбувається. Тієї ж миті спалахнув бій. Він був досить коротким. Коли нам наказали підніматись, побачили, що ті, хто хотів нас розстріляти, лежать мертві. "Другі німці" виявилися нашими солдатами, тільки зодягненими у німецькі комбінезони, мабуть, розвідники. У цей час за кілометр-півтора з'явилися наші танки. Обминаючи ліс, вони рухалися у бік села, але не стріляли. Дівчата знову замахали хустинами.

Це було зранку. А під кінець дня усі ми були біля самої лінії фронту уже далеченько від села, де ми відбували каторгу. Нам доручили виносити трупи полеглих наших солдатів. Через два дні польовий військкомат забрав нас на фронт уже офіційно. Нас, дівчат, і багатьох хлопців, що були німцями вивезені в Німеччину, одягли у військову форму. Так із "остарбайтера" я стала санітаркою в/ч 01665 Першого Українського фронту. Довелося повоювати до кінця війни. Із своєю військовою частиною 11 травня 1946 р. я повернулася додому." ²⁷ (Із спогадів П. П. Олефір, с. Степанівка Вороновицького району).

"Я працював на цегельному заводі м. Бляхамер (теперішня Польща). Про те, що наші десь недалеко, ми бачили по настрою німців. Такими стали злими, мов оси. Та й канонади лунали все ближче. Як саме прийшли на завод наші, я не бачив. Коли останній раз німці привели нас з роботи в барак, я був дуже зморений. Відразу ж заснув. А перед ранком мене будять хлопці. Кажуть: "Вставай, ура, русські прийшли!" Хоч було ще темно, в мене аж в очах розвиднілось...

Того ж дня, 12 березня 1945 р., усіх хлопців забрали в ар-

мію. Нам видали гвинтівки, по 150 патронів, ми прийняли присягу. Правда, на передову відправили через тиждень, а то все вчили нас стріляти, виконувати армійські команди..."²⁸ (Із спогадів В. І. Стасюка, с. Шендерівка Турбівського району).

Та були випадки, коли доводилось вступати у бій з ворогом без всякої армійської підготовки. За словами С. П. Общака із с. Татарське Селище Козятинського району, йому довелося прийняти бойове хрещення у день свого визволення (у січні 1945 р.), коли гітлерівці спробували контратакувати, створивши критичне становище. У тому бою йому пощастило залишитись живим і неушкодженим, а от багатьом "остарбайтерам", які щойно, як і він, взяли у руки зброю, пофортунило значно менше – деякі отримали поранення, в т. ч. важкі, четверо – полягли від ворожих куль та осколків.

Як відзначає російський дослідник П. Полян, "наявність у Німеччині чи Австрії великої кількості радянських громадян призовного віку виявилась особливо доречною. Адже бойові дії на заключному етапі війни (наприклад, на Берлінському напрямі) відзначались винятковою впертістю і великими втратами у живій силі з обох боків. Так що не дивно, що тільки в оперативній зоні 1-го Українського фронту ще до 20 березня 1945 року в бойові частини було направлено понад 40 тис. чол. з числа репатріантів".²⁹

Цікаве у цьому плані також донесення від 7 квітня 1945 року начальника політичного управління 1-го Українського фронту гвардії генерал-майора Ящечкіна начальнику Головного політичного управління Червоної армії:

"Політико-моральний стан абсолютної більшості бійців, призваних з числа радянських громадян, які перебували в німецькій неволі, здоровий. Випробувавши на собі всі страхи німецької неволі, фашистського полону, бійці поповнення сильно ненавидять німецьких окупантів і висловлюють нетерпіння зі зброєю в руках відомстити на полі бою. Більшість бійців нового поповнення у боях б'ється стійко, при цьому багато виявляють мужність і відвагу".³⁰

Не поскупився на похвалу навіть маршал Радянського Союзу І. С. Конєв:

"...Поповнення із репатріантів зарекомендувало себе стійким, хоробрим і гідним звання воїнів Червоної Армії..."³¹

Як бачимо, визволення "остарбайтерів" з нацистської не-

волі Червоною армією мало певні особливості. Найсуттєвішим було те, що:

- на радянсько-німецькому фронті концентрувались основні сили німецьких військ, що об'єктивно утруднювало наступ Червоної армії;

- визволення майже завжди супроводжувалось бойовими діями і досягалось у результаті застосування сили (німці повсюдно чинили впертий опір);

- звільнені "остарбайтери", особливо юнаки, не набирались сил у пересильних таборах, а практично негайно призовались у ряди діючої армії і відправлялись на фронт; не маючи бойового досвіду, вони часто гинули у перших же поєдинках із ворогом;

- в армію залучались і дівчата – вчорашні каторжанки – як медсестри, техпрацівниці при кухнях, їдальнях, пральнях, господарських службах тощо;

- мали місце непоодинокі випадки недружелюбного, підозрілого ставлення визволителів до "остарбайтерів", багато хто не довіряв їм, вважав їх зрадниками.

Отже, переважна більшість каторжан зі Сходу визволена військами союзників, котрі, не зустрічаючи серйозного опору з боку гітлерівців, взяли під свій контроль приблизно 3/4 території Німеччини.

У кращих умовах опинилися "остарбайтери", визволені союзниками. "Остарбайтери", що опинилися під радянським контролем, часто брали участь у бойових діях, в яких через недостатню військову підготовку зазнавали невиправданих втрат.

Досить часто примусові "східні робітники" ставали жертвами під час проходження фронтів, як Східного, так і Західного.

---

¹ Великая Отечественная война 1941 - 1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. - М.: Сов. Энциклопедия, 1985. - С. 495 - 496.

² Там само; - С. 20.

³ Там само; - С. 193.

⁴ Геббельс И. Дневники 1945 года... – С. 170.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 50.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 15, арк. 51. ⁷

- ⁷ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 9, арк. 24.
- ⁸ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 21.
- ⁹ *Гebbельс И.* Дневники 1945 года... – С. 101.
- ¹⁰ Там само; - С. 160.
- ¹¹ Там само; - С. 276, 277.
- ¹² Там само; - С. 298.
- ¹³ Мається на увазі Женевська конвенція (1929 р.) “Про режим військовополонених”, яка містила 97 статей, в котрих детально розглядалось правове становище військовослужбовців у випадку їх перебування в полоні противника. У статтях 2-й та 3-й, зокрема, підкреслювалось: “З військовополоненими слід завжди поводитись гуманно, особливо захищати їх від насилля, образ... Застосування до них репресій забороняється...”
- ¹⁴ *Heinz Guderian.* Erlinnerrugen eines Soldaten. - S. 388.
- ¹⁵ *Гebbельс И.* Дневники 1945 года... – С. 298.
- ¹⁶ Пам'ять заради майбутнього... – С. 249, 250.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Лушин И. А.* Полглотка свободы // Всерос. мемуарная библиотека. Сер.: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. - С. 238 – 247.
- ¹⁹ Великая Отечественная война 1941 - 1945: Энциклопедия... - С. 19.
- ²⁰ *Гebbельс И.* Дневники 1945 года... – С. 159.
- ²¹ Там само; - С. 243.
- ²² Там само; - С. 293.
- ²³ Повесть об оstarбайтере... - С. 57.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 10, арк. 34.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 12.
- ²⁶ Цитується за книгою П. Поляна “Жертвы двух диктатур...” – С. 204, 205.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 12.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 13, арк. 22.
- ²⁹ *Поляна П.* Жертвы двух диктатур... - С. 206.
- ³⁰ РДВА, ф. 32, оп. 11289, спр. 680, арк. 1.
- ³¹ Цитується за книгою П. Поляна “Жертвы двух диктатур...” – С. 206.

6.3. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації

Успішно долаючи опір ворога на території Польщі, Чехословаччини, Румунії, інших країн Центральної Європи, самої нацистської Німеччини, наступаюча Червона армія, як і збройні сили союзників СРСР по антигітлерівській коаліції на Західному фронті, зіткнулися з проблемою вибухоподібного зростання кількості визволених ними насильно депортованих гітлерівцями громадян, особливо з Радянського Союзу, а також військовополонених. Поряд з остаточним розгромом ворога питанням номер один постала їх **репатріація**.¹

Для Радянського Союзу необхідність здійснення цього крупномасштабного заходу диктувалась як економічними, так і політичними інтересами. СРСР був зацікавлений у тому, щоб:

по-перше, за рахунок співвітчизників, котрі примусово опинилися по той бік фронту, дещо нівелювати спричинені війною відчутні людські втрати;

по-друге, використати незадіяні раніше людські ресурси для відбудови зруйнованого гітлерівцями господарства країни, а також для поповнення рядів армії, що переможно завершувала розгром нацистської Німеччини і готувалася до сутички з японськими мілітаристами на Далекому Сході;

по-третє, не допустити у післявоєнний час нової еміграції, котра неодмінно стала б інструментом антирадянської політики ворожих СРСР сил.

Існувала і четверта причина – наполегливими, послідовними діями по поверненню на батьківщину своїх громадян, які в результаті Другої світової війни опинилися в різних країнах Європи та світу, СРСР мав намір здобути собі міжнародний імідж держави, котрій не байдужа доля своїх підданих, котра готова проявити турботу, поборотися за своїх громадян, де б ті не перебували і скільки б це не коштувало.

Серйозною перепоною для здійснення даних намірів була хвороблива недовіра Сталіна та його оточення до всіх, хто побував за кордоном (навіть не з власної волі). На них гласно і негласно поширювалось звинувачення ледь не у ворожому ставленні до радянського народу та своєї Батьківщини. Тому правомірно вести мову і про п'яту причину репатріації – повернути в СРСР і належним чином покарати усіх ворогів народу.

Особливо в драматичному становищі опинилися полонені військовослужбовці Червоної армії. Оскільки червоноармійцям було заборонено здаватись у полон, кожен такий випадок вважався зрадою, а самі військовослужбовці, котрі потрапляли у руки ворога, неодмінно називалися колишніми.

Правове поле стосовно них (особливо в першій половині війни, коли Червона армія зазнавала катастрофічних поразок) було досить жорстким.

"Згідно сталінської юриспруденції, військовополонені та "оточенці" (тобто військовослужбовці, які потрапили в оточення, але уникли полону, – "розчинилися" серед місцевого населення чи приєдналися до партизанів) підпадали під дію статті 193-ї тодішнього Кримінального Кодексу: "самовільне залишення час-

тини чи місця служби" (193-7), "втеча з частини" (193-8), "самовільне залишення частини в бойовій обстановці" (193-9). Офіцерів, які вийшли з оточення, судили по статті 193-21: "самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень, з метою сприяння ворогові"...²

28 червня 1941 року спільним наказом НКВС, НКДБ і Прокуратури СРСР була запроваджена відповідальність членів сімей заочно засуджених "зрадників Батьківщини". Постанова ДКО [Державного Комітету Оборони] від 16 липня [1941 р.] узаконила позасудову розправу над самими "зрадниками".

16 серпня [1941 р.] Верховне головнокомандування Червоної Армії видало – за сімома підписами – Голови ДКО Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка і Шапошникова, а також генерала Жукова – сумно відомий наказ № 270. Згідно цього наказу, всі командири і політпрацівники, що здалися в полон, розглядались як дезертири, яких, спіймавши, належало розстрілювати на місці перед строем, їхні сім'ї підлягали арешту, а сім'ї солдатів, які потрапляли в полон, позбавлялись державної підтримки".³

Але полонених виявилось стільки багато, що вважати всіх поголовно "зрадниками Батьківщини" було б відверто абсурдно. Тому 27.12.1941 р. Державний Комітет Оборони змушений видати постанову за номером 1069 ат, в якій йшлося про необхідність перевірки та фільтрації "колишніх військовослужбовців Червоної Армії", котрі вийшли з оточення чи визволились із полону, а також про порядок здійснення цієї процедури. На виконання постанови наступного дня (28.12.1941 р.) з'явився наказ № 001735 наркома НКВС Берії "Про створення спецтаборів для колишніх військовослужбовців Червоної Армії, котрі перебували в полоні та оточенні противника". Такі табори були створені в 10-денний строк. Організовані тут особливі відділи здійснювали ретельну перевірку кожного військовослужбовця, що відбився від своїх чи зазнав нацистської неволі. Виявлених зрадників, шпигунів і дезертирів відправляли у табірну тюрму; тих же, на кого компрометуючих даних не знаходилось, передавали відповідним військкоматам – за територіальним принципом.

"28 липня 1942 року Сталін видав наказ № 227, відомий як наказ "Ні кроку назад!". Він передбачав розстріл панікерів і боягузів, створення штрафних батальйонів (офіцерських) та рот (солдатських), загороджувальних загонів, а також інші заходи по недопущенню відступу Червоної Армії."⁴

Цей нестерпно важкий морально-психологічний прес у певній мірі було знято лише 7 липня 1945 року після прийняття Президією Верховної Ради СРСР Указу "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною". Проте фактично амністія поширювалася тільки на військовополонених рядового та сержантського складу, не торкаючись практично офіцерів.

Подібних суворих розпоряджень стосовно "остарбайтерів" не приймалось. Але на них теж падала чорна тінь підозри у зраді. Вони теж могли бути покараними, наприклад, на основі Указу № 43 Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року "Про заходи покарання для німецько-фашистських розбійників, винних у вбивствах та катуваннях радянського мирного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх пособників". Наказ був досить суворим і передбачав для всіх перерахованих публічну страту через повішання: "...тіла повішаних залишати на шибениці протягом кількох днів, щоб всі знали, як караються і яка розплата чекає на кожного, хто здійснить насильство та розправу над цивільним населенням і хто зрадить свою Батьківщину".⁵ Тому всім "остарбайтерам" належало довести відсутність особистої провини перед Вітчизною.

Про їх *якнайретельнішу перевірку*, як, зрозуміло, і військовополонених та тих співвітчизників, котрі безпосередньо співробітничали з гітлерівцями чи втекли з ними, радянська сторона потурбувалася сповна, *розглядаючи дане питання чи не найголовнішим в майбутній репатріаційній кампанії*.

Виходячи з цього, а також з метою організованого повернення їх на Батьківщину, ще 24 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 6457 ат "Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР та Польщею".

У числі найважливіших організаційних заходів постанова передбачала створення мережі перевірко-фільтраційних таборів (пунктів) поблизу Західного кордону СРСР. На її виконання Раднарком та ЦК КП(б) України 31 серпня того ж року прийняли власну постанову, якою зобов'язали республіканський НКВС організувати у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях перші шість таких таборів. Аналогічні постанови були прийняті й в ряді інших союзних республік.

Зважаючи на більш, ніж вражаючу кількість репатріантів,

вирішити проблему фільтрації ці табори, зрозуміло, не могли. Тому, щоб жодна особа, котра мала знову перетнути кордон СРСР (тепер уже у східному напрямку) не уникла ретельної перевірки на предмет політичної благонадійності, щоб повернення на батьківщину було не хаотичним, а суворо контрольованим і організованим процесом, передбачались інші заходи.

Так, з метою концентрації репатріантів крім існуючих армійських збірно-пересильних пунктів, у функції яких входив збір (концентрація) "колишніх" військовослужбовців, що втекли з полону чи вийшли з оточення, відправка таких осіб у спецтабори НКВС, при кожній армії відтепер також створювались перевірко-фільтраційні табори. Якщо існуючі ще з кінця грудня 1941 року армійські збірно-пересильні пункти "обслуговували" військовий контингент, то перевірко-фільтраційні табори розраховувались на цивільних репатріантів.

Восени 1944 року збірно-пересильні пункти були створені при діючих фронтах. Зокрема, 23 жовтня у 1-й Прибалтійській, 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські fronti надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-пересильному пункту (табору). Пізніше, в лютому – березні 1945 р., кількість таких фронтових пунктів зросла до 57-и. Особливо багато їх, відповідно 18 та 11, було організовано при 1-у Українському та 1-у Білоруському фронтах. Усі вони теж передбачалися "для збору, прийому та організованого відправлення на Батьківщину звільнених громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн".⁶

11 травня 1945 року Ставка радянського головнокомандування видала директиву за номером 11086 про створення при фронтах ще ста таборів ємкістю по 10 тис. чол. кожен. При 1-у Білоруському фронті їх необхідно було організувати 30. Така ж кількість таборів додатково мала функціонувати при 1-у Українському фронті; при 2-у Білоруському – 15, при 2-у та 3-у Українських – по 10, при 4-у Українському фронті – 5.

Але і цього виявилось замало. А тому в липні 1945 р., коли уже повним ходом йшла репатріація, на території Німеччини згідно директиви № 9276 від 08.07.1945 р. начальника Генштабу Червоної армії з'явилось ще 27 таборів.⁷ Вони були місцем концентрації репатріантів та їх перевірки. В армійських та фронтових збірно-пересильних пунктах (таборах) репатріантам надавалась медична та матеріальна допомога, тут із ними проводилася політична робота.

Для підвищення її ефектиності безпосередньо за рубежем було організовано видання двох спеціальних газет: “Родина зовет” і “Вести с Родины”. Перший часопис видавався в м. Білефельді в період з 22 червня по 17 жовтня 1945 року (його редактором був начальник збірного пункту В. Родніков), другий – в Парижі, який, починаючи з лютого 1945 року, готувався до друку посольством СРСР у Франції. Репатріантам адресувався й тижневик “Счастливый путь”, що друкувався в німецькому місті Гемер.⁸

Крім зовнішньої табірно-фільтраційної структури, дислокованої за межами СРСР, існувала й внутрішня. Зокрема, у червні 1945 року нараховувалось 35 прикордонних збірно-пересильних пунктів (таборів). Чотирнадцять із них “розміщувались у Львівському військовому окрузі, 11 – в Барановичівському, 3 – в Центральній групі військ, по 2 – у Прибалтійському та Особливому округах і по 1-у – в Одеському та Прикарпатському округах, а також у Південній групі військ”.⁹ Аналогічні збірно-пересильні пункти створювались також на морських рубежах СРСР – у Виборзі, Мурманську, Одесі, Баку, Владивостоці.

Враховуючи обсяг роботи, яку належало виконати, значна увага надавалась зростанню кількості перевірко-фільтраційних пунктів НКВС, розташованих вздовж державного кордону СРСР. Станом на 23 грудня 1944 р. їх уже було п’ятнадцять: “...в Молдавії – Болград і Кишинів, у Чернівецькій області – Чернівці, у Дрогобицькій – Мостиська і Хирів, у Львівській – Рава-Руська і Яворів, у Волинській – Володимир-Волинський, у Білорусії – Брест, Вовковинськ і Гродно, в Литві – Високо-Литовськ і Пружани, в Ленінградській області – Виборг і в Карелії – Сортовала”.¹⁰ (Пізніше, у січні 1946 р., перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР були передані відповідним НКВС за територіальністю, а існуючі на той час табори НКВС – до складу таборів ГУТАБу НКВС СРСР).

За перевірку репатріантів безпосередньо відповідали органи НКВС, НКДБ і “Смершу”. В усіх перевірко-фільтраційних пунктах працювали спеціальні комісії, що склалися із працівників цих відомств. Згідно розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії від 14 травня 1945 р. такі перевірко-фільтраційні комісії були створені також при кожному збірно-пересильному пункті та таборі для репатріантів. Комісії органів “Смершу” перевіряли колишніх військовослужбовців Червоної армії. Рівень політичної благонадійності цивільних осіб визна-

чали комісії із представників НКВС, НКДБ, “Смершу” під головуванням представника НКВС. Архівні документи свідчать, що пізніше до цієї роботи активно залучались і місцеві органи НКВС, радянські працівники.

Для більш чіткої організації та координації справи навесні 1945 року в системі НКВС був створений спеціальний відділ “Ф”, на який покладалась відповідальність за хід перевірки та фільтрації радянських і зарубіжних репатріантів.

Досить потужною була ще одна внутрішня структура, покликана практично виконати поставлене завдання по поверненню співгромадян на Батьківщину. “У лютому – березні 1945 року органи репатріації... створено в усіх союзних республіках, що зазнали окупації, зокрема, відділи по репатріації – при 7 республіканських РНК [*Радах Народних Комісарів*], 56 облвиконкомах (24 області – в УРСР) і при 55 повітових виконкомах. Крім того діяла мережа із 249 приймально-розподільчих пунктів, у тому числі 14 республіканських, 83 обласних і 152 повітових”.¹¹

Відділи з питань репатріації ще з початку 1945 р. функціонували при Вінницькому та Кам’янець-Подільському облвиконкомах. У тому ж році були створені обласні приймально-розподільчі пункти. На Вінниччині – у Жмеринці та Козятині, на Кам’янець-Подільщині – в Проскуріві, Шепетівці, Ярмолинцях.¹² Приймально-розподільчий пункт з 21 червня 1945 року існував також у Вінниці.¹³

Відповідальність за хід репатріації на республіканському рівні покладалась на спеціальних уповноважених та на заступників голів республіканських Рад Народних Комісарів, на обласному – заступників голів облвиконкомів і керівників відділів з питань репатріації, на місцях – голів міських, районних, селищних та сільських Рад депутатів трудящих.

Важливим організаційним заходом по здійсненню широко-масштабної репатріації було утворення Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн. Цей орган конститутовано 23 жовтня 1944 р. – постановою № 1482-456 т Ради Народних Комісарів СРСР. Тоді ж затверджено Положення про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, а також штати Управління, включаючи представників Уповноваженого за кордоном.

Сам же Уповноважений, його заступники та помічники були

призначені дещо раніше – 10 жовтня 1944 р. – на основі постанови РНК СРСР № 1315-392. Ним став генерал-полковник П. І. Голиков (колишній начальник головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії), його заступниками – генерал-полковник І. В. Смородінов і генерал-лейтенант К. Д. Голуб'єв, помічниками – генерал-майор В. М. Драгун та А. А. Смірнов.

На Управління покладались великі завдання – налагодити всю табірну, транспортну, організаційну інфраструктуру, сформувати мережу органів репатріації в діючих військах, тилових округах, у республіках та областях, і ледь не по всьому світу за рубежем.

Виходячи із масштабності завдань, котрі належало вирішити, воно створювалось як досить складна структура. Так, на проміжкову дату – 1 березня 1946 року – складалося із:

- секретаріату, що видав таємною і нетаємною документацією, листуванням;

- офіцера для доручень;

11 відділів:

- політичного, що здійснював політмасову роботу серед репатріантів;

- кадрів;

- зв'язку;

- інспекції (з 1946 року – відділ влаштування, котрий видав трудовлаштуванням репатріантів, розшуком їхніх рідних і близьких);

- реєстрації та обліку (складання персональних облікових карток, списків і карток репатріантів, листування з питань розшуку їхніх рідних та близьких);

- по роботі за кордоном (розшук радянських громадян за рубежом);

- матеріального постачання та фінансів (до березня 1946 року розділений на 2 самостійних відділи. Перший займався фінансовими питаннями, матеріальним забезпеченням репатріантів та організацією їх харчування через служби тилу Червоної армії, другий – постачанням, екіпіровкою офіцерів груп по репатріації);

- санітарного (контроль за медико-санітарним обслуговуванням репатріантів, складання списків дитячих будинків, розміщення дітей-сиріт);

- транспортного (перевезення радянських громадян в СРСР);

по репатріації іноземних громадян;
адміністративно-господарського.¹⁴

Управлінню були підзвітні усі низові органи. Саме ж Управління – ЦК ВКП(б), уряду та його органам. Зокрема, згідно розпорядження РНК СРСР № 21407 т від 15.11.1944 р. П. І. Голиков першого та п'ятнадцятого числа кожного місяця мав подавати відомості про хід репатріації в цілому та в розрізі по областях у Держплан СРСР.

Точно такі ж дані Управління направляло в НКВС. Крім того – і не двічі, а тричі на місяць – зведення про результати репатріації радянських та іноземних громадян надсилались у ЦК ВКП(б) та уряд СРСР – за таким списком: Сталін, Молотов, Маленков, Булганін, Берія, Меркулов, Вознесенський, Вишинський, Антонов, Чернишев, Лозовський, Абакумов, Чадаєв.¹⁵

Як координуючий і організуючий центр, Управління надіялось правом приймати важливі інструктивні директиви, що поряд із урядовими розпорядженнями сприяли б організованому, контрольованому переміщенню на батьківщину репатріантів.

За період роботи таких документів відомством прийнято чимало. Наприклад, 23 жовтня 1944 р. Управлінням затверджено "Положення про фронтовий збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, що знаходяться на території Німеччини та окупованих нею країн",¹⁶ 6 листопада того ж року – "Інструкцію Представника Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при Військовій Раді фронту".¹⁷ Пізніше до цих документів додалися багато інших: інструкція представникам Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при РНК союзних республік (23.12.1944 р.); інструкція начальникам відділів з репатріації при Військових Радах фронтів по прийому, утриманню, обліку та направленню радянських громадян, військовополонених і інтернованих громадян союзних держав (31.05.1945 р.); інструкція комендантам збірних пунктів (комендатур) по репатріації звільнених Червоною армією військовополонених та громадян союзних держав (27.03.1945 р.); інструкції начальникам відділів з репатріації при Військових радах військових округів і комендантам прикордонних таборів про порядок прийому, утримання і подальше направлення репатріантів за призначенням (26.07.1945 р., 29.09.1945 р.); тимчасові правила про порядок оформлення перевезень військовополонених та інтернованих громадян союзних держав і розрахунки за ці перевезення (розроблені спільно з Наркомом шляхів сполучення

СРСР); інструкція про порядок медично-санітарного обслуговування репатріантів під час перебування їх у таборах (збірно-пересильних пунктах), групах військ, військових округах, у дорозі до пунктів призначення (розроблена спільно з Головним Військово-Санітарним управлінням Червоної армії та Народним Комісаріатом охорони здоров'я) тощо.

Серед інших важливих організаційних заходів радянської сторони:

- створення у жовтні – грудні 1944 р. *при Військових Радах* двох Прибалтійських, трьох Білоруських та чотирьох Українських фронтів оперативних груп з питань репатріації. Спершу вони склалися з чотирьох офіцерів та представника Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Пізніше, 6 січня 1945 р., групи були реорганізовані у відділи зі штатною чисельністю по 10 чол., а з 13 травня того ж року – до 17 чол. 7 червня 1945 р., коли уже відпала потреба в існуванні фронтів, при Військових Радах Центральної, Північної та Південної груп військ, а також Групи радянських окупаційних військ у Німеччині, були створені Управління з репатріації. Якщо штатна чисельність Управлінь Північної та Південної груп залишилася на рівні 17-и чоловік, то решти – доведена до 79 чол.;

- *організація* безпосередньо на демаркаційній лінії з союзними військами в Німеччині та Австрії для обміну репатріантів із союзниками семи *приймально-передавальних пунктів*: "1) Вісмар (східна частина) / Вісмар (західна частина); Кривітц / Вюстмарк; 3) Пархім / Людвигслуст; 4) Магдебург (східна частина) / Магдебург (західна частина); 5) Десау / Лейпціг; 6) Торгау / Стендаль; 7) Різа / Плауен...";¹⁸

- *створення радянських закордонних представництв* (або як їх ще називали – місій) з питань репатріації. За декілька останніх місяців війни вони закріпились у десятках країн і з часом охопили собою практично всі місця фактичного чи можливого зосередження радянських громадян.

"Детальний процес формування відповідної мережі виглядав таким чином (у дужках – дати її створення): Фінляндія (03.11.1944); Франція (10.11.1944); Румунія (11.11.1944); Іран (16.11.1944); Італія (13.12.1944); Польща (30.12.1944); Бельгія (01.11.1944); Єгипет (04.01.1945), група "Балкани" (Греція, Югославія, Албанія: 18.01.1945); Англія (27.01.1945); Німеччина – в тому числі 5 із 6 регіональних груп для роботи на територіях, звільнених Червоною Армією, – Померанська, Брандербурзька,

Сілезька, Східно-Прусська і Австрійська (всі – 19.02.1945); Швеція (21.03.1945), Угорщина (23.04.1945), США (02.05.1945).

Вже після капітуляції Німеччини відкрилась так звана Нюрнберзька група (15.05.1945) – ...щось подібне до першого десанту радянської репатріаційної служби на територію союзників, прообраз майбутніх репатріаційних місій в їхніх окупаційних зонах. У травні-червні приступили до роботи представництва в Норвегії (16.05.1945), Чехословаччині (09.06.1945), Данії (20.07.1945) і Швейцарії (26.07.1945), а в серпні – комісії з репатріації в зонах окупації союзників у Західній Німеччині – американській (13.08.1945) і англійській (17.08.1945)...";¹⁹

- *організація мережі медико-санітарного обслуговування майбутніх репатріантів.* "За офіційними даними, для [їх] обслуговування було розгорнуто 142 госпіталі, 418 [стаціонарних лікарняних пунктів], 514 лазень і 690 дизкамер... Крім того, на території західних зон Німеччини було розгорнуто ще 60 радянських госпіталів, на території Франції – 11, Норвегії – 7 і Італії – 1".²⁰

Для здійснення перевезень передбачалось *широке залучення транспортних засобів*, зокрема залізничного транспорту. Репатріантів планувалось доставляти до місць призначення у великих ешелонах (по 30 – 35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей), а також автотранспортом і морським шляхом.

Ще одна важлива ланка в системі організаційних заходів – *кадрове забезпечення репатріаційної кампанії.* "В період з липня по жовтень 1945 року, коли органи репатріації були повністю укомплектовані і працювали з максимальним навантаженням, у них нараховувалось 50755 чол., у тому числі 44827 військово-службовців та 5928 вільнонайманих... Сюди відносяться кадри центрального Управління Уповноваженого в Москві (551 чол.), кадри групи за кордоном (523 чол.), кадри груп військ (36872 чол.), кадри військових округів (7451 чол.), співробітники органів з репатріації в регіонах (14200 чол.). У період масового прибуття в обласні і районні приймально-розподільчі пункти додатково залучалось ще приблизно 30 – 40 тисяч чоловік із радянського, партійного, комсомольського і профспілкового активу..."²¹

Отже:

- *репатріація на батьківщину мільйонів людей, як військовополонених, так і цивільних громадян, насильно вивезених*

гітлерівцями для використання у військовій промисловості та господарському комплексі рейху, була об'єктивним наслідком розгрому нацистської Німеччини, одним із найактуальніших питань у завершальний період війни та в післявоєнний час;

- необхідність її широкомасштабного проведення диктувалась економічними та політичними причинами;

- радянська сторона вбачала в мільйонах репатріантів важливий резерв робочої сили для відбудови зруйнованого господарства країни, а також для поповнення рядів власних Збройних Сил. Вона була глибоко зацікавленою в недопущенні нової хвилі еміграції з числа мільйонів співвітчизників, які в результаті насильства гітлерівських окупантів та волею обставин опинилися за межами СРСР і котрі потенційно могли бути використаними на Заході як інструмент для здійснення антирадянської політики;

- в умовах тоталітарного сталінського режиму до кожного співвітчизника, котрий опинився за кордоном, в СРСР ставилися з підозрою та недовірою. Тому найсуттєвішим при проведенні репатріації радянська сторона вважала:

1) належну організацію переміщення людських мас, при якій під надійним контролем перебував би кожен репатріант зокрема,

2) їх ретельну фільтрацію та перевірку на предмет політичної благонадійності,

3) виявлення зрадників Батьківщини і посіпак, знешкодження ворожої агентури.

З цією метою у стислі строки здійснено крупномасштабні організаційні заходи по створенню відповідних органів проведення репатріації та розгалуженої багаточисленною та бірно-фільтраційної мережі, як на території СРСР, так і за його межами.

---

¹ Репатріація (від лат. Repatriatio – повернення на батьківщину), повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження особи, котра опинилась у результаті війни на території іншої держави.

² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 46.

³ Там само.

⁴ Там само; - С. 48.

⁵ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." - С. 48.

⁶ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 23, арк. 7.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 207.

⁸ Там само; - С. 195.

⁹ Там само; - С. 208.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 469.

¹³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 384, арк. 13.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 191, 192.

¹⁵ Там само; - С. 191.

¹⁶ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 23, арк. 7.

¹⁷ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 50 – 53.

¹⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 207, 208.

¹⁹ Там само; - С. 216.

²⁰ Там само; - С. 206.

²¹ Там само; - С. 208, 209.

6.4. Ставлення до “переміщених осіб” партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції

У репатріації були зацікавлені і партнери СРСР по антигітлерівській коаліції. Вирішальним фактором, що визначав актуальність і необхідність її проведення, був *економічний*. Звільнивши з нацистського рабства мільйони громадян різних країн, союзникам доводилося брати їх на своє утримання. За рахунок власних платників податків цю вражаючо велику масу голодних, обірваних та знесилених людей потрібно було і годувати, і одягати, і взувати, і лікувати, і охороняти. Витрачалися значні кошти, що виявилось накладно навіть для багатих Англії та Сполучених Штатів Америки.

Ось чому спершу ні англійці, ні американці не заперечували проти вільного переміщення західних робітників, котрі вирішили самостійно добиратись до рідних домівок. Проте потік людей настільки запрудив дороги, що серйозно утруднив транспортне сполучення, доставку військової техніки, боєприпасів та спорядження для наступаючих армій, саме їх пересування. Щоб вплинути на ситуацію, з літаків скидалися тиражі щоденної газети "S.N.A.E.F." Поряд із вміщеними "Десятьма заповідями для іноземного робітника" в ній друкувалась й пряма вимога не заздрювати доріг, не гальмувати пересування військ.¹ Але це не допомагало. Із усією гостротою постало питання: терміново взяти стихійний процес під контроль і повернути справу в організоване русло. А для цього довелося подбати про місця кон-

центрації людей, тобто про створення *збірних центрів* ("Assembly Centers"), простіше, таборів.

До початку березня 1945 року, коли війська союзників підійшли до Рейну, в країнах Західної Європи – на території визволених Голландії, Бельгії та Франції – уже існувало 162 таких центри. В них було зосереджено на той час 245730 чол., у тому числі 45587 радянських громадян.² Надалі кількість таборів, як і число їхніх мешканців, стрімко зростали. Причому окремі табори були досить великими і могли вмістити понад 10 тисяч осіб.

"Всього союзниками було заплановано 1500... таборів, їхня розрахункова пропускна спроможність... складала 4,5 млн. чол."³ Так що по кількості таборів союзники навіть помітно перевершили радянську сторону.

Не обійшлися партнери СРСР по антигітлерівській коаліції й без ряду інших організаційних заходів.

Щоб контролювати складний процес репатріації та впливати на нього, при штабі Верховного командування Союзних експедиційних сил було утворено спеціальний відділ, який безпосередньо займався цим питанням. Очолював відділ генерал Стенлі Р. Міккельсон.

Невдовзі структура репатріації зазнала певної диференціації. Оскільки кожен із союзників мав власну зону дії, а згодом – окупації Німеччини, то і проблеми повернення на батьківщину репатріантів знайшли свою прив'язку конкретно до кожної із зон. Для їх вирішення англійці, наприклад, утворили Управління у справах військовополонених та переміщених осіб на чолі з бригадним генералом Кінчінгтоном, відповідні відділи в землях та провінціях, що безпосередньо підпорядковувалися Управлінню. Крім того, був виділений від уряду його повноважний представник, котрий займався даним колом питань, – командуєчий англійськими окупаційними військами маршал Шолто Дуглас.

Практично аналогічні структурні нововведення здійснили американці та французи.

Якщо спершу після успішного просування Західного фронту організація та проведення репатріації повністю лежали на плечах армії, то пізніше союзники все охочіше передавали вирішення проблеми цивільним органам, спеціально створеним міжнародним організаціям, зокрема UNRRA (ЮНРРА) – United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрації ООН по наданню допомоги і відбудові.

Послугами ЮНПРА у певній мірі користувалась і радянська сторона. Зокрема, існувало співробітництво між цією організацією і урядом Білорусії. Так, 8 січня 1946 року Раднарком БРСР та ЦК КП(б)Б прийняли спільну постанову про створення при РНК БРСР Управління з питань поставок ЮНПРА, ⁴ яке покликане було займатись розподілом матеріальної допомоги, що адресувалася репатрійованим особам.

Як повідомляють окремі архівні документи, частково доходила вона й до Поділля. ⁵

Дана організація була створена у Вашингтоні 9 листопада 1943 року 44-а країнами світу, в тому числі і Радянським Союзом, її керівні органи (штаб-квартира генерального директора ЮНПРА) розміщувались за океаном в американській столиці. У Лондоні функціонувала штаб-квартира представника генерального директора ЮНПРА в Європі.

"Всього в Європі було розгорнуто 32 регіональних і 40 спеціальних управлінь ЮНПРА, 99 збірних центрів і 10 добровільних агентств.

Першочерговими завданнями ЮНПРА, згідно резолюції ООН від 26 вересня 1944 року, було опікування над біженцями та іншими переміщеними особами з країн – членів ООН, котрі перебували на ворожій території, і допомога в їх поверненні на батьківщину чи в іншому доленосному для подальшого життя рішенні. Її діяльність була розподілена між чотирма "театрами": західні зони Німеччини, західні зони Австрії, Італії і Близький Схід...

Більше 4/5... 8-тисячного персоналу ЮНПРА перебувало в окупаційних зонах західних союзників. 25 листопада 1944 року генеральний директор ЮНПРА Херберт Х. Леман і головнокомандуючий англо-американськими військами генерал Дуайт Д. Ейзенхауер підписали угоду, згідно якої органи ЮНПРА приписувались до тих чи інших структур SHAEF [*Верховного командування Союзних експедиційних сил*] і, відповідно, підкорялись наказам Головнокомандуючого та діяли по військових каналах. Разом з тим військовий персонал таборів [для репатріантів] належало з усією можливою повнотою та оперативністю замінити службовцями ЮНПРА, котрі мали, до речі, власну уніформу та відзнаки.

Все це мало забезпечити необхідну наступність при переході від військового адміністрування до цивільного. Під опікою ЮНПРА перебували, однак, не всі табори..., частина їх залиша-

лась під контролем військових [Сюзних експедиційних військ]." ⁶

Союзники охоче передавали частину функцій і органам місцевого німецького самоврядування, котрі, зокрема, відповідали за забезпечення таборів меблями та постільною білизною, за деякі інші питання підтримання їх життєдіяльності.

Пізніше, з 1 липня 1947 р., питання репатріації покладались на інше відомство, що прийшло на зміну ЮНРРА, – Міжнародну організацію у справах біженців та переміщених осіб – International Refugee Organisation (IRO, або IPO).

Помітно різнився від радянського *політичний підхід* до об'єкту репатріації – самих *репатріантів*. Усі вони вважалися "Переміщеними особами Об'єднаних Націй" ("Displaced Persons of United Nations"), або ж скорочено DP, чи Ді Пі. Таким, до речі, було і офіційне визначення репатріантів самою ООН.

Згідно офіційного трактування *Ді Пі* – *це громадяни, які через обставини військового часу опинилися поза батьківщиною, котрі бажають або повернутися в її межі, або знайти собі нову Вітчизну, але у будь-якому випадку не можуть зробити ні того, ні іншого самостійно, без сторонньої допомоги.*

Партнери СРСР по антигітлерівській коаліції визначали такі категорії Ді Пі:

- громадяни колишніх країн суперників;
- громадяни країн суперників;
- громадяни СРСР;
- колишні цивільні полонені;
- громадяни Англії і США;
- особи з невстановленим громадянством;
- особи, чия державна приналежність не встановлена у зв'язку із територіальними змінами;
- особи, що політично чи релігійно переслідуються;
- громадяни нейтральних держав;
- не німецькі колабораціоністи.

Виходячи з цього, сортування, групування переміщених осіб у збірних центрах (таборах) здійснювалось не за національним принципом, а за державною приналежністю.

Не було з боку союзників приготувань для проведення фільтрації та перевірки репатріантів (на зразок заходів, здійснених радянською стороною), хоч і вони цікавились минулим іноземців, котрі тимчасово опинилися під їхнім контролем. Інтерес союзників заключався у виявленні архівних відомостей про переміщених осіб, а також різноманітних документів про їх пере-

бування в Німеччині. З цією метою проводились так звані акції "Ausländersuchaktion". В ході їх союзники особливо цікавились не німецькими колабораціоністами, вороже настроєними до СРСР елементами, котрих планували використати пізніше у під-ривних стосовно Радянського Союзу цілях.

Що ж стосується сотень і сотень тисяч недавніх "остарбай-терів", то вони перебували у збірних центрах (таборах), будучи фактично обійденими увагою спецслужб партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції, чекаючи свого часу повернення на Бать-ківщину.

Отже:

- найсуттєвішим фактором, що примушував союзників не зволікати з репатріацією, був економічний;

- як і радянська сторона, партнери СРСР по антигітле-рівській коаліції теж подбали про організований характер про-ведення майбутньої репатріації, акентувавши велику увагу на створенні розгалуженої табірної мережі для концентрації пе-реміщених осіб, а також структурних робочих органів репат-ріації;

- якщо спершу організація репатріації була виключно пре-рогативою армії, то уже під кінець війни до вирішення поста-лих проблем повернення на батьківщину мільйонів людей ак-тивно залучались спеціальні міжнародні організації та органи місцевого німецького самоуправління, що не характерно для практичних дій радянської сторони;

- відмінним від радянської сторони було політичне став-лення до репатріантів: союзники робили акцент на державну приналежність переміщених осіб, не примушували репатріан-тів поголовно проходити принизливу для людської гідності фільтрацію стосовно їхньої політичної благонадійності.

---

¹ Kircher K. Bayern und der Frieden. Kriegsflugblätter in Bayern. - Erlangen, 1983. – S. 101.

² Jacobmeyer W. Von Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 / Kritische Studien zur Geschitswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – S. 27.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 214.

⁴ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 – 1951). – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 17.

⁵ Державний архів Чернівецької області (далі: ДАЧО), ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 54.

6.5. Юридично-правова основа репатріації

Стрімке зростання кількості Ді Пі, як військовополонених, так і цивільних громадян, вимагало і від союзників, і від СРСР *оперативного врегулювання міжнародних юридично-правових засад репатріації*. Насамперед, потрібно було вирішити, хто і на яких умовах мав передаватися протилежній стороні, якими мали бути життя, побут, норми харчування переміщених осіб у збірних центрах та в аналогічних радянських таборах, якими, власне, правами та обов'язками наділялися вони. У дипломатичних стосунках про майбутнє репатріантів, включаючи переговори і, особливо, листування, активізація яких простежується з середини 1944 року, СРСР наполягав на поверненні на Батьківщину усіх без винятку радянських громадян, що з власної та чужої волі опинилися за рубежем і перебували під німецьким контролем чи під контролем союзників. Союзники ж не хотіли визнавати радянськими мешканців територій, котрі увійшли до складу СРСР у 1939 р., – Бессарабії, Буковини, Західної України та Західної Білорусії, Прибалтійських республік.

Головним чином по дипломатичних каналах з наростаючою активністю обговорювалася доля військовополонених. Враховуючи відоме ставлення до них радянської сторони, союзники побоювалися, що поголовна передача "колишніх військовослужбовців Червоної армії" і судова розправа над ними можуть викликати негативний резонанс, спровокувати посилення репресивних заходів до англійських та американських військовослужбовців, котрі перебували у німецькому полоні. Тому еволюція британської політики (за визначенням англійського дослідника Н. Толстого) була такою. Спершу – відмова передати тих полонених, які могли б бути покараними, до припинення військових дій, що призвело б до німецьких контрзаходів. Потім – згода з відправкою всіх полонених, але при умові, що радянські власті до них не застосують будь-яких репресій до капітуляції Німеччини. Накінець – згода на загальну і безумовну репатріацію, незалежно від індивідуального бажання полонених.¹

Остаточно доля військовополонених радянською та англійською сторонами була вирішена 11 жовтня 1944 року під час

переговорів у Москві прем'єр-міністра У. Черчілля і міністра закордонних справ Англії Е. Ідена.

Складнішими виявилися взаємостосунки між радянською та американською сторонами. Американці наполягали, щоб в підході до військовополонених керуватися виключно положеннями Женевської конвенції 1929 року. Тому пропонували усіх полонених, захоплених у німецькій військовій формі, котрі, до того ж, оголошували себе німецькими громадянами, такими й вважати. Однак, як відомо, Радянський Союз Женевської конвенції не підписав, а крім того, серед цієї категорії військовополонених була значною частка радянських колабораціоністів, які зі зброєю в руках воювали на боці гітлерівців. Були серед них й окремі подоляни, як, наприклад, Г. Найгебянс із Піщанського району, С. Ніколенко із Вінниці, які в силу обставин служили в німецькій армії, П. Москальчук (Ободівський район), який служив у так званій Російській Визвольній Армії, деякі інші. Дозволити їм уникнути покарання сталінське керівництво, зрозуміло, не могло і вимагало безумовної видачі їх.

Не погоджуючись вчинити саме так і, в той же час, намагаючись не псувати відносин з СРСР, авторитет якого після серії перемог над гітлерівцями явно зріс, американська сторона вдалася до тактики ухиляння від прийняття конкретних рішень, затягування діалогу, зриву переговорів. Так, в листопаді 1944 року намічалось розглянути питання про обмін звільненими військовополоненими в особливому підкомітеті Європейської Узгоджувальної Комісії, однак обговорення навіть не відбулося через відсутність в американській делегації необхідних повноважень для прийняття будь-яких рішень.

Вирішальною для зміни поглядів заокеанського союзника стала тверда позиція авторитетного у США політика генерала Д. Ейзенхауера, який, не бажаючи ставити "під удар" американських військовополонених, що визволялися радянськими військами, виявився прихильником *насильної репатріації*. Саме завдяки його тиску, виконуючий обов'язки держсекретаря Стеттініус вручив 8 листопада 1944 року радянському послу А. Громику листа, де йшлося:

"Уряд США вживе всіх необхідних заходів, щоб відокремити всіх полонених, котрі заявили про радянське громадянство, і збере їх у спеціально визначеному місці, де представники радянського посольства зможуть мати до них доступ для проведення допитів. Кожна особа, чій твердження про радянське

громадянство будуть перевірені американськими властями при співробітництві з вашим посольством і повернення якої під радянський контроль вимагатиметься вами, буде передана вашим властям".²

У відповідь керівництво Радянського Союзу обіцяло сприяння в якнайшвидшій репатріації американських військовополонених при умові безумовної репатріації колишніх радянських. Врешті, 10 грудня 1944 року американською стороною було заявлено:

"Уряд США вирішив дотримуватись такої політики: всі полонені, котрі заявили про своє радянське громадянство, будуть видані радянському уряду незалежно від їх бажання".³

Питання стосовно цивільних осіб немовби було другорядним. Оскільки ні з Англії, ні з США не здійснювалась насильницька депортація місцевого населення на каторжні роботи в Німеччину, то фізично не могло бути й взаємообміну між СРСР та союзниками даною категорією переміщених осіб, як й (з огляду на це) зацікавлених рівноцінних переговорів. Фактично мова про передачу союзниками Радянському Союзу недавніх "остарбайтерів" велась у контексті повернення на батьківщину військовополонених обох сторін.

Найважливіші документи на найвищому рівні, які стосувалися усіх категорій репатріантів, як військовополонених, так і цивільних осіб, були прийняті на Кримській конференції, що проходила 4 – 11 лютого 1945 року в Ялті за участю Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля. Тоді після предметних переговорів за уповноваженням своїх урядів В. Молотов та Е. Іден підписали двохсторонню англо-радянську "Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням", а генерал-лейтенант А. Гризлов та генерал-майор Д. Дін – американсько-радянську "Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки". Обидві угоди мали не лише ідентичні назви, але й зміст. Оскільки вони носили закритий характер, сутність домовленостей в загальних рисах було оприлюднено у спільній англо-американській заяві для преси, зробленій 10 лютого 1945 року. Заява містила розділ, присвячений звільненню військовополоненим та цивільним особам.

"Було досягнуто всебічної угоди, що передбачає детальні заходи по захисту, утриманню і репатріації військовополонених та цивільних осіб Британської Співдружності, Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки, звільнених союзними силами, що вступають зараз у Німеччину, – зокрема, проголошувалося у ньому. – У відповідності з цими заходами кожен союзник буде надавати харчування, одяг, медичне обслуговування та іншу необхідну допомогу громадянам країн-союзників до того часу, поки не буде подано транспорт для їх репатріації.

[...]

Ми зобов'язуємось надавати всебічну допомогу, сумісну з вимогами ведення військових операцій, з метою забезпечення швидкої репатріації всіх військовополонених і цивільних осіб".⁴

14 лютого 1945 року інформацію про угоди між союзними державами стосовно військовополонених та цивільних осіб було опубліковано в газеті "Известия".⁵ Її виклад фактично не відрізнявся від спільної англо-американської заяви для преси.

У самій же Угоді (для посилання візьмемо англо-радянський документ) проголошувалося, що:

"...Британські і радянські військові власті живуть необхідних заходів для захисту таборів та збірних пунктів від ворожих бомбардувань, артилерійських обстрілів і т. п." (Стаття 1);

"...Ворожа пропаганда, спрямована проти Сторін, що домовляються, чи проти будь-якої із Об'єднаних Націй, не буде дозволена" (Стаття 2);

"...Компетентні британські і радянські власті будуть постачати звільнених громадян чи підданих відповідним харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням як в таборах чи збірних пунктах, так і в дорозі, а також транспортом до моменту передачі їх відповідно радянським чи британським властям. Таке забезпечення харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням повинне бути... встановлене згідно норм для рядових, молодшого командного складу і офіцерів. Норми забезпечення цивільних осіб повинні бути, наскільки це можливо, такими ж, як і норми для солдатів.

Сторони, що домовляються, не будуть вимагати компенсації за ці та інші аналогічні послуги..." (Стаття 3);

"...Колишні військовополонені та цивільні особи кожної із Сторін, що домовляються, можуть до їх репатріації використовуватись для управління та підтримки порядку в таборах чи збірних пунктах, у яких вони перебувають. Вони також можуть

бути використані в добровільному порядку з метою сприяння об'єднаним військовим зусиллям на таких роботах поблизу їх таборів, про які домовляться між собою компетентні радянські та британські власті..." (Стаття 6);

"Сторони, що домовляються, кожного разу, коли для цього буде необхідність, використовують всі можливі засоби для того, щоб забезпечити евакуацію в тил... звільнених громадян і підданих. Вони також зобов'язуються використати всі доступні засоби для перевезення звільнених громадян і підданих у визначені за погодженням пункти, де вони можуть бути передані відповідно радянським чи британським властям. Передача цих звільнених громадян чи підданих ніяким чином не може бути затримана чи відмінена внаслідок вимог їх тимчасового використання" (Стаття 7);

"...Дана Угода набуває чинності негайно після підписання" (Стаття 9).⁶

Там же, в Ялті, В. Молотов та Е. Іден підписали ще один важливий документ, що стосувався долі репатріантів, – "Угоду між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Об'єданого Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єданому Королівстві", згідно з яким радянські громадяни, звільнені союзниками, мали негайно "відокремлюватися від німецьких військовополонених і утримуватися окремо від них", після чого передбачалось їх зосередження "в певних місцях і таборах, куди радянські представники з репатріації будуть негайно допускатись".⁷

Дещо пізніше (13 березня та 26 червня 1945 року) угоди, аналогічні ялтинським, були укладені між СРСР та Бельгією ("Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, "переміщених" внаслідок війни"), СРСР та Францією ("Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей").

Своєрідним "технічним протоколом" до ялтинських домовленостей став документ, прийнятий 22 травня 1945 року в Галле, – "План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників." Він був підписаний після переговорів між заступником Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації генерал-лейтенантом К. Голуб'євим, заступником начальника Штабу Верховного командування Союз-

них експедиційних сил американським генерал-майором Р. Баркером та начальником відділу у справах переміщених осіб Верховного командування Союзних експедиційних сил генерал-майором Міккельсоном.

"...Переговори розпочались 16 і завершилися 22 травня і були самі по собі нелегкими. Союзники спершу відмовлялись санкціонувати передачу всіх громадян СРСР, та ще за списками і актами, вимагаючи негайної передачі всіх полонених англійців та американців, звільнених Червоною Армією, і наполягаючи на доставці репатріантів із СРСР і в СРСР повітряним шляхом, силами їхньої авіації, але з рекогностуванням аеродромів СРСР. Баркер пропонував нічого не підписувати і обмежитись усною домовленістю "джентльменів". Серед питань, що дебатувалися, було і про особисте майно репатріантів: союзники пропонували обмежити його до 20 кг, а радянські представники, вбачаючи у цьому бажання партнерів залишити майно в себе, проти такої безсердечності найрішучіше протестували. Проте багато із радянських вимог союзники прийняли..."⁸

Прийнятий у Галле документ важливий тим, що ним було остаточно відрегульовано існуючі юридично-правові перешкоди на шляху повернення на батьківщину мільйонів переміщених осіб.

Як бачимо:

- масовій репатріації передували копітки міждержавні переговори, включаючи й переговори, домовленості, рішення на найвищому рівні;

- акцент на переговорах робився на поверненні на батьківщину військовополонених; окремо питання про повернення в СРСР "остарбайтерів" не розглядалось – репатріація в Радянський Союз цивільних осіб порушувалася в контексті вирішення проблеми репатріації військовополонених країн – партнерів по антигітлерівській коаліції;

- вирішальними для долі репатріантів стали домовленості та прийняті документи Кримської конференції (4 – 11 лютого 1945 року), а також аналогічні міждержавні угоди, підписані дещо пізніше;

- СРСР здобув дипломатичну перемогу над союзниками, оскільки їхня позиція стосовно предмету репатріації виявилась непослідовною і нетвердою. Фактично союзники дали згоду на виконання усіх основних вимог СРСР, який, добиваючись пого-

ловної видачі своїх громадян, часто не бажав рахуватися з існуючими міжнародними юридично-правовими нормами, на правах головного переможця у Другій світовій війні диктував власні умови та правила;

- в укладених між СРСР та союзниками домовленостях було закладено основи для здійснення насильної репатріації переміщених осіб, насамперед в Радянський Союз.

---

¹ Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. Гессен / Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – С. 41.

² Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." – С. 197.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 197.

⁴ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4 – 11 февраля 1945 г.: Сб. документов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. - (Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг.; - Т. IV. – С. 211).

⁵ Известия. – 1945. – 14 февраля.

⁶ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.) / Сборник документов. – М., 1979. – С. 283 – 287.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 198.

⁸ Там само; - С. 228.

6.6. Під пресом невизначеності

У той час, коли на міждержавному рівні вирішувалася подальша доля радянських громадян, які з різних причин опинилися за межами СРСР, основний контингент вчорашніх примусових робітників із Сходу зосереджувався у збірних центрах, облаштованих союзниками. Як уже відмічалось, умови утримання визволених з нацистського рабства невільників були ліберальними, харчування – достатнім. Людей не примушували займатися важкою фізичною працею, дозволявся короткочасний вихід за межі табору. Часом це навіть оберталось трагедіями. Так, колишній репатріант К. І. Мосьонз із с. Орлівки Теплицького району пригадує випадок, коли, скориставшись таким правом, група "остарбайтерів" випадково знайшла в Ерфурті, що перебував під американським контролем, ємкості з техніч-

ним спиртом і поділилася ним із співвітчизниками. Від спожитої отрути загинуло майже 500 чоловік.

Проте не питання хліба насущного чи те, як "випити за перемогу" (як у згадуваному вище випадку. С. Г.), були головними для багатьох вчорашніх "остарбайтерів" – їх турбувало майбутнє. Кожного цікавило: чи буде вдома надана робота до душі? Чи повернуть їм власні домівки? Чи збережуться за ними колишні квартири? Що буде з дітьми, народженими в Німеччині? Які права гарантуються інвалідам, котрі зазнали каліцтва на нацистській каторзі? Що буде з молоддю, насильно вивезеною у Німеччину?

Чи не всі задумувалися над тим, як їх зустрінуть на батьківщині? Багато хто не тішив себе особливими ілюзіями, налаштовувався на думку, що, найвірогідніше, ставлення буде, як до злочинців, хоч сподівався, що за ніщо в СРСР за грати не саджають.

За словами Любові Олійник із с. Горбівців Літинського району, слухи про те, що усіх спершу відправлять у Сибір за те, що працювали на німців, а вже звідти, після відбуття покарання, – додому, почали поширюватись по табору ще в перший тиждень перебування під контролем союзників. Але вона ніяк не могла усвідомити своєї провини перед Вітчизною: на каторгу її вивезли примусово ("все село бачило"), у Німеччині ледь не загинула з голоду та під час спустошливих бомбардувань Гамбурга, працювала там, як рабиня, що світу білого не бачила. І за це карати?.. Чомусь в таке не вірилось...

"Більше всього терзало душу людей побоювання, що уряд СРСР може відмовитися від них, позбавити радянського громадянства. Переважна більшість радянських людей все ж мала твердий намір повернутися на Батьківщину, незалежно від того будуть чи ні вони покарані... Серед тих "східних робітників", хто твердо вирішив повернутись, було не менше 70 %, серед тих, хто не мав наміру цього робити – 5 %, решту 25 % складали ті, хто не визначився (у більшості вони були не проти повернення в СРСР, але остерегались репресій). Приблизно таке ж співвідношення було серед військовополонених.¹

У значній мірі сумніви розвіяло інтерв'ю П. Голикова, дане ним 11 листопада 1944 року кореспонденту ТАРС і опубліковане в газеті "Правда". Фактично це було урядове звернення до цивільних радянських громадян, які опинилися за рубежем, і військовополонених.

"...Є немало прикладів того, що люди, які вороже ставляться до Радянської держави, намагаються обманом, провокацією і т. п. отруїти свідомість наших громадян і заставити їх повірити жахливій брехні, немовби Радянська Вітчизна забула їх, відмовилась від них і не вважає їх більше своїми громадянами, – говорилося у ньому. – Ці люди залякують наших співвітчизників тим, що в разі повернення на Батьківщину вони начебто будуть піддані репресіям. Зайве спростовувати такі нісенітниці.

Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, котрі потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Вітчизни. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором здійснили дії, не сумісні з інтересами СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину...

Всім радянським громадянам, що повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога і досягненні перемоги, одним із зброєю в руках, іншим – на виробництві, третім – у сфері культури...

Всі вони знайдуть своє місце на батьківщині серед бійців, що б'ються з ворогами на фронті, серед будівників нашої могутньої держави. Перед радянськими людьми, звільненими з німецького рабства, відкриваються широкі можливості повернутися у рідні місця і в свої сім'ї, зайнятись своєю справою і беззавітно служити своєму народові, своїй Вітчизні." ²

Однак, обумовленість, що містилася в інтерв'ю, – "якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину" – все ж наштовхувала на здогадку, що така умова прощення – своєрідний гачок, який можна легко накинути на жертву. Так, Григорій Медвідь із с. Лучинчика Копайгородського району, засумнівавшись після повернення з Німеччини в ефективності колгоспної системи, був арештований і відправлений для відбуття покарання в далеку від Поділля Мурманську область.³

У середині листопада 1944 року інтерв'ю П. Голикова було поширено у таборах серед радянських громадян, звільнених Червоною армією і військами союзників. У кінці 1944 – напочатку 1945 років – воно видане окремою листівкою загальним тиражем понад 2 млн. екземплярів. ⁴ Інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, безумовно, відіграло визначену роль,

у значній мірі досягло поставленої мети. Сотні тисяч репатріантів повірили у зміну на краще у власній долі, прагнули прислужитися Вітчизні.

"Під час війни звільнені союзниками радянські громадяни, очікуючи в транзитних таборах відправки додому, намагалися допомогти Батьківщині всім, що було в їх силах. Про це свідчить, наприклад, масова кампанія по збору грошей і цінностей у фонд оборони. У січні – березні 1945 року тільки в таборі "Святого Андрія" (Італія) радянські громадяни зібрали і передали представникам органів репатріації 206 тис. лір; від депортованих радянських громадян, що перебували у Франції, у фонд оборони СРСР надійшло 3982246 франків. Група репатріантів транзитного табору Басра (район Персидської затоки) зібрала більше 3 тис. англійських фунтів стерлінгів, 15 тис. франків, понад 20 тис. лір; а ті репатріанти, що перебували у таборі Бендер-Шаха (там же) – 2887 лір, 1165 марок, 1310 франків, 177 кун, 200 драхм, 200 бельгійських франків і 150 ріалів." ⁵

Це ж бажання не покидало багатьох наших співвітчизників і дещо пізніше, коли вони перебували в дорозі додому.

"На одному із транспортів радянські військовополонені, відправлені в СРСР союзниками в останні місяці війни, склали колективного листа на ім'я Й. В. Сталіна. У ньому, зокрема, говорилось: "Виявившись знову вільними громадянами, перебуваючи на шляху на Батьківщину, ми щоденно підвищуємо свої військові знання, проводимо стройові і тактичні заняття. Ми всіма силами прагнемо повернутися на Батьківщину добре підготовленими червоноармійцями, досконало володіючими зброєю. Наше одностайне бажання – пошвидше поквитатись із проклятим Гітлером за всі перенесені нами страждання". ⁶

Всі, хто мав намір із власної волі повернутись у рідну країну, сподівався, що Батьківщина буде до них лояльною, належним чином врахує їхнє рабське становище в нацистській Німеччині і по-материнськи простить усі несуттєві провини перед нею.

Як бачимо, перебуваючи за рубежем, основна маса репатріантів не вважала себе зрадниками, з острахом сприймала можливість втрати радянського громадянства, заборони повернення на Батьківщину, не уявляла подальшого свого життя без неї. Багато хто з репатріантів навіть в умовах вимушеної бездіяльності намагався прислужитися Вітчизні,

організуючи збір коштів та інші цілеспрямовані заходи, які могли б принести їй певну користь.

У той же час репатріантів мучила невизначеність свого майбутнього, можливість застосування до них репресій з боку рідної держави.

Ефективним ідеологічним заходом радянської сторони виявилось інтерв'ю П. Голикова від 11 листопада 1944 року. Воно вселило надію сотням тисяч знесилених поневіряннями на чужині людей, хоч подальша дійсність нерідко значно різнилась від сказаного Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн.

---

¹ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 - 1951 годы // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 27.

² Правда. - 1944. - 11 ноября.

³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8267.

⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 193.

⁵ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации... - С. 29.

⁶ Там само.

6.7. Репатріація: перші кроки

У той час, коли союзники СРСР по антигітлерівській коаліції готувалися до здійснення крупномасштабної репатріації “переміщених осіб”, повернення радянських громадян на батьківщину із зони дії Червоної армії набувало все більшого розмаху.

Цей процес започаткувався ще тоді, коли на радянсько-німецькому фронті стався корінний перелом на користь СРСР. Переможно наступаючи, Червона армія звільняла від гітлерівців не лише загарбані ними радянські території, але й визволяла з неволі тисячі військовополонених, в'язнів гетто, а також тих цивільних громадян, яких загарбники насильно зірвали з рідних місць з метою використання як дешевої робочої сили в прифронтовій зоні, більш глибокому тилу.

20 грудня 1943 року розпочалося визволення Вінницької області,¹ 1 січня 1944 року – Кам'янець-Подільської.² 4 квітня 1944 року Поділля було повністю очищене від ворога.³ З території Вінниччини назавжди зникли фашистські концтабори, розташовані в населених пунктах Коло-Михайлівка та Стрижавка

Вінницького району, Гайсин, Дашів, Тернівка Джулинського району, Жмеринка, Калинівка, Шевченківка Калинівського району, Козятин, Літин, Немирів, Рогізна Немирівського району, Гнівани Тиврівського району, Вапнярка Томашпільського району, Уланів, Хмільник, Мазурівка Чернівецького району, Івашківці Шаргородського району, вінницькі шталаги № 309, № 329; ⁴ з території Кам'янець-Подільщини – Славутський “Гросс-лазарет – 301”, концтабори у с. Раково під Проскуровом, у Деражні, Дунаївцях, Кам'янець-Подільському, Летичеві, Шепетівці, Ярмолинцях, Славутський шталаг № 301, Старокостянтинівський № 346, Проскурівський шталаг № 355. ⁵ Було ліквідовано усі гетто, створені загарбниками в Північній “Трансністрії”. Десятки тисяч в'язнів, як військовополонених, так і цивільних громадян, вийшли на волю.

“...Гетто Могилів-Подільського на початок 1944 р. було найбільшим у Трансністрії. У ньому перебувало близько 19 тисяч євреїв – місцевих і депортованих з Буковини, Бессарабії, Румунії... В гетто панували голод, епідемія сипного та черевного тифу... 19 березня 1944 р. Могилів-Подільський був звільнений частинами Червоної Армії... Настав порятунок багатьох тисяч в'язнів.., – читаємо у спогадах в'язня гетто, уродженця м. Могилева-Подільського Абрама Каплана. – А між тим був план (це підтверджується архівними документами) на 22 березня 1944 р. повного знищення всіх мешканців гетто і його ліквідації. Сталося диво, і люди були врятовані від загибелі. Залишилось у місті близько 19 тисяч хворих вимучених людей, сотні сиріт, одиноких, сотні калік з обмороженими кінцівками. З важкими хворобами. В дитячому будинку було близько 600 дітей, котрі втратили батьків...” ⁶

У квітні - травні 1944 року тисячі насильно переміщених вчорашніх в'язнів Могилів-Подільського гетто, а також гетто, що існували в Бершаді, Копайгороді, Красному, Ободівці, Тиврові, Тульчині, Шаргороді, Шпикові та інших населених пунктах Вінниччини, повернулися в Бессарабію та Північну Буковину. ⁷

Повернулися додому й тисячі цивільних невільників, що їх гітлерівці гнали з Лівобережжя України, Київської, Житомирської, Кіровоградської та інших областей. Багатьох із них разом з місцевими мешканцями було призвано в лави Червоної армії.

Загалом, таких людей (“внутрішніх переміщених осіб”) виявилось чимало. За підрахунками деяких дослідників, зокрема, П. Поляна, їх кількість сягнула більше одного мільйона чоловік. ⁸

З весни 1944 року, коли Східний фронт перемістився на територію країн Центральної Європи, появилися перші тисячі *класичних репатріантів*, тобто людей, які поверталися на Батьківщину з-за кордону. Спершу їх було порівняно небагато, а тому й увага до них – не цілком достатньою. Як відмічалося у директивному листі за № 27 від 23 жовтня 1944 року П. Голикова, адресованому Військовим Радам усіх фронтів, лише частина звільнених військовополонених направлялась тоді в армійські збірні чи збірно-пересильні пункти. Стососно радянських цивільних осіб, то вони нерідко взагалі залишалися на місці, після чого самостійно й неорганізовано вирушали додому,⁹ що рідше засуджувалося Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації, адже в людському потоці могли легко розчинитись дивертири, диверсанти, особи, котрі ухилились від призову в армію. З метою виявлення цієї категорії у визволених областях і районах здійснювалося тотальне “прочісування”. “...Про розмах операції свідчать кількість і склад її учасників: 774 працівники НКВС і міліції, 5539 військовослужбовців НКВС, 1595 сільських і партійних активістів, 1077 бійців винищувальних батальйонів”.¹⁰

Такий “стихийності” було покладено край і про самовільне повернення на батьківщину колишніх нацистських невільників мова вже не йшла.

Станом на 10 листопада 1944 року відомством Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації було взято на облік 466528 осіб, котрі підлягали репатріації. Причому на цей день із них прибуло в СРСР 84650 чол. – 50989 колишніх військовополонених і 33661 чол. цивільних осіб.¹¹

Пізніше кількість репатріантів помітно збільшилася. За п'ять місяців, з січня по травень наступного року, органи репатріації у військах зібрали, прийняли на збірно-пересильні пункти і зареєстрували загалом 1835377 чол. Із них цивільного населення – 1254232 чол., колишніх військовополонених – 581145 чол. У січні – квітні 1945 року в СРСР із цієї кількості було доставлено 1354020 чол.¹²

Тягар труднощів у роботі по здійсненню репатріаційних заходів ліг на армійські та фронтові збірно-пересильні пункти, інші військові служби. “...Командири передових частин і частин охорони фронтового тилу, дорожні частини фронтів та армій, а також військові коменданти і місцева адміністрація займались оповіщенням та збором репатріантів, їх направленням і розміщенням у таборах (збірно-приймальних пунктах), наданням їм

медично-санітарної допомоги, матеріальним забезпеченням (харчуванням, а тим, хто гостро відчував потребу, – одягом і взуттям), політико-виховною роботою (в тому числі бойовою та політичною підготовкою тих із них, хто ще не вийшов із призовного віку, а також шкільним процесом – для тих, хто ще призовного віку не досяг), підготовкою і відправленням репатріантів за призначенням...”¹³

Причому відправлення здійснювалося лише після перевірки кожного репатріанта співробітниками органів НКВС і “Смершу” на предмет політичної благонадійності.

Всіх перевірених на збірно-пересильних пунктах громадян направляли:

а) військовозобов'язаних – у Червону армію;

б) осіб, котрі не підлягали призову, – до місця їх проживання, за винятком мешканців прикордонної смуги Литовської РСР, БРСР, УРСР і Молдавської РСР, яких дозволялось направляти додому лише через прикордонні перевірко-фільтраційні пункти;¹⁴

в) колишніх червоноармійців, що служили у ворожих частинах, – у перевірко-фільтраційні табори НКВС чи Головного управління військової контррозвідки “Смерш” за місцем вчинення злочину чи проживання.

Після появи 18 січня 1945 року двох спільних директив начальника тилу Червоної армії генерала армії Т. Хрульова і Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова (№ 1/1240645 т та № 1/1240646 т; розіслані Військовим Радам фронтів і військових округів¹⁵), репатріантів почали ділити на такі сім *категорій*:

- *колишні військовополонені – рядовий і сержантський склад* (направлялись в армійські збірно-пересильні пункти, а після перевірки органами “Смерш” – в армійські та фронтові запасні частини);

- *колишні військовополонені-офіцери* (направлялись у спецтабори НКВС);

- *військовополонені та цивільні особи, котрі служили в стройових німецьких спецформуваннях, власівці, поліцаї та інші підозрілі* (направлялись у спецтабори НКВС);

- *інтерноване цивільне населення* (направлялось у фронтові збірно-пересильні пункти та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВС);

- *чоловіки призовного віку* (після перевірки направлялись у

запасні частини фронтів чи округів, решта – до місця постійного проживання);

- мешканці прикордонних областей (направлялись у прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВС);

- діти-сироти (направлялись у дитячі будинки та приюти наркоматів освіти та наркоматів охорони здоров'я союзних республік).¹⁶

Можна також погодитись із судженнями вітчизняного історика О. В. Буцько, яка твердить, що репатріантів, загалом, ділили на три умовних категорії. До першої зараховували тих, кого вважали ворогами радянської влади – насамперед, власців та бандерівців. До другої – тих, кого не можна було доказово звинувачити у співробітництві з ворогом. До третьої – тих, чия лояльність до радянської держави була очевидною.¹⁷

23 травня 1945 року, на основі остаточних домовленостей між радянською стороною і союзниками в м. Галле, було дано "зелене світло" масовій репатріації. Як пише у своїх спогадах колишній "остарбайтер" К. І. Мосьонз (с. Орлівка Теплицького району), цей день теж запам'ятався багатьом на все життя.

"...Вранці американці нам повідомили, що ми відправляємось додому. Радісне "ура" загриміло в усіх куточках табору. Оскільки людей було дуже багато, одночасно всі виїхати не могли, встановилася черга, яка витримувалася протягом усього періоду передачі нас радянській стороні. На практиці це виглядало так: від'їжджаючим видавався сухий пайок (хліб, консерви, галети т. і.), з особистими речами вони сідали на машини і з табору їхали колоною до міста Десау, де переправлялися через Ельбу. Потім машини від демаркаційної лінії поверталися за новою партією репатріантів. Відправлення тривало безперервно, не дивлячись на те, чи був день, чи стояла ніч..."¹⁸

Аналогічна картина спостерігалась також в інших місцях окупаційних зон союзників. Причому це був не односторонній потік людських мас. Одночасно радянською стороною передавалися союзникам їхні громадяни, визволені з нацистської неволі Червоною армією. Проте переважаючим був потік із заходу на схід.

"...На машинах нас привезли на станцію міста Франкфурт-на-Майні, де нас уже очікував ешелон із пасажирських вагонів і прекрасний сухий пайок, а також добротний одяг (піджаки, штани, сорочки і т. д.). Із Франкфурта-на-Майні нас привезли в місто Різа на Ельбі, де і передали радянським військам. Перейшовши по понтонному мосту через Ельбу, ми опинились уже в

радянській зоні окупації. Нас тут же, неподалік від мосту, всіх вишикували повагонно, як ми їхали, а це значить чоловік по 50, і перед нами, проходжаючи вдовж шеренги, військова людина у званні старшини своїм звичним голосом промовила...: "Громадяни репатрійовані, ви прибули з того боку, тому: в кого є пістолети, планшети, комскладівські ремінці, фінки, кастети і т. д., все здати. В протилежному разі – розстріл". І ми подумали – нічого собі, потрапили до своїх. Нігде, ніколи і ніхто на американській території нам не говорив про те, що за щось ми будемо розстріляні. А свої відразу ж попередили..."¹⁹

З приймально-передавальних пунктів, розташованих на демаркаційній лінії, репатріанти – наші співвітчизники направлялись у збірно-приймальні табори (пункти). Їх на підконтрольній радянській стороні території нараховувалось десятки: в Східній Німеччині – в Ростоці – № 210, Віттенберзі – № 222, Магдебурзі – № 225, Фрідріхштадті – № 225, Бранденбурзі – № 227, Бельцігу – № 228; Альтенграбові – № 230, Франкфурті-на-Одері – № 232, Рослау – № 238, Кіці – № 249, Плау – № 252, Гросенхайні – № 257, Фінстервальді – № 259, Котбусі – № 260, Зоннерфельді – № 264, Герліці – № 265, Загані – № 266, Штрігау – № 270, Бурцлау – № 273, Лейсуздорфі – № 276, Бітерфельді – № 361 та ін., в Австрії – в Бруно – № 198, Мельні – № 298, Граці – № 299, Відні – № 306, в Польщі – Бунцлау – № 273, в Угорщині – в Шапроні – № 301, в Чехословаччині – в Монацкі – № 283, Влашепі – № 290, інших європейських населених пунктах. Тут репатріанти поіменно реєструвались, проходили обов'язкову для всіх фільтрацію, яка дуже багато значила у долі кожного.

Отже, першими відправленими на батьківщину були так звані "внутрішні переміщені особи" – насильно зірвані з рідних місць громадяни, які, однак, не вивезені гітлерівцями за межі СРСР, в'язні гетто, військовополонені; згодом визволені Червоною армією.

На перших порах їх повернення додому було неорганізованим, стихійним. Проте це не стосувалося звільнених військовополонених. Невдовзі перед тим, як відправитись у рідні місця, "внутрішнім переміщеним особам", а дещо пізніше – і "класичним" репатріантам належало пройти обов'язкову перевірку на предмет політичної благонадійності.

Усіх громадян, котрі поверталися з нацистської неволі,

визволителі ділили на сім умовних категорій. Подальша доля кожного репатріанта зокрема залежала від того, до якої категорії був віднесений.

---

¹ Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / 2-е вид.: доповн., перероб. – Вінниця: "Книга-Вега" ВАТ "Віноблдрукарня", 2005. – 416 с.

² Рибак І. В. Кам'янець-Подільська область у часи воєнного лихоліття // Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. – № 1 – 2. – С. 5.

³ Там само; - С. 6.

⁴ Довідник про табои, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – С. 204 – 206.

⁵ Там само; - С. 218 – 222.

⁶ Пам'ять заради майбутнього... – С. 96, 97.

⁷ Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2006. – № 4 – 5. – С. 120; – № 6. – С. 54 – 63.

⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 221.

⁹ ДАРФ, ф. 9526, оп. 1, спр. 20, арк. 6 – 9.

¹⁰ Безсмертя... - С. 344.

¹¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 221.

¹² Там само.

¹³ Там само; - С. 205.

¹⁴ Слід також відмітити, що не всім репатріантам дозволялося повертатися в місця довоєнного мешкання. Зокрема, їм заборонялося поселятися у Москві, Ленінграді, Києві. Лише після прийняття Радою Народних Комісарів СРСР розпорядження за № 10407 т від 07.07.1945 р. юнаки та дівчата могли повернутися у Київ, але за умови, що там проживають їхні батьки.

¹⁵ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 44 - 49.

¹⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.

¹⁷ Буцко О. В. "С возвращеньцем": судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 150.

¹⁸ ДАВО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

¹⁹ Пам'ять заради майбутнього... – С. 134.

6.8. Довга дорога додому

6.8.1. Доленосний рубікон – принизлива фільтрація

Сама ж перевірка на предмет лояльності репатріантів до Батьківщини, їхньої політичної благонадійності (фільтрація),

згідно службових інструкцій, мала тривати до п'ятнадцяти днів. Одним із головних її елементів було заповнення спеціальної анкети. Репатріанту пропонувалось щиросердечно відповісти на ряд запитань, у тому числі на такі: "Де проживали, чим займались у період тимчасової німецької окупації?", "Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?", "Де ви проживали в Німеччині і чим займались?", "Чи утримувались у спецтаборах противника і що там робили (вказати назву табору і адресу)?", "Чи проходили службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?", "Чи служили в німецьких установах, на підприємствах, організаціях? В яких? В якій якості?", "Скільки разів ви арештовувались і допитувались, перебуваючи на території Німеччини?", "Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?"¹

Досить репатріанту було відповісти, що арештовувався чи допитувався гітлерівцями в Німеччині, як дізнання влаштовували уже працівники радянських фільтраційних органів. Їх інтерес, насамперед, зводився до вияснення чи була "остарбайтер", перебуваючи в ув'язненні, не завербовувався гестапівцями? Якщо так, то яке завдання виконував? Кого видав? Якої шкоди завдав?..

Така особа надовго потрапляла у поле зору радянських спецорганів. Так у фільтраційній справі Надії Ніколашеної із с. Вівсяників Самгородоцького району читаємо: "Перевірена. Будучи в Німеччині, тричі арештовувалась поліцією за втрату знака "Ост". Вимагає опрацювання як "посібник". Довести облікову справу. 19.07.45 направлена в с. Вівсяники. 15.11.46 особову справу направлено в Самгородоцьке МПС для подальшого опрацювання".²

Відповіді на питання "Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?" та "Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?" служили своєрідним джерелом для складання списків лояльно настроєних до нацистського режиму осіб. У першому випадку виявлялись імена старост та поліцаїв, котрі відправляли у нацистське рабство своїх співвітчизників; відповіді на друге запитання дозволяли виявити ще більше коло посіпак ворога – від тих, кого репатріант знав удома, до відомих йому за час перебування в Німеччині. Зрозуміло, ті репатріанти, котрі опинилися в цьому списку, підлягали особливо ретельній перевірці.

Як відзначає у спогадах більшість колишніх репатріантів, фільтрація в основному проходила без застосування грубої сили, цілеспрямованого знущання, катувань, хоч траплялись й такі випадки. Так, Антоніна Леонідівна Сивопляс із с. Турбова Турбівського району згадує, що в таборі, де особисто проходила фільтрацію, окремих жінок били і навіть (за те, що "шлялися з німцями") катували. За її словами, нещасним відрізали груди, декого вішали під мостом.

Окремі репатріанти повідують, що їх кілька разів підряд (як правило, посеред ночі) викликали слідчі, задаючи одні й ті ж питання. При цьому вели себе грубо, високомірно.³

Особлива прискіпливість проявлялась до співвітчизників, які були звільнені американськими, англійськими чи французькими військами.

Велике значення надавалось також тому, коли і за яких обставин радянська людина опинилася на території країн, що воювали з СРСР, або окупованої Німеччиною країни. При цьому членам фільтраційної комісії належало з'ясувати в якій якості репатріант потрапив за кордон – як військовополонений, мобілізований чи виїхав добровільно.

Непростою виявилась фільтрація саме для таких "добровольців" та військовополонених. Так, за словами Марії Мельник із с. Северинівки Тростянецького району, "...в радянську зону [окупації Німеччини репатріанти-"остарбайтери"] в'їхали разом із військовополоненими. Тут нас розділили... Більше ми цих наших полонених не бачили... Їх відправляли в концтабори..."⁴

Сама процедура фільтрації була неприємною для репатріантів, принижувала морально і фізично, заставляла збагнути свою "другосортність", нікчемність перед величчю системи, що тріумфально розгромила німецький нацизм, відчутти, бодай малу, особисту провину перед Батьківщиною, хоча б за те, що у важку годину випробувань не допомагали їй, а працювали на ворога. Душевний дискомфорт посилювала тривалість перевірки – у визначений півмісячний термін комісії не вкладалися і репатріантам доводилося дочікуватися вирішення власної долі нерідко тижнями, а то й місяцями, що дуже гнітило, призводило до душевних страждань. Причому в умовах надзвичайної скупченості, невлаштованості, часто – антисанітарії.

Щоправда, враховуючи стрімке зростання кількості осіб, які поверталися на Батьківщину, НКВС – КДБ СРСР у лютому 1945 року своєю директивою дозволили спрощену 5-денну перевірку

стосовно жінок із дітьми та стариків. Пізніше, 22 травня 1945 р. (тобто за день до початку масової репатріації із зон союзників), зважаючи на грандіозні обсяги роботи, яку належало виконати, Державний Комітет Оборони СРСР скоротив строки перевірки і для всіх інших категорій громадян, обмеживши її 10 днями, – з тим розрахунком, що кожного, хто повернувся з-за кордону, органи НКВС додатково перевірять за місцем проживання чи у своїх спецтаборах.

Оскільки фронтові та армійські збірно-приймальні пункти не справлялись із наростаючим потоком репатріантів, на повну потужність задіявались і перевірко-фільтраційні табори, розташовані в районі радянського державного кордону. Через брак необхідної кількості транспорту, 16 червня 1945 року Державний Комітет Оборони змінив схему відправлення репатріантів на батьківщину з фронтових таборів – відтепер до місця фільтрації, тобто до одного з 35-и прикордонних таборів (такі "пункти прийому репатріантів" існували в Бресті, Гродно, Ковелі, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Львові та інших містах), репатріанти добирались пішки. Щоправда, це не стосувалося хворих, стариків, жінок з дітьми до 15-и років та дітей-сиріт такого ж віку – в одне із цих міст чи безпосередньо в область мешкання вони доставлялись залізницею.⁵

Інших "чекав багатоденний піший марш за принципом "табір-колона"... Інструкцією були передбачені добовий темп руху – 15 км, перепочинок на 3 – 4 години і відпочинок через кожні 3 дні маршу, транспорт для продовольства та особистих речей (по 50 кг на душу), тих, хто захворів чи відстав на марші. Для супроводження колони в 1000 – 1500 чол. виділявся офіцер, фельдшер, один-два політпрацівники і група бійців..."⁶ Останні, як правило, супроводжували колону на велосипедах.

Дехто з репатріантів твердить, що за день доводилось долати не п'ятнадцять, а п'ятдесят кілометрів. "...По 50 км в день йшли... Йшли через Польщу, через Краків пройшли і добрались. Під Новоград-Волинським ми стояли цілий місяць, сиділи в карантині. А це вже був серпень місяць. Дощі йдуть... Зробили курені, а... дощ, вони протікають..."⁷ (Із спогадів репатріантки Юлії Швайченко).

Як і на початку 1945 року, в усіх фільтраційних пунктах репатріантів ділили на згадувані сім категорій (відтепер дія прийнятих 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії Т. Хрульова та Уповноваженого РНК СРСР

у справах репатріації П. Голикова поширювалася й на репатріантів, прибулих із зон окупації союзників).

Разом із перевіркою на політичну благонадійність під час фільтрації вирішувалось також питання: як *використати репатріантів із максимальною користю* для Батьківщини?

Колишні "остарбайтери" призовного віку (як і їх ровесники-військовополонені після прийняття Президією Верховної Ради СРСР указу від 7 липня 1945 року "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною") зараховувались у діючі запасні частини армії, стаючи таким чином *військовослужбовцями*. Звідси багато хто потрапляв на передову (насамперед колишні "остарбайтери", визволені під час війни Червоною армією, а також репатріанти із окупаційних зон союзників, котрі брали участь у розгромі мілітаристської Японії), їх бойовий внесок був відчутним як на європейському, так і далекосхідному театрах військових дій.

Всього за період з жовтня 1944 по березень 1946 року в ряди Червоної армії було направлено 1055925 репатріантів, із них 268794 чол. – у 1944 році, 779406 чол. – в 1945 і 7725 чол. – у 1946 році.⁸

Причому серед них було чимало жінок, в т. ч. подолянок. Так, Марія Іванівна Симчук із с. Червоного Ситковецького району залишена в Німеччині для роботи у військовій комендатурі,⁹ Ніна Степанівна Волос із с. Носківців¹⁰ та Надія Архипівна Єременко із с. Ометинців того ж Ситковецького району¹¹ працювали санітарками у військових госпіталях, Ксенія Федорівна Носур із с. Гулі Барського району – пекарем при військовій частині № 29655,¹² на різних роботах в підсобних господарствах військових частин трудилися Надія Іванівна Степко із с. Мар'янівки Уланівського району,¹³ Ганна Терентіївна Лискіна із с. Гути-Літинської Літинського району,¹⁴ Софія Гнатівна Муравська із с. Болюхівки Іллінецького району¹⁵ та ін.

Багатьох недавніх "остарбайтерів", у тому числі подолян, *тимчасово залишали в Німеччині* для робіт, зв'язаних з демонтажем та транспортуванням трофейного чи репараційного обладнання.

"...До кінця листопада 1945 року на промислових і сільсько-господарських об'єктах Німеччини та Австрії було зайнято репараційними операціями понад 300 тис. радянських громадян-репатріантів."¹⁶

"...Займалася наша бригада, якщо правильно висловитись,

репарацією. Це – демонтаж і вивезення обладнання з вцілілих заводів і фабрик у рахунок плати за заподіяні збитки в нас. Коротше кажучи, займались самим справжнім грабунком, як і німці у нас...”¹⁷ (Із спогадів І. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району).

Нерідко ці роботи виявлялись досить небезпечними для їх здоров'я і, навіть, життя.

"Так, чотиритисячний загін колишніх "остарбайтерів" використовувався на демонтажі шкідливих хімічних виробництв на заводі "ІГ Фарбеніндустрі" в Освенцімі (а пізніше на демонтажі й інших хімічних виробництв) без будь-якого захисту від... отруйних речовин, без профілактичного харчування та ліків..."¹⁸

Трудомісткість робіт, крім того, вимагала багато робочого часу. А тому робітникам, зайнятим на них, доводилося до року, а то й більше, перебувати в Німеччині, хоч кожен із них мріяв якнайшвидше повернутись до рідної домівки.

Масово використовувалася ще одна форма трудового залучення тих, хто повертався на Батьківщину. Не дивлячись на те, що у відповідності із постановою Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 року "Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав" основна маса репатріантів, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку та жінок повинна була направлятися у місця їх постійного проживання, Генштаб Червоної армії дав вказівку начальникам збірно-пересильних пунктів формувати *трудові батальйони* з осіб 1916 – 1926 років народження чисельністю по 1000 чол. у кожному.

Формування таких батальйонів почалося ще в кінці війни. Використовувались вони на різноманітних інженерних роботах як на передовій, так і в тилу наступаючої Червоної армії.

Однак і в післявоєнний час робота по їх створенню велася не менш інтенсивно. Називалася вона "мобілізацією в трудові батальйони". Зміни сталися лише у місцевикористанні цих формувань. Як правило, в спецешелонах під охороною військ НКВС їх направляли у найважливіші промислові райони СРСР, де від кожного "мобілізованого" вимагалась ударна праця.

У складі таких батальйонів було чимало й подолян. Так, колишньому мешканцеві с. Катюржинців Теофіпольського району І. Й. Ільчуку довелося працювати на одному з ремонтних заводів Сталінграда,¹⁹ Б. Л. Яворському з с. Моховатої Самгород-

ського району – на металургійному заводі м. Златоуста Челябінської області,²⁰ М. М. Мусійцю із Козятина – на цегельному заводі м. Копейська тієї ж області,²¹ В. І. Антонюку із с. Скарженівки Теплицького району – на руднику ім. С. М. Кірова у Мурманській області,²² О. М. Кучеренку із с. Леухів Дашівського району – в Підмоскові,²³ С. Й. Надибському з с. Окладного Барського району – на заводі металургійного обладнання в м. Дніпропетровську,²⁴ А. К. Омельчуку із Козятина – на заводі в м. Серов Свердловської області,²⁵ І. М. Мовчану із с. Івчі Літинського району – на Уралі на одному з підприємств тресту “Магнітобуд”,²⁶ П. М. Янівцю з с. Павлівки Погребищенського району – на 9-у нафтопромислі м. Баку,²⁷ В. П. Міхеєву із с. Сутисок Тиврівського району – на руднику “Кок-Янгак” у Киргизії,²⁸ І. С. Огороднику із с. Завадівки Теплицького району – на одному з підприємств тресту “Чіатурімарганець” у Грузії,²⁹ а С. І. Олійнику із с. Чернявки Плисківського району, А. Т. Наумцю із с. Рогізної Немирівського району, П. О. Мельникову із с. Наріївки Гайсинського району – в Іркутській області на спорудженні Байкало-Амурської магістралі (БАМу)...

Проте, найчастіше людей направляли у Донбас, де вони брали участь у відбудові та експлуатації шахт. Саме там, а не у рідних домівках на Поділлі, опинилися після війни П. С. Олійник із с. Лісової Лисіївки Турбівського району, І. М. Нестерук із с. Антонівки Теплицького району, О. І. Негалюк із с. Кунки Гайсинського району, П. С. Найчук із с. Качанівки Хмільницького району, М. Г. Немировська із с. Червоної Греблі Чечельницького району, чимало інших уродженців Подільського краю.

Такі батальйони передавались у відання відповідних міністерств, наприклад, вугільної промисловості, і закріплювались за ними. Навіть “по досягненню демобілізаційного віку з робочих батальйонів, як правило, нікого не звільняли і не відправляли додому, а закріплювали за підприємствами та будовами, де на той час працював робітник. Залишити підприємство мали право лише інваліди, і то тільки у випадку, якщо вони переїжджали до постійного місця проживання, та люди, котрі досягли зрілого віку і були найстарішими у батальйонах”.³⁰ Лише 30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою поширила на них норми діючого законодавства про працю, а також права і привілеї, якими користувалися робітники та службовці тих же підприємств та будов.

Через трудові батальйони пройшли десятки тисяч репатрі-

антів. Так, станом на 1 січня 1946 року в них служило 608095 чол., із них 344448 колишніх військовополонених і 263647 – колишніх цивільних осіб.³¹

Беззастережним було трудове використання тих, хто в результаті фільтрації визначався у так званій *спецконтингент*. До нього зараховували військовополонених-офіцерів, колишніх військовослужбовців та цивільних осіб, що служили в строювих німецьких спецформуваннях, власців, поліцаїв та "інших підозрілих". В число "інших підозрілих" нерідко потрапляли й колишні "остарбайтери", які після катувань у застінках гестапо поповнювали ряди власців або ж давали згоду на співробітництво (виявляти комуністів і комсомольців, виказувати своїх співгромадян, котрі мали намір здійснити втечу, закликали до шкідництва, прихованої чи відкритої непокори гітлерівцям). Таких нестійких "остарбайтерів", як і інших зарахованих у спецконтингент, направляли не лише на примусові роботи, а також на спецпоселення на 6-річний термін.

"...Перед відправленням їм оголошувалось приблизно таке. Як зрадники Батьківщини згідно статті 193.22 Кримінального кодексу СРСР всі вони заслуговують одного і тільки одного покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Однак у зв'язку з перемогою над ворогом Вітчизна-мати проявляє до них велику благодуність і, звільнивши від понесення вказаної кримінальної відповідальності, обмежується їх переведенням на спецпоселення строком на 6 років."³²

Місця для спецпоселення визначались, як правило далекі, глухі та необжиті, але де в необмеженій кількості потрібна була людська праця. Так, В. Ф. Рибачок із с. Лукашівки Тростянецького району відбував покарання майже за 10 тисяч кілометрів від рідного Поділля.

У червні 1941 р. він потрапив у німецький полон. Тривалий час утримувався у таборах для військовополонених, де виявився на грані фізичного виснаження. Щоб вижити, у січні 1943 року дав згоду на співробітництво з ворогом і був зарахований рядовим у німецьке збройне формування, котре використовувалось на території Франції. Тут знову потрапив у полон, цього разу – американський. У 1945 р. репатрійований в СРСР. За службу в німецьких формуваннях висланий на 6-річне поселення в Приморський край.³³

Аналогічною виявилася доля й М. Є. Матічука із с. Криштопівки Дашівського району. Різниця лише в тому, що був "остар-

байтером”, взятий в полон на території Франції англійськими військами, покарання (як спецпоселенець) відбував в Амурській області.

За службу в німецькому трудовому батальйоні був висланий на спецпоселення в Сибір колишній примусовий “східний робітник” І. С. Мізюк із с. Вахнівки Липовецького району.

У кого провина була менш суттєвою, міг відбувати покарання й значно ближче. Наприклад, колишній "остарбайтер" М. Ф. Яворський із с. Хмелівки Погребищенського району за те, що його батьки виявилися куркулями, спершу 5 років примусово працював у Московській області і лише потім – Челябінській.³⁴

Обов'язковому поселенню у спеціально визначених місцях підлягали й репатріанти-фольксдойче. Так, колишня ямпільська колгоспниця Єва Вільгельмівна Шмідт за рішенням фільтраційної комісії стала мешканкою Барнаула Алтайського краю,³⁵ а уродженка с. Пагурців Уланівського району Ганна Матьянівна Міллер – ст. Калдимда того ж Алтайського краю.

(Зрозуміло, кількість спецпереселенців загалом була чималою. Однак не відповідають істині і є досить завищеними цифрові дані, котрими оперує англійський дослідник М. Д. Толстой. Він стверджує, що з усіх радянських репатріантів, які опинилися в СРСР, 20 відсотків були розстріляні або ж покарані 20-а роками таборів, 15 % – засуджені на 5 – 10 років таборів, 10 % – вислані в райони Сибіру строком не менше 5-и років, 15 % – направлені на примусові роботи у найважливіші промислові центри країни³⁶).

Ті ж, хто, пройшовши фільтрацію, не були призвані на службу в армію, не залишались тимчасово в Німеччині для виконання репараційних робіт, не залучались у трудові батальйони, не спроваджувались у спецконтингент, визначались для *відправлення додому*. Вони складали основну масу репатріантів, їхня праця мала використовуватись по місцю проживання.

У фільтраційних справах, заведених на таких осіб, робились помітки: “За час проходження перевірки компрометуючі матеріали відсутні. Фільтраційну справу здати в 1-й спецвідділ для зберігання в архіві і взяття на загальнодовідковий облік”, “Перевіркою компроматів не виявлено”, “Дозволити проживання по місцю народження”, “Направити по місцю проживання”, “Видавати посвідчення на право виїзду у Вінницьку область”, “Відправити на батьківщину”, “Передати фільтраційну справу в РВ МДБ для подальшого агентурного опрацювання”...

Таким особам видавалось тимчасове посвідчення, в якому вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, час перебування у фронтовому чи армійському таборі, збірно-пересильному пункті, перевірчо-фільтраційному пункті, прикордонному фільтраційному таборі чи іншому подібного роду місці, а також обране репатріантом місце проживання. У цьому ж документі було дві примітки: "Видом на мешкання служити не може" і "Посвідчення по приїзду до місця мешкання необхідно здати в місцевий орган НКВС для отримання виду на помешкання". Більше ніяких особистих документів репатріантам на руки не видавалось. Усі документи, що підтверджували перебування людей на каторзі, в концтаборах і тюрмах нацистської Німеччини, забирались у них під час фільтрації.

Отже, із зон союзників репатріанти потрапляли у радянські збірно-приймальні пункти (табори), де проходили обов'язкову фільтрацію. Причому основна увага зосереджувалась саме на перевірці політичної благонадійності тих, хто поневолі був вивезений у Німеччину. Для репатріантів ця процедура була принизливою, досить важкою у морально-психологічному плані.

Під час фільтрації також вирішувалося питання використання репатріантів із максимальною користю для Батьківщини. Одні призовались у ряди діючої армії, другі – відбирались у трудові батальйони, треті – тимчасово залишались в Німеччині для виконання демонтажних робіт по програмі репарації, четверті – відправлялись додому, п'яті – направлялись на примусові роботи у спецпоселення для відбуття покарання.

Фільтруючи своїх громадян, радянська державно-репресивна система підкреслювала свою велич і, водночас, "другосортність" тих мільйонів страждальців війни, котрі були змушені проходити цю доленосу процедуру.

6.8.2. Особлива категорія репатріантів

У складі основної маси репатріантів, визначених для відправлення додому, було чимало неповнолітніх дітей. Одні прибули в Німеччину разом з батьками, забраними на нацистську

каторгу, інші з'явилися на світ у Німеччині. Тому не стало рідкістю повернення на батьківщину цілих сімей. Так, Іван Архипович Ярмолюк їхав у рідне село Тихомель Білогірського району разом із дружиною Марією, синами Леонідом – 1937 року народження, дочкою Клавою – того ж року народження, Роза Антонівна Мироновська у с. Майдан-Бобрик Хмельницького району – з сином Казимиром – 1934 року народження, дочками Вірою – 1932 року народження, Галиною – 1937 року народження, Фонею – 1941 року народження, Марією – 1944 року народження...

З дорогим поповненням (народженими в Німеччині малюками) повертались до рідних осель матері-подолянки: Катерина Миколаївна Соляченко – в с. Тирлівку Джулинського району з дочкою Лідою, з синами: в с. Закриниччя Плисківського району – Євфросинія Захарівна Загребельна, с. Війтівці Липовецького району – Ірина Яківна Мороз, м. Тульчин – Ксенія Миколаївна Тимошенко та ін.

Проте особливу категорію репатріантів становили *дити-сироти*.

Інструкція санітарного відділу Управління Уповноваженого РНК СРСР про порядок їх репатріації, а також дітей, які тимчасово втратили батьків, надійшла на пункти зосередження радянських громадян у середині лютого 1945 року. В документі йшлося, що з метою забезпечення на збірних пунктах та в дорозі належних матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов, а також організованого їх розселення у дитячих закладах СРСР, слід здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них – ретельне виявлення та облік дітей, групування за віком: до 4-х років і від 4-х до 14 років, а також по областях, звідки вони були вивезені до Німеччини, забезпечення одягом, білизною і взуттям у залежності від пори року, розміщення на збірних пунктах окремо від дорослих групами по 20 – 25 чол. та забезпечення таких груп обслуговуючим персоналом і необхідними предметами, належне медичне та санітарне обслуговування.

Документ зобов'язував також "забезпечити на збірних пунктах і в дорозі триразову видачу гарячої їжі та чаю. Для приготування їжі виділяти окрему кухню... До вибору асортименту продуктів та меню підходити диференційовано, з урахуванням дитячого віку... Приготування і видачу їжі дітям проводити під контролем медичного персоналу... Транспортування дітей-сиріт залізничним та водним транспортом здійснювати у спеціально

виділених для них вагонах, каютах з обладнаними для відпочинку та сну місцями."

В інструкції наголошувалось, що "розподілення прибуваючих із збірних пунктів дітей-сиріт по дитячих закладах здійснюється органами Наркомату охорони здоров'я – дітей до чотирьох років і органами Наркомату освіти – з 4 до 14 років..."³⁷

Нерідко таких дітей всиновлювали по місцю їх прибуття на Батьківщину чи прямо на пероні вокзалу (для прикладу скористаємось спогадами Галини Михайлівни Стрижаківної):

"Війна позбавила мене всього: батьків, батьківської хати, Вітчизни, дитинства, віку, замінивши все табірним номером 69929. Номер був виколотий на лівій руці в концтаборі Освенцім-Бжезинка... Сама я багато чого не пам'ятаю про перебування в таборі, оскільки на момент визволення мені було 3,5 роки. Прибула я в концтабір, як зафіксовано на трофейній кіноплівці, на руках жінки, котра виходила з вагона. Чи була ця жінка моєю матір'ю чи такою ж мученицею фашистського пекла, встановити, на жаль, не вдалося. По частково збережених транспортних списках, у яких вказується лише номер в'язня..., була встановлена дата мого прибуття у концтабір – 4 грудня 1943 року.

У таборі від в'язнів-дітей вимагали, в першу чергу, кров, брали її педантично і буденно, "відпрацьований матеріал" безжально знищувався. І те, що кров була не "арійською", мало хвилювало винахідників найдикішої расистської теорії...

У дитинстві я свято вірила, що цукор – чорний і спочатку гіркий (від крихт махорки), бо ж саме таким я побачила його на простягнутій долоні солдата 27 січня 1945 року, в день звільнення табору. Багато з дітей не дожили до цього дня. Відомо, що із десяти в'язнів-дітей вижив лише один, найвірогідніше, завдяки не лише стійкості, але й жінкам, котрі, пробираючись у барак по ночах, щоб пригорнути чужого-свого малюка, поділитися злиденним пайком, які заспокоювали малюків, навіть розповідали казки...

Поїзд з маленькими в'язнями Освенціма прийшов у Київ навесні 1945 року. Мене винесли на перон. Вимучений, знекровлений скелетик, весь у гнійних ранах – ось такою побачила мене мама. Йдучи на вокзал, Онисія Петрівна, красива, кароока молода жінка із вінком із чорних кіс навколо голови вирішила взяти дівчинку, найбільше схожу на неї. А побачила мене з сумною русявою голівкою і вирішила – вона. Медсестра, котра супроводжувала дітей із табору, сказала, що у дівчинки шість ра-

зів брали кров, і звать її Аня, так називають її діти, і більше про неї нічого не відомо. Вік пізніше встановила судово-медична комісія.

Мене вдочерила українська сім'я – мама Люся – Онисія Петрівна Зазимко і батько – Михайло Андрійович Коваль. Я уже не пам'ятаю, як у лікарняну палату, куди мене помістили на лікування, приходили мама і бабуся. Із сльозами на очах пригадувала мама, як я зустрічала їх з недитячою серйозністю, поглядом багатострадалної маленької бабусі, а людей у білих халатах – ціпеніла, немов зацьковане звірятко, тряслась від страху, але при цьому мовчала, тому що засвоїла – кричати не можна. Одного разу бабуся принесла мені кошеня. Побачивши маленький пухнастий клубочок, я вперше спробувала усміхнутися. Добре пам'ятаю, як, огорнувши теплою хустиною, мама несла мене додому. Бережно притискала до себе, і щоки її були мокрими чи то від дощу-снігу, чи то від сліз.

Все своє життя мої батьки, люди із щедрим серцем, турботливими і ласкавими руками і добрими помислами, присвятили поверненню до життя маленької в'язні, в якій ледь тепло життя. Люди творять зло інколи не із злості, а по недорозумінню. “Нерідна”, – шепотіли деякі при нагоді, в основному в спину. Я старалась не слухати таких розмов, та й як можна в це повірити, що “не рідна кров”, коли стільки крові перелито із маминих вен...

Фашизм хотів знищити мене в концтаборі, а я живу. Хотів осиротити, а я з 1945 року прожила в такій дружній, чудовій сім'ї, що, дай Бог, усім дітям землі мати таку”.³⁸

Нерідко такі сироти не знали ні імені батька та матері, ні дати та місця народження, як у даному випадку. Тому не виключено, що фізіологічними батьками Ганни (після удочеріння – Михайлівної, після заміжжя – Стрижаківної) були подоляни, а місцем народження – один із населених пунктів Поділля...

Основна маса репатрійованих дітей-сиріт направлялась у дитячі будинки Криму (Алушти, Сімферополя), Києва, інших міст, зокрема Поділля: у Вінницький та Могилів-Подільський дитячі будинки, в Кам'янець-Подільський дитячий будинок ім. Крупської, Корчунецький спецбудинок ім. Леніна Ружичнянського району, Приворотненський дитячий будинок Кам'янець-Подільського району, Шепетівський дитячий притулок та ін.

Отже, окрему категорію репатріантів складала діти-си-

роти. Як правило, такі репатріанти по прибуттю розподілялись у дитячі будинки, де виховувались до набуття повноліття. Окремі – всиновлювались чи удочерялись бездітними родинами.

6.8.3. Медична перевірка

Перебуваючи в збірно-пересильних та інших таборах, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – *медичну*, яка включала в себе медичний огляд та санітарно-профілактичні заходи стосовно кожного, хто повертався на батьківщину.

По-перше, серед них дійсно було дуже багато хворих. Виснажені каторжною працею та хронічним голодом, вони виявилися беззахисними перед численними недугами, особливо інфекційними – туберкульозом, грипом, ангіною, черевним тифом, коростою та ін. Чимало хворих потерпало від венеричних хвороб, а також від за давнених через відсутність лікування під час перебування на нацистській каторзі.

По-друге, багато було покалічених в результаті масованих бомбардувань населених пунктів Німеччини авіацією союзників, проходження Східного та Західного фронтів, внаслідок відсутності на виробничих підприємствах рейху елементарної охорони праці, від нещасних випадків, нелюдських катувань у штрафних та концентраційних таборах.

По-третє, до цього зобов'язувала вимога, що містилась у "Положенні про фронтовий збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, котрі перебували на території Німеччини та окупованих нею країн", де конкретно вказувалось, що всі громадяни, які прибувають на приймально-розподільчий пункт, підлягають санітарній обробці, а особистий одяг дезинфекції.

Для лікування та ізоляції уражених недугою людей при збірно-пересильних пунктах обладнувалися госпіталі та санітарні ізолятори, використовувались місцеві медичні установи.

Це ж можна сказати і про прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. Ось яку лікувально-санітарну роботу, наприклад, було виконано у липні 1945 року на такому пункті в м. Чернівцях:

"Прийнято лікарями	666 чол.
Оглянуто на предмет вошивості та проведено дезінфекцію	666 чол.
Захворюваність:	
1. Сипний тиф	2 чол.
2. Шлунково-кишкові хвороби	7 чол.
3. Грип	16 чол.
4. Ангіна	10 чол.
5. Короста	10 чол.
6. Венеричні хвороби	3 чол.
7. Психоневрологічні хвороби	3 чол.
8. Туберкульоз	8 чол.
9. Запалення легенів	3 чол.
10. Коклюш	2 чол.
11. Проста диспенсія	18 чол.
12. Токсична диспенсія	2 чол.
13. Крупозна дистрофія	1 чол.
14. Фурункульоз	10 чол.
15. Абсцес гомілки	1 чол.
16. Малярія	2 чол.
З них ізольовано	64 чол.
-- " -- госпіталізовано	12 чол.
Смертних випадків	3 чол." ³⁹

"За офіційними даними, для обслуговування репатріантів було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 лазень і 690 дизкамер. Число зафіксованих ними хворих досить велике: 1080034 чол., з яких 66,3 % потребували амбулаторного лікування і 33,7 % – стаціонарного. Інфекційних хворих було виявлено 31989 чол., найпоширенішою інфекційною хворобою – особливо після червня 1945 року – був черевний тиф (5635 чол.). За період із січня 1945 по січень 1946 року, так і не дійшовши до батьківщини, вмерло 3298 репатріантів." ⁴⁰

Так, вісімнадцятирічна вчорашня "остарбайтерка", уродженка с. Зозулинець Самгородоцького району Ніна Григорівна Нечипорук, котра серйозно підірвала здоров'я на нацистській каторзі, вмерла, щойно прибувши у збірно-пересильний табір. ⁴¹

Непоодинокі й інші трагічні випадки.

Отримати повноцінну медичну допомогу усі не могли, а тому не інфекційних хворих відправляли додому в розрахунок, що

вони продовжать лікування за місцем проживання, де зціленню мав допомагати й звичний клімат (особливо тим, у кого довго не заживали та гноїлися рани). Проте обмаль кваліфікованих медичних кадрів, недостатність необхідних ліків, погана облаштованість лікарень нерідко зводили лікування нанівець. Вже вдома у 1945 – 1947 роках, наприклад, вмерли, повернувшись із Німеччини, Зоя Менчинська з с. Держанівки Хмільницького району,⁴² Василь Дзьобак із с. Білян Мурованокуриловецького району,⁴³ яким тільки б жити й жити. Обірвалося життя багатьох інших підкошених хворобами, покалічених в Німеччині недавніх примусових “східних робітників”...

Про всі випадки інфекційних захворювань серед репатріантів негайно доповідалось по телеграфу в Москву в санвідділ Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Туди ж щомісячно надсилались звіти за встановленою формою.

Більшість евакуаційних госпіталів, що обслуговували репатріантів, припинили своє існування у червні 1946 року – у відповідності з наказом Міністерства охорони здоров'я СРСР.

Отже, поряд з фільтрацією, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну. Її нагальна необхідність диктувалася великою кількістю хворих та покалічених людей, що поверталися з Німеччини додому, вимогами санітарії. З цією метою було розгорнуто широку мережу лікувально-санітарних закладів. Проте ефективність їхньої роботи не завжди була на належному рівні. Особливо це стосувалося місцевих закладів охорони здоров'я, котрі в силу обставин не могли надати необхідної допомоги хворим.

6.8.4. Митарства в дорозі додому

У переважній більшості випадків проходженням фільтрації та медичною перевіркою митарства репатріантів у збірно-пересильних таборах не закінчувалися – не дивлячись на незручності, людям днями, а то й тижнями доводилося чекати транспорту на батьківщину, насамперед, спеціально виділених поїздів, яких то й не вистачало.

“...Ви собі не уявляєте, як нам хотілось додому... За тим по-

ресильних пунктах (таборах) і в дорозі до приймально-розподільчих пунктів забезпечення здійснювалось по лінії НКО СРСР, виходячи із розрахунку на одну людину на добу: 700 г хліба, 50 г пшеничного борошна, 150 г крупи (включаючи бобові та макарони), 50 г м'яса і риби, 20 г масла, 30 г цукру, 1 г чаю, 900 г картоплі та овочів, 30 г солі.⁴⁶

Діяли й інші нормативи. Так, окремі репатріанти (ті, хто найбільше відчував у цьому потребу) забезпечувалися обмундируванням, взуттям та білизною ("від 200 до 500 штук на табір; але при розрахунку жіночого одягу чомусь виходили із долі жінок у 10 %, хоч жінки у фронтових таборах, як правило, складали більшість"⁴⁷).

Одноразове гаряче харчування організовувалось для пасажирів репатріаційних поїздів лише на батьківщині у приймально-розподільчих пунктах.

Досить часто виділеного пайка виявлялось замало і пасажирів або голодували, або рятувались раніше не раз випробуваним методом:

"...Коли поїзд зупинявся, вагони не закривали, люди йшли красти з навколишніх городів картоплю, огірки, інші овочі..." (Зі спогадів А. Л. Сивопляс, с. Турбів Турбівського району).

Стосовно речових перевезень репатріантів обмежень начебто не існувало. Формально вони мали право везти додому що і скільки завгодно. "...Наказом Управління з репатріації № 21 від 1 квітня 1945 року їм дозволялось провозити на батьківщину... ефективну іноземну валюту та різне майно – одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та ін. На період з 1 січня 1945 по 1 липня 1946 рр. їх навіть звільнили від митного контролю."⁴⁸

Дійсність же була іншою. Як правило, за годину-дві перед відправленням на батьківщину у таборі відбувалася так звана "перевірка речей". Комісія на чолі з самим начальником табору начебто шукала приховану зброю, але в репатріантів відбирались "фотоапарати, годинники, радіоприймачі, розібрані велосипеди, швейні машинки, гроші... Громіздкі речі, котрі люди були не в змозі нести, залишались у таборі для "відправлення на батьківщину", але ніхто з адресатів їх більше не бачив..."⁴⁹ Очевидно така "конфіскація" санкціонувалась якоюсь недругорядною інстанцією – високотехнологічні вироби несли у собі небажаний для радянської сторони пропагандистський ефект, спростовуючи ідеологічні постулати про загинання буржуаз-

ного заходу і що все радянське неодмінно передове, найкраще. Або ж вона була звичайним мародерством недобросовісних працівників табору... Одне ясно – додому репатріанти поверталися не дуже обтяженими нажитими в Німеччині скарбами.

Що стосується репатріантів-уродженців Вінницької області, то середня вага речей, з якими вони поверталися до батьківського порогу, складала 9,77 кг.⁵⁰

Переважна більшість репатріантів добиралась додому саме залізницею. Ешелони групувались за територіальним принципом – по союзних республіках і областях. Тому досить часто траплялось, що у вагоні чи поїзді повертались додому колишні мешканці з одного села, міста чи “земляки” з кількох сусідніх районів.

Для супроводу ешелону призначались начальник, замполіт, ще 2 – 3 офіцери і до відділення бійців охорони. У начальника були списки репатріантів, продовольчі атестати та довідки встановленого зразка, що дозволяли проїзд. Репатріанти, які не мали таких перепусток, органами міліції знімалися з поїздів.

Ешелони, як правило, були великими. Складались із 30 – 35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. В середньому у кожному вагоні розміщувалось 30 – 35 пасажирів. Про зручності мова знову не йшла, але вони нівелювалися радістю повернення після багатьох років страждань на батьківщину.

“...Що вам сказати про нашу дорогу? Поїздом їхали. У вагоні було тісно від народу. Не пробратись. Але ми на це не зважали. Додому віз нас поїзд, не в Німеччину...” (Із розповіді Івана Михайловича Оляничка, с. Малинки Погребищенського району).

Подолавши сотні кілометрів, такі ешелони з’являлися на Поділлі. Їх наростаючий потік добавляв клопотів працівникам місцевих репатріаційних служб.

Прибуваючих на приймально-розподільчі пункти подолян потрібно було відправляти додому, а транзитних пасажирів, яким годинами, а то й днями доводилось очікувати наступних поїздів, – розмістити, нагодувати, видати необхідний пайок на дорогу, надати іншу допомогу.

Простіше вирішувалося питання із земляками. Ті, хто прибув у рідну область, як правило, на приймально-розподільчому пункті не засиджувались. Після обов’язкової реєстрації вони відразу ж поспішали додому. Добирались попутними поїздами

(в основному товарними, на відкритих платформах ешелонів вузькоколійок), автомобільним та гужовим транспортом...⁵¹

Обидві категорії репатріантів, і ті, хто щойно ступив на землю батьківського краю, і ті, хто ще перебував у дорозі додому, потребували *турботи та розуміння*. Бо це були люди, особливо потерпілі від війни, жорстоко обділені долею. Обезсилені, знекровлені, морально травмовані, вони поверталися до нового життя, котре хотіли бачити принципово відмінним від того, якого довелось зазнати. Слід відмітити, що працівники приймально-розподільчих пунктів намагалися проявляти до репатріантів максимум уваги, про що свідчать непоодинокі подяки, висловлені на їх адресу і зафіксовані в документах. Ось одна із них:

"Ми, група громадян Латвійської Р.С.Р., що репатріюються з Чехословаччини, проїжджаючи через приймально-розподільчий пункт ст. Жмеринка, сердечно дякуємо службовцям пункту за теплий, добродушний прийом і турботу про відправку нас до місця нашого проживання.

Хай живе великий вождь і друг людства, який турбується про всі свободолюбиві народи, Йосип Віссаріонович Сталін!"⁵²

Та досить часто виникали ситуації, коли невеликий апарат приймально-розподільчих пунктів виявлявся безсилим проти проявів відомчого диктату, а тисячі репатріантів зайвий раз мали можливість відчути свою "другосортність". Особливо це траплялося, коли на перший план виходили амбіції, безпардонність армійських служб чи керівництва залізниці. Тоді проблеми репатріантів взагалі безцеремонно нехтувались. Для прикладу зішлемось на кілька документів.

"Військовому прокурору ст. Жмеринка.

[...]

Прошу Вашого втручання, щоб покінчити з тим безсердечним ставленням до репатрійованих радянських громадян, яке спостерігається із боку керівників Жмеринського відділення руху.

Так, 14 травня 1945 р. на ст. Жмеринка прибув ешелон з репатріантами (950 чол.), який зі ст. Козятин замість Києва направлений у Жмеринку.

Не дивлячись на те, що начальника відділення руху тов. Бурду просили відправити цих людей за призначенням (просили військовий комендант станції т. Хоменко і секретар вузлового парткому), він розпорядився всіх людей із вагонів висадити. Самі ж вагони порожняком відправив далі. На моє прохання да-

ти вагони для відправки цих людей за призначенням теж відповів відмовою. Взагалі цим питанням абсолютно ніхто не хоче займатися.

Прошу Вас провести розслідування і вжити необхідних заходів, оскільки таке ставлення до живих людей далі нетерпиме. При великому потоці людей і при відсутності сприяння та допомоги з боку залізничного начальства ми самі нічого не можемо зробити.

Начальник Жмеринського приймально-розподільчого пункту репатріантів
Кувалдін." ⁵³

"Акт, 21 жовтня 1945 року.

Ми, нижчепідписані, з одного боку інспектор Жмеринського приймально-розподільчого пункту репатрійованих громадян СРСР Фесенко Георгій Максимович, з другого боку репатрійовані громадяни Ахматова Ганна Михайлівна, Сакурова Олександра Іванівна, Сухарєв Петро Омельянович, склали даний акт про те, що 20 жовтня 1945 року о 20 годині прибув ВСП-200 з репатріантами. За наказом військового коменданта ешелон був розвантажений, а потім військовий комендант взяв на себе місію відправки репатріантів. Людей садовив без документів і не забезпечених харчуванням. За вимогою начальника пункту оформити передачу людей начальник ешелону ВСП-200 л-нт Абдухманов з табору 304 м. Сегет на приймально-розподільчий пункт не з'явився, оскільки був п'яним. Коли репатрійовані громадяни почали говорити начальнику ВСП-200 про неправомірні дії, він замість прийняття рішення, став над ними сміятися, а на вимогу відносно харчування сказав, щоб вони продавали речі і харчувались. Він же продукти не видасть, не дивлячись на те, що продукти були отримані. Про всі не порядки військовий комендант знав, але заходів не вжив. Про це і складено даний акт..." ⁵⁴

"Зав. відділом у справах репатріації при РНК УРСР тов. Зо-зуленку.

Копія: секретарю Вінницького обкому КП(б)У т. Стахурському.

Зав. відділом репатріації при Вінницькій облрадї депутатів трудящих т. Пирогову.

На підставі телеграми начальника Вінницької залізниці начальник вокзалу ст. Жмеринка дав вказівку про заборону перебування репатріантів у приміщенні вокзалу. Репатріанти в очікуванні поїзда змушені сидіти під відкритим небом.

Мною було поставлене питання про надання приміщення для репатрійованих у зв'язку з настанням осінньо-зимового періоду перед Жмеринським райкомом КП(б)У, яке залишилось без наслідків.

У даний час пункт не має можливості розмістити хоч би 50 чоловік у приміщенні вокзалу.

Гаряче харчування репатрійовані до цього часу отримували у приміщенні військового залу. 20.10.45 року начальник пересування військ Вінницької залізниці дав розпорядження комендантським патрулям не пропускати у військовий зал жодного репатріанта і сам взяв участь у звільненні залу від них.

У результаті обід замість 3-ї години був розданий о 7-й вечора, причому репатрійовані змушені були йти отримувати обід в одному місці, а хліб – в іншому.

Партія і уряд надають багато уваги справі повернення радянських громадян із німецької неволі, створюють необхідні умови обслуговування в дорозі, а в той же час на ст. Жмеринка мають місце факти зневажливого ставлення як з боку командування станції, так і з боку управління Вінницької залізниці. Прошу терміново надати допомогу у виділенні відповідного приміщення хоч би на двісті чоловік, де вони змогли б провести час до відправки і отримати гаряче харчування. Інакше пункт репатрійованих не зможе виконати ті вимоги і допомогу, які він повинен надати репатрійованим.

Начальник пункту репатріантів при ст. Жмеринка (підпис)".⁵⁵

"Начальнику управління Вінницької залізниці генерал-директору тов. Коптелкіну.

У відділ у справах репатріації виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих систематично надходять скарги і акти на неправомірні дії адміністрації ст. Вінниця вузькоколійної залізниці.

У ряді випадків репатріантів, котрі мали на руках проїзні квитки і посадочні талони, висаджували із вагонів, не допускали до посадки (наприклад, поїзд № 71 19, 23 і 26 січня 1946 р.), виганяли із пасажирського залу вузькоколійної залізниці (18, 22 і 26 грудня 1945 року), в результаті чого репатріанти по дві – три доби залишались невідправленими і перебували на морозі.

На повідомлення наших працівників з проханням про сприяння начальника вузькоколійної залізниці він відповідає лайкою

і грубощами, не надає ніякої допомоги у відправленні репатріантів.

Зав. відділом у справах репатріації виконкому Вінницької облради депутатів трудящих А. Пирогов".⁵⁶

Крім транспортних труднощів у репатріантів досить часто виникали проблеми й з харчуванням, хоч згідно постанови Ради Народних Комісарів Союзу РСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз" "на приймальних обласних пунктах і до місця поселення на постійне проживання постачання громадян, котрі репатріюються" здійснювалось безкоштовно Народним Комісаріатом торгівлі СРСР "м'ясом, рибою, маслом і цукром за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, хлібом – за нормою 700 грамів і крупою по 120 грамів у день."⁵⁷ Передбачалось також, що транзитні репатріанти перебуватимуть на обласних приймально-розподільчих таборах не більше 2 – 3-х днів, а добова вартість їх харчування в розрахунку на одного чоловіка повинна складати 9 – 10 карбованців.⁵⁸ Але ці нормативи досить часто не витримувались – через безвідповідальність окремих служб та посадових осіб, через скруту в продовольчому забезпеченні, оскільки в Україні, в т. ч. на Поділлі, дедалі відчутніше давав про себе знати післявоєнний голод, що насувався.

"В останній час залізничний буфет ст. Вінниця під різними приводами ухиляється від харчування репатрійованих радянських громадян, посилаючись на начебто отримані вказівки від дирекції тресту дорбуфету на відсутність продуктів, хліба і т. п., – констатується, зокрема, в документі, датованому 1 березнем 1946 р. і підписаному зав. відділом у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. – Під час відправки репатріантів 27.11.1946 року після довгих суперечок залізничним буфетом був приготовлений нежакісний обід на 200 чол. репатріантів, що складався з одного несмачного супу без хліба, від якого багато з репатріантів відмовились (попробували і не їли).

Протягом січня 248 обідів буфет не забезпечив хлібом і репатріанти після обіду залишилися голодними.

В останні місяці 1945 року ми не раз просили облторгвідділ відрегулювати питання з харчуванням репатріантів на ст. Вінниця і виконати вказівку обкому КП(б)У та облвиконкому від 16.XI.1945 року № 216, однак до цього часу харчування репатріантів не забезпечене..."⁵⁹

Проте це не означає, що репатріанти були позбавлені гарячого харчування взагалі. Станом на 10 січня 1946 року залізничними буфетами, які обслуговували обласні приймально-розподільчі пункти Вінниччини, видано 71520 обідів на суму 238503 крб.,⁶⁰ Кам'янець-Подільщини (станом на 1 січня 1946 р.) – 16386 обідів на суму 64926 крб. ⁶¹ Середня вартість такого обіду на Вінниччині складала 3 крб. 33 коп., на Кам'янець-Подільщині – 3 крб. 96 коп. – майже утричі менше від визначеної норми, що свідчить про низьку калорійність та обмежений вибір пропонованих репатріантам страв.

Щоб цифри у звітах, які регулярно надсилались у Київ, мали переконливіший вигляд, на Вінниччині у “валову” кількість обідів включали ще й легкі сніданки “з кип'ятком” і такі ж вечері (як правило, вони уже не були безкоштовними), а на Кам'янець-Подільщині репатріанти часто не отримували передбачених згадуваною урядовою постановою № 2307 гарячих обідів взагалі – обмежувались залишками сухих пайків, виданих їм на дорогу ще у фільтраційному пункті.

Голодне існування в Німеччині змінилося на напівголодне прожиття у занадто довгій дорозі додому.

Крім того, повертаючись на батьківщину, репатріанти нерідко піддавались актам розбою та грабежу.

“...Паралельно з труднощами відновлення народного господарства суспільство зустрілося з ще однією гострою проблемою – масовою злочинністю... В країні активізувався криміналітет, різко зросло число особливо небезпечних діянь – розбоїв, озброєних грабежів... Оперативна обстановка в державі ускладнювалася масовими переміщеннями населення (демобілізація військовослужбовців, повернення репатріантів)... На жаль, до складу... бандитських формувань входили... іноді й військовослужбовці, які, використовуючи своє становище, займалися злочинною діяльністю. Так, 18 липня 1945 р. на станції Ново-Волинськ групою військовослужбовців у кількості чотирьох чоловік були пограбовані репатрійовані з Німеччини громадяни А. Ольшанський і Ф. Роздорожний...”⁶²

“...Товарняки відкриті були. Ми їхали в травні. Застрибує у нашій формі солдат. Ми думали, що солдат, а це просто бандити, переодягнені в наших солдат. І він викинув у нас 5 чемоданів із нашого вагону. І мій туди потрапив...”⁶³ (Із спогадів О. М. Галкіної).

“23 липня 1945 р. о четвертій годині... була пограбована гро-

мадянка Ведіхова. Злочинці під загрозою зброї забрали всі речі... Співробітниками Дорожного відділу міліції Південно-Західної залізниці були затримані військовослужбовці П. Шершньов, М. Міхалєв, В. Гунченко. Під час обшуку в них були знайдені речі, що належали громадянці Ведіховій”...⁶⁴

Отже, повернення репатріантів із Німеччини розтягнулось на місяці. Витрати під час перебування їх у збірно-пересильних таборах, інших місцях фільтрації та обов'язкового медично-санітарного огляду, лікування, перебування в дорозі брала на себе держава. Харчування здійснювалося по лінії Народного Комісаріату оборони СРСР за армійськими нормативами.

Репатріантам дозволялось ввозити в СРСР іноземну валюту, різне майно. На півтора року вони звільнялись від митного контролю. От тільки далеко не всі нажиті скарби потрапляли до місця призначення. Часом навіть особисті речі.

Змучені поневір'яннями, недавні примусові робітники рейху, опинившись у приймально-розподільчих пунктах, потребували уваги і допомоги. На Поділлі таку турботу вони відчували з боку працівників нечисельного апарату самих приймально-розподільчих пунктів.

У той же час репатріанти зіткнулися з труднощами суб'єктивного характеру – відомчим диктатом, який принижував їхню людську гідність, породжував додаткові проблеми, з проявами кримінального характеру.

6.8.5. Репатріація крізь призму статистики

“Влітку та восени 1945 року Європа нагадувала період весняної повені. Тільки замість незліченних струмків, рік, що вийшли з берегів, повсюди вирувала людська повінь – на вцілілих і напівзруйнованих вокзалах, залізницях, на магістральних шосейних та ґрунтових дорогах... То поверталися з війни додому люди. Хто з фронту, хто з німецької неволі. Було багато сліз. Сліз радості. Але найбільше було усміхнених облич. Посміхалися суворі солдати-переможці. Раділи ми, недавні раби гітлерівського рейху. Я ніколи до того не бачив стільки очей, що так іскристо світилися радістю... Таке не забувається ніколи...”⁶⁵ (Із

спогадів Дениса Левчишина, с. Слободище Іллінецького району).

“...Коли ми назад поверталися з Німеччини, ми проїжджали гори. Дуже красиві. Це, я думаю, була Чехословаччина... Люди були дуже добрі до тих, хто їхав у вагонах. Вони нам кидали паски, ну не паски – булки, калачі... Кидали прямо на ходу. І [ми] ділилися цими шматочками... Яблука, пам’ятаю, кидали... Пам’ятаю цю доброту. І радість – повертались додому!...”⁶⁶ (Із спогадів Олени Калашникової).

Їхали звідусіль: з Німеччини, Австрії, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Англії, Франції, Італії, Бельгії, Норвегії...

Людські потоки запрудили й залізничні станції Поділля. Десять тисяч людей поверталися залізницею до рідних домівок через Жмеринку, Козятин, Вінницю, Проскурів, Шепетівку, Ярмолинці. Хто в рідні краї, хто транзитом.

Ось якою була динаміка руху репатріантів через вінницькі приймально-розподільчі пункти (з наростаючим підсумком):

Станом на 9 червня 1945 р.⁶⁷

Прийнято 5832 репатріанти. З них повернулось на Вінничину 1892 чол. (173 чол., 1497 жін., 222 дітей).

Станом на 10 серпня 1945 р.⁶⁸

Прийнято 24909 репатріантів. Із них повернулись на Вінничину 11340 чол. (3404 чол., 8329 жінок, 717 дітей).

Станом на 25 вересня 1945 р.⁶⁹

Прийнято 59844 репатріанти. Із них повернулось на Вінничину 25299 чол. (6818 чол., 17480 жін., 999 дітей).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський	24929 чол. (5180 чол., 18082 жін., 1717 дітей);
Козятинський	26411 чол. (7334 чол., 17317 жін., 1760 дітей);
Вінницький	8504 чол. (1997 чол., 6141 жін., 366 дітей).

Станом на 1 грудня 1945 р.⁷⁰

Прийнято 73943 репатріанти. З них повернулись на Вінничину 30571 чол. (8458 чол., 22113 жін., 1136 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський 29475 чол. (7668 чол., 21807 жін., 2213 дітей);
Козятинський 33152 чол. (9366 чол., 21828 жін., 1958 дітей);
Вінницький 11316 чол. (2823 чол., 8493 жін., 417 дітей).

Станом на 1 січня 1946 р.⁷¹

Прийнято 76622 репатріанти. З них повернулись на Вінниччину 31870 чол. (8910 чол., 22960 жін., 1152 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський 30430 чол. (7978 чол., 22452 жін., 2248 дітей);
Козятинський 34422 чол. (9524 чол., 22886 жін., 2012 дітей);
Вінницький 11770 чол. (3036 чол., 8734 жін., 421 діт.).

20 травня 1946 р., коли потік людей, що поверталися з нацистської каторги на батьківщину, практично вичерпався, Жмеринський, Козятинський, Вінницький приймально-розподільчі пункти було ліквідовано. Всього за час їх функціонування ними прийнято 81253-є репатріантів:

Станом на 20 травня 1946 р.⁷²

	Всього	чоловіків	Із них жінок	дітей
Вінницький пункт	12830	3382	9548	468
в т. ч. транзитних	1703	491	1212	98
Козятинський пункт	37454	10272	27182	2212
в т. ч. транзитних	24859	6037	18822	1844
Жмеринський пункт	96930	8185	22784	2284
в т. ч. транзитних	21478	5927	15551	1851
В С Ь О Г О	81253	21739	59514	4964
Із них транзитних	48040	12455	35585	3793
У Вінницьку область	33213	9284	23929	1171

Підрахунки показують, що в період з 23 травня по 9 червня 1945 р. вінницькі приймально-розподільчі пункти приймали в середньому 324 чоловіка в день, з 9 червня по 10 серпня – 302,7, з 10 серпня по 25 вересня – 743,2, з 25 вересня по 1 грудня – 213,6, з 1 грудня 1945 р. по 1 січня 1946 р. – 86,2, з 1

січня по 20 травня 1946 р. – по 33,5. Пік прибуття репатріантів припадав на літо – початок осені 1945 року.

Ярмолинецький приймально-розподільчий пункт припинив своє існування у жовтні 1945 р., Проскурівський – в березні 1946 р., Шепетівський – у травні 1946 р. За період роботи ними прийнято 84028 репатріантів. "Із них чоловіків 28844, жінок – 55184, дітей – 4108. Із них транзитників всього 16959, чоловіків 3215, жінок 13744, із них дітей 2245".⁷³

На Вінниччині найбільше навантаження випало на Козятинський приймально-розподільчий пункт, на Кам'янець-Подільщині – на Шепетівський.

Загалом через подільські приймально-розподільчі пункти пройшло понад 165 тисяч репатріантів.

Саме в період з травня 1945 року по весну 1946 року репатріація радянських громадян на Батьківщину виявилася наймасштабнішою і найінтенсивнішою. Тоді в СРСР повернулася досить значна частина усіх репатрійованих. Причому репатріація здійснювалася як із зони дії Червоної армії, так із зон союзників. Станом на 1 березня 1946 року вона виражалась у таких цифрових показниках:

***Репатріація громадян СРСР
із зони дії радянських військ***⁷⁴

Країна	Всього чол.	В %
Радянські зони окупації Німеччини і Австрії	1447261	78,37
Румунія	133340	7,22
Фінляндія	101195	5,48
Польща	87850	4,75
Чехословаччина	40655	2,20
Югославія	25572	1,38
Болгарія	3682	0,20
Угорщина	3259	0,18
Швеція ⁷⁵	3183	0,17
Албанія	805	0,05
В с ь о г о	1846802 ⁷⁶	100,00

**Репатріація громадян СРСР із зон дії
військ союзників ⁷⁷**

Країна	Всього чол.	В тому числі:	
		військовополонені	цивільні
Західні зони окупації			
Німеччини і Австрії	2031925 ⁷⁸	707369	1324556
Франція	121005	85436	35569
Норвегія	84775	75812	6963
Італія	53240	44205	9035
Англія	26329	21900	4429
Бельгія	12344	7352	4992
Швейцарія ⁷⁹	9868	6145	3723
Данія	7614	4635	2979
США	3950	3823	127
Греція	1402	1288	114
Голландія	234	74	160
В с ь о г о	2352686	960039	1392647

Отже, найбільше людей повернулося з Німеччини та Австрії – майже 3,5 млн. чол. Із решти 19-и країн – 711408 чол.

Найбільше навантаження в процесі репатріації лягло на залізничний транспорт. Задіявши 176431 вагон, "за період з жовтня 1944 по січень 1946 рр. було перевезено 5263495 чол. З цієї кількості до місць постійного проживання було відтранспортовано 3259857 чол. (або 61,9 %), у запасні частини фронтів і військових округів – 1055925 чол. (20,2 %), в трудові батальйони для роботи в промисловості – 608095 чол. (11,5 %) і в розпорядження НКВС – 339618 чол. (6,4 %)." ⁸⁰

Визначилися й основні залізничні маршрути: "1) Берлін – Познань – Варшава – Брест – Белосток; 2) Берлін – Позен (Познань) – Острів – Лодзь – Развадів – Люблін – Ковель; 3) Бреслау (Вроцлав) – Оппельн – Краків – Пшемишль – Львів; 4) Познань – Торн (Торунь) – Алленштейн – Інстербург; 5) Відень – Будапешт – Дебрецен – Чоп – Сигет і 6) Бухарест – Плоешти – Бакау – Пашкани – Ясси – Унгени.

Активно використовувався також автотранспорт (до 5000 автомобілів), яким загалом було перевезено 976731 чол. Основні маршрути для автотранспорту: 1) Віттенберг – Торгау – Заган – Ельс – Кельце – Замост'є – Володимир-Волинський; 2) Пархім – Гарті – Шнайдемюль – Бидгощ – Млава – Острів Мазовець-

кий – Белосток – Гродно – Волковинськ; 3) Заган – Ельс – Кельце – Томашув – Рава-Руська; 4) Йіглава – Брно – Тарнув – Жешув – Львів; 5) Йіглава – Брно – Попрад – Вранов – Густе – Рохор – Коломия і 6) Лесобен – Відень – Нейштадт – Комарно – Естергем – Лучинець – Рожнява – Михальовіце – Ужгород – Густе – Коломия"...⁸¹

Дехто ж з репатріантів добирався додому пішки. Ось, наприклад, який запис міститься у фільтраційно-довідковій картці подолянки Людмили Мефодіївни Мельник, яка відбувала нацистську каторгу в Чехії: "5.7.1945 за наказом відділу репатріації в/р [очевидно, Військової Ради. С. Г.] 47 арм. відправлена на батьківщину в пішому порядку: Вінницька обл., Теплицький р-н, с. Теплик"...

Вражаючим був і зустрічний потік із СРСР: кількість репатрійованих іноземців складала на 1 березня 1946 року 1021455 чол., з яких 1016588 уже повернулися на батьківщину і 4867 чол. перебували в дорозі до передавальних пунктів.⁸²

Як бачимо, перші післявоєнні роки – це час великого переміщення людей на Європейському континенті – основному театрі військових дій Другої світової війни. Зірвані нею із рідних місць, цього разу вони поверталися у свої країни, на свою батьківщину – до життя та праці в умовах миру.

Десятки тисяч репатріантів прослідували через подільські приймально-розподільчі пункти.

Для перевезення репатріантів до місць призначення найчастіше використовувався залізничний та автомобільний транспорт. Дехто добирався додому пішки.

Найбільше репатріантів прибуло на Поділля влітку та восени 1945 року.

Отже:

- реальним початком репатріації радянських громадян на Батьківщину стала середина 1944 р. (репатріація здійснювалася із зони дії наступаючої Червоної армії);

- основний тягар репатріаційних заходів ліг на армійські структури – армійські та фронтові збірно-пересильні пункти;

- відправлення репатріантів в СРСР здійснювалось лише після обов'язкової фільтрації, а також медично-санітарного огляду кожного репатріанта зокрема;

- встановлені строки фільтрації не витримувались і люди

замість визначених 5 – 10 днів перебували у перевірчих таборах в незадовільних умовах для проживання по кілька місяців. Сама процедура фільтрації була принизливою для репатріантів, нелегким випробуванням, особливо моральним;

- серед "остарбайтерів", які чекали часу репатріації у збірних центрах союзників, до 70 відсотків від їх загальної кількості бажали повернутися на Батьківщину;

- із середини січня 1945 року запроваджено поділ репатріантів на категорії. Спершу він поширювався лише на осіб, визволених Червоною армією, а пізніше – на всіх, хто повертався на Батьківщину із зон союзників. Згідно встановлених категорій визначалось подальше використання репатріантів радянською стороною. Здорові чоловіки та юнаки призовного віку призовались у ряди діючої армії, брали участь у боях з гітлерівцями та японськими мілітаристами, де відзначались хоробрістю і героїзмом; у допоміжні армійські структури та підрозділи залучались також жінки і дівчата. Решта репатріантів, крім дітей, стариків та важко хворих, розглядалися як обширне джерело трудових ресурсів. Значна частина репатріантів була залишена в Німеччині для виконання репараційних робіт, ще більша – направлена у трудові батальйони, які використовувались у відбудові та експлуатації шахт Донбасу, в промислових центрах СРСР, основна маса недавніх "остарбайтерів" – відправлена додому для працевикористання за місцем проживання. Колабораціоністи, колишні військовополонені-офіцери та інші підозрювані у нелояльності до Батьківщини визначались як спецконтингент і направлялись у спецтабори НКВС, у місця спецпоселень;

- масова репатріація радянських громадян здійснювалась з 23 травня 1945 р. і в широких масштабах тривала до весни 1946 р. Для її проведення найбільше використовувався залізничний транспорт, а також морський і автомобільний. Авіація не використовувалася. Чимало репатріантів добирались в СРСР до місць базування прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів організованими колонами пішки;

- в дорозі репатріанти зустрічались з численними труднощами суб'єктивного характеру;

- одночасно з репатріацією радянських людей на батьківщину здійснювалась передача радянською стороною громадян країн антигітлерівської коаліції безпосередньо союзникам;

- дорога додому для вчорашніх невільників виявилась довгою. Для одних вона розтягнулася на місяці, для інших – на роки.

---

¹ Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів держархіву Чернігівської області: документальний начерк // Архіви України. – 2005. - № 1 – 3. – С. 438.

² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 52174.

³ Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 51.

⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24309.

⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 293.

⁶ Там само.

⁷ Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 185.

⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 298.

⁹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 910.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1006.

¹¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1046.

¹² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21007.

¹³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1398.

¹⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1458.

¹⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 15977.

¹⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 319.

¹⁷ Повесть об остарбайтере... - С. 24.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6604, арк. 3.

²⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 1 – 3.

²¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2168.

²² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22114, арк. 3.

²³ ДАВО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

²⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54934, арк. 2.

²⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 63707.

²⁶ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17338.

²⁷ ДАВО, ф. Р – 6023 оп. 1, спр. 54934, арк. 2.

²⁸ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 28048.

²⁹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 16112.

³⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 300.

³¹ Там само; - С. 299.

³² Там само; - С. 302.

³³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69116, арк. 1.

³⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54940, арк. 1.

³⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67727, арк. 3.

³⁶ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты... - С. 469.

³⁷ НАРБ, ф. 46, оп. 6, спр. 4, арк. 209, 210.

³⁸ Пам'ять заради майбутнього... – С. 396 – 399.

³⁹ ДАЧО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 115.

⁴⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.

⁴¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1695.

⁴² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 11436.

⁴³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 32642.

⁴⁴ Для дітей, молодших 5 років, пайок можна було замінити молочними продуктами, білим хлібом, манкою.

- ⁴⁵ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 1, арк. 123, 124.
- ⁴⁶ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 - 1951): Документы и материалы. - Кн. 3. - В 2 частях. - Ч. 1.- Мн.: НАРБ, 1998. - С. 13.
- ⁴⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.
- ⁴⁸ Там само; - С. 294.
- ⁴⁹ Там само; - С. 293.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 1, спр. 390, арк. 35.
- ⁵¹ Архівні документи повідують, що з усіх прибулих станом на 1 липня 1947 року репатріантів-уродженців Вінницької області, із Вінниці, Жмеринки, Козятини 57471 чол. були перевезені залізничним транспортом, 900 чол. скористались автотранспортом, 920 чол. – добирались до рідних домівок на підводах. Було й чимало тих, хто йшов додому пішки (ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 35).
- ⁵² ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 366, арк. 3 зв.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 427.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 207.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 205.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 389, арк. 12.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 145.
- ⁵⁸ ДАЧО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61.
- ⁵⁹ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 389, арк. 16.
- ⁶⁰ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 29.
- ⁶¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
- ⁶² Шевченко А. Є. Співробітники органів внутрішніх справ Києва у боротьбі зі злочинністю на транспортних комунікаціях у 1943 – 1945 роках // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 315.
- ⁶³ Невигадане. Усні історії оstarбайтерів... – С. 56.
- ⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2141, арк. 7.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295.
- ⁶⁶ Невигадане. Усні історії оstarбайтерів... – С. 153.
- ⁶⁷ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 12.
- ⁶⁸ Там само; - Арк. 14.
- ⁶⁹ Там само; - Арк. 15.
- ⁷⁰ Там само; - Арк. 17.
- ⁷¹ Там само; - Арк. 34.
- ⁷² Там само; - Арк. 43.
- ⁷³ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
- ⁷⁴ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан... // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 29.
- ⁷⁵ Управління репатріації умовно включило Швецію в зону дії радянських військ, оскільки союзники не мали ніякого відношення до репатріації радянських громадян із цієї країни.
- ⁷⁶ В їх числі 1261538 цивільних осіб і 585264 військовополонених.
- ⁷⁷ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации... // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 33.
- ⁷⁸ Із них 1888680 чол. з Німеччини, 143245 – з Австрії.
- ⁷⁹ Репатріація радянських громадян із нейтральної Швейцарії йшла транзитом через територію, зайняту союзниками.
- ⁸⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 294.
- ⁸¹ Там само; - С. 295.
- ⁸² Там само; - С. 229.

6.9. Повернення на Батьківщину в умовах “холодної війни”

6.9.1. Вплив на процеси репатріації загострення стосунків між переможцями у Другій світовій війні

Темпи репатріації помітно загальмувались під кінець 1945 року, а після березня 1946 року – взагалі звелися до мінімуму. Це стало результатом зміни політичної ситуації в світі, виникнення нового глобального протистояння, котре, як і попереднє, негативно відбилосся на долі десятків мільйонів людей.

Як відомо, Друга світова війна завершилась перемогою країн антигітлерівської коаліції над об'єднаними силами блоку держав, що сповідували ідеологію нацизму. Перемога створила кардинально нову політичну обстановку в повоєнному світі. Повсюдно, особливо на Європейському континенті, ріс авторитет Радянського Союзу, який зробив вирішальний внесок у боротьбу проти агресивного блоку. Народи багатьох визволених Червоною армією країн бажали наслідувати модель суспільно-економічного устрою, що існував у СРСР, вбачаючи в ньому запоруку свого успішного подальшого розвитку, хоч мали місце й факти, коли соціалістичний вибір ледь не насильно нав'язувався радянською стороною, проголошувався єдино вірним. Визначальна роль СРСР у перемозі над гітлерівськими загарбниками сприяла активізації лівих сил у Європі. Так, комуністи увійшли до складу перших повоєнних урядів в Італії, Франції, користувались авторитетом у ряді інших країн. Дані процеси, але найбільше, реальність перспективи утворення соціалістичної системи, викликали серйозне занепокоєння керівництва США і Англії, які вбачали в такому розвитку подій фронтальний наступ комунізму. Ось чому після закінчення Другої світової війни недовні союзники СРСР (США та Великобританія) круто змінили курс власної політики щодо нього, саботували укладені з ним угоди. Вважаючи створення антигітлерівської коаліції і співробітництво з СРСР тимчасовим явищем, переслідуючи особисті честолюбиві плани, вони свідомо вдалися до відвертої антирадянщини і антикомунізму.

Крім того, позбувшись справжньої небезпеки – гітлерівського нацизму з його маніакальним прагненням світового пану-

вання, правителі США, підтримувані Великобританією, самі виявились не проти вознестись над світом. Тим більше, що в їхніх руках уже була грізна ядерна зброя, котрої ніхто інший на планеті не мав. В результаті у світі виникло нове глобальне протистояння, що отримало назву “холодної війни”.

Вона виявилась планетарних масштабів конфліктом між двома коаліціями держав – однієї на чолі зі Сполученими Штатами Америки й другої – на чолі з Радянським Союзом. Як Друга світова війна визривала у череві Першої світової, так і “холодна війна”, у свою чергу, була породженням суперницьких тенденцій усередині антигітлерівської коаліції між провідними її учасниками.

Справжнім, хоч і неофіційним, оголошенням “холодної війни” були апокаліпсичні вибухи американських атомних бомб над Хіросімою та Нагасакі. Американський дослідник В. Вільямс свого часу висловив таке міркування: “Саме рішення Сполучених Штатів підкріпити своєю залякуючою могутністю традиційну політику “відкритих дверей” призвело до “холодної війни”.¹ Та, як би там не було, а “залізну завісу” між двома протилежними боками держав опускали “обидві руки”.

“Холодна війна” була війною особливою, що велася на грані війни “гарячої”. Це була війна нового типу – війна глобальна, всепоглинаюча. Кров у ній не лилася так рясно, як у “гарячих” війнах, це, скоріше, був всесвітній конфлікт, у якому передусім було задіяно зброю ідеологічну, пропагандистську, психологічну. А метою було тотальне виснаження протиборчих сторін”.²

Офіційно початком її відліку прийнято вважати 5 березня 1946 року. Тоді в американському місті Фултоні лідер консервативної партії прем’єр-міністр Великобританії Уїнстон-Леонард-Спенсер Черчилль публічно виклав спільні задуми правлячих кіл Англії та США. У своїй промові він твердив про нібито створену Радянським Союзом “залізну завісу” в Європі і закликав до організації англо-американського альянсу в “хрестовому поході” проти “комуністичної агресії”.

Зі зміною політичного курсу союзників суттєво змінилися умови проведення репатріації радянських громадян із контрольованих ними окупаційних зон Німеччини. Це відчули як співробітники репатріаційних місій СРСР, так і самі переміщені особи.

В *англійській зоні окупації* радянська репатріаційна місія функціонувала з серпня 1945 року. До осені 1946 року її штаб-

квартира розміщувалась у Бад-Ойхенхаузені, потім – у Бад-Зальцуфлені. У зоні нараховувалось 20 збірних пунктів для репатріантів – наших співвітчизників.

"Якщо в 1945 – на початку 1946 рр. для відвідання радянськими офіцерами того чи іншого табору Ді Пі... достатнім доказом була наявність там радянських громадян і вчасність подання заявки, то, починаючи з весни 1946 року, і особливо, з 1947 року, ситуація із відвідуванням помітно ускладнилась".³

Англійська сторона влаштовувала всілякі перешкоди, посиляючись то на неможливість забезпечити особисту безпеку співробітникам радянської репатріаційної місії, то на загрозу порушення громадського порядку в місцях зосередження репатріантів, то на вірогідність виникнення скандалу між радянськими офіцерами і тими, хто не бажав повернення в СРСР. Відтепер візит співробітників репатріаційної місії дозволявся лише за умови, що зустрічі з ними бажали самі переміщені особи (причому останні мали підтвердити свою волю письмово). Вводилась заборона на проведення працівниками місії колективних бесід із Ді Пі.

Фактично заборонявся доступ представників радянської сторони до збірних таборів як таких. Робота з переміщеними особами переносилася у спеціально створені приймальні кімнати, більшість яких, причому в усіх провінціях окупаційної зони, згодом було закрито. На пропозиції ж про відкриття нових чи про зміну дислокації існуючих англійські власті неодмінно відповідали відмовою.

"...Ті ж приймальні кімнати, котрі ще продовжували працювати (станом на вересень 1948 року в провінції Північний Рейн-Вестфалія, наприклад, вони розташовувалися у Детмольді, Варендорфі і Хамборні), були переведені під гласний нагляд поліції, котра обшукувала і реєструвала відвідувачів. Публікувати оголошення в пресі чи повідомляти по радіо про роботу приймальних кімнат теж не дозволялося. Згідно з інструкцією, введеною у вересні 1948 року, робота приймальних кімнат дозволялась не частіше одного разу на тиждень при умові подання точного плану відвідувань не пізніше 25 числа попереднього місяця. З червня 1948 року радянські збірні пункти в Любеку та Брауншвейзі зіткнулись із труднощами не лише транспортного забезпечення, але й продовольчого постачання..."⁴

У Бад-Зальцуфлені радянські представники перед тим, як відвідати збірний табір для переміщених осіб, були змушені

заповнювати й підписувати досить принизливий для них документ:

“Я, ... (прізвище, посада), глава Радянської Місії з репатріації в м. Бад-Зальцфлені, бажаю відвідати табір для переміщених осіб... (табір, дата) і приймаю такі умови для цього відвідання:

1. Я не вимагаю на час мого відвідання будь-якого ескорту для моєї групи.

2. Я беру на себе повну відповідальність за будь-які інциденти, котрі можуть трапитись в результаті цих відвідин.

3. Я просив пом'якшити деякі перестороги та обмеження і розумію, що це було зроблено виключно для задоволення моїх прохань.

4. Я згідний з тим, що англійські власті не будуть ні в якій мірі відповідальними перед Радянським Урядом за будь-які інциденти, котрі можуть статися під час відвідання.

5. Я згідний з тим, що моя група буде складатись із 7 чол. (я, офіцер зі штабу, офіцер зв'язку землі Північний Рейн-Вестфалія, 2 перекладачі і 2 водії).

6. Я погоджуюсь із тим, що жоден офіцер не буде відлучатись під час відвідання моєю групою.

7. Я даю згоду на те, що мою групу зустрінуть при вході в табір офіційні представники ПВДП та ІРО і проведуть у виділену для моєї групи кімнату, в якій відбуватиметься зустріч із переміщеними особами.

8. Я зобов'язуюсь проводити ці зустрічі в присутності згаданих представників.

9. Я погоджуюсь із тим, що я не повинен проводити зустрічі в будь-якому іншому місці, лише в кімнаті, спеціально виділеній для цієї мети.

10. Я даю згоду на те, що мою групу проведуть прямо в кімнату, про яку йде мова, і я не буду відвідувати інших частин табору.

11. Я зобов'язуюсь не давати безпосередньо переміщеним особам ніякої літератури, друкованої чи написаної від руки.

12. Я погоджуюсь, що ні я, ні будь-який інший офіцер із моєї групи не буде розмовляти з будь-якою переміщеною особою по за кімнатою, спеціально виділеною для цієї мети.

13. Я погоджуюсь з тим, що як тільки закінчиться зустріч, моя група йде прямо до машин і покидає табір та його околиці...”⁵

Це далеко не весь перелік перешкод із арсеналу англійської сторони.

Аналогічна картина спостерігалась також в *американській зоні окупації*, де радянська репатріаційна місія теж функціонувала з серпня 1945 року і де концентрація Ді Пі була найбільшою. Тисячі переміщених осіб мешкали тут не лише в таборах, але й за їх межами. ⁶ Причому про дислокацію ряду таборів радянській стороні не повідомлялось:

“...В один прекрасний день [подія відбувалась у другій половині 1945 р. С. Г.] нас привезли в табір для переміщених осіб, який, як нам сказали, знаходився неподалік від французького кордону, в горах. Коли нас туди привезли, а до цього там був табір французьких військовополонених, то там було 3000 таких же, як ми, людей. Але американці не спішили відправляти нас, а навпаки, затягували з відправленням. Зате кожного дня приходили вербувальники вербувати нашого брата на роботу в Південну Америку, як говорили, на тростинні плантації. Спеціально для цього були створені нестерпні умови для проживання у цьому таборі. Але я тримався стійко, терпів усі труднощі...

Тут ми зрозуміли, що цей табір американці ретельно приховують. І це підтвердилось. Через днів 7 – 8 у таборі на автомобілі “Вілліс” з’явилися троє радянських офіцерів. Вони відразу ж зібрали багатотисячний натовп і сказали те, що ми підозрювали. Вони сказали, що американські власті приховують від радянських представників такі табори з метою завербувати побільше робочої сили. А їхнє завдання – знаходити такі табори, і ось вони нас знайшли, і що через 2 – 3 дні розпочнеться відправка нас на Батьківщину.

І дійсно, на 3-й день було подано близько 50-и автомобілів марки “Студобекер” і почалась відправка...” ⁷ (Із спогадів Станіслава Кригіна).

Відверті ж утиски по обмеженню діяльності радянської репатріаційної місії, що планомірно посилювалися, почалися з осені 1947 року. Тоді, 12 вересня директивою директора з цивільних справ американської військової адміністрації бригадного генерала Томаса Г. Гаррольда було введено заборону на доставку переміщеним особам радянськими офіцерами листів із СРСР. Невдовзі, 5 листопада 1947 року, до неї додалась заборона оповіщати Ді Пі, котрі проживали поза таборами, про час і місце їх прийому співробітниками радянської репатріаційної місії. 22 травня 1948 року інший генерал (Губнер – заступник командуючого американськими військами в Німеччині і військово-

вого губернатора генерала Л. Д. Клея) заборонив ввезення, продаж та розповсюдження в американській окупаційній зоні друкованої продукції – газет, книг і журналів.

Натомість було посилено власну пропаганду.

"...Репатріанти зізнавались, що союзники в західній зоні Німеччини їх агітували їхати в Канаду, їм говорили, що сільських мешканців знову загонять у колгоспи, що жінок з дітьми від німців відправлять у Сибір чи Казахстан, що добра робота і освіта для репатріантів на батьківщині будуть проблемою..."⁸

"...Із 30 червня 1948 року американці закрили для відвідування членам радянської військової місії прикордонні пункти Фульца, Штейнад, Бад-Кісінген, Крайцбург, Кульмбах, Бамберг, Нюрнберг і Регенсбург. А в липні – ще більше посилили контроль за листуванням Ді Пі із родичами в СРСР. Відніси листи звідти приймались лише на посту м. Касселя і вручались адресатам під розписку після цензурної перевірки органами контролю, на що витрачалось не менше 2-х тижнів..."⁹

Вершиною безпардонності колишнього союзника по антигітлерівській коаліції стало примусове виселення радянської репатріаційної місії із Франкфурта-на-Майні у 1949 році. Тоді "2 березня довкола будинку [місії] була виставлена охорона з наказом нікого не впускати в будинок і нікого звідти не випускати. В самій місії відключили газ, електроенергію і телефон..."¹⁰

На фоні цих подій винятком стали хіба що радянсько-французькі стосунки.

Репатріація із самої Франції пройшла досить успішно і фактично завершилась до травня 1947 року. Не було особливих труднощів із поверненням репатріантів також з *французької зони окупації* Німеччини, де радянська репатріаційна місія стала працювати з рубежа 1948/1949 рр. Тут теж закривались збірні пункти, які спершу заміняли приймальні кімнати (в Фрайбурзі, Равенсбурзі, Тюбінгені), котрі у свою чергу теж закривались. Але з іншої причини – через досить незначну кількість репатріантів. Проте, не зважаючи на це, а також на окремі звинувачення СРСР у порушенні Францією ялтинських угод та вимог французької сторони прискорити "повернення всіх ельзасців і лотарингців, а також перевезення останків французьких льотчиків із ескадрильї "Нормандія",¹¹ радянська репатріаційна місія функціонувала тут найдовше, а сама "французька окупаційна зона довше за інші слугувала каналом репатріації для бажаючих повернутися в СРСР".¹²

Активно використовуючи її, а також інші канали і можливості, СРСР не один рік наполегливо боровся за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян.

Як бачимо, після завершення Другої світової війни в Європі склалися нові політичні реалії. Перемога над німецьким нацизмом помітно підняла імідж Радянського Союзу, зріс його авторитет і вплив на подальший суспільно-економічний розвиток ряду країн, особливо, Східної Європи. Для багатьох народів пріоритетним став соціалістичний вибір свого майбутнього. При активній ролі СРСР розпочалося формування світової соціалістичної системи, що викликало серйозне занепокоєння недавніх союзників по антигітлерівській коаліції – США та Англії, їх різку протидію.

Крім того, правлячі кола США, монополюючи ядерною зброєю, почали виношувати авантюрні плани світового панування, знищення при цьому Радянського Союзу та країн, які обрали соціалістичний шлях розвитку. З варварським атомним бомбардуванням японських міст Хіросіми і Нагасаки фактично розпочалося нове глобальне протистояння – так звана “холодна війна”. В її основі було ідеологічне, пропагандистське, психологічне протистояння, а також вкрай виснажливе економічне суперництво, спрямоване головним чином на забезпечення гонки озброєнь.

“Холодна війна” негативно відбилася на подальшому проведенні репатріації. Американські та англійські власті у своїх зонах окупації Німеччини чинили різноманітні перешкоди радянській стороні, що викликало серйозні труднощі в діяльності радянських репатріаційних місій, до мінімуму зводило ефективність їх роботи по поверненню на Батьківщину колишніх громадян СРСР.

6.9.2. Контрпропагандистські заходи радянської сторони по нівелюванню агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у “холодній війні”

Незважаючи на перепони та зростаючі труднощі, позиція Радянського союзу залишалась незмінною – усі його громадяни, котрі в результаті війни опинились за його межами, мали повер-

нутись на Батьківщину. Репатріація їх хоч і серйозно загальмувала, проте питання про її відміну не виникало. Напрочуд, розглядалися усі засоби, що могли б принести бодай найменший успіх.

Найважливіший акцент у цій нелегкій справі було зроблено на *пропагандистські та контрпропагандистські заходи*.

Як відомо, противники СРСР у "холодній" війні широко вдавалися до залякування колишніх радянських громадян, настирливо переконуючи, що вдома на них чекають тюрма, заслання в Сибір, неможливість нормально жити та трудовлаштуватися. Щоб нівелювати ворожий вплив на потенційних репатріантів, мати козирі для власної контрпропаганди, необхідні були яскраві конкретні приклади, що спростовували б це. Сподіваючись саме на такий пропагандистський ефект, вище партійно-державне керівництво УРСР проявило ініціативу *створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишатися на Заході*. 13 серпня 1946 року Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності". Нею зобов'язано облвиконкоми та обкоми КП(б)У надавати "великого політичного значення справі прийому, розміщення і трудовлаштування репатріантів", вимагалось "від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки до трудовлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль".¹³

Та очікуваний контингент у 1946 році в республіку так і не прибув.

Але питання не знімалось. 28 березня 1947 року завідувачим обласних відділів у справах репатріації із Києва було направлено лист їхнього старшого колеги – завідувача відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, в якому йшлося:

"У зв'язку з тим, що з Франції на Україну має прибути 25 – 30 тисяч чоловік громадян української національності, з яких перші партії прибувають у квітні місяці, а основна маса із Франції буде направлятих у липні, серпні і вересні 1947 року, заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. Сенін І. С. своїм телеграфним розпорядженням від 20 березня 1947 року № 39 запропонував головам облвиконкомів виконати постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 року № 1455 і забез-

печити до 1 травня 1947 року підготовку житлових приміщень для розміщення громадян, котрі прибувають із Франції у вашу область...

Пропоную негайно приступити до перевірки житлової площі, що була раніше виділена у вашій області, і забезпечити підготовку решти житлових приміщень.

Вся житлова площа має бути відремонтована, обладнана твердим реманентом і прийнята по актах.

Зверніть особливу увагу на готовність обласних пунктів та відділів до прийому репатріантів, як-то: організація харчування, медично-санітарне обслуговування, забезпечення політико-масовою роботою (добір агітаторів, бібліотечок, газет, радіо та інш.) і транспортування репатріантів в місця постійного мешкання та інш.

Покладаю на вас персональну відповідальність за трудо-влаштування прибувчих у вашу область репатрійованих громадян із Франції за їх фахом, матеріально-побутове влаштування, охоплення дітей шкільною мережею та яслами, проведення серед них систематичної політико-масової та виховної роботи, участі їх у громадсько-політичному житті та інші..."¹⁴

Невдовзі з Кам'янець-Подільської області, де очікували на прибуття 200 сімей репатріантів та 100 одиноких громадян, надійшов рапорт про стан готовності приймальних пунктів і про підготовку житлової площі для очікуваних переселенців. Із нього видно, що на місцях за справу бралися відповідально, хоч можливості для реалізації наміченого були обмеженими.

"Через відсутність у містах області приміщення для приймального пункту на 100 чоловік, – повідується в документі, – нами створено три пункти в містах: Проскурові (основний пункт) – на 60 чол., Кам'янець-Подільському – на 20 чол., у Шепетівці – на 20 чол.

У Проскурові пункт обладнано в будинку колишнього спортзалу, що складається із 2-х великих кімнат загальною площею 200 кв. метрів...

Кам'янець-Подільський пункт розташовано в готелі в 5-и кімнатах. Крім того з дирекцією готелю є домовленість, що у випадку необхідності буде додатково виділено 5 кімнат для 5-и сімей.

У Шепетівці пункт обладнано в будинку гуртожитку цукрового заводу. Тут також існує домовленість із дирекцією готелю про додаткове виділення у разі потреби 5-и кімнат.

На всіх пунктах є 95 ліжок, решта виготовляється.

Постільною білизною Кам'янець-Подільський пункт забезпечений повністю.

На Шепетівському пункті є 20 матрасів і 20 одіял (тимчасово взяті із інших організацій), на Проскурівському – 55 одіял і 25 матрасів... Не вистачає на дообладнання пунктів: одіял – 45, простинь – 160, матрасів – 35, подушок – 80, матеріалу на 14 скатерок і на 10 занавісок для вікон.

Портретами, гаслами, плакатами і бібліотеками пункти обладнані повністю. Пункти харчування, санпропускники і медпункти також підготовлені..."¹⁵

Що стосується квартир, то їх було підготовлено 104: "із житлового фонду міськрайрад – 28, із житлового фонду радгоспів – 11, із житлового фонду підприємств та організацій – 65".¹⁶ Підготовлено 105 місць для одиноких репатріантів у відомчих гуртожитках радгоспів, підприємств і організацій.

Аналогічна інформація надійшла з інших областей, в т. ч. Вінницької.

На Вінниччині було відновлено функціонування приймально-розподільчих пунктів у Вінниці, Жмеринці, Козятині. На зарплату їх працівникам рішенням облвиконкому від 29 липня 1947 року з місцевого бюджету обласна влада виділила 11800 крб. Крім того, із цього джерела передбачались кошти й на інші цілі: "перевезення репатріантів – 2500 крб., саногляд та дезинфекцію – 3000 крб., культзаходи – 4300 крб., надання допомоги репатріантам – 20000 крб."¹⁷

21 липня 1947 року Вінницький облвиконком прийняв особливо важливе рішення для подальшої долі репатріантів, котрі, крім Франції, незабаром мали прибути також із Румунії та Болгарії, – "Про пільги та матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії". Воно цілком відповідало наміченому плану, оскільки саме такий "живий" конкретний матеріал був необхідний для проведення ефективної агітаційно-пропагандистської роботи серед потенційних репатріантів за кордоном.

Рішення передбачало виділення виконкомом районних Рад депутатів трудящих таким особам земельних наділів для будівництва будинків і господарських споруд, під індивідуальні городи, а також лісорубного фонду для заготівель будівельного лісу, причому звільнивши їх від плати за деревину строком на 2 роки.

Передбачалася видача позик на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 10 тисяч карбованців на сім'ю з погашенням протягом наступних десяти років, починаючи з другого року після поселення.

Згідно даного рішення переселенці забезпечувались посівним матеріалом під озими 1947 року і весняну сівбу 1948 року на польових, городніх та присадибних ділянках, що в умовах післявоєнного голоду було вкрай важливо. Із пунктів "Заготсіно" їм відпускалось за готівку по 2 тонни сіна на кожну голову великої рогатої худоби.

Господарства переселенців, які поселялися в сільській місцевості, на два роки звільнялись від усіх грошових податків, страхових платежів, обов'язкових поставок державі м'яса, зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Крім того, було зобов'язано облторгвідділ постачати переселенців м'ясними та рибними продуктами, маслом і цукром – на обласних приймально-розподільчих пунктах на території Вінниччини, в дорозі до місця поселення, в місцях постійного проживання. У містах та робітничих селищах постачання прибулих репатріантів мало здійснюватись за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, до влаштування їх на роботу, але не більше місяця. У сільській місцевості для переселенців передбачалась одноразова натуральна допомога – по 10 кілограмів борошна на людину.

Серед інших пільг був дозвіл на продаж репатріантам за затвердженими обл- та райвиконкомаами списках по 20 метрів бавовняної тканини на сім'ю, по 1 пальто, 1 костюму чи платтю, 1 парі взуття, 2 пари натільної білизни на кожного члена сім'ї.¹⁸

У свою чергу на місцях сподівалися й на допомогу з боку переселенців, допускаючи, що серед них є різноманітні кваліфіковані кадри. А тому із суто практичних міркувань у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР із місць надходили прохання занарядити в область конкретно визначених спеціалістів, на котрих відчувався дефіцит. Ось один із таких листів, що надійшов з Поділля 7 серпня 1947 року:

"...Відділ у справах репатріації просить Вас із числа прибуваючих громадян із Франції направити у Вінницьку область робітників таких спеціальностей:

1. Шоферів	- 11 чол.
2. Котельників	- 16 чол.
3. Токарів 5-6 розряду	- 13 чол.

4. Слюсарів	- 12 чол.
5. Слюсарів для ремонту двигунів	- 16 чол.
6. Слюсарів-інструментальників	- 2 чол.
7. Слюсарів по ремонту верстатів	- 3 чол.
8. Слюсарів-жерстяників	- 5 чол.
9. Мідників радіаторів	- 4 чол.
10. Ковалів	- 5 чол.
11. Теслів-столярів	- 28 чол.
12. Каменярів	-12 чол.

Сільськогосподарських робітників – згідно плану розверстки..."¹⁹

Довгоочікувані репатріанти прибули у Вінницьку область 11 та 25 вересня 1947 року. Спершу на Вінниччину із Франції приїхали 10 сімей у складі 33-х чол. та 3-є одиноких репатріантів, у кінці місяця – ще одна сім'я (2 чол.; з Болгарії). За національною приналежністю серед них було 24 українці, 7 росіян, 3 литовці, по 2 поляки і білоруси. Майже половину загальної кількості переселенців (17 чол.) складали діти дошкільного та шкільного віку, які в основному народилися за кордоном.²⁰

Серед дорослих українців переважали уродженці Львівської області. Решта виявились уродженцями Рівненської, Волинської, Тернопільської, Херсонської та Вінницької областей.²¹

Незважаючи на те, що серед них не було ні слюсарів, ні шоферів, ні ковалів, вже 1 жовтня 1947 року прибулі були забезпечені житлом та трудовлаштовані (на Барському, Вищеольчедаївському та Ялтушківському цукро заводах), їм надана грошова (у розмірі 5450 крб.) та інша допомога.²²

Проте переважна більшість переселенців тут не прижилась і з часом виїхала в містя свого довоєнного мешкання.

Аналогічна картина спостерігалась і на Кам'янець-Подільщині. Сюди теж прибула значно менша, ніж очікувалась, кількість репатріантів. Їм була влаштована підкреслено тепла зустріч, надана заздалегідь передбачена допомога. Показового ефекту зустрічі Батьківщиною своїх синів і дочок було досягнуто...

Отже, в період "холодної війни" особливою зброєю ставало слово. Його в повній мірі використовували обидві сторони. Недавні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції з допомогою нього намагалися відвернути колишніх радянських громадян від повернення їх на Батьківщину, радянська сторона –

навпаки. Щоб нейтралізувати вплив пропаганди суперників на потенційних репатріантів, а заодно – підвищити ефективність вітчизняної контрпропаганди на основі переконливих конкретних прикладів, вищим партійно-державним керівництвом Української РСР було проявлено ініціативу створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишитися на Заході, – у першу чергу мова йшла про радянських громадян, які поверталися з Франції, Румунії, Болгарії.

В реалізації цього задуму активну роль відіграли радянські та партійні органи Поділля, які належним чином потурбувались про забезпечення репатріантів житлом, грошову допомогу, про їх працевлаштування, передбачили для них ряд життєво важливих пільг. Показова зустріч Вітчизню-матір'ю своїх синів і дочок справді створювала підґрунтя для поліпшення ефективності радянської контрпропаганди, озброювала її новими необхідними аргументами.

6.9.3. Засоби ідеологічного впливу у боротьбі за повернення репатріантів в СРСР

Тепер важливо було донести інформацію про яскраві позитивні факти до тих співвітчизників, які продовжували залишатись за кордоном. Зрозуміло, вона оперативно доводилась до відома співробітників радянських репатріаційних місій, а ті, при першій же нагоді, передавали її безпосереднім адресатам.

Великі надії покладалась на пресу, спеціальну друковану продукцію, які теж мали свій вплив на визначений контингент людей.

Але незрівнянно вищий ефект могло мати живе слово самих репатріантів, які повернулися в СРСР, – їх *радіозвернення, листи* до тих, хто не захотів повертатися разом із ними додому.

Відповідальну місію у цьому плані виконувала радіостанція "Волга - 2", що розміщувалась у столиці колишнього рейху, її передачі розраховувались саме на цю аудиторію. У передачах часто лунали голоси колишніх "остарбайтерів", які повернулися з нацистської каторги додому і відчували "велику прихильність до себе рідної Батьківщини".

Тематика таких виступів чітко координувалась і визнача-

лась заздалегідь. Причому навіть не творчим колективом станції, а Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації та підлеглими йому структурами. Так, заступник Уповноваженого генерал-лейтенант Голуб'єв направив влітку 1948 року керівникам республіканських відділів у справах репатріації листа, яким вимагав "щомісячно надсилати... для берлінської радіостанції "Волга - 2" спеціальні радіопередачі, записані на магнітофонну плівку. Ці передачі повинні відповідати таким вимогам: мати 2 – 3 виступи репатрійованих громадян із розповіддю про їх прийом і облаштування на Батьківщині; з викриттям націоналістів – агентів англійців і американців, що ведуть наклепницьку пропаганду в таборах для переміщених осіб за кордоном за неповернення на Батьківщину; із закликком до радянських громадян, які залишались за межами Вітчизни, повернутись на Батьківщину..."²³

Запис на плівку здійснювався у республіканських радіокомітетах. Кандидатури для виступу по радіо ретельно підбиралися, кількість та "географія" виступаючих – регламентувалась. Так, 27 вересня 1947 року завідуючий відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко зобов'язав свого вінницького колегу підготувати з прибулих в область осіб: "із Франції – 2 чол., з Німеччини: з американської зони – 2 чол., французької зони – 1 чол., англійської зони – 2 чол., з Австрії – 2 чол., з Італії – 1 чол. для поїздки в Київ для виступу в радіокомітеті перед мікрофоном".²⁴

Такі люди мали бути передовиками виробництва, активістами громадсько-політичного життя, лояльно настроєними до радянської влади, а головне – говорити в ефірі те, що від них хотіли почути. Ось характеристика одного із таких "радіопробандистів" – Карнауха Петра Олександровича, робітника Степанівського цукрозаводу Вороновицького району, завірена головою Вороновицького райвиконкому:

"Карнаух Петро Олександрович, народження 1900 року, українець, б/п, освіта 3 класи, робітник-слюсар, уродженець села Комарова Вороновицького району Вінницької області, у даний час працює на Степанівському цукровому заводі, слюсар-бригадир, сімейний стан – одружений, дітей не має, дружина працює в колгоспі "За новий побут" с. Комарова, заробітна плата в місяць складає 500 карбованців, дружина в 1947 році виробила 127 трудоднів, що в грошовому обчисленні складає 500 карбованців у місяць.

Перебував у Німеччині (Баварія, місто Войдін, американська зона окупації). Працював весь час у депо на залізниці. В 1945 році звільнений американськими військами і прибув у с. Комарове Вороновицького району Вінницької області в 1945 році в липні місяці. Йому була надана попередня робота на Степанівському цукрозаводі.

По приїзду з Німеччини... виконкомом райради йому було видано одноразову допомогу в розмірі 300 карбованців, колгоспом видано хліб, був відремонтований зруйнований будинок, виділено для спорудження хліва будматеріал. В 1947 році дирекцією цукрового заводу видана путівка на курорт і грошова премія.

В громадсько-політичному житті заводу бере активну участь, є стахановцем і занесений на Дошку пошани.

У 1947 році отримав Почесну грамоту обкому КП(б)У та облвиконкому за перевиконання виробничої програми по виробництву цукру і від дирекції має 2 подяки." ²⁵

Але почути радіо могли далеко не всі колишні радянські громадяни, які вагалися з поверненням в СРСР. Це розуміли організатори радіопередач. Розрахунок же був зроблений на те, що хтось та й почує, адже не всі потенційні репатріанти жили в таборах. Враховували також психологію радянських людей, які звикли довіряти офіційним засобам масової інформації. Тим більше, що до радіо, як технічної новинки, проявлявся з їх боку підвищений інтерес.

Значно ефективнішою формою діалогу і агітаційно-пропагандистського впливу були *листи*. Проте не будь-які, а теж заздалегідь визначеного змісту, написані рідними, близькими, знайомими, родичами, друзями тих, хто перебував за кордоном. Перед місцевими органами влади, обласними відділами у справах репатріації, на які покладалась організаційні та координаційні функції, ставилось завдання широко розгорнути роботу з цією категорією населення, щоб потрібних листів з'явилося якомога більше. Той же М. Зозуленко інструктував керівників обласних репатріаційних служб:

"В зв'язку з початком прибуття громадян української національності з Франції і Румунії, пропонує організувати відправлення листів до своїх родичів і знайомих із закликом до повернення на Радянську Батьківщину.

В цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радян-

ською громадськістю, про їх враження і настрої. В листах також слід висвітлювати трудове та матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше.

Бажано аби листи надсилались з фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках та квартирах або біля них, дітей в школі і т. п.

Листи необхідно оформляти і надсилати до нас згідно з нашими вказівками за № 61-1923 від 2.9.1947 року." ²⁶

Вказівки ж були такі: "...Листи репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на батьківщину треба надсилати до нас [тобто у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.] в конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритим, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивались". ²⁷

Отже, *відділ у справах репатріації при Раді Міністрів республіки фактично наділявся правом перлюстрації та цензури, що було абсолютно новим у його діяльності.*

Подальші інструкції стосовно змісту листів і форм роботи з ними та тими, хто їх готує, розширювались і вдосконалювались (майже під усіма інструкціями, котрі надійшли на місця із Києва, стоїть підпис М. Зозуленка).

З інструкції від 27 вересня 1947 року

"...В листах висвітлювати питання відбудови промисловості, сільського господарства і культурно-освітніх закладів, ...місцевих підприємств, колгоспів, радгоспів, шкіл, лікарень, клубів і т. д. Наводити приклади роботи репатріантів, які повернулися, писати про їх заробіток, стахановців, премії, подяки, участь у громадській роботі, висування, нагороди, навчання і т. д. В листах... закликати рідних, знайомих, земляків повертатись на Батьківщину і не вірити брехні, котра поширюється в таборах для переміщених осіб, що тим, хто повернеться додому, загрожують небезпека..." ²⁸

З інструкції від 5 червня 1950 року

"...Існуючий порядок організації і відправлення патріотичних листів на адресу... радянських громадян, які проживають на становищі переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії і в капіталістичних країнах, змінюється... Потрібно дотримуватись таких вказівок:

1. При організації листів слід проявляти особливу обережність і делікатність, не викликати найменшої підозри на те, що все це робиться із пропагандистською метою. Відповідно, ніякого тиску на осіб, які відмовляються писати листи, здійснювати не потрібно.

2. Не гнатись за кількістю листів, а винятково надавати увагу їх якісному змісту. Листи повинні бути звичайними, теплими, з висвітленням конкретних досягнень у сферах господарського і культурного будівництва свого села, району чи області, матеріально-побутового становища трудівників і, зокрема, родичів, сусідів та знайомих.

3. Спеціальних виїздів у райони для організації листів не робити, а пов'язувати цю роботу з виїздами по працевлаштуванню радянських громадян та іншими питаннями.

4. Листи писати лише на реальні, діючі на даний час адреси. При написанні адреси на конвертах необхідно дотримуватись поштових правил, встановлених для листів, що направляються за кордон. Листи на адресу польових пошт не направляти.

5. Ніяких доручень для проведення роботи по організації листів за кордон не потрібно давати особам, які не є штатними працівниками обласного відділу репатріації...

6. Не приймати листів, адресованих за кордон громадянам, що не є переміщеними особами (переміщені особи – це радянські громадяни, які опинились за кордоном у результаті 2-ї світової війни).

7. Листи, що надходять у відділ репатріації, ретельно перевіряються завідуючим відділом.

8. Листи, адресовані в капіталістичні країни (крім Німеччини та Австрії), визнані доцільними для відправлення, заклеюються і вкидаються у будь-який поштовий ящик (потрібно слідкувати, щоб на конверті була наклеєна поштова марка відповідної ціни).

9. Листи, адресовані в західні зони Німеччини та Австрії, після перегляду їх завідуючим відділом і визнання придатними, негайно направляються у відділ у справах репатріації при Раді

Міністрів УРСР секретною поштою (на пакеті писати "не проколювати").

10. Копії знімаються лише з тих листів, які за висновком зав. облвідділом репатріації є цінними з точки зору можливості їх використання у пресі, по радіо і т. п. На копіях адресу отримувача необхідно підписувати латинським шрифтом точно так, як він пишеться на конверті, а адресу відправника – українською чи російською мовами. Копії таких листів направляти нам [у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.] негайно секретною поштою у двох екземплярах. Із посередніх листів копій не знімати..."²⁹

Інструкція від 28 вересня 1951 року містила суттєво новий елемент у роботі з місцевим населенням. Відтепер від рідних, чиї сини та дочки перебували на Заході, вимагались не лише листи, але й їхні заяви з настійним проханням на адресу влади повернути дітей на Батьківщину. Причому такі заяви потрібно було писати по декілька разів:

"Для проведення масово-роз'яснюючої роботи серед радянських громадян, які перебувають за кордоном, і для їх репатріації на батьківщину необхідне систематичне надсилання листів на їх адресу від рідних, знайомих та заяви на ім'я відділу у справах репатріації з проханням репатріації їх на батьківщину..."

Заяви на ім'я відділу репатріації можна писати, а також прохати повторно, втретє. Ці заяви необхідні для наших представників за кордоном. До кожної заяви обов'язковий лист, у якому наполягати на поверненні на батьківщину. Ці листи вручаються нашими представниками особисто адресату..."³⁰

Ось одна з таких заяв, направлена на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі мешканцем с. Сосни Літинського району Петром Григоровичем Петриком:

"Прошу відділ репатріації Вашого сприяння про повернення моєї племінниці Катерини Порфирівни Петрик, 1922 року народження, додому. 1942 року була забрана німецькими фашистами в рабство і назад не повернулася. Зараз знаходиться в Бельгії."³¹

Щоб легше було складати тексти листів, адресніше викривати порушення прав людини в таборах для переміщених осіб за кордоном, а отже, підвищувати наступальність власних контрпропагандистських заходів, відділам у справах репатріації при облвиконкомах рекомендувалось активно збирати викри-

вальні матеріали від репатріантів, котрі прибули з англійської, американської, французької зон окупації території Німеччини та Австрії (*інструкція № 611-1194 від 15 травня 1948 р.*). Зібраний матеріал мав оформлятися у формі оповідей людей, які повернулись із згадуваних місць у Радянський Союз, і направлялись у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР.

При висвітленні причин тривалого неповернення на Батьківщину рекомендувалось відмічати негативний вплив ворожої агітації, називати імена конкретних осіб, які її здійснювали. Особливо слід було акцентувати увагу на брехню, наклепи, обман, залякування як з боку військового командування таборів для переміщених осіб, так і з боку так званих "комітетчиків – фашистсько-націоналістичних агентів", на нестерпні умови, створені у таборах для рядових невільників, та привілейоване – для зрадників і колишніх посібників фашистських окупантів, на прагнення та факти боротьби чесних радянських людей за якнайшвидше повернення на Батьківщину.

Далі в інструкції говорилось:

"Окремим розділом слід показувати всі форми і методи вербування і відправлення наших людей в інші країни. Висвітлювати обман та насилля, які застосовуються при цьому.

В кінці оповіді необхідно показати як репатріанти були прийняті, працевлаштовані і яку допомогу отримали на Батьківщині, їх матеріально-побутове становище та участь у громадській роботі.

Для малограмотних і неграмотних слід надавати допомогу в оформленні матеріалів.

Матеріали необхідно надсилати в 3 екземплярах по мірі прибуття цих людей в область: оригіналу за підписом особи, яка дає матеріал, та двох друківаних копій..."³²

В інших інструктивних документах рекомендувалось, щоб листи, написані батьками тим, хто волів залишитися за рубежем, були зворушливими, лагідними, сентиментальними, могли викликати непрошену сльозу, розбудити у серці тугу за рідним краєм. У листах новоприбулих на батьківщину репатріантів мало міститись радість з приводу прийняття єдино вірного рішення – щасливого повернення додому, возвеличення дійсності, в якій опинилися після довгого поневіряння за роки неволі. Обов'язковим в усіх листах мав бути заклик до земляків повернутись у лоно рідної Вітчизни, яка на них так чекає.

Так відділи у справах репатріації, в першу чергу при Раді Мі-

ністрів республіки, в умовах “холодної війни” перейняли на себе ще одну, не зовсім властиву за профілем діяльності функцію – *агітаційно-пропагандистську*, стали своєрідними центрами по розгортанню ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян, котрі в результаті Другої світової війни опинилися за кордоном.

Що стосується самих листів, підготовлених та відредагованих у репатріаційних відділах, то вони були такими:

*Лист у Францію Костюку Івану Володимировичу,
уродженцю с. Літинки Літинського району*

"Доброго здоров'я, мій дорогий синочок Ваня.

Передаю тобі свій гарячий батьківський привіт. Бажаю тобі всього найкращого у твоєму невільному житті.

Ваня! Невже тобі не жалко і не болить тебе серце за мене? Ти знаєш, що я залишився сам та й живу сам до цих пір, а мені вже 67 років. Міша, Ксеня і Маруся вони живуть окремо, мають свою сім'ю, а я живу сам. Я вже всі очі виглядів за тобою. З дня на день чекаю тебе, а тебе все не має.

Сину мій, не вір тим брехням, що там говорять, що тих, хто вертається на свою батьківщину, переслідують. Це все брехня. Ось поверталось цілий ряд хлопців, вернувся і Щебивак Захар, Скакун Ганна, які були разом з тобою, і другі, їм дали допомогу і устроїли їх на роботу по їхніх спеціальностях.

Наш колгосп зараз не той, що був. Зараз об'єднані декілька колгоспів в один. Сівба, збиральна [кампанія] проводяться виключно машинами. На полях день і ніч гудуть трактори, сіють, роблять прополку і другі роботи. Незабаром загуде самохідний комбайн. Сам іде, сам жне, сам молотить і копить окремо полу, окремо солому. Один комбайн замість 200 – 300 чоловік, а на ньому працює всього 3 чоловіки. Клевер, сіно косить косілка в п'ять ножів, яка замінює 90 чоловік.

Ваня, приїжджай додому. Всього вдома я держу корову, свині і дві овечки, в нас в магазинах всього вдоволь.

Звернися в наше консульство. Я туди послав декілька заяв і просив їх повернути тебе на свою Батьківщину.

Дорога і харчі для вас будуть безплатно за рахунок держави. Пока допобачення!

Привіт тобі від Міші, Ксені, Марусі, від їх діточок.

Ждемо тебе якнайскоріше." ³³

Лист в Австрію Медвідь Марії

"Доброго дня, моя дитино Маріє!

Посилаю я тобі свій материнський щирий привіт і бажаю всього найкращого в твоєму житті. Я все ж таки не можу заспокоїтись, в мене не хватає днів і ночей, я все думаю як це воно так, що всі діти поприїздили на свою батьківщину додому і живуть собі біля своїх батьків щасливі, веселі, повиходили заміж, користуються повагою. Багато вже нагороджено Урядом орденами і медалями за хорошу роботу в колгоспі. Наш колгосп тепер передовий в районі, навіть в області, получили переходовий прапор за вирощення високих врожаїв буряків. Наш колгосп тепер став кращим, ніж до війни. Багато корів, свиней, птиці. Получили по 3 кг. пшениці на трудовень, та крім цього ланкові получили додаткову оплату, проса по 5 – 6 центнерів, цукру по 2 центнери і багато грошей. Чужі діти кожний день співають, грають весілля, в колгоспі хороші духові музики, а я як згадаю за тебе, то моє серце кров'ю обливається, яка ти і я з тобою нещасна, що в мене одна дитина і тій щастя не таке, як всім людям. Хто тебе, моя дитино, там пожаліє на чужій стороні між чужими людьми та ще й такими?

Що вони робили з нашим народом як була війна. Яка ти в мене мучениця і я з тобою разом. Мені кається, що ти там в чужій державі під мукою, голодна і холодна, з тебе там знущаються чужі люди.

Як це так, що всі приїхали, а тебе немає, може там тебе хто підманує, не вір, повір матері, яка тебе породила і плаче щодня за тобою. Я стара, прожила багато, все пережила, но такого пережити не можу, щоб рідна дитина відцуралася матері, роду, батьківщини, своїх людей. Я як подивлюсь на людей, дівчат, що вся сім'я дома, тільки не має моєї, сльози щодня ллються. Хіба можна бути на чужині, забути своїх людей, свій край. Маріє, приїзди, доню, додому. Я стара, хоч би я на тебе подивилась, хіба тобі не жалко своєї матері, невже ти, Маріє, забула матір, забула своїх людей? Мене сусіди питають як це так, що всі приїхали, а Марії не має, невже вона стала нам не нашою, не хоче знатись із своїми людьми? Маріє, всі, які приїхали, получили гроші як допомогу на хату.

Якщо ти забула про мене, я стара, маю корову, свиню, качки, телицю, гуси. Мені тяжко самі збудувати [нового хліва] і не хочеться, все жду тебе. Приїздив Васька додому, просив, щоб

ти обов'язково приїздила до нас, кинула ту страшну чужину.
Крепко тебе цілую. Жду додому. Іди, Маріє, пішком, якщо немає грошей.

По прозвібі твоєї матері Крамар Г. І. листа писала Сініцька В.
УРСР, Кам'янець-Подільська область, Базалійський район,
с. Пеньківці, Крамар Ганна Іллінічна." ³⁴

Лист в Югославію Мостарац Надії

"4/1-50 року. Здрастуй, моя дорога подруга Надя.

Хочу тобі повідомити про те, що я доїхала благополучно.

В дорозі було все добре, про нас турбувались багато наших людей із посольства. Нам видали добрі продукти на дорогу і взагалі все, квитки. До дітей теж була проявлена велика турбота наших властей, так що, дорога моя Надя, було не страшно, а навіть дуже приємно було бачити таку велику турботу наших властей.

Приїхала, побачила зовсім інше життя.

У нас тепер життя добре, роботу може кожен отримати за спеціальністю.

У магазинах все переповнено мануфактурою, взуттям, продуктами харчування, взагалі усім, бери, скільки хочеш, так Надя, що наші люди забули картки і черги. Всі добре живуть наші дівчата, які повернулись із Німеччини та інших країн.

Надя, я дуже щаслива, що я повернулась на свою батьківщину, і тепер можу жити.

Врожай у нас дуже добрий, так що хліба, цукру, сала і всього скільки завгодно, не так, як там, що стоїш у черзі.

Надя, бажаю тобі приїхати і жити добрим і спокійним життям.

Передавай привіт усім знайомим.

На цьому закінчую свого листа.

Вибач, що мало написала, іншого разу напишу більше.

А краще за все приїжджай.

Цілую тебе міцно, твоя подруга Лідія Гулько.

УРСР, Кам'янець-Подільська область, Проскурівський район,
с. Малиничі, Гулько Лідія Пилипівна." ³⁵

Лист у Польщу Норку Михайлу

"Польща, Шльонсько-Домбровське воєводство, м. Бельск,
вул. Коперника № 1, кв. 7, Норку Михайлу.

23/1-1950 року.

Здрастуй друг Михайло! З привітом до тебе друг Станіслав Йосипович Глушак. В перших словах мого листа пишу я тобі, що я знаходжусь живим і здоровим, чого і тобі бажаю всього найкращого в твоєму молодому житті. Міша, я пишу тобі першого листа і бажаю теж повернутися додому на свою Батьківщину, так само, як повернувся я. Я до цього часу живу добре, і думаю як ти прийдеш, тобі так само буде добре жити на своїй Рідній землі. І ти знаєш яка була б радість зустрічі із своїми рідними після таких довгих років. Зустріч то і плач, і радість, і все на світі. Я, як хотів їхати, то нас лякали, що нас вивезуть у Сибір. Хто тобі буде говорити те, ти нікому не вір, бо це не правда, це обман і люди вони йдуть проти нашої держави. Міша, в нас теж є хліб і скільки хочеш, і різні матеріали, взуття і одяг, все в нас є. І не такі високі, а низькі ціни. Роботу дістаєш по своїй спеціальності і будеш так само працювати як і там. 8 годин робочий день на підприємствах. Я до цього часу відпочивав вдома, а тепер йду на роботу на цукровий комбінат і там дістану садибу і на будівництво 10.000 карбованців на 10 років на оплату. 4.000 мені держава подарує, а 6.000 потрібно сплатити. І такі у нас новини, але поки що більше нема щоб такого написати. Пока допобачення.

УРСР, Кам'янець-Подільська область, Волочиський район, село Подільськ, Глушак Станіслав Йосипович".³⁶

Лист у Чехословаччину Гавшіковій Соні

"Привіт з рідної України.

Добрий день, дорогі подруги Ліза і Соня! Дорогі подруги, хочу вас повідомити, що я вже приїхала до рідного краю. Дорогі подруги, прошу вас, приїжджайте додому, тут вас наша рідна батьківщина буде зустрічати так, як нас. Дорогі подруги Ліза і Соня, може буде інтересувати, мої дорогі дівчата, не безпокойтесь, дорогою всюди добре. Коли будете їхати, у Львові достанете гроші і так само піцу. Дорогі дівчата, я приїхала, ще не встигла додому доїхати, як всі подруги мене і рідні зустрічали. Дівчата, нігде так нема і не буде щасливо, як в нашій рідній і цвітущій батьківщині. Дорогі мої подруги, я ще відпочиваю в рідних батьків. Дівчата, не затримуйтеся на чужині, приїжджайте скоріше додому, тут тільки ви зможете жити радісно і щасливо. Лізочка і Соня, послухайте мене і вертайтеся в рідний край. Цілую вас крепко, ваша подруга Надя.

5 листопада 1950 р., Кам'янець-Подільська область, Ори-

нинський район, с. Долинівка, Трач Надія Володимирівна." ³⁷

В організації та відправленні за рубіж листів між обласними відділами у справах репатріації існувало навіть своєрідне соціалістичне змагання. Так, у січні – лютому 1950 року з України було відправлено 805 таких послань співвітчизникам, котрі все ще перебували за кордоном і не поспішали повертатися в СРСР. Першість у цій справі утримував Сталінський облвідділ (134 листи), за ним йшов Полтавський (112 листів), далі – Ворошиловградський (88 листів). Кам'янець-Подільський облвідділ у справах репатріації займав 15 місце (14 листів), Вінницький (6 листів) разом із Волинським та Рівненським ділив 19 – 21 місце. Останнє, 22 місце, посідав Кіровоградський облвідділ.

Цікаве резюме підсумків цього змагання зроблено М. Зозуленком:

"По кількості листів можна вважати роботу задовільною Сталінського, Полтавського, Ворошиловградського, Запорізького, Львівського і Харківського облвідділів репатріації, незадовільною – Миколаївського, Станіславського, Херсонського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Житомирського облвідділів, зовсім незадовільною – Кіровоградського, Ровенського, Волинського та Вінницького відділів." ³⁸

Передостаннє місце у змаганні Вінницького облвідділу і 15-е – Кам'янець-Подільського однією пасивністю в роботі пояснити важко. Впродовж багатьох років усі завдання вони виконували ретельно, оперативно і добросовісно. Найвірогідніше, просто вже не було кому писати. Усі подоляни, котрі ще залишалися за межами Батьківщини, листи від рідних отримали. І, навіть, не по одному разу.

Проте, в репатріаційній пошті траплялися й інші листи. Так, Василь Польовий із с. Бубнівки Сатанівського району писав сестрі Ксені в англійську зону окупації Німеччини, що 28 травня 1948 року матір забрали в міліцію за те, що вона не виробила мінімуму трудовнів, і ні слова про повернення сестри на Батьківщину. ³⁹

Аналогічний за змістом і лист Вевритюк Ганни Федорівни з села Хоменців Гвардійського району Кам'янець-Подільської області до Шостицької Люби Корніївни, яка перебувала в американській зоні окупації. ⁴⁰

Зрозуміло, що такі листи, як і їм подібні, до адресатів не дійшли. Наділений правом цензури відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, інші служби пильно стежили, щоб в

ретельно відкорегований інформаційний потік, що спрямовувався на Захід, не потрапляло ніякого ідеологічно шкідливого "бруду".

Як бачимо, Радянська держава була послідовною і невтомною у боротьбі за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян. Наголос у цій боротьбі робився на активний пропагандистський вплив на тих, хто ще перебував за рубежом. Основними засобами цього впливу були:

- усна агітація співробітників репатріаційних місій;
- преса та спеціальна друкована продукція (листівки, брошури, буклети, плакати, гасла);
- радіопередачі;
- листи від рідних, знайомих, близьких.

Вони слугували також за головні канали донесення до колишніх радянських громадян, які перебували на Заході, найважливішої інформації про життя СРСР, його досягнення, про зустріч та облаштування репатріантів на батьківщині. Як правило, ця інформація була досить прикрашеною, хоч ґрунтувалась на реальних фактах та документах. Вона протистояла впливу недружньої пропаганди, яка зводилась до залякування радянських переміщених осіб, їх свідомого обману, вихвалення реальних та міфічних цінностей Заходу.

Особливим пропагандистсько-агітаційним інструментом були радіопередачі та листи з Батьківщини.

Зміст і організація радіопередач визначались та координувались Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації, спорідненими підпорядкованими йому структурами. Для досягнення пропагандистського ефекту в ефірі часто виступали колишні "остарбайтери", кандидатури яких ретельно підбирались. Для технічної підготовки таких виступів залучались республіканські радіокомітети.

Ще могутнішою ідеологічною зброєю виявилися листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їхніх рідних, близьких, знайомих, родичів, друзів. Організовувались вони органами місцевої влади при чіткій координації та на основі ретельних методичних настанов з боку республіканського та обласних відділів у справах репатріації. Дані відділи в умовах "холодної війни" перейняли на себе невластиві за профілем попередньої діяльності агітаційно-пропагандистські функції, стали центрами по розгортанню цілеспрямованої ідеологіч-

ної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР був наділений також правом перлюстрації та цензури стосовно листів, що адресувалися за рубіж потенційним репатріантам. Така необхідність теж була продиктована умовами "холодної війни".

6.9.4. Юридично-правове заохочення

Нарешті, був задіяний ще один потужний канал для повернення колишніх радянських громадян на Батьківщину – *юридично-правовий*. 17 вересня 1955 року вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.", підписаний головою та секретарем Верховної Ради СРСР К. Ворошиловим і М. Пеговим. Фактично він зовсім не стосувався "остарбайтерів", у тому числі "остарбайтерів"-подолян, оскільки абсолютна більшість їх, за винятком тих, хто уклав шлюб з іноземцями і зберіг його, до того часу повернулася в країну свого народження. Їх поверненню, до речі, не дуже перечили й самі союзники СРСР по антигітлерівській коаліції, а пізніше – суперники у "холодній війні". І американців, і англійців більше цікавили відверті вороги радянської держави, з якими легше можна було знайти спільну мову, яких легше було схилити на свій бік, врешті, заставити ще раз працювати проти своїх. Указ якраз і стосувався тих колишніх співвітчизників, які найбільше боялися повертатися на Батьківщину – колабораціоністів та тих, хто з певних причин повісив на себе клеймо ворога народу, і яким Батьківщина вирішила простити.

В заключних пунктах Указу, зокрема, проголошувалося:

"...7. Звільнити від відповідальності радянських громадян, котрі перебувають за кордоном, які в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. здалися у полон ворогові чи служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях.

Звільнити від відповідальності і тих радянських громадян, котрі зараз перебувають за кордоном, які займали під час війни керівні посади в створених окупантами органах поліції, жандармерії і пропаганди, в тому числі й втягнутих в антирадянські організації у післявоєнний період, якщо вони спокутували свою

провину наступною патріотичною діяльністю на користь Батьківщини чи прийшли повинитись.

У відповідності з діючим законодавством, розглядати як пом'якшуючу провину обставину принесення каяття радянськими громадянами, котрі перебувають за кордоном, які вчинили в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. важкі злочини проти Радянської держави. Встановити, що в цих випадках покарання, визначене судом, не повинне перевищувати п'яти років заслання.

8. Доручити Раді Міністрів СРСР вжити заходів для полегшення в'їзду в СРСР радянським громадянам, які перебувають за кордоном, а також членам їхніх сімей, незалежно від громадянства, і їхнього працевлаштування в Радянському Союзі." ⁴¹

Лейтмотивом Указу було твердження, що тривале перебування за кордоном, відірваність від Батьківщини – уже саме по собі покарання, та ще й важке. Незважаючи на те, що декому навіть після оголошення амністії загрожувало заслання на 5 років, чимало тих, котрі в час нелегких випробувань здійснили рокову помилку, виступивши проти свого народу, після важких роздумів все ж вирішили повернутись на батьківщину. Адже не так вже й солодко довелося їм на чужині. Відсутність постійної роботи, важке напівтабірне життя, туга за рідним краєм були нестерпними супутниками їхнього буття. Всього під дію Указу потрапили 15724 чол. ⁴²

Це був останній більш-менш крупний успіх радянської сторони в справі репатріації своїх співвітчизників на Батьківщину в умовах "холодної війни", яка через декілька років під час Карибської кризи ледь не переросла в "гарячу" – катастрофічну ракетно-ядерну.

Отже, заключним здобутком у репатріації колишніх радянських громадян на Батьківщину в нелегких умовах "холодної війни" став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр." Він дозволив повернутися додому багатьом співвітчизникам. Проте Указ фактично не стосувався "остарбайтерів," у тому числі й насильно депортованих гітлерівцями подолян, оскільки ті, за винятком небагатьох, які уклали шлюб з іноземцями, ще задовго до його виходу повернулися на Батьківщину.

6.9.5. Скільки ж їх не повернулося?

Основна маса подолян – колишніх "остарбайтерів" повернулася додому до середини 1946 року. Так, станом на 1 серпня 1946 р. на Вінниччині їх нараховувалось 48511 чол.⁴³ На жаль, відсутні документи, які б повідували про точну кількість репатріантів, що повернулися на цю дату на Кам'янець-Подільщину. Проте відомо, що на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938⁴⁴ колишніх мешканців Кам'янець-Подільської області. На Вінниччині аналогічний показник становив 48621 чол.,⁴⁵ тобто за 5 попередніх місяців зріс всього на 110 чол. Це було наслідком негативних проявів "холодної війни".

Подальша динаміка повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що *"холодна війна"* взагалі *різко загальмувала процес репатріації*. Так, з 1 січня по 1 липня 1947 року на Вінниччину не повернувся жоден репатріант.⁴⁶ Потім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім⁴⁷ колишніх "остарбайтерів". З 15 травня по 1 липня 1948 р. – ще 28 чол.⁴⁸ І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів,⁴⁹ тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалися всього 48 чоловік.

На Кам'янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але і тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так, за період з 1 січня по 1 вересня 1947 року на Кам'янець-Подільщину загалом повернулося 1726 чол.,⁵⁰ тоді як за попередніх одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. по 1 січня 1947 р.) – у десять разів більше.

Відсутність документів з узагальненими даними про кількість репатріантів, що повернулися на Поділля у 1949, 1950, 1951, 1952 роках (а по Кам'янець-Подільщині – ще й у 1948 році) не дозволяє детально проаналізувати хід репатріації в умовах "холодної війни". Побічні ж дані дають підстави стверджувати, що і в цих роках кількість колишніх "остарбайтерів", які переступили, нарешті, батьківський поріг, була невеликою. Репатріація йшла важко, вимагала великих зусиль, у першу чергу, на її передових рубежах.

Брак точних даних не дозволяє також достовірно відповісти, скільки насильно депортованих мешканців краю не повер-

нулися на Поділля, зокрема, скільки виявилось тих, хто свідомо відмовився від СРСР як своєї Батьківщини (така можливість їм була надана недавніми союзниками в період "холодної війни"), хоч про наближені показники (недалекі від істини) все ж можна вести мову.

Відомо, що із Вінницької області нацистські загарбники депортували 78650 чол.⁵¹ цивільного населення, з Кам'янець-Подільської – 117230 чол.⁵² Разом – 195880 чол. У Вінницьку область станом на 1 жовтня 1948 р. повернулося 48705 чол.,⁵³ у Кам'янець-Подільську (станом на 1 січня 1949 р.) – 94008 чол.⁵⁴ Разом – 142713 чол. Отже, сумарна різниця між тими, які були насильно вивезені, і тими, що повернулися додому на вказані дати, складає 53167 чол.

Але даний показник не остаточний, оскільки включає у себе як безповоротні втрати, так і кількість "остарбайтерів", які з різних причин перебували за межами Поділля тимчасово і пізніше повернулись до рідної домівки, або ж залишились за рубежем.

Безповоротні втрати (про них у тій чи іншій мірі йшлося у попередніх розділах) започатковані ще під час транспортування невільників-подолян у Німеччину. Як відомо, не бажаючи потрапити на каторгу, багато мешканців краю намагалися втекти з поїздів. За це частина їх була розстріляна на місці, частина – відправлена у концентраційні табори, де не вижила, частина, здійснивши втечу і поповнивши ряди партизанів, полягла смертю хоробрих у поєдинках з ворогом, частина – загинула внаслідок залізничних катастроф, нещасних випадків, нелюдських умов транспортування.

Та найбільше смерть косила ряди "остарбайтерів" під час перебування їх на нацистській каторзі. Вони масово вмирили від численних хвороб, фізичного виснаження, голоду, гинули від нещасних випадків на виробництві, свавілля рабовласників та охоронців, через непокору, при спробі та під час втеч із місць примусової праці чи ув'язнення, в концентраційних та штрафних таборах, під час масованих бомбардувань німецьких міст і сіл союзницькою авіацією, у рядах європейського руху Опору, під час проходження фронтів (особливо німецько-радянського), в запеклих боях з гітлерівцями та на Далекосхідному фронті, будучи призваними в ряди Червоної армії. Окремі подоляни, не перенісши надважких каторжних умов, покінчили життя самогубством, окремі померли в Німеччині від старості, оскільки серед депортованих були й люди похилого віку.

Через відсутність повноти документальних даних не можна точно відповісти, скільки, скажімо, депортованих подолян загинуло від куль охоронців при спробі втечі чи закатовано в тюрмах, концентраційних та трудових таборах, як і проставити конкретні цифри навпроти кожної згадуваної складової безповоротних втрат. Проте, опрацьовані автором даної праці матеріали дають підстави йому стверджувати, що найбільша кількість "остарбайтерів"-подолян не повернулася додому через:

- смерть від хвороб, фізичного виснаження та голоду під час перебування на нацистській каторзі;
- загибель у результаті інтенсивних бомбардувань німецьких населених пунктів авіацією союзників;
- загибель внаслідок проходження фронтів;
- навмисну фізичну розправу гітлерівців за прояви непоко-ри;
- загибель у боях з гітлерівцями та японськими загарбниками на заключному етапі Другої світової війни в рядах Червоної армії.

Безповоротні втрати становлять основну кількість тих, хто не повернувся на Поділля.

Решта згадуваного "мінусового" показника (53167 чол.) – це "остарбайтери"- подоляни, які залишилися живими: ті, які на той час служили в армії, працювали в трудових батальйонах та на підприємствах за межами Поділля, були вислані на спецпоселення, перебували в дорозі додому, жили за межами СРСР, не маючи наміру повертатися на батьківщину.

Досить значна кількість вчорашніх "остарбайтерів" пройшла через *армію* (не випадково основну масу репатріантів склали жінки і дівчата, хоч частина їх теж залучалася для армійських потреб). Спершу у неї призовалися "остарбайтери", визволені радянськими Збройними Силами (вони, як уже відмічалося, брали безпосередню участь у кровопролитних боях з гітлерівцями; багато з них полягли смертю хоробрих). По завершенню війни черга дійшла до "остарбайтерів" призовного віку, котрі поверталися із зон окупації союзників. Причому на армійську службу, яка тривала декілька років, вони відправлялися відразу ж з території колишнього рейху, – пройшовши обов'язкову фільтрацію; так і не побувавши вдома.

Станом на 1 вересня 1947 року одних лише депортованих гітлерівцями із Кам'янець-Подільщини у Радянській армії служило 4542 чол.⁵⁵ Крім того 1970 колишніх "остарбайтерів"-

уродженців даної області було демобілізовано з її рядів.⁵⁶ Загалом – 6512 чол. Цю кількість, як конкретну, можна виключити із показника 53167 чол.

Не суттєво відрізнялась від неї і кількість "остарбайтерів"-військовослужбовців родом із Вінниччини.

Чимало подолян працювали у *трудових батальйонах* та на підприємствах за межами рідного краю. Не випадково у звіті про роботу відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за березень 1946 року читаємо: "...Відповідні органи і самі репатріанти запевняють, що велика кількість репатріантів нашої області безпосередньо з фільтраційних пунктів направлені на роботу в інші області УРСР (Сталінська, Ворошиловградська, Одеська та ін. області). Так, жителі села Нижче Погоріле Старокостянтинівського району, 12 чоловік, не заїжджаючи до себе на батьківщину – додому, з прикордонного пункту направлені в Сталінську область, звідки вони систематично ведуть листування з рідними..."⁵⁷ Однак загалом кількість таких працюючих була не надто великою. На 01.09.1947 р. роботою тут були зайняті 715 колишніх "остарбайтерів"-уродженців Кам'янець-Подільщини.⁵⁸

Що стосується Вінниччини, то найповніші дані по цій категорії недавніх "остарбайтерів" містяться у документі, датованому 8 липнем 1946 р., – 161 чол.⁵⁹ Причому тут же вміщено примітку: "Ці дані не є вичерпними і облік не завершений". Вказану кількість по обох областях, як конкретну, теж слід вилучити із згаданого "мінусового" показника.

Ще меншою була кількість висланих на *спецпоселення* в малообжиті райони Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. З числа "остарбайтерів" така доля спіткала тих, хто під примусом чи добровільно піддався ворожому впливу і таємно доносив гестапо на своїх товаришів по каторзі. Такі особи не мали права повертатися на Поділля, навіть відбувши строк покарання.

Решту "мінусового" показника складали ті, котрі хотіли репатріюватися на Батьківщину, проте в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин не могли цього зробити, а також ті, які свідомо вирішили залишитися за межами СРСР. Саме за таких "остарбайтерів" (не лише уродженців Поділля) в період "холодної війни" розгорнулася основна боротьба між радянською стороною та колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції.

Слід відмітити, що на початок "холодної війни" на Заході пе-

ребувало ще досить багато колишніх радянських громадян. За неповними оцінками Управління у справах репатріації "...на 1 березня 1946 року за рубежом... залишалось 314757 чоловік... Більшість [їх] – 174439 чол. ...знаходились на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні – 104227, в американській – 69447, у французькій – 715 чол. Далі йшли Австрія (53000 чол.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стоїть Голландія (10 чол.).⁶⁰ Зрозуміло, що в цій загальній масі були і подоляни. Причому не лише колишні примусово вивезені "східні робітники"...

Стосовно "остарбайтерів", то серйозних підстав для хвилювання у них не існувало. Абсолютна більшість їх у Німеччину вивезена насильно, і радянська сторона, врешті, враховувала це. Турбуватись про подальшу долю доводилося тим, хто служив у гітлерівців, хто знущався над своїми співвітчизниками, проливав їхню кров.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися на Батьківщину, були:

- політичні мотивації;
- страх перед можливим покаранням;
- економічні мотиви (почати нове життя в нових краях);
- депресивний психологічний стан (втрата усіх рідних та близьких);
- сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві причини виявились тісно взаємозв'язаними. Грунтувались на особистих образах на радянську владу, спогадах про жакликий голодомор, жорстокість репресій 30-х років і були сильно підігритими ворожою СРСР пропагандою.

Так, наприклад, відомий український письменник і художник Іван Багряний, мотивуючи відмову повертатися до СРСР, відповів: "Я не хочу вертатися на сталінську "родіну" тому, що підлість, цинізм і жорстокість більшовиків не знає меж. Партийна кліка, яка дотримується гасла "мета виправдовує всі засоби", дійсно не перебирає ніякими засобами... Сталінський соціалістичний СРСР – то є суцільний концтабір поневолених людей усіх 100 національностей – людей безправних, стероризованих, заляканих, голодних, убогих... За чверть століття вони від біль-

шовізму нічого не дістали, крім тюрем, річок крові і сліз. І вони нічого не дістануть, допоки існує більшовизм”.⁶¹

Аналогічними були мотивації й відомих подолян – Олекси Воропая, Володимира Січинського, Григорія Костюка...

Про те, чого могли сподіватися від повернення на батьківщину непоодинокі біженці, красномовно писав командуючий окупаційними силами США в Європі Д. Ейзенхауер: “Істинно нещасними були люди, які з тієї чи іншої причини не мали домівки чи зазнали в минулому репресій і не хотіли повертатися додому, боячись нових переслідувань. Страх, який зазнавала ця група, вразив нас кількістю самогубств серед людей, котрі віддавали перевагу смерті, аніж поверненню на батьківщину. Інколи це могли бути зрадники, що справедливо боялися очікуваної розплати. Проте в багатьох випадках вони належали до обездолених і вважали смерть менш страшною, ніж нові репресії”.⁶²

Зважаючи на велику кількість людей, що не бажали власної репатріації, західні країни під час створення Міжнародної організації в справах біженців наприкінці 1946 року завданням її вважали вже не репатріацію, а переселення біженців та переміщених осіб. Що ж до позиції СРСР, то при обговоренні статуту цієї організації на засіданні Комітету Генеральної Асамблеї в листопаді 1946 року колишній Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський заявив категоричний супротив внесенню до документа положення по переходу зазначених осіб “на осіле становище” в країнах їх тимчасового перебування та еміграції в інші країни⁶³:

“...Особи, які не бажать повертатися на батьківщину, і їхні покровителі нерідко посилаються на політичні мотиви, на політичні переконання, на виправдання такого цинічного ставлення до батьківщини, або, як це вказується в проекті статуту, на те, що ці біженці і переміщені особи не хочуть користуватися захистом уряду країни свого громадянства...”⁶⁴

Останній із перерахованих факторів (сімейні проблеми) базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім'ю, котрі виявились сильнішими погроз, застережень, ультимативних вимог влади.

Так, серед тих, хто залишився на Заході, розповсюджувалась газета "Родина зовет" із статтею майора Суханова "Чому ти до цього часу не на збірному пункті?" У ній йшлося:

"Не роздумуй, не зволікай. Иди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не образить.

У тебе лише один шлях – чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна.

Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почувеш її голосу.

Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі!

Деякі наші дівчата і жінки необдумано уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні... у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їх майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію".⁶⁵

Не можна однозначно стверджувати, що такі "остарбайтери" чи "остарбайтерки" остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість їх листувалися із рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так, уродженка с. Пузирки Козятинського району Марта Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці "Аквакалда". Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в СРСР.⁶⁶

Аналогічна доля жмеринчанки Раїси Кушнір. Тільки її судженням став поляк. Жила в Познані, Белостоці. Навчалася у Белостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії (з 1948 р.; партійний квиток № 678522), членом Товариства польсько-радянської дружби (членський квиток № 1152406). На Батьківщину добровільно повернулася у 1951 році.⁶⁷

У 1947 році повернулася на Батьківщину Галина Мітрушина із с. Свердлівки Тиврівського району, яка вийшла заміж за офіцера Війська Польського, в 1950 році – Розалія Набокова із с. Блажіївки Самгородоцького району, котра після війни мешкала із сім'єю у Варшаві, працювала на одному із заводів польської столиці. Того ж року повернулася у батьківський край Марія Дютор-Бондар із с. Лазнево Ружичнянського району, яка до цього мешкала з чоловіком у Франції...

Проте значній кількості радянських громадян (серед них були й колишні "остарбайтери") вдалось уникнути репатріації. Одні підробляли документи, приписуючи собі польське, чеське,

югославське чи яке-небудь інше громадянство; другі – зуміли правдами й неправдами затримати свій від'їзд до того часу, поки закінчилося примусове повернення радянських громадян союзними країнами. ⁶⁸ За оцінками західних спеціалістів від репатріації ухилилося від четвертини до півмільйона осіб. ⁶⁹

Узагальнених даних про тих "остарбайтерів"- вінничан, які свідомо не повернулися в Радянський Союз, виявити в архівах не вдалося. Але їх кількість не така вже й велика. Якщо по Літинському району станом на 1 червня 1951 р. нараховувалось 89 чол., ⁷⁰ то уже через півроку (на 14 лютого 1952 р.) – всього 5 чол. ⁷¹ – з них 4 жінки і 1 чоловік. Двоє із цих осіб своєю новою Батьківщиною обрали Бельгію, двоє – Францію, одна – США.

У списку таких осіб по Кам'янець-Подільській області (документ датований 1947 р.) значиться лише 52 чол. ⁷² – 29 жінок, 23 чол. Із документа видно, що 25 колишніх подолян (в основному із польськими прізвищами та іменами) поселилися в Польщі, 12 – у Німеччині, 6 – у Франції, 3 – в Голландії, 2 – в Югославії, по одному – в Австрії, Бельгії, Греції, Чехословаччині.

У подальші роки списки уточнялись і кожен прибулий в СРСР викреслювався з них...

Отже, загострення стосунків між СРСР та його колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, пов'язане з розгортанням "холодної війни", призвело до того, що частина колишніх "остарбайтерів" під впливом ворожої СРСР пропаганди, особистих політичних переконань не побажала повернутися на Батьківщину. Основними причинами тут були особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами. Питома вага цієї частини "остарбайтерів" у загальній кількості тих, хто не повернувся на Поділля, досить незначна. Найбільше "остарбайтерів"-подолян не повернулося у рідний край через їх смерть у Німеччині (безповоротні втрати).

Крім того, загалом значна кількість насильно депортованих подолян у перші післявоєнні роки була призвана в Радянську армію, перебувала у трудових батальйонах та спецпоселеннях, трудилась на підприємствах за межами краю.

Зусилля радянської сторони в період "холодної війни" не увінчалися 100-відсотковим успіхом – багато співвітчизників так і не повернулися в країну свого громадянства.

Загалом же можемо констатувати, що після завершення Другої світової війни жаданий для народів планети мир практично так і не наступив. Вже з весни 1946 року, а то й раніше, після ядерного бомбардування Сполученими Штатами Америки японських міст Хіросіми і Нагасакі, в світі виникло нове глобальне протистояння. Цього разу між СРСР, країнами, котрі після Великої Перемоги обрали соціалістичний шлях розвитку, та альянсом західних імперіалістичних держав, насамперед, США та Англії – недавніх союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції. Це протистояння, що призвело до помітного погіршення стосунків між Сходом і Заходом, виснажливої гонки озброєнь і ледь не завершилось розв'язанням смертельного для всієї планети ракетно-ядерного конфлікту, отримало назву “холодної війни”.

Вона вкрай негативно позначилась на здійсненні репатріації радянських громадян із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, інших капіталістичних країн. Противники СРСР вдавалися до їх залякування, обману, чинили різноманітні перешкоди в роботі радянських репатріаційних місій. Потік репатріантів в СРСР різко скоротився.⁷³

Однак Радянський Союз виявив виняткову послідовність і наполегливість у поверненні своїх громадян на Батьківщину. По-перше, він не бажав допустити утворення нової хвилі еміграції, котру країни альянсу могли використати у ворожих стосовно нього цілях. По-друге, для його поруйнованого військово-промислово-господарського комплексу досить доречними стали б нові робочі руки. Був і третій аспект проблеми – пропагандистський. Як держава-переможець, СРСР бажав доказати усьому світу, що він турбується про своїх громадян, де б ті не перебували, а зрадникам – не уникнути карі.

Ставку у репатріаційній кампанії в умовах “холодної війни” було зроблено на ідеологічну боротьбу. Радянською стороною активно використовувались такі ефективні засоби пропагандистсько-агітаційного впливу як листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їхніх рідних, знайомих, близьких, радіопередачі. Використовувались також інші засоби. Для підвищення наступальності пропаганди, нейтралізації ворожого впливу, на місцях, в тому числі й на Поділлі, влаштовувались показові заходи стосовно прийому, облаштування репатріантів, що потім подавались як конкретні факти справ-

жнього ставлення Вітчизни до своїх синів і дочок, які повернулись із західних окупаційних зон на батьківщину.

В умовах "холодної війни" розширилося коло діяльності республіканських та обласних відділів у справах репатріації. До раніше визначених їм функцій додалися агітаційно-пропагандистські. Вони, особливо відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, також наділялись правом перлюстрації. Крім того відділи виконували усю рутинну організаційну роботу, зв'язану із зустріччю та облаштуванням новоприбулих репатріантів.

Наполегливість радянської сторони принесла свої плоди. На Поділля повернулася основна маса колишніх "остарбайтерів". Мінусова різниця між насильно вивезеною гітлерівцями кількістю населення краю і тими, хто до нього повернувся, сталася через безповоротні втрати, службу подолян в армії, використання їх праці в трудових батальйонах, в місцях спецпоселення, на підприємствах за межами Поділля. Через особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами частина "остарбайтерів"-подолян не побажала повернутися в СРСР.

Як бачимо:

- необхідність репатріації на батьківщину мільйонів насильно вивезених гітлерівцями людей виявилась об'єктивним наслідком розгрому нацистської Німеччини, зумовлювалась економічними та політичними причинами;

- репатріація радянських громадян з колишнього рейху здійснювалася із зон, які знаходились під контролем збройних сил СРСР та військ союзників, пізніше – країн, котрі перебували під їх впливом;

- репатріацію "остарбайтерів" умовно можна поділити на три періоди: військовий, післявоєнний, років "холодної війни". Перший період (1944 р. – травень 1945 р.) характеризується поверненням на батьківщину радянських громадян, визволених Червоною армією під час переміщення Східного фронту на заключних етапах Великої Вітчизняної війни. Другий (травень 1945 р. – лютий 1946 р.) – масовим поверненням колишніх "східних робітників" з усіх окупаційних зон Німеччини та інших країн. Третій (березень 1946 р. – 50-і роки) – різкою зміною колишніми союз-

никами СРСР по антигітлерівській коаліції власної позиції щодо здійснення репатріації, фактичним її припиненням. Під час першого періоду СРСР в проведенні репатріації керувався політичними та економічними інтересами. Такими ж були його цілі в другому періоді; союзників – економічні. У третьому періоді, що відзначався наростаючим ідеологічним протистоянням між Сходом і Заходом, обидві сторони переслідували політичну мету;

- масовій репатріації "остарбайтерів" із зон союзників передували копії переговорів між СРСР та його партнерами по антигітлерівській коаліції про взаємопередачу сторонами звільнених з неволі їх підданих, оскільки основна маса "остарбайтерів" визволена в результаті стрімкого просування Західного фронту, а значна кількість військовополонених США, Англії – Червоною армією. У результаті угод репатріація в СРСР цивільних осіб вирішувалася в контексті повернення додому військовополонених країн-союзників;

- здійснення тривалого крупномасштабного заходу, яким стала репатріація, було під силу лише державі. СРСР виявив виняткову наполегливість у поверненні на батьківщину максимально можливої кількості своїх колишніх громадян, котрі в результаті Другої світової війни опинилися за його межами, поклавши на себе усі матеріально-технічні витрати та організаційне забезпечення на різних рівнях практичної реалізації даного неординарного заходу;

- упередженість з боку держави радянські "переміщені особи", в тому числі насильно депортовані гітлерівцями мешканці Поділля, відчували вже на першій стадії репатріації, проходячи обов'язкову для всіх фільтрацію;

- незважаючи на колосальні зусилля радянської сторони (особливо в період "холодної війни") повернути на Батьківщину всіх своїх колишніх підданих, частина "остарбайтерів" залишилась на Заході, так і не побажавши знову стати громадянами СРСР.

---

¹ Цитується за книгою "Безсмертя"... – С. 583.

² Там само.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 263.

- ⁴ Там само; - С. 264.
- ⁵ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." - С. 264, 265.
- ⁶ *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 - 1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. - Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. - Bd. 65. - S. 15; 275.
- ⁷ Пам'ять заради майбутнього... – С. 133, 134.
- ⁸ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 - 1951)... - Кн. 3. - Ч. 1. - Мн., 1998. - С. 21.
- ⁹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 266.
- ¹⁰ Там само; - С. 267.
- ¹¹ Там само; - С. 262.
- ¹² Там само; - С. 263.
- ¹³ ДАЧО, ф. П - 1, оп. 2, спр. 252, арк. 44.
- ¹⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 3.
- ¹⁵ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 84.
- ¹⁶ Там само; - С. 85.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р - 3666, оп. 2, спр. 648, арк. 459.
- ¹⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242, 243.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 39.
- ²⁰ Там само; - Арк. 68.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само; - Арк. 62.
- ²³ НАРБ, ф. 7, оп. 3, спр. 1941, арк. 29.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 68.
- ²⁵ Там само; - Арк. 80.
- ²⁶ Там само; - Арк. 65.
- ²⁷ Там само; - Арк. 60.
- ²⁸ Там само; - Арк. 68.
- ²⁹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 85, 86.
- ³⁰ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 42.
- ³¹ Там само; - Арк. 15.
- ³² ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 31, 32.
- ³³ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 22, 23.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 215, 216.
- ³⁵ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 2.
- ³⁶ Там само; - Арк. 11.
- ³⁷ Там само; - Арк. 37.
- ³⁸ Там само; - Арк. 27.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5462, арк. 93.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." - С. 329.
- ⁴² *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 329.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 46.
- ⁴⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 1.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 33.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 58.
- ⁴⁸ Там само; - Арк. 65.
- ⁴⁹ Там само; - Арк. 71.
- ⁵⁰ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 35.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2; ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

- ⁵² ДАХО, ф. Р - 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 71.
- ⁵⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 108.
- ⁵⁵ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 35.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 17, 17 зв.
- ⁵⁸ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 35.
- ⁵⁹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 39.
- ⁶⁰ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 324.
- ⁶¹ Новый шлях. - 1946. - 10 квітня.
- ⁶² Цит. за: *Нитобург Э.* У истоков русской диаспоры в США: третья волна // США: Экономика. Политика. Идеология. - 1999. - № 1. - С. 89.
- ⁶³ *Янковська О. В.* До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип. 9. - Част. 3. - С. 321.
- ⁶⁴ Радянська Україна. - 1946. - 11 листопада.
- ⁶⁵ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." - С. 256.
- ⁶⁶ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58587, арк. 1 - 4.
- ⁶⁷ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24492, арк. 1 - 6.
- ⁶⁸ *Буцко О. В.* Створення і діяльність органів репатріації 1944 - 1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип. 9. - Част. 3. - С. 211.
- ⁶⁹ *Толстой Д. Н.* Жертвы Ялты... - С. 426.
- ⁷⁰ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 49 - 51.
- ⁷¹ Там само; - Арк. 30.
- ⁷² ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 31, 32.
- ⁷³ У березні - грудні 1946 року в СРСР повернулись 46909 радянських громадян, у 1947 р. - 30346, в 1948 р. - 14272, в 1949 р. - 6542, в 1950 р. - 4527, в 1951 р. - 2297 чол. (*Земсков В.* К вопросу о репатриации советских граждан... - С. 37).

7. Нелегке “набуття Батьківщини”

7.1. За ширмою парадності

Кожен, хто повернувся з нацистської каторги, сподівався на розуміння, співчуття і підтримку рідної держави. Мріяв по-новому розпочати своє життя, в якому не було б місця кривді й образам, насильству й злу. Після пережитих в рейху нелюдських страждань й принижень хотів, нарешті, відчутти себе повноправним громадянином звільненої від ворога країни, з оптимізмом дивитись у майбутнє. Проте в держави, де панував культ особи, всі сфери життя базувались на підвалинах командно-адміністративної системи, був свій погляд на “остарбайтерів”, що виражався в надмірній упередженості до них, нехтуванні їхніми громадянськими правами, заздалегідь визначеному для них місці в суспільній ніші...

Перші репатріанти прибули на Поділля уже на початку 1945 року. Їх поява не пройшла непоміченою з боку радянських і партійних органів, котрі здійснили певну підготовку до неї. Так, на той час функціонували відділи у справах репатріації при виконкомах Вінницької та Кам'янець-Подільської обласних Рад. Аналогічний відділ (тільки із значно більшими правами і можливостями) функціонував при Раді Народних Комісарів Української РСР. Республіканський відділ було утворено 11 вересня 1944 р. згідно постанови РНК УРСР № 1191 від 11.09.1944 р., обласні – до кінця того ж року. Організацію роботи відділу в справах репатріації при раднаркомі республіки здійснював заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць, обласних – заступники голів облвиконкомів відповідних Рад. Саме на заступників голів обласних органів виконавчої влади, а на “території районів і міст – на перших заступників голів райвиконкомів та других секретарів райкомів і міськкомів КП(б)У”¹ на Поділлі покладався “контроль за роботою по прийому та влаштуванню репатріантів.”²

Керівництво обох областей виявило певну готовність в організації прийому репатріантів, вирішенні їхніх проблем. Так, в першій декаді січня 1945 р. головам райвиконкомів та секретарям райкомів партії Вінниччини була відправлена телефонограма за підписами голови виконкому облради депутатів трудящих М. Годова та секретаря обкому КП(б)У Г. Міщенко, в якій

йшлося: "В райони області почали повертатися громадяни, насильно вивезені німецькими загарбниками в Німеччину в період тимчасової окупації Вінницької області. У відповідності з постановою виконкому облради і обкому КП(б)У від 8 січня 1945 року № 4 ми зобов'язуємо Вас у кожному окремому випадку прибуття у Ваш район громадян, що повернулися, забезпечити їх житловою площею, працевлаштувати і повідомити в облвиконком і обком КП(б)У прізвища, імена, по батькові прибулих до Вас і де вони працюють." ³

При цьому не обійшлося без шарму парадності та помпезності – невдовзі в усі райони Вінниччини надійшов інший документ (цього разу за підписом заступника голови виконкому облради депутатів трудящих М. Шелінговського), озаглавлений промовисто й заклично: "Батьківською турботою зустріти наших радянських громадян, котрі повертаються з німецького рабства". Адресувався він партійно-радянському, комсомольському та господарському активу. У ньому наголошувалося, що "одним із почесних завдань наших районних партійних, комсомольських, радянських і господарських працівників, голів колгоспів буде батьківська наша радянсько-більшовицька зустріч радянських громадян, які повертаються на батьківщину. Ніхто інший, тільки ми, повинні зробити все від нас залежне, щоб наші радянські люди, що повернулися з німецького рабства, були визначені на житло і роботу, щоб вони відразу відчували себе повноправними членами нашої славної Великої сім'ї будівників соціалізму." ⁴

Але найсуттєвішим виявилось те, що *за пишності риторикою на місцях не уявляли масштабу і складності роботи, яку належало виконати* невдовзі, про що свідчить хоч би інформація, надіслана М. Шелінговським керівнику відділу у справах репатріації при раднаркомі УРСР М. Зозуленку. У документі, зокрема, читаємо:

"...По прибуттю репатрійовані громадяни будуть використовуватись на роботі в сільському господарстві, для роботи на бурякоцукропунктах, на колгоспних полях і в промисловості (цукрозаводи і ін. заводи).

У випадку наявності у складі прибулих репатріантів інвалідів і у випадку відсутності близьких рідних, які забезпечили б їм відповідний нагляд, всі інваліди будуть нами розміщені у будинку інвалідів, котрий знаходиться у межах Вінницького району – с. Стрижавка.

На випадок прибуття дітей, які не мають батьків і близьких родичів, які могли б взяти їх на виховання, всі діти будуть розміщені в дитбудинках міст: Вінниця, Могилів-Подільський.”⁵

Як видно із тексту, мова йшла про кілька десятків калік і приблизно таку ж кількість дітей-сиріт, оскільки згадувані заклади не були розраховані на більше. Що ж стосується очікуваної кількості здорових людей, то вона не мала перевищувати сезонну потребу робітників цукрових заводів, тобто кількох тисяч чоловік, плюс ще декілька тисяч чол. для робіт в сільському господарстві та на інших заводах. Згодом, насамперед влітку та восени 1945-го, коли повернення репатріантів на батьківщину було особливо масовим й інтенсивним, саме життя переконливо довело помилковість таких розрахунків...

Із збільшенням потоку репатріантів виникла потреба створення приймально-розподільчих пунктів, які б безпосередньо приймали ешелони з людьми, що поверталися на батьківщину, реєстрували їх, розподіляли і відправляли репатріантів за визначеними адресами.

Перший такий пункт було організовано 1 лютого 1945 року у м. Жмеринці. Наступного місяця почав функціонувати Козятинський приймально-розподільчий пункт, у травні 1945 року – Вінницький.⁶ Три приймально-розподільчих пункти (в Проскуріві, Шепетівці, Ярмолинцях) у червні 1945 р. було створено й на Кам'янець-Подільщині.⁷

Усі приймально-розподільчі пункти мали прив'язку до місцевих залізничних станцій. Жмеринський містився безпосередньо на залізничному вокзалі, Козятинський – в трикімнатному приміщенні поблизу вокзалу. Причому одна з кімнат відводилася для реєстрації репатріантів, дві інших – для їх розміщення та відпочинку. Обидві загалом могли прийняти до 60 чол. Крім того репатріанти мали можливість скористатися послугами кімнати матері та дитини, медпункту і буфету, що функціонували при вокзалах.

У пристосованому приміщенні на 60 – 70 чол. поблизу зруйнованого залізничного вокзалу містився і Вінницький приймально-розподільчий пункт.

Що стосується Проскурівського і Шепетівського, то вони перебували в порівняно гірших умовах. Під Проскурівський приймально-розподільчий пункт був виділений дерев'яний барак на три кімнати. Шепетівський – взагалі розміщувався у двох товарних вагонах, а Ярмолинецький – у тісному пристосованому при-

міщенні побіля вокзалу. Зрозуміло, розраховувати на якісь там зручності репатріанти за таких умов не могли, а тому навіть у негоду в основному перебували під відкритим небом.

За штатною кількістю працюючих найбільшим був Жмеринський приймально-розподільчий пункт. Тут працювало 9 чол.: начальник, 4 інспектори, завідуючий господарством, комірник, секретар-касир, кур'єр-прибиральниця. Такою ж була штатна структура решти приймально-розподільчих пунктів. Єдина відмінність полягала лише у меншій кількості інспекторів.

Навантаження, яке лягло на цих працівників, було досить великим. Адже їм довелося мати справу не з кількома тисячами, як спершу уявлялось, а з десятками тисяч людей, що потребували уваги й допомоги, – як з тими, котрі поверталися у рідні Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, так і з тими, які проїжджали через Жмеринку, Козятин, Вінницю, Проскурів, Шепетівку, Ярмолинці транзитом.

До честі працівників приймально-розподільчих пунктів із нелегким завданням вони впоралися, незважаючи на численні об'єктивні та суб'єктивні труднощі. Так, лише працівниками приймально-розподільчих пунктів Кам'янець-Подільщини в 1945 році репатріантам було безкоштовно видано 22140 залізничних квитків, організовано 16386 обідів на суму 64926 крб., відпущено 6392 кг хліба, надано ряд інших послуг.⁸

А от урочистостей з нагоди повернення колишніх примусових робітників, всупереч обіцяній “батьківській радянсько-більшовицькій зустрічі”, не влаштувалось.

“...Не думайте, що нас зустрічали з оркестром і квітами. Цього не було. З музикою на вокзалі зустрічали тільки поїзди фронтовиків. В них ордени, медалі... А в нас які могли бути нагороди... Зустрічали нас хіба що портрети і гасла. Пам'ятаю, у Жмеринці на вокзалі висів великий портрет Сталіна, а рядом кілька гасел, що славили його і партію, як творців перемоги у Вітчизняній війні. Звичайно, ми читали написане і подумки дякували “батькові всіх народів”... А музики і квітів не було. Замість оркестру в нас у грудях дзвеніла кров – від радості повернення на батьківщину, на рідну землю...” (Із розповіді Марії Мельник, с. Браїлів Жмеринського району).

З обласних приймально-розподільчих пунктів репатріанти-подоляни потрапляли уже безпосередньо додому. Тут їх зустрічали зруйновані чи напівзруйновані оселі, післявоєнна розруха, злидні...

Це було, насамперед, результатом гітлерівської навали, яка завдала Поділлю важких збитків. Більшість об'єктів житлово-соціального та виробничо-господарського призначення виявились зруйнованими, матеріальні ресурси – знищеними або ж вивезеними ворогом, економіка краю – серйозно підірваною.

Зокрема, на Вінниччині гітлерівці "...зруйнували 55243 будівлі, із них 4868 приміщень промислово-виробничого призначення, 5455 житлових будинків, 7166 тваринницьких об'єктів, 597 будівель складів і торговельних баз, 37157 інших будівель господарського призначення.

Відібрали у колгоспів, підприємств і установ 194690 центнерів зерна, 194810 центнерів картоплі, 104340 центнерів овочів, 217301 голову великої рогатої худоби, 289069 свиней, 242852 овець і кіз, 166015 коней, 203971 штуку домашньої різної птиці, 94466 бджолосімей, знищили і вивезли в Німеччину 101367 сільськогосподарських машин, 150226 одиниць різноманітного сільськогосподарського інвентаря.

Знищили і вкрали в радянських громадян 38897 голів великої рогатої худоби, 3781 коня, 11673 голови овець і кіз, 43244 свині, 1121830 голів домашньої птиці, 189444 центнери зерна, 115413 центнерів борошна та інших продуктів харчування, 129113 бджолосімей, зруйнували 20454 житлових будинки, 9273 надвірних споруд, 10706 плодоносних дерев, знищили сільськогосподарських машин – 1542.

Німецько-фашистські загарбники спалили і зруйнували 1586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків і музеїв, 236 бібліотек, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад..."⁹

У Кам'янець-Подільській області "...у колгоспах німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували 16769 будівель..., 1432 приміщення промислового призначення, 7115 тваринницьких будівель, 1586 зерносховищ... Знищили і пограбували 176238 голів великої рогатої худоби, 198720 коней, 235472 свині, 158455 овець і кіз, 686648 штук різної птиці, 101551 бджолосім'ю, 140465 тонн зерна, 2127 тонн борошна, 44140 тонн картоплі, 43397 тонн овочів, 100400 тонн сіна, 2589 тонн інших сільськогосподарських продуктів...

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували 8639 будівель державних підприємств, установ і громадських організацій, у тому числі 4527 житлових будинків, 267 приміщень лікарень, поліклінік і амбулаторій, 51 театр, клу-

би і червоні кутки, 920 шкільних приміщень, 366 дитячих закладів, 8 церков і 2 інших приміщення релігійних культів, 4 електростанції і підстанції, 2151 будівлю виробничого і господарського призначення..., 130 магазинів і складів, 24 автогаражі.

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і вивезли з Кам'янець-Подільської області обладнання, машини і сільськогосподарський інвентар, які належали колгоспам і громадським організаціям, державним підприємствам і установам. Зокрема, 11 парових машин, 312 двигунів, 50 локомотивів, 35 електромоторів, 2 пересувні електростанції, 70 металоріжучих і 83 деревообробних верстати, 1638 автомашин, 34 трактори, 3971 сортувалку, 4834 сівалки, 4846 жниварок, 476 молотарок, 1207 сінокосарок, 1153 соломорізки, 77 картоплесаджалок і картоплекопалок, 1875 луцильників, 30816 борін, 25988 плугів, 1581 граблі, 241 сепаратор, 50880 підвід, 75291 одиницю різного сільськогосподарського інвентаря...

У громадян німецькі загарбники відібрали 71794 голови великої рогатої худоби, 2347 коней, 28666 свиней, 7460 овець і кіз, 771319 штук різної домашньої птиці, 5882 бджолосім'ї, 14699 тонн зерна, 1312 тонн борошна, 48446 тонн картоплі і овочів, 81853 тонни інших сільськогосподарських продуктів; спалили і зруйнували 30523 житлових будинків і 11193 надвірних будівель..."¹⁰

Іншими словами, обидві області були спустошені, а корінне населення – жорстоко пограбоване. Відсутність необхідної матеріальної бази об'єктивно визначала низький *рівень життя* та *добробуту* подолян.

Але все ж *найважче доводилось репатріантам*, особливо на перших порах після повернення додому, коли життя потрібно було починати буквально на голому місці. Багато хто не мав ні даху над головою, ні одягу, ні взуття, ні куска хліба, не кажучи уже про електрифіковані оселі, побутові зручності, змістовне дозвілля в закладах культури.

"Коли я повернувся з Німеччини в село, то не впізнав його. Хати, всі під солом'яним дахом, по вікна встрягли в землю, почорніли. Деякі виявилися спаленими і в тих подвір'ях ніхто не жив. Навіть собаки не гавкали... В оселях було холодно... Не було вугілля, дров, у печі протоплювали жменькою соломи, різним сухостоєм... Не було навіть керосинової лампи. За неї слугувала гільза від 45-міліметрової гармати із вставленим саморобним гнотом... В обійсті не виявилось жодного вцілілого гор-

щика, одні черепки. А тому, щоб зварити борщ, доводилось користуватись або розколотим гладущиком, або ж позичати горщика в сусідів. Благо, вони не відмовляли. Ложку собі витесав сам... Ось таким був наш побут..."¹¹ (Зі спогадів П. І. Шевчука, с. Шендерівка Турбівського району).

"...Я не пам'ятаю причини пізнього повернення у жовтні 1945 року в рідне село, де нас ніщо добре не чекало. До весни жили по сусідах, рідних, знайомих, спали на землі, підстеливши трішки соломи. Вкривались, в чому були одягнені вдень. Навесні щось збудували і в нас уже був будинок на одну кімнату..." (Із спогадів М. І. Одинчук, с. Топори Ізяславського району).¹²

Репатріант І. Г. Панасюк, добравшись до рідної Уладівки Хмельницького району, застав на місці села одні головешки. 9 січня 1944 року воно було спалене карателями. Згоріло 316 осель, загинуло 226 уладівчан.¹³ Вогонь знищив і батьківську хату. Довелось кілька років жити в тісній вологій землянці.

Недавні репатріанти, як ніхто інший, потребували *допомоги*, насамперед, *матеріальної*.

Вона передбачалася як союзним, так і республіканським урядами, які для цієї мети та утримання мережі приймально-розподільчих пунктів загалом виділили понад 700 млн. карбованців. Згідно постанови РНК СРСР № 2863 від 22 лютого 1945 року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, такі громадяни могли отримати із коштів союзного бюджету одноразову грошову підтримку у розмірі до 300 крб.¹⁴

Сам же механізм розподілу союзних коштів був таким: із Москви визначена кількість грошей надходила в Київ, з Києва – в області, де місцеві облвиконкоми розподіляли їх по районах і містах. Конкретно відповідали за надання репатріантам матеріальної допомоги (як і за забезпечення їх харчуванням, одягом, взуттям, житлом, за трудовлаштування) відділи у справах репатріації при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих. Про виконану роботу вони регулярно звітували перед відділом у справах репатріації при РНК УРСР.

Також на рівні союзного уряду було прийнято рішення про продовольче забезпечення тих, хто повернувся з нацистської неволі на Батьківщину (постанова РНК СРСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз"). Передбачалося, що постачання репатріантів, прибулих на постійне прожи-

вання у міста та робітничі селища, на період їх влаштування на роботу (але не більше місяця) здійснюється за нормами, визначеними для робітників промисловості, транспорту та зв'язку (хлібом – по 600 г на чол. в день), а далі – за нормами і в порядку, встановленими для цих міст та населених пунктів.

Дане положення постанови фактично не поширювалось на сільську місцевість. Але тут незабезпечені продовольством репатріанти повинні були отримати із колгоспних ресурсів по 10 кг борошна та по 15 кг овочів і картоплі на чоловіка.¹⁵

Передбачалося широке використання коштів із місцевих бюджетів, у тому числі надання репатріантам допомоги одягом, взуттям, житлом. Колгоспи та місцеві сільські Ради мали право наділити їм присадибні ділянки, виділити для особистого користування домашню худобу, при наявності необхідних засобів задовольнити інші запити чи потреби репатріантів.

На практиці передбачені можливості часто не реалізовувалися, або ж здійснювана робота виявлялась явно недостатньою. Тому недавнім "остарбайтерам", як і раніше, доводилося долати серйозні труднощі, при цьому більше покладатись на свої роботящі руки, підтримку та безкорисливість рідних, родичів, односельчан.

Стосовно грошової допомоги із коштів союзного бюджету, то репатріанти-вінничани до літа 1945 року не отримували її взагалі. Так, у секретній записці завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленка, зокрема, читаємо:

"...В Вінницьку область станом на 20 квітня 1945 року повернулось 1014 чол. репатріантів, однак питанням... надання необхідної грошової і матеріальної допомоги фактично ніхто не займається. Незважаючи на постанову РНК СРСР від 22 лютого 1945 року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, через відповідні виконкоми Рад депутатів трудящих, Вінницька облрада до даного часу не розподілила гроші міськрайвиконкомам..."¹⁶

Згодом становище у цьому плані дещо покращилось, але задовільним його назвати важко. В іншому документі – звіті обласного відділу у справах репатріації – повідомляється, що "згідно звітних даних по районах області і пунктів за період з 1 лютого 1945 р. по 1 листопада 1945 року надана допомога... із коштів союзного бюджету на суму 167100 крб."¹⁷ Причому вона була розподілена таким чином. Безпосередньо грошову допомогу от-

римали 229 репатріантів на загальну суму 34100 крб. 78 чоловік отримали одяг, загальна вартість якого складала 2200 крб. Решту коштів (130800 крб.) використано на харчування репатріантів (як подолян, так і транзитних пасажирів) на приймальних-розподільчих пунктах.

Що стосується власне наданої грошової допомоги, то її загалом отримали менше одного процента репатріантів, які повернулися на той час на Вінниччину (*на 1 листопада 1945 р. в область повернулося близько 28 тис. чол.*). Крім того, 229 щасливців отримали на руки лише половину максимальної суми, встановленої союзним урядом, а саме: в середньому по 148 крб. 90 коп. замість дозволених 300 крб.

Станом на 10 січня 1946 р. кількість репатріантів, яким було надано грошову допомогу, складала уже 407 чол., а загальний розмір цієї допомоги – 76800 крб.¹⁸ (в середньому уже по 188 крб. 70 коп. на чол.). Оскільки на цей час на Вінниччину повернулось близько 32 тисяч репатріантів, у процентному співвідношенні кількість тих, хто отримав грошову допомогу, до числа тих, хто її потребував, продовжувала залишатись вкрай низькою, – складала лише одну соту частку процента.

Таким же був показник і на Кам'янець-Подільщині. Так, станом на 1 лютого 1946 р. в область повернулось 72550 чол. Отримали ж грошову допомогу лише 934 чол. на загальну суму 239915 крб.¹⁹ Щоправда, їм на руки в середньому припадало по 256 крб. 80 коп., що помітно більше, ніж в аналогічній ситуації на Вінниччині. Але і там, і там щасливців нараховувалось одилиці.

Основна причина цього – дефіцит необхідних коштів (всього у 1946 р. із союзного бюджету на Кам'янець-Подільщину, наприклад, надійшло 514815 крб.,²⁰ при реальній потребі близько 20 млн. крб.), а також певна упередженість на місцях до вирішення насущних потреб репатріантів (як-не-як – вірогідних “ворогів народу”). Тому мали місце обережність, інертність, незацікавленість відповідальних посадових осіб у розв'язанні поставлених проблем. Нерідко замість живого діла вигадувались різноманітні причини, що начебто мали “об'єктивно” пояснити незроблене.

Так, виявляється (згідно з архівним документом), в Бершадському та Станіславчицькому районах протягом усього 1945-го та до 16 квітня наступного 1946 року репатріантам не надавалась будь-яка допомога через їх “відсутність”²¹ у цих районах,

а в Чечельницькому, Шпиківському, Ямпільському районах – через їх “малу кількість”.²²

Варта уваги відписка, яка надійшла на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі в липні 1946 року із Літина:

“Виконком Літинської райради депутатів трудящих повідомляє, що форми для звітності по видачі сум, зв'язаних з... наданням грошової допомоги для репатрійованих у нас немає, тому повідомляємо, що нами із виділених 2000 карбованців... використано тільки 500 крб...”²³

І це при наявності таких дефіцитних коштів! Через якусь там відсутність “форми для звітності”...

Досить часто недостатня увага до потреб репатріантів була наслідком елементарної бездіяльності органів влади на місцях. Для прикладу зішлемось на фрагмент звіту Балинської сільради Літинського району (станом на 1.7.1946 р.):

“1. Наділено присадибними ділянками – 2 чол.

2. Повернено хат – 3 для 3-х репатрійованих.

3. Кількість репатрійованих, які отримують газети – 3 чол.

...3 усіх інших питань по даній формі не зроблено Балинською сільрадою з репатрійованими нічого...”²⁴

Та відмахнутися взагалі від проблем цієї категорії людей було неможливо. В умовах гострої демографічної скрути їх працюючі руки були на ціну золота. Тому при фактичній відсутності грошової підтримки наголос у наданні допомоги тим, хто повернувся з німецького рабства на батьківщину, робився на продукти продовольства, насамперед, хліб, що в умовах післявоєнного голоду, який насувався, було досить суттєво, хоч можливості і тут виявилися вкрай обмеженими.

У згадуваному звіті обласного відділу у справах репатріації (Вінниця) за період з 1 лютого по 1 листопада 1945 р., зокрема, повідомляється:

“...Прибулим радянським громадянам у колгоспи Вінницької області надана допомога продуктами, як наприклад: по Гайсинському району видано 290 громадянам 51 центнер хліба [це ледь не удвічі більше передбаченої норми. С. Г.]. І іншими районами надана допомога продуктами”.²⁵

На жаль, у документі не конкретизовано її загальну величину та кількість осіб, які її отримали.

З інформації відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі, датованій 1 лютим 1946 р., відомо,

що на цю дату 203 репатріанти, які повернулися на Кам'янець-Подільщину, отримали від колгоспів та організацій 10444 кілограми продуктів харчування.²⁶ Крім того 261 чол. був забезпечений одягом (на що витрачено 70233 крб.), 112 репатріантів отримали комунальні квартири, ста особам, які повернулися з нацистської каторги, силами колгоспів та місцевих організацій надано допомогу в ремонті квартир.²⁷

У підсумковому звіті даного відділу про проведену роботу в 1946 році цифрові показники дещо зросли. Так, у ньому говориться, що грошову допомогу в розмірі 514815 крб. отримали 1898 чоловік, що репатріантам "видано 714 предметів одягу та взуття, різних продуктів 44132 кг, картоплі та інших овочів – 79 491 кг." Крім того "видано 16 корів, 75 свиней, 30 телят. Повернено, виділено, відремонтовано колгоспами, закладами та організаціями 870 будинків, 1818 квартир".²⁸ Але в той же час (станом на 1 січня 1947 р.) в Кам'янець-Подільську область повернулось 89938 чол.²⁹ У процентному співвідношенні розмір наданої допомоги до реальних потреб репатріантів продовжував залишатися вкрай низьким.

Хоч репатріація радянських громадян тривала й у 1949, 1950 роках, допомога репатріантам із союзного бюджету, як повідують архівні документи, у цей період не надавалась.³⁰

Організовувалась допомога репатріантам-подолянам також по лінії ЮНРРА (Адміністрації ООН по наданню допомоги і відбудові). Але вона була зовсім незначною. Так, репатріантам Кам'янець-Подільщини у 1946 р. із фондів цієї міжнародної організації загалом виділено 800 предметів³¹ речей, переважно одягу.

Ще меншою вона виявилась на Вінниччині. Крім того, частина "американських подарунків" до репатріантів не дійшла взагалі, оскільки була з порушеннями прийнята на зберігання, а згодом "обмінена" людьми з нечистою совістю.³² Простіше, розкрадена.

Отже, поява перших репатріантів на Поділлі припадає на початок 1945 р. Їх незначна кількість на перших порах породила у керівництва місцевих органів державної влади ілюзійне уявлення про справжні обсяги роботи, яку належало виконати, спонукала на тлі гучних перемог Червоної армії, що супроводжувалися піднесено-возвеличеною риторикою, до помпезності і парадності. Однак про пишнослів'я довелося забути,

коли в край почали прибувати не десятки чи сотні, а тисячі репатріантів.

Чи не всі прибулі на батьківщину потребували допомоги як з боку держави, так і з боку місцевих господарських органів. Вона передбачалася союзним та республіканським урядами, "закладалася" у місцеві бюджети. Проте реальні можливості виявилися дуже обмеженими. В обох областях Поділля кількість осіб, які отримали грошову допомогу із союznego бюджету, складала лише 0,01 – 0,02 % до числа тих, хто цієї допомоги потребував.

Крім грошової, на Поділлі практикувалась допомога репатріантам продуктами харчування з ресурсів місцевих колгоспів та організацій, що в умовах післявоєнного голоду було дуже доречно. Однак загалом вона теж виявилася незначною, як і інші види матеріальної допомоги.

Нерідко виділені для допомоги кошти та засоби не доходили до адресатів через упереджене ставлення окремих працівників місцевих органів влади до репатріантів як до вірогідних "ворогів народу".

По великому рахунку через гострий дефіцит необхідних коштів та колосальні потреби у них всіх галузей зруйнованого війною народного господарства країни репатріанти ефективної допомоги з боку держави так і не відчували.

Допомога міжнародних організацій, зокрема ЮНРРА, яка доходила до Поділля, була ще меншою, не відігравала якоїсь суттєвої ролі у розв'язанні посталих проблем.

---

¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.

² Там само.

³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 381, арк. 1.

⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 2.

⁵ Там само; - Арк. 3.

⁶ Там само; - Арк. 26; 28.

⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.

⁸ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.

⁹ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.

¹⁰ ДАХО, ф. Р – 683, оп. 2, спр. 39, арк. 90 - 93.

¹¹ ДАВО, ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 481.

¹² Пам'ять заради майбутнього... – С. 413.

¹³ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. - К.: Видавництво політичної літератури України. - 1988. - С. 505.

¹⁴ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61.

- ¹⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 145.
¹⁶ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 67, арк. 2.
¹⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.
¹⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 28.
¹⁹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.
²⁰ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
²¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 118.
²² Там само.
²³ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 43.
²⁴ Там само; - Арк. 124.
²⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.
²⁶ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.
²⁷ Там само.
²⁸ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 5.
²⁹ Там само; - Арк. 3.
³⁰ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 109.
³¹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
³² ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 54.

7.2. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами

Та не лише не вирішені матеріальні проблеми постали на порядку денному. Органи влади чи не більше турбував *облік радянських громадян*, котрі опинилися за межами СРСР та репатріюються у рідні краї.

Ще 12 лютого 1944 року, коли Червона армія вела визвольні бої на радянській території і майже все Поділля перебувало під контролем нацистських загарбників, коли в ролі репатріантів виступали лише “внутрішні переміщені особи”, а про “класичних” взагалі не йшла мова, випереджаючи можливий розвиток подій, з’явилася директива першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, котра зобов’язувала секретарів обкомів партії розпочати збирання відомостей про вивезення в Німеччину українського населення. В ній, зокрема, йшлося:

“Організуйте збір матеріалів про вигнання в Німеччину українського населення. Зберіть яскраві факти знуцання над нашими людьми; факти і достовірні документи вербування та насильного вивезення населення в містах і селах; достовірні накази, розпорядження, таємне листування німців із цього питання; кількість вигнаних в Німеччину по обласному центру, містах, селах і області в цілому; оригінали листів із Німеччини; фото-знімки.

Найяскравіші оповіді очевидців, котрі повернулись із німецької неволі, а також лікарняні акти про травми, отримані на роботах у Німеччині.

Особливо зверніть увагу на збір матеріалів про вигнання з рабство дітей і підлітків, якщо можливо, дати в загальних цифрах їхній вік і кількість вигнаних.

Всі матеріали необхідно доставити в ЦК КП(б)У не пізніше 1 березня".¹

Однак у той період директива не була актуальною. Місцеві партійні структури, не маючи необхідних даних, її фактично проігнорували. Проте вже наступного року, а то й раніше, порушені в ній проблеми заявили про себе на повен голос.

Величезне число осіб, що поверталися на Батьківщину з нацистського рабства, стало несподіванкою для місцевих органів відновленої радянської влади, в т. ч. й на Поділлі. Щоб уявити яких же саме кількісних змін зазнало населення Вінниччини в результаті гітлерівської навали, в кінці 1944 року з Вінниці в райони області було надіслано телефонограму, котра зобов'язувала голів райвиконкомів зібрати відомості про кількість насильно вивезених німецько-румунськими загарбниками мирних громадян.² Узагальнені у червні 1945 року дані виявилися досить приголомшуючими – 61256 чол.³ депортовано ворогом і використовувалися ним у його інтересах (насправді ж даний показник лише наближався до реального).

На Кам'янець-Подільщині "для організації обліку громадян, насильно вивезених у Німеччину, [було] створено обласну комісію під керівництвом першого секретаря обкому партії Устенка і відповідні районні комісії під керівництвом перших секретарів..."⁴ Робота комісій відзначалась високою організованістю, відповідальністю за справу, ретельністю, скрупульозністю перевірки і дала дуже близький до істини, але ще більш шокуючий результат – 117 тисяч громадян.⁵

Це серйозно підривало ідеологічний постулат, що радянські люди всі, як один, захищали рідну Вітчизну, що вони не могли працювати на ворога. Але найголовніше, – що приблизно таку ж кількість людей потрібно було приймати назад додому: трудолаштувати їх, забезпечувати житлом, соціальною увагою, допомагати матеріально. До цього в таких масштабах на місцях, як уже згадувалося, просто не були готовими. Та й післявоєнна розруха суттєво обмежувала можливості...

Важливим етапом обліку подолян (як насильно вивезених у

Німеччину осіб, так і тих, хто повернувся на батьківщину) стала робота Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

21 квітня 1945 р. її голова М. Шверник видав розпорядження про початок цієї роботи. Загалом належало встановити, яких саме матеріальних збитків завдано гітлерівцями народному господарству, культурно-освітній мережі окупованих територій, яким репресивним та каральним заходам піддавалось місцеве населення. Належало встановити імена злочинців та пособників, у тому числі власників промислових підприємств, начальників таборів, бауерів, котрі експлуатували "східних робітників" у Німеччині, знущались над ними (тут досить важливими були свідчення самих "остарбайтерів", а для цього їх потрібно було опитати).

У відповідь на дане розпорядження Вінницький обком КП(б)У надіслав 4 травня 1945 р. секретарям райпарткомів листа за номером 06/298 такого змісту:

"Із зайняттям Червоною Армією німецької території звільнені і звільняються радянські громадяни, котрі перебували у німецькій неволі. Багато уже повернулись і в нашу область.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року і у відповідності з нотою Народного Комісара Закордонних Справ тов. Молотова від 11/V-1943 р. Вам належить здійснити поіменний облік рабовласників, винних в експлуатації і знуцаннях громадян Вашого району для притягнення їх до суду, а також для пред'явлення німецьким загарбникам позову на відшкодування затрат, здійснюваних на лікування та виплату пенсій радянським громадянам у зв'язку з втратою ними працездатності в німецькій неволі.

Роботу по опитуванню репатрійованих із Німеччини слід проводити через районні організації із залученням працівників слідчих органів і громадськості.

Заповнені опитувальні аркуші мають бути підписані опитуваними і завірені сільрадою чи райвиконкомом...

Крім опитувальних аркушів бажано зібрати заяви з описом умов життя, знуцань, які німецькі рабовласники здійснювали над радянськими громадянами..."⁶

Опитувальний аркуш містив 17 пунктів. Помимо стандарт-

них анкетних даних репатріанту потрібно було відповісти й на такі питання: "Хто із німців (угорців, румунів та ін.) керував вигнанням, хто їм допомагав?", "Де працював (детальна назва підприємства, прізвище та ім'я власника, господаря, господарки, їх прикмети)?", "Короткий виклад умов праці і життя в неволі (вид роботи, кількість годин робочого часу, оплата, харчування, житло, забезпечення необхідними речами – взуттям, одягом та ін., охорона і т. д.)", "Короткий виклад фактів знущання, насильства, катувань, побоїв та інших злочинних дій власників підприємств, їх службовців, господарів, господарок та інших осіб стосовно до вигнаних у німецьку неволю." ⁷

Заповнюючи опитувальний аркуш, репатріант таким чином, немов на переключці, заявляв про себе, підтверджував своє прибуття на батьківщину.

Взагалі у центр уваги діяльності Надзвичайної державної комісії, створених під її егідою республіканських, обласних, районних комісій сприяння по обліку збитків та злодіянь ставився саме *облік*. Помимо матеріальних збитків на місцях ретельно підраховувалась кількість убитих та замучених гітлерівцями мирних громадян, військовополонених, обліковувалось насильно вивезене у німецьке рабство цивільне населення.

В результаті підрахунків, кількість насильно депортованого цивільного населення Вінниччини на каторжні роботи в Німеччину становила уже не 61256, а 74344 чол.,⁸ що, однак, теж не відповідало істині, але значно наближалось до неї.

Оскільки в умовах сталінського тоталітарного режиму зрадником Батьківщини міг вважатися кожен, хто побував за кордоном, в інтересах держави, а точніше, правлячого в країні більшовицького режиму, на обліку мали перебувати всі реальні, приховані чи потенційні вороги народу (колишні "остарбайтери" негласно якраз і відносились до цієї "неблагополучної" категорії). Ось чому *облік диктувався ще й потребами безпеки держави*.

Важливі функції у цій справі покладались на приймально-розподільчі пункти. Вони вели не лише кількісний, але й поіменний облік прибулих репатріантів.

Якщо ж комусь із звільнених з німецького рабства вдавалося добратись додому самотужки, прослизнути повз увагу фільтраційно-контролюючих органів, тому теж потрібно було ставати на облік. Причому без зайвих зволікань, до чого зобов'язували розпорядження місцевих органів влади.

Для прикладу зішлемось на документ, прийнятий 9 березня 1945 року Жмеринським райвиконкомом і адресований головам сільських Рад депутатів трудящих:

"На основі постанови РНК СРСР... про репатріацію радянських громадян, райрада депутатів трудящих під Вашу особисту відповідальність пропонує направити всіх громадян, котрі прибули з Німеччини, в райвиконком для реєстрації в 3-денний строк. І в подальшому не дозволяти проживання вищевказаних осіб на території с/ради без помітки н-ка Жмеринського пункту прийому репатрійованих".⁹

У кожній сільраді складалися списки насильно депортованих у Німеччину місцевих громадян, а також прибулих звідти.

Щоб легше було здійснювати облік репатріантів, їх адміністративно "прив'язували" до конкретної місцевості, точніше, вони мали право повертатися лише в місце довоєнного проживання, де їх добре знали. Дане рішення приймалося на урядовому рівні:

"У період німецької окупації території СРСР у німецьке рабство була вигнана велика кількість радянських громадян. Після звільнення від німецьких окупантів території Української РСР частина громадян інших союзних республік опинилась в областях УРСР і до цього часу не повернулась у місце попереднього проживання.

Мають місце випадки, коли радянські люди, що повертаються на Батьківщину з німецького рабства, як через перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР, так і фронтово-пересильні пункти, в дорозі розвантажуються і залишаються жити в різних областях і районах УРСР.

Керуючись постановою РНК СРСР від 6 січня 1945 року за № 30-12 т "Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян", яка зобов'язує всіх "військовозобов'язаних, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку і жінок, після відповідної перевірки відправляти, як правило, у місце їх постійного проживання", РНК УРСР пропонує виявити проживаючих у Вашій області згадуваних радянських громадян і сприяти поверненню їх до місць свого постійного проживання, – йшлося, зокрема, у директиві заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця, адресованій 16 травня 1945 р. голові Вінницького облвиконкому М. Годову. – Ця вказівка поширюється й на радянських громадян інших областей Української РСР".¹⁰

Про ретельність виконання розпоряджень органів влади на місцях свідчить хоч би фрагмент із інформації Кам'янець-Подільського облвиконкому про проведену в 1945 р. роботу "по організації і матеріальному забезпеченню, прийому, трудовому і господарському влаштуванню репатрійованих радянських громадян на території області":

"...В райвиконкомах, міськвиконкомах, у сільських і селищних радах є первинні списки реєстрації громадян, що повернулися. Крім того на кожному приймально-розподільчому пункті встановлено суворий облік всіх прибуваючих у нашу область громадян, а також громадян інших областей, які проїжджають через вище вказані приймально-розподільчі пункти".¹¹

В результаті, ті, хто не бажав повертатися в рідні краї, практично не мали шансів залишитись в обраному ними місці. Так, уродженка м. Свердловська (Росія) Віра Максимівна Мельникова була забрана на німецьку каторгу у м. Вінниці. Після війни знову повернулася у місто над Бугом. Проте дозволу на помешкання тут не отримала, а була відправлена в м. Свердловськ. Уродженка с. Малинок Погребищенського району Євфросинія Дем'янівна Митзанська до 1949 року не прибула у визначене їй місце проживання – в рідне село. З подачі Погребищенського райвідділу УМВС весь цей час перебувала у розшуку...

Особливо ретельний облік репатріантів вівся органами держбезпеки, які допускали, що серед тих, хто повернувся до місць постійного проживання, могли бути зрадники Батьківщини, посіпаки, ворожі агенти. Тому найголовніше – виявити їх, присікти можливі ворожі дії. При цьому краще когось перепроверити, ніж залишити поза увагою.

"ЗАПИСКА по "ВЧ"

Заст. народного комісара держбезпеки УРСР генерал-майору Єсипенку.

Про хід реєстрації і перевірку репатріантів Вінницької області станом на 30 серпня ц. р.

Кількість репатріантів, прибулих і взятих на облік – 13996 чол., з них прибулих не за призначенням – 15 чол.

Кількість отриманих реєстраційних матеріалів – даних по області не маємо.

а) Профілактовано – 3113 чол.

б) Належать фільтрації – 10882.

Із числа профілактованих:

а) Арештовано всього – 31 чол.

З них передано для ведення слідства органами НКВС – 12 чол., органами НКДБ – 19 чол....

Начальник управління НКДБ по Вінницькій області підполковник Касаткін.

31 серпня 1945 р.”¹²

Якщо проаналізувати іншу записку по “ВЧ”, підготовлену через півтора місяця заступником начальника управління НКДБ по Вінницькій області полковником Антоновим, то побачимо, що головні цифри-показники суттєво зросли. Так, при кількості прибулих репатріантів 17426 арештовано – 52 чол. (зокрема, органами НКДБ – 30 чол.), агентів гестапо і СД – 19 чол., зрадників Батьківщини і посібників окупантів – 25 чол.; взято в оперативне опрацювання по справах-формулярах – 26 чол., по обліково-спостережних справах – 48 чол., на допоміжний облік – 402 чол....¹³

В полі зору контролюючих органів перебували всі категорії репатріантів. Причому контроль за їх обліком посилювався. 30 березня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР видав наказ "Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян". Згідно нього, "кожен репатріант, що прибував на перевірчо-фільтраційний пункт, у перевірчо-фільтраційний чи виправно-трудоий табір, до місця постійного проживання чи на спецпоселення, а також той, що перебував у трудовому батальйоні, мав бути зареєстрованим протягом 24 годин з моменту прибуття чи виявлення".¹⁴

На прибулих з розгромленої нацистської Німеччини радянських громадян заповнювались облікові картки. Заповнення здійснювалось у такому порядку: "перевірчо-фільтраційні пункти складали облікові картки у двох екземплярах – для 1-го спецвідділу МВС СРСР і внутрішнього обліку; районні перевірчо-фільтраційні комісії на осіб, котрі не пройшли реєстрації на перевірчо-фільтраційному пункті, складали облікові картки в трьох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР, для 1-го спецвідділу МВС союзної республіки, що не мала обласного поділу, автономної республіки, краю, області і для внутрішнього обліку в райміськвідділах МВС; оперативні групи перевірчих комісій МВС-МДБ-"Смерш" заводили облікові картки по трудових батальйонах у двох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР і 1-го спецвідділу МВС-УМВС республіки, краю, області; перевірчо-фільтраційні і виправно-трудоі табори МВС заповнювали облікові картки в двох екземплярах для 1-го спецвідділу

МВС СРСР і для внутрішнього обліку; спецкомендатури МВС складали облікові картки на осіб із числа репатріантів, що прибули у спеціальні поселення МВС".¹⁵

В облікових картках обов'язково відображались відомості про переміщення репатріантів: прибуття та вибуття з різних причин – у зв'язку з переводом, звільненням, арештом, втечею, смертю.

На осіб, котрі пройшли перевірку у перевірко-фільтраційних пунктах і прибули до місця постійного проживання, облікові картки оформлялись за формою, встановленою наказом НКВС СРСР від 21 липня 1945 р. Форма передбачала відповіді на 12 запитань і відтиск вказівного пальця правої руки. Отже, колишні "остарбайтери", як і у нацистській Німеччині, були проіденцифіковані ще раз. На всяк випадок...

Як бачимо, щоб оволодіти ситуацією, на місцях спорадично взялися за підрахунок демографічних змін, які сталися в результаті нацистської окупації краю. Отримані дані вразили своїми розмірами. Забезпечити нормальні умови життя такої кількості тих, хто повертався з німецького рабства, в обох областях просто не могли. Крім того, серйозно похитнувся постулат більшовицької ідеології, що радянські люди всі, як один, захищали свою соціалістичну Вітчизну.

Облік репатріантів продовжувався й після їх прибуття на батьківщину. Причому він був повсюдним і постійно вдосконалювався. Оскільки усі прибулі з розгромленої нацистської Німеччини негласно вважались неблагополучною категорією населення, крім господарських та суто статистичних завдань він ще й диктувався "потребами безпеки держави". Врешті, облік репатріантів став витонченою формою тотального контролю та стеження за ними.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 11.

² ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. За.

³ Там само; - Арк. 4.

⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1

⁵ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3

⁶ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 1

⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 1.

⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 5.

⁹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 451.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 79.

¹¹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.

¹² Архів УСБУ у Вінницькій області. – Спр. № 20 / 4, арк. 1.

¹³ Архів УСБУ у Вінницькій області. – Спр. № 20 / 4, арк. 3 - 6.

¹⁴ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 - 1951)... - Кн. 3. - Ч.1. - С. 9.

¹⁵ Там само.

7.3. Ідеологічний вплив на прибулих

Існувала ще одна актуальна для держави проблема, пов'язана з "остарбайтерами". Крім хліба насущного люди, які поверталися з нацистської каторги, гостро потребували також, образно кажучи, хліба духовного. Роками відірвані від рідної землі, не маючи на чужині ніякого доступу до об'єктивної, правдивої інформації, на Батьківщині вони були готовими жадібно ловити кожне слово тих, хто міг повідати про останні події в світі, СРСР, Україні, області, районі, перемоги Червоної армії над німецькими загарбниками, про зовнішню і внутрішню політику Радянської держави у післявоєнний час. Зрозуміло, коло інтересів не обмежувалось лише цим, оскільки їхній *інформаційний голод* був тотальним, стосувався буквально всіх аспектів суспільно-політичного життя, економічних, соціальних та інших питань.

А от кваліфіковано вирішити посталу проблему на Поділлі на перших порах не було кому. Та й увага до неї з боку місцевих партійно-державних органів практично не проявлялась, на що, зокрема, вказувалось у листі завідуючого відділом при РНК УРСР Зогуленка від 8 травня 1945 року під грифом "таємно" голові Вінницького облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку. В документі прямо йшлося, що *"агітаційно-масова робота* як на пунктах, так і в місцях проживання репатріантів, ведеться незадовільно. На пунктах немає постійно закріплених агітаторів, відсутній план проведення агітаційно-масової роботи серед репатріантів, не вивчається настрої радянських громадян, що повернулися на Батьківщину". ¹

Це було серйозним упущенням у роботі партійних комітетів, насамперед, тих населених пунктів і районів, де функціонували обласні приймальні-розподільчі пункти, а також Вінницького та Кам'янець-Подільського обкомів КП(б)У.

Очевидно, на місцях розмірковували так: раз люди повернулися з Німеччини назад на Батьківщину, то немає ніякої потреби їх ідейно переконувати, агітувати за радянську владу. Пере-

мога над гітлеризмом сама по собі є найкращим агітатором.

Однак іншої думки були ЦК ВКП(б), Сталін, керівництво СРСР. У прийнятій 4 серпня 1945 р. постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) "Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами" суворо застерігалось, що "багато партійних і радянських працівників не враховують, що репатрійовані радянські люди довгий час знаходились у німецькому рабстві, під систематичним впливом фашистської і буржуазно-реакційної пропаганди".² А отже, зазнали її впливу, що становить потенційну загрозу для безпеки держави, для пануючої в СРСР ідеології. Пасивність тут недопустима – *"ворогів народу", що повертаються до рідних місць, потрібно рішуче переконувати на свій лад!*

Як свідчать архівні документи, протягом короткого часу становище помітно поліпшилось. В усіх приймально-розподільчих пунктах з'явилися радіоприймачі, періодична преса, систематично стало лунати пристрасне слово агітатора. Так, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 13. XII.1945 р., направленому на адресу уряду республіки, читаємо:

"...На приймально-розподільчих пунктах при ст. Жмеринка, Козятин і Вінниця проводяться бесіди серед репатрійованих, читаються газети працівниками пунктів. Райкоми КП(б)У періодично виділяють агітаторів для цієї мети... Пункти отримують газети у такій кількості: "Правда" по 100 екз., "Известия" по 1 екз., "Правда України" по 15 екз., "Колхозная Украина" – по 2 екз., "Молодь України" – 20 екз., "Сталінське плем'я" – 10 екз., "Радянська Україна" – 2 екз.; журнали "Спутник агітатора" – 2 екз., "Блокнот агітатора" – 2 екз., "Пропагандист" – 2 екз., республіканські журнали: "Пропагандист і агітатор" – 1 екз., "Україна" – 1 екз., "Блокнот агітатора" – 2 екз., "Перець" – 2 екз."³

"На приймально-розподільчих пунктах і в місцях постійного проживання політмасова робота проводиться спеціально закріпленими агітаторами, виділеними РК партії, – говориться у звіті Кам'янець-Подільського облвиконкому за 1945 рік. – Репатріантам були прочитані лекції на тему:

1) Всесвітнє історичне значення перемоги Червоної Армії і радянського народу в розгромі фашистської Німеччини.

2) Споконвічна боротьба слов'янських народів проти німецьких загарбників.

3) Мораль і обличчя радянської людини; та інші."⁴

В аналогічному звіті за 1946 рік за підписом завідуючого від-

ділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі Сиваченка відзначається:

"В період масового надходження репатріантів в область масова робота велась окремо з ними. Було проведено 1380 зборів, 656 мітингів, 2439 бесід, 34684 читання газет і т. д.

Вся ця робота проводилась виділеними міськвиконкомомі райкомомі КП(б)У агітаторами. Всього в області працювали 603 агітатори і лектори..."⁵

Не меншу кількість аналогічних заходів проведено й на Вінниччині.

Причому в обох областях по мірі прибуття репатріантів політико-виховна робота з ними велась як на приймально-розподільних пунктах, так і в містах та селах Поділля, в які вони повернулися з Німеччини.

Зокрема, на індивідуальну передплату для репатріантів, які повернулись у Вінницьку область, вже в 1945 році "Союздруком" було виділено 500 примірників газети "Правда", 400 – "Известия", 250 – "Труд", 200 – "Комсомольская правда", а також 500 примірників книги Б. Горбатова "Нескорені".⁶

Того ж року в одному лише Немирівському районі для цієї категорії осіб було прочитано лекції та проведено бесіди на теми: "Перемога Червоної Армії над німецьким фашизмом і японським милітаризмом", "Берлінська конференція", "Міжнародний огляд", "Виступ товариша Сталіна по радіо 3-го липня 1941 року", "Партизанський рух у дні Вітчизняної війни", "Сила і могутність радянської держави", "Історичне коріння японського імперіалізму і порідненість душі імперіалізму з німецьким фашизмом", "Версальна система", "Доповідь товариша Сталіна про XXVII річницю Великої Соціалістичної революції", "Положення про вибори до Верховної Ради СРСР".⁷

Подібний пропагандистський прес вчорашні репатріанти відчували й в усіх інших районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, що яскраво відображено в подальших звітах. Ось як виглядають, наприклад, узагальнені дані станом на 1 липня 1947 р. по Вінниччині:

"...Проведено 2050 мітингів, на яких були присутні 15053 чол.;

Проведено бесід	- 2527,	присутні	- 78057 чол.;
-"- доповідей	- 481,	-"-	- 11196 чол.;
-"- читань газет	- 3177,	-"-	- 82333 чол.;
-"- лекцій	- 373,	-"-	- 12145 чол.;

- " - зборів	- 405,	- " -	- 14253 чол.;
- " - кіносеансів	- 428,	- " -	- 9254 чол.;
- " - концертів	- 90,	- " -	- 4300 чол.

Репатріанти отримують газети:

"Правда"	- 565 примірників,
"Известия"	- 425
"Радянська Україна"	- 40
"Правда України"	- 226
"Сталінське плем'я"	- 14
"Молодь України"	- 14
"Труд"	- 250
"Колхозник України"	- 10
Місцеві газети	- 925.

Всього передплатників газет і журналів – 2889 чол.

Для роботи серед репатріантів виділено МК і РК КП(б)У агітаторів та пропагандистів – 476 чол.

Проведені мітинги, збори і бесіди з репатріантами були присвячені:

а) Зустрічі їх з фашистського полону, правам радянського громадянина, передбаченим сталінською Конституцією, турботі Радянського уряду про надання допомоги і працевлаштування репатріантів;

б) Дню Перемоги над фашистською Німеччиною і Японією;

в) Активній участі у виборах депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР;

г) Випуску урядом СРСР позик;

д) Рішенням лютневого пленуму ЦК ВКП(б) "Про заходи по піднесенню сільського господарства у післявоєнний період";

е) Соціалістичному змагання;

ж) Мобілізації активності і творчої ініціативи широких мас робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції з поточних моментів..."⁸

Подібну активність, між іншим, було проявлено не лише на Поділлі. Як зауважує український історик О. В. Буцко, "...на проведення політико-роз'яснювальної роботи РНК України виділено з коштів республіканського бюджету 1 млн. крб. Кошти, які могли б піти на облаштування приймальних пунктів, забезпечення харчуванням, були використані на придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і різноманітні політико-агітаційні заходи..."⁹

Узагальнюючи вище викладене, можемо констатувати, що, репатріанти відчували гострий інформаційний голод, котрий стосувався усіх аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та міжнародного життя. Інтерес же держави полягав у тому, щоб, використовуючи дану потребу, з допомогою цілеспрямованої пропаганди витравити з душ усіх, хто повернувся на Батьківщину, переконання, котрі могли скластися внаслідок впливу ворожої ідеології. Не надавши цьому спершу важливого значення, згодом допущені на початку репатріаційної кампанії недоліки по забезпеченню ідеологічного впливу на прибулих з розгромленої гітлерівської Німеччини "ворогів народу" партійно-радянські органи Поділля рішуче виправили.

Політико-роз'яснювальна робота була однією з найпріоритетніших у їхній діяльності впродовж багатьох наступних років.

---

¹ ДАВО, Ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 3.

² ДАЧО, Ф. П -1, оп. 2, спр. 123, арк. 49.

³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.

⁴ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.

⁵ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 6.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.

⁷ Там само; - Арк. 23.

⁸ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 35 - 36.

⁹ Буцко О. В. "С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України. - Вип. 2. - С. 155.

7.4. Важливе джерело трудових ресурсів

Пограбоване окупантами і знекровлене війною Поділля, щоб відродитись, потребувало матеріальних і трудових затрат. Підняти його з руїн, насамперед, могла лише самовіддана праця кожного, хто по війні залишився живий, хто до кінця не втратив фізичних і духовних сил, хто міг тримати в руках кельму, молоток, сокиру, сапу, лопату, чепіги плуга...

В краї на такі руки відчувався гострий дефіцит, оскільки кількість працюючих за роки війни у ньому істотно зменшилася. Серед загиблих на фронті, від рук нацистів переважало хлібо-

робське чоловіче населення, ремісники. Десятки тисяч працездатних подолян полягли смертю хоробрих на полях битв Великої Вітчизняної. Численні ж каліки, які повернулися з фронту, позитивно вплинути на ситуацію не могли.

В аграрному Поділлі, як і в інших регіонах України, становище ускладнювалося ще й відсутністю найголовнішого засобу виробництва та обробітку землі – сільськогосподарської техніки, котра суттєво полегшувала працю селян і без якої не мислилось подальше зростання її продуктивності.

Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 р. зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що "...переважна частина колгоспного кінського поголів'я не придатна для роботи, а 39196 тварин взагалі не піднімаються. В Томашпільському районі, наприклад, річка навантаження на одну тяглову одиницю (у тому числі на трактор) складало 21 га, або в 3,5 раза більше передвоєнного часу. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5 %. Таке ж явище спостерігалось на Поділлі повсюдно..."¹

Основний тягар у землеробстві лягав на плечі змучених війною жінок, а також на домашніх корів, що ледь переставляли ноги: коровами орали, а боронували самі, із останніх сил волочачи борони... Питома вага жіночої праці в аграрному секторі економіки республіки складала тоді 80 %. Життя заставило широко використовувати також дитячу працю. У колгоспах України в 1947 році працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років.²

В той же час трудових ресурсів вкрай гостро потребували зруйнована промисловість, шахти Донбасу, енергетична галузь, соціальна сфера, а нового поповнення – багатомільйонна армія, що тепер дислокувалася не лише на території СРСР. Незважаючи на вкрай гостру потребу робочої сили на місцях, із Вінниччини в липні 1944 р. в організованому порядку на відбудову шахт Донбасу було відправлено 2565 чоловік...³ Як справедливо відзначав відомий український історик В. І. Клоков, "основний тягар на відбудові народного господарства ліг на плечі самого населення України."⁴

Тому більш, ніж доречним виявилось повернення на батьківщину репатріантів. На всіх рівнях державної і місцевої влади вони розглядалися як **важливе джерело трудових ресурсів**. *Повсюдно одним із найактуальніших питань стало їх праце-*

влаштування, а конкретніше – залучення до суспільно-корисної праці.

Щоправда, на Вінниччині, як було і у випадку з політмасовою роботою, на перших порах недооцінили важливості даної справи. Ось чому із Києва не забарилось застереження. В листі під грифом "таємно" від 8 травня 1945 р., направленому завідувачим відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленком керівникам Вінницької області голові облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку, зверталась їхня увага на те, що "...в надісланій в РНК УРСР формі № 4 [формі звітності. С. Г.] на 1 квітня 1945 р. вказано, що в працездатному віці прибуло [в область] чоловіків і жінок 682, причому у відомостях вказано, що з числа тих, хто повернувся, 38 чоловік направлено в промисловість, а 133 чол. в сільське господарство. Чим займається решта 511 чол. у відомостях не відображено...

Відділ репатріації при РНК УРСР, – наголошувалося далі в листі, – просить Вас вжити термінових заходів по ліквідації вказаних недоліків і вважає за необхідне періодично перевіряти роботу міських і районних радянських і партійних організацій, обласних організацій та приймально-розподільчих пунктів з питань прийому та влаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину з німецького рабства, заслуховувати доповіді керівників на об'єднаних засіданнях виконкому облради та обкому КП(б)У." ⁵

Рекомендовані заходи були вжиті, невдовзі становище із працевлаштуванням тих, хто повернувся з нацистської каторги, помітно поліпшилося. Так, станом на 1 грудня 1945 року трудовлаштовано 85,8 % від усіх працездатних репатріантів, хоч тепер доводилося мати справу не із сотнями, а тисячами людей.

Конкретно у цифрах це відображалось так: всього повернулись у Вінницьку область на 01.12.1945 р. репатріантів – 30571 чол. Із них дітей – 1136. Кількість тих, хто міг трудитися – 29435 чол. Із цієї кількості трудовлаштовано – 25269 чол., або ж 85,8 відсотка. З них направлено в промисловість – 1122 чол. (7,65 %), у сільське господарство – 23347 чол. (92,35 %).⁶ Не займались суспільно-корисною працею 4166 чол.

Остаточо питання трудовлаштування було вирішено влітку 1946 року. Тоді станом на 1 серпня на Вінниччину повернулось 48511 репатріантів. Із них у працездатному віці – 46609 чол. (оскільки серед прибулих виявилось 668 дітей та 1234 особи ві-

ком понад 55 років). Серед тих, хто міг продуктивно працювати, жінок нараховувалось 33154 (71,2 %), чоловіків – 13455 (28,8 %). 3080 працездатних репатріантів (6,65 %) отримали направлення на промислові підприємства, 43525 чол. (93,35 %) – у сільськогосподарське виробництво. Кількісно доля чоловіків-репатріантів на цей час у промисловості складала 1310 чол., жінок – 1770, у сільському господарстві відповідно 12144 та 31361 чол. Загалом народне господарство поповнилось 46585 працівниками. Залишились нетрудовлаштованими лише 24 репатріанти. Тобто, суспільно-корисною працею було охоплено майже 100 відсотків працездатних громадян, котрі повернулись із німецького рабства.⁷

Досить високими показниками характеризувалось робота місцевих органів влади по працевлаштуванню репатріантів на Кам'янець-Подільщині.

Станом на 1 січня 1946 р. в область повернулися 67112 чол., в тому числі 1632 дітей. Із 65480 чол. працездатних в промисловість було направлено 4722 чол., у сільське господарство – 58965 чол. Загалом – 63687 чол., або ж 97,2 %. Залишались непрацевлаштованими 1793 чол.⁸

Рівно через місяць становище поліпшилось ще більше. На 1 лютого 1946 р. у Кам'янець-Подільську область повернулось 72550 чол., в т. ч. чоловіків – 21651, жінок – 48210, дітей – 1751, осіб віком за 55 років – 938. Загальна кількість працездатних складала 69861 чол. Із них трудовлаштовано в промисловому виробництві 5504 чол., в сільському господарстві – 63440 чол. Разом – 68944 чол. (98,6 %). Без роботи залишались 917 репатріантів.⁹

Станом на 1 січня 1947 р. в області було лише 540 безробітних із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. Всього ж повернулося на цей час на Кам'янець-Подільщину 89938 чол.¹⁰

Серед робітників-репатріантів та репатріантів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, переважала *молодь*, яка могла б після повернення з Німеччини вчитися у вузах чи технікумах. Але число студентів і учнів з числа репатріантів у перші післявоєнні роки і на Вінниччині, і на Кам'янець-Подільщині було незначним. Так, на початок 1947 р. у Кам'янець-Подільській області навчалось лише 1853 репатріанти. З них у вузах та на професійних курсах – 703 чол.¹¹ Решту охоплених навчанням складали школярі.

Характерно, що навіть прибулі з Німеччини діти-сироти,

старші 14-и років, відразу ж направлялись у розпорядження Управління трудових резервів, де через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН) теж залучались до праці.

Наголос, як бачимо, було зроблено на виробництво, на якнайшвидше отримання матеріальних благ. Підвищення ж кваліфікації, освітньо-професійного рівня працюючих відкладалось на пізніше.

Але найголовніше, ніхто не залишився без роботи. З волі держави усі, хто міг трудитися, були залучені до суспільно-корисної праці, виробництва визначеного п'ятирічним планом валового обсягу продукції.

Отже, репатріанти у повоєнній економіці Поділля, насамперед, розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, їх якнайширше і якнайшвидше працевлаштування було найголовнішим питанням діяльності місцевих партійно-радянських органів. Це була політика держави. Активним залученням до суспільно-корисної праці всієї наявної робочої сили вона сподівалася у максимально короткі строки отримати якомога більший валовий продукт. При цьому навіть не зважалося на наявні перекося: залучення до праці фізично незміцнілих, виснажених нацистською каторгою людей, недостатня увага до підготовки високопрофесійних кадрів, використання дитячої і (особливо широко) жіночої праці та ін.

У відбудову народного господарства Поділля найбільший внесок зробили жінки. Насамперед, жінки-репатріантки.

---

¹ Шульга І. Голод на Поділлі. - Вінниця, 1993. - С. 151.

² Гальчак С. "Білі плями" скорботи (причини голодомору 1932 - 1933 та голоду 1946 - 1947 років на Поділлі). - Вінниця: Логос. - 1999. - С. 33, 34.

³ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни... - С. 253.

⁴ Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 14.

⁵ ДАВО, Ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 2 - 3.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 46.

⁸ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.

⁹ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.

¹⁰ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.

¹¹ Там само.

7.5. У лещатах державного кріпосництва

7.5.1. Колгоспні невільники

Оскільки Поділля було аграрним краєм, найбільшу кількість репатрійованих працевлаштовано в *сільськогосподарському виробництві*, де найшвидше, без ґрунтовних капіталовкладень у розвиток того ж виробництва, затрат на підготовку кваліфікованих кадрів, можна було *отримати* згадуваний *продукт*, чого, власне, від них і вимагалось. Адже належало у найстисліші строки відбудувати поруйнований війною народногосподарський комплекс, нагодувати голодне населення міст і сіл, отримати максимум коштів на розвиток галузей промисловості, які забезпечували обороноздатність країни, її подальше економічне зростання. *Ставши сільськими жителями, десятки тисяч вчорашніх примусових робітників Третього рейху поповнили ряди колгоспників – чи не найбезправнішої і найбільш соціально обділеної категорії населення, цим самим на десятиріччя визначивши свою долю.*

У післявоєнні роки сільське господарство краю, як і країни в цілому, *переживало серйозну кризу*. Досить негативно на його розвитку позначилися руйнівні наслідки війни, голоду 1946 – 1947 рр. Проте не лише вони сприяли кризовим явищам. Однією з головних причин її виникнення стала *аграрна політика сталінського керівництва*, яка базувалася на адміністративно-му позаекономічному примусі, на ігноруванні основних економічних законів і цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був незадовільним і продовжував погіршуватися. Через це ефективність колективного виробництва залишалася дуже низькою. Навіть на початку 50-х років за основними показниками сільське господарство країни не досягало рівня 1913 року.¹

Прагнення селянина бути господарем на землі придушувалось з боку держави, оцінювалось як приватновласницький пережиток. Демократичні інститути (Укрколгоспспілка, багато видів кооперації) були скасовані, а натомість над колгоспами виникла розгалужена система бюрократичного апарату, як відомого, так і партійного.

З недовірою до об'єднаних у колгосп селян ставилось також партійне керівництво. На посаду голови колгоспу призначався, як правило, не спеціаліст у галузі сільського господарства, а партійний активіст. Партійні та радянські органи постійно втручались у виробничі справи колгоспів. При такій постановці питання колгоспники не були зацікавлені в рентабельності й організації виробництва.

Відомчий диктат розпочинався з Міністерства сільського господарства УРСР, яке діяло через свої обласні управління, а на місцях – через районні відділи сільського господарства та місцеві ради. У свою чергу міністерство сільського господарства підпорядковувалось аналогічному органу союзного рівня. Усі ці організації, діючи винятково адміністративними методами, намагались до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів. До цього вдавались й місцеві партійні органи – районні та обласні, прискіпливо стежачи за точністю і своєчасністю виконання всіх партійних постанов.²

Жорстка централізація й контроль держави за економічною діяльністю колективних господарств, нездатність і небажання уряду змінювати стиль керівництва стали тими конкретними причинами, в силу яких жорсткий адміністративний стиль керівництва, що склався ще в 30-і роки, у післявоєнний період зміцнився і був доведений до крайнощів.

Суть державного керівництва колгоспами зводилася, насамперед, до системи планування показників розвитку колгоспного виробництва. В основу плану закладалась величина суспільно необхідної кількості продукції землеробства і тваринництва, яку належало виробити. При цьому зовсім не брались до уваги реальні можливості самих господарств. Від них вимагалось лише одне – безумовне забезпечення обов'язкових поставок зерна та іншої сільськогосподарської продукції у встановлених (запланованих) розмірах – як правило, у розрахунках на кожен гектар орної землі.

В обмін на поставки сільськогосподарської продукції держава через машинно-тракторні станції (МТС) надавала їм основні засоби виробництва і техніку. Але це був не еквівалентний обмін із тієї лише причини, що, завдяки централізованому постачанню, держава отримувала максимально можливу кількість продукції землеробства і тваринництва за надзвичайно низькими закупівельними цінами. Так, на початку 50-х рр. державні органи закуповували в колгоспів пшеницю по одній копійці за кі-

лограм при роздрібній ціні за борошно 31 коп., яловичину – за 23 коп., а продавали в містах в середньому за 1,5 крб., молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. у роздріб. ³ Такі закупівельні ціни не відшкодовували, та й не могли, природно, відшкодувати суспільно необхідні затрати праці. Це призводило до фактичного зубожіння господарств, падіння й без того низького рівня життя колгоспників, бо ж після виконання усіх планових показників коштів на оплату їх праці фактично не залишалося. Труднощі, що пережили “остарбайтери” в Німеччині, переслідували рабів рейху й на батьківщині.

“Що ми отримували в колгоспі? Фактично нічого. Хіба що трішки зерна. А от грошей не давали. Не було за що купити навіть блузки... Виручали коноплі. Вирощувати їх тоді не забороняли. Ніхто не знав тоді, що вони мають оту біду... [*наркотичні речовини*. С. Г.]. Коноплі вимочували в ставку, мняли на терниці. Із прядива сукали нитки. Потім з цих ниток ткали полотно. Полотно вибілювали на сонці. А вже з полотна шили все необхідне. Сорочки, штани, спідниці. Грубоватий був матеріал, але доводилося ходити в ньому. Бо ж краму в кооперації, щоб пошити щось краще, купити не було за що. Колгосп наш був дуже бідним, хоч плани якимось й виконував...” (Із спогадів колишньої “східної робітниці” Варвари Порфирівни Михальчук, с. Іваньки Погребищенського району).

Загалом доходи селянства, отримувані в колгоспах, у більшості районів України (Поділля тут не є винятком) аж до середини 50-х років були значно нижчими від прожиткового мінімуму. ⁴

Тому колгоспники працювали фактично задарма. За так званий трудовдень, який забезпечувався мізерним розміром натуроплати. Так, репатріантам, котрі поповнили ряди сільських трудівників, у колгоспі “Жовтень” с. Велика Бушинка Немирівського району за повсякденну нелегку працю біля землі на один трудовдень видавали лише по 600 грамів зерна... ⁵

Взагалі, цей показник у подільських колгоспах коливався від кількох сотень грамів до кількох кілограмів і явно не відповідав фактичним трудовим затратам, що породжувало внутрішній протест колгоспників. Багато хто, “обпкіхись” на такому заробітку, втрачав інтерес до праці, яка від них вимагалася. Державі ж не знайшла іншого засобу боротьби з цим небажаним для неї явищем, ніж вдаватися до суворого адміністрування. *Невироблення мінімуму трудовнів у колгоспі розглядалось як важкий*

злочин, що тягнув за собою й не менш важке покарання.

Ще у квітні 1942 р. був прийнятий закон, який збільшував обов'язковий мінімум трудоднів для колгоспників та розповсюджувався на членів їхніх сімей – підлітків у віці від 12 до 16 років. За невиріток “без поважних причин” обов'язкового мінімуму трудоднів усі “винуватці” притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема, засуджувались до виправно-трудова робіт у колгоспах з утриманням 25 % зарплати на користь колгоспу. Постановою Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1947 року названий закон було залишено в силі.⁶

А 21 лютого 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР прийнято указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Термін висилки в райони Ради Народних Комісарів СРСР від 31 травня 1947 року названий закон було залишено в силі.⁶ А 21 лютого 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР прийнято указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Термін висилки в райони Ради Народних Комісарів СРСР від 31 травня 1947 року названий закон було залишено в силі.⁶ Карело-Фінської РСР складав до 8 років. На осіб, висланих за межі УРСР на підставі указу від 21.02.1948 р., поширювалась дія постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 08.01.1945 р. “Про правове становище спецпереселенців”.⁷ Виселенців арештовували і під вартою відправляли в малообжиті райони суворой Півночі та Сибіру. Як відвертих ворогів народу.

Такого покарання, зокрема, зазнала колишня “остарбайтерка” Євдокія Кіндратівна Наказнюк із с. Комарівців Барського району. 4 квітня 1948 року вона була примусово вислана в Карело-Фінську РСР. Причому розправа над нею була демонстративною. Рішення про вислання приймалось на основі осуду громадськості місцевого колгоспу “Нове життя”, а громадський вирок затверджено Вінницьким облвиконкомом.

До слова сказати, процеси по осудженню “нероб” організовувались владою і в ряді інших населених пунктів краю, але колгоспникам вдавалося захистити їх від “громадського покарання”.

Не вмерти з голоду, хоч якось звести кінці з кінцями, селячанам допомагало особисте підсобне господарство. Саме воно давало основні продукти харчування. Частина з них реалізовувалася на ринку й забезпечувала певні грошові надходження до сімейного бюджету.

Однак все вирощене і вироблене на них, як і самі виробники, обкладалися податками.

“...Розуміючи, що в силу життєвої необхідності селянин змушений був вирощувати продукцію на обмеженій у розмірах при-

садибній ділянці, держава обклала його зразу двома податками: натуральним (обов'язкові поставки м'яса, вовни, молока, яєць тощо) і грошовим, який селяни виплачували ще з 1939 р. за прогресивними ставками... Оскільки на початку 50-х рр. близько чверті всіх колгоспів країни взагалі не видавали грошей на трудовдень, а у 30 % колгоспів видавалось на один трудовдень менше 40 коп., продаж продуктів на ринку був для сільського населення чи не єдиним способом заробити гроші для виплати податків і позик".⁸

Самі ж податки мали чітку тенденцію до зростання. Вперше у післявоєнний період вони були підвищені в 1948 році, потім в 1950-у.

Фіналом податкової війни проти селян стали закони "Про сільськогосподарський податок" і "Про прибутковий податок з колгоспів", прийняті в 1952 році. Цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств ще встановлювалась десятивідсоткова надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняка худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів.

Особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудовні в колгоспі у грошовій і натуральній формі. Таке не практикувалося навіть під час війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952 р. скасував пільги для господарств, сільських учителів, лікарів, агрономів та інших сільськогосподарських спеціалістів. У цілому сума сільгосподатку з урахуванням усіх підвищень зросла у 1952 р. порівняно з 1951 р. в середньому у 1,5 – 2 рази.⁹

Податковий терор стосовно селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. В 1951 році кількість корів, свиней, овець у підсобних господарствах колгоспників стала меншою, ніж у роки війни. Як мінімум дві п'ятих всієї чисельності колгоспних дворів не мали корів... По суті, саме в ці роки розпочалося обезлюднення, постаріння сіл, яке пізніше набуло катастрофічних наслідків.¹⁰

У доповіді М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС наводяться факти, які свідчать, що в Сталіна та його оточення був план ще більшого посилення податкового тягаря на селянство й колгос-

пи. Передбачалось підвищити податок на колективні господарства та їх членів ще на 40 млрд. крб. Але це була така сума, яку селяни не отримували за всю раніше здану ними продукцію. У 1952 р., наприклад, колгоспи та колгоспники отримали за всю здану і продану ними продукцію лише 26 млрд. 280 млн. карбованців.¹¹

Останні роки сталінського правління суттєво вплинули на ставлення працюючих селян до колгоспної форми господарювання. У колгоспах не було створено зацікавленості до праці. Вони при Сталіні були швидше інструментом контролю держави над сільськогосподарським виробництвом, ніж формою господарювання.¹²

Від свавілля влади сільчани буквально не знаходили порятунку. Розгубленість заганяла в глухий кут навіть звиклих до приниження та труднощів колишніх примусових робітників зі Сходу. Спершу декому з них думалося, що то була розплата Батьківщини за перебування в Німеччині. Але потерпали навіть ті, хто в Німеччину не вивозився... Повеєнне село міцно стискали пута колгоспно-державного кріпосництва.

“Відверто скажу, наше життя в колгоспі ставало все нестерпнішим. Ми були голодні, голі й босі. Все з’їдали податки, які то й платити не було з чого... Не повірите, але навіть у 1952 році ми голодували, як у 47-у. Йдеш ранесенько на роботу, а в животі кишки марш грають. Бо ж як же інакше – замість супу чи каші снідати доводилося чаєм з назбираних весняних першоцвітів та куском сухаря. Раніше виручала коза, але її змушені були продати... Робочий же день у колгоспі був дуже довгим – від зорі до зорі. Як в Німеччині... Це я вам сьогодні можу сказати, тоді не раз виникала думка: де я зараз? В себе в Союзі чи в Німеччині? Коли вже, нарешті, стане легше? За що така кара?..” (Із розмови з колишнім “остарбайтером” Василем Власовичем Меренюком, с. Осична Оратівського району).

Все більше селян намагалися врятуватися втечами у місто. Проте на перешкоді поставав серйозний бар’єр – прийнятий у 1935 році примірний статут сільськогосподарської артїлі, що аж до 1969 року вважався “основним законом колгоспного життя”. У ньому містились статті, які прикріплювали селян до колгоспів і котрі порушувати колгоспники не мала права. Ще серйознішою перешкодою виявилась діюча паспортна система (*про неї далі*). Проте, попри усі заборони, кількість утікачів, серед яких було й чимало колишніх репатріантів, невпинно зростала.

“... Люди в селі задихалися від праці і нестатків. За оті пусті трудодні жити було просто неможливо. Тому й намагалися, особливо хто молодший, втікти в Вінницю. І втікали, як втікали в війну в Німеччині з лагерів... Сталін не хотів любити нас ...” (Із спогадів Василя Семеновича Олійника, с. Зозів Липовецького району).¹³

Отже, найбільша кількість репатріантів на Поділлі була направлена в сільськогосподарське виробництво. Ставши колгоспниками, вони розділили нелегку долю українського селянства повоєнного періоду.

Село в ці роки переживало гостру соціально-економічну кризу, потерпаючи від трьох суттєвих факторів: спричинених війною руйнувань, несприятливих кліматичних умов, які у поєднанні з іншими негативними чинниками призвели до голоду 1946 – 1947 років, антиселянської партійно-державної політики, яка базувалася на адміністративному позаекономічному примусі, ігноруванні основних економічних законів, цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Екстенсивний шлях розвитку колгоспного виробництва серйозно підривав економічні та соціальні підвалини села.

В умовах розквітку командно-адміністративної системи члени колективних господарств почували себе безправними, пограбованими невільниками, від яких вимагались лише послушність і виробництво якомога більшої кількості сільськогосподарської продукції, котру можна було за безцінь забрати.

Чи не всі колишні репатріанти виявилися заручниками колгоспної системи державного кріпосництва, фактично позбавленими навіть сподівань на покращення свого життя.

7.5.2. Наймити з “пролетарською” психологією

Не досить привітною виявилась Батьківщина і до репатріантів, направлених на роботи у *промислове виробництво*.

На Поділлі їх кількість на заводах і фабриках спершу була порівняно незначною. Пояснювалось це, насамперед, великою руйнацією, спричиненою гітлерівськими загарбниками. Так, у

Вінниці із 50-и промислових підприємств, що існували до війни, вціліли лише десять, майже повністю були зруйновані суперфосфатний і мотороремонтний заводи, швейна, макаронна та інші фабрики. ¹⁴ Після визволення міста від німецько-фашистських окупантів тільки частково стали до ладу хлібозавод № 1, м'ясокомбінат, взуттєва і кондитерська фабрики, млинзавод № 15, спиртовий завод. ¹⁵ Працювати на повну потужність вони, зрозуміло, не могли. Як і сотні інших зруйнованих та пограбованих гітлерівцями підприємств краю.

Основні трудові ресурси в Україні направлялися у визволені від ворога індустріальні центри, котрі зазнали особливого спустошення.

“Добре усвідомлюючи те, яку роль відігравали економічні ресурси УРСР у зміцненні воєнної могутності Радянського Союзу, [гітлерівці] зруйнували все, що тільки можна було зруйнувати. Цілеспрямовано знищувалася основа основ економіки України – важка індустрія: перетворено на руїни 16150 промислових підприємств, 164 доменні та мартенівські печі, 135 прокатних станів. Тільки в Донбасі було виведено з ладу 882 шахти з річною продуктивністю понад 115 млн. т вугілля на рік, зруйновано 54 рудники у Криворізькому басейні, всі рудники у Нікопольському марганцевому басейні. Висаджено в повітря електростанції, шляхопроводи, водопроводи...” ¹⁶

Не вистачало людей, особливо спеціалістів. Після визволення УРСР від гітлерівської окупації на її території залишилося близько 17 % кадрових робітників. ¹⁷

Серед тих, хто поповнив робітничі ряди індустріальних центрів, було й чимало подолян – колишніх “остарбайтерів”. Працювати тут їм довелося у вкрай важких умовах, спричинених труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

“...Я був направлений у Лисичанськ Ворошиловградської області. Місто було досить зруйноване. У заводському цеху, де ми встановили верстати, не було половини даху, не кажучи вже про вцілілі вікна... Розмістили нас у бараці, навіть гіршому, чим у Німеччині... Часто в нас не було найелементарнішого – шматка хліба, куска мила... Ми якимось переносили ті труднощі, хоч було дуже важко. Ми розуміли: була війна...” (Із спогадів Дмитра Федоровича Найка, с. Синявка Старосинявського району).

“...Що найбільше запам'яталося [під час робіт] у Донбасі? Важка праця, голодне існування...” (Із розповіді Степана Євдокимовича Овчинникова, с. Спичинці Плисківського району).

Про матеріально-побутове становище робітників важкої промисловості свідчить й поштова кореспонденція, що збереглася в архівах України завдяки перлюстрації, здійсненій військовою цензурою НКДБ. У листах до рідних вчорашні репатріанти скаржилися на те, що працюють по 12 – 14 годин на добу майже даром. грошей не вистачає навіть на харчування в їдальні. Одяг та взуття, в якому приїхали, зносилися. Немає в чому ходити на роботу. В гуртожитках, наче на вулиці: ані скла у вікнах, ані дверей, ані меблів. Більшість була впевнена, що від голоду та холоду найближчим часом помре...¹⁸

Якщо колгоспників у важких післявоєнних умовах виручали підсобні господарства, то для решти населення чи не єдиним рятівним засобом виявилися спеціально введені продовольчі та промислові картки.

Карткову систему в Україні було запроваджено ще в жовтні – листопаді 1943 року. Спершу у Ворошиловградській та Харківській областях, а з січня 1944 року – поширено по всій території в міру її визволення від гітлерівських загарбників. Протягом 1944 р. було створено 24 обласних, 110 міських, 112 районних, 113 дільничних карткових бюро.¹⁹

Населення, яке забезпечувалося картками, поділялося на чотири групи: 1) робітники і прирівняні до них; 2) службовці і прирівняні до них; 3) “утриманці” і прирівняні до них; 4) діти до 12 років включно.²⁰

Карткова ж норма хліба для виробничників і службовців розділялася на дві категорії. За більш високою нормою забезпечувалися робітники і службовці підприємств оборонної, металургійної, машинобудівної, паливної, хімічної та деяких інших важливих галузей промисловості, а також ті, хто працював на будівництві, залізничному, морському транспорті та річковому транспорті основних басейнів і на окремих підприємствах, що були віднесені до першої категорії спеціальним рішенням уряду.

Робітники і службовці інших галузей промислового господарства, а також зайняті безпосередньо не на самому виробництві, а в управлінському апараті або на обслуговуючих підприємствах, постачалися за нормами другої категорії.²¹

Репатріанти, направлені у промислове виробництво, користувались й промисловими картками. За умови сумлінної праці на підземних роботах їм гарантувався продаж таких товарів: після 3-х місяців: без карток – черевики чи туфлі, 2 пари шкарпеток чи панчіх, за промкартками – пару натільної білизни; піс-

ля півроку: пару натільної білизни, сорочку, краватку, келі або берет за промкартками; після 9-и місяців: без карток – костюм або сукню; після року роботи: без карток – пальто чи напівпальто, за промкартками – простирадло, наволочку, рушник.

Робітникам, зайнятим на поверхні, гарантувався продаж вказаних товарів за промкартками.²²

Суттєво ускладнювало становище робітників-репатріантів *зневажливе ставлення* до них керівництва ряду підприємств (як через проявлену халатність, так і з ідеологічних міркувань).

"В результаті перевірки прийому та працевлаштування репатрійованих радянських громадян ряду областей, а також скарг, що надійшли від репатрійованих (із Запорізької та Одеської областей), видно, що мають місце випадки, коли керівники підприємств не створили нормальних побутових умов прибулим на роботу репатрійованим радянським громадянам, – говориться у листі завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленка від 21.09.1945 р. завідуючим відділам у справах репатріації при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих. – Так, в м. Запоріжжі 13-й будівельний трест системи НКАП прибулих 500 чоловік репатріантів розмістив у будинку з цементною підлогою, несправним дахом, що протікає під час дощу, і 50 % репатрійованих не забезпечив постільною білизною. Харчування прибулих репатріантів організовано винятково погано..."²³

"У 1947 році прокурором Дніпропетровської області було встановлено, що матеріально-побутові умови робітників-репатріантів будівельних трестів надзвичайно погані".²⁴ Про байдужість та зневагу до них свідчить кричущий випадок, що стався у тресті. Його керуючий "передав" 149 робітників-репатріантів до БМУ–17, як винагороду за оренду помешкання колишнього м'ясокомбінату. Бідолашним навіть не дали змоги одержати картки на хліб та харчі, а в БМУ–17 і не подумали дбати про них. Люди від голоду хворіли та вмирали."²⁵

Зневажливе ставлення до репатріантів, направлених у промислове виробництво, мали місце й на Поділлі. Так, значні побутові труднощі відчували репатріанти-робітники, які працювали на Вінницькому мотороремонтному заводі. Крім того, "більшість із них вкрай потребували одягу та взуття", котрим їх ніяк не могла забезпечити адміністрація підприємства".²⁶

"...Не знають і не цікавляться роботою репатріантів більшість керівників, – йдеться в інформаційному звіті про роботу

відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі у лютому 1946 року. – Наприклад, директор Кам'янець-Подільського міськпромкомбінату т. Восніхін, який до репатріантів ставиться зневажливо, заявляючи, що серед репатріантів не має ні стахановців, ні ударників... Під час... перевірки встановлено, що в швейній майстерні працюють учнями з травня 1945 року 16 чол. у віці від 18 до 25 років, із них 12 чоловік до роботи ставляться винятково добре, але дирекція нікого з них і ніякими видами заохочень не відзначила. Із цих репатріантів, як кращих майстрів-стахановців, слід відмітити Віру Раєвську, переведену на 3-й розряд, тобто на самостійну роботу; відмінно виконує швейну роботу репатріантка Звенигородська Анастасія. Майстер цеху Григор'єва М. С. і начальник цеху винятково доброї думки про учнів-репатріантів.

Директор Кам'янець-Подільського плодозаводу т. Белецький із працюючих у нього 12 чол. репатріантів з червня місяця 1945 року нікого не преміював, тоді як середньорічний виробіток репатріантів такий:

	<u>1945 р.</u>	<u>1946 р.</u>
Ворзишина	153 %	143 %
Полюх	115 %	141 %
Снопок	117 %	-
Тарасюк	112 %	-
Сиротюк	108 %	-
Гладиліна	108 %	-
Боронюк	107 %	-

Вказаний завод за роботу 1945 р. зайняв перше обласне, республіканське місце і отримав перехідний Червоний Прапор. Завком звернувся з проханням сфотографувати стахановців-репатріантів, проте т. Белецький їм відповів: "Якщо потрібно комусь фотографуватись, нехай фотографується за власний рахунок..."²⁷

Частина репатріантів могла б проживати в більш-менш благоустроєних будинках. Але міські житлові відділи, які організувалися після визволення міст від окупантів з метою врахування вільної житлової площі в будинках комунального фонду, приватного сектора та її розподілу, приховували значну кількість вільного житла, спекулювали ним. Так, у жовтні 1944 р. органами прокуратури м. Вінниці було розкрито низку зловживань з боку працівників житлових управлінь, начальники яких видава-

ли ордери на квартири, керуючись особистими стосунками та приватними записками. Часто-густо ордеристки затримували виписку законно оформлених ордерів, вимагаючи хабара.²⁸

Чи не на кожному підприємстві репатріантам доводилося стикатися з так званою “перевіркою на лояльність”, що принижувала їхню гідність, сіяла зерна підозри та недовіри до них.

“...Галузеві відділи ЦК КП(б)У тримали під особистим контролем директорів підприємств по добору, розміщенню кадрів та очищенню їх від “сторонніх елементів”. Керівництво підприємств та заводів, у свою чергу, принижувало гідність майстрів та робітників, які залишалися на окупованій території чи повернулися з Німеччини, застосовуючи до них звертання “німецька шкура”, “есесівська морда”. Особливо “небезпечних”, які не викликали політичної довіри, звільняли. Повернення командно-адміністративної системи з її “надзвичайністю” призвело до нагнітання нового витка підозри й взаємного відчуження між людьми...”²⁹

Про упередженість до репатрійованих свідчить й такий документ:

“Для забезпечення підприємств м. Львова робочою силою секретар Львівського обкому партії звернувся з проханням до РНК УРСР надіслати до міста 6400 осіб. З метою недопущення “засорення города чуждым элементом, мы имеем ввиду набираемых рабочих из репатриированных”, на кілька місяців розмістити їх в гуртожитках, встановити за ними необхідний нагляд і провести перевірку органами НКВС”.³⁰

Умови життя в “гуртожитках” під наглядом НКВС” були жахливими. Мешкали робітники в бараках по кількасот осіб, в антисанітарних умовах. Не було ані нар, ані постільної білизни – спали на підлозі, натільна білизна не мінялася й не пралася, скрізь були воші. Про медичне обслуговування навіть не йшлося. Бракувало харчів, на добу видавали по 500 грамів хліба. Заробітна плата була низькою, поширювалися крадіжки. До того ж, зазвичай, гуртожитки були за кілька кілометрів від виробництва, ходили пішки.³¹

Влада хотіла бачити в репатріантах не лише виробників продукції, а наймитів з “пролетарською” психологією...

Кожному репатріанту, направленому на роботу в промислове виробництво, як, власне, й всьому робітництву країни, належало пройти ще одне випробування – *брати найактивнішу участь у незліченних кампаніях “ударництва”, виконання й пе-*

ревиконання виробничих планів та соціалістичних зобов'язань.

“...В березні 1946 року Верховна Рада СРСР прийняла план четвертої п'ятирічки, основне господарсько-політичне завдання якого полягало в тому, щоб відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а потім перевищити цей рівень у значних розмірах.

Мобілізація трудящих на виконання четвертої п'ятирічки стала найголовнішим завданням партійних організацій... На партійних, профспілкових, комсомольських зборах, виробничих нарадах трудівники підприємств, колгоспів, радгоспів обговорювали свої завдання, брали особисті зобов'язання достроково виконати річні виробничі плани.

Влітку 1946 року за почином донецьких металургів і робітників московських заводів розгорнулося Всесоюзне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання четвертого п'ятирічного плану. Патріотичний почин підхопили трудящі Вінниччини. Так, уже в 1946 році в соціалістичне змагання включилося 90 процентів робітників цукрових заводів...”³²

“...Трудящі Вінниччини, гаряче підтримуючи ініціативу ленинградців у розгортанні соціалістичного змагання на честь 30-ї річниці Великого Жовтня, включились у цей масовий патріотичний рух за дострокове виконання плану другого року післявоєнної п'ятирічки. Більшість підприємств міста [Вінниці] дотримали свого слова і достроково виконали річну програму. Такі підприємства як вагоремонтний завод, меблева і кондитерська фабрики, цегельні заводи № 22 – 23, мотороремонтний завод, лікєро-горілчаний та ін. заводи виконали план 1947 року до 30-ї річниці Жовтневої соціалістичної революції...”³³

“...На початку 1948 року колективи московських підприємств виступили ініціаторами боротьби за рентабельність виробництва, відмовились від державних дотацій. Цю ініціативу активно підтримали робітники й інженерно-технічні працівники фабрик і заводів Вінниччини. Лише в 1950 році – останньому році четвертої п'ятирічки – підприємства області дали понадпланової продукції на 231 мільйон карбованців...”³⁴

“...Нового змісту й широким масштабів набуло соціалістичне змагання. За прикладом московського майстра О. Чутких на підприємствах області 1120 бригад активно включилися в змагання за випуск продукції тільки найвищої якості... Соціалістичним змаганням в області... охоплено 91,4 процента всіх робітників промислових підприємств. На фабриках і заводах

Вінниччини працювало 76,5 тисячі стахановців і ударників...”³⁵

Повсюдно, не дивлячись на численні труднощі, перед робітниками стояло незмінне завдання – самовіддана, ударна праця...

Не всі витримували такі умови. Частина робітників змушена була тікати з визначеного місця роботи. У цій обстановці з новою силою запрацював указ 1941 р. про “дезертирів з виробництва”, за яким встановлювався строк “відсидки” в ГУЛАГу від 3 до 5 років...

Репатріанти-робітники були такими ж невольниками системи державного кріпосництва, як репатріанти-селяни.

Отже, значна кількість репатріантів-подолян використовувалася у промисловому виробництві. Своєю працею вони відроджували зруйновані індустріальні гіганти країни, численні промислові об'єкти рідного краю. Крім об'єктивних труднощів, пов'язаних з післявоєнною розрухою, їм постійно доводилося терпіти образи, необґрунтовані підозри, а то й відкриту зневагу з боку керівників підприємств. Як і в Німеччині, вкрай незадовільними були їхні житлово-побутові умови. Існували проблеми з харчуванням, можливістю придбання необхідного одягу та взуття. Повернувшись додому, вони не стали, як уявлялось, вільними людьми, а виявились безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи. Від них повсюдно вимагалась ударна праця, беззастережне виконання намічених партійно-державними органами трудових рубежів.

7.5.3. Неначе вороги народу

Та особливою невлаштованістю характеризувалося життя репатріантів, залучених у трудові батальйони. В їх рядах було чимало подолян, наприклад, Володимир Георгійович Поліщук із с. Яблунівки Остропільського району, Павло Сергійович Моєсанський із с. Лісові Гринівці Проскурівського району, Василь Євдокимович Тимошук із с. Великі Мацевичі Грицівського району, Павло Євдокимович Тиняков із Красилівського району, Михайло Каленикович Заворотний із с. Згарок Вовковинецького району, Володимир Михайлович Карван із с. Гречане Проскурівського району, Антон Никифорович Гонтар із с. Скипче Смот-

рицького району, які трудилися на будівельних об'єктах управління Мінгечаурбуду Азербайджанської РСР, ³⁶ Степан Андрійович Назарчук із с. Хмільова Вінницького району, котрий працював у Чердинському районі Молотовської області, Павло Аркадійович Петрик із с. Сосни Літинського району, якого доля з Німеччини закинула в далекий Челябінськ, та інші.

Згадуючи про своє перебування на Уралі, П. А. Петрик повідував:

“...Після війни дуже хотілося повернутись у рідне село, але не судилося. Опинився в Челябінську. Тут мені, колишньому сільському пастушку, а в рейху – шахтарю, довелося освоювати металургійне ремесло... Жили ми в бараках у край незадовільних умовах. Щоночі в бараках бігали щурі, не давали спати... Ми намагалися прогнати їх, але потім якось звикли... В бараках було холодно і брудно. Здавалося, що крім щурів, тут ніщо жити не зможе, але ми жили...”

Невлаштованістю відзначалися місця дислокації трудових батальйонів й на Поділлі (щоправда, у Кам'янець-Подільській області вони не розміщувались, ³⁷ лише на Вінниччині).

Один із них (сформований із колишніх військовополонених) дислокувався у Вінниці на місцевому авторемонтному заводі № 45. Про побутові умови, які склалися тут, повідується в відповідній записці інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі (від 13 грудня 1946 року):

“...При заводі є власна лазня, яка працює майже кожного дня. Однак робітники-репатріанти протягом 4 місяців не отримують спецмила чи мила в лазні і практично в ній не миються...”

Стан гуртожитків винятково антисанітарний. Є лише ліжка, матраси та одіяла. Постільної білизни не має абсолютно. Подушок не має. Матраси із мішковини, давно не прані. Одіяла стьобані ватні брудні. Подвійних рам у вікнах не має, в більшості рам скло із кусків, у багатьох дири. Приміщення до зими не підготовлені і не утеплені. В печах почали пропалювати лише з 10 грудня, однак дров немає, для опалення дозволено брати вугілля низької якості, проте під це вугілля печі не пристосовані і не дають тепла.

В гуртожитку не має ніяких меблів, немає тумбочок, стільців чи табуреток, корзин для сміття, є лише один маленький стіл і саморобна лава на 3 – 4 чоловіка, і, прийшовши з цеху після роботи в брудному і просмаленому спецодязі, люди змушені сідати на постіль.

В приміщенні немає жодного гасла, плаката, немає радіо і будь-яких ознак культури...

Харчування репатріантів здійснюється в їдальні ОПСУ заводу... Для репатріантів страви готуються окремо, їдальня годує 3 рази на день. Продукти видаються на котел за нормами для робітників решти промисловості. На 10. XII – на день видано: картоплі 400 грамів, буряка 100 г, огірків 100 г, масла 20 г, цибулі 20 г для триразового харчування.

11 листопада на обід... видано картоплі 100 г, буряка 100 г, огірків 100 г, цибулі 10 г, масла 10 г, макаронів 40 г, сосисок 80 г.

Під час проби обіду (зі столів у робітників) виявилось: все перше блюдо не більше 400 г, в ньому одна картоплина, вагою не більше 20 – 25 г, у деяких мисках взагалі без картоплі і без будь-яких ознак масла.

На друге блюдо дві сосиски і не більше 50 грамів розварених макаронів без масла...

Страви готуються без смаку, калорійність винятково низька.

Хліб репатріанти отримують нормально по карточках по нормі 500 грамів на день.

Звільнені із заводу репатріанти не забезпечувались харчуванням на дорогу і проїздом до місця проживання... Трудові книжки на робітників-репатріантів не оформлені.

На підставі викладеного вважаю, що матеріально-побутові умови роботи репатрійованих радянських громадян на заводі № 45 абсолютно незадовільні..."³⁸

Далі в документі містяться конкретні пропозиції: "порушити перед відповідними організаціями питання про негайне переведення репатрійованих радянських громадян на інші підприємства, на яких будуть забезпечені мінімально-нормальні побутові умови", або ж "відправити репатріантів до місця постійного проживання".³⁹

Був вибраний третій варіант – й надалі використовувати їх працю для відбудови народного господарства країни...

Зрозуміло, ще гіршими умовами характеризувалося життя *спецпереселенців*.

"Шість років я провів на засланні у Комі АРСР... Це були шість років важкої каторги. Тільки радянської..." (Із слів Сергія Терентійовича Мельника, с. Івашківці Шаргородського району).

Не випадково німецькі полонені, які поверталися з таборів військовополонених, розповідали, що в набагато гірших умовах,

аніж вони, працювали на каторжних роботах репатріанти з Німеччини, а ставлення до них було як до “ворогів народу та зрадників батьківщини”.⁴⁰

Отже, особливою невлаштованістю відзначалося життя репатріантів, які опинилися в трудових батальйонах, що використовувались й на Поділлі. Нерідко їх буття мало чим відрізнялося від умов нацистської каторги.

Проте не тільки об'єктивні післявоєнні труднощі зумовлювали важке становище цієї категорії репатріантів. Керівництво підприємств, де працювали такі робітники, часто навмисно не турбувалось про їхні матеріально-побутові умови, розглядаючи участь репатріантів у трудових батальйонах як покарання працюю в економіку рейху в час війни, що затягувало період страждань недавніх “остарбайтерів” чи військовополонених.

Ще гіршим було становище спецпереселенців, які не просто каторжно трудилися, а відбували покарання, неначе вороги народу.

7.5.4. Потенційно неблагополучна категорія

Не була милосерднішою доля і до репатріантів, які поповнили ряди *міської і сільської інтелігенції*. Повернувшись з нацистської каторги, вони застали руїни та згарища на місці колишніх соціально-культурних об'єктів, де працювали чи навчались до війни. Так, у м. Вінниці загарбники перетворили в руїни педагогічний і медичний інститути, три технікуми, шістнадцять шкіл, шість дитсадків, три дитячі ясла, а також оперний театр, обласну бібліотеку ім. К. А. Тімірязєва, дитячу бібліотеку, кінотеатр “KIM”, готель “Савой”, обласну лікарню ім. М. І. Пирогова, будинок Червоної армії, багато інших установ.⁴¹ В Іллінцях ними було зруйновано приміщення райлікарні, дитячої консультації, аптеки, школи, бібліотеки, технікуму.⁴² У м. Могилеві-Подільському знищено всі будівлі на протязі трьох кілометрів уздовж набережної Дністра.⁴³ Величезної шкоди завдали окупанти м. Тульчину. Крім промислових об'єктів вони знищили значну частину шкільних приміщень, пошту, адміністративні споруди. На-

півзруйнованими виявились приміщення технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатр.⁴⁴ Неначе смерч пронісся над селом Брицьким Липовецького району: зруйновано всі будівлі, в т. ч. школу, клуб, приміщення споживчої кооперації...⁴⁵ Всього у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях гітлерівці зруйнували 503 лікарні, поліклініки, амбулаторії, 1506 шкільних будинків, 407 дитячих закладів, 1999 клубів, театрів, музеїв, червоних кутків, понад 200 бібліотек.⁴⁶

І вчителям, і лікарям, і працівникам культури довелося жити та працювати у край нелегких умовах. У навчальних закладах, наприклад, не вистачало не те що необхідного приладдя, а досить часто і парт. Було холодно. Більшість учнів не мали підручників, зошитів, писали на шматках паперу.

“...Великою проблемою стала завошивленість шкіл. При перевірці встановлювались непоодинокі факти, що на педиккульоз страждали не тільки діти, але і вчителі. Як наслідок, відбувся спалах сипного, черевного тифу та дизентерії, а через відсутність необхідних медикаментів зростав відсоток смертності...”⁴⁷

Важкі умови післявоєнної відбудови негативно позначились на добробуті міської і сільської інтелігенції, насамперед, репатріантів. Поглиблювала їхні труднощі й сама держава, яка фінансувала галузі освіти та культури по залишковому принципу, виділяючи на їх розвиток, оплату праці загалом мізерні кошти. Так, зарплата тих же освітян залежала від фахової категорії та педагогічного стажу працюючих і становила 350 – 600 крб. Причому вчителі сільської місцевості отримували на 25 – 75 крб. менше, ніж вчителі міст і робітничих селищ.⁴⁸

Незважаючи на прийняті урядові постанови щодо порядку своєчасної виплати заробітної плати освітянам,⁴⁹ серйозною проблемою повоєнного періоду залишалось зростання заборгованості по ній. Наприклад, у Вінницькій області за січень 1947 року вона становила 81 тис. крб., за лютий – 129 тис. крб., за березень – 100 тис. крб., а на січень 1948 р. – 976 тис. крб.⁵⁰

До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант цін на промислову продукцію був таким: бавовняні штани коштували 60 – 70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб.⁵¹ Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку.⁵²

На продукти харчування і промислові товари влада запрова-

дила пайкові норми. Ціни на ці товари були нижчими за комерційні. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць, або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць, або 300 г хліба на день на утриманця; ⁵³ 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3 – 6 л керосину щоквартально на основного працівника. Проте вчителі несвоєчасно отримували передбачену норму харчів, про що свідчить ряд скарг про порушення державних гарантованих норм постачання хлібом та іншими продуктами і промкраном, що надійшли до Вінницького обкому та ЦК КП(б)У. Так, наприклад, у Тульчинському районі райвиконком систематично зменшував норму хлібного пайка для вчителів і їх утриманців, систематично затримувалась видача пайків, у Чечельницькому районі завідувач РВНО допустився грубого порушення у розподілі серед освітян промкрану. ⁵⁴ В інших районах мали місце факти, коли вчителі безперервно отримували лише хліб і більше нічого, а в Мурованокуріловецькому районі – лише кукурудзяне борошно, утриманців вчителів не повністю забезпечували хлібними пайками... ⁵⁵

Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспілку провести одноразовий продаж сільським освітянам спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одну особу та отоварювати промтоварні картки й ордери, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не рухалася. ⁵⁶ Для вчителів міських шкіл наряди на промтовари не видавалися, але натомість облторгвідділами у 1947 р. були виділені деякі товари з фондів місцевої промисловості. ⁵⁷

Такі речі, як пальто, костюми, взуття та білизна, постачалися в дуже малій кількості й досить часто не за прямим призначенням, багато товарів розбазарювалося. ⁵⁸ До того ж ціни на промислові товари, особливо для вчителів сільської місцевості, були надто високими і вищими у 2 – 2,5 рази від цін на такі ж товари, що продавалися в містах, внаслідок чого частина вчителів відмовлялася від талонів і товар передавався для масового розпродажу.

Особливо ускладнилася ситуація з осені 1946 року, коли Україну вразив голод. Він вплинув на те, що для освітян істотно зменшили передбачену видачу хліба, борошна тощо. ⁵⁹

Щоб хоч частково підтримати вчителів, було видано наказ РНК УРСР про організацію спеціальних їдалень для освітян в

обласних центрах та містах обласного підпорядкування.⁶⁰ Однак це не вирішувало критичної ситуації, до того ж, як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно.

Говорити відкрито про голод вчителям заборонялось, а їх виступи розцінювалися як наслідок незадовільного проведення політико-виховної роботи, або ж, як виразник “нездорового настрою”. Наслідком відвертого висловлювання погляду на причини та наслідки голоду ставало звільнення з роботи.⁶¹

Представники інтелігенції, які, крім цього, ще й плекали надію на відродження державності України, зазнавали репресивного впливу. Підвищена пильність з боку адміністративно-каральних державних органів, насамперед, проявлялась до тих, хто повернувся з Німеччини і потенційно міг бути носієм ворожої марксизму-ленінізму ідеології. Так, уродженець с. Мінівці Дунаєвського району М. Ю. Чухрій, який працював директором Будилівської неповної середньої школи Козівського району Тернопільщини, був арештований 19 червня 1947 року як український націоналіст за статтями 54³ та 54¹⁰ ч. 2 КК УРСР. За вирок Кам'янець-Подільського обласного суду 4 березня 1948 р. його засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна.⁶² *(Про те, що вирок суду був необґрунтованим, як і сотні інших, свідчить той факт, що за клопотанням рідних 14.03.1954 р. Президія Верховного Суду УРСР зменшила міру покарання до 8 років і 11 квітня того ж року М. Ю. Чухрія звільнили з ув'язнення за відсутністю в його діях складу злочину.*⁶³ **С. Г.**)

Незадовільно виконувалась і постанова про виділення учителям присадибних земельних ділянок та випасів для худоби. В партійні та державні органи часто надходили скарги освітян про відмову в наділенні їх городами, присадибними ділянками та про їх значне зменшення (норма становила не більше 0,25 га на родину вчителя).⁶⁴

Виключно гостро стояла житлова проблема. Наприклад, на початку 50-х років із загальної кількості 462 учителів Літинського району жили у власних квартирах – 153, школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119. Незважаючи на те, що в найманих квартирах проживало 119 учителів, трирічні плани будівництва житлових будинків при сільських школах Літинського району виконувались незадовільно. Із запланованих на 1951 – 1953 рр. п'яти житлових будинків не було побудовано й пристосовано жодного...⁶⁵

Таке ставлення проявлялось й до медпрацівників, працівників закладів культури як України, так і Поділля. Тисячі їх досить тривалий час змушені були жити в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках.

Оскільки вони не були прямими виробниками матеріальних благ, на місцях не особливо й то турбувались про їхнє працевлаштування за фахом. Так, в інформаційному звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі про роботу у лютому 1946 року читаємо: "...В числі репатріантів прибуло 197 вчителів, із них працюють 108 чол., решта влаштувались на інші види робіт..."⁶⁶

Траплялися випадки, коли репатріантам, щоб влаштуватися за спеціальністю, доводилося "оббивати пороги" високих інстанцій. Архівні документи повідують, зокрема, що Теофіпольський районний відділ охорони здоров'я відмовився прийняти на роботу фельдшера Кравця, пред'являючи йому абсурдні звинувачення. Лише після втручання Кам'янець-Подільського облвиконкому він був трудовлаштований і працював досить добре.⁶⁷

Взагалі, серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 року у Кам'янець-Подільській області залишались нетрудовлаштованими 78 учителів, 4 агрономи, 1 лікар із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги.⁶⁸ А трудовлаштованих, остереігаючись їх політичної неблагонадійності, не поспішали висувати на керівні посади. Так, станом на 1 січня 1949 року на Кам'янець-Подільщині із числа колишніх "остарбайтерів" лише 2 чол. працювали директорами шкіл, 5 чол. – головами колгоспів...⁶⁹

Отже, репатріанти-"остарбайтери", які поповнили ряди міської і сільської інтелігенції Поділля, знаходились у надзвичайно скрутному становищі, їх матеріальне забезпечення було вкрай злидненным. Заробітна плата працівників культурно-освітніх галузей була низькою і видавалася нерегулярно. Помешкання – холодними і незатишними. Чимало працівників взагалі не мали власного житла, як і перспектив на його отримання.

З боку держави до них постійно проявлялась надмірна підозрілість – як до найбільш потенційних носіїв ворожої соціалістичному ладу ідеології.

Вони були такими ж безправними громадянами, як і абсолютна більшість трудового населення країни, що зазнавало постійних утисків з боку партійно-державних структур.

7.5.5. Паспортні тенета

У лещатах системи державного кріпосництва перебували всі без винятку категорії репатріантів-“остарбайтерів”. Віднесені сталінським керівництвом до розряду неблагополучних, вони не могли розраховувати на більш шанобливе ставлення до себе. Незважаючи на пишну політико-пропагандистську риторичку, клятви високопосадовців про створення по поверненню з нацистського рабства нормальних умов життя, Батьківщина у ставленні до них була швидше мачухою, аніж матір'ю. Владу більше турбував максимальний трудовий зиск кожного, хто повернувся додому, ніж створення належних умов для тієї ж праці та побуту, вільного розвитку особистості. Фактично усі репатріанти нещадно експлуатувалися, заробляючи при цьому мізерні кошти, перебували під постійним контролем такої надміру суворої до них держави.

Відвертий або прихований нагляд продовжувався навіть за умов, коли недавні "остарбайтери" сумлінно працювали на визначеній ділянці роботи, не проводили ніякої ворожої пропаганди, були законослухняними, нічим не виділялись від решти членів суспільства. Нагляд здійснювали ряд державних структур, насамперед, служби НКВС, а також у певній мірі партійні органи. Ось яка фраза, наприклад, зафіксована в протоколі рядових колгоспних партзборів с. Великої Бушинки Немирівського району:

"Не можна вважати саме тих ворогами, котрі зараз добре працюють, а під час німецької окупації працювали на німців. Ну і хай працюють. Ми їх контролюємо, за ними спостерегаємо..."⁷⁰

Для зручності такого "контролю та спостереження" рішенням союзного уряду (постанова РНК від 6 січня 1945 р. № 30 - 12 т "Про організацію прийому і влаштування громадян СРСР, що репатріюються з Німеччини і окупованих нею країн") репатріантів, як уже згадувалося, адміністративно "прив'язали" до конкретної місцевості – вони мали право жити лише там, де мешкали до війни і де їх добре знали. А щоб контроль не був швидкоплинним, на місцях не поспішали з видачею паспортів.

"Паспортизацію репатріанти проходять на загальних підставах, – повідомляв в інформаційному звіті від 1 січня 1947 року завідувачий відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі тов. Сивачек. – У нашій області пас-

портизація здійснюється лише в містах і райцентрах, репатріанти, які проживають у згаданих місцях, паспорти отримали. В селах паспортизація не проводиться." ⁷¹

Архівні документи повідують, що проблеми з *паспортизацією* виникали й в містах, більше того, навіть з елементарною пропискою громадян, що ставило їх в становище відторгнутих Батьківщиною. Ось який лист надійшов влітку 1944 року із Вінниці на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У:

“Товариш Хрущов!

Прошу Вас, прочитайте мій лист і дайте пораду: що мені робити?

Я дівчина, відторгнута Вітчизною, а чому – послухайте.

Не буду Вам описувати, так як Ви, звичайно, знаєте про ті жахи, що творились на окупованій території Радянського Союзу, про ті грабіжницькі нальоти німців на молодь, яку по-звірячому вивозили в Німеччину, і про важке життя там.

18 червня 1943 року я стала жертвою цього хижака. Мене забрали в Німеччину.

3 липня 1943 року нас, дівчат, у кількості 100 чол., привезли на цегельний завод в м. Гляйвітц.

На другий день, босих, в літніх платтях (так як нас забирали з доріг, з полів, з вулиць у тому, в чому ми були), вигнали на роботу в завод.

Важка, брудна робота, голодне життя, образи – викликали протест серед дівчат один, а за ним й другий раз. Ми, молоді дівчата, а деякі з нас майже діти, перший раз у житті страйкували. В результаті цих страйків нам дали спецівки для роботи і заявили: “Якщо ви, мерзавці, хоч раз ще посмієте піскнути, то будете бачити свою батьківщину, як вуха без дзеркала”. Страшна злоба і образа кипіла в наших ще дитячих серцях. Здається, щоб мали силу, так і задушили цих підлих гадів. Але... Вони мали над нами владу і робили з нами все, що їм заманеться. Важкий дванадцятигодинний робочий день, голод, образи, нудьга за Батьківщиною робили життя неможливим. Починаються втечі людей із заводу. Багато хто поплатився за це здоров’ям, а інші – й життям.

Народжується й в мене план втечі. Відразу здійснити його боялась, так як наступила осінь, а за нею й зима. Було відкладено до весни. І як ми були раді приходу її! Настав довгожданий день. Вночі 29 квітня 1944 року ми перелізли через огорожу табору, сіли непоміченими в поїзд і наступного дня були біля

кордону. Стали розпитувати в місцевих жителів (поляків), як і коли краще перейти кордон. Нас почали вмовляти, розповідати, що це дуже небезпечно, що нас можуть убити на кордоні чи забрати в концтабір. Найшли для нас підходящу роботу в м. Вайсхаль. Пропрацювали ми там три тижні. На четвертий нам німецька поліція пропонує вернутись туди, де ми працювали. Привезли нас знову на завод і віддали в руки власника, який, звичайно, не залишив нас непокараними.

Дали нам найбруднішу, найважчу роботу на заводі й при цьому насміхались над нами. Життя в заводі ставало ще більш нестерпним і через місяць, не рахуючись із життям та труднощами, ми тікаємо знову. З допомогою місцевого населення переходимо німецько-польський кордон в ст. Суха і йдемо під Карпати, обминаючи великі міста.

Підійшли до міста Стрий. Перед нами друга перешкода – фронт. Постає питання: як перейти фронт? Намагаємось перейти самі, але спроба не принесла результату. Тоді ми вирішили перечекати фронт в одному селі, неподалік від м. Стрий.

З яким нетерпінням ми чекали приходу Червоної Армії, як ми заздрили тим людям, які перебували у звільнених областях. В таке щастя ми не вірили. І от, коли німці, мов очманілі, бігали по селу, грабуючи населення, коли уже починали підривати заміновані будинки, коли всі вірили, що німці тікають, ми ще не вірили, що найближчим часом будемо на волі, що тут будуть наші брати.

О, тоді то ми піднімемось на весь зріст, тоді то не будемо боятися кожного шурхоту!

6 серпня 1944 року Червона Армія вступила в м. Стрий. Другого дня, 7 серпня, ми дихнули на повні груди, посміхнулись одна одній і з піснею на вустах вирушили в напрямку до рідного міста Вінниці.

По дорозі в одному місті (назву забула) нас перевірили і ми пішли далі. Часто ми одна в одній запитували: “Де ми і куди ми йдемо?”, ще не вірячи в дійсність. Щастя здавалось таким великим, що йому не має меж. Брудні, стомлені, але щасливі, ми увійшли в рідне місто. І ось ми вже вдома. Тут я не в силах описати зустріч з рідними, які давно по мені панихиду відслужили.

Наступного дня я з'явилася у відділення міліції і доповіла про себе. Мені сказали, що мене потрібно допитати – “Прийди завтра”. Будь ласка, я все це розумію і не маю нічого проти. Наступного дня я знову приходжу у відділення міліції. Начальник

паспортного столу віддає мене під арешт. Просиділа я до вечора і ніким не була допитана. Підвечір мене відпустили з умовою, що я завтра прийду знову. Таким чином я цілими днями простоювала біля дверей міліції з тим, щоб мене прописали. Два тижні мене обманювали, що мене пропишуть – “Прийди завтра”. Коли начальник побачив, що я продовжую ходити і вірити їхнім обіцянкам, він мені заявив, що “Вас ми прописувати не будемо”. Я здивовано запитала: “Чому? Паспорт мій зберігся, батьки мої тут і, взагалі, де мене можуть ще прописати і чому ж тоді стільки пережито, куди я можу подітись тепер?” Начальник міліції сказав: “Я не знаю”. Я звернулась в НКДБ, звідти мене направили до начальника обласної міліції, де мене навіть не прийняли.

Сльози образи стиснули горло. Чому до мене так ставляться? Чому мене вважають чужою?

Люди, в яких я сподівалась знайти захист, на жаль, так безжалісно відштовхують мене. Чому мене Батьківщина не сприймає? Хто мене може зрозуміти, якщо Батьківщина відмовилась? Невже інші, сотні тисяч таких, як я, котрі живуть однією мрією про повернення на батьківщину, приречені на таку ж долю? Чому ми, безневинні потерпілі, повинні бути вигнанцями батьківщини? Чому Батьківщина відштовхує нас, коли ми просимо в неї захисту?

Як це важко, як би Ви знали!

Тов. Хрущов, ще раз прошу Вас дайте пораду. Якщо і Ви згодні з місцевим керівництвом м. Вінниці, то покінчу життя самогубством, тоді хоч труп мій залишиться на батьківщині.

Мінакова Тетяна М., 1924 р. народження.

31.VIII-44 р.”⁷²

Власне, без паспорта ніхто не міг почувати себе повноправним громадянином країни. Його відсутність адміністративними ланцюгами приковувала до конкретного населеного пункту, місця роботи, покидати котрі суворо застерігалось.

Особливо нездоланими на шляху до кращого життя стали норми паспортного законодавства для абсолютної більшості сільського населення, яке про “серпасті й молоткасті” після війни могло хіба що мріяти.

Щоб зрозуміти яку велику роль у житті довоєнного і післявоєнного радянського суспільства відігравала паспортна система, коротко зупинемось на її улаштуванні.

Потреба у ній виникла на початку 1930-х років, коли потрібно

було виявляти й ставити на облік та закріпити за державними підприємствами й установами мільйони розкуркулених, тих, які тікали з села від колективізації та непосильних хлібозаготівель, від страшного голодомору, що набував небачено жахливих розмірів.

27 грудня 1932 р. у Москві ЦВК та Раднарком СРСР за підписами М. Калініна, В. Молотова та А. Єнукідзе прийняли трагічну для десятків мільйонів тодішніх громадян та й для багатьох наступних поколінь постанову № 57 / 1917 “Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов’язкової прописки паспортів”, а також “Положення про паспорти”⁷³ (31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК УСРР).⁷⁴ “Положення про паспорти” встановлювало, що всі громадяни Союзу РСР у віці від 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на транспорті, у радгоспах і новобудовах, зобов’язані мати паспорти.

“В сільській місцевості... громадяни паспортів не отримували, і облік населення вівся за поселенськими списками... З того часу кожен селянин позбавлявся права мешкати десь поза межами свого села, вільно пересуватись, а навідуючи своїх рідних або ще когось у містах, райцентрах і селищах міського типу своєї області, міг проживати там без прописки “терміном не більше 5 діб”.

Постановою від 27 грудня 1932 р. адміністративно-репресивний апарат вирішував, як мінімум, відразу декілька завдань. По-перше, ...селянство перестало бути самостійно-спроможною соціальною силою. Воно стало осередком безправ’я і злиднів, початальником дешевої робочої сили. По-друге, внаслідок проведення паспортної системи, втратив свій провідний соціальний статус робітничий клас, якого “батогом” було перетворено в чисельний персонал для обслуговування верхівки. Його становище мало чим відрізнялось від становища кріпаків. Сам термін “паспортна система” був сформульований таким чином: “Паспортна система – це порядок адміністративного обліку, контролю та регулювання пересування населення...” Адміністративне регулювання означало, по суті, що робоча сила всупереч економічним законам регулювалась чиновниками. Це була перемога командно-адміністративної системи...”⁷⁵

Особливо принизливих утисків зазнало селянство після виходу постанови Раднаркому СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р. “Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території

СРСР". У сільській місцевості паспорти видавались лише в радгоспах і на територіях, оголошених режимними. Усі інші громадяни країни, які проживали в сільській місцевості, паспортів не отримували.

Слід зазначити, що ці дві постанови встановлювали довгу важку процедуру отримання паспортів для тих селян, котрі хотіли виїхати із села.

17 березня 1933 р. постанова ЦВК і РНК СРСР "Про порядок відходу з колгоспів" зобов'язувала правління колгоспів "відраховувати" із членів колгоспу тих робітників, які самовільно, без згоди й укладання договору з організаціями, де бажали працювати, покидали "своє колгоспне господарство". Необхідність мати на руках договір перед виїздом із села – була першою серйозною перешкодою для вільного пересування колгоспників.

19 вересня 1934 р. була прийнята закрита постанова РНК СРСР № 21933 "Про прописку паспортів колгоспників". У ній зазначалось, що в паспортизованій місцевості підприємства можуть приймати на роботу колгоспників, які пішли у відхід без договорів з господарствами, "лише при наявності в цих колгоспників паспортів, отриманих за попереднім місцем проживання, й довідки з правління колгоспу про його згоду на відхід колгоспника". Проходило десятки років, змінювалися інструкції та положення про паспорт, але це рішення – основа прикріплення селян до колгоспних робіт, залишалася.⁷⁶

Оскільки селяни знаходили лазівки в паспортному законодавстві й робили спроби використати їх для втечі із сіл, уряд "удосконалював" відповідне законодавство. Циркуляр головного управління міліції НКВС СРСР № 37 від 16 березня 1935 р., прийнятий відповідно до постанови РНК СРСР № 302 від 27 лютого 1932 р., наказував, що "особи, які проживають у сільській непаспортизованій місцевості, незалежно від того, куди вони їдуть, зобов'язані отримати паспорти до виїзду за місцем свого проживання терміном на один рік".⁷⁷ (До цього часу закон зобов'язував сільське населення отримувати паспорти лише при переїзді в паспортизовану місцевість). Тому істинний зміст поправки до паспортного законодавства (Постанова РНК СРСР № 302 від 27 лютого 1935 р.) полягав у тому, щоб закріпити за селянами-втікачами, які не мали паспортів, їх нелегальне перебування в будь-якому місці СРСР, зробивши їх фактично злочинцями.⁷⁸

Правове становище селянства робило його вигнанцем у рідній країні. І жити під таким психологічним пресом належало не тільки батькам, але й їхнім дітям.

За діючим примірним статутом сільгоспартілі членство в колгоспі повинно було оформлятися поданням заяви з наступним рішенням про прийом на загальних зборах членів артілі. На практиці ж цього правила не дотримувались по відношенню до дітей колгоспників, яких по досягненню ними 16-річного віку правління механічно заносило до списків колгоспників без їхньої згоди та заяви. Виходило так, що сільські хлопці та дівчата не були господарями своєї долі, вони не могли за власним бажанням після 16 років отримати в райвідділі міліції паспорт і вільно виїхати до міста на роботу або навчання, бо з досягненням повноліття вони автоматично ставали колгоспниками й лише вже в такій якості могли добиватися паспортів.

У лютому 1935 р. було прийнято також циркуляр № 13 Головного управління міліції НКВС СРСР. Він ґрунтувався на постанові ЦВК СРСР від 25 січня 1935 р., в якій говорилось, що “відновлення в громадянських правах висланих куркулів не дає їм права виїзду з місця поселення” і паспорти вони могли отримати винятково за місцем поселення, про що і вказувалось у паспортах. Таких осіб заборонялось будь-де прописувати, крім місць, куди вони були вислані. Вони не мали права жити і працювати в іншому місці, крім поселення.

У 1940 р. постановою Раднаркому СРСР від 10 вересня № 1667 в дію було введено нове положення про паспорти й нова інструкція НКВС СРСР щодо її застосування. Це положення додавало ще одну суттєву рису до грудневої постанови 1932 р., оскільки розширювало територію, на яку розповсюджувалась паспортизація, за рахунок районних центрів і населених пунктів, де були розташовані МТС. На перший погляд, з уведенням нового положення заповітна мрія колгоспників – починати життя з паспортом – нібито наближалась. Але, влаштувавшись працювати поза межами початкового місця перебування, колишні селяни відразу підпадали під дію указу від 26 червня 1940 р., за яким під страхом кримінального покарання заборонялось самовільно покидати підприємства, на яких працювали. Лібералізація паспортної системи насправді обернулась лихом для тих, хто в неї повірив.⁷⁹

Дана нормативно-правова база діяла й після війни. Лише після смерті Й. Сталіна було прийнято нове “Положення про

паспорти”, затверджене Постановою Ради Міністрів СРСР № 2666-1124 т від 21 жовтня 1953 р. Проте якихось принципових нововведень воно не містило і без особливих змін діяло до 1974 р.

Згідно з названим “Положенням про паспорти” мешканці сільської місцевості (за винятком режимних пунктів) продовжували проживати без паспортів. Якщо селяни залучались на такі тимчасові роботи, як лісозаготівля, торфопереробки тощо в межах своєї області, їм видавались довідки сільської Ради, які посвідчували їх особу й мету виїзду. Такий же порядок зберігався для сільських жителів непаспортизованої місцевості, якщо вони виїжджали в санаторії, будинки відпочинку, у відрядження. Якщо ж селяни виїжджали за межі свого району в іншу місцевість на термін більше 30 діб, вони зобов’язані були отримати паспорти “в органах міліції за місцем проживання”.⁸⁰ Таким чином, процедура отримання паспортів для сільського населення непаспортизованих районів не змінилась, від чого дуже потерпали репатріанти-“остарбайтери” Подільського краю, оскільки після прибуття на Батьківщину найбільше їх стали мешканцями сіл та хуторів.

Потерпали й інші категорії колишніх примусових робітників зі Сходу, для яких отримання паспортів теж часто залишалось нездоланною проблемою.

Отже, основна маса репатріантів залишалась без паспортів, без яких колишні примусові робітники рейху не могли почувати себе повноправними громадянами СРСР. Крім того, без них був практично неможливим добровільний переїзд в інший регіон УРСР чи СРСР. Паспортна система фактично стала юридичним оформленням державної кабали, в якій опинилися мільйони селян, робітників, представників трудової інтелігенції країни.

7.5.6. Скарги репатріантів як сигнал неблагополуччя

Значна кількість труднощів суб’єктивного характеру, з якими довелося зіткнутися репатріантам на місцях після повернення додому, породила потік справедливих скарг репатріан-

тів у радянські та партійні органи – союзні, республіканські, обласні, районні.

Так, в одному із звітів відділу репатріації Кам'янець-Подільського облвиконкому повідомується, що на адресу відділу надійшло 8 скарг, чотири з яких – про труднощі в отриманні грошової допомоги. В тому ж документі повідомляється, що задоволено лише скаргу однієї заявниці – матері-репатріантки, на утриманні якої перебувало троє дітей – їй виділено 300 крб. Скарги решти репатріантів так і залишилися криком душі, оскільки "...надійшли на початку року: 6 січня, 21 січня та 14 березня – в цей час кошти для цієї мети відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР асигновані не були, по-друге, громадяни, які просили грошову допомогу, виявились переважно одинаками..."⁸¹ хоч причиною була в іншому – на місцях не дуже поспішали підставляти плече "ворогам народу".

Крім згадуваної раніше вінничанки Т. Мінакової про свою "другосортність", необгрунтоване презирство скаржились десятки інших таких же принижених і ображених...

Не реагувати на скарги влада не могла. Ось чому ще 4 серпня 1945 року відбулося засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), на якому заслухано доповідь Управління у справах репатріації та повідомлення Раднаркомів РРФСР, УРСР і БРСР про облаштування репатріантів і прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) № 225 "Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами".⁸² У документі констатувалось, що окремі партійні, радянські керівники стали на шлях огульного недовір'я до репатрійованих радянських громадян і не ведуть рішучої боротьби з наявними фактами їх образ та презирства. А тому "потрібно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову здобули всі права [хоч офіційно про це було сказано значно пізніше. С. Г.]... і повинні залучатись до активної участі в трудовому та громадсько-політичному житті".⁸³

Постанова в певній мірі сприяла пом'якшенню упередженості до репатріантів. Місцеві партійно-державні органи стали де-що лояльнішими, зосередили увагу на працевлаштуванні репатріантів, посиленні політико-пропагандистської роботи серед них. Але сама недовіра до них продовжувала залишатися, як і залишалось небажання тих же радянських та партійних органів на місцях по-справжньому повернутися лицем до проблем репатріантів, перестати бачити в них "недолюдей", прихованих чи

відвертих противників існуючого в країні соціалістичного ладу.

Якщо вірити у щирість заяв, це непокоїло навіть окремих вищих партійно-державних посадовців республіки. Так, Л. Каганович на засіданні Політбюро ЦК КП(б) України, що відбулося 13 травня 1947 року, обурювався:

"Звідки така високомірність у комуністів, партійних працівників до людини, яка потрапила в біду? Хай вона хоч в чомусь заплямована – потрібно очистити, не можна дивитись на неї, як на приречену. Вона ж громадянин Радянського Союзу. Особливо це слід враховувати у ставленні до репатрійованих. Частина з них не переносить такого ставлення. Деякі наші товариші доводять це ставлення до крайнощів..."⁸⁴

Лише згодом у звітах, котрі направлялись обласними відділами у справах репатріації⁸⁵ у вищі державні інстанції, почала з'являтися фраза: "Грубого і політично шкідливого ставлення з боку керівних товаришів до репатріантів немає, ставлення до репатріантів громадськості добре..."⁸⁶

Проте й за цих умов державно-партійними органами ретельно збиралися та узагальнювалися дані про антирадянські настрої серед репатріантів, про листування їх з родичами, які залишилися за рубезем. Підозра до них наростала із розгортанням в СРСР, УРСР чергових кампаній чи то по боротьбі з реакційним вейсманізмом – менделізмом – морганізмом, чи з "небезпечними поглядами серед деякої групи українських письменників", чи з буржуазним націоналізмом, чи з космополітизмом, чи аналогічних інших...

Отже, упередженість органів партійно-радянської влади до репатріантів, небажання по-справжньому повернутись лицем до їхніх проблем, а також об'єктивні труднощі, пов'язані з наслідками Великої Вітчизняної війни, примусили колишніх невірників рейху до звернень із скаргами у ті ж, або ієрархічно вищі, державні та партійні інституції з надією на покращення становища. Однак вжиті заходи не поліпшували ситуації, котра склалась, що було підґрунтям для потоку нових справедливих скарг.

Як бачимо, повернувшись додому, репатріанти-"остарбайтери" не відчували себе "повноправними членами славної великої сім'ї будівників соціалізму". Пануюча в країні командно-адміністративна система з підозрою і недовірою поставилась до

кожного, хто в силу обставин під час війни опинився за межами СРСР, віднісши усіх до неблагополучної категорії населення. В силу цього держава не вважала своїм найголовнішим завданням створення для них сприятливих житлово-побутових, соціально-культурних та інших умов для гармонійного розвитку особистості. Турбота була проявлена лише про їх працевлаштування, максимальний зиск від їх праці. Як і в нацистському рейху, усім категоріям колишніх примусових робітників, довелося пережити численні труднощі, які поглиблювалися післявоєнною розрухою, спричиненими війною ранами. Кожен колишній "остарбайтер" був фактичним заручником функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва.

---

¹ Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С. 178.

² Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – С. 26.

³ Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України / 2-е вид., випр. і доп. – К.: Т-во "Знання" КОО. – 2000. – С. 232.

⁴ Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 247.

⁵ ДАВО, ф. П – 152, оп. 13, спр. 152, арк. 41.

⁶ Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932 – 1976 гг) // Социс. – 1995. - № 8. – С. 8.

⁷ ДАВО, ф. П – 152, оп. 13, спр. 152, арк. 7.

⁸ Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 39.

⁹ Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України... – С. 160.

¹⁰ Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 40.

¹¹ Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Срединна 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука, 1992. – С. 25.

¹² Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 41.

¹³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 64874.

¹⁴ Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 226.

¹⁵ Там само; - С. 220.

¹⁶ Хойнацька Л. М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 259.

¹⁷ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1967. – С. 321.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 23, оп. 13, спр. 1391, арк. 1, 2.

¹⁹ Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів // УІЖ. – 1974. - № 7.

- ²⁰ Для забезпечення працівників продовольчими і промисловими товарами на підприємствах, що постали з руїн, були створені відділи робітничого постачання. Норми продовольчого забезпечення спеціалістів і робітників на місяць для багатьох галузей були такими: 3500 г. м'яса і риби, 900 г. жирів, 3000 г. крупи і макаронів. Для тих, хто жив на утриманні, відповідно – 500, 200, 600, для дітей – 400, 300, 800 (*Чернега П. М.* Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939 – 1945). – К., 2004. – С. 270).
- ²¹ *Гальченко С. І.* Забезпечення населення України продовольчими товарами в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 102.
- ²² *Хойнацька Л. М.* Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 193.
- ²³ ДАЧО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 42; ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 127.
- ²⁴ *Янковська О. В.* До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 322.
- ²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1635, арк. 82.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 100.
- ²⁷ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 11 зв.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1385, арк. 8, 9.
- ²⁹ *Хойнацька Л. М.* Соціальне становище працівників важкої промисловості... – С. 200.
- ³⁰ *Янковська О. В.* До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни... – С. 323 (з посиланням на: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1635, арк. 82).
- ³¹ Там само.
- ³² Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та інші; Ред. колегія: В. М. Таратуга / відпов. ред. та інші]. – Одеса: Маяк, 1980. – С. 227.
- ³³ В єдиному строю – до спільної мети: Документи і матеріали про економічні й культурні зв'язки трудящих Вінницької області з трудящими областей братніх радянських республік (1946 – 1977) / [Ред. кол.: В. Д. Бовкун (відп. ред.) та інші]. – Одеса: Маяк, 1980. – С. 22.
- ³⁴ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 227.
- ³⁵ Там само; - С. 237.
- ³⁶ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 25.
- ³⁷ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 8, арк. 6.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52 – 54.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Янковська О. В.* До питання про долю українських репатріантів... – С. 322.
- ⁴¹ Вінниця: Історичний нарис... – С. 218.
- ⁴² Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область... – С. 246.
- ⁴³ Там само; - С. 427.
- ⁴⁴ Там само; - С. 637.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14 зв.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6; ДАХО, ф. Р – 683, оп. 2, спр. 39, арк. 90.
- ⁴⁷ *Романець Л. М.* Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1941 – 1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені

Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 260.

⁴⁸ Там само; - С. 259.

⁴⁹ *Половодов А. Г.* Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. – Львів, 1956. – С. 6, 7.

⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 4897, оп. 1, спр. 238, арк. 3; 23.

⁵¹ Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. – М., 1947. – С. 166, 167, 528.

⁵² *Романець Л. М.* Соціально-побутові умови освітян Вінниччини... – С. 259.

⁵³ Члени сім'ї, які не працювали, здебільшого ними були діти.

⁵⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 195, арк. 45.

⁵⁵ ДАВО, ф. Р – 4897, оп. 1, спр. 148, арк. 154.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 18, арк. 265.

⁵⁷ ДАВО, ф. П – 136, оп. 12, спр. 178, арк. 96.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 191, арк. 70.

⁵⁹ *Романець Л. М.* Соціально-побутові умови освітян Вінниччини... – С. 259.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 133, арк. 15.

⁶¹ *Романець Л. М.* Соціально-побутові умови освітян Вінниччини... – С. 259.

⁶² *Місінкевич Л. Л.* Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст." – С. 73.

⁶³ Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Справа П – 28189, арк. 205.

⁶⁴ *Романець Л. М.* Соціально-побутові умови освітян Вінниччини... – С. 260.

⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 6, спр. 648, арк. 31, 58.

⁶⁶ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 10.

⁶⁷ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 6.

⁶⁸ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 8, арк. 4.

⁶⁹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 109.

⁷⁰ ДАВО, ф. П – 125, оп. 13, спр. 152, арк. 26.

⁷¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 7.

⁷² ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 184, арк. 108, 109.

⁷³ *Полов В. П.* Паспортная система в СССР (1932 – 1976 гг)... – С. 3

⁷⁴ *Вронська Т., Кульчицький С. В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. – С. 38.

⁷⁵ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття... – С. 28.

⁷⁶ Там само; - С. 29.

⁷⁷ *Полов В. П.* Паспортная система в СССР... – С. 6.

⁷⁸ Там само; - С. 7.

⁷⁹ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття... – С. 30.

⁸⁰ Там само; - С. 32.

⁸¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 111.

⁸² Аналогічні рішення невдовзі прийняли ЦК КП(б) України, обласні комітети партії (ДАЧО, Ф. П - 1, оп. 2, спр. 23, арк. 48, 49).

⁸³ *Полян П.* Жертви двух диктатур... - С. 311 (з посиланням на збірник документів "Пропаганда и агитация в решениях ВКП(б). – М., 1947. - С. 486).

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1104, арк. 52.

⁸⁵ Відділи у справах репатріації при облвиконкомах існували до початку 1953 року (ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 9, арк. 6).

⁸⁶ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 97.

7.6. Ставлення репатріантів до Вітчизни

7.6.1. Любили всім серцем

Холодне ставлення Батьківщини пригнічувало та хвилювало всіх, хто повернувся з нацистської неволі, незалежно від того, чи опинились колишні “остарбайтери” на Поділлі, чи розпочинали повоєнне життя в інших куточках України:

“...Чомусь особливо гірко згадувати про те, як зустріла нас наша Вітчизна. Хіба по своїй волі я потрапила на каторжну працю в Німеччину чи добровільно, за якісь матеріальні вигоди, працювала на патронно-пороховій фабриці? За що ж я і такі, як я, заслужили зневагу на Батьківщині?...”¹ (Із спогадів З. І. Кривич, м. Київ).

“...Який же я ворог? Та я так хотіла їхати в ту Німеччину, як помирати... Якби я заховалась не в льоху біля хати, звідки мене витягли поліцаї, а десь у лісі, то може й цього не було і ніхто б не думав про мене так погано...” (Із спогадів Ю. К. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району).²

“...Серце німіло від болю, хотілося криком кричати, коли бачила, що Батьківщина не довіряє нам. А як же ми линули, хотіли пригорнутись до неї...” (Із спогадів О. М. Крицької, с. Дашів Дашівського району).³

Так, туга за Батьківщиною в нацистській неволі, як свідчать численні спогади примусових робітників, їхні листи з Німеччини, архівні документи, була великою:

“...Ми любили свою Вітчизну. Ми були з нею розлучені, і ми від цього дуже страждали. І тільки той, хто це пережив, розуміє, що це, напевне, гірше, ніж голод...”⁴ (Із спогадів З. І. Башлай, м. Харків).

“...В Німеччині мені дуже не вистачало України. Сумувала за нею, моїми рідними, що залишились там... Було дуже гірко на душі, що мою Україну, мою Батьківщину терзає ворог, що я тут, далеко від неї, що безсила чимось допомогти...” (Із спогадів О. А. Небелюк, с. Теофілівка Джулинського району).⁵

“...Ми вмирили від туги за рідною домівкою. Коли на душі було особливо важко, плакали й співали в своєму бараці:

Покидаю матір і меншого брата,
Буде вам без мене невесела хата.

Невесела хата ще й сумні куточки.
Не чекайте, мамо, з Германії дочки.
Невесела хата ще й сумне подвір'я,
Оце тобі, мамо, все моє весілля.
Ой, хто ж мені, доню, пісню заспіває?
А хто ж мені, доню, сльози повтирає?
Соловей у гаю пісню заспіває,
Буйнесенький вітер сльози повтирає...

Як же нам хотілось повернутись у свою милу солов'їнну Україну!.." (Із спогадів Н. О. Менчинської, с. Дашківці Літинського району).⁶

Любили Вітчизну, не зважаючи на біль і образи, спричинені до війни більшовицько-сталінською системою:

"...Аналізуючи ті роки, я з жахом, на прикладі лише своєї зруйнованої сім'ї,⁷ розумію, якого страшного монстра зростила брехлива, підла пропаганда про краще життя. Того, який згубив у своїй країні під час голодомору і під виглядом ворогів народу кращих людей з робітників, селян, талановитих керівників, вчених, воєнначальників! Жили б вони, ніякий Гітлер не посмів би чіпати нашу країну! І наші люди не залишилися б вічно лежати в протитанкових ровах, не горіли б у печах крематоріїв, не стали б піддослідними кроликами в "лікарів-експериментаторів" третього рейху. Ми не зазнали б принизливої рабської праці в якості "цванцарбайтерів".⁸ А за нашу свободу не була б пролита кров мільйонів солдатів і офіцерів, синів і дочок нашого народу!..

Ми з тітонькою... мріяли повернутись у Радянський Союз... І ось в серпні 1948 року моя матуся зустріла мене на станції Ігренів Дніпропетровської області, де їй дозволили жити після Сибтабу. Тоді у неї ще не було реабілітації. Убога хатинка і маленький городик. Пустка і злидні. Зате я, накінець, на своїй Батьківщині!.." ⁹ (Із спогадів Н. І. Слесаревої, м. Дніпропетровськ).

Будучи відірваними від дому, вболівали за долю Вітчизни, жадібно ловили кожне слово, що долиняло з рідної землі, раділи добрим вістям:

"...Всі ми були друзями по нещастю, людьми однієї долі. Кожен згадував свою далеку домівку, рідних і близьких. Мріяли, надія все-таки не покидала нас. Всі помисли були про той щасливий день, коли кожен із нас зможе повернутися додому, на свою батьківщину. Від французів ми дізнавались про пересу-

вання наших військ. Був уже звільнений Сталінград і, накінець, – звільнення Києва. Яка це була радість. Ми плакали і сміялись одночасно, обнімались і цілувались, поздоровляли одне одного...”¹⁰ (Із спогадів Г. В. Мацело, м. Київ).

“...Коли я довідався, що від німецьких фашистів звільнена Вінниця, я заплакав від радості...” (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).¹¹

Ставлення до Батьківщини не змінилося й після повернення додому:

“...Наша земля лежала в руїнах. Спалені та зруйновані будівлі, розбиті дороги, воронки та окопи, як сліди запеклих боїв... Такою запам'яталась Вінниччина, коли я, нарешті, повернувся у рідне Слободище. Тихе і миле, покалічене війною, після довгої розлуки село стало ще дорожчим моєму серцю. Я ще більше полюбив рідний край, який так часто снівся мені у далекому Батропі...” (Із спогадів Д. М. Левчишина, с. Слободище Іллінецького району).¹²

“...Слава про нашу державу лунала на весь світ і ми теж гордились нею. Прибувши додому, ми хотіли йти в ногу разом з усіма, бути потрібними країні. Хоч здоров'я було підірване в Німеччині, кожну роботу виконував охоче. На все життя мені запам'ятався вірш поета, здається, Андрія Малишка, що був [опублікований] в нашій кам'янець-подільській газеті. Там були такі слова:

“І труд до краплини, і кров до останку, –
Всього себе, брате, Вітчизні віддай!”

І ми віддавали. Тому, що любили свою Вітчизну...” (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Кам'янець-Подільський).¹³

“...Хотілося хоч крихітки людського щастя. Хотілося, щоб всі знали, що ніякі ми не вороги нашого народу. Що ми такі ж жертви страшної війни, як і тисячі калік, які повернулися з фронту... Нас насильно завезли в ту прокляту Німеччину... Теж покаліченими ми вернулися з фашистського пекла, не дай Бог нікому пережити те, що випало нам... Ой, як же важко чути гірку ту неправду, яку говорять про нас. А ще більш важко відчувати, що Вітчизна на тебе дивиться косо. Ми ніколи не були зрадниками. Ми завжди любили свою Вітчизну всім серцем...” (Із спогадів Н. О. Бондаренко, с. Уладівка Хмільницького району).¹⁴

Отже, на відміну від упередженого ставлення радянської держави до “остарбайтерів”-репатріантів, останні не прояв-

ляли ворожості до своєї Вітчизни, були її вірними синами й дочками. Упереджене ж ставлення до себе сприймали досить боляче. Проте й за таких обставин намагалися бути корисними Батьківщині.

7.6.2. Множачи ряди ударників

Проявляючи повагу до Вітчизни, колишні примусові “східні робітники” намагалися, насамперед, *бути корисними у праці*, чого власне, Батьківщина від них й добивалася. Так у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 13 грудня 1945 року відмічалось, що “громадяни, які повернулись із німецького рабства, по прибуттю на місце проживання висловлюють ненависть до німецьких хазяїв, у яких вони працювали, голодували, зазнавали знущань. У даний час обіцяють добре працювати в колгоспах, радгоспах, промисловості і своєю працею допомогти швидкому відновленню сільського господарства і промисловості”.¹⁵

Дещо раніше, у вересні того ж 1945 року, в деражнянській райгазеті “Прапор ленінізму” з’явилося звернення репатріантів-колгоспників до всіх репатріантів Кам’янець-Подільської області “Віддячимо за наше визволення, повернення на Батьківщину”. Автори закликали колег, земляків-подолян віддячити Вітчизні за звільнення з нацистської неволі ударною працею.¹⁶

Звернення знайшло відгук навіть у сусідніх районах. Так, колгоспниця-репатріанка В. Бондар із с. Лози Летичівського району виробила в 1945 році 142 трудовні, а її колеги Д. Таранчук, С. Горбанчук, Н. Чевалда із с. Чаплі цього ж району ще більше – по 320 – 330 трудовнів.¹⁷

Архівні документи рясніють й іншими прикладами самовідданої праці репатріантів.

“В колгоспах Базалійського району 96 репатріанток-жінок працюють ланковими... 10 чол. бригадирами, всі вони передовики, їх ланки і бригади перевиконували норми на всіх польових роботах 1946 року на 150 – 180 %. Особливо добре зарекомендували себе ланкові Приймачук Клавдія, Запорожна Ганна і бригадир Корба Василь, який за відмінну роботу був учасником районного зльоту ударників і передовиків сільського господарства.

Ударниками є репатріанти села Слобода Остропільського району Пастушенко Микола, Максимов Віктор, які за добру роботу висунуті на посаду бригадирів рільничих бригад...

Кращими ударниками Теофіпольського району є репатріантки Потюк Дарка, Бабак Ніна, Вінничук Марія, Москалюк Віра, Поліщук Анастасія, які виконували норми на польових роботах на 180 – 200 %. Своєю сумлінною працею вони завоювали великий авторитет серед колгоспників...

Репатріант Кучер Антон працює бригадиром польової бригади в колгоспі імені Чкалова Вовковинського району. Його бригада передова в колгоспі, добре підготувалась до весняної посівної [кампанії]. За 1946 рік члени його бригади виробили не менше 350 трудоднів кожен, сам т. Кучер виробив 405 трудоднів.

Репатріант Іжевський С. М. (колгосп імені Тельмана того ж району) працює зав. молочною фермою. Його ферма зразкова, повністю відремонтована, худоба забезпечена на зиму кормами. За 11 місяців 1946 року він виробив 495 трудоднів. За сумлінну роботу т. Іжевський премійований пороссям і 100 карбованцями.

Добре працює бригадир польової бригади того ж колгоспу репатріант Гудима Л. Д. Його бригада повністю відремонтувала сільгоспреманент і підготувала насіннєвий фонд...

В Ярмолинецькому районі, в колгоспі ім. Ворошилова, головою працює репатріант Дацько Карпо Леонтійович. Колгосп під його керівництвом став передовим, достроково виконав хлібопоставки державі. Добре провів осінню сівбу і підготувався до весняної кампанії..."¹⁸

Сумлінно ставились до праці і репатріанти-робітники промислових підприємств.

"...Репатріантка Міржук Антоніна, працюючи котельницею на хлібозаводі в місті Проскурові, виконує норми на 200 – 220 %.

Репатріанти Дейчук А. П., Войткова Н., Лук'янова М., Трамбовецька Г. та інші працюють на Кам'янець-Подільській тютюновій фабриці... За відмінну роботу нагороджені грошовими преміями, отримали подяки і занесені на дошку пошани."¹⁹

Самовідданою працею відзначались навіть члени трудового батальйону, які в досить важких умовах трудилися на Вінницькому авторемонтному заводі № 45.

"Всі робітники виробництва... ударники... Серед репатрійованих немає жодного, хто б не виконував виробничих норм. Окремі з них виконують норми від 250 до 350 %. Наприклад,

електрозварювальник Швіль в середньому виконує 250 – 300 процентів норми... Електрозварювальник Хохлов виробляє до 300 % норми." ²⁰

Не стали винятком також представники інтелігенції:

"Репатріанти із інтелігенції, що повернулись, також добре ставляться до роботи. Наприклад, Теофіпольський райвиконком відзначає добру роботу репатріанта директора неповної середньої школи Зінчука Андрія, лаборантки санітарної станції Лавренюк Надії, агронома Пейди Івана, який працює завідувачим контрольно-насіenneвою лабораторією. Добре працює репатріант інспектор Ярмолинецького райвно Янов Федір... Добрі відгуки Проскурівського міськвиконкому про роботу вчительки середньої школи № 3 Савіної Н." ²¹

Таке ставлення репатріантів до праці зумовлювалось багатьма факторами:

- патріотичним бажанням пошвидше відродити рідний край з руїн, бачити рідну Вітчизну квітучою і сильною;
- усвідомленням того, що не гнеш більше спину на ненависного німецького фабриканта-рабовласника чи бауера, а працюєш в ім'я своєї держави, майбутнього благополуччя;
- спокутою особистої провини (хай і умовної) перед Батьківщиною;
- відсутністю належної матеріальної допомоги з боку держави, а звідси – гострою необхідністю заробити на себе (щоб не вмерти з голоду, одягнутись, взутись, поліпшити побутові умови, забезпечити вищий рівень життя);
- природженим потягом подолян до праці.

Подвижництво репатріантів сприяло розгортанню *соціалістичного змагання*, а те в свою чергу, незважаючи на те, що в багатьох випадках носило чисто формальний характер, – сприяло відродженню досить популярного до війни *стахановського руху*, що базувався на досить високому ентузіазмі людей, підвищенні продуктивності праці, а отже – збільшенні обсягів валового продукту, допомагало швидше залікувати рани, спричинені народногосподарському комплексу країни гітлерівською навалю.

Вже в 1946 р. у Кам'янець-Подільській області серед репатріантів нараховувалось 1640 стахановців, 6626 ударників соціалістичного змагання. ²² На Вінниччині їх кількість була дещо меншою. На 1 липня 1947 р. перших нараховувалось 3214 чол., других – 1141 чол. ²³

Практично ударники та стахановці були на кожному підприємстві, в колгоспі та радгоспі, у кожному трудовому колективі.

Це відповідало внутрішній стратегічному курсу, здійснюваному вищим партійно-державним керівництвом СРСР.

Переслідуючи власні інтереси, держава підтримувала стахановський рух серед репатріантів, славила передовиків соціалістичного змагання, ударників виробництва і, навіть, не скупилась на високі нагороди. Так, у 1948 р. указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями Радянського Союзу було нагороджено велику групу репатріантів, у тому числі подолян. На Вінниччині найвищої відзнаки держави – ордена Леніна удостоєно 3 чол., ордена Трудового Червоного Прапора – 5 чол., медалі "За трудову відзнаку" – 2 чол., медалі "За трудову доблесть" – 10 чол.²⁴ На Кам'янець-Подільщині – ордена Леніна – 4 чол., Трудового Червоного Прапора – 25 чол., а подільські ланкові Зінаїда Павлівна Скопецька та Євгенія Василівна Бортняк стали Героями Соціалістичної Праці.²⁵

Всього в Україні серед репатріантів (на початок 1950 р.) було 19 Героїв Соціалістичної Праці, 2 лауреати Сталінської премії.²⁶

У той же час соціалістичне змагання було не чим іншим, як *прихованою формою отримання державою додаткового прибутку*, фізичної експлуатації його учасників. Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватись роботі. І лише їй; в кінцевому рахунку недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів, задовольняючись у більшій мірі суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (удостосненням урядових нагород, занесенням на Дошку пошани, нагородженням перехідними червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошенням подяк тощо). Найяскравіше це видно на прикладі ставлення до праці членів трудових батальйонів та її оплати серед цієї категорії репатріантів.

Ще раз повернемося до доповідної записки від 13 грудня 1946 року інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі про умови роботи репатріантів на авторемонтному заводі № 45 м. Вінниці. У ній відзначалося, що серед репатрійованих, які працювали на цьому підприємстві, не було жодного, хто б не виконував виробничих норм. Більшість пра-

цюючих їх перевиконувала, а отже, могла розраховувати на високу зарплату. Однак цього не спостерігалось. Як, зокрема, повідується в документі, "ряд робітників, не дивлячись на високий процент виконання норм, отримують низьку заробітну плату через існуючі на заводі неправильні розцінки. Наприклад, репатрійований Самадай виконав за листопад 120 % норми, а йому нараховано 260 крб. зарплати." ²⁷ Принагідно відмітимо, що за виконання норми на 250 – 350 % працюючий на даному підприємстві теоретично міг отримати 1800 крб. (теж мало, якщо врахувати, що в той час, фактично в умовах повоєнного голоду, паляниця чорного хліба на базарі коштувала близько 100 крб.).

Цілком закономірно також, що крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, *репатріанти своїм трудовим старанням переслідували* ще одну важливу для себе мету – *захиститись від можливих репресивних заходів держави.*

Трудові зусилля втілились у конкретні здобутки. У результаті наполегливої праці народу України протягом 1946 – 1950 рр. було відбудовано, збудовано і введено в дію понад 6 тис. промислових підприємств (тобто більше, ніж за першу і другу п'ятирічки разом взяті). Середньорічний темп приросту промислової продукції республіки досяг 34,5 % (проти 22 – 23 % в цілому по СРСР). В 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва порівняно з 1940 р. збільшився на 15 %, у тому числі по чорній металургії – на 16 %, машинобудівній і металообробній – на 44 %, промисловості будівельних матеріалів – в 2,3 рази. ²⁸

На Вінниччині в 1948 р. було відбудовано і здано в експлуатацію найбільший на той час в області Гніванський цукровий завод, почав видавати продукцію відроджений Турбівський, на два роки раніше встановленого строку став до ладу Соснівецький, докорінну реконструкцію було закінчено на Жданівському, Моївському та Степанівському цукрозаводах. Відроджувалися інші галузі промисловості. Почав діяти Ладизинський спиртзавод, реконструйовано Вінницький консервний, збудовано Вінницький маслозавод та ще кілька нових підприємств. Відроджувався й суперфосфатний завод, до ладу якого стала перша черга. ²⁹

Досить високими були темпи розвитку промисловості Вінниці. Обсяг валової продукції щороку збільшувався на 10 – 15 процентів. ³⁰

Позитивні зміни сталися й на Кам'янець-Подільщині. У 1946

– 1950 рр. відбудовано і введено в дію 440 промислових підприємств. На кінець 1950 року валова продукція промисловості області досягла 95 проц. довоєнного рівня, в т. ч. виробництво електроенергії перевищило рівень 1940 року в 2,5 раза, продукція машинобудування і металообробки – в 1,6 раза. 13 промислових підприємств виконали п'ятирічку за 3,5 роки. Достроково справилися з своїми виробничими завданнями всі верстатобудівні заводи, Дунаєвецька суконна фабрика ім. Леніна, Понінківський паперовий комбінат, Довжоцький спиртзавод.³¹

Певних здобутків домоглись сільські трудівники. На Вінниччині в 1950 році врожайність озимої пшениці становила на 2 центнери з гектара більше, ніж у довоєнному 1940 році. Понад 20 центнерів з гектара озимої пшениці на всій площі одержали 244 колгоспи області.³²

На кінець четвертої п'ятирічки артiлі Кам'янець-Подільської області освоїли посівні площі на 97,5 проц., значно розширилися посіви цукрових буряків. Урожайність зернових порівняно з довоєнним рівнем збільшилась на 2,5 цнт з га, цукрових буряків на 57 цнт. Колгоспи Чемеровецького району зібрали по 19 цнт зернових, у т. ч. озимої пшениці по 21 цнт. Близько 400 артiлей, 640 бригад одержали цукрових буряків понад 200 цнт з га, 623 ланки – по 300 і більше центнерів...³³

Вагома частка у цих здобутках “остарбайтерів”-репатріантів.

Отже, подоляни, які повернулися з нацистської каторги, активно включилися в суспільно-корисну працю, відбудову рідного краю, проявили високий трудовий ентузіазм. Найсумлінніші стали передовиками соціалістичного змагання, ударниками виробництва, стахановцями.

Потяг репатріантів до праці зумовлювався рядом факторів. Найголовнішими з них були патріотичний та матеріальний.

7.6.3. Ділились останньою копійкою

Однак прислужитись Вітчизні *репатріанти* бажали не лише працюю. Чимало їх, не зважаючи на скромні можливості, намагалися *допомогти Батьківщині* також *фінансово*.

Цим прагненням, до речі, горіла більшість населення краю.

Відразу ж після звільнення Поділля від гітлерівських загарбників у ньому зародився і набув поширення патріотичний рух по збору коштів для виробництва військової техніки Червоної армії. На Вінниччині мешканці області збирали кошти на будівництво танкових колон "Колгоспник Вінниччини",³⁴ "Боец всеобуча",³⁵ "Цукровик Вінниччини",³⁶ "Железнодорожник",³⁷ "Народний вчитель",³⁸ ескадрильї "Колгоспник Вінницького району",³⁹ на Кам'янець-Подільщині – на будівництво танкової колони "Радянське Поділля",⁴⁰ танків для шепетівських дивізій,⁴¹ двох літаків з написом "Летавський ордена Леніна колгосп ім. Леніна".⁴²

Слід відмітити, що ініціатива має завжди підкріплювалась конкретними справами. Так, на танкову колону "Колгоспник Вінниччини", побудовану і передану військам 2-го Українського фронту, "трудящі області зібрали 1578000 карбованців грішми і 12463000 карбованців облигаціями держпозики." ⁴³ Крім того, попутно було зібрано 681000 крб. у фонд оборони СРСР.

Збирати кошти на озброєння армії репатріантам в силу обставин не довелося – закінчилася війна. Зате вони взяли посильну участь у не менш важливій аналогічній справі – *передплаті на державну позику відбудови і розвитку народного господарства СРСР*.

Їхня добровільна участь у благодійних фінансових акціях зумовлювалася двома чинниками:

- патріотизмом;
- вдячністю державі за визволення з нацистської неволі.

Так, репатріантка Ксенія Григорівна Сікорська із Ситковецького району, виступаючи на мітингу, заявила: "Я дякую нашій Червоній Армії, яка звільнила нас від німецького рабства, і я повернулась на свою Батьківщину. Я підписуюсь на позику на 500 крб. і сплачую готівкою." ⁴⁴

Можливо, існував ще й третій чинник – тиск самої держави. Але це у документах безпосередньо не відображено. Звичайно, щоб поділитися з державою коштами, в яких відчувалася гостра особиста потреба, потрібно було бути неабияким патріотом Вітчизни, ставити її інтереси вище власних. І таких людей серед репатріантів виявилось чимало. В одному лише Літинському районі осіб, які позичили державі до 500 карбованців, нараховувалось 126 чол., по 500 крб. – 83 чол. ⁴⁵

І не лише тут. Як відзначалося в інформації відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 8 липня 1946

р., "у передплаті на позику відбудови народного господарства СРСР репатрійовані радянські громадяни взяли активну участь в усіх районах області. Так, наприклад, у Вороновицькому районі репатріант-колгоспник Оленівського колгоспу Стеба Гнат, репатріанти-колгоспники Воловодівського колгоспу Моргун Семен Юхимович, Коваль Федот Григорович, Швець Трифон Кіндратович та ряд інших підписались на 500 карбованців і внесли їх готівкою..."⁴⁶

Не менш промовистий й фрагмент звіту відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за травень 1946 року:

"...Всі репатріанти на позику підписались із перевищенням місячного окладу. Так, маляр Галушко Л. П. підписався на 2-місячний оклад. Учениця Кисіль Олександра отримує 150 крб., на позику підписалась на 250 крб.

...У плані підписки на позику добрі показники дали репатріанти Базалійського району. В с. Яблунівка П. В. Малінчук (колгоспниця) підписалась на 400 крб., в с. Вожиківці К. В. Корчавий підписався на 500 крб., І. С. Рудий – на 400 крб. Всі вищезгадані репатріанти суму підписки на позику повністю оплатили під час підписки..."⁴⁷

Як бачимо, у нелегкий для країни час репатріанти виявили готовність позичити (а фактично віддати) державі на відбудову та розвиток народного господарства СРСР частку особистих коштів, хоч відчували більш, ніж гостру, потребу у них самі. Це зайвий раз підтверджує високий патріотизм, розкриває їхнє справжнє ставлення до Вітчизни – як її вірних синів і дочок, а не як "вірогідних ворогів народу".

Отже, на відміну від необґрунтованих предвзятостей радянської держави до репатріантів ставлення самих колишніх "остарбайтерів" до своєї Батьківщини було прихильним. Вони жили нею, перебуваючи в нацистській неволі, прагнули бути корисними їй після повернення додому. Зокрема, активно включились у відбудову народногосподарського та соціально-культурного комплексу краю, країни, примноживши ряди ударників, передовиків соціалістичного змагання та стахановців. Не зважаючи на гостру матеріальну скруту, віддавали останні копійки в ім'я кращого майбутнього Вітчизни, чим зайвий раз спростували надуманість і безпідставність відне-

сення їх владними структурами до неблагополучної категорії населення.

-
- ¹ Пам'ять заради майбутнього... – С. 270.
² ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802.
³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018.
⁴ Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 119.
⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43802.
⁶ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1526.
⁷ Батько примусової “східної робітницї” Надїї Іванівни Слесаревої (дівоче прїзвище Вікторовська) був репресований і в 1937 р. розстріляний, а матір, як дружину “ворога народу”, тоді ж вислано в Сибір.
⁸ Примусових робітників.
⁹ Пам'ять заради майбутнього... – С. 114; 124.
¹⁰ Там само; - С. 306.
¹¹ ДАВО, ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 5.
¹² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295.
¹³ ДАХО, ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23.
¹⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4319.
¹⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.
¹⁶ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
¹⁷ Там само; - Арк. 6.
¹⁸ Там само; - Арк. 4, 5.
¹⁹ Там само.
²⁰ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52.
²¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 5.
²² ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 4.
²³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 33.
²⁴ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 44, 45.
²⁵ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 114 – 116.
²⁶ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 311.
²⁷ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52.
²⁸ Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1. – С. 295, 296.
²⁹ Нариси історії Вінницької партійної організації... – С. 225.
³⁰ Вінниця: Історичний нарис... – С. 227.
³¹ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область... – С. 53, 54.
³² Нариси історії Вінницької партійної організації... – С. 229.
³³ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область... – С. 54.
³⁴ Вінницька правда. - 1945. - 17 січня.
³⁵ Вінницька правда. - 1944. - 4 жовтня.
³⁶ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21.
³⁷ Там само.
³⁸ Вінницька правда. - 1944. - 24 серпня.
³⁹ Вінницька правда. - 1944. - 1 жовтня.
⁴⁰ Радянська правда (м. Проскурів). - 1944. - 9 травня.
⁴¹ Шлях Жовтня (м. Шепетівка). - 1944. - 14 червня.
⁴² Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). - 1945. - 11 березня.
⁴³ Вінницька правда. - 1945. - 17 січня.

⁴⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 31.

⁴⁵ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 64.

⁴⁶ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 40.

⁴⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.

7.7. Адаптація в суспільстві та соціальна реабілітація колишніх “східних робітників”

7.7.1. У визначеному правовому полі...

Повернення колишніх в'язнів з нацистської каторги на Батьківщину, їхня адаптація в повоєнному радянському суспільстві виявилися тривалим, досить непростим процесом, який вимагав значних затрат і коштів, і сил, і волі. І якої б сторони не торкнутися, скрізь на перший план проступає важливість ролі у цьому партійно-державного керівництва країни, союзних республік, в тому числі Української РСР. Від їхніх політичних рішень, позиції, наполегливості, дій, доброї волі залежало дуже багато.

Вище партійно-державне керівництво СРСР у виробленні та здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики радянської держави уособлювало саму державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відповідно вище партійно-державне керівництво УРСР – союзну державу у складі СРСР – Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Оскільки усі найважливіші рішення приймалися на всесоюзному рівні, головною була роль союзного керівництва, в тому числі в долі "остарбайтерів" та інших репатріантів. Керівництво республіки, приймаючи директивні документи, як правило, дублювало постанови, накази, рішення, прийняті в Москві. У більшості випадків вони були спрямовані на виконання союзних розпоряджень, конкретизували та доповнювали їх. Суто власні постанови та рішення республіканського керівництва теж не йшли врозріз із союзним стратегічним курсом, оскільки в СРСР взагалі все підпорядковувалося Центру.

Саме в постановах, указах, рішеннях, інших директивних документах найповніше розкривається ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, а отже, держави, до репатріантів. Воно, як засвідчують проаналізовані у попередніх підрозділах архівні документи, а також численні інші, було неоднозначним, переважно декларативним, супереч-

ливим. З одного боку яскраво простежується наполеглива боротьба радянської держави за повернення кожного з них на Батьківщину, їх трудовлаштування, намагання створити певним категоріям більш-менш сприятливі умови для життя та побуту, з іншого – надмірна підозрілість до них як до вірогідних ворогів народу, посягання на їхні громадянські права і свободи.

Що стосується першого аспекту проблеми, то він підкріплений досить значною документальною базою. Насамперед, це документи, які створювали *міжнародний імідж радянської держави* як такої, котра в очах світової громадськості не залишалася байдужою до долі своїх громадян, куди б їх не заніс лихий вихор війни, всіляко сприяла їхньому поверненню з далекого зарубіжжя до рідного краю. Це, зокрема, документи Кримської конференції глав держав антигітлерівської коаліції (лютий, 1945 р.): "Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням", "Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки", "Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єднаному Королівстві"; "технічний протокол" до "кримських домовленостей" – підписаний 22 травня 1945 р. в німецькому місті Галле "План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників"; аналогічні "кримським" документам "Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, "переміщених" внаслідок війни" (13 березня 1945 р.), "Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей" (26 червня 1945 р.).

Інший блок директивних розпоряджень – це документи, якими забезпечувались *права репатріантів як громадян СРСР*, – постанова Державного Комітету Оборони СРСР "Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР і Польщею" (24 серпня 1944 р.), Укази Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччи-

ною" (7 липня 1945 р.), "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр." (17 вересня 1955 р.), постанови Ради Народних Комісарів СРСР "Про організацію прийому і влаштування громадян СРСР, що репатріюються з Німеччини і окупованих нею країн" (6 січня 1945 р.), "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз" (10 вересня 1945 р.) та інші. Всього протягом 1944 – 1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов, що стосувалися долі репатріантів, із них 14 – про їхні пільги та матеріальне забезпечення.

До найголовніших урядових *директив із питань трудового та побутового облаштування репатріантів, їхніх громадянських та соціальних прав* належать постанови "Про встановлення грошової допомоги у розмірі не більше 300 крб. на чоловіка репатрійованим радянським громадянам, які її найбільше потребують" (22 лютого 1945 р.), "Про дозвіл на в'їзд на територію Української і Білоруської РСР в спрощеному порядку всім громадянам української національності і білорусам, які визнали себе громадянами СРСР" (14 червня 1946 р.), "Про порядок призначення і виплати пенсій військовослужбовцям, які отримали інвалідність під час перебування на службі в Червоній Армії, на фронті та в полоні" (9 липня 1946 р.), "Про порядок призначення і виплати державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, репатрійованим в СРСР" (19 вересня 1946 р.). Поряд з іншими урядовими постановами та рішеннями вони створювали *правове поле*, яке регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві, визначало їхні права, забезпечувало підґрунтя для соціального оптимізму, адаптації в суспільстві.

23 жовтня 1946 р. через друкований орган вищої державної влади СРСР газету "Известия" **репатріантів було офіційно повідомлено, що згідно рішення радянського уряду, особи, які повернулися на Батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними.** ¹

Так, на репатріантів, котрі приступили до трудової діяльності у промислово-виробничій сфері, повністю поширювалось діюче законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувались робітники і службовці відповідних підприємств. Це ж стосувалось і репатріантів, які працювали в сільському господарстві. Уряд СРСР зобов'язав директорів підпри-

ємств та керівників міністерств надавати репатріантам роботу за спеціальністю і при необхідності переводити їх за згодою на інші підприємства, де використовувати за фахом. Репатріантам, які працювали на підприємствах міністерств вугільної та лісової промисловості, а також чорної металургії, було дозволено видавати грошовий кредит на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 15 тис. крб. з погашенням протягом 15 років і, крім того, кредит до 5 тис. крб. на господарські потреби з погашенням його протягом 5 років. Репатріанти, котрі працювали не по місцю мешкання сімей, мали право перевезти їх до себе за рахунок коштів підприємства.

Репатріанти-колишні військовополонені користувались пільгами, передбаченими для демобілізованих воїнів. Виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, керівники підприємств і установ повинні були надати їм роботу в місячний термін із дня прибуття до місця проживання. При наданні роботи мали враховуватись здобутий ними в армії досвід та спеціальність. Колишнім військовополоненим, які повернулися в село, виконкоми районних і сільських Рад крім влаштування на роботу були зобов'язані надавати необхідну допомогу в обзаведенні господарством. Ті потерпілі від гітлерівської окупації, котрі повернулися в райони і зіткнулись з проблемою ремонту чи будівництва житла, мали право отримати безкоштовний лісорубний фонд, а також кредит від 5 до 10 тис. крб. з погашенням через 5 – 10 років. Репатріанти-інваліди, в тому числі й ті, які отримали інвалідність на роботі на військових заводах нацистської Німеччини, мали право на пенсійне забезпечення. Репатріантам-інвалідам, котрі з певних причин потрапили на роботу не за місцем постійного проживання, нарівні з інвалідами Вітчизняної війни надавалось право залишити підприємство чи установу для переїзду додому. Всім робітникам і службовцям час перебування на окупованій території і в полоні у безперервний стаж роботи не зараховувався, однак загальний трудовий стаж не переривався. Репатрійовані багатодітні матері з моменту повернення в СРСР отримували право на допомогу і пільги за багатодітність на загальних засадах.²

Це правове поле поглиблювали рішення республіканської та місцевої влади (постанова Ради Народних Комісарів УРСР від 2 березня 1945 р. "Про розподіл коштів між виконкомми облрад депутатів трудящих УРСР на витрати по прийому і влаштуванню репатрійованих радянських громадян",³ постанова Ради Мі-

ністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності", ⁴ постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1947 р. "Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються в Українську РСР із Франції, Болгарії і Румунії", ⁵ постанова Кам'янець-Подільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 10 липня 1945 р. "Про зустріч і відправлення на батьківщину репатрійованих радянських громадян", ⁶ рішення Вінницького облвиконкому від 21 липня 1947 р. "Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії", ⁷ численні інші).

У той же час органами державної влади видано низку документів, які ущемляли права та свободи репатріантів: наказ міністра внутрішніх справ від 30 березня 1946 р. "Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян", постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. "Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах", указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя", постанова Ради Міністрів СРСР від 21 жовтня 1953 р. "Положення про паспорти" та ін.

Отже, держава своїми нормативно-розпорядчими актами створила правове поле, в якому довелося жити репатріантам як громадянам СРСР після повернення на Батьківщину. Офіційно ж всі права радянських громадян вони отримали лише через півтора року після завершення Великої Вітчизняної війни.

Документальна база, прийнята вищим партійно-державним керівництвом СРСР стосовно репатріантів, умовно поділяється на чотири основних блоки:

- документи, що створювали міжнародний імідж радянської держави як такої, котра твердо і послідовно боролася за повернення на батьківщину всіх своїх громадян, які в результаті Другої світової війни з різних причин опинилися за її межами;

- документи, котрі забезпечували основні права репатріантів як громадян СРСР;

- документи з питань трудовлаштування та соціально-побутового обслуговування репатріантів після їх повернення на батьківщину;

- документи, які ущемляли права та свободи репатріантів як "неблагополучної категорії населення".

Окремі укази, постанови, розпорядження органів партійно-державної влади сприяли адаптації колишніх "остарбайтерів" у радянському суспільстві, закладали основи соціальної реабілітації даної категорії населення, інші навпаки – перешкоджали цьому процесу та затягували його.

7.7.2. Право обирати

Особливо важливе значення для утвердження проголошених державою громадянських прав і свобод тих, хто повернувся з нацистської каторги на рідну батьківщину, мала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. "Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР", а також участь репатріантів у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих Рад депутатів трудящих.

Як повідують архівні джерела, на Поділлі післявоєнні виборчі кампанії пройшли досить успішно. В цьому значна заслуга й людей, котрі в період гітлерівської окупації краю зазнали нацистської каторги. Зокрема, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 1 березня 1947 р. наголошується, що в багатьох районах відмічено активну участь репатрійованих радянських громадян у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради Української РСР, що відбулися 9 лютого 1947 року. "...Так, наприклад, у Чернівецькому районі [Вінницької області] проживають 32 репатріанти, всі вони взяли участь у голосуванні. За повідомленням дільничних виборчих комісій, в селах Букатинка, Саїнка, Володіївці репатрійовані громадяни з'явилися на виборчі дільниці до 6-ї години ранку.

В селі Безводному репатрійована громадянка Крушельницька активно працювала як агітатор у період підготовки до виборів...

У Літинському районі в підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР працювали на дільницях 18 репатрійованих, із них 4

чоловік члени виконкомів сільрад, 1 член правління колгоспу.

В Самгородському районі агітаторами працювали 29 чол. репатріантів." ⁸

Особливу активність репатріанти проявили в Гайсинському районі, де "...в період виборів до Верховної Ради УРСР членами виборчих комісій було вибрано 6 репатріантів і 108 працювали агітаторами на дільницях..." ⁹

21 грудня 1947 р. відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. Підготовка до них відзначена ще більшою активністю подолян. Зокрема, на Вінниччині "понад 65 тисяч агітаторів роз'яснювали трудящим виборчий закон і Сталінську Конституцію. Створено 1600 агітпунктів. У виборчих комісіях працювало 13000 чол." ¹⁰ До цієї важливої роботи залучались й репатріанти. Так, у Джулинському районі з їх числа працювали агітаторами 52 чол., Мурованокуриловецькому – 36, Тростянецькому – 16, Турбівському – 28, Хмільницькому – 185 чоловік." ¹¹ Майже сто відсотків репатріантів, занесених у списки виборців, у день виборів з'явилися на виборчі дільниці, щоб віддати свій громадянський голос.

Репатріанти також брали участь (причому, якнайширшу – цьому держава всебічно сприяла) у *передвиборчому соціалістичному змаганні*.

Організовувалось воно за вказівкою з центру. За основу бралося певне патріотичне починання, котре "підхоплювали маси", проявляючи при цьому "високий трудовий героїзм", намагаючись втілити намічене в життя якраз до визначеної дати. Так, ідеологічно-патріотичною мотивацією змагання у період підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.) був почин лєнінградців завершити чергову "сталінську п'ятирічку" за чотири роки. При такому намірі, зрозуміло, не можна було обійтися без високих виробничих показників, перевиконання норм та взятих зобов'язань. Усвідомлюючи це, а головне, бажаючи самовіддано попрацювати на користь рідної Вітчизни, репатріанти-подоляни активно відгукнулися на патріотичну ініціативу:

"Агітатори-ланкові с. Кузьминців (*Гайсинського району*) Пустовіт Марія, Кудревуc Марія, Черненко Марія взяли зобов'язання в 1947 році виростити по 800 центнерів буряків з гектара." ¹² Таким же було слово їхніх колег із с. Краснопілки того ж району Павлини Сидорчук та Любові Косенко. "...Такі ж високі зобов'язання взяли на себе чимало колгоспників із репатрі-

антів." ¹³ Як на Вінниччині, так й на Кам'янець-Подільщині.

Враховуючи позитивну налаштованість репатріантів до праці, вище союзне та республіканське партійно-державне керівництво всіляко заохочувало репатріантів до масового соціалістичного змагання не лише під час передвиборних кампаній, а й при проведенні найважливіших народногосподарських заходів.

Оскільки переважна більшість колишніх "остарбайтерів" працювала в сільськогосподарському виробництві, то для держави досить важливо було, щоб полум'я трудового суперництва розгорялося в першу чергу тут та спрямовувалось на успішне проведення весняної сівби, жнив, осіннього комплексу польових робіт, ефективний розвиток громадського тваринництва, якісний ремонт сільськогосподарської техніки і реманенту тощо. Це підтверджує, зокрема, інструктивний лист завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, надісланий 28 березня 1947 р. в обласні відділи у справах репатріації.

"Надаючи виключної ваги реалізації постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У "Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період" і, зважаючи на те, що основна маса репатріантів трудовлаштована в сільському господарстві, – говорить в листі, – відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР звертає Вашу увагу на залучення до соціалістичного змагання репатрійованих громадян за високі виробничі показники у весняній посівній кампанії та в боротьбі за високий врожай у 1947 році..." ¹⁴

Організуйте облік високих виробничих показників тих репатріантів, які перевиконують індивідуальні, ланкові, бригадні, колгоспні та радгоспні договори. Покажіть цих репатріантів, їх місце в праці і яких показників вони добились..." ¹⁴

Однак у перші післявоєнні роки *репатріанти мали право лише обирати*, тобто саме віддавати свій голос, щоб на догоду сталінському керівництву переконливішою була "одностайність" у підтримці "непорушного блоку членів ВКП(б) та безпартійних", а також займатись агітаційною роботою; деяких колишніх "остарбайтерів" було включено до складу виборчих комісій.

А от з обранням репатріантів депутатами Рад справа виявилась складнішою – з відома державно-партійної влади, яка заздалегідь планувала якісний склад представницьких органів різних рівнів, їхні імена взагалі не пропонувались для внесення у виборчі бюлетені, або ж вносились у досить обмеженій кільк-

кості. Так, жоден подолянин-репатріант у післявоєнний час не став депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР (хоч на початок 1950 року до неї все ж було обрано 2-х репатріантів ¹⁵; не з Поділля).

Репатріанти обирались хіба що до сільських Рад. Але й то одиниці. Як повідують документи тієї пори, під час виборів 21 грудня 1947 р. "...по Мурованокуриловецькому району в селі Жван депутатом сільської Ради депутатів трудящих обраний репатрійований радянський громадянин Олійник Іван Миколайович, народження 1922 року, працює електромонтажником, а по Хмільницькому району в селі Великий Митник... – Вишинський Степан Іванович, народження 1918 року, працює директором школи..." ¹⁶ Про інші факти обрання репатріантів депутатами місцевих Рад у документі (а це доповідна записка відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі обласному комітету КП(б)У) не йдеться. Очевидно, решті репатріантів односельчани просто "не виявили довіря", хоч *населення ставилося до репатріантів досить доброзичливо*, співчувало їм, готове було допомогти (і допомагало, чим лише могло). Особливо в сільській місцевості.

Становище з обранням у представницькі органи влади дещо поліпшилось у наступні роки. Так, станом на 1 травня 1950 року у Кам'янець-Подільській області з числа репатріантів було обрано 40 депутатів районних Рад та 440 депутатів сільських Рад депутатів трудящих. ¹⁷

Реалізація виборчого права дозволяла колишнім "остарбайтерам" відчувати себе більш-менш рівними з рештою громадян СРСР.

Отже, у післявоєнні роки репатріанти широко були залучені до виборчих кампаній, проте в основному як виборці – їхні голоси потрібні були сталінському партійно-державному керівництву для демонстрації декларативно-показової "одностайності" в підтримці "непорушного блоку членів ВКП(б) і безпартійних". Окремих з них обрано депутатами місцевих Рад депутатів трудящих.

У той же час участь колишніх примусових "східних робітників" у виборах сприяла їхній адаптації в радянському суспільстві, соціальній реабілітації.

7.7.3. Реалізація інших конституційних прав і свобод

Репатріанти згідно Конституції СРСР мали право на працю, безкоштовне медичне обслуговування, освіту, задоволення культурних потреб, свободу совісті тощо.

Особливо активно та наполегливо з боку держави, про що уже йшлося, забезпечувалося *право на працю*. І не тому, що держава була такою турботливою про своїх громадян. Післявоєнна країна буквально задихалася від дефіциту робочих рук, який відчувався повсюдно.

“Вкрай важкими були наслідки окупації для українського села. Війна підірвала його продуктивні сили. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн осіб проти 7,2 млн перед війною. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії та евакуації, кількість працездатних зросла до 5,6 млн осіб, але не досягла довоєнного рівня”.¹⁸

Тому кожна трудова одиниця була на обліку. Й не є випадковістю те, що найбільша кількість репатріантів у хліборобському Поділлі направлена саме у сільськогосподарське виробництво.

Як в місті, так і в селі, особливо швидко покривався дефіцит рядових посад масових професій.

“...Щоб стати колгоспниками, ми не стояли в черзі. Мене зарахували в колгосп відразу ж, як тільки повернувся в село. Пам'ятаю, було літо. Треба було багато косити... Уже на другий день заходить в хату бригадир і загадує на роботу – треба на лузі отаву викосити... Поклепав косу і на роботу... Так я уже на другий день працював косарем...” (Із спогадів Семена Трохимовича Мосьонза, с. Іваньки Липовецького району).¹⁹

“...Коли я їхала додому, переживала яку дадуть роботу. В селі я все вміла робити: і копати, і сапати, і в'язати снопи, і корови доїти, і худобу пасти. Послали на поле проривати буряки. В полі було багато людей: і ті, що вивозилися в Німеччину, і ті, що залишились під німцем. Ми швидко знайшли спільну мову. Разом працювали і допомагали одне одному, бо ж бідні були, як пісна земля. Саме бідність об'єднувала нас і ми гуртом почували себе хоч якимись людьми...” (Із спогадів Катерини Сергіївни Небожак, с. Романів-Хутір Іллінецького району).²⁰

Що стосується кар'єрного росту репатріантів-колгоспників, то їх не поспішали висувати на відповідальні керівні посади, за ви-

нятком хіба що на посади керівників середньої ланки – бригадирів, ланкових, завідуючих фермами, сільськими клубами. Але люди були і цьому раді – все ж таки не останні в суспільстві!

Додавали частку впевненості і систематична поява імен ударників на Дошках пошани, в засобах масової інформації, а також відзначення найсумлінніших працелюбів державними нагородами.

Важче було в місті. Особливо, коли мова йшла не про рядову посаду чи трудовлаштування на підприємстві, що виконувало оборонні замовлення.

“...Професія в мене була інженер-хімік. “Ну, куди ж вас влаштувати, на маргариновий чи на коксовий?” Я пішла на маргариновий. “Ви інженер?” – “Інженер” – “Інженером прийняти не можемо...”²¹ (Із спогадів Зінаїди Іванівни Башлай).

“...Найважче, що на роботу не брали. Коли дізнавались, що був у Німеччині, не брали на роботу... І весь цей час, коли потрібну було писати біографію, я болісно переживав, тому, що там завжди була графа “Чи був в окупації? Чи був за кордоном”. Писати – не писати. Я, звичайно, виробив для себе таку форму. Я завжди писав, що в роки війни я знаходився в місті..., на утриманні матері... Але особливий відділ завжди знав про це...”²² (Із спогадів Геннадія Андрійовича Марченка).

Проте, й такі “остарбайтери”-репатріанти не залишались нетрудовлаштованими. Працювали на менш значимих посадах, на інших промислово-виробничих об’єктах. Жити і не працювати – держава просто не дозволяла...

Поряд із беззастережним правом на працю започатковувалася й реалізація *права на відпочинок*. Так, у звіті Кам’янець-Подільського обласного відділу у справах репатріації про роботу в період від 1 січня 1949 р. по 1 травня 1950 р., завіреному його завідувачем А. Стецюком, йдеться: “...З числа репатрійованих радянських громадян за даними виконкомів райрад у 1949 р. віддихало – 8 чол., у 1950 р. – 9 чол., із них на курортах – 5 чол., у будинках відпочинку – 4 чол., в т. ч. по путівках, придбаних колгоспами – 4 чол., райздороввідділом – 3 чол., через профорганізацію – 2 чол.”...²³

Однак здебільшого то були лише випадки:

“...Чи їздили за Сталіна хто відбув Німеччину на курорти? В нас в селі ніхто не їздив... Я навіть не знала де ті курорти... Це вже за Брежнєва в Хмільник їздили на радони...”²⁴ (Із слів Любові Миронюк, с. Майдан-Борківський Літинського району).

Практично нарівні з усіма громадянами репатріанти користувались *правом на безкоштовне медичне обслуговування*. Але умови для його реалізації задовільними назвати важко. Насамперед, через критичний матеріальний стан медичних закладів.

На Поділлі переважна більшість сільських і районних лікарень перебувала в старих невідремонтованих малоприсосованих і тісних приміщеннях, в яких хворі постійно відчували дискомфорт. Тут було відсутнє централізоване опалення, водопостачання, каналізація, а в окремих приміщеннях і будь-які нормальні санітарно-гігієнічні умови. Наприклад, лікарня в районному центрі Томашпіль розміщувалась у пристосованих будівлях, частина яких перебувала в стані руйнування. Стаціонарне відділення містилось в старому, аварійному і тісному приміщенні, де стояло 40 зламаних ліжок. Дуже часто через відсутність місць хворі лежали в холодному коридорі. Поліклініка знаходилась у пристосованій старій, з прогнилими балками будівлі, яка мала 6 кімнат. Приміщення було фактично непридатним для ремонту.

Жіночо-дитяча консультація в цій же лікарні розташовувалась у приміщенні з 3 кімнат з однією спільною приймальною, де перебували здорові і хворі, дорослі й діти. Районна лікарня в Томашполі не мала ніякого транспорту для підвезення хворих, що ставало причиною запізнілої і невчасної лікарняної допомоги хворим. У районі не було рентгено- і фізіотерапевтичного кабінетів.²⁵

Становище ускладнювалося тим, і не лише в Томашпільському районі, що занадто повільно велося будівництво медзакладів. Особливо на селі. Якщо на початку 1950-х років план їх будівництва в містах виконувався в середньому на 99 %, то в сільській місцевості лише на 56 %.²⁶

Значно поглибилися проблеми після ініціювання у 1948 році М. С. Хрущовим “всенародного руху” за укрупнення колгоспів, після чого кількість колективних господарств в Україні під кінець 1950 р. зменшилася з 28374-х до 19259-и.²⁷ В результаті лікарні зводились, як правило, на території центральних садиб. Та й то економічно сильнішими господарствами. Населені ж пункти, віднесені до розряду неперспективних, практично позбавлялись будь-яких надій на соціально-економічний розвиток. У цілому на селі простежувалась тенденція до зменшення кількості лікувальних закладів. На практиці це означало, що лише незначна

частина жителів, і то лише великих населених пунктів, мала можливість звернутися до медичної установи за місцем проживання, а не їхати в районний чи обласний центр, ²⁸ на що нерідко й коштів не вистачало.

Хоч колишні “остарбайтери” лікувались нарівні з усім населенням, пріоритетною все ж була турбота про охорону здоров’я фронтовиків та інвалідів Великої Вітчизняної війни. Лікування недуг тих, хто перебував на тимчасово окупованій території, насильно вивозився на нацистську каторгу, якби переносилось на другий план.

Не без труднощів реалізовувалось конституційне *право на освіту*.

Найчисельнішою серед репатріантів була молодь. В числі тих, хто повернувся на батьківщину з Німеччини, нараховувалось й чимало дітей шкільного віку. Обидві категорії репатріантів потребували багажу знань, які могли дати їм лише вищі та середні спеціальні навчальні заклади, школи.

Що стосується здобуття освіти у вузах, то для колишніх примусових робітників існувало ряд перепон об’єктивного і суб’єктивного характеру:

- не всі інститути та університети УРСР через спричинені війною руйнування, брак викладацьких кадрів, слабку матеріальну навчально-технічну базу відновили роботу в повному обсязі;

- далеко не всі потенційні абітурієнти, особливо колишні випускники сільських шкіл, через низький рівень знань, неможливість ефективно займатися самопідготовкою, могли успішно скласти вступні іспити;

- через брак коштів, паспортні проблеми потенційні студенти, не мали змоги виїхати з села, наймати квартиру у місті, навчатись у вузах за межами України;

- у перші післявоєнні роки державі було вигідніше бачити їх на виробництві у ролі дешевої робочої сили по відбудові народного господарства;

- існували сумніви тієї ж держави в їхній політичній благонадійності (а раптом у дипломованого вчителя, котрому належить виховувати підрастаюче покоління як будівників передового соціалістичного суспільства проявляться рецедиви буржуазного впливу, яким він міг перейнятись, перебуваючи в Німеччині?!).

Тому й кількість репатріантів, котрі торували дорогу знань, у вузах була зовсім незначною. Так, у Кам’янець-Подільській області на початку 1947 року навчались “в інститутах і на різних

курсах” лише 0,0078 % осіб від загальної кількості репатріантів, які повернулись на цей час додому.²⁹

Та все ж двері вузів не були закритими для колишніх каторжан нацистського рейху. Нарівні з іншими громадянами країни вони також отримували дипломи кваліфікованих фахівців. Так, Тетяна Степанівна Семенюк із с. Білопілля Козятинського району в 1948 році закінчила повний курс Бердичівського державного учительського інституту за спеціальністю “фізика та математика” і рішенням державної комісії від 5 серпня 1948 року їй присвоєно кваліфікацію вчителя середньої школи з правом викладання у 1 – 7 класах. По закінченні вузу отримала направлення в Бессарабію – в Саф’янівську семирічну школу Суворовського району Ізмаїльської області, де пропрацювала тридцять років.

Два роки після повернення на батьківщину вчився на мовно-літературному факультеті цього ж вузу уродженець с. Маркушів Уланівського району Василь Феодосійович Маремпольський, після закінчення якого був направлений на роботу в Запорізьку область. Вчителював у школах обласного центру, працював редактором місцевої телестудії, завідував кабінетом української мови і літератури Запорізького обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів. Навчався в заочній аспірантурі Запорізького педагогічного інституту і в 1979 р. захистив дисертацію кандидата філологічних наук. До кінця свого життя працював доцентом кафедри української літератури Запорізького державного університету...

Чимало проблем існувало із здобуттям знань у загальноосвітній школі, особливо у тій же сільській місцевості.

“Протягом 50-х років в системі освіти України усе ще залишалось багато аварійних і не пристосованих для занять шкільних приміщень. У непридатному стані на початку 50-х років знаходилось 3700 шкіл, в яких навчалось 670 тисяч учнів. Більше 50 відсотків сільських шкіл працювали в пристосованих приміщеннях”,³⁰ що негативно позначалось на навчальному процесі.

“...У приміщеннях всюди солома, стіни і груба від диму почорніли..., не впізнати чи це клас, чи це кузня”, – таким, наприклад, побачили перевіряючі приміщення Грабарівської школи Яришівського району.³¹

“...Факти безвідповідального ставлення до проблем школи фіксувались різними інстанціями, але ситуація кардинально не

мінчалась. Залишались неосвоєними капіталовкладення, не будувались заплановані школи...”³²

Сільська школа, а тим більше малокомплектна, була малопривабливою для молодих спеціалістів. Виявлялось зовсім небагато бажаючих пов'язати свою долю з маленьким селом, де навчальний заклад – одна-дві кімнати на кілька учнів.

“...Відсутність житла, неповна завантаженість навчальними годинами (а це позначалось і на заробітній платі), обмеженість кола спілкування, що впливало на створення сім'ї, бо більшість приїжджих на село спеціалістів були молодими вчительками, погані культурно-побутові умови сільського життя вели до великої плинності кадрів. До того ж сільське вчителство не користувалося практично ніякими соціальними пільгами: вчителі не отримували натуроплати, як колгоспники, не мали відповідних умов для ведення підсобного господарства, не було у них пільг із соціального страхування. Недостатня увага приділялась організації відпочинку вчителів. Улітку багато з них залучались до роботи в учнівських виробничих бригадах, таборах, а також і в колгоспах. Часто на шкільних учителів покладалась обов'язки, не пов'язані з педагогічною діяльністю: проводити подвірний облік дітей, заготовляти паливо, сіно і корми для радгоспів і колгоспів тощо”.³³

За таких умов сільська школа не могла забезпечити учнів якісними знаннями. Навіть за програмою семирічного, а з 1959 року – восьмирічного навчання, що, як і в місті, було обов'язковим, в т. ч. й для дітей-репатріантів.

Незважаючи на існуючі реалії, чимало з них, завдяки наполегливості й природній обдарованості, все ж “вибивались у люди”. Так, схоплений під час облави та насильно вивезений гітлерівцями мешканець с. Теклівки Кам'янець-Подільського району Йосип Станіславович Кічковський у 1950 р. екстерном здав іспити за 10 класів і вступив до Чернівецького медінституту, який закінчив у 1956 році. Працював дільничним лікарем, головним лікарем дільничної лікарні, районним отоларингологом, заступником головного лікаря, головним лікарем району.

Уродженка с. Топори Ізяславського району Марія Ільвіна Філатова після закінчення у 1957 р. середньої школи навчалася у Хмельницькому торговельному технікумі. Потім закінчила Львівський торгово-економічний інститут. Працювала товарознавцем, начальником торгового відділу, старшим експертом торгово-промислової палати, директором універсаму...

Чимало перепон виявилось й на шляху реалізації колишніми “остарбайтерами” конституційного права на задоволення культурно-освітніх потреб.

Яким би не був важкий трудовий день чи тиждень, але чи не кожному з них хотілося побувати чи то на концерті, переглянути виставу чи кінофільм, заспівати пісню у колі таких же шанувальників співу, потанцювати, прочитати книгу, газету, зайнятись улюбленими вишиванням, різьбою по дереву, послухати музику, самому зіграти на музичних інструментах... У кращому становищі перебували міські жителі, які могли скористатись відновленими театрами, кінотеатрами, концертними залами, бібліотеками, музеями. У сільській же місцевості найбільш поширеними та універсальними закладами культури залишались клуби. Але в дійсності лише небагатьом із них вдалося стати справжніми центрами культурного життя на селі, як, наприклад, клубу в с. Радівці Вовковинецького району, Ярмолинецькому районному будинку культури, котрі в 1947 р. виявились серед переможців за підсумками змагання культосвітніх установ України,³⁴ клубам с. Михайлівці Михайлівського району, с. Летава Чемеровецького району.³⁵ Більшість же сільських закладів культури через свою бідність, недостатню матеріальну базу не стали центрами естетичного виховання трудящих, функціонували далеко не на належному рівні.

Проте, це не особливо турбувало державу. Її більше цікавила дієвість їхнього політичного та ідеологічного впливу на населення.

“...Обставини примусу і крайнього консерватизму, характерні для періоду сталінщини, наклали важкий відбиток на все суспільно-політичне життя в країні. Замість творчого вивчення і засвоєння народними масами основ загальноосвітньої культури в країні панувала атмосфера догматичних підходів до освіти і культури. Замість розвитку творчого потенціалу людей, ознайомлення їх з кращими творами людської цивілізації, культурно-освітня і масова робота зводилась, як правило, до політичної освіти та ідеологічної обробки. Керівництво країни розглядало культурно-освітні установи, як засіб посилення політичного та ідеологічного тиску на маси”.³⁶

Ось чому характерною рисою їх діяльності в умовах тоталітарної системи була надмірна заполітизованість та заідеологізованість. На перше місце в роботі сільських клубів ставилась пропаганда політичних і наукових знань. Нерідко вона зводи-

лась лише до читання лекцій на соціально-політичну тематику. У той же час репертуар усіх гуртків художньої самодіяльності суворо регламентувався й контролювався під кутом зору відповідності ідеалам соціалізму.

Лекційна робота займала пріоритетне місце в діяльності сільських клубів аж до середини 50-х рр. Проводилась вона головним чином штатними лекторами обласних і районних лекторських груп.

Метою потужного ідеологічного тиску на свідомість селянства було намагання обмежити його світогляд усвідомленням необхідності ведення постійної і важкої боротьби з ворогами соціалізму, невпинного подолання різноманітних труднощів, які виникали. Цим режим прагнув привчити селян до усвідомлення того, що важке життя неминуче на певному етапі побудови світового майбутнього.³⁷

Тому не випадковістю є наявність у звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі наступної інформації:

“...Всі без винятку репатріанти, як раніше, так і тепер, охоплені... політико-масовою, роз'яснювальною і виховною роботою, що проводиться на місцях партійно-комсомольськими і громадськими організаціями...”³⁸

Ось чому репатріант, завітавши до клубу, замість вдосконалення своїх, скажімо, артистично-аматорських здібностей, змістовного проведення дозвілля, поглиблював лише особисту політичну свідомість, підпорядковуючи її пануючим у суспільстві ідеологічним догмам.

Проте репатріанти, завітавши до клубу, не могли сповна задовольнити свої культурно-мистецькі запити й з іншої причини: робота переважної частини сільських клубів здебільшого зводилась до організації танців та демонстрування кінофільмів, більшість клубів мали лише глядацький зал та сцену, в них взагалі були відсутні кімнати для гурткової роботи, художньої самодіяльності.

Непоодинокі випадки, коли клубні приміщення використовувались взагалі не за призначенням. Так, в с. Федорівці Шаргородського району воно було зайняте під контору колгоспу.³⁹ В с. Орлівці Тульчинського району в клубних кімнатах розмістились молокопункт, контора бригади та шкільна майстерня.⁴⁰ А мешканці с. Селища Шепетівського району скаржились на те, що голова місцевого колгоспу П. Денисюк, не зважаючи на ви-

ділення райвиконкомом 10 тис. крб. на ремонт клубу, розмістив у ньому телят.⁴¹

Чимало населених пунктів Поділля взагалі не мали клубів. Так, наприкінці 40-х років в Ізяславському районі вони були відсутні в чотирнадцяти селах, в Грицівському – тринадцяти.⁴² Навіть у середині 60-х років вони не функціонували в 194-х населених пунктах Вінницької області.⁴³

Задовольняти культурно-освітні запити мали й бібліотеки. Головним їх завданням було піднесення культурного рівня радянських громадян, донесення до них надбань літератури, досягнень науки і культури. В 1948 році на Кам'янець-Подільщині працювало 195 хат-читалень, дві обласні, 48 міських і районних та 112 сільських бібліотек.⁴⁴ Розгалуженою була бібліотечна мережа й на Вінниччині. В той же час на початку 50-х років 186 населених пунктів області, в яких проживало 500 і більше жителів, бібліотек не мали.⁴⁵

Досить негативно позначалось на обслуговуванні читачів, в т. ч. й репатріантів, розміщення значної кількості книгозбірень в аварійних і непридатних для роботи приміщеннях. Так, Тростянецька райбібліотека знаходилась у підвалі місцевого будинку культури. У с. Махаринцях Козятинського району бібліотечний заклад розмістили у залізничному вагоні.⁴⁶ А в селах Кальник, Копіївка, Криштопівка, Леухи, Слободище, Рахни, Яструбинці Дашівського району книгозбірні тіснились у кімнатах площею до дванадцяти квадратних метрів. В Рахнянській бібліотеці за умов крайньої тісноти видача книг здійснювалась через вікно. Зрозуміло, тут не могло бути й мови про обладнання бодай примітивних читальних залів.⁴⁷

Внаслідок гострої обмеженості корисної площі таким же обмеженим був й книжковий фонд. "На 1 тис. населення Вінницької області припадало 3,5 тис. книг, у той час, як по республіці – 4,6 тис. Вінниччина займала 22 місце серед областей республіки по насиченості книгами".⁴⁸

В цілому ж по Україні кількісні показники книжкових фондів були порівняно високими. Але що стояло за ними?

"...Найперше, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури. Мізерною була кількість книг з основних галузей знань. Суспільно-політична література для бібліотек комплектувалась одноманітною і тенденційно підбраною. Близько 30 відсотків книжкових фондів сільських бібліотек становили твори Маркса, Енгельса, Леніна. Кожного року в бібліотеках

збільшувалась кількість літератури, яку ніхто ніколи не читав...”⁴⁹

За таких умов книжкові багатства бібліотек, що розглядалися як загальнодоступні і безплатні джерела духовного збагачення, освіти всіх верств населення, базою розвитку науки, культури, народного господарства, не виконували визначеної місії.

Користуючись послугами бібліотечної мережі, репатріанти не могли належним чином задовольнити свої культурно-освітні запити. В той же час вони мали вільний доступ до пропонованої державою книги нарівні з усіма категоріями населення регіону.

Охоче відвідували репатріанти кінозали. Образність, документальність, поєднання рухового ефекту і звуків, можливість емоційного впливу робили кіно зрозумілим і доступним кожній людині. Особливо таланило міським жителям, котрі могли користуватись послугами не одного, а декількох кінотеатрів. Зокрема, великою популярністю в подолян у післявоєнний період користувались кінотеатри “Родина” та “Жовтень” у Вінниці, імені Чкалова в Хмельницькому, імені Войкова та “Перемога” в Кам’янці-Подільському.

У гіршому становищі перебували сільські мешканці. Кінострічки для них демонструвались у сільських клубах, які функціонували далеко не в кожному населеному пункті. Крім того, багато з них перебували в аварійному стані, не опалювались у зимовий час.

Не було налагодженим саме кінообслуговування сіл, бракувало спецтранспорту (кінного, автомобільного), а той, що був, досить часто використовувався не за призначенням. Так, у Немирівському районі більше десяти днів на місяць кінопересувні автомобілі були зайняті на інших роботах або ж простоювали.⁵⁰

Для кожної кіноустановки існував репертуарний план демонстрації фільмів, що складався з кількох розділів: хронікально-документальні, учбові, художні і дитячі фільми. Репертуарний план формував, як правило, відділ прокату району. Заявки на кінофільми обов’язково узгоджувались з парткомми колгоспів чи радгоспів, сільською Радою. Нові фільми з’являлися в селах з великим запізненням, не кажучи про елементарний вибір кінострічок. Аналіз репертуару сільських кіноустановок складав враження, що сільські мешканці хочуть дивитися тільки фільми на сільськогосподарську і виробничу тематику, або на військову, або ті, що демонструвались тут не вперше.⁵¹ В результаті сільським кіноглядачам доводилося дивитися ту кінопродукцію,

яка доходила до села, котра не суттєво розширювала їхній культурно-мистецький кругозір.

Далеким від ідеалу було й демонстрування фільмів. Стрічки періодично переривались то через погану якість кінокопії, то через збої застарілої кіноапаратури...

Значно складніше репатріанти реалізовували своє *право на свободу совісті*. З відома партійно-державного керівництва в краї набирав сили войовничий атеїзм. "...В боротьбі з релігією було "популярним" адміністративне закриття храмів. Так, в 1945 році у м. Кам'янець-Подільському діяли дві громади католиків, що займали кафедральний костюл і вірменську каплицю. В 1946 році міськвиконком зняв з реєстрації одну громаду, а кафедральний костюл передав під музей. Через два роки було розпущено і другу громаду на підставі аварійності вірменської каплиці. Костюл в с. Зіньківці закрили та передали під клуб і бібліотеку. За двадцять післявоєнних років православні общини [Хмельниччини] втратили близько 360 церков і молитовних будинків, а католики були позбавлені 25 костюлів".⁵²

Аналогічні процеси відбувались й на Вінниччині.

Недіючі храми пристосовувались під потреби установ культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались під склади паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, під зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Так, п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Новий Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району були заповнені зерном врожаю 1949 і 1950 рр. Таке ж становище було і в церкві с. Потоки Немирівського району. Складами зернових стали діючі церкви в селах Сирватинці Смотрицького, Вербородинці Старокостянтинівського районів.⁵³ Люди намагалися скаржитись, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитись у храмі, але позитивних відгуків, як правило, не було.⁵⁴

Там же, де культові споруди ще функціонували, місцевою владою чинились різноманітні перешкоди. Так, в с. Коржівка Брацлавського району голова сільради Стрильчук дозволяв священику відправляти поминки лише за умови, що той буде закликати віруючих підписуватися на державну позику. В с. Зяньківці того ж району голова сільради Шаєвський дозволив здійснити аналогічне дійство при умові, що той купить у сільраді облігації державної позики на 500 карбованців...⁵⁵

Не зважаючи ні на що, релігійність населення краю зали-

шалась високою. Весільні та інші обряди, вінчання, хрещення, поховання складали значну частину цих громадянських подій. Відкрито й потайки разом з усім населенням молились Богу й репатріанти...

Таким чином адаптація колишніх “остарбайтерів” у радянському суспільстві, їхня соціальна реабілітація в перші післявоєнні і наступні роки проходила складно. З одного боку держава гарантувала репатріантам основні конституційні права нарівні з усіма громадянами країни, з іншого, в умовах розквіту командно-адміністративної системи, тотального насадження в усіх сферах життя догматичних положень пануючої ідеології, – не докладала максимуму зусиль, щоб продеклароване реалізовувалось у повній мірі.

Особливо активно та наполегливо держава забезпечувала право на працю, при цьому фактично забуваючи про право на відпочинок.

Нарівні з усім населенням репатріанти забезпечувались безкоштовним медичним обслуговуванням, їм не були закриті двері в школи та вузи, будинки культури, клуби, бібліотеки, кінотеатри. Проте через вкрай незадовільний стан медичних, культурно-освітніх установ, а нерідко – відсутність останніх у багатьох населених пунктах, особливо в сільській місцевості, репатріанти могли реалізовувати конституційні права лише частково. В умовах здійснення державою активної атеїстичної політики, вони фактично позбавлялись права на свободу совісті.

Існуючі об’єктивні та суб’єктивні труднощі не дозволяли колишнім примусовим робітникам рейху відчувати себе повноцінними громадянами країни, як і переважній більшості громадян, котрі в Німеччину не вивозилися.

7.7.4. “Хрущовська відлига”

Становище дещо поліпшилося після смерті Й. В. Сталіна (5 березня 1953 р.). Політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ’ї народу, потребувала модернізації, а суспільство – десталінізації. Це розуміли обраний у вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС М. С.

Хрущов, який наважився на певні демократичні кроки, найбільш наближені до нього члени із “колективного керівництва” – президії Центрального Комітету партії. І хоч політичний режим нового радянського лідера не суттєво відрізнявся від сталінського, “...він уже не міг використовувати масові репресії як засіб, що регулював і контролював суспільно-політичне життя. Природа режиму не змінилася..., але змінилися обставини, в яких змушені були діяти нові правителі Кремля. Влада повинна була налагодити діалог з суспільством, щоб пропоновані цінності радянського способу життя не розходилися аж надто виразно з реальною дійсністю. Інакше кажучи, в людей треба було вселити соціальний оптимізм. Кожен член суспільства мав відчутти, що держава робить для нього максимум можливостей, що сьогодні йому живеться краще, ніж учора, а завтра буде краще, ніж сьогодні. Насамперед треба було позбавитися законсервованих в роки пізньої сталінщини нестатків та злигоднів воєнного і довоєнного часу”,⁵⁶ домогтися, щоб пересічні громадяни менше боялися існуючого репресивного монстра – власної держави.

27 березня 1953 року було опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію”. На волю вийшли майже 1,2 млн. в’язнів ГУЛАГу. Серед них й окремі колишні “остарбайтери”, котрі в силу різноманітних обставин опинилися в таборах Вітчизни. Так, уродженець с. Михайлівки Вороновицького району О. І. Миколинський у квітні 1948 року був позбавлений волі за висловлене невдоволення колгоспними порядками. Оскільки йому інкримінувалась антирадянська агітація, покарання відбував за межами України. Проте, потрапивши під амністію, не мав права повертатися додому і змушений був проживати в Ростовській області...⁵⁷

Амністовано значну частину засуджених, позбавлених волі на підставі післявоєнних указів, які визначали суворі покарання за крадіжки державного, колгоспного та особистого майна, за посадові злочини, самовільне відлучення з роботи тощо.

Восени 1953 р. були ліквідовані головні інструменти масового терору – військові трибунали МВС і Особлива нарада МВС СРСР. Ці позасудові органи мали право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув’язнення громадян. Влітку 1954 р. опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР, який запроваджував умовно-дострокове звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміну його пом’якшеним покаранням. Тоді ж створено комісію Президії ЦК КПРС з розслі-

дування репресій періоду великої “чистки” (1937 – 1939 років).

Навесні 1953 р. було ухвалене нове положення про прокурорський нагляд. Разом з указом Верховної Ради СРСР про умовно-дострокове звільнення воно відіграло велику роль у подальшому розпуску ГУЛАГу. Нарешті, на початку 1956 р. були скасовані постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. “Про порядок ведення справ щодо підготовки і здійснення терористичних актів”, а також постанови від 1 грудня 1934 р. і 14 вересня 1937 р. “Про зміни в карально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії”. Табірний режим істотно пом’якшився.⁵⁸

Восени 1957 р. М. С. Хрущов оголосив ще ширшу амністію, приурочену 40-й річниці Жовтневої революції. “...До листопада 1959 р. КДБ при Раді міністрів УРСР і Прокуратура УРСР переглянули 4263 тис. справ “діючого та архівного оперативного обліку”, заведених на 5481 тис. осіб. Було знято з обліку, тобто фактично реабілітовано 2684 тис. осіб, тобто 58,2 відсотки тих, на кого заводилися справи”.⁵⁹

В той же час на порядку денному постало ще одне гостре питання – репресовані, яким пощастило дожити до реабілітації, залишилися без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей. Одним із перших документів, у якому зазначалися шляхи реалізації нарізних соціальних проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. за № 1655 “Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необгрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих”.⁶⁰ Нею, зокрема, передбачалася виплата двомісячної заробітної плати за колишнім місцем роботи необгрунтовано репресованих громадян, виходячи з існуючої на день реабілітації місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У разі відсутності підприємства чи установи, в якій працював реабілітований, двомісячну заробітну плату виплачували правонаступник або відповідне міністерство. При посмертній реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім’ї незаконно засудженого, котрий пішов з життя. Хоч документ був обов’язковим до виконання, проте на місцях випадки байдужості до реабілітованих та їхніх сімей з боку партійно-державних органів були звичайним явищем...⁶¹

Певну зміну у ставленні до себе відчули й колишні “остарбайтери”, хоч, як і раніше, продовжували залишатися вірогід-

ними “ворогами народу”, проте вже в не такій крайній мірі.

“У сталінські роки особливо погано до нас ставилися партійці. Особисто не раз доводилося чути від них образи типу “німецька служанка”, “німецька ганчірка” чи ще гірше... А вже як помер Сталін, одного разу на зборах в числі передовиків називають й моє прізвище. Та ще й як: “Товариш Муравська”! Від несподіванки я аж сторопіла. Прийшла додому і довго плакала. Сама не розуміла чому. Мабуть, від отого почутого слова “товариш”, від якого на душі посвітліло...” (Із слів Марії Миколаївни Муравської, с. Селище Літинського району).⁶²

Для декого із колишніх “східних робітників” привідкрилася навіть дорога для *вступу в партію*.

“...В 1957 р. я поступив кандидатом у члени КПРС. Прийняли мене одним голосом у перевагу “за”, так як в моїй автобіографії вважалось негативними два показники: перший – це те, що в мене в 1938 р. був репресований батько, другий – це те, що я був у Німеччині, але все ж мене прийняли, оскільки багато-хто знав мого батька і вважав, що він потерпів безневинно...”⁶³ (Із спогадів Станіслава Степановича Кригіна).

“...Коли мене приймали в партію, посилали запити. Відповідь була така: “Схоплена німцями і вивезена невідомо куди”. І тільки враховуючи те, що насильно вивезена малолітньою, мене прийняли в КПРС.

Я молюсь за людину, яка підняла голос на захист страждальців, жертв нацизму. Це найважливіше наше завоювання, що нас переставали називати зрадниками Батьківщини...”⁶⁴ (Із спогадів Олени Денисівни Пилипенко).

Проте щастило далеко не всім. Для абсолютної більшості колишніх підневільних робітників рейху вступ у партію так і залишався нездійсненою мрією.

“...Після Німеччини мене направили служити в армію. Був у ній до 1947 року. Потім повернувся в своє село і весь час працював на фермі доглядачем худоби... Коли мене за роботу нагородили другою похвальною грамотою, думаю, давай напишу заяву в партію, може хоч колись зав. фермою стану. Але заяви не прийняли. Пояснили, що партії, що веде людей в комунізм, потрібні люди грамотні. А ти, тобто я, неграмотний. Так я до 1984 року, до пенсії, працював на фермі тим же доглядачем...” (Із слів Сергія Микитовича Бондаря, с. Городок Дашівського району).⁶⁵

Значно ширше колишнім “остарбайтерам” були відкриті две-

рі в комсомол. Причому ще задовго до “хрущовської відлиги”.

“Кращі репатріанти вступають у комсомол. Це ті, які на своїй роботі показали свої кращі ділові якості. За даними обкому комсомолу за весь період прийнято 5 чол.”,⁶⁶ – читаємо у звіті відділу репатріації при Кам’янець-Подільському облвиконкомі за травень 1946 р.

В аналогічному звіті за липень того ж року повідується, що ряди комсомольців Кам’янець-Подільщини помітно зросли:

“...За даними обкому комсомолу лише по семи районах прийнято в комсомол 38 чол.: по Антонінському району прийнято 7 чол., всі вони по-стахановськи працювали на будівництві залізниці... По Базалійському району прийнято 4 чол., із числа стахановців сільського господарства. По Волочиському району – 2 чол. із числа стахановців-колгоспників і 5 чол., котрі працюють на виробництві слюсарями... По Віньковецькому району прийнято 2 чол. репатріантів-колгоспників, які винятково добре працювали під час весняної сівби. По Ізяславському району в комсомол прийнято 3 чол. – стахановців заводу і 2 чол. колгоспників. По Остропільському району – 6 чол. із числа колгоспників-ударників і один стахановець – слюсар бумкомбінату [очевидно: паперового комбінату. С. Г.], який щоденно виконує свою норму на 250 %. У додаток до сказаного ми отримали від Проскурівського райвиконкому про прийняття в комсомол 8 чол. репатріантів і по Теофіпольському району 20 чоловік...”⁶⁷

Доленосне значення для радянських людей мав XX з’їзд КПРС, на якому було розвінчано і засуджено культ особи Сталіна.

“...Наше важке становище після повернення з Німеччини заставляло думати, що в країні діється щось не те. Ми розуміли, що ворог завдав нам дуже значної шкоди, тому життя не стане кращим за місяць чи два, що злидні і нестатки – це ціна перемоги над фашистською Німеччиною, яку здобув народ під керівництвом Сталіна. Ми готові були потерпіти ті труднощі, до них не звикати. Але час йшов, а жити краще не ставало. Люди ходили голодні й обірвані. Усі, хто був у Німеччині, продовжували вважатися ворогами народу, їх, як у 37-у, могли арештувати. Ми думали, що про це не знає товариш Сталін, який, як батько, турбується про всіх, що він накінець організує ще одну перемогу – над тою несправедливістю, яка проявляється до людей... Аж тут двадцятий з’їзд. Сталіна вже нема. Та про нього

всі говорять... Перша думка від почутого: не може бути! Нас хочуть обманути... Але в нас радіо завжди правду каже... Чого чекати далі? А далі людям справді жити стало краще..." (Із слів Федора Петровича Смикалюка, с. Сосни Літинського району).⁶⁸

Відразу ж після XX з'їзду КПРС в країні була реалізована ціла низка заходів, схвально сприйнятих населенням. У березні 1956 р. уряд скоротив тривалість робочого дня на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток по вагітності і пологах – з 77 до 112 календарних днів. У квітні скасовано закон 1940 р., за яким робітники не мали права змінювати місце роботи без згоди адміністрації підприємства. Тепер вони могли залишати підприємство, після попередження адміністрації про свій намір за два тижні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Тоді ж скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах.

У вересні 1956 р. вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, в середньому на 33 відсотки. Мінімум заробітної плати був визначений в 300 крб. на місяць у містах і робітничих селищах і в 270 крб. – у сільській місцевості.

Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, прийнятої у вересні 1959 р., підприємства, організації та установи почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

Порівняно з 1953 роком, у 1963 році грошова оплата трудодня зросла в 3,6 раза, в той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном – на 39 відсотків, овочами і картоплею – на 38 відсотків.

Вагомим елементом соціальної політики М. С. Хрущова стала пенсійна реформа. Новий закон про державні пенсії був ухвалений 14 липня 1956 р. Верховною Радою СРСР і введений в дію у жовтні 1956 р. Середній розмір пенсій підвищувався майже на 80 відсотків при скороченні розриву між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян. Встановлювався однаковий вік для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Уперше закон передбачав одержання пенсій при відсутності повного стажу роботи за віком (звичайно, у менших розмірах).

15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР встановила систему пенсійного забезпечення колгоспників. Право на пенсію одер-

жували чоловіки у віці 65 років, якщо вони мали стаж роботи не менше 25 років, і жінки від 60 років при стажі роботи не менше 20 років.

Лібералізація доби М. С. Хрущова торкнулася й паспортного режиму. Керівник радянської держави не наважився поширити паспортну систему на все населення сільської місцевості, але істотно послабив паспортний режим. Послаблення паспортного режиму в містах стало помітним відразу після XX з'їзду КПРС. Припинилися, зокрема, постійні міліцейські рейди з метою виявлення непаспортизованих нелегалів. З лютого 1958 р. почалася поступова паспортизація жителів сіл, передусім приміських. Були запроваджені тимчасові паспорти: їх одержували колгоспники, які виїжджали за оргнабором робочої сили в інші області республіки, а також ті, хто виїжджав у місто на постійну роботу або навчання.

Послаблення паспортного режиму в містах слід віднести на карб загальної лібералізації політичного режиму. Часткове включення сільського населення в паспортизацію пояснювалося вже іншим: потребами промисловості в робочій силі. В усі часи радянська промисловість зростала переважно за рахунок екстенсивних чинників. В другій половині 50-х рр. почалося реальне прискорення економічного розвитку, котре вимагало додаткового залучення робочої сили. У середині 60-х років міські жителі вперше перевищили за чисельністю сільське населення УРСР.

Саме через те, що місто потребувало додаткової робочої сили, селяни, які потрапили до нього не через оргнабір, прийом на навчання або інші легальні форми, теж одержували тимчасові паспорти. Уперше їм було надане юридичне право вільного вибору місця проживання і роботи.

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову "Про розвиток житлового будівництва в СРСР". У ній ставилося завдання в найближчі 10 – 12 років повністю розв'язати житлову проблему. В житлове будівництво держава спрямувала великі кошти. За короткий час Радянський Союз вийшов на перше місце в світі за темпами житлового будівництва.

За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956 – 1960 рр. 8,8 млн. осіб, а в 1961 – 1965 рр. – 9,1 млн. осіб. Плата за житло була майже символічною: 1 крб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (відповідно – 13 коп. після грошової реформи 1961 р.).⁶⁹

Ці зміни торкнулися й подільських міст. Так, в адміністративному центрі Вінниччини "...лише протягом 1956 – 1957 рр. за рахунок державних коштів було споруджено більше житла, ніж у перші повоєнні роки. На кінець 1956 р. житловий фонд Вінниці складався з 8,8 тис. будинків, але потреба в житлі залишалася ще гострою. В 1958 р. за рахунок державних коштів в експлуатацію було введено 19 тис. квадратних метрів житла, тобто втричі більше, ніж у 1956 р. Цим було покладено початок масового житлового будівництва у Вінниці. В цей час виникає ряд житлових масивів: на вул. Свердлова, в районі заводу залізобетонних конструкцій. Забудовано багатопверховими будинками вул. ім. Пирогова, значно розширилося робітниче селище хімкомбінату. Відбудова зруйнованих і напівзруйнованих будинків, а також приміщень для адміністративних і культурних установ змінили... вигляд центральної частини міста..."⁷⁰

За словами колишнього "остарбайтера" Івана Григоровича Білоусова (м. Вінниця),⁷¹ "...нас почали витягувати з того світу – із землянок, підвалів, халуп..."

Житлове будівництво стало однією з найбільш вдалих сторінок реформаторської діяльності М. С. Хрущова. За короткий строк мільйони людей, в т. ч. й чимало колишніх репатріантів, переїхали з напівпідвалів, підвалів, комуналок і бараків у будинки з усіма комунальними зручностями. Незважаючи на економію коштів при спорудженні нового житла, контраст з попередніми житловими умовами, в яких міське населення перебувало десятки років, був надто великий.⁷²

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд державної партії урочисто схвалив нову, третю програму КПРС. Широко пропагований вислів лідера партії і держави "сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі" знайшов у цьому відповідальному документі цілковите підтвердження:

"У найближче десятиліття (1961 – 1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США... Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житлі..."

У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріаль-

них і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами; відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство...”⁷³

І хоч побудувати комунізм, наздогнати США по основних соціально-економічних показниках, як і успішно завершити ряд інших реформ, зокрема економічних, котрі торкнулися лише управлінської сфери, а не самої суті виробництва – методів господарювання, які залишалися непорушними з часів сталінської модернізації 30-х років, не вдалося, однак “хрущовська відлига” позитивно позначилася на соціальній реабілітації колишніх “остарбайтерів”. Із них в значній мірі було знято ганебне тавро “ворогів народу”, вони чи не вперше відчували зміну ставлення до себе – як до людей...

Отже, політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ'ї народу, потребувала модернізації, а суспільство – десталінізації. Це в певній мірі було здійснено під час так званої “хрущовської відлиги” – в період перебування на посадах керівника КПРС та Радянської держави М. С. Хрущова (1953 – 1964 рр.). Зокрема, проведено широку за масштабами амністію та реабілітацію необґрунтовано засуджених сталінським режимом громадян, реалізовано ряд соціальних реформ, найважливіші з яких пенсійна та житлова, послаблено паспортний режим. Змінилося на краще ставлення до колишніх “східних робітників”: багатьом із них було поліпшено житлові умови, на них все менше стали дивитися як на вірогідних “ворогів народу”, декого з репатріантів було прийнято в партію, що в значній мірі позитивно позначилося на процесі соціальної реабілітації колишніх невірників нацистського рейху.

Загалом же процес адаптації та соціальної реабілітації “остарбайтерів” у радянському суспільстві виявився тривалим і непростим. У визначальній мірі все залежало від зацікавленості та волі держави. Ставлення до репатріантів вищого партійно-державного керівництва СРСР, яке уособлювало Радянську державу, та вищого партійно-державного керівництва УРСР, яке уособлювало Українську державу в складі СРСР, було неоднозначним, нерідко суперечливим, характери-

зувалось як позитивними, так і негативними якостями. У значній мірі воно проявлялось у прийнятих ними директивних документах, а також у реалізації внутрішньої політики стосовно цієї категорії людей. Визначальною була роль союзного керівництва, в руках якого зосереджувалась реальна влада в країні і чий рішення були обов'язковими для виконання всіма союзними суб'єктами.

Документально-директивна база, прийнята вищим партійно-державним керівництвом СРСР, поряд з постановами, рішеннями та іншими документами, прийнятими на республіканському та місцевому рівнях, визначали правове поле, котре регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві.

У юридично-правовому плані репатріанти були зрівняні в правах з рештою радянських громадян, як і останні, користувалися певними соціальними пільгами та захистом.

Серед основних прав, які держава надала тим, хто повернувся додому з нацистської каторги, було виборче. Вони брали участь у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, до місцевих Рад депутатів трудящих. Окремі залучались до проведення виборів як агітатори та члени дільничних виборчих комісій. Проте всі репатріанти мали можливість лише обирати, демонструючи тим самим "непопулістський блок членів ВКП(б) та безпартійних". Тільки незначна їх кількість стала депутатами місцевих Рад депутатів трудящих.

Іншим важливим, забезпеченим державою, було право на працю. Репатріанти розглядалися в СРСР як суттєвий резерв та потужне джерело робочої сили. Тому держава була зацікавленою у використанні їх робочих рук, максимально подбала про трудовлаштування буквально кожного, хто повернувся на Батьківщину.

Вона також стимулювала соціалістичне змагання, яке сприяло відродженню стахановського руху, підвищенню продуктивності праці. Для його розвитку держава не скупилась навіть на найвищі нагороди, забуваючи однак про справедливу грошову оплату працюючим, особливо в сільській місцевості, де була зосереджена основна маса репатріантів. Виходячи з того, що змагання є досить ефективною формою швидкого отримання додаткового валового продукту, намагалася витиснути з учасників трудового суперництва всі сили. До тих

же, хто відмовлявся ударно працювати (зокрема, не виробляв встановленого мінімуму трудоднів), вживала надміру суворі заходи, як до фактичних ворогів народу. Тому сумлінну працю репатріантів слід розглядати і як своєрідний захист від можливих репресій з боку держави.

Декларативно репатріанти мали право користуватись й іншими конституційними правами. Нарівні з усім населенням вони забезпечувались безкоштовним медичним обслуговуванням, їм не були закриті двері в школи та вузи, будинки культури, клуби, бібліотеки, кінотеатри. Проте через вкрай незадовільний стан медичних, культурно-освітніх закладів, а нерідко – відсутність останніх у багатьох населених пунктах, особливо в сільській місцевості, репатріанти могли реалізувати конституційні права лише частково. В умовах здійснення державою активної атеїстичної політики вони фактично позбавлялися права на свободу совісті.

Крім дешевої робочої сили, партійно-державне керівництво СРСР, а заодно й партійно-державне керівництво УРСР, розглядали репатріантів як потенційно неблагополучну категорію населення, вірогідних ворогів народу. Тому за всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце й інші утиски громадянських прав та свобод колишніх "остарбайтерів" з боку держави.

Їхнє становище помітно поліпшилося в період десталінізації радянського суспільства – так званої "хрущовської відлиги", коли було випущено на волю та реабілітовано значну кількість незаконно засуджених в'язнів, послаблено паспортний режим, реалізовано ряд соціальних програм.

Але існуючі об'єктивні та суб'єктивні труднощі так і не дозволили колишнім примусовим робітникам відчутти себе повноцінними громадянами країни.

---

¹ Известия. - 1946. - 23 октября.

² Земсков В. К вопросу о репатриации... - С. 39; ДАВО, Ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 237.

³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 8.

⁴ ДАЧО, Ф. П -1, оп. 2, спр. 252, арк. 44.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 10 - 12.

⁶ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 6, спр. 8, арк. 33.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242, 243.

- ⁸ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 26, 27.
- ⁹ Там само; - Арк. 37.
- ¹⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 174, арк. 26.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46.
- ¹² ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 37.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 29, 30.
- ¹⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 311.
- ¹⁶ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46.
- ¹⁷ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 109.
- ¹⁸ *Володимир Литвин.* Історія України: Підручник. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 609, 610.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 32010.
- ²⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 18006.
- ²¹ Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 205.
- ²² Там само; - С. 90.
- ²³ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 111.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2353.
- ²⁵ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 204; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3667, арк. 43.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 342, оп. 15, спр. 1578, арк. 11.
- ²⁷ *Володимир Литвин.* Історія України... – С. 610.
- ²⁸ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 201.
- ²⁹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
- ³⁰ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 114.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 116, оп. 15, спр. 572, арк. 182.
- ³² *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 116.
- ³³ Там само; - С. 126.
- ³⁴ *Слободянюк П. Я.* Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 62.
- ³⁵ Правда Украины. – 1948. – 17 марта.
- ³⁶ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 160.
- ³⁷ Там само; - С. 174, 175.
- ³⁸ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 11 зв.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 123, арк. 19.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4971, оп. 8, спр. 20, арк. 14.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 12, арк. 192.
- ⁴² *Слободянюк П. Я.* Культура Хмельниччини... – С. 63.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р – 4971, оп. 8, спр. 20, арк. 13.
- ⁴⁴ *Слободянюк П. Я.* Культура Хмельниччини... – С. 219.
- ⁴⁵ *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села... – С. 228.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р – 4971, оп. 8, спр. 21, арк. 16; 13.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 123, арк. 18.
- ⁴⁸ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття... – С. 189.
- ⁴⁹ Там само; - С. 192.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 1, спр. 12, арк. 185.
- ⁵¹ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття...

- С. 197.
- ⁵² Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини... – С. 125.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1104, арк. 1, 4, 5.
- ⁵⁴ Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття... – С. 219.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. П – 136, оп. 16, спр. 1052, арк. 18.
- ⁵⁶ Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К.: Видавничий дім “Лі-Терра”, 2004. – С. 150.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 64988.
- ⁵⁸ Володимир Литвин. Історія України... – С. 605.
- ⁵⁹ Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті... – С. 52, 53.
- ⁶⁰ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 169.
- ⁶¹ Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках... – С. 76, 77.
- ⁶² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2865.
- ⁶³ Пам'ять заради майбутнього... – С. 137.
- ⁶⁴ Там само; - С. 334.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19462.
- ⁶⁶ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 43.
- ⁶⁷ Там само; - Арк. 58.
- ⁶⁸ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 37841.
- ⁶⁹ Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті... – С. 151, 152, 158, 159, 160, 161, 165, 167.
- ⁷⁰ Вінниця: історичний нарис... – С. 235.
- ⁷¹ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 189, арк. 11, 12.
- ⁷² Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті... – С. 167.
- ⁷³ Цитується за книгою В. М. Литвина “Україна в другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965)”. – С. 62.

7.8. Забутий соціум

“Остарбайтери”, зокрема, не стали в СРСР особливою категорією населення, що користувалася певними соціальними пільгами та суспільною повагою на зразок, скажімо, героїв-фронтовиків. Цьому сприяли як держава, так і самі колишні “східні робітники”.

Віднесені ще в дні війни сталінським партійно-державним керівництвом до розряду неблагополучних, вірогідних ворогів народу, примусові робітники рейху не вписувалися в широко пропаговану ідеологічно-пропагандистську доктрину масового героїзму радянського народу, його високого патріотизму, синівської відданості Батьківщині. У критичний час вони не стали “всі, як один” на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Більше того, працювали на

зміцнення ворожої мілітаристської економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боєприпасів, що використовувалися на фронті проти Червоної армії, для знищення беззахисного населення, руйнування важливих військових та цивільних об'єктів. За що ж їх любити чи поважати?..

Для тих, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс в повоєнній країні, було байдуже, що все те робилося *проти власної волі каторжан, в умовах крайнього примусу невольників*, свого часу залишених тією ж державою на поталу ворогові.

Негативно на післявоєнній політиці партійно-державного керівництва СРСР позначалася міжнародна обстановка. Майже вся друга половина ХХ ст. пройшла під зловісним знаком *“холодної війни”*, протистояння геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав з одного боку, й Радянського Союзу – з другого, що вилилось у жорстке ідеологічне протиборство, нескінченну гонку озброєнь, у котру вкладалися колосально великі кошти. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, першочерговим для неї все ж було вдосконалення усіх видів озброєння, насамперед, нарощування ракетно-ядерного потенціалу. Вже на початку 50-х років стало відчутним непропорційне розбухання військової сфери, що супроводжувалося виснаженням природних ресурсів, автаркією важкої та оборонної промисловості.¹

У повсякденному намаганні вистояти перед потужним натиском противника, здобути нову всесвітньо-історичну перемогу, керівництву СРСР було не до бід власного народу, невлаштованості якихось там “другосортних” репатріантів-“остарбайтерів”. Перед ним, як всім бачилось, стояла значно серйозніша проблема – Вітчизна знову в небезпеці!.. Потрібно мобілізуватись, тугіше затягувати пояси...

“...Треба визнати, що у політичному дезорієнтуванні, навіть у певному розумінні, деморалізації радянського народу були зацікавлені не тільки вороги СРСР, але і, як це не парадоксально, керівники Союзу. Їм потрібен був перманентний стан конфронтації з Заходом, аби дедали “закручувати гайки” в Радянському Союзі.

Довірливий, безвідмовний, невибагливий у матеріально-побутовому відношенні, але працьовитий народ своєю самовідданістю повинен був компенсувати вади системи і прорахунки керівництва. Все більше з'являлося ознак, що система пробук-

совує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем. Ці вади правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим її підстьобуванням. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади вищими ешелонами партії, держави.

Відбудова міст контрастувала з дальшим занепадом сіл, а відносно благополуччя основної маси ветеранів війни, що стали рушійною силою повоєнного суспільства, з нещасливими долею тих, хто не знайшов з владою “спільної мови” або пішов проти її крайнощів...”²

Безумовно, усі причетні до опору ворогові, особливо ті, хто здобував Перемогу на полі бою, заслужували на велику подяку й гідне відзначення їхніх ратних заслуг. Але кращого ставлення до себе з боку держави потребували й *“остарбайтери”* – як жертви війни. У взаєминах же з ними держава зайняла позицію: якщо не карати, то не помічати їх, не особливо турбуючись про поліпшення їхнього життєвого рівня, створення умов для реалізації ними основних конституційних прав і свобод. Тому такими важкими і зтяжними виявилися їхня адаптація, а також соціальна реабілітація в радянському суспільстві.

Як показує аналіз життя “східних робітників” у післявоєнний та наступні періоди, до всіх поневірянь цих людей додалася ще одна несправедливість: їх *необґрунтовано було позбавлено грошової компенсації за моральну та фізичну шкоду*, яку, згідно з рішенням міжнародного трибуналу антигітлерівської коаліції в Нюрнбергу, виплачувала Німеччина силоміць вивезеним з окупаційних територій і котра так згодилася б для облаштування їхнього побуту та життя. Не зважаючи на законні права мільйонів людей, СРСР з великодержавною зарозумілістю не приєднався до Люксембурських угод 1952 р.³

Підписанням цих угод канцлером ФРН К. Аденауером, міністром закордонних справ Ізраїлю М. Шаретом та головою постійно діючої Конференції з питань єврейських матеріальних претензій до Німеччини Н. Гольдманом завершилися тривалі переговори між Ізраїлем і Федеративною Республікою Німеччиною про грошову компенсацію Західною Німеччиною державі Ізраїль, єврейським організаціям і окремим особам за вартість нерухомого майна та інших матеріальних цінностей, експропрійованих в 1933 – 1945 рр. у євреїв Німеччини й окупованих

нею країн. Згідно угоди, ФРН мала виплатити протягом 12 – 14 років 845 млн. доларів.

Відмову Радянського Союзу від аналогічних претензій до Німеччини мабуть можна пояснити тим, що у післявоєнний період СРСР для відбудови власної економіки примусово використовував працю “вестарбайтерів”⁴ (це тема окремого наукового дослідження), а також, що єврейська сторона поставила вимогу, яка, до речі, так і залишилася без відповіді, щоб 500 млн. доларів у свою чергу виплатила ще й Східна Німеччина – Німецька Демократична Республіка – своєрідне дітище СРСР. Оберігаючи НДР від розорення, СРСР сам не отримав значних, конче потрібних, фінансових надходжень, що могли б піти на соціальні витрати в облаштуванні життя “остарбайтерів”, задоволення ними існуючих потреб, врешті, сприяли б торжеству справедливості.

Взагалі, *не дбати про свій народ було характерним для сталінсько-більшовицького керівництва*. Так, волонтаризм “вождя народів” Й. В. Сталіна та його оточення у поєднанні з несприятливими погодно-кліматичними умовами (небувала тривала засуха) призвели в 1946 – 1947 рр. до нового після жахливого голодомору 1932 – 1933 рр. масштабного *голоду*, котрий знову чи не найбільше вразив житницю СРСР – Україну.

Щоб не допустити його, “...треба було добитися зменшення завдань з обов’язкових поставок від центру, однак центр не пішов на це. Щоб виконати обов’язкові поставки хліба, компартійно-радянське керівництво республіки... почало тиснути на місцеві органи влади. У колгоспів стали примусово забирати жалюгідні запаси хліба... і сільське населення опинялося перед загрозою загибелі...”

Безкомпромісність Кремля у питанні про хлібозаготівлі пояснювалася бажанням Сталіна одержати політичні дивіденди від поставок зерна в країни Європи. Ще в лютому 1946 р. в Москві була підписана угода про поставку в Польщу 200 тис. т зерна для весняної сівби. У квітні СРСР зобов’язався поставити Франції 500 тис. т зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит. Радянське зерно в голодному 1946 р. надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. Рятуючи громадян інших країн, Кремль губив своїх. В українському селі, з якого викачали весь урожай зернових, розпочався голод. Зима 1946 – 1947 рр. виявилася неймовірно тяжкою, люди почали гинути від дистрофії, голодного тифу та інших епідемічних хвороб. У 1946

році середньомісячний рівень смертності в сільській місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 р. він підвищився до 30 тис., у лютому – до 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. осіб”.⁵

Не обминула біда й хлібосольне Поділля.

У таємній доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У А. Устенко, характеризуючи продовольче становище населення області, писав, що воно є “крайне тяжким”. Колгоспники абсолютної більшості районів терплять великі продовольчі труднощі. У ній же повідомляв, що перевіркою встановлено: до 400 тис. чол. дуже потребують продуктів харчування, а 14863 чол., в т. ч. 9659 дітей, знаходяться в стані гострої дистрофії, з яких 2685 чол. направлені в лікарні. На той час від голоду померло 165 чол. і випадки дистрофії та смертності зростають з кожною декадою.⁶

У вищезгаданій доповідній секретаря обкому партії відзначається, що найзагрозливіше становище склалося в південних районах. Так, в Новоушицькому районі 10917 чол. не мали ніяких продуктів харчування, 553 знаходилися в стані гострої дистрофії, 20 чол. померли. В Кам'янець-Подільському районі 21654 чол. терміново потребували допомоги харчами, 1965 чол. були вражені дистрофією, 36 чол. – померли.

Повідомлялось також, що у зв'язку з продовольчими труднощами почастишали випадки пограбувань, крадіжок худоби, продуктів, що в окремих селах вони набули масового характеру. Дійшло до того, що окремі громадяни навмисно здійснювали крадіжки, щоб їх заарештували, оскільки в'язням видавалось по 300 грамів хліба, а на місцях не було й цього...⁷

Про критичне становище подолян йдеться також у багатьох інших архівних документах, зокрема, в листах мешканців краю до своїх близьких та рідних, які служили в армії. Так, в одному з таких листів колгоспник с. Жибюнци Плужнянського району І. М. Костюк писав 24 вересня 1946 р.:

“Із колгоспу на трудовень нам видали хліба по 300 гр. Отримали всього 20 кг, а в заготовку за город треба віддати 24 кг. Так, що з дому доводиться віддати 4 кг, а їсти будемо землю. Для худоби корму також не дають, так як не вистачає для колгоспної ферми. За що ми працювали ціле літо... Поганий час приходить бідному народу”.⁸

В іншому листі, автором якого є колгоспник Манзюк із с. Гатна Деражнянського району, читаємо:

“Переживаєм велике горе, так як хліба видали тільки по 100 грамів на трудодень. Ми отримали 3 пуди і вже з’їли. Картоплі немає, поросята здохли, є одна корова, а кормів немає. Наклали великі податки, а платити нічим. Як подумаєш, то з розуму можна зійти...”⁹

Прохання ж Хрущова “...надати продовольчу допомогу Україні розлютили Сталіна. На початку березня 1947 р. вождь усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і залишив за ним тільки обов’язки голови Ради Міністрів УРСР. Республіканську компартійну організацію вдруге (перший раз у 1925 – 1928 рр.) очолив Каганович. Водночас Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби у розмірі 90 тис. т насіння зернових культур. Була надана й продовольча позичка (60 тис. т) для підгодовування 3,4 млн. селян, які брали участь у весняних польових роботах. Усі інші Сталіна не цікавили...”¹⁰

Зрозуміло, його не цікавили й репатріанти, які повернулися на Батьківщину та шукали своє місце в суспільній ніші, разом з усіма співвітчизниками ділили труднощі й нестатки.

Проте прихований інтерес з боку держави до колишніх “остарбайтерів” не призупинявся навіть після обнародування 29 грудня 1952 р. постанови Ради Міністрів СРСР про ліквідацію репатріаційних відділів та продубльованої 22 січня 1953 р. Радою Міністрів Української РСР постанови “Про скасування відділів репатріації при Раді Міністрів УРСР і виконкомах обласних Рад депутатів трудящих”. Як уже згадувалося, після повернення додому в недавніх “східних робітників”, на всяк випадок, було знято відтиски пальців. Вони, особливо ті, хто звільнявся англо-американськими військами, теж “на всяк випадок”, постійно перебували на спеціальному обліку, за ними здійснювався прихований нагляд. Вони не могли влаштуватися на роботу на підприємствах та установах, де передбачався допуск до секретних відомостей, їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрації для отримання закордонних паспортів. Ніхто з них практично не мав можливості здійснити поїздку за кордон навіть з туристичною метою. Більше того, це стосувалося й їхніх дітей. Так, син колишнього “остарбайтера” Івана Мартинюка (Жмеринський район) Анатолій Мартинюк через “невиїздність” батька аж до “горбачовської” перебудови не міг поїхати на роботу в Монгольську Народну Республіку, де працювали його друзі.

“Остарбайтери” практично не мали перспективи вступу в

КПРС. Із особисто опитаних автором цих рядків 500 колишніх “східних робітників”, котрі мешкають на Вінниччині, лише 4 з них виявились комуністами. Дев’яти особам під різним приводом було відмовлено у вступі в партію. Решта, тверезо зваживши можливості, взагалі не подавала ніяких заяв.

Дуже багатьом примусовим робітникам доводилося долати додаткові труднощі при вступі у вузи, в кар’єрному рості, навіть при створенні сім’ї тощо.

За такого ставлення колишні “остарбайтери” не дуже й то намагалися афішувати себе. Виставляти напоказ свої біди та проблеми. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, застала їх *замкнутися в собі, не висуватись, приховувати своє гірке минуле, соромитись і боятись його, немовби справді були “ворогами народу”*.

“...Повсюдно за мною тягнулось це тавро.

У чому виражалось?

Заміж було вийти важко... Усі в тій чи іншій мірі кар’єристи. Прагнуть певної кар’єри. Такої любові, яка б долала все це, не було. Ось чому вийти заміж тим, хто був у Німеччині, було складно. Були в мене такі конкретні випадки, які ось так закінчувались, нічим. Я сказала чому.

Потім стосовно просування по роботі... Як мені потім сказали, була негласна вказівка. Не давати ходу тим... Не просувати їх по службі... Того висувають, а мене притримують; тому зарплату підвищують, а про мене забувають...

Я бачила, що навіть мої спроби розповісти про Німеччину люди зустрічали насторожено. Чому? Ну, щоб я не вмішувала їх у цю справу. Між собою ми, остарбайтери, ніколи не говорили про Німеччину. Деякі люди в анкетах ніколи не писали, що були в Німеччині...”¹¹ (Із спогадів Зінаїди Іванівни Башлай).

Дехто прагнув приховати цей факт зміною місця проживання, де про нього нічого не відали. Так, примусово вивезений у 1942 р. в Німеччину уродженець с. Сальник Калинівського району Володимир Васильович Михальчук, після повернення в липні 1945 р. в рідне село, намагаючись не “плямувати анкетні дані”, невдовзі виїхав на Далеку Північ, де став працювати на ст. Кочмас Печорської залізниці. Проте у березні 1953 р. все ж потрапив у поле зору контролюючих органів. У заведений на нього обліковій картці було зроблено лаконічний запис: “Своє перебування в Німеччині ретельно приховує...”¹²

Десятиліттями не наважувався повідати про своє підневіль-

не минуле мешканець сусідньої з Поділлям Черкащини Микола Х.¹³ Про те, що перебував у неволі розповів лише синові. "...Та й то не вдаючись у деталі. А деталі ці просто вражаючі. Кілька років разом з іншими невільниками-смертниками жив у підземному кам'яному місті. Без сонця і свіжого повітря. А під кінець війни фашисти, приховуючи сліди злочинів, підірвали те місце. Миколі пощастило вижити. Коли ж дізнався, що опинився в зоні американського впливу, вдався до відчайдушного вчинку: через гірський перевал пробрався до своїх. Важив менше сорока кілограмів і був такий слабкий, що голова ледве на м'язах трималася. А свої, рідні, замість того, щоб відправити до "шпиталю", кілька тижнів "з'ясовували", хто він та звідки... Ціле життя цей чоловік був наодинці зі своєю таємницею. Жив тихо і непомітно, аби про його "нечисту" анкету менше хто знав. Усе життя дуже хворів і не наважувався йти до лікарів. Бо ж треба було б розповідати, звідки оті велетенські гулі на руках та ногах, страшні шрами по всьому тілу. Навіть дружина, з якою душа в душу прожив багато літ, пішла з життя, так і не дізнавшись усієї правди про минуле чоловіка".¹⁴

Про прагнення не згадувати минуле йдеться у численних спогадах невільників рейху:

"...Раніше була така політика, якщо ти був в Германії, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому – ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоб жити, щоб за тобою не було гоніння, щоб не переслідували ні тебе, ні твоїх дітей, щоб діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя..."¹⁵ (Із спогадів Тетяни Степанівни Семенюк, с. Білопільля Козятинського району).

І не лише вона. Прожили сотні тисяч таких же змучених випробуваннями долі колишніх примусових "східних робітників", які завдяки своєму мовчанню розчинились серед народу, залишилися на десятки років забутим, хоч і численним соціумом.

Прагнула не згадувати про них й рідна держава, на десятиліття позбавивши їх "з ідеологічних міркувань власної історії"..."¹⁶

З наведеного вище можна зробити висновок, що держава, віднісши свого часу "остарбайтерів" до вірогідних ворогів народу, не стала реальною захисницею їхніх інтересів та прав, що особливо стосується сталінського режиму. Його згубна

політика стосовно власного народу продовжувалася й в після-воєнний період, наслідком якої став, зокрема, голод 1946 – 1947 рр.

Негативно вплинула на благополуччя радянських людей, в т. ч. колишніх “східних робітників” “холодна війна”, під час якої чи не всі фінансово-матеріальні ресурси витрачались на виснажливу гонку озброєнь, ідеологічне протистояння із Заходом. В умовах чергової глобальної конфронтації радянському партійно-державному керівництву було не до вирішення проблем соціальної реабілітації колишніх невірників рейху. Офіційно про них просто забули. Тому “остарбайтери”, як жертви Другої світової війни, не стали в СРСР особливою категорією людей, котра користувалася б певними соціальними пільгами та повагою, як, наприклад, захисники Вітчизни-фронтовики.

В той же час держава вела прихований нагляд за ними, обмежуючи їх в реалізації ряду конституційних та громадянських прав.

За таких умов колишні примусові “східні робітники” прагнули просто розчинитись у суспільстві, ніколи і ніде не згадувати про своє перебування в нацистській Німеччині, ставши таким чином на десятиліття забутим соціумом.

Отже:

- “набуття Батьківщини” “остарбайтерами”, всупереч їхнім сподіванням, виявилось складним, болючим і затяжним процесом. У Радянської держави, в якій після війни панував культ особи, всі сфери життя базувались на підвалинах командно-адміністративної системи, був власний погляд на дану категорію населення, що виражався в надмірній упередженості до неї, нехтуванні її правами, заздалегідь визначеному для неї місці в суспільній ніші;

- надміру велика кількість репатріантів серйозно похитнула ідеологічні постулати сталінської пропаганди про поголовний патріотизм радянських людей, про те, що всі вони піднялися на захист рідної Вітчизни, а тому вищим партійно-державним керівництвом СРСР з волі самого “вождя народів” примусові “східні робітники” були віднесені до вірогідних ворогів народу;

- до прийому такої кількості людей на Поділлі виявилися явно не готовими. Тут спершу навіть не уявляли мас-

штабіве і складності роботи, яку належало виконати. Прийом, влаштування репатріантів бачився таким собі тріумфальним заходом, що доповнював би загальний перелік перемог, здобутих на фронті і в трудовому тилу. Тому репатріаційна кампанія заздальегідь обставлялась патетикою та піднесеною риторикою, яка зводилась до того, що переможцям над гітлерівським нацизмом, керованих партією більшовиків, усе під силу;

- непристосованими до масового напливу людей були всі шість розташованих у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях приймально-розподільчих пунктів, через що репатріантам доводилось терпіти численні труднощі. Особливо свою "другосортність" вони відчували, коли безпосередньо стикались із відомчим диктатором окремих впливових служб. Найбільше дошкуляли організаційні, транспортні неув'язки та проблеми з харчуванням, які ускладнювались наближенням післявоєнного голоду;

- оскільки "остарбайтери" та інші репатріанти вважались неблагонадійною категорією населення, їм дозволялось повертатись лише у місця довоєнного мешкання. Така прив'язка до місцевості, де їх краще знали, дозволяла здійснювати більш ефективний контроль над ними. По прибутті додому усіх репатріантів взяли на поіменний облік і, навіть, проідентифікували, що пояснювалось інтересами державної безпеки;

- вважалось, що перебуваючи за межами СРСР, репатріанти зазнали шкідливого впливу нацистської та буржуазно-реакційної пропаганди. А тому другим обов'язковим заходом була її нейтралізація, прищеплення усім, хто повернувся на батьківщину, ідеологічних, морально-духовних цінностей радянського суспільства. Благо, відчуваючи великий інформаційний голод, репатріанти були готові слухати кожне слово і лектора, і пропагандиста, і агітатора. Важливу роль у коректуванні політичного світогляду відіграла перемога Червоної армії, радянського народу над гітлерівською Німеччиною;

- під час нацистської окупації Подільський край зазнав значного спустошення, його економіка виявилась серйозно підірваною. Відсутність необхідної матеріальної бази зумовлювала низький рівень життя та добробуту всьо-

го населення Поділля. Але найважче доводилося репатріантам, які досить часто розпочинали нове життя буквально з нуля і на голому місці;

- особливою невлаштованістю характеризувався побут репатріантів, залучених у трудові батальйони. Проте не тільки об'єктивні післявоєнні труднощі зумовлювали їх важке становище. Керівництво підприємств, де працювали такі робітники, часто навмисно не турбувались про їхні житлово-побутові умови, розглядаючи участь репатріантів у трудових батальйонах як покарання працею за трудовий внесок в економіку рейху (це стосувалось не лише членів трудових батальйонів);

- усі репатріанти потребували матеріальної та грошової допомоги, однак у належному обсязі її так і не отримали. Міжнародна допомога репатріантам-подолянам виявилась вкрай мізерною. До того ж вона нерідко розкрадалася. Через обмежені матеріальні можливості яено недостатньою була допомога з боку місцевих колгоспів, підприємств і організацій;

- повноцінну грошову допомогу могла надати лише держава. Для цього навіть передбачалися спеціальні кошти в союзному та республіканському бюджетах. Проте, у процентному співвідношенні кількість репатріантів, які отримали грошову підтримку від неї, до числа тих, котрі такої підтримки реально потребували, складала лише одну – дві сотих частки процента. Основна причина цього – гострий дефіцит необхідних коштів, упередженість до потреб репатріантів на місцях. Не виключена й навмисна “скупість” самої держави, адже напівголодну людину легше спонукати до праці;

- репатріанти розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, а їх залучення до активної суспільно-корисної праці – одним із найважливіших завдань в діяльності місцевих партійно-радянських та господарських органів. Питання трудовлаштування репатріантів вони успішно вирішили;

- на Поділлі найбільше репатріантів направлено в сільськогосподарське виробництво, де найшвидше можна було отримати вироблений продукт. Ставши колгоспниками, вони розділили нелегку долю українського селянства повоєнного періоду. В умовах розквіту командно-адміні-

стративної системи члени колективних господарств почували себе безправними, пограбованими невольниками, від яких вимагались лише послухність і виробництво якомога більшої кількості сільськогосподарської продукції, котру можна було за безцінь забрати. Чи не всі колишні репатріанти виявилися заручниками колгоспної системи державного кріпосництва, фактично позбавленими навіть сподівань на покращення свого життя;

- такими ж безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи стали й репатріанти, чия праця використовувалася у промисловому виробництві, а також колишні “остарбайтери”, які поповнили ряди міської і сільської інтелігенції;

- за невироблення встановленого мінімуму трудоднів, запізнення на роботу чи самовільне залишення підприємства, висловлене незадоволення існуючими порядками, що розцінювалося як антирадянська агітація, частину репатріантів було репресовано;

- офіційне проголошення 23 жовтня 1946 р. (більш, ніж через рік після закінчення війни) радянським урядом про зрівняння репатріантів у правах з рештою громадян СРСР здебільшого мало декларативний характер. Реально вчорашні “остарбайтери” користувались лише конститутційним правом на працю, періодично – виборчим правом (при цьому рідко хто із них ставав народним обранцем), частково – деякими іншими правами. Фактично вони були позбавлені реалізації права на свободу совісті;

- колишні примусові “східні робітники”, особливо ті, котрі опинилися в сільській місцевості, не мали можливості отримати паспорти громадян країни, вступити в КПРС, здійснити поїздку за кордон (навіть з туристичною метою), відчували перешкоди у здобутті вищої освіти, кар’єрному рості тощо;

- на відміну від упередженого ставлення Радянської держави до “остарбайтерів”, останні не проявляли ворожості до своєї Вітчизни. Сумлінно трудилися. Багато з них стали передовиками та ударниками виробництва, стахановцями. Найголовнішими факторами, які зумовлювали потяг репатріантів до праці, були матеріальний та патріотичний;

- високим патріотизмом диктувалося їх бажання на-

віт при гострій матеріальній скруті фінансово допомогти державі, що стала на шлях відбудови зруйнованого війною господарства. Це, а також самовіддана праця в ім'я Батьківщини, яскраво засвідчують справжнє ставлення до неї подолян-“остарбайтерів”;

- трудовий внесок репатріантів у відбудову зруйнованого війною народного господарства та соціально-культурної сфери країни, в тому числі Української РСР, Подільського краю, був досить суттєвим;

- певну зміну на краще у ставленні до себе “остарбайтери” відчували в період “хрущовської відлиги”. Здійснені в той час заходи та проведені реформи по деєсталінізації суспільства позитивно позначилися на їхній соціальній реабілітації. Однак багато гострих проблем, що стосувалися долі каторжан рейху, так і залишилися невирішеними: з них не було остаточно знято клеймо “ворогів народу”, СРСР не приєднався до Люксембурзьких угод, щоб домогтися від ФРН грошової компенсації “східним робітникам” за моральну та фізичну шкоду, вони не були виділені в окрему категорію жертв війни, яка користувалася б соціальними пільгами, передбаченими для інших аналогічних категорій населення. Втягнувшись у непосильну гонку озброєнь, прагнучи здобути перемогу у затяжній “холодній війні”, держава й пізніше не бажала, та й не могла в силу своєї специфіки, займатись їх вирішенням. “Остарбайтери” так і не відчували себе “повноправними членами славної великої сім’ї будівників соціалізму”;

- зіткнувшись із не досить привітною до них повсякденною дійсністю, вони, щоб не наражатись на зайві неприємності, додаткові труднощі, а то й пряму небезпеку, намагалися не афішувати власне минуле, свій соціальний статус. Завдяки такому мовчанню стали забутим на десятиліття соціумом;

- репатріанти-“остарбайтери” не були відторгнуті радянським суспільством. У той же час вони перебували якби НА ЙОГО УЗБІЧЧІ...

---

¹ Безсмертя... – С. 583.

² Там само; - С. 584.

- ³ *Забродець О. В.* Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні... – С. 124.
- ⁴ Офіційно в Радянському Союзі цей контингент називався “мобілізовані та інтернаровані громадяни німецької національності”. Відповідно до постанови № 7161 ат ДКО від 16.12.1944 р. депортації в СРСР підлягали всі працездатні німці віком від 17 до 45 років (чоловіки) і від 18 до 30 років (жінки), котрі перебували на звільненій Червоною армією території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини. Аналогічні постанови були прийняті й стосовно цивільного німецького населення Східної Пруссії та Верхньої Сілезії.
- ⁵ *Володимир Литвин.* Історія України... – С. 606.
- ⁶ ДАХО, ф. 487, оп. 4, спр. 633, арк. 35.
- ⁷ *Брицький П. П., Місінкевич Л. Л.* Голод на Хмельниччині 1946 – 1947 // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 2. – С. 140.
- ⁸ ДАХО, ф. 487, оп. 4, спр. 633, арк. 196.
- ⁹ Там само; - Арк. 197.
- ¹⁰ *Володимир Литвин.* Історія України... – С. 606.
- ¹¹ Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 205.
- ¹² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 44599.
- ¹³ У джерелі прізвище не вказується.
- ¹⁴ Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.
- ¹⁵ Із листа до ДАВО, № 18 / 1 від 22. 02. 2007 р.
- ¹⁶ *Скоробогатов А. В.* Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941 – 1944 рр. у західній історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 3б. статей. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 62.

8. В умовах незалежності Української держави

8.1. Повернення історичної справедливості

8.1.1. Із небуття тоталітаризму

Про “остарбайтерів”, як жертв свавілля нацизму, в СРСР мимоволі згадали в дні святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Саме тоді до ювілею в Москві було видано книгу “Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.)”, в якій серед інших матеріалів опубліковано наукову розвідку І. Слинька “Вигнання населення України в фашистське рабство” (див. Розділ І). Згодом про них забули. До чергового ювілею...

Певні зміни намітилися в так званий період “політики розрядки” (середина 70-х рр.). Триваюча гонка озброєнь призвела до того, що нагромаджений для знищення противника потенціал багатократно перевищував реально необхідний. Можливість для обох сторін десятикратного знищення всього живого на планеті перетворювала в абсурд саму ідею війни між США та СРСР, НАТО і Варшавським договором. Тому назріла гостра необхідність нормалізації стосунків СРСР з країнами Північно-Атлантичного військово-політичного блоку.

“...Піком політики “розрядки” стало підписання у серпні 1975 року керівниками європейських країн, США і Канади в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки і співробітництва в Європі. Радянський Союз визнав територіальний і політичний порядок, встановлений у Східній Європі. В обмін на це країни Заходу добилися згоди радянського керівництва на введення в Заклучний акт Конференції з безпеки та співробітництва в Європі статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування. Конкретні форми реалізації цих свобод не встановлювалися. Але принципове визнання свобод тоталітарною державою не могло не позначитися на її суспільно-політичному житті...”¹

Щоправда, очікувані зміни відбувалися повільно – у суспіль-

стві продовжував домінувати консерватизм, обмежуючи обумовлені права людини. Так, коли брати-кияни, колишні малолітні в'язні Освенціма, Маутхаузена і Ноймаркта Анатолій Трохимович та Віталій Трохимович Савченки, посилаючись на положення Заключного акту Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, виступили з ініціативою створення в СРСР товариства невірників фашизму та видання ним газети, обидва були засуджені за “антирадянську діяльність”.²

За аналогічні спроби, надмірну увагу до “сумнівної й слизької”, на думку властей, проблеми (адже гітлерівські табори неодмінно асоціювались у свідомості сотень тисяч людей із сталінськими), зазнали утисків й інші ентузіасти. Одним довелося “розплачуватися професійною репутацією, іншим – престижною роботою”.³

Однак процес повернення суспільству історичної правди, особливо в останні роки існування СРСР, ставав незворотним. Цьому суттєво сприяла оголошена новим керівником країни, М. С. Горбачовим, “перебудова”, задумана як “революція зверху” по певному реформуванню суспільства.⁴

“...В 1988 році в сумний день роковин початку Великої Вітчизняної війни – 22 червня невеличка група ентузіастів зібралася – за ініціативою письменника-гуманіста, нині Заслуженого журналіста України В. В. Литвинова, за участі та підтримки Радянського дитячого фонду імені В. І. Леніна, який очолював академік – письменник Альберт Ліханов, на свою першу Всесоюзну зустріч колишніх в'язнів фашистських концтаборів, яка відбулась у Києві... Тоді ж, зважаючи на важливість порушених проблем, було створено [громадську організацію, що структурно увійшла до Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, офіційно називаючись Всесоюзною Спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів при Радянському дитячому фонді імені В. І. Леніна]. Біля її витоків... були активісти, які ще в дитячому віці зазнали пекла гітлерівських таборів смерті, – М. Матухов, О. Вишневський, брат і сестра Райкови, Ю. Вольський... та багато інших.

Період між червнем 1988 р. та 1991 р. характеризувався масовим виникненням регіональних відділень... спілки [в т. ч. Могилів-Подільського та Тульчинського. С. Г.]. Важливим етапом в русі колишніх малолітніх в'язнів було те, що Радянському дитячому фонду пощастило домогтися двох постанов уряду Радянського Союзу на користь цієї категорії осіб.⁵ Тоді ж було

створено... міжвідомчу комісію... з встановлення факту перебування дітей в концтаборах, гетто, в'язницях гітлерівців".⁶

У серпні 1988 року в Москві оголосило про своє народження історико-просвітницьке товариство "Меморіал", покликане розібратися з "білими плямами" радянської історії. 4 березня 1989 року в Києві відбулася установча конференція Українського добровільного товариства "Меморіал" з аналогічними завданнями і функціями.

8 лютого 1991 року на іншій установчій конференції, що теж відбулася в столиці України, було прийнято рішення про створення ще одного громадського об'єднання – Української спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (перейменоване в 1993 році в Українську спілку колишніх малолітніх в'язнів фашизму, а в жовтні 1998 року – в Українську спілку в'язнів – жертв нацизму), головною метою якого став захист законних соціальних та інших інтересів його членів, надання посильної допомоги жертвам нацизму і сприяння їхній історичній, соціальної та моральній реабілітації як категорії повноправних громадян України.

Того ж року утворено тринадцять обласних відділень Спілки, в т. ч. Вінницьке, які об'єднали більше 10 тисяч осіб. Членами Спілки стали колишні в'язні концтаборів, гетто, а також "остарбайтери", котрі вирішили поставити крапку на своєму мовчанні. У перше десятиліття після проголошення України незалежною державою її ряди зросли більш, ніж у 30 разів. Громадське об'єднання перетворилось у потужну силу, здатну відстоювати проголошені мету і завдання.

На початковому етапі української незалежності одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму (УСВЖН), було *донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму*. Для цього, користуючись сприятливими умовами розгорнутої ще перед розпадом СРСР кампанії гласності, широко використовувались засоби масової інформації, насамперед часопис Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму "Судьба", республіканські та місцеві видання, які надавали свої шпальта спогадам невільників та примусових "східних робітників", розповідали про їхню нелегку долю. Зокрема, охоче розвивала запропоновану тему найтиражніша в Україні газета "Сільські вісті", запровадивши ряд спеціальних рубрик: "Була війна...", "Люди і долі", "Остарбайтери розшукують", "До уваги остарбайтерів" та ін.

Встановленню істини сприяла й участь керівників Спілки, насамперед М. В. Демидова, В. В. Литвинова, А. А. Гази, В. Т. Волошкіна, в міжнародних конференціях, “круглих столах” з проблем жертв нацистських переслідувань, що проводились у Києві, Москві, Мінську, Лондоні, ряді інших міст.

Проведена робота позитивно позначилась на зміні ставлення суспільства до колишніх рабів рейху. Вони повертались із забуття лихоліть тоталітаризму, стаючи, за словами голови УСВЖН Маркіяна Дмитровича Демидова, *“шанованими людьми, які заслуговують на співчуття та допомогу”*.⁷

В той же час, як відзначалося у рішенні позачергової конференції Спілки, що відбулася 9 жовтня 1998 року, від початку свого утворення вона надавала необхідну “допомогу і захищала права всіх громадян – незалежно від віку, національності, виду неволі, які у період Другої світової війни особливо постраждали від націонал-соціалістських переслідувань, знаходилися за ключим дротом концтаборів, у гетто, були вивезені на примусові роботи...”⁸

Розуміючи, що в новій державі відсутня необхідна нормативно-правова база, Спілка впродовж років докладала зусиль до законодавчого закріплення статусу жертв нацистських переслідувань, їхнього соціального захисту, тим більше, що у сусідній Російській Федерації ще 15 жовтня 1992 р. набув чинності Указ Президента Росії № 1235 “Про надання пільг колишнім неповнолітнім в’язням концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, створених фашистами та їхніми союзниками в період Другої світової війни”. Нею було визначено та затверджено склад комісії по розробці проекту спеціального закону, що стосувався б даної категорії людей.

Комісія активно співпрацювала із створюваною для цієї мети робочою групою з питань міжнародних відносин по захисту жертв нацизму та учасників бойових дій у зарубіжних країнах комітету Верховної Ради України у закордонних справах, очолюваною народним депутатом України І. Ф. Шаровим. Спільними зусиллями було підготовлено відповідний законопроект, на основі якого 23 березня 2000 року Верховною Радою України прийнято Закон України “Про жертви нацистських переслідувань”. Він став ключовим нормативно-правовим актом у поверненні історичної справедливості стосовно мільйонів співвітчизників, свого часу упереджено сприйнятих Батьківщиною.

В його преамбулі, зокрема, підкреслювалось, що “Закон ви-

значає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їх соціальний захист та збереження пам'яті про них.”

У першому розділі (“Загальні положення”) уточнено термін “нацистські переслідування”. Вказано, що це – “злочинне позбавлення Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни волі мирного населення на тимчасово окупованій території України або за її межами, а також насильне вивезення мирного населення на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім СРСР, або на території окупованих ними інших держав”.

У статті 4-й визначено перелік осіб, які належать до числа жертв нацистських переслідувань. Ними є:

“...колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни;

особи, які були вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав;

діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт;

діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням.

До жертв нацистських переслідувань належать також особи, які у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни були насильно вивезені з території інших держав, що після 1944 року увійшли до складу колишнього Союзу РСР, а також особи, які після звільнення з концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання та місць примусових робіт були переселені на територію України”.

В статті 6-й Закону йшлося про те, що “державна забезпечує соціальний захист жертв нацистських переслідувань та їх громадських організацій шляхом надання пільг”, зокрема “особам, які були насильно вивезені на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували в стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих Німеччиною інших держав... – відповідно до статті 14 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”.

В документі також проголошувалось, що “жертви нацистських переслідувань користуються правами і свободами, передбаченими Конституцією України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами” (Стаття 3).

“...Передбачені законодавством пільги не надаються особам, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни під час перебування в концентраційних таборах, гетто, інших місцях примусового тримання та місцях примусових робіт вчинили злочин проти Батьківщини і людства, а також особам, які добровільно виїхали до Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР” (Стаття 6).⁹

Закон України “Про жертви нацистських переслідувань” був схвально зустрінутий усіма категоріями невільників рейху, в тому числі “остарбайтерами”, додав їм почуття впевненості та оптимізму.

“...Не буду приховувати, що на такий закон про “остарбайтерів” я не сподівалась. Накінець-то держава змилюстилася над нами. Спасибі їй! А скільки ж років людям довелося мучитись, щоб дочекатись цього! Пальців на руках не вистачить, щоб порухувати... Та є ще Бог на світі – не дав правді вмерти! Спасибі депутатам в Києві! Тепер і жити хочеться...” (Із розмови з Вірою Василівною Новак, с. Порубинці Хмельницького району).¹⁰

Прийняття Закону красномовно засвідчило, що з проголошенням незалежності України *проблема соціальної реабілітації колишніх “східних робітників”, як і інших потерпілих від нацизму категорій населення, набула державного значення.*

Отже, “остарбайтери” й надалі залишалися б забутим соціумом, якби не розпад Радянського Союзу. З наближенням кінця існування СРСР процес повернення історичної правди став невідворотним. Цьому сприяли підписання в період “політики розрядки” тим же СРСР Заключного акта Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, що містив ряд статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування, і, особливо, процеси так званої “перебудови”, задуманої вищим керівництвом держави як “революція зверху” та спрямованої на деякі демократичні зміни в суспільстві.

В цей період виникли ряд громадських об’єднань та організацій, в тому числі Українська спілка в’язнів – жертв нацизму, яка з роками стала реальною виразницею волі й захисницею інтересів тих же “східних робітників”. Активно вико-

ристовуючи засоби масової інформації, вона подбала, щоб на хвилі гласності суспільство знало правду про їхню нелегку долю.

Плодотворним результатом проведеної роботи стала повна реабілітація колишніх невірників рейху в незалежній Україні, зокрема нормативно-правове закріплення їх статусу прийняттям Верховною Радою України закону “Про жертви нацистських переслідувань”. Закон став надійним фундаментом відновлення, здавалося б назавжди втраченої в небутті тоталітаризму історичної справедливості, додав жертвам нацизму почуття оптимізму і впевненості. Він засвідчив, що піклування про них стало й державною справою.

8.1.2. Компенсаційні виплати “остарбайтерам”

8.1.2.1. Перший етап

Крім правового визначення юридичних, економічних та організаційних засад державної політики щодо осіб, які потерпіли у роки Другої світової війни, нормативно-правового закріплення статусу, конкретизації державних гарантій їхнього соціального захисту, Закон України “Про жертви нацистських переслідувань” надав визначеним категоріям колишніх невірників рейху, в тому числі “остарбайтерам”, *право* (особисто чи через своїх представників, зокрема через громадські організації) *на отримання відповідних компенсацій* від уряду Німеччини за заподіяну їм фізичну і моральну шкоду.

Уже згадувалось, що Нюрнберзький трибунал розцінив нацистську практику вигнання та примусової праці іноземних громадян окупованих країн як “злочин проти людства”, грубе беззаконня, котре ігнорує міжнародні угоди 1890 і 1929 років про категоричну заборону рабства. На цій підставі чимало західних країн поставили вимогу перед Німеччиною про відповідну компенсацію. І домоглись її.

Найбільше коштів отримав Ізраїль – 3,5 мільярда марок (на основі двохстороннього договору 1952 року). Після того, як 18 вересня 1953 року був прийнятий закон ФРН “Про компенсацію

збитків особам, які зазнали переслідувань при нацизмі”, до 1962 року аналогічні договори з ФРН підписали Англія, Бельгія, Данія, Іспанія, Норвегія, Люксембург, Італія, Франція, Голландія, Швейцарія... Згідно досягнених угод Норвегії виплачено 60 млн. марок, Данії – 16, Люксембургу – 18, Бельгії – 75, Франції – 400 млн. марок...

Незважаючи на те, що Польща під натиском СРСР у 1953 році відмовилась від репараційних претензій до Німеччини, а тому, в трактуванні німецьких законодавців, польські жертви нацизму ні на які виплати претендувати не могли, в 1973 році їй все ж було виплачено 103 млн. марок як компенсацію жертвам псевдомедичних експериментів, а в 1975 році ФРН перерахувала Польщі 1,3 млрд. марок для виплати страхових пенсій тим, хто, за німецькими законами, мав на це право. Крім того добровільні пожертвування здійснили деякі німецькі фірми, зокрема, “ІГ Фарбеніндустрі”, “Крупп”, “АЕГ”, “Сіменс”, “Райнметал” (загалом на суму 50,5 млн. марок), а в 1986 р. – фірми “Нобель АГ” (5 млн. марок) і “Даймлер Бенц АГ” (20 млн. марок),¹¹ які, за деякими німецькими джерелами, до адресатів не дійшли.¹²

У 1990-х рр. виплати було продовжено. “16 жовтня 1991 р. після досить тривалих переговорів, уряд ФРН прийняв постанову, пов’язану з підписанням Договору про кордони і добросусідство, у відповідності з якою утворено фонд “Німецько-польське примирення”... Невтомно наголошуючи на добровільно-гуманітарному характері фонду., ФРН зобов’язалась вкласти у нього протягом трьох років 500 млн. марок, із них 250 млн. марок – відразу ж після прийняття постанови. У свою чергу Польща зобов’язалась більше не висувати ніяких претензій, як свого часу (23 серпня 1953 р.) вона це зробила стосовно НДР... У середньому кожний “Pole” (поляк) мав отримати до 600 марок”.¹³

Такий розмір компенсацій польська громадськість, до речі, сприйняла досить критично, характеризуючи угоду як “продаж польських інтересів”, “як милостиню, а не компенсацію”. Так, на думку голови Польського Товариства потерпілих в часи Третього рейху п. Глоговського, 500 марок на колишнього примусового робітника – не більше чим жест на фоні того, скільки отримала німецька промисловість від праці кожного з цих робітників.¹⁴

Розуміли в Німеччині також те, що на черзі – *порушення питання про необхідність компенсаційних виплат “остарбайтерам”*. Це було б виконанням морального обов’язку перед раба-

ми ХХ століття, якими стали примусові робітники зі Сходу в період лихоліття нацизму. Тим більше, що дана проблема достатньо давно користувалась увагою й підтримкою з боку ряду громадських організацій та політичних сил ФРН, насамперед партії зелених й соціал-демократичної партії.

Так, "...з ініціативи зелених, а також соціал-демократів питання про компенсації остарбайтерам неодноразово виносились на обговорення в Бундестазі. Наприклад, 14 січня 1986 р. – депутатами Шілі, Штробеле та фракцією зелених. Їхні пропозиції зводились до того, щоб зобов'язати підприємства, які використовували примусову працю остарбайтерів, виплатити їм грошову компенсацію.

20 травня 1987 р. на Комітеті з внутрішніх справ Бундестагу відбулись слухання на тему "Подолання і компенсації за несправедливості націонал-соціалістичного періоду". Фракція зелених, а восени 1989 року й фракція соціал-демократів, поставили вимогу заснувати фонд "Компенсація за примусову працю при нацизмі"...

Рішучою прихильницею невідкладного розгляду та вирішення питання про компенсації зарекомендувала себе заступник голови Бундестагу пані Ранате Шмідт. "Політичним скандалом назвала вона той факт, що це не зроблено до цього часу, через 46 років після перемоги над нацизмом..."¹⁵

Крім того, у Штуттгарті існувало громадське "Об'єднання колишніх примусових робітників нацистського режиму" ("Interessendemeinschaft ehemaliger Zwangsarbeiter unter der NS – Regime"), що тривалий час боролось за права тих, кого насильно змусили працювати в німецькій економіці в часи Третього рейху, направляючи відповідні звернення в правління концернів та фірм, що нажились на такій дармовій праці.

Аналогічними питаннями займалась й "Федеральна спілка – інформаційно-консультативна служба осіб, які переслідувались під час нацизму" ("Bundesverband Informations – und Beratungsstelle für NS-Verfolgte")...¹⁶

Однак на шляху реалізації добрих намірів існувало чимало перешкод. Найсуттєвіша – це та, що уряд СРСР в 1953 р. офіційно відмовився від репараційних претензій на користь оздоровлення економіки НДР, у результаті чого жертви нацистських переслідувань з України та інших його республік були позбавлені будь-яких відшкодувань; вони навіть не знали, що мають на них бодай моральне право:

“...Про те, що Німеччина може платити нам якісь гроші, повірте, нам ніхто ніколи цього не казав...” (Із слів Михайла Дмитровича Вознюка, с. Стодутьці Жмеринського району).¹⁷

За німецьким законодавством відмова від репараційних претензій автоматично поширювалась на всіх громадян держави, яка заявляла про таке рішення. Щоб на законній підставі знову поставити дане питання, потрібно було опиратись на нову міжурядову угоду (такої, зрозуміло, не було).

Вимагалось також, щоб кожен потерпілий від нацизму мав на руках страховий поліс часів існування рейху. Необхідних страхових документів, як, практично, й будь-яких інших, котрі підтверджували б факт насильницької депортації та примусової праці в Німеччині, вони не мали.¹⁸

Та й далеко не всі в Німеччині переймались проблемами “остарбайтерів”...

Але, не зважаючи на протиріччя думок, нерідко – їхню популярність, у німецькому суспільстві наростало почуття морального обов'язку перед жертвами нацистських переслідувань. Німеччина все більше була готова розглянути з СРСР назріле питання.

Даний еволюційний процес досить точно охарактеризував білоруський письменник Олесь Адамович, заявивши, що “німецьке чудо” зовсім не зводиться до економіки, найголовніше чудо – моральне. ФРН зробила крок до нього – мужньо і по-совісті взявши на себе всю правонаступність і всю відповідальність за страшне німецьке минуле – за німецький нацизм.¹⁹

Ці слова він, як член Ради проекту “Східні робітники”, сказав під час першого (протокольного) раунду офіційних міжурядових переговорів між СРСР та ФРН, які почалися в Москві в березні 1991 року. В ході розмови виявилось, що “Німеччина в принципі була готова піти на ті ж умови, котрі зафіксовані в... аналогічних договорах з іншими країнами.

Наступний переговорний раунд – на рівні технічних радників – пройшов 23 – 24 червня 1991 р. в Бонні. Його порядок денний передбачав визначення категорій громадян, які могли б претендувати на компенсацію, суму і порядок її виплати...

Намічені на вересень 1991 р. переговори між СРСР і ФРН через серпневий путч не відбулися...”²⁰

Продовжились вони лише 18 березня 1992 р. в Москві і були чотиристоронніми – через припинення існування Радянського Союзу крім делегації ФРН у них брали участь делегації Росій-

ської Федерації, України та Білорусі. В процесі перемовин досягнуто згоди про створення в Росії, Україні і Білорусі спеціальних фондів (*пізніше вони отримали назву: “Взаєморозуміння і примирення”*. С. Г.), на рахунки яких Німеччина могла б перерахувати кошти. Знову визначались категорії громадян, потерпілих в період існування рейху. Серед потенційних отримувачів допомоги розглядались наступні категорії жертв нацизму: в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто, “остарбайтери”. Проте німецька сторона постійно висловлювала свої застереження. Прийняття позитивного рішення затягувалось.

Поштовхом до його вирішення став візит у Москву в жовтні того ж року міністра закордонних справ ФРН К. Кінкеля. Дієюю, зокрема, виявилась пропозиція, зроблена від імені Російської Федерації як правонаступниці СРСР, відмовитись від поділу жертв нацизму на категорії, а просто визначитись із загальною сумою компенсації для всіх жертв нацистських переслідувань – донедавна громадян колишнього Радянського Союзу. Пропонувалась і сума – від 5-и до 6-и мільярдів марок. Однак компенсувати більше, ніж мільярд марок, німці не погоджувались.

“...Згаданий мільярд – як остаточна сума – й фігурував у пункті 6 (“Про гуманітарне врегулювання”) “Спільної заяви”, підписаної 16 грудня 1992 р. в Москві канцлером Німеччини [Г. Кодем] і президентом Росії [Б. Єльциним]. Компенсації... передбачались жертвам нацистських злочинів, причому категорії жертв визначені не були. Обумовлено лише те, що право на компенсацію мають тільки ті, хто відпрацював примусово не менше 6 місяців.

Громадяни Литви і Латвії були “закріплені за російським Фондом, громадяни Молдови – за українським і Естонії – за білоруським”.²¹

У кінці січня 1993 р. у Бонні відбулися заключні переговори між зацікавленими сторонами. Тоді ж ними було зроблено наступне повідомлення для преси:

“28 і 29 січня 1993 р. в Бонні в МЗС ФРН між делегацією ФРН і делегаціями Республіки Білорусь, Російської Федерації і Республіки України відбувся заключний раунд переговорів з питання компенсації жертвам націонал-соціалістичних переслідувань в особливо важких випадках.

У погоджених документах передбачається, що ФРН надасть у розпорядження фондів “Взаєморозуміння і примирення”, які

будуть засновані в Мінську, Москві і Києві, загальну суму в 1 млрд. марок. Ця домовленість вступить у силу після схвалення погоджених документів урядами сторін, що беруть участь у переговорах. Перші внески будуть перераховані фондам протягом трьох місяців після їх створення...”²²

Угода вступила в силу 30 березня 1993 року.

У тому ж році були створені республіканські фонди “Взаєморозуміння і примирення”. Як і передбачалося, на їхні рахунки невдовзі надійшли кошти: на рахунки українського і російського – по 400 млн. марок, білоруського – 200 млн.

Український національний Фонд “Взаєморозуміння і примирення” засновано відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 року. Тоді ж започатковано його діяльність – як спеціально уповноваженого органу з питань компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань.

Як пізніше згадував голова правління УНФ І. М. Лушников, “справа ця була зовсім нова, ніхто до нас не займався нічим подібним ні в Україні, ні в країнах СНД. Ми були першопрохідцями і в плані організації процесу виплат, і в плані розробки усієї методичної документації, і в плані створення унікальної інформаційної бази даних стосовно громадян, які в роки другої світової війни були вивезені на примусові роботи, знаходилися в концентраційних таборах, гетто, гестапівських тюрмах”.²³

Наступним важливим організаційним кроком стало створення мережі обласних предстваництв фонду (Вінницьке почало функціонувати з 21 лютого 1994 року, Хмельницьке – з 18 квітня 1994 року), тісна співпраця з громадськими організаціями, насамперед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму, з органами представницької та виконавчої влади. Представники всіх українських і міжнародних громадських об'єднань жертв нацизму, які діють на території України, разом з представниками центральних органів виконавчої влади та народними депутатами увійшли до складу вищого органу управління Українського національного фонду – Спостережної ради, склад якої затверджено Кабінетом Міністрів України. Крім Спостережної ради до органів управління фонду належали також його правління, котре здійснювало поточне керівництво, експертна комісія з питань призначення компенсаційних виплат та реалізації гуманітарних програм, апеляційна (касаційна) комісія, у компетенцію якої входило вирішення спорів, що виникали у зв'язку з призначенням Фондом компенсаційних виплат.

“Завдяки активістам громадського руху, які співпрацювали на місцях з працівниками обласних представництв УНФ, вдалося у найкоротші терміни не тільки проінформувати населення, але й налагодити оформлення претендентами документів на одержання разової допомоги, яка розпочалася вже в травні 1994 року...”²⁴

Перші виплати відіграли величезну роль в суспільній свідомості як в Україні, так і в Німеччині. В обох країнах відкрито почали говорити про людей, котрі під час війни не з власної волі потрапили на чужу землю, в неволю, і котрих радянська держава після перемоги в кращому випадку не помічала. В гіршому – були приниження, допити, зневага оточуючих, табори...

Виплати тривали впродовж 1994 – 1998 років. У результаті проведеної роботи одноразову компенсаційну допомогу отримали близько 670 тисяч одержувачів,²⁵ у тому числі 49 тисяч мешканців Хмельниччини,²⁶ майже 30 тис. чол. – Вінниччини.

Проте не обійшлося й без прикрощів, зокрема, на Поділлі, – внаслідок неправомірних дій “Градобанку”, через який здійснювалися компенсаційні виплати.

“Ось уже четвертий місяць киплять-вирують пристрасті навколо 100 мільйонів німецьких марок, виділених Україні урядом ФРН, – повідується в кореспонденції, вміщеній на шпальтах газети “Подільські вісті” (м. Хмельницький, 27 березня 1997 р.). – “Градобанк”, привласнивши чужі гроші, залишив без компенсації громадян України, які зазнали нацистських переслідувань у роки війни. У [Хмельницькій] області 9 тисяч остарбайтерів не можуть отримати ці нараховані гроші.

Кого ж обдурили, ошукали, обікрали київські банкіри? Колишніх в'язнів нацистських концтаборів, невільників, які важко трудилися на бауерів, на заводах і фабриках... Трагічні події на рабській каторзі описав у своєму листі І. А. Кушнір із м. Дунаєвець. Він працював на коксовому заводі. Тоді мав міцне здоров'я, а зараз каліка. Бо доводилося перебувати в їдкому диму по 12 годин. За дрібничку били до втрати свідомості.

Нестерпне, голодне існування, знущання у неволі описує у листі В. Базилюк із Летичівщини, під листом стоять ще 43 підписи.

Є в листі такі рядки: “...Хоч, як мовиться, син за батька не відповідає, але чужі люди і уряд ФРН пожаліли остарбайтерів, а наші добродії прихопили цю милостиню і гриють на ній руки.

Чому з нас так знущаються чиновники? Нам ці марки потріб-

ні на ліки, на продукти. Ми не розбагатіємо, але хоч би трохи підтримали себе матеріально. А наші “пани” не спішать платити, напевне чекають, щоб нас більше вимерло”.

Справді, акт великого Каяття, Милосердя звершив уряд ФРН від імені громадян цієї країни, виплативши компенсацію потерпілим. А скривдили, зневажили остарбайтерів свої ж співвітчизники, посяли у душах літніх людей тривогу і неспокій. Хоч кажуть, обіцяного три роки чекають, але й вони вже збігли, а банкіри не поспішають віддавати борги. Мабуть, достатньо було б для них того “урожаю” процентів, який вже виріс на грошах власників дойчмарок, так ні, хочеться прихопити усе.

Як сталося, що серед білого дня... були пограбовані злиденні та немічні люди похилого віку? Невиплати тягнуться у філіях “Градобанку” ще з жовтня 1995 року...

Градобанківські комерсанти у засобах масової інформації стверджують, що ніхто не нагрів рук на грошах колишніх в’язнів і невірників. Мовляв, німецькі марки використано на благородні цілі – підготовування кволої економіки. Були ніби надані кредити великим промисловим підприємствам України, які ті не спромоглися повернути.

Після скандалу через зникнення компенсації ФРН розпорядженням Президента створена оперативно-слідча комісія з працівників Генеральної прокуратури, СБУ, Національного банку України, яка має проаналізувати, куди потекли 100 млн. німецьких марок і чи не заговорюють зуби градобанківські клерки...

Тим часом остарбайтери живуть у постійній тривозі і намагаються протестувати проти несправедливості, цинізму, знуцань банківських чиновників. Міцніші шкандибають у представництво Українського національного фонду, немічні телефонують, пишуть листи-скарги. Та лише 12 щасливчиків із Городоччини днями отримали компенсацію...”²⁷

Порушено в кореспонденції, зокрема, у згадуваному колективному листі до редакції 44-х летичівських “остарбайтерів”, ще одну проблему: “...Уряд Німеччини виділив компенсацію. Це мізер за проліті там ріки поту і крові”...²⁸

Так, *благородний жест уряду ФРН був швидше гуманітарною допомогою, ніж справедливою фінансовою компенсацією*, адже виділені Білорусі 200 млн. марок припадали на 150 тис. жертв нацизму, 400 млн. марок, що їх отримав Російський національний фонд “Взаєморозуміння і примирення”, – на 250 тис. чол. В Україні ж 400 млн. марок розподілялись на 670 тис. чол.

За усі страждання і приниження, за кількарічну каторжну працю жертви нацизму в Україні одержали в середньому по 600 німецьких марок.²⁹ Для прикладу, щомісячна допомога для німецького безробітного в той час становила 800 марок.³⁰ Дані виплати жодною мірою не могли компенсувати рабську працю й невимовні страждання, які випали на долю жертв нацистських переслідувань, зокрема, “остарбайтерів”.

Попри це, уряд ФРН вважав свою місію виконаною...

8.1.2.2. Другий етап

Розуміючи, що виплати неадекватні, правління Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” взяло на себе моральну відповідальність перед потерпілими від націонал-соціалізму, за підтримки уряду України, Верховної Ради, МЗС України зосередило зусилля на ініціюванні переговорного процесу з урядом ФРН і, перш за все, – формуванні світової громадської думки з питань справедливих виплат та поновлення історичної й людської справедливості стосовно жертв нацизму.

Тісно співробітничавши з Українським національним фондом, братніми спілками та керівництвом Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, шукала шляхи до початку переговорів з німецькою стороною з проблеми справедливих компенсаційних виплат й Українська спілка в'язнів – жертв нацизму. Вона неодноразово зверталась з відповідними листами до голови Бундестагу, канцлера та президента Німеччини, проводила мітинги, сприяла активізації вимог окремих громадян, обласних, міських та районних організацій Спілки до німецької сторони через засоби масової інформації, пікетуванню колишніми в'язнями німецького посольства. Звернулась також за підтримкою до всіх гілок влади України. Поділяючи її стурбованість, на початку 1999 року у складі комітету Верховної Ради України у закордонних справах було створено робочу групу з питань міждержавних відносин по захисту жертв нацизму та учасників бойових дій у зарубіжних країнах, яку очолив, як уже згадувалось, народний депутат України Ф. Ф. Шаров.

Спільними зусиллями Українського національного фонду та громадських організацій проведено ряд дискусій з парламент-

ськими діячами ФРН, представниками політичних партій, Німецького союзу індустрії, представниками підприємств, адвокатами. Оскільки судова система США має прецедентний характер, тобто одне рішення суду може застосовуватися до інших подібних випадків, тоді ж в американських судах з'явилися позови до великих німецьких підприємств від колишніх невільників рейху. Вирішення їхніх законних прав по встановленню історичної справедливості знаходило все більшу підтримку серед світової громадськості.

Зусилля української сторони, поєднані з заходами, що вживалися іншими зацікавленими державами, врешті, принесли позитивні результати: 17 грудня 1999 року ФРН устами президента Й. Рау вибачилася перед колишніми в'язнями нацизму; практично тоді ж розпочався давно очікуваний переговорний процес.

Переговори з Німеччиною, в яких брали участь делегації України, Росії, Білорусі, Польщі, Чехії, Ізраїлю, представники єврейських організацій, американські адвокати, тривали понад рік і були непростими, нерідко досить гострими. Засідання відбувались під співголовуванням заступника міністра фінансів США Стюарта Айзенштата та представника канцлера ФРН Отто Ламбдсдорфа. Метою переговорів було вироблення рішень про джерела, використання, розподіл коштів створюваного у Німеччині Федерального фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє".

"Суть нашої позиції, як і позиції інших східноєвропейських держав, полягала в тому, щоб якомога більше коштів із зазначеного фонду було спрямовано на виплати безпосередньо жертвам нацизму" (Із спогадів учасника переговорів народного депутата України Ігоря Федоровича Шарова).³¹

Під час розгляду Бундестагом законопроекту щодо компенсацій жертвам нацизму депутатська група "Трудова Україна" ініціювала звернення до цього вищого законодавчого органу Німеччини, у якому наголосила на гостроті й задавленості теми компенсаційних виплат, що стала однією з найболючіших проблем, породжених Другою світовою війною.

Врешті, 12 серпня 2000 р. парламент ФРН прийняв закон "Про створення фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє", в якому говорилось:

"Усвідомлюючи, що націонал-соціалістська держава вчинила жорсткі протиправні діяння над робітниками рабської примусо-

вої праці шляхом їх депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищення, а також шляхом інших незчисленних порушень прав людини,

німецькі підприємства, що брали участь у протиправних діях націонал-соціалізму, несуть історичну відповідальність за це і мають діяти відповідно цього,

німецькі підприємства, що об'єднались у межах ініціативи німецької економіки щодо створення фонду, визнають цю відповідальність...

Бундестаг Німеччини визнає політичну і моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму і хоче зберегти пам'ять про спричинене їм лихо також для прийдешніх поколінь..."³²

Законом передбачалось, що 5 мільярдів марок у фонд внесуть уряд ФРН і стільки ж – німецькі промислові підприємства, які у роки Другої світової війни використовували працю підневільних робітників.

Успіх, досягнутий на переговорах, за словами ще одного учасника переговорного процесу голови правління Українського національного фонду "Взаєморозуміння і примирення" Ігоря Миколайовича Лушнікова, став можливим не тільки завдяки твердій позиції країн – учасниць переговорів, але й спільних згуртованих дій самих жертв нацизму. Без наполегливості й послідовної ініціативності усіх членів делегації України, без копіткої підготовчої роботи до кожного раунду переговорів, що проводилася в тісному контакті з громадськими організаціями жертв нацизму, проблема вирішувалася б набагато складніше й довше. Важко переоцінити значення безпосередньої участі керівників громадських організацій у складних, довготривалих і виснажливих переговорах, проведення активістами руху жертв нацизму численних дискусій і прес-конференцій як в Україні, так і за кордоном, їхні виступи у пресі, на радіо і телебаченні.³³

Уряд ФРН чесно вніс свою частку. Що ж стосується багатьох німецьких фірм, то вони не квапилися з внесками і почали перераховувати гроші лише тоді, коли компенсації жертвам нацизму уже виплачувалися.

Виділені кошти розподілялися між сімома партнерськими організаціями, поміж них і УНФ "Взаєморозуміння і примирення", який здійснював виплати в Україні та Молдові, а також громадянам країн Закавказзя і Середньої Азії – колишніх республік Радянського Союзу, котрі в роки Другої світової війни пос-

траждали від націонал-соціалістських переслідувань на тимчасово окупованій території України і Республіки Молдова.³⁴ Конкретно вони виділялись (згідно § 9 Закону про створення фонду “Пам’ять, відповідальність і майбутнє”):

“...1. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат у Республіці Польща, – 1812 мільйонів німецьких марок;

2. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат в Україні, а також Республіці Молдова, – 1724 мільйони німецьких марок;

3. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат у Російській Федерації, а також Республіці Латвія і Республіці Литва, – 835 мільйонів німецьких марок;

4. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат у Республіці Беларусь, а також Республіці Естонія, – 694 мільйони німецьких марок;

5. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат у Чеській Республіці, – 423 мільйони німецьких марок;

6. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат особам неєврейської національності у державах, крім зазначених у пп. 1...5 [Міжнародної організації у справах міграції (International Organisation for Migration)], – 800 мільйонів німецьких марок; партнерська організація має відраховувати до 260 мільйонів німецьких марок з цієї суми до асоціації “Jewish Material Claims Germany”;

7. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат особам єврейської національності у державах, крім зазначених у пп. 1...5 (Асоціації “Jewish Material Claims Germany”), – 1812 мільйонів німецьких марок”.³⁵

У цитованому вище документі зазначалось, що “партнерські організації за рахунок цих коштів мають здійснити передбачені виплати всім особам, постійне місце проживання яких на 16 лютого 1999 р. належало до їхньої територіальної підвідомчості, причому ці особи на той момент часу належали до сфери їхньої предметної підвідомчості...”³⁶

Згідно із згаданим німецьким виплатним законом, якщо претендент на виплату помер після 16 лютого 1999 року, належні йому кошти могли отримати так звані “особливі правонаступники”. До них належали: у першу чергу – чоловік (дружина) і діти; за їх відсутності – онуки; якщо й таких не виявлялось – брати та сестри жертви. За відсутності зазначених правонаступників право на подання заяви мали особи, визначені спадкоєм-

цями за заповітом. Кошти розподілялись рівномірно між усіма правонаступниками.

Той же німецький закон вимагав: правонастуники протягом 6 місяців з дня смерті жертви нацизму повинні були звернутися до обласного представництва УНФ за місцем проживання померлого. Якщо вимога не дотримувалася, правонастуники однозначно і безповоротно втрачали право на одержання виплати.

Але виплати передбачались не всім категоріям невільників. Лише для в'язнів концентраційних таборів чи гетто, в'язнів інших таборів (згідно з офіційним переліком) та особам, які були депортовані зі своєї батьківщини на територію Німеччини і були зайняті на примусових роботах у промисловості або державному секторі.

Поза німецьким виплатним законом залишалося багато колишніх примусових працівників. Зокрема, особи, які працювали в сільському чи приватному господарстві. А саме українців німецькі бауери найчастіше брали до себе на роботу. Нерідко праця в сільському господарстві була тяжчою, ніж у промисловості. Поза законом опинилися і діти, яких було вивезено разом з батьками, та діти, народжені в неволі.³⁷

Це викликало справедливий протест потерпілих. 16 жовтня 2000 року Українська спілка в'язнів – жертв нацизму змушена була виступити із заявою щодо Закону ФРН про створення фонду “Пам'ять, відповідальність та майбутнє”.

“Українська спілка в'язнів – жертв нацизму налічує в своїх рядах понад 300 тисяч колишніх страждальців гітлерівської неволі. Після ознайомлення з Законом ФРН про створення фонду “Пам'ять, відповідальність та майбутнє”, відзначає гуманну спрямованість цього документу і вдячна Німецькій стороні за певне розуміння становища наших товаришів по нещастю і за готовність негайно розпочати гуманітарні виплати.

Люди, які не за своєю волею опинилися в роки Другої світової війни за колючим дротом нацистських концтаборів, гетто, в'язниць та інших місць примусового утримання громадян, не лише страждали від страху фізичного знищення, а й від голоду, холоду, антисанітарії, каторжної праці, – підкреслювалось у заяві. – Вони назавжди втратили фізичне і психічне здоров'я. Тому, як правильно відзначає Німецька сторона, заподіяна шкода, вчинена несправедливістю, пережиті страждання не можуть бути компенсовані ніякою фінансовою допомогою. У даному ж ви-

падку йдеться не про компенсації, а про разові гуманітарні грошові виплати. Саме так ми розуміємо і кваліфікуємо добродійний акт Німецької сторони. Іншої оцінки з нашого боку бути не може, оскільки до ряду категорій страждальців була допущена відверта дискримінація. Справді бо.

Серед нас багато тих, кого насильно вивезли до Німеччини і хто працював там у бауерів. У переважній більшості випадків їх становище було не кращим, ніж у трудових таборах або навіть концтаборах. Тисячі з них, молодих та енергійних, так і не повернулись на Батьківщину. Не витримавши знущань і тягара непосильної праці, люди завчасно пішли з життя. А між тим Німецька сторона відмовилася від видачі цієї категорії громадян навіть гуманітарної допомоги. Тому ми, керуючись почуттям солідарності, вважаючи, що всі категорії депортованих громадян мають право на матеріальну підтримку відповідно до прийнятого ФРН закону, змушені були перерозподілити загальну суму, щоб не обійти грошовою допомогою примусових працівників сільського господарства. Звичайно, це призвело до дорікань і справедливого невдоволення людей. Навряд чи слід пояснювати, чому саме.

Або візьмемо дітей до 12 років, які разом з батьками знаходилися у трудових, обсерваційних та інших таборах. Не визнавати за ними законного права на одержання гуманітарної допомоги так само несправедливо, як і ганебно. Ми прямо заявляємо про це.

Нарешті, маємо підкреслити такий принциповий для нас момент. Слов'яни, подібно до євреїв і циган, розглядалися нацистами як "унтер-меншен". Вони знищувалися гітлерівським режимом з несамовитою люттю і нечуваною інтенсивністю. Досить згадати про мільйони загиблих, закатованих мирних громадян України слов'янського походження. Як же сталося, що відшкодування втраченого майна внаслідок расових переслідувань стосуються не всіх постраждалих громадян, а лише певних етносів? Хіба це не приклад горезвісних "подвійних стандартів"?

З огляду на стан здоров'я, вік, матеріальні труднощі жертв нацистських переслідувань гуманітарні виплати треба було б провести не в два, а в один етап. Цілком ймовірно, що остаточної суми багато наших товаришів так і не дочекаються. На жаль, Німецька сторона не зважила і на це...

Ще раз підкреслюємо: вдячні Німецькій стороні за розуміння

нашого нинішнього становища і наших потреб. Ми вітаємо конкретні кроки, конструктивні дії у напрямку до взаєморозуміння та примирення. Ми сприймаємо “промислово ініціативу” як виявлення Німецькою стороною знаку доброї волі. Разом з тим розглядаємо наступні грошові виплати, що не є компенсацією за примусову працю і заподіяні за часів націонал-соціалістського панування лиха, з позицій історичної справедливості, за нормами загальнолюдської моралі – високого й неупередженого судді усіх на світі суцях...”³⁸

В Україні виплати почалися 6 серпня 2001 року. Здійснювалися двома частинами (65 % і 35 % від призначеної суми). Оскільки німецька сторона ні на які поступки не пішла, вихід із становища довелося шукати Українському національному фонду “Взаєморозуміння і примирення”. Як відзначив на одній із прес-конференцій, що відбулася в січні 2007 року, його голова правління І. М. Лушников:

“...Ми намагалися зробити все можливе, аби найбільша кількість наших співгромадян отримала кошти. І водночас ми не могли порушити всі вимоги виплатного закону. Відповідно до передбаченого в законі розширеного застереження, ми пішли, може, й на не популярний крок. В рахунок зниження максимальних сум для людей, які працювали в промисловості, розширили перелік правомочних отримувачів і таким чином змогли виплатити людям, які працювали у сільському і приватному господарстві, та дітям. Це було наше спільне рішення разом з представниками громадських об'єднань жертв нацизму, що діють в Україні”.³⁹

Початку виплат передувала напружена праця українських, в т. ч. подільських, архівістів, яка продовжувалася й в наступні роки. Адже, щоб претендувати на компенсацію, потерпілим від нацистських переслідувань необхідно було мати на руках архівні довідки про примусове вивезення в Німеччину, місце роботи на нацистській каторзі, перебування у концтаборі чи гетто. Для цього вітчизняним архівістам довелося неодноразово поаркушно переглянути десятки тисяч фільтраційних справ, матеріалів місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, інші документи, найретельнішим чином виконати усі соціально-

правові запити громадян даних категорій. Всього в 2000 – 2007 рр. Державним архівом Вінницької області видано 19869 таких довідок, Державним архівом Хмельницької області – 68027.

Крім архівних довідок претендентам на компенсаційні виплати необхідно було мати паспорт громадянина України, копію свідоцтва про шлюб (якщо жінка змінила прізвище), при наявності групи інвалідності – копію довідки комісії МСЕК (ВТЕК). Документи приймалися лише від живих осіб – жертв нацистських переслідувань (за померлих не приймалися). Не приймалися німецькою стороною рішення суду та протоколи опиту свідків, які стосувалися підтвердження факту перебування тієї чи іншої особи на нацистській каторзі.⁴⁰

У разі виникнення непорозуміння зацікавлена особа не мала права на оскарження, оскільки за законом ФРН “Про створення фонду “Пам’ять, відповідальність і майбутнє” “норми національного законодавства, рішення державних органів і судів країни, на території яких проживають жертви рабської і примусової праці націонал-соціалізму, щодо здійснення їм виплат за рахунок коштів німецького федерального фонду “Пам’ять, відповідальність і майбутнє” не застосовуються”.⁴¹

Для оформлення заяви претендентам на компенсаційні виплати необхідно було навідатися в районне управління соціального захисту за місцем проживання. Звідти заяви передавались у регіональні представництва УНФ.

Встановлювався крайній термін подачі документів – до 11 квітня 2001 р.⁴²

Водночас після прийняття Закону України “Про жертви нацистських переслідувань” розширились функції Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення”. Відповідно до ст. 7 згаданого закону, а також на підставі нового положення про фонд, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2000 року за № 1410, УНФ визначався не лише як спеціальний орган з питань компенсаційних виплат, але й як орган з надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань.⁴³

Певні реорганізаційні зміни сталися також на місцях. На підставі постанови Кабінету Міністрів України № 1410 “Питання Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” при Кабінеті Міністрів України та відповідного рішення УНФ у вересні 2000 року обласні представництва УНФ були ліквідовані. На їх базі утворено обласні відділення Українського націо-

нального фонду “Взаєморозуміння і примирення” при Кабінеті Міністрів України, в т. ч. Вінницьке, очолюване Василем Миколайовичем Чехівським, та Хмельницьке (керівник Володимир Петрович Кухар). Відділення стали правонаступниками усіх прав і обов’язків та майна представництв УНФ, уповноваженими органами на території областей з питань організації роботи з жертвами нацистських переслідувань, здійснення соціальних заходів в інтересах цих осіб та збереження пам’яті про них.⁴⁴

Виплата першої частини компенсації на Вінниччині завершилась на початку 2004 року. Проїшла вона організовано, без будь-яких застережень. На цей час компенсаційні виплати отримали понад 28 тисяч чоловік. З них близько 12 тис. чол. – колишні підневільні робітники німецької промисловості і державного сектору, майже 6 тис. чол. – ті, хто працював у сільському господарстві країни-загарбника, 1111 чол. – колишні в’язні концетраційних таборів, решта – в’язні інших місць примусового утримання, прирівнених гітлерівським режимом до концтаборів, підневільні робітники сфери послуг і т. д.

Сума допомоги залежала від категорії потерпілих від нацизму. В’язням концтаборів і гетто вона визначалась у розмірі 7 тисяч 670 євро, в’язням інших місць примусового утримання, прирівнених до концтаборів, – 3068, в’язням, яких переслідували органи гестапо та служби безпеки за політичними мотивами, підневільним робітникам промисловості і держсектору – по 2199, тим, хто працював у сфері послуг, – по 767 євро. Загалом було виплачено 24 мільйони 383 тисячі 867,78 євро.

Найбільше в’язнів виявилось у Гайсинському, Хмільницькому, Іллінецькому районах – до 5 тис. чол., у м. Вінниці – близько 6 тис. чол. У більшості ж районів області – по 600 – 700 чоловік.⁴⁵

Близько 50 тис. чол. потерпілих аналогічних категорій отримали компенсаційні кошти у Хмельницькій області.

Решта виплат потерпілим від нацистських переслідувань, у т. ч. незадіяних до цього категорій, розпочалася в лютому 2004 року і тривала до 31 грудня 2006 року.

Всього в Україні (станом на 01.11.2007 р.) під час виплати 1-ої частини компенсаційних виплат (65 %) їх отримали 468643 жертви нацизму на суму 564985678,5 євро, другої частини (35 %) – 466546 жертв нацизму на суму 301590349,7 євро.⁴⁶ Із них 262 тисячі осіб, які працювали у промисловості, та 166 тисяч осіб, які працювали у сільському господарстві рейху.⁴⁷

“Нашим завданням було в рамках закону, наскільки це можливо, досягти максимального успіху... І сьогодні ми раді з того, що через 60 років ми змогли не лише говорити про виплати, а здійснити їх”,⁴⁸ – так прокоментував зроблене Міхаель Янсен, голова правління німецького фонду “Пам’ять, відповідальність і майбутнє”.

Проте деякі категорії невільників рейху таки залишилися без виплат. Це, зокрема, особи, які примусово працювали на підприємствах нацистської Німеччини, що на той час діяли на території Радянського Союзу, та особи, які перебували на примусових роботах на території Фінляндії, Угорщини, Румунії, тобто країн-сателітів Німеччини. Прикро, але це питання німецька сторона закрила. Очевидно, назавжди.

8.1.2.3. Реалізація гуманітарних проектів, інші виплати

Варто відзначити, що суми, внесені урядом ФРН у фонд “Пам’ять, відповідальність і майбутнє” до початку виплат були покладені на депозитні рахунки німецьких банків і на них нараховувалися відсотки.⁴⁹ Отримані таким чином кошти лягли в основу діяльності нового німецького гуманітарного фонду “Пам’ять і майбутнє”. Доля України у тих відсотках – близько мільйона євро.

Тісно співпрацюючи з новим німецьким фондом, Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення” у межах гуманітарної програми провів опитування жертв нацизму, зокрема, якої медичної допомоги ті потребують? Спільно з громадськими організаціями жертв нацизму було вирішено, що кошти підуть на оперативне лікування опорно-рухового апарату та очей. Вже в першій половині 2007 року проведено понад 60 ортопедичних операцій та близько 1400 операцій на очах.⁵⁰

У зв’язку з тим, що кошти, які Україна може використати на ці гуманітарні проекти, обмежені, то правлінням УНФ “Взаєморозуміння і примирення” прийнято рішення розпочати оперативне лікування у найтяжчих випадках. Головне завдання цих операцій – якісне покращання життя колишніх невільників.⁵¹

“Процедура відбору постраждалих для надання допомоги, – за словами одного з керівників німецького фонду Гюнтера Заатхофа, – є відкритою і прозорою. Для того, щоб кожному не-

вільнику було зрозуміло, яким чином це вирішується... Розпочиналася діяльність нашого фонду тільки задля проведення виплат. Але під час роботи ми зрозуміли, що йдеться не лише про гроші. У кожному конкретному випадку – це доля людей, які 60 років чекали, що їх страждання визнають. І моральна сторона нашої роботи для нас не менш важлива, ніж фінансова”.⁵²

Відчули благодійність фонду й подоляни. Серед тих, хто скористався його послугами, понад сто мешканців Вінницької та Хмельницької областей, потерпілих під час Другої світової війни від нацизму.

Як і Німеччина, прагне назавжди закрити “темні сторінки” своєї історії Австрія. Ще у 2000 році австрійський уряд добровільно зобов’язався здійснити компенсаційні виплати. Переговори у Відні між делегаціями Австрії та країн СНД пройшли досить оперативно, фактично в один раунд, із досягненням вагомих результатів з основних питань. Тоді було створено Австрійський фонд “Примирення, мир і співробітництво” (на основі прийнятого 27 листопада 2000 року закону “Про фонд добровільних виплат Австрійської Республіки колишнім рабським та примусовим робітникам нацистського режиму”). Австрія зобов’язалась здійснити такі виплати: особам, які перебували на рабських роботах, – 105 тис. австрійських шилінгів (15 тисяч ДМ⁵³); особам, які залучалися до примусової праці у промисловості, – 35 тис. австрійських шилінгів (5 тис. ДМ); особам, які залучалися до примусової праці в сільському господарстві, – 20 тис. австрійських шилінгів (2800 ДМ). Діти, які були депортовані разом з батьками у віці до 12 років, могли розраховувати на ту ж суму, що й їхні батьки, особи жіночої статі, які народили дітей під час підневільної праці в Австрії, – додатково до зазначених виплат по 5 тис. австрійських шилінгів (550 ДМ).⁵⁴

Україні від австрійського уряду надійшло 85,4 мільйона євро.⁵⁵ Документи на виплату приймалися включно по 31 грудня 2003 року.⁵⁶ Виділені кошти з серпня 2001 року по 2006 рік отримали близько 43-х тисяч осіб, у тому числі понад 1350 вінничан.

Крім того, впродовж багатьох років австрійський фонд фінансує програму ендопротезування, оплачує усі витрати на придбання штучних суглобів, діагностику і лікування у фахівців, реабілітацію.

“...Не могла і мріяти про те, що мені безкоштовно установлять протез тазостегнового суглоба... У графі мого паспорта

"місце народження" записано: "Зальцбург, Австрія". Батька, висланого в Австрію на примусові роботи, гестапівці розстріляли до мого народження. Від потрясіння в мами, що працювала в Зальцбурзі на хазяїв, почалися передчасні пологи. Так я виявилася "корінною зальцбуржанкою". Це стало підставою для того, щоб австрійський уряд допоміг мені в житті. [За його кошти] у київській лікарні № 12 професор Микола Терновий зробив мені операцію по ендопротезуванню. Почуваю себе відмінно, ходжу вільно. Адже раніше біль у зруйнованому суглобі був такий, що не могла рухатися. Якби не операція, повернутися до нормального життя було нереально..."⁵⁷ (Із слів Лідії Дяк, м. Вінниця).

Починаючи з 2001 року, операції "остарбайтерам" робили у клініках Австрії й Німеччини.

У тій же Німеччині *філантропічна діяльність* проявляється не лише на державному рівні. Так, міська влада міста Франкфурт-на-Майні вирішила додатково виплатити тим, хто працював тут під час війни, по 1022 євро.⁵⁸

По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, що працювали на церковних об'єктах католицької церкви в Баварії.⁵⁹ У 1999 році єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх "приписаних" до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування "остарбайтерам" сягнув 5 млн. марок.⁶⁰

У землі Баден-Вюнттерберг Фрайбург став другим після Тюбінга містом, яке долучилося до компенсаційних виплат.⁶¹ Усі гроші (200 тис. марок) виділено з міського бюджету, оскільки приватні фірми було увільнено від внесків. За компенсацією звернулися далеко не всі, тому магістрат Фрайбурга спробував самостійно відшукати їх. За архівними даними, по 5 тис. марок повинні були отримати 37 осіб.

Благодійна організація "Місцева історія" м. Фердена виділила 58 українським остарбайтерам по 260 марок. Деякі сім'ї, в яких працювали українці, взяли над ними шефство, допомагаючи грошми і запрошуючи до себе в гості.⁶² Для літніх людей, багато яких опинилося на межі виживання, вчасно простягнута рука допомоги виявилася дуже важливою. Ініціатори акції вважали, що теорія "маленьких справ" не гірша за стратегію масової допомоги.

Користуючись благородними почуттями, гуманітарну адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надали окремі

громадяни ФРН: Елізабет Штокнер, Інґа і Карл Хейнц, Іоахім та Сюзана Вуок, Маргарет Руфф, Марина Шуберт, Бернхільд Фогель, представники фонду імені Максимиліана Кольбе Ірма та Еміль Аннен, Елізабет Ерб, члени фонду Німеллера пастор Мюллер, Мартін Штер, Клаудія Сіверс та чимало інших.⁶³

Надав одноразову грошову допомогу в'язням концтаборів *Швейцарський фонд жертв Холокосту*.⁶⁴

Засудження нацизму, гуманітарний рух виявились своєрідним підведенням ризику під цілою епохою протистояння, відчуження між державами і народами, яке породила війна.

Отже, німецькі компенсації стали суттєвим елементом повернення історичної справедливості.

Процес компенсаційних виплат урядом ФРН започаткувався ще на початку 50-х рр. ХХ ст. Правом на отримання компенсаційних коштів скористались Ізраїль, ряд європейських країн.

У той же час в німецькому суспільстві зріло розуміння необхідності виплати компенсацій "остарбайтерам", що було б виконанням морального обов'язку перед ними, як рабами ХХ століття. Дане питання неодноразово порушували деякі громадські організації, окремі політичні партії ФРН. Однак добра воля наштовхувалась на юридично-правові перешкоди. Найсуттєвішою із них стала відмова у 1953 р. уряду СРСР від репараційних претензій до Німеччини. Відтоді це питання в СРСР взагалі не розглядалось, що було не чим іншим, як повним нехтуванням прав потерпілих від нацизму.

До нього повернулись лише в кінці існування самого СРСР, коли громадськість країни на тлі перебудовчих процесів, проголошеної гласності все наполегливіше вимагала відновлення історичної справедливості, а Німеччина була готова зробити крок назустріч, що засвідчив початок переговорів між обома державами.

Однак власне радянські громадяни – жертви нацистських переслідувань – так і не дочекались справедливого вирішення задавленої проблеми – через розпад Союзу РСР. Вона вирішувалась уже в нових історичних умовах, коли на політичній карті світу появились незалежні держави Україна, Російська Федерація, Білорусь, Латвія, Литва, Естонія, Молдова та ін. Саме їм уряд ФРН виділив 1 млрд. марок для розподілу між жертвами нацистських переслідувань.

Під час виплат компенсаційних коштів в Україні не обійшлося без прикроців – внаслідок самочинних протиправних дій “Градобанку” передбачені кошти дійшли до адресатів із значним запізненням. Дехто взагалі не дочекався їх.

Виплати відіграли величезну роль у суспільній свідомості як в Україні, так і в Німеччині. Вони ще більше сприяли зміні ставлення до “остарбайтерів”, як до людей нелегкої долі, які потребують глибокого співчуття, підтримки і розуміння.

Згаданим жестом доброї волі ФРН вважала свою місію виконаною, однак він став лише першим етапом компенсаційних виплат “остарбайтерам”, оскільки виплати виявилися неадекватними – за усі страждання в Україні, в т. ч. на Поділлі, колишні “східні робітники” отримали в середньому по 600 марок, що швидше було своєрідною одноразовою гуманітарною допомогою, ніж справедливою фінансовою компенсацією.

Із здобуттям Україною незалежності турбота про тих, хто втратив свою молодість і здоров'я у нацистській неволі, стала уже державною справою, забезпечувалася спільними зусиллями держави та громадських організацій. Саме вони ініціювали новий переговорний процес з німецькою стороною, доклали максимум зусиль до формування світової громадської думки з приводу справедливого вирішення даного питання.

Під тиском світової громадськості наприкінці ХХ століття перед німецькими підприємствами та, зрештою, й перед усією Німеччиною, у значно більшій повноті постала проблема відповідальності, моральної й юридичної, за використання примусової праці під час Другої світової війни. Це й стало поштовхом до створення виплатного фонду “Пам'ять, відповідальність і майбутнє”. Кошти до нього внесли уряд Німеччини та власники підприємств, на яких під час війни працювали невольники.

Другий етап компенсаційних виплат “остарбайтерам” та іншим категоріям жертв нацистських переслідувань триває у 2001 – 2006 рр. Проте поза дією німецького виплатного закону залишалось багато примусових працівників, зокрема, особи, які працювали в сільському господарстві та приватному секторі, а також діти, вивезені разом з батьками до Третього рейху та народжені в неволі. Щоб не залишити їх без уваги, Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення” за згодою громадських об'єднань жертв нацизму змушений був за рахунок зниження максимальних сум для людей, котрі

працювали в промисловості, розширити перелік правомочних отримувачів коштів.

Гуманітарну спрямованість має також новий німецький фонд “Пам’ять і майбутнє”. Зосереджені у ньому кошти витрачаються на лікування потерпілих від нацизму.

Широко практикується в Німеччині й збір коштів для цієї категорії від мешканців ряду міст, громадських організацій, окремих громадян ФРН.

Надавав кошти для виплат жертвам нацизму, які в роки опинилися на території Австрії (в сучасних межах), також австрійський уряд, одноразову допомогу в’язням концтаборів – Швейцарський фонд жертв Холокосту.

Як бачимо, повернення історичної справедливості стосовно “остарбайтерів” – однієї з найчисельніших категорій не-вільників Третього рейху виявилось можливим лише після розвалу Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, коли турбота про них стала державною справою. Прийняття Верховною Радою України закону “Про жертви нацистських переслідувань”, нарешті, визначило й закріпило їхній належний статус у суспільстві, забезпечило усі конституційні права і свободи, соціальний захист.

Утвердженню історичної справедливості сприяли також компенсаційні виплати жертвам нацизму урядами ФРН та Австрії, німецькими підприємствами, організаціями, окремими громадянами. Крім того, гуманітарна діяльність німецької сторони, яка добровільно взяла на себе моральну відповідальність за страшні злочини нацистів і засудила їх, сприяла нівелюванню породженого війною протистояння і відчуження між державами та народами.

---

¹ Литвин Володимир. Історія... – С. 643.

² Пам’ять заради майбутнього... – С. 25.

³ Там само.

⁴ У перебудовному процесі розрізняють три етапи. Перший з них характеризується як період порівняно оптимістичного бачення “революції зверху”. Реформатори вважали тоді, що вони дістануть потрібні результати “малою кров’ю”, не змінюючи корінних засад і принципів суспільства. Цей стан охоплював два роки (1985 – 1986) і проходив під гаслом “Більше соціалізму!”. Другий етап мав уже інший лейтмотив – “Більше демократії!”. Він характеризувався провалом започаткованих Кремлем економічних реформ і пробудженням суспільства від політичної летаргії під впливом політики гласності (1987 – 1988). Другий етап

теж контролювався ініціаторами реформ. Керування державою і контроль над суспільством цілком перебували в руках центру, тоталітарна природа якого не зазнала істотних змін. Третій етап “перебудови” (1989 – 1991) можна назвати етапом політики реформ. “Ініціатива верхів” не зімкнулася, як сподівався на це М. С. Горбачов, з масовим рухом “знизу”. Неконтрольовані компартійним апаратом вибори в органи державного управління змінили обличчя політичного режиму. Внаслідок розщеплення компартійно-радянської влади на владу компартійних комітетів і владу радянських органів диктатура почала зникати. Це викликало суверенізацію суспільства. Тоталітарна влада стала переростати в демократичну. (*Володимир Литвин. Історія України... – С. 661*).

⁵ Постановою Ради Міністрів СРСР № 725 від 6 жовтня 1989 р. пільги, передбачені ветеранам Великої Вітчизняної війни, поширювались на колишніх в'язнів нацистських концтаборів, звільнених у віці до 16 років. Постанова Ради Міністрів СРСР № 814 від 12 серпня 1990 р. поширила згадані пільги також на неповнолітніх в'язнів гетто та “остарбайтерів”.

⁶ Пам'ять заради майбутнього... – С. 12.

⁷ Там само; - С. 15.

⁸ Там само; - С. 38.

⁹ Там само; - С. 526 – 529.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8014.

¹¹ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 340.

¹² *Süddeutsche Zeitung.* – 1990. – 8 March.

¹³ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 340 – 341.

¹⁴ *Frankfurter Allgemeine.* – 1991. – 17 Oktober.

¹⁵ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 343, 344.

¹⁶ Там само; - С. 343.

¹⁷ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24432.

¹⁸ Як правило, усі німецькі документи забирались в “остарбайтерів” під час проходження фільтрації. Ті ж, які інколи залишались на руках, у багатьох випадках знищувались самими “східними робітниками” – вони були досить небезпечними на випадок несподіваного обшуку чи арешту – як доказ приналежності до “ворогів народу”.

¹⁹ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 336.

²⁰ Там само; - С. 345.

²¹ Там само; - С. 346.

²² Там само.

²³ Пам'ять заради майбутнього... - С. 19.

²⁴ Там само.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 1.

²⁶ Подільські вісті (м. Хмельницький). – 1999. – 28 травня.

²⁷ Подільські вісті. – 1997. – 21 березня.

²⁸ Там само.

²⁹ Пам'ять заради майбутнього... - С. 19.

³⁰ *Забродець О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.)...* - С. 125.

³¹ Порадниця. – 2000. – 22 червня.

³² Пам'ять заради майбутнього... - С. 532.

³³ Там само; - С. 20 – 21.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 2.

³⁵ Пам'ять заради майбутнього... - С. 536 – 537.

³⁶ Там само.

³⁷ Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.

³⁸ Пам'ять заради майбутнього... - С. 547 – 548.

- ³⁹ Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.
- ⁴⁰ Подільські вісті. – 1999. – 28 травня.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 1.
- ⁴² Подільські вісті. – 2000. – 20 жовтня.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 1.
- ⁴⁴ Ліквідовано обласні відділення в кінці грудня 2006 р. на основі відповідної постанови правління Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” від 2 жовтня 2006 р.
- ⁴⁵ Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 6 березня.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 2.
- ⁴⁷ Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Промисловість же дала, так би мовити, “голу” суму, прибуток з якої був загублений через зволікання.
- ⁵⁰ Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.
- ⁵¹ Фонд кожної країни мав право на власний розсуд вирішувати, яку саме допомогу подавати своїм громадянам. У Польщі і Білорусі, приміром, жертвам нацизму пропонувалось не оперативне лікування, а санаторно-курортне.
- ⁵² Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.
- ⁵³ Німецьких марок.
- ⁵⁴ Порадниця. – 2000. – 22 червня.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 5250, оп. 2, спр. 1, арк. 2.
- ⁵⁶ Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 6 березня.
- ⁵⁷ Подолія. – 2005. – 31 жовтня.
- ⁵⁸ Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 6 березня.
- ⁵⁹ Die Welt. – 2001. – 28 Mai.
- ⁶⁰ *Сіцинський Р., Задорожний В.* Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ // Архіви України. – 2005. – № 1 – 3. – С. 446.
- ⁶¹ Südwest Presse. – 2001. – 18 Mai.
- ⁶² Weser Kurier. – 2001. – 20 April.
- ⁶³ Пам'ять заради майбутнього... – С. 17.
- ⁶⁴ Подільські вісті. – 1999. – 28 травня.

8.2. Більше не вороги

Зміна ставлення до “остарбайтерів” у Німеччині, на пострадянському просторі сприяє процесу *подальшого примирення*. В Україні уже не рідкістю стали візити німецьких гостей – істориків, котрі досліджують тему примусової праці під час Другої світової війни, нащадків колишніх власників підприємств, делегацій з міст ФРН, які приїздять, щоб допомогти колишнім “своїм” невільникам, підтримати їх. Така ж мета приїзду й відданих ідеалам гуманізму окремих ентузіастів, що, загалом, є свідченням зростаючого громадського інтересу до нелегкої долі колишніх

“східних робітників”. Правда про них все більше утверджується в суспільній свідомості, знаходить нові форми вираження.

У 2002 р. “в Берліні з’явився незвичайний, документальний, театр – “ОСТ-Арбайтер”. У його складі – молодь п’ятнадцяти національностей. Усі вони, а поміж них є і професійні актори, й аматори, працюють на добровільних засадах. В основі їхніх постановок – не [художні] п’єси, а розповіді про реальні долі колишніх примусових працівників зі сходу, про які довгий час мовчав весь світ. Про долі, покручені неволею і війною. [В 2005 р.] театр “ОСТ-Арбайтер” побував у Києві. Презентував виставу “Балерина за колючим дротом”.

...Змалку Аллочка дуже любила танцювати. Навчалася в балетній школі. Мріяла про велику сцену. Їй пропонували блискучу кар’єру. Але розпочалася війна. Шістнадцятирічна дівчина потрапила в полон. Її направили на будівельні роботи. Вродлива тендітна юнка самою природою створена для мистецтва, була слабка для цієї фізично тяжкої роботи. Хтозна, скільки б часу вона протрималася в неволі. Та доля зглянулася над нею. Про її непересічні таланти дізналися і... Аллі дозволили танцювати. Танцювала перед невірниками всієї Європи. А коли повернулася додому – її схопили органи НКВС. Дівчина отримала 25 років таборів за зраду Батьківщини.

Під час поїздки по Україні Марина Шуберт, яка багато років допомагає остарбайтерам, познайомилася з колишньою примусовою працівницею Аллою Рокитнянською. Тоді ж дізналася про її драматичну долю і була вражена до глибини душі. З’явилося бажання розповісти про цю трагедію іншим. Спільно з професійним режисером Наталією Бондар та акторами театру “ОСТ-Арбайтер” було створено “Балерину за колючим дротом”.¹

Виставу схвально сприйняли як німецькі, так й українські глядачі...

Влітку 2000 року тією ж Марією Шуберт у Німеччині організовано документальну виставку “Цванцарбайтери в Берліні”, що започаткувала спільну діяльність німецької громадської організації “Kontakte” (“Контакти”) і Української спілки в’язнів – жертв нацизму по поверненню історичної справедливості стосовно примусових робітників рейху.²

А за два роки до цього у Києві в меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років” розгорнуто тематичну виставку, присвячену долі

українських “остарбайтерів”, – “Про них ще не все сказано...”

“...Виставка стала важливим кроком до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. Вона дозволила досить повно порушити також питання про трагічну долю неповнолітніх невірників Рейху та дітей, народжених у нацистській Німеччині українськими робітницями. Уперше на виставці були представлені експонати, в яких йшлося про співчуття громадян Німеччини, котрі в скрутний час допомагали нашим співвітчизникам. Раніше про подібні факти неможливо було навіть згадувати.

Виставка перетворилася на культурну й політичну акцію... Її пересувний варіант “Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів”, розрахований спеціально на іноземного глядача, у 2001 – 2002 роках експонувався в чотирьох музеях ФРН. Метою виставки було ознайомити німецький загал з поглядом українського суспільства на цю проблему й показати не лише трагедію наших співвітчизників у роки війни, а й прагнення до порозуміння та співпраці для вшанування пам’яті всіх жертв Другої світової. Експозиція виставки, розповідаючи про життя конкретних людей, стверджувала, що тоталітарний режим жорстоко порушує права людини, руйнує долі мільйонів громадян. Актуальний соціальний зріз теми використання українських примусових робітників у нацистській Німеччині, загальнолюдське гуманне звучання виставки викликали значний інтерес у німецьких глядачів... З її експозицією ознайомилися близько 20 тисяч громадян ФРН”.³

Та особливо важливим фактором у налагодженні мостів порозуміння стала реалізація давньої мрії багатьох колишніх “остарбайтерів” – побувати у сучасній Німеччині, що перед усім світом здійснила акт каяття, у свою чергу, подякувати тим, хто у лихий час проявляв турботу і милосердя, покласти квіти на могили товаришів по неволі, котрі передчасно пішли з життя на чужині, не витримавши жорстоких тортур, внаслідок інших трагічних обставин.

Ось що пише у своїх спогадах український “східний робітник” Іван Денисович Ігнатенко, якому в роки війни довелося відбувати нацистську каторгу в німецькому місті Бохумі:

“...Під кінець війни нас стали відпускати в місто один раз у місяць. Мешканці міста дуже добре ставились до нас, дарували подарунки, підгодовували, жаліли, співчували. А охорона табору і поліцаї, на відміну від місцевих мешканців, били нас дубин-

ками і знущались. Тоді ми зрозуміли, що вони були фашистами, а не простими німецькими мешканцями.

Тому я зараз кланяюсь у ноги добрим людям, мешканцям міста, і бажаю їм міцного здоров'я та довгих років життя.

У даний час мені 72 роки... Хотілося б на старості літ побувати у місті Бохум і подякувати тим людям, які в такий важкий час відривали від себе шматок хліба і давали його нам..."⁴

Що стосується власне І. Д. Ігнатенка, то його намірам, на жаль, не судилось здійснитися (через важку хворобу він осліп), але те, що за радянських часів було нездійсненою мрією мільйонів "остарбайтерів", не є проблемою у незалежній суверенній Україні – поїздки колишніх невірників рейху до Німеччини, у ті місця, де вони працювали у молоді роки, організовуються Українським національним фондом "Взаєморозуміння і примирення", Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму. Крім того, кожен "східний робітник" на запрошення німецької сторони може вільно здійснити індивідуальну поїздку чи із своїми близькими та рідними, як, скажімо, це зробила колишня подільська "остарбайтерка" Любов Семенівна Драчук, запросивши в дорогу дочку:

"...Через багато років не забула фрау Гільдікард українську дівчину Любу. З допомогою Червоного Хреста розшукала її в Осолінці [Літинського району] і у 1993 році зробила виклик до Німеччини. Вдруге поїхала Любов Семенівна до Баден-Ельстерна, але цього разу вже в гості. Гільдікард тоді було 93, Любі – 68.

- Ми коли їхали, – розповідає донька Любові Семенівни Катерина Іванівна, – я дуже переживала, як ми порозуміємося, як подолаємо мовний бар'єр? Але щойно зійшли на німецьку землю, як мама так "зашпрехала"... Я аж здивувалася. До речі, фрау Гільдікард подбала про перекладача, але її послуги нам не знадобилися... Зустріч була дуже теплою і трепетною. Гільдікард вийшла вся в білому, маленька, худенька. "Любо, хіба це ти? – запитала. – Майне Люба?" ("Моя Люба?").

А в мамі від хвилювання та нервового збудження одразу губи "згоріли". Ще б пак, адже вона поверталася у свою обпалену війною юність.

Дуже вразив рівень життя німців – справжній рай. Аж досада взяла при порівнянні, як живуть переможені і як ми – переможці. Щоправда, ми розраховували, що прийматимуть нас хлібосольніше. Адже приїхали зі своїм коньяком, домашньою ков-

басою, запеченою качкою, тортом... Але все те навіть не виставили на стіл. Пообідали... стоячи. Якби це такі гості їхали до нас, то ми б уже кабана кололи, а там – досить скромно. Гостювали ми два тижні. І щоразу мене просили співати українських пісень. Я співаю, а вони плачуть...

Як і у 45-у, Гільдікард хотіла щиро обдарувати Любов Семенівну з донькою подарунками. Спершу вмовляла їх залишитися у Німеччині, пропонуючи дім. Потім – дорогий одяг, гроші, навіть машину.

- Ми відмовились, – каже Любов Семенівна. – Хоч не такі заможні, зате горді. І хочемо жити на своїй землі...”⁵

Теперішній мешканець м. Миколаєва Олексій Григорович Балутін, будучи насильно вивезеним гітлерівцями на нацистську каторгу, працював на соляній шахті в с. Ментерода неподалік м. Мюльхаузена (Тюрінгія). У січні 1945 р. під час нальоту союзницької авіації від осколків бомб тут загинули п'ятеро його близьких друзів. Довгі роки вважав своїм моральним обов'язком встановити на місці їх захоронення пам'ятний знак, активно листувався з даного питання з представниками тамтешньої влади. І ось нарешті мрії стали реальністю. “...Я безмежно вдячний бургомістру цього населеного пункту, де вони загинули. Це пан Крафт, який і викликав мене на відкриття пам'ятника, – читаємо у спогадах українського примусового робітника. – У мене з ним до цього часу підтримується зв'язок...”⁶

Уродженець м. Гайсина Іван Якович Головань⁷ побував у концтаборі “Дахау”. Як і колись, одягнув смугасту табірну робу, сфотографувався на пам'ять, згадав минуле. Осад на серці залишився важкий. За його словами, хотілось мерщій вибратись з-за колючого дроту, хоч той тепер був лише музейним атрибутом, а залишки табору – меморіальним комплексом. Хотілося звернутися до всього світу: люди повинні народжуватись для життя, а не для “фабрик смерті”! Жахи нацизму ніколи не повинні повторитись!..

Зустрічі з минулим, як і спогади про них, завжди емоційні, позначені надмірним хвилюванням.

“...У травні [2002 року] я отримав запрошення приїхати в Німеччину... на прохання обербургомістра Ганновера Імаль Штіга, – повідується у спогадах подолянина Миколи Івановича Дейнеко (с. Кормільче Орининського району). – Мені був висланий детальний план поїздки, оплата і організована зустріч в Ганновері. Зустріч на вокзалі була дуже сердечна. Розмістили

нас у найдорожчому готелі, де я повинен був дати інтерв'ю директору інституту [історії]. Під час дачі інтерв'ю я все згадав, що було зі мною, і дуже сильно розхвилювався і в мене серце стало працювати із переборами. Викликали швидку і поклали мене в лікарню. За три дні мене поставили на ноги. Але я багато чого не побачив із запланованого. Коли мене привезли в готель, була вечеря, і коли мене привели в їдальню, то мене зустріли бурхливими оплесками, всі делегати встали. Всього було запрошено 30 чоловік від 10 країн. Проводи теж були сердечні... Народ той, що ми бачили, коли були рабами, і сьогоднішній – як небо і земля”.⁸

Особливо плідні прості й невимушені зустрічі, що відбуваються не на офіційному рівні, без зайвої помпезності. Безпосереднє спілкування, розповіді очевидців, слова пробачення та прощення дають можливість зняти напругу, що в певній мірі передувє діалогу, дозволяють співрозмовникам відчутти себе новими людьми, котрі через довгі роки, подолавши усі перепони, стали на стежку справедливості й морального очищення, все більше довіряючи одне одному...

Отже, зміна ставлення до “остарбайтерів” в незалежній Україні та сучасній Німеччині створила сприятливі умови для поширення й поглиблення правди про нелегку долю рабів рейху, відкрила перед ними нові можливості в реалізації раніше недоступних прав і свобод. Суттєвою у цьому плані виявилася повна відміна існуючої впродовж десятиліть у колишньому СРСР негласної заборони на поїздки примусових “східних робітників” за кордон, зокрема, у місця відбуття ними нацистської каторги, а також зняття українською стороною усяких перешкод, що стосувалися поїздок в Україну німецьких дослідників історії Другої світової війни, осіб, зайнятих філантропічною діяльністю. Налагодження безпосереднього діалогу між колишніми жертвами нацистських переслідувань та широкою німецькою громадськістю сприяє утвердженню порозуміння, зміцненню добросусідства між обома європейськими народами.

---

¹ Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.

² Пам'ять заради майбутнього... – С. 125.

³ Любов Легасова, Марина Шевченко. Колекція документів меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945

років” з проблеми дослідження історії українських “остарбайтерів” // “...То була неволя”... – С. 26.

⁴ Пам’ять заради майбутнього... – С. 219.

⁵ Подільська порадиця. – 2007. – 28 лютого.

⁶ Пам’ять заради майбутнього... – С. 81.

⁷ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 41132.

⁸ Пам’ять заради майбутнього... – С. 205.

8.3. Чи ж все зроблено?

Відчути себе нарівні з усіма членами суспільства “остарбайтери” змогли лише після здобуття Україною незалежності. Ніхто їх більше не вважає “ворогами народу”, “потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології”, “зрадниками Батьківщини”. Усі підозри стосовно лояльності до Вітчизни відійшли в минуле, як і зникла упередженість, що проявлялась до них з боку держави впродовж не одного десятиліття років. Вони вільно, без страху, згадують і розповідають про своє минуле, гіркоту й біль пережитого. Нарівні з усіма членами суспільства, в числі решти категорій жертв нацистських переслідувань, користуються всією повнотою прав та свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України. На ділі відчули реальну підтримку держави в порушенні питання про грошові відшкодування за їхню рабську працю у Третьюму рейху, в організації компенсаційних виплат урядами ФРН, Австрії, німецькими промисловими підприємствами, реалізації ними спільно із партнерською організацією – Українським національним фондом “Взаєморозуміння і примирення” – ряду гуманітарних проектів, позитивну зміну у ставленні до своєї долі зарубіжної спільноти, вітчизняної громадськості...

Та ж чи все зроблено в молодій Українській державі, зокрема, на Поділлі, щоб становище колишніх примусових робітників характеризувалось як благополучне, не викликало нарікань з боку потерпілих від нацизму?

“...З точки зору свободи і прав, що нам дали тепер, що не кажіть, жити стало краще. Нас ніхто не переслідує, ми не боїмося, що за вивезення в Німеччину нас чи наших дітей, онуків може хтось арештувати, відправити на Соловки... Та й ті Соловки вже не наші... Але й із зникненням Союзу, не все зникло. Запитували колись: “Що в Радянському Союзі вічне?” “Тимчасові труднощі”. Так от, ті тимчасові труднощі не зникли й у вільній

Україні. Шкода...” (Із слів Миколи Кузьмовича Літинського, с. Тернівка Бершадського району).¹

Безперечно, ще *чимало соціальних проблем залишилось невирішеними* або ж подолані далеко не в повній мірі. Українське суспільство, яке у своєму розвитку переживає нині так званий період “дикого капіталізму”, не позбавлене багатьох вад. У майновому плані воно дуже неоднорідне: з’явилися олігархи-мільярдери, є менш багаті, є бідні люди. *Колишні “остарбайтери” належать до численної категорії громадян, котрі проживають за межею бідності.*

“...Живу одна... Тільки на пенсію. Її вистачає хіба що на комунальні платежі... Поламався холодильник, кілька років так і стоїть невідремонтованим... Зайдеш у магазин, а там тільки ціни ростуть, нічого купити не можу. Хоч плач...” (Із слів Валентини Федорівни Кульбацької, м. Вінниця).²

“Все життя жила бідно, а зараз ще бідніше...” (Із слів Тетяни Іванівни Вигрівач, с. Браїлів Жмеринського району).³

“...Пенсія у мене дуже мізерна. Живу з городу, але його обробляти не здужаю...” (Із слів Антоніни Никифорівни Захожої, с. Широка Гребля Хмельницького району).⁴

Інша болюча проблема – *критичний вік та погане здоров’я колишніх “східних робітників”.*

“За інформацією УНФ [станом на 2004 р.] 97 % з жертв нацизму – непрацюючі пенсіонери, 92 % віком до 70 років і старше, 30 % – інваліди, 80 % – страждають невиліковними важкими хворобами... Смертність серед них у 2 – 3 рази вища, ніж в аналогічних вікових групах населення, з кожних 5 відправлених у неволю сьогодні живим залишився лише один, половина із кожних 10 жертв назавжди залишилися самотніми...”⁶

Нерідко ця *одинокість* досить страшна. Ось що повідує в листі українська “остарбайтерка” О. П. Пелехата: “[2002] рік видався мені дуже нещасливим. Зразу після Нового року я тяжко захворіла і чуть не замерзла у своїй хатинці. У мене пічне опалення, а так як я не вставала з ліжка, затопити в хаті не було кому, бо сусіди навколо мене були такі ж старі люди і вимерли всі, а деякі не виходять взимку з кімнати, то допомогти було нікому. Та на щастя, з Харкова приїхав племінник, побачив в якому я стані, відвіз мене до своєї матері (моєї сестри), а хатину мою продав першому покупцю, що трапився, дуже дешево. Я виздоровіла, тепер живу з сестрою у її приватизованій квартирі. Обидві старі і немічні (їй 83-й рік, мені 80-й). Обидві сліпі на

одне око, друге опероване у неї і у мене, городу не маємо, все купуємо на базарі. Добре, що хоч одяг і взуття у нас ще тримаються...”⁷

Чи не всі колишні “остарбайтери” скаржаться на *недоступність належного лікування*.

“...Мені за вісімдесят. Не старість, а мука. Доконує цукровий діабет, мучить атрит, погано бачу... Останні копійки трачу на ліки, та того, що треба, купити не можу, бо дуже дорого. Не живу, а доживаю...” (Із слів Фросини Лук’янівни Миронюк, смт Літин).⁸

“Маю букет хвороб. Все витрачаю на лікування, але здоров’я все гірше, бо на мої статки ніколи не вилікуєшся...” (Із слів Галини Макарівни Мазур, с. Малий Митник Хмільницького району).⁹

“Щоб тебе гарно лікували, треба жирно на лапу давати, не думайте, що в нас медицина безплатна... Тому більше лежимо, чим ходимо, одужавши...” (Із слів Михайла Івановича Павлюка, с. Бурківці Погребищенського району).¹⁰

Ще одна біда – безпомічні, беззахисні, колишні примусові робітники нерідко стають *жертвами* спритних *аферистів та шахраїв*, котрі без зазріння совісті посягають на їхнє майно, гідність та здоров’я.

“...Про зникнення вінничанки, 1923 року народження, дали [знати] її найближчі сусіди... Бо раптом її будинок почали ремонтувати незнайомі люди, а баба Стефанія на вулиці та в магазині не з’являлась кілька місяців. На лікування чи в гості вона навряд би поїхала, бо рідні у неї не було...”

Перевірка показала, що за господарювання у бабусиній хаті взяли один із сусідів по вулиці та його друг. А ще, згідно з документами, будинок вже вважався проданим за 75 тисяч доларів...

Спершу вищезгаданий сусід запропонував Стефанії як самотній підселити в її хату свого друга в обмін на фінансову та іншу допомогу по господарству. Вмовляння тривали кілька тижнів і, врешті-решт, у бабусиній хаті поселився сучасний молодий “остарбайтер”, який буцімто повернувся із невдалих заробітків у Чехії... Вже тепер стало відомо, що замість спонсорвання довірливої Стефанії квартирант витрачав бабусину пенсію на свій розсуд, а не клав її на вигаданий банківський рахунок. Так само на свої потреби він спустив 760 євро, отримані 84-річною вінничанкою як компенсацію за примусові роботи під час війни у Німеччині. Як і з ким гуляв на її гроші квартирант, бабуся при повному розумі розповіла міліції вже у палаті Жме-

ринської “психушки”, куди її запроторив гість. А перед цим стареньку чекало не менш суворе випробування долі – переселення у підвал власної хати, де вона прокинулася після підписання у нотаріуса дарчої на будинок!

- Заснула у своєму ліжку, а прокинулася – під землею. І пожалітися не було кому... – розповіла міліціонерам старенька . – Я думала, що підписую папери на оформлення опіки, а це вони так мою хату забирали...

Черговим своєрідним “подарунком” від опікунів на 8 Березня стала “депортація” Стефанії у так званий санаторій, а насправді – Жмеринський психоневрологічний диспансер.

Як аферистам вдалось запроторити здорову та сповна розуму бабусю у “психушку” – дає зрозуміти “липова” довідка про її обстеження комісією із справжніми печатками, підписами реально працюючих лікарів, але на бланках ще радянського зразка... Звісно, що задарма таку кримінальну “липу” навряд би хтось оформив із людей, котрі давали клятву Гіппократа. Тепер їм доведеться давати вже свідчення у міліції та прокуратурі щодо своєї участі у лікуванні остарбайтерки. Бо вже перша розмова дільничного із заручницею “психушки” дала зрозуміти, що вона жертва квартирного шахрайства.

Єдине, що радувало у цій непростій ситуації, це, власне, збереження життя бабусі. Бо за 75 тисяч доларів можна й вбити та прикопати десь у лісосмузі. А тим часом будинок бабусі, яка на старості вимушено опинилась на вулиці у статусі “бомжихи”, вже вдруге після ремонту перепродали... За 140 тисяч “зелених”...¹¹

Не чим інакше, як падінням моралі, можна пояснити неблаговидні вчинки й деяких близьких родичів стосовно німецьких жертв нацистських переслідувань.

“На долю хмільничанки Явдокії Яценко не випала щаслива старість. Віку доживати довелось у самоті. Її єдиний син пішов з цього світу раніше за свою матір, залишивши останню на милість родичів...”

Раніше в оселі Явдокії... завжди було гамірно: і сусіди приходили, і родичі. Оселя господині, як і її душа, відкрита була для людей. Однак віднедавна усе в житті старенької змінилось. Поневір'яння її почались з того часу, як вона мала необачність переписати свою хату на... невістку. Масними словами жінка зуміла обійти стареньку, наобіцяла, що розрадить її самотність. Бабуся й повірила. Власне, невістчина опіка почалася ду-

же добре. Невістка й справді допомагала старенькій, доглядала за нею, дбала про затишок у хаті. Це вже згодом баба Дуся нарешті збагнула, у чому ховався секрет невістчиної приязні. Явдокія Яценко за часів війни тяжко працювала у Німеччині. Повернути компенсацію за ті горезвісні заробітки бабусі уперто допомагала невістка. Хоча насправді лукава жінка дбала про свій добробут, бо стара тих грошей і не бачила.

Минув деякий час, і невістка збагнула, що колишня свекруха є для неї тільки зайвою морокою, отож і мріяла, аби та якнайшвидше “розв’язала їй руки”. Крім того, нещасна старенька зазнала травми тазостегнового суглоба, відтак стала прикутою до ліжка і геть нестерпною для невістки. Отоді невістка й показала своє справжнє чорне нутро. До старої навідувалася усе рідше, не дбала про належне харчування. А коли сусіди почали їй допікати своїми зауваженнями, то й зовсім на хвіртку бабусиною двору замка почепила...

Баба Дуся повільно вмирала у своїй хатині... Невістка майже не навідувалась до старої. І як розповідає нещасна, коли й приходила, то тільки те й робила, що виливала на неї свою нестримну лють, вигукуючи при цьому страшні прокльони: “Коли ж ти, нарешті, стара, здохнеш!” А одного разу наважилась навіть ухопити стару жінку за шию з наміром задушити... Окрім того, Явдокія Яценко і так однією ногою стояла уже в могилі. І, мабуть, померла б таки, якби не втрутилися сусіди та інші родичі... Потроху Явдокія Яценко, вага якої після виснаження становила лише 27 кілограмів, відходить від пережитого лиха. Щоправда, її одвічна віра в людей тепер гірко надщерблена...”¹²

Дошкуляє колишнім “остарбайтерам” так і *не викорінена з минулих часів бюрократія*, а то й просто елементарна нетактовність окремих посадових осіб.

“...Зараз я не можу себе захистити, бо новому поколінню тяжко зрозуміти нас, старих, хворих і немічних. Коли моя донька звернулась до відповідального працівника відділу соціального захисту людей, показала їй довідку, яку видав архів для отримання компенсаційної виплати (одноразової допомоги) за примусову працю, у цій довідці було указано, що я працювала в Німеччині, у хазяїна. Так вона на це дочці відповіла (працівник по захисту людини), дослівно: “Якщо ваша мама працювала у хазяїна, то у неї ще було райське життя”. Я так не думаю. Я плачу від безсилля того, що не можу цього довести людям, які цього не бачили і на собі цього тягара не перенесли, і нікому цього не

бажаю. Я загубила своє здоров'я, понесла велику моральну і фізичну втрату в молоді роки. За три роки примусової тяжкої, каторжної праці в Німеччині, де я загубила свою молодість..., лишилася середнього пальця лівої руки. Ми там завжди були під прицілом. Я лягала спати і вставала з думкою, коли заберуть мене за непокору, за те, що тікала додому, коли заберуть за колючу проволоку концтабору і потім сплять у крематорії... На душі неспокійно, там буревій, бо знову приниження, знову почуваю себе знищеною... Зараз думаю, чи я була полоненою, чи мене примусово вивезли в Германію по "райське життя", як теперішня демократія... це розцінює? Германія – це кожен день морального і фізичного знищення.

Мені уже нічого губити, лишилось жити дуже мало, але гроші, які мені повинні платити, я їх не отримую.

З 01.01.2007 проводиться підвищення пенсій, передбачені Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". У мене одне прохання: надайте відповідь на моє питання: "До якого статусу я належу, до якої категорії я відношусь: до учасника бойових дій чи просто до учасника війни?.." (З листа Тетяни Степанівни Чернявської, уродженки с. Білопілля Козятинського району).¹³

Мають місце й інші прояви неуваги до нагальних запитів та потреб колишніх "східних робітників".

"...Все більше бачу, що владі знову не до нас, що ми їй просто не вигідні. Бо коли говорити про те, як ми тяжко працювали в Німеччині, як над нами знущалися фашисти, то їй треба говорити і про теперішніх "остарбайтерів". Говорити про отих людей, які на свій страх і ризик самі поїхали на заробітки за кордон, щоб тяжкою працею заробити якусь копійчину на життя, говорити чому вона, влада, не забезпечила їх роботою вдома і вони змушені скитатися по чужині, як колись ми..." (Із слів Павла Аркадійовича Петрика, с. Сосни Літинського району).¹⁴

Складається враження, що знову маємо справу з проявами грезвісної *політики ідеологічної привабливості (чи непривабливості) соціуму...*

Ці та інші приклади й висловлювання свідчать про наявність у суспільстві ще достатньої кількості гострих проблем у забезпеченні благополуччя жертв нацистських переслідувань.

Тому стає очевидно необхідність *запровадження державою адресної матеріальної допомоги потерпілим*, щоб, скажімо, ті ж "остарбайтери" не обмежували себе в харчуванні, мог-

ли купити життєво потрібні ліки, найнеобхідніші речі домашнього вжитку тощо.

Не зайвою виявиться й *меценатська допомога* з боку тих, хто уже встиг обзавестися мільйонними статками (це, крім усього, стане також своєрідним проявом справедливості, адже “прихватизовані” олігархами заводи та фабрики, сільськогосподарські підприємства, інші виробничі, соціально-культурні об’єкти будувались у післявоєнний період й руками колишніх “східних” примусових робітників)...

Актуальною бачиться активізація *патронажної діяльності* як з боку служб охорони здоров’я, соціального забезпечення, так і органів правопорядку, особливо в сільській місцевості, зокрема, в зникаючих селах, де самотнім, немічним пенсіонерам просто нікому надати найелементарнішу допомогу, захистити їх від посягань осіб з нечистою совістю. Дуже доречним було б *відкриття* для даної категорії громадян *спеціалізованих пансіонатів* на зразок будинків для престарілих, реалізація державою та органами місцевого самоврядування дієвих гуманітарних проектів і програм. Не завадило б справі також *відродження призабутого шкільного “тимуровського” руху*, що, крім безпосередньої користі, сприяло б вихованню підростаючого покоління на принципах гуманізму. Важливо тільки, щоб турбота про “остарбайтерів” не набувала кампанійського характеру, а була постійною, цілеспрямованою, реальною.

Не слід забувати також, що кількість співвітчизників, які в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни втратили свою юність і здоров’я на нацистській каторзі, стає все меншою. З метою збереження пам’яті про тих, хто відійшов у Вічність, їхню нелегку долю, доцільно було б встановити на одному із величезних майданів, скажімо, Вінниці та Хмельницького, пам’ятники подільським “остарбайтерам” чи, бодай, відкрити меморіальні дошки на залізничних вокзалах цих міст, звідки для тисяч уродженців краю у криваве лихоліття пролягала дорога в неволю...

Реалізація цих та інших заходів у поєднанні із уже зробленим допоможе колишнім “східним робітникам” більше не відчувати себе на узбіччі суспільства...

Отже, із здобуттям Україною незалежності в житті колишніх “остарбайтерів” відбулося чимало приємних для них

змін. Найголовніша – що вони нарешті стали повноправними членами суспільства.

Однак і державі, і органам місцевого самоврядування ще є над чим працювати, оскільки ряд соціальних проблем, що стосуються долі жертв нацистських переслідувань, залишились невирішеними: абсолютна більшість колишніх примусових робітників проживає за межею бідності, у них недостатні пенсії, практично відсутні можливості ефективного лікування. Становище ускладнюється їхнім похилим віком та незадовільним станом здоров'я. Особливо важко доводиться самотнім престарілим людям. Крім усіх негараздів вони нерідко стають жертвами аферистів, шахраїв, інших недоброзичливців, як і решта каторжан рейху, потерпають від проявів бюрократизму, байдужості, неадекватності окремих посадовців.

Колишні “східні робітники” з нетерпінням сподіваються на омріяну адресну фінансову допомогу з боку держави, меценатську благодійність, інші практичні кроки органів місцевої та державної влади, громадськості, котрі сприяли б поліпшенню їх благополуччя, врешті, торжеству історичної справедливості.

Як бачимо:

- зміни на краще у долі колишніх “остарбайтерів” намітилися під кінець існування СРСР. Цьому сприяли підписання в період “політики розрядки” Радянським Союзом Заключного акта Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, що містив ряд статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування, здійснювана вищим керівництвом країни на чолі з М. С. Горбачовим широкомасштабна кампанія “перебудови”, задумана ним як “революція зверху”, а також реалізована в її рамках політика “гласності”. Саме в цей період широка громадськість суспільства почала дізнаватись правду про нелегку долю примусових робітників, виникли ряд громадських об'єднань та організацій, діяльність яких позитивно позначилася на зменшенні кількості наявних “білих плям” радянської історії, в тому числі Українська спілка в'язнів – жертв нацизму, яка з роками стала реальною виразницею й захисницею інтересів “східних робітників”;

- певна еволюція громадської думки щодо жертв нацистських переслідувань відбулася й у ФРН – у німецько-

му суспільстві все більше визрівало розуміння необхідності виплати потерпілим від нацизму громадянам СРСР, зокрема, “остарбайтерам”, грошових компенсацій, унеможливлених до того через відмову в 1953 році радянським урядом від репараційних претензій до Німеччини;

- прагнення у 1980-х роках ФРН та СРСР поліпшити свій імідж в очах світової спільноти започаткували міждержавні переговори про компенсаційні виплати німецькою стороною жертвам нацистських переслідувань, в тому числі примусовим “східним робітникам”. Однак потерпілі радянські громадяни так і не дочекалися справедливого вирішення задоволеної проблеми – через розпад у 1991 році Радянського Союзу. Вона вирішувалася уже в нових історичних умовах, коли на пострадянському просторі виникли нові незалежні держави, серед них – Україна;

- компенсаційні виплати в Україні відбувались у два етапи: в 1994 – 1998 та 2001 – 2006 роках. Під час першого етапу виплачувались кошти, виділені урядом ФРН, під час другого – 50 відсотків коштів, виділених урядом ФРН і 50 відсотків коштів, виділених німецькими промисловими підприємствами, на яких під час війни працювали невольники. В обох випадках виплати носили характер одноразової гуманітарної допомоги, далекої від справедливого розрахунку за рабську працю, виконану “остарбайтерами” в Третьюму рейху. Крім того, поза дією німецького виплатного закону залишилося багато примусових робітників, зокрема, особи, які працювали в сільському господарстві та приватному секторі, а також діти, вивезені разом з батьками у нацистську Німеччину та народжені в неволі;

- через зловживання “Градобанку” (Україна) виділені урядом ФРН кошти дійшли до адресатів із значним запізненням, а чимало потерпілих від нацизму взагалі не дочекалися їх;

- спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань виступав Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення”, заснований у 1993 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів України. На місцях цю місію виконували обласні представництва фонду;

- компенсаційні виплати “остарбайтерам” та ряд гу-

манітарних проектів здійснив уряд Австрійської Республіки;

- філантропічною діяльністю займались також окремі громадські організації та громадяни ФРН;

- виплати відіграли велику роль у суспільній свідомості, як в Україні, так і в Німеччині. Вони ще більше сприяли зміні ставлення до “остарбайтерів”, як до людей нелегкої долі, які потребують глибокого співчуття, розуміння й підтримки;

- компенсаційні виплати, у реалізацію яких значних зусиль доклала Українська держава, стали також одним із виявів повернення історичної справедливості стосовно даної категорії жертв війни;

- своє повернення із небуття тоталітаризму колишні “остарбайтери” відчували саме в незалежній суверенній Україні: ніхто їх більше не вважає “ворогами народу”, “потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології”, “зрадниками Батьківщини”, вони, порушивши обітницю мовчання та не боячись накликати на себе неминучі раніше неприємності, на повен голос заговорили про страждання, котрі випали на їхню долю, на відміну від радянських часів, мають можливість безперешкодно здійснювати закордонні поїздки, в тому числі у місця, де в роки юності працювали на нацистській каторзі;

- виплати німецькою стороною грошових компенсацій, налагодження безпосереднього діалогу між колишніми жертвами нацистських переслідувань та широкою громадськістю ФРН сприяють нівелюванню породженого війною протистояння і відчуження між обома європейськими народами, утвердженню між ними порозуміння, зміцненню добросусідства;

- державною справою у незалежній Україні стало вирішення проблеми остаточної соціальної реабілітації колишніх примусових “східних робітників”. У вирішальній мірі цьому сприяє прийнятий Верховною Радою України закон “Про жертви нацистських переслідувань”, який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань, спрямований на їх соціальний захист, збереження пам’яті про них. Він став надійним фундаментом відновлення історичної справедливості, додав жертвам нацизму по-

чуття оптимізму та впевненості. Колишні “остарбайтери” мають можливість бути повноправними членами суспільства, нарівні з усіма громадянами держави користуватися всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України;

- в той же час чимало соціальних проблем, ускладнених похилим віком та підірваним здоров'ям жертв нацистських переслідувань, залишаються в Україні невирішеними або ж подоланими далеко не в повній мірі. Це перешкоджає колишнім “східним робітникам” остаточно позбутись психологічного відчуття свого дискомфорту по перебуванню якби на узбіччі суспільства.

---

¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43755.

² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 13461.

³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6323.

⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 48049.

⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2273.

⁶ Дімітрова І. З. Час почути правду // Невигадане. Усні історії остарбайтерів... – С. 6.

⁷ Цитується за: Пастушенко Т. Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну // “...То була неволя”... – С. 77.

⁸ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 42801.

⁹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 11894.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43114.

¹¹ 33-й канал. – 2007. – 6 червня.

¹² Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 7 серпня.

¹³ Лист до ДАВО, № 18 / 1 від 22.02.2007 р.

¹⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 3159.

Висновки

Близько сімдесяти років на теренах України існує потерпіла від нацистських переслідувань категорія населення, виділена науковцями в окремий тимчасовий соціум, – “остарбайтери”. Її поява породжена Другою світовою війною, зокрема, віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення загарбаних територій в мілітаристській економіці Третього рейху. Під нею на даний час розуміються усі депортовані на нацистську каторгу з окупованої гітлерівцями частини СРСР цивільні мешканці, які станом на 22 червня 1941 року мали радянське громадянство.

Тема примусових “східних робітників” – недостатньо досліджена сторінка історії України, потребує ґрунтовного осмислення усіх аспектів життя та нелегкої долі представників даного соціуму, котрі стали жертвами нацистської та більшовицько-радянської диктатур. Нерозкритість проблематики зумовлена недоступністю вітчизняних дослідників до важливих архівних джерел, ідеологічною зашореністю, що тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві, а також відсутністю диференційного підходу та інтересу зарубіжних учених до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни – для багатьох західних науковців Україна, як така, взагалі не існувала, були лише Радянський Союз та збірне поняття “Росія”.

Опубліковані різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати досліджень та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти теми лише в певній мірі. Порушені ними проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер. Фундаментальні ж проблеми, що стосуються українських “остарбайтерів”, особливо їхнього життя у післявоєнний період, в умовах сьогодення, залишаються недостатньо розробленими у світовій та українській історіографії. Це стосується й “східних робітників” з Поділля.

На даному етапі у вітчизняній історичній науці триває процес накопичення емпіричної інформації та пошуку нових методичних підходів дослідження, які дозволили б об’-

ективно і всебічно показати явище примусової праці мільйонів співвітчизників у роки Другої світової війни, їх життя після повернення в СРСР, у незалежній Україні.

Поява “остарбайтерів”, насамперед, стала наслідком гуманітарної катастрофи більшовицької влади та її системи у початковий період війни. Неспроможність захистити, евакуювати у безпечний тил і, врешті, залишення нею на окупованих територіях десятків мільйонів приречених таким чином на смерть, глум й поневіряння співвітчизників – “найціннішого скарбу більшовицької держави” – одне з найтрагічніших явищ війни, що своєю гуманітарною складовою було страшнішим за поразки Червоної армії у битвах з агресором. Опинившись під владою гітлерівських загарбників, поневолене населення розглядалось останніми як воєнний трофей.

Спершу політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій не була чіткою. Розпочинаючи війну проти Радянського Союзу, нацистські завойовники вважали найголовнішим завданням знищення його як держави, існуючого у ній суспільно-економічного ладу, її тотальне пограбування. Потім загарбані території планувалось колонізувати німецькими переселенцями, а частину місцевого населення використати як рабів для обслуговування колоністів. Решту ж “мільйонів неповноцінної раси” – знищити. Згодом ліквідації підлягала й відпрацьована “робоча сила”. Ось чому уже з перших днів окупації проти населення загарбаних територій повсюдно розв’язано масовий терор.

Нацистський окупаційний режим, встановлений на Поділлі, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності та культури, а також місцевих “расово неповноцінних тубільців”.

Потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів СРСР стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану “бліцкригу” на Східному фронті. Головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат “Україна”, генеральні округи “Волинь-Поділля”, “Житомир”.

Пристаючи до так званого “вербування” робочої сили, яка розглядалась як виключно дармова, гітлерівці активно використовували пропагандистський та соціальний тиск. Пропагандистські зусилля окупантів будувались на відвертій брехні і зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав’язування подолянам думки про те, що окупаційна влада не є ворожою, що вона, пропонуючи вигідні умови праці та життя в Німеччині, піклується про благополучне майбутнє місцевих громадян. Соціальний тиск ґрунтувався на створенні нестерпних умов для життя на окупованій території. Його складовими компонентами були тотальне пограбування, організація штучного голоду, безробіття, різке падіння життєвого рівня населення та масові фізичні розправи над ним. Подальше примусове вивезення населення на нацистську каторгу базувалось виключно на насильстві. Лише незначна частина українців, позбавлених засобів для існування, обманутих геббельсівською пропагандою, виїхала на роботу в Німеччину добровільно.

Депортація українського населення, в тому числі мирних цивільних подолян, що офіційно обставлялась окупаційною владою як виконання так званих “програм Заукеля”, означала реалізацію на практиці гітлерівської расової теорії “неповноцінності народів”, здійснювалась методом наростаючого насильства та терору, котрі трансформувались у відкритий геноцид українського народу.

Максимальної інтенсивності депортації досягли в заключний період перебування нацистських загарбників на подільській землі. Тоді “полювання за черепами”, як між собою гітлерівці називали “вербувальні кампанії”, переросло у тотальну “мобілізацію” усіх, хто лише потрапляв у руки людоловів.

Усі “вербувальні кампанії” в Україні, в її невід’ємній складовій – на Поділлі – зводились до стерилізації заселеної слов’янської території від продуктивних сил, адже вивезення на каторжні роботи активної частини суспільства, особливо молоді, підривало біологічне коріння етносу і позбавляло націю на повноцінний розвиток у майбутньому.

Крім того, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, нацисти переслідували ще й іншу мету – позбавити поневолений народ можливості вести

активну визвольну боротьбу, а в разі відступу – людського резерву для поповнення рядів Червоної армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР.

Розпочате у 1942 році вигнання населення України, окупованого Поділля, на примусові роботи до Німеччини, що посилювалося під час загострення становища на фронті і тривало до останніх днів окупації краю, було необхідною умовою для продовження нацистським режимом Третього рейху війни за світове панування, вирішення проблеми нестачі робочих рук в його мілітаристському господарсько-промислому комплексі.

За час окупації України на каторжні роботи в Німеччину вивезено 2,4 млн. чол., з них майже 200 тис. подолян. Всього ж з СРСР гітлерівці депортували близько 5-и млн. чол. Сумарно – це кількість мешканців Латвії, Вірменії та половини Естонії. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його для власних цілей історія не знала.

Транспортування невільників в основному здійснювалось залізничним транспортом у зовсім непристосованих для цього товарних вагонах. Воно майже нічим не відрізнялось від перевезень військовополонених чи худоби. Непоодинокі випадки, коли схоплених під час облав цивільних мешканців гнали на нацистську каторгу пішки.

“Завербовані” особи позбавлялись усіх прав, набували статусу рабів уже у збірних таборах. Як справжніми рабами, ними торгували по прибутті в Німеччину. Всього за кілька марок їх розкупляли місцеві бауери, підприємці, інші бажанчі мати дармову робочу силу. Так зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодальний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у гітлерівській же Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали як окремі фізичні особи, так і концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними власниками, споживачами робочої сили.

В Німеччині “остарбайтери” використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга.

Усі депортовані зазнавали жорстокої дискримінації, умо-

ви їхнього життя і праці були нестерпними. Ставлення до них здійснювалось за принципом: “максимум експлуатації при мінімальних затратах”, що особливо характерне для становища “східних робітників”, зайнятих у промисловому виробництві. Табори, в яких вони жили, однозначно можна вважати резерваціями, де панували голод, холод, постійна загроза смерті від фізичного виснаження, хвороб та свавілля експлуататорів, де звичним явищем була ізольованість від світу, де бранці не мали жодних прав.

Не набагато кращим було становище “остарбайтерів”, які використовувались у сільськогосподарському виробництві, ремісництві, на транспорті, лісовому господарстві, як домашня прислуга.

Усі категорії примусових робітників зі Сходу надміру потерпали від хронічного штучно організованого голоду, відсутності одягу та взуття, холоду, вкрай незадовільних умов життя. Серед інших форм дискримінації – обов’язкове носіння принизливого клейма “Ост”, відсутність охорони здоров’я та медичної допомоги, права на захист материнства і дитинства, цілковите позбавлення особистої свободи пересування, можливостей задовольнити культурні та духовні потреби, обмеження листування, жорстокі покарання за найменшу провину, навіть із застосуванням смертної кари, тощо. До кінця війни “остарбайтери” залишались найбільш безправною і гнобленою категорією іноземців у рейху.

Крім того, вони піддавались постійному грабунку. Їхня оплата праці була чисто символічною, на зароблені кошти реально нічого не можна було купити, не те, що прожити – заробіток зовсім не відповідав трудовим затратам. Отримання зиску досягалось також іншими методами: шляхом заборони різних соціальних надбавок до зарплати, введення надміру високих відрахувань із заробітку, запровадження системи різноманітних штрафів та страхувань, здійснення розрахунку не підкріпленими ніякими активами грішми тощо.

Максимальне пограбування примусових “східних робітників” було таким же пріоритетним у політиці нацистської держави, як і отримання в результаті нещадної експлуатації працюючих необхідного валового суспільного продукту.

Ось чому маси депортованих робітників – це не просто потерпілі під час війни, а її жертви, свідомо перетворені агресором у звичайних рабів. Причому в одній із найрозвиненіших капіталістичних держав Європи, у ХХ столітті, коли людство уже давно мало забути, що таке рабство. Такого повернення в минуле на десятки століть історія теж не знала.

Не менш суттєво, що робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному нераціонально, не за фахом, їх примусова праця не відзначалась високою продуктивністю, вона була регресивною. Тому своєю масовою присутністю у військовій економіці рейху “остарбайтери” сприяли її стагнації.

Ще однією трагічною сторінкою в житті “остарбайтерів” стали масовані нальоти союзницької авіації на населені пункти, військово-промислові об’єкти Німеччини. Бомбові удари становили реальну небезпеку їхньому життю та здоров’ю, у численних випадках були причиною смерті потерпілих.

Єдиною відродою у суворій, жорсткій дійсності, з якою зіткнулись “східні робітники” у Третьюму рейху, можна вважати те, що не всі німці були носіями нацистської ідеології. Багато з них, свідомо нехтуючи особистою безпекою, проявляли людяність до каторжан, залишили по собі добру згадку у їхній пам’яті.

Такою ж злочинною, грабіжницькою, колонізаторською була політика румунської окупаційної адміністрації. Захоплені території між Дністром і Південним Бугом румунські сателіти рейху намагалися “румунізувати”, максимально пограбувати. У виявах неповаги до всього українського, расизму вони нічим не поступалися нацистським претендентам на світове панування, а пограбування промислових підприємств, колективних господарств, соціально-культурних об’єктів, поневоленого населення тривало до останніх днів окупації.

Потреба в робочих руках на окупованих землях, малочисельність румунської армії не вимагали присутності “остарбайтерів” у румунській економіці. Намагаючись максимально використати дармову робочу силу в своїх інтересах, румунські власті не дозволяли гітлерівцям проводити

депортацію в рейх населення з Північної “Трансністрії”, чим вберегли від нацистської каторги тисячі подолян.

У порівнянні з німецьким, румунський окупаційний режим був дещо ліберальнішим, проте таким же злочинним, експлуататорським. Ставлення румунських окупаційних властей до місцевого поневоленого населення у багатьох випадках було аналогічним ставленню німецьких роботодавців до “остарбайтерів”.

Жорстока, людиноненависницька політика нацистських загарбників породила потужну протидію окупантам – мешканці Поділля не побажали ставати рабами, слухняними виконавцями чужої волі.

Цьому в певній мірі сприяли листи з Німеччини від насильно вивезених каторжан, що, всупереч цензурним перепонам, дійшли до адресатів. Вони виявились потужним джерелом правди про дійсне становище, в якому опинилися бранці (і не лише подільські) у рейху, суттєво підірвали пропагандистські зусилля по здійсненню “вербувальних кампаній”, сприяли недовірі до окупаційного режиму, розчистили ґрунт для ефективного впливу на поневолене населення радянської пропаганди.

Проте основним джерелом наростаючого опору був високий патріотизм подолян, якому вони не зрадили у час суворих випробувань. Насильницькій депортації гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу мешканці краю протиставили прихований та відкритий саботаж, характерними формами якого були невиконання розпоряджень окупаційної влади, переховування від ворогів та їхніх посіпак, втечі, роздобуття фальшивих довідок про незадовільний стан здоров'я, навмисні самокаліцтва, а також використання легальних можливостей, що не заперечувалися правовими актами окупаційної влади.

Особливо ефективним виявився активний опір. На першому етапі всенародної боротьби в тилу ворога найяскравішою його формою стала діяльність патріотичного партійно-комсомольського антифашистського підпілля, на другому – активізація та розгортання партизанського руху.

Координатором організованого народного опору була Комуністична партія, яка, незважаючи на серйозні прорахунки сталінського керівництва у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій

вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний збройний виступ проти загарбників.

В особі радянських партизанів і підпільників гітлерівці отримали реальний другий фронт. Діяльність народних месників та патріотів-підпільників виявилась серйозною перешкодою в реалізації планів загарбників по депортації робочої сили із загарбаних територій.

Внесли свій внесок у перешкоду реалізації планів гітлерівців по вивезенню ними цивільного населення на нацистську каторгу й сили національно-визвольного спрямування. Проте основне вістря їхньої боротьби спрямовувалося проти радянських партизанів, партійно-комсомольського підпілля, яких націоналісти вважали суттєвою перешкодою для здійснення своїх далекосяжних планів – створення Незалежної Соборної Української Держави. Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України, що було ще однією трагедією українського народу.

Протидія ворогові існувала і за межами Подільського краю. Незважаючи на вкрай важкі обставини, в яких опинилися наші співвітчизники у нацистській Німеччині, вони не падали духом, часто чинили пасивний та збройний опір супостатам, вписавши в боротьбу з нацизмом чимало яскравих сторінок.

Волю подолян до протидії ворогові не зламали ні нацистський терор, ні оманливі викрутаси гітлерівської пропагандистської машини. Їхня боротьба стала посильним внеском у Велику Перемогу.

На завершальному етапі війни життю “остарбайтерів” загрожувала велика небезпека, котра виходила з людина-ненависницької політики керівництва Третього рейху. Як “неповноцінні”, вони мали бути знищеними ще до краху самого рейху. Не дозволило реалізуватися цим злочинним планам стрімке просування Західного і Східного фронтів, хоч численні факти розправ над “східними робітниками” все ж мали місце. Переважна більшість каторжан зі Сходу визволена військами союзників, котрі, не зустрічаючи серйозного опору з боку гітлерівців, взяли під свій контроль приблизно 3 / 4 території Німеччини.

Ще на завершальному етапі війни постала проблема повернення на батьківщину переміщених осіб. Репатріація зумовлювалась як економічними, так і політичними причинами.

Радянська сторона вбачала в мільйонах репатріантів важливий резерв робочої сили для відбудови зруйнованого господарства країни, а також для поповнення рядів власних Збройних Сил. Вона була глибоко зацікавленою в недопущенні нової хвилі еміграції з числа мільйонів співвітчизників, які в результаті насильства гітлерівських окупантів та волею обставин опинилися за межами СРСР і котрі потенційно могли бути використані на Заході як інструмент для здійснення антирадянської політики. Найсуттєвішим фактором, що примушував союзників не зволікати з репатріацією, був економічний.

Репатріацію “остарбайтерів” умовно можна поділити на три періоди: військовий, післявоєнний, часу “холодної війни”. Перший період (1944 – травень 1945 р.) характеризувався поверненням на батьківщину радянських громадян, визволених Червоною армією під час переміщення Східного фронту на заключних етапах Великої Вітчизняної війни. Другий (травень 1945 р. – лютий 1945 р.) – масовим поверненням колишніх “східних робітників” з усіх окупаційних зон Німеччини та інших країн. Третій (березень 1946 р. – 50-і роки) – різкою зміною колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції власної позиції щодо здійснення репатріації, фактичним її блокуванням.

Масовій репатріації передували копітки міждержавні переговори, включаючи й переговори, домовленості, рішення на найвищому рівні. Акцент на переговорах робився на поверненні на батьківщину військовополонених; окремо питання про повернення в СРСР “остарбайтерів” не розглядалось – репатріація в Радянський Союз цивільних осіб порушувалася в контексті вирішення проблеми репатріації військовополонених країн – партнерів по антигітлерівській коаліції. Вирішальними для долі репатріантів стали домовленості та прийняті документи Кримської конференції (4 – 11 лютого 1945 року), а також аналогічні міждержавні угоди, підписані дещо пізніше.

Дорога додому для вчорашніх невільників виявилась довгою. Для одних вона розтягнулася на місяці, для інших

– на роки. Дуже багато залежало від проходження обов’язкової принизливої процедури фільтрації – перевірки на предмет політичної благодійності, оскільки усі без винятку “остарбайтери” сталінським керівництвом негласно були віднесені до неблагонадійної категорії, вірогідних “ворогів народу”.

Під час фільтрації також вирішувалося питання використання репатріантів із максимальною користю для Батьківщини. Одні призовались у ряди діючої армії, другі – відбирались у трудові батальйони, треті – тимчасово залишались у Німеччині для виконання демонтажних робіт по програмі репарації, четверті – відправлялись додому, п’яті – направлялись на примусові роботи у спецпоселення для відбуття покарання.

Для проведення фільтрації, організованого, а також контролюваного переміщення репатріантів, було розгорнуто мережу збірно-пересильних таборів, приймально-розподільчих пунктів.

Основна маса репатріантів повернулася на Поділля у травні 1945 – лютому 1946 років. У період “холодної війни” потік тих, хто повертався на Батьківщину, скоротився до мінімуму. Радянська держава вела наполегливу боротьбу за повернення усіх без винятку своїх громадян. Наголос у цій боротьбі робився на активний пропагандистський вплив на тих, хто ще перебував за рубежом. Основними засобами цього впливу були усна агітація співробітників репатріаційних місій, преса та спеціальна друкована продукція (листівки, брошури, буклети, плакати, гасла), радіопередачі, листи від рідних, знайомих, близьких.

В умовах “холодної війни” розширилося коло діяльності республіканських та обласних відділів у справах репатріації. До раніше визначених їм функцій додалися агітаційно-пропагандистські. Вони, особливо відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, також наділялись правом перлюстрації.

Наполегливість радянської сторони принесла свої плоди. На Поділля повернулася основна маса колишніх “остарбайтерів”. Мінусова різниця між насильно вивезеною гітлерівцями кількістю населення краю і тими, хто до нього повернувся, сталася через безповоротні втрати, службу подолян в армії, використання їхньої праці в трудових ба-

тальйонах, у місцях спецпоселення, на підприємствах за межами Поділля. Через особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами частини колишніх “східних робітників” не побажала повернутися в СРСР.

Сповненим драматизму видалося для потерпілих від нацистських переслідувань “набуття Батьківщини” – адаптація та соціальна реабілітація в радянському суспільстві. Повернувшись додому, репатріанти-“остарбайтери” не відчували себе повноцінними членами “славної великої сім’ї будівників соціалізму”. Пануюча в країні командно-адміністративна система поставилась до них з підозрою і недовірою. В силу цього держава не вважала своїм найголовнішим завданням створення для кожного, хто з незалежних від нього причин під час війни опинився за межами СРСР, сприятливих житлово-побутових, соціально-культурних та інших умов для гармонійного розвитку особистості. Турбота була проявлена лише про їхнє працевлаштування, максимальний зиск від їхньої праці. Як і в нацистському рейху, усім категоріям колишніх примусових робітників довелося пережити численні труднощі, які поглиблювалися післявоєнною розрухою та голодом 1946 – 1947 років. Кожен колишній “остарбайтер” був фактичним заручником функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва.

Їм, зокрема, дозволялось повертатись лише в місця довоєнного мешкання. Така прив’язка до місцевості, де їх краще знали, дозволяла здійснювати більш ефективний контроль над ними. По прибутті додому усіх репатріантів взяли на поіменний облік і, навіть, проїдетинфікували, що пояснювалось інтересами державної безпеки.

Вважалося, що, перебуваючи за межами СРСР, репатріанти зазнали шкідливого впливу нацистської та буржуазно-реакційної пропаганди. А тому другим обов’язковим заходом була її нейтралізація, прищеплення усім, хто повернувся на батьківщину, ідеологічних, морально-духовних цінностей радянського суспільства. Тому політико-роз’яснювальна робота була однією з найпріоритетніших у діяльності партійно-державних органів (і не лише на Поділлі) впродовж багатьох післявоєнних років.

Усі репатріанти потребували матеріальної та грошової

допомоги, однак у належному обсязі її так і не отримали. Основна причина – гострий дефіцит необхідних коштів, упередженість до потреб репатріантів на місцях. Не виключена й навмисна “скупість” самої держави, адже напівголодну людину легше спонукати до праці.

Репатріанти розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, а їх залучення до активної суспільно-корисної праці – одним із найважливіших завдань у діяльності місцевих партійно-радянських та господарських органів.

На Поділлі найбільше репатріантів направлено в сільськогосподарське виробництво, де найшвидше можна було отримати вироблений продукт. Ставши колгоспниками, вони розділили нелегку долю українського селянства повоєнного періоду. В умовах розквіту командно-адміністративної системи члени колективних господарств почували себе безправними, пограбованими невільниками, від яких вимагалась лише послухність і виробництво якомога більшої кількості продукції, котру за безцінь можна було забрати.

Такими ж безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи стали й репатріанти, чия праця використовувалась у промисловому виробництві, а також колишні “остарбайтери”, які поповнили ряди міської та сільської інтелігенції.

За невиконання встановленого мінімуму трудовнів, запізнення на роботу чи самовільне залишення підприємства, висловлене незадоволення існуючими порядками, що розцінювалося як антирадянська агітація, частину репатріантів було репресовано.

Офіційне проголошення 23 жовтня 1946 р. (більш, ніж через рік після закінчення війни) радянським урядом про зрівняння репатріантів у правах з рештою громадян здебільшого мало декларативний характер. Реально вчорашні “остарбайтери” користувались лише конституційним правом на працю, періодично – виборчим правом (при цьому рідко хто із них ставав народним обранцем), частково – деякими іншими правами та свободами.

Колішні примусові “східні робітники”, особливо ті, котрі опинилися в сільській місцевості, не мали можливості отримати паспорти громадян країни, вступити в КПРС, здійснити поїздку за кордон (навіть із туристичною метою), від-

чували перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному рості тощо.

На відміну від упередженого ставлення Радянської держави до “остарбайтерів”, останні не проявляли ворожості до своєї Вітчизни. Сумлінно трудилися. Багато з них стали передовиками та ударниками виробництва, стахановцями. Найголовнішими факторами, які зумовлювали потяг репатріантів до праці, були матеріальний та патріотичний.

Високим патріотизмом диктувалося їхнє бажання навіть при гострій матеріальній скруті фінансово допомогти державі, що стала на шлях відбудови зруйнованого війною господарства. Це, а також самовіддана праця в ім'я Батьківщини, яскраво засвідчують справжнє ставлення до неї подолян-“остарбайтерів”.

Трудовий внесок репатріантів у відбудову зруйнованого війною народного господарства та соціально-культурної сфери країни, в тому числі Української РСР, Подільського краю, був досить суттєвим.

Певну зміну на краще у ставленні до себе “остарбайтери” відчували в період “хрущовської відлиги”. Здійснені в той час заходи та проведені реформи по десталінізації суспільства позитивно позначилися на їхній соціальній реабілітації. Однак багато гострих проблем, що стосувалися долі каторжан рейху, так і залишилися невирішеними: з них не було остаточно знято тавро “ворогів народу”, СРСР не приєднався до Люксембурзьких угод, щоб домогтися від ФРН грошової компенсації “східним робітникам” за моральну та фізичну шкоду, вони не були виділені в окрему категорію жертв війни, яка користувалася б соціальними пільгами, передбаченими для інших аналогічних категорій населення. Втягнувшись у непосильну гонку озброєнь, прагнучи здобути перемогу у затяжній та виснажливій “холодній війні”, держава й пізніше не бажала, та й не могла в силу своєї специфіки, займатись їх вирішенням. Просто забула про “остарбайтерів”.

Зіткнувшись із не досить привітною до них дійсністю, вони, щоб не наражатись на зайві неприємності, додаткові труднощі, а то й пряму небезпеку, намагалися не афішувати власне минуле, свій соціальний статус. Завдяки такому мовчанню стали забути на десятиліття соціумом.

Репатріанти-“остарбайтери” не були відторгнуті радян-

ським суспільством. У той же час вони перебували якби на його узбіччі.

Зміни на краще у долі колишніх “східних робітників” намітилися під кінець існування СРСР. Цьому сприяли підписання в період “політики розрядки” Радянським Союзом Заключного акта Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, що містив ряд статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування, здійснювана вищим керівництвом країни на чолі з М. С. Горбачовим широкомасштабна кампанія “перебудови”, задумана ним як “революція зверху”, а також реалізація в її рамках політики “гласності”. Саме в цей період широка громадськість суспільства почала дізнаватись правду про нелегку долю примусових робітників, виникли ряд громадських об’єднань та організацій, діяльність яких позитивно позначилася на зменшенні кількості наявних “білих плям” радянської історії, в тому числі Українська спілка в’язнів – жертв нацизму, яка з роками стала реальною виразницею й захисницею інтересів “східних робітників”.

Проте реальне повернення із небуття тоталітаризму колишні “остарбайтери” відчули в незалежній суверенній Україні: ніхто їх більше не вважає “ворогами народу”, “потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології”, “зрадниками Батьківщини”, вони, порушивши обітницю мовчання та не боячись накликати на себе неминучі раніше неприємності, на повен голос заговорили про страждання, котрі випали на їхню долю, на відміну від радянських часів, мають можливість безперешкодно здійснювати закордонні поїздки, в тому числі у місця, де в роки юності працювали на нацистській каторзі.

Державною справою у незалежній Україні стало вирішення проблеми остаточної соціальної реабілітації колишніх примусових “східних робітників”. У вирішальній мірі цьому сприяє прийнятий Верховною Радою України закон “Про жертви нацистських переслідувань”, який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань, спрямований на їх соціальний захист, збереження пам’яті про них. Він став надійним фундаментом відновлення історичної справедливості, додав жертвам нацизму почуття оптимізму та впевненості. Колишні “остарбайтери” мають можли-

вість бути повноправними членами суспільства, нарівні з усіма громадянами держави користуватися всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України.

Одним із виявів повернення історичної справедливості даній категорії жертв війни, у чому значних зусиль доклала молода Українська держава, стали компенсаційні виплати.

В Україні вони відбувались у два етапи: в 1994 – 1998 та 2001 – 2006 роках. Під час першого етапу виплачувались кошти, виділені урядом ФРН, під час другого – 50 відсотків коштів, виділених урядом ФРН, і 50 відсотків коштів, виділених німецькими промисловими підприємствами, на яких під час війни працювали невільники. Однак в обох випадках виплати фактично носили характер одноразової гуманітарної допомоги, далекої від справедливого розрахунку за рабську працю, виконану “остарбайтерами” в Третьюму рейху. Крім того, поза дією німецького виплатного закону залишилося багато примусових робітників, зокрема, особи, які працювали в сільському господарстві та приватному секторі, а також діти, вивезені разом з батьками у нацистську Німеччину та народжені в неволі.

Компенсаційні виплати “остарбайтерам” та ряд гуманітарних проектів здійснив уряд Австрії.

Філантропічною діяльністю займались також окремі громадські організації та громадяни ФРН.

Спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань виступав заснований у 1993 році відповідно до постанови Кабінету Міністрів України Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення”, керівництвом якого чимало зроблено по відновленню соціальної реабілітації колишніх невільників Третьюму рейху.

Виплати відіграли велику роль у суспільній свідомості, як в Україні, так і в Німеччині. Вони ще більше сприяли зміні ставлення до “остарбайтерів”, як до людей нелегкої долі, які потребують глибокого співчуття, розуміння й підтримки.

Виплати німецькою стороною грошових компенсацій, налагодження безпосереднього діалогу між колишніми жертвами нацистських переслідувань та широкою громадськістю ФРН сприяють нівелюванню породженого війною

протистояння і відчуження між обома європейськими народами, утвердженню між ними порозуміння, зміцненню добросусідства.

Однак ряд соціальних проблем, що стосуються долі жертв нацистських переслідувань, ще залишаються в Україні не вирішеними: абсолютна більшість колишніх примусових робітників проживає за межею бідності, у них недостатні пенсії, практично відсутні можливості ефективного лікування. Становище ускладнюється їхнім похилим віком та незадовільним станом здоров'я. Особливо важко доводиться самотнім престарілим людям. Крім усіх негараздів вони нерідко стають жертвами аферистів, шахраїв, інших недоброзичливців, як і решта колишніх невірників рейху, потерпають від проявів бюрократизму, байдужості, нетактовності окремих посадових осіб тощо. Це перешкоджає колишнім "східним робітникам" остаточно позбутись психологічного відчуття свого дискомфортного перебування немовби на узбіччі суспільства.

Використана література та джерела

Збірники наукових праць, документів і матеріалів

Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.

Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області. – Т. 4. – Одеса: Друк, 2001. – 381 с.

Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 872 с.

Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р. Я. Пиріг (відп. Ред.) та ін. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – 328 с.

Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 4: Студії на пошану Р. Пирога. – К., 2001. – 588 с.

Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 - 1945 / Гол. редколегія: голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.

Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 311 с.

Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. / В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1942). – Мн.: НАРБ, 1996. – 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943 – 1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944 – 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 368 с.; Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944 – 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 310 с.

В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Марунчака. – Вінніпег, 1990. – С. 925 – 989.

Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.

В єдиному строю – до спільної мети: Документи і матеріали про економічні й культурні зв'язки трудящих Вінницької області з трудящими областей братніх радянських республік (1946 – 1977) / [Ред. кол.:

- В. Д. Бовкун (відп. ред.) та інші]. – Одеса: Маяк, 1980. – 231 с.
- Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін.; упорядники М. Л. Бабій, А. І. Бабенко, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
- Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
- Вінок безсмертя. Книга-меморіал / Редколегія: О. Ф. Федоров (голова), В. А. Маняк (кер. колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 1988. – 578 с.
- Вісник СНУ. – 2001. – № 10 (44). – 264 с.
- Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія "Історія". – Вип. 32. – 2000. – 280 с.
- Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія "Історія". – Вип. 35. – 2002. – 282 с.
- Волинь у Другій світовій війні: 36. наук. та публіцист. статей / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: "Волинська обласна друкарня", 2005. – 252 с.
- В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ. – 1997. – 240 с.
- В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М., 1943. – 47 с.
- Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов / Гл. ред. А. Т. Стеценко. – Днепропетровск.: Кн. изд-во, 1962. – 362 с.
- Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
- Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М.: Политиздат, 1945. – 392 с.
- Доповіді і повідомлення кафедр [Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського] на звітній науковій сесії. – Вип. 1. – Вінниця, 1965. – 98 с.
- Женщины Равенсбрюка / Обработка материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г. В. Кычаковой. – М.: Изд-во иностран. литературы, 1960. – 178 с.
- Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: О. С. Чорнобривцева (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.
- Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник документов / Ред. кол.: И. Ф. Воробьев (ред.) и др. – Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1959. – 361 с.
- Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 424 с.

- Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. - № 1. – 233с.
- История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – в 6-и т. / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.
- История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т. / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.
- “Історія застерігає”: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
- История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) [и др.] – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 723 с.
- Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В. (заст. гол.), Галай Д. М. (відп. секретар редколегії), Гаврик Ю. О. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1971. – 708 с.
- Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Стещенко О. Л. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1972. – 788 с.
- Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті токи). – Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938 – 1960 рр.). К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.
- Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – Т. 2 / Ред. кол. тому: І. О. Гуржій і ін.. – К., 1967. – 507 с.
- История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942 – 1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. М. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – 494 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 10. – К., 2000. – 558 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – 526 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001. – 492 с.

- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – 228 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 19. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – 550 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 20 – 21. – К., 2002. – 420 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 25. – К., 2004. – 460 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 26. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 440 с.
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 28. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2004. -----
- Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 29. – К., 2005. – 217 с.
- Історія України: нове бачення. – У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
- Історія Української РСР. – У 8 т. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.
- Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
- Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов / Под ред. П. Т. Тронько. – К.: Обл. кн.- газ. изд-во, 1963. – 736 с.
- Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 6; 8; 9 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редколегія головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.
- Книга Пам'яті України. Хмельницька область. – У 10-и т. / Ред. кол.: Дарманський М. М. (кер.), Олійник В. Т. (заст. гол.), Урсол М. О. (заст. гол.), Шиманський І. Х. (відп. секр.) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995 – 2003.
- Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1 / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.
- Книга Скорботи України. Хмельницька область. – У 4-х т. / Ред. кол.: Роздобутько А. Г. (гол.), Бондар І. М. (заст. гол.), Циц В. П. (заст. гол.), Шиманський І. Х. (відп. секр.) та ін. – Хмельницький: Поділля, 2002 – 2004.
- Корни травы: Сб. статей молодых историков. – М.: Мемориал, 1996. – 180 с.

Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов / Редколлегия: М. Р. Акулов, Н. К. Качан, И. П. Кондранов и др.; Составители И. П. Кондранов, А. А. Степанова. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.

Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1: 1939 – 1953. – С. 155.

Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.

Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Укл. І. Доцин. – Бровари, 2003 / Броварська минувшина. – Кн. 2. – 214 с.

Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів / Житомирський обласний історичний архів; Житомирська обласна комісія по історії Вітчизняної війни в Україні. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 59 с.

Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945): Збірник документів і матеріалів / Упорядники: С. В. Ігнатюнок, К. С. Конєва, П. Панченко та ін. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.

Матеріали ІХ-ої Подільської історико-красознавчої конференції / Ред. колегія: Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Трубочанінов С. В. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.

Матеріали ХІ Подільської історико-красознавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с.

Матеріали ХІІ Подільської історико-красознавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 2. – 512 с.

Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін. Ред. колегія: В. М. Таратута (відпов. ред.) та ін.]. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.

Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М., 1994. – 260 с.

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 4. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – 279 с.

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 5. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – 276 с.

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 7. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2004. – 262 с.

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університе-

ту імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 11. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – 398 с.

На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-н/Д, 1946. – 87 с.

Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім “Райдер”, 2004. – 236 с.

Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костиба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.

Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – Т. 4: Военные преступления. – М.: Юриздат, 1990. – 672 с.

Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т. / Под ред. К. П. Горешина (глав. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954 - 1955.

Они вернулись на Родину! / Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.

Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.” – 416 с.

Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Г. Царик; ред. В. Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.

Остарбайтери: Спогади, статті. – Севастополь, 2002. – 43 с.

Ост: клеймо неволі: Збірник матеріалів і документів / За ред. В. В. Бондаря. – Кіровоград: Мавік, 2000. – 196 с.

Пам'ять заради майбутнього: Спогади / Вид 2-е, доп. – К., 2003. – 568 с.

Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945) / Объединенная редколлегия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1995. – 336 с.

Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 52 с.

Повесть об остарбайтере Осаулко Иване Павловиче / Упорядочитель Г. Гурина. – Харьков, 2006. – 58 с.

Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – 320 с.

Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під редакцією М. І. Мехеди; упорядники: В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна та ін. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.

Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23 – 24 листопада 2001 р.) / Ред. кол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

Помним: Матеріали і документи о херсонцах – бывших узниках фашизма / Под ред. Бардычева Ю. Н. – Херсон, 1998. – 150 с.

Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

Придніпровський науковий вісник. – 1998. - № 111. – 242 с.

Проблемы военного плена: история и современность / Материалы международной научно-практической конференции 23 – 25 октября 1997 г. – Ч. 2. – Вологда, 1997. – 320 с.

Промышленность Германии в период войны 1939 - 1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – 384 с.

Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1 / Редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба (заст. гол.), С. С. Нешик (заст. гол.), П. М. Кравченко (відп. секретар), М. Г. Баландюк, С. М. Василюк, С. Д. Гальчак та ін.; Упорядн.: В. П. Лациба (керівник), В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, Р. Ю. Подкур та ін. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – 908 с.

Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – М.: Воениздат, 1945. – 51 с.

Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. – М., 1947. – С. 166, 167, 528. – 540 с.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – 320 с.

Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы / Сост. и лит. обработка М. Г. Искрина. – М.: Госполитиздат, 1963. – 128 с.

Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 77 с.

“Совершенно секретно! Только для командования!”: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР / Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 752 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 –

1945: Документы и материалы. – В 3-х т. / Главная редакционная коллегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович, И. С. Грушецкий и др. – К.: Наукова думка, 1980.

Советские люди на немецкой каторге: Сборник. – М., 1943. – 52 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.): Сборник документов и материалов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.

Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М.: Совинформбюро, 1944. – С. 233.

СС в действии. Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. А. Ларионова и Р. Володина. Под ред. и с предисл. М. Ю. Рагинского. – М.: Прогресс, 1988. – 624 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., - 240 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 265 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – К., 2000. – 172 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 5. – К., 2001. – 561 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – 320 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – 299 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 8. – Ч. 1. – К., 2004. – 325 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – 334 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 9. – К., 2005. – 499 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 9. – Част. 1. – К., 2005. – 378 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 9. – Част. 3. – К., 2005. – 395 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 10. – Част. 2. – К., 2006. – 460 с.

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Ред. кол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – Т. 9. – К., 2003. – 202 с.

Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – 488 с.

Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.

“...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – 543 с.

Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1939 – 1941). – Т. 1. – Львів, 1998. – 382 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942). – Т. 2. – Львів, 1998. – 383 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942 – 1943). – Т. 3. – Львів, 1999. – 382.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944 – 1945). – Т. 4. – Львів, 2000. – 384 с.

Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945): Науково-довідкове видання / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 3-х т. / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 43 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідних періодів. – К., 2003. – 320 с.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.): Сборник документов и материалов / Составители И. К. Калужная, Л. Ф. Майстренко, В. К. Онищенко и др. – Харьков: Прапор, 1965. – 428 с.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945): Сборник документов и материалов / Ред. коллегия: Н. А. Даниленко (отв. ред.) и др.; Предисловие М. Давыдова. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.

Хрестоматія по усній історії / Пер., сост., вступне, общ. ред. Лоскутовой М. В. – СПб, 2003. – 410 с.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – 792 с.

Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. Спілка, 1966. – 66 с.

Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 - 1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K.

- May, I. Roth. - Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.
- Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. - Hamburg, 1953; книгу перевидано в Росії: *Тилпельскірх К., Кессельринг А., Гудеріан Г. и др.* Итоги Второй мировой войны: Выводы победенных. - Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ. – 1998. - 634 с.
- Das Dritte Reich, Dokumente, op. Cit. – S. 298 – 299.
- Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. – Band 4. – Berlin, 1961.
- Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945 – 1. Oktober 1946. – Dokument 1183 – PS. – Nürnberg, 1948.
- Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militär-gerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. - Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 423.
- International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580 – PS. – Nürnberg, 1946.
- The Oral History Reader / R. Perks, A. Thomson (Ed.). – London, New York, 2002.
- Zwangsarbeit in Langenfeld 1939 – 1945. Eine Dokumentation des Stadtarchivs. – Langenfeld, 2000.
- Zwangsarbeiter in Suedthueringen waehrend des Zweiten Weltkrieges: Archivalisches Quelleninventar. – Schriften des Thueringischen Staatsarchivs Meiningen, Band 2. – 1995.

Монографії, наукові, науково-публіцистичні праці

- Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.
- Анголенко В.* Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (47). – 1998. – С. 28 – 32; Укр. філателіст. вісник. - № 3 (48). – 1998. – С. 44 – 48.
- Бабій М.* Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – 1967. – 284 с.
- Бабій М., Кравчук В.* Партизанськими стежками Вінниччини. – Оdesa: Маяк, 1975. – 41 с.
- Бабій М. Л.* Партійне керівництво антифашистською боротьбою на Вінниччині // Український історичний журнал. – 1964. - № 3. – С. 41 – 49.

Бака М. Полтавські “остарбайтери” у фашистській Німеччині / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 185 – 190.

Бондарчук Л. Діяльність ОУН-УПА на Волині й Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні / Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 173 – 176.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. – Київ, 1998. – 130 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. – Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – Київ, 2000. – 388 с.

Брицький П. П., Місінкевич Л. Л. Голод на Хмельниччині 1946 – 1947 // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 2. – С. 137 - 147.

Брычев Н. Домой на Родину! – М.: Воениздат, 1945. – 216 с.

Брюханов А. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 с.

Будьонна Л. Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.

Будьонна Л. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.). – Український історичний журнал, 1970. – № 7. – С. 104 – 105.

Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса // Корни травы: Сб. статей молодых историков. – М.: Мемориал, 1996. – С. 155 – 159.

Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. – 208 с.

Буцько О. В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 90 – 95.

Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1969. – 132 с.

Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.

Буцько О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – с. 148 – 162.

Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.

Валпярчук М. Не шкодуючи життя // Соціаліст Вінниччини. – 2004. – 9 травня.

Ващенко Н. В. Из жизни военнопленного // Всерос. мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вип. 7. – С. 242 – 276.

Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Средина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука, 1992. – 260 с.

Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война) / Документы и воспоминания. – 2000. – 250 с.

Ветров І. Г. Хижацько-колоніальна деструктивна роль німецьких монополій та військово-економічного апарату на окупованій території України (1941 – 1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 85 – 99.

Винокурова Ф. А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – 336 с.

Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2006. – № 4 – 5. – С. 120; – № 6. – С. 54 – 63.

Вистинецький М. А. Родина знает о твоих муках. – М.: Воениздат, 1945. – 165 с.

Владимиров М. І. Вогненна зона / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – 100 с.

Волович О. І. Спомин про “світле минуле” / В. Бондар (ред.). – Кіровоград, 2003. – 78 с.

Вронська Т., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. – С. 32 – 41.

Гавриш М. Так гартувалася дружба // Вінницька правда. – 1960. – 8 квітня.

Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941 – 1942 / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – 656 с.

Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “бурю”?: Армія Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.

Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації “східних робітників” // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – К., 2005. – С. 157 – 166.

Гальчак С. “Білі плями” скорботи (причини голодомору 1932 – 1933 і голоду 1946 – 1947 років на Поділлі). – Вінниця: Логос. – 1999. – 51 с.

Гальчак С. Д. Боротьба радянських партизанів і підпільників проти

масової депортації населення Поділля в нацистську Німеччину // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 56 – 65.

Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / 2-е вид.: доповн., перероб. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2005. – 416 с.

Гальчак С. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 - 1944 рр. / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 195 – 204.

Гальчак С. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001. – С. 23 – 34.

Гальчак С. Джерела до вивчення історії “остарбайтерів” / Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Р. Пирого. – К., 2001. – С. 393 – 401.

Гальчак С. Д. Етапування “східних робітників” з Поділля в нацистське рабство // “...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, В. С. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упорядн.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 50 – 62.

Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації “остарбайтерів”-подолян в умовах “холодної війни” // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част 2. – С. 221 – 237.

Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації “остарбайтерів”-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150.

Гальчак С. Д. Листи “остарбайтерів” з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.

Гальчак С. Д. Нацистський геноцид на Вінниччині // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 209 – 214.

Гальчак С. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства. – С. 5 - 24 // Книга Скорботи України. Вінницька область / Обл. редакційна колегія: Шестоपालюк О. В. – голова, Конверський В. І. – відп. секретар, Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – 456 с.

Гальчак С. Опір та боротьба “остарбайтерів”-подолян у фашистській неволі / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 477 – 482.

Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188 – 200.

Гальчак С. Д. Особливості депортації цивільного населення з території Трансністрії на роботи до Німеччини // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Т. 4. – Одеса: Друк, 2001. – С. 102 – 105.

Гальчак С. Д. “Остарбайтери” з Поділля (1942 – 1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 211 с.

Гальчак С. Д. “Остарбайтери” Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 420 – 464.

Гальчак С. Д. Подільські “остарбайтери” у нацистському рейху: умови праці та побуту // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 20 – 21. – К., 2002. – С. 142 – 156.

Гальчак С. Д. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком архівів України. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 840 – 848.

Гальчак С. Протидія подолян заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину 1942 – 1944 рр.) / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 19. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 126 – 136.

Гальчак С. Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 151 – 161.

Гальчак С. Д. Репресії нацистської окупаційної влади на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 182 – 187.

Гальчак С. Д. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 4. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 136 – 146.

Гальчак С. Д. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до “остарбайтерів” // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 5. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 208 – 214.

Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: “Книга-

Вера" ВАТ "Віноблдрукарня", 2004. – 344 с.

Гальчак С. У боях за Вінниччину / Збірник документів. – Вінниця, 1994. – 96 с.

Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації "східних робітників" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412 – 420.

Гальченко С. І. Забезпечення населення України продовольчими товарами в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 100 – 109.

Гейбельс И. Дневники 1945 года. Последние записи: Пер. с нем. / Вступ. слово и общ. ред. А. Галкина. – Смоленск: Русич, 1998. – 416 с.

Гладкий С. П. Русский из Дрокура: По следам франтинеров. – Л.: Лениздат, 1966. – 342 с.

Гордійчук П. І сивіли тумани // Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. – Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упоряд.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 53 - 65.

Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 166 с.

Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К, 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52 – 58.

Грінченко Г. Г. Усна історія як метод і джерело дослідження // "...То була неволя"... – С. 29 – 42.

Грінченко Г. Г. Устно-исторические исследования на страницах журнала "Oral History Review" (2001 – 2002 гг.) // Вісник Харківського національного університету, 2003. – Серія "Історія". – Вип. 35. - № 594. – С. 342 – 349.

Гринчук С. Гроза ночі. – Вінницька правда. – 1972. – 31 травня.

Гуменюк С. К. Проскурівське підпілля. – Хмельницький: Обл. організація т-ва «Знання», 1982. – 29 с.

Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизанів південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) / Автореферат дис... на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00. 02. – Одеса, 2007. – 19 с.

Демчина А. Зі Сходу на Захід. – К., 2000. – 296 с.

Дімітрова І. З. Час почути правду // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім "Райдер", 2004. – С. 5 – 7.

Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.

Довгополий Я. Українці на примусових роботах в Третньому рейху // Всесвіт. – 2001. - № 3 – 4. – С. 127.

Доманк А. С., Сбойчаков М. И. Шепетовские подпольщики. – М.: Политиздат, 1972. – 160 с.

Дубик М. Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних наукових виданнях // “...То була неволя”... – С. 43 – 49.

Дугин А. Сталинизм (Легенды и факты) // Слово. – 1990. - № 7. – С. 23 – 26.

Забродець О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцистич. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2005. – С. 107 – 126.

Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.

Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.

Заславский Д. Смерть и муки советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М., 1943. – 47 с.

Земсков В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 – 1944). – М.: 1986. – 271 с.

Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1945 гг. / История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26 – 41.

Земсков В. Н. Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц // Россия XXI. – 1995. - № 5 – 6. – С. 183 – 192.

Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество. 1941 – 1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 331 – 359.

Земсков В. Н. Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах: Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. - № 5. – С. 74 – 81.

Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956 гг.) // СИ. – 1995. - № 5. – С. 3 – 13.

Земсков В. Н. «Спецпоселенцы» (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. - № 11. – С. 3 – 17.

Зінько Ю. А., Григорчук П. С. Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки. Історія / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 132 – 135.

Кейдонський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: погляд на структуру і діяльність // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1994. – Рік вид. 3. – Число 6. – С. 108 – 123.

Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Ве-

ликої Вітчизняної війни / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. робіт. – Вип. 2. – К.: Ін-т істор. України НАН України, 1998. – 280 с.

Глоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видав. АН УРСР, 1983. – 220 с.

Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.

Коваль М. В. “Гірка доля українських оstarбайтерів” // Безсмертя... – С. 212 – 219.

Коваль В. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941 – 1945. – К.: Наукова думка, 1966. – 268 с.

Коваль М. В. “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945) // Український історичний журнал. – 1990. - № 3. – С. 88 – 95.

Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1 / 2. – С. 60 - 68.

Ковальський А. П., Ченцов В. В. “Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. - № 1. – С. 35 – 44.

Козлов В. И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов // История СССР. - 1992 - № 2. – С. 132 – 139.

Колодний В. Червоні маки // Вінницька правда. – 1969. – 26 квітня; 30 квітня; 2 травня.

Кондратенко Л. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. – К.: Наукова думка, 1980. – 106 с.

Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

Кривошеев Г. Ф. В первых сражениях // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 2. – С. 10 – 16.

Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 232 с.

Курт фон Типпельскирх. История Второй мировой войны. 1939 – 1945 / Пер. с нем. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 795 с.

Кучер В. І. Рух опору на окупованій території України: політичний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 3 – 16.

Лабін Л. О. О перемещенных лицах // Новое время. - 1997. - № 21. – С. 1 – 3.

Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 235 с.

Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів // УІЖ. – 1974. - № 7.

Левикін В. В. Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944 – 1950 роки) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 110 – 113.

Левикін В. В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945 – 1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 190 – 199.

Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років” з проблеми дослідження історії українських “остарбайтерів” // “...То була неволя”... – С. 15 – 28.

Леснов М. Твой долг перед Родиной. – М., 1945. – 36 с.

Лисенко О. Є. Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії // “...То була неволя”... – С. 7 – 14.

Литвин В. М. Історія України: Підручник. – К.: Наук. думка, 2006. – 728 с.

Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К.: Видавничий дім “Лі-Терра”, 2004. – 272 с.

Лич-Анлах Г. Между жестокостью и добром // Знамя. – 1995. – С. 156 – 167.

Лушин И. А. Полглотка свободы // Всерос. мемуарная библиотека. Сер.: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. - С. 238 – 247.

Мазило В. М. Компартія України – організатор українського народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у перший період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – листопад 1942) // Доповіді і повідомлення кафедр інституту на звітній науковій сесії. – Вип. 1. – Вінниця, 1965. – С. 3 – 6.

Маковська Н. Передмова // Архіви окупації... – С. 10 – 27.

Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу // Автореферат дис... на здобуття наук. ст. кандидата істор. наук: 07.00.06. – К., 2007. – 20 с.

Манштейн Э. Утерянные победы / Сост. С. Перелегин, Р. Исламов. – Г.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; - Санкт-Петербург.: Ferrag Fantastica, 1999. - 896 с.

Марунчак М. Г. Українські політичні в'язні в нацистських концетраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політич-

них в'язнів, 1996. – 364 с.

Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікації // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. - № 1. – С. 230 – 233.

Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр. // Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 205 с.

Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія “Історія”. – Вип. № 32. – 2000. – С. 232 – 239.

Меляков А. В., Посохов С. І. Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 263 – 268.

Меляков А. В. Про можливість застосування табличного методу обробки листів українських “остарбайтерів” (За матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. – № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141.

Мельниченко В. Зв'язкова Анні // Україна. – 1966. - № 47. – С. 10 – 11.

Михлев С. Н. Боевые потери в стратегических наступательных операциях Советской Армии. 1941 – 1945 г. // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 11. – С. 11 – 18.

Мірчук П. Українська Повстанська армія 1942 – 1952 рр.: Документи і матеріали. – Львів, 1991. – 448 с.

Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст.” – С. 70 – 80.

Могильний В. Великодні листівки для «остарбайтерів» // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (42). – 1997. – С. 25 – 27.

Могильний В. Листування «остарбайтерів»: заадресування // Укр. філателіст. вісник. - № 3 (43). – 1997. – С. 43 – 50.

Могильний В. Пошта «остарбайтерів» (робітників зі Сходу) // Укр. філателіст. вісник. - № 2 (29). – 1994. – С. 17 – 20.

Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.

Москаленко К. С. На південно-західному напрямку, 1943 – 1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1984. – 671 с.

Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича: - К.: Пошуково-вид. агентство “Книга Пам'яті України”, 1996. – 568 с.

Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.

Нелипович С. Г. Репрессии против подданных «центральных держав» // ВИЖ. – 1996. - № 6. – С. 32 – 42.

Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К.: Политиздат Украины, 1982.

Немятый В. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944 гг. – К., 1980. – 62 с.

Немятый Н. И. КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Сб. материалов конф. – К., 1988. – С. 8 – 10.

Николаець Ю. О. Дезертирство із лав Червоної армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. - № 1 – 2. – С. 169 – 176.

Нитобург Э. У истоков русской диаспоры в США: третья волна // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1999. - № 1. – С. 85 – 91.

Окіпняк Ю. Командир французьких макі // Комсомольське плем'я. – 1968. – 26 березня.

Палий П. Н. В немецком плену // Всерос. мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 7. – С. 3 – 241.

Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України / 2-е вид., випр. і доп. – К.: Т-во “Знання” КОО. – 2000. – 242 с.

Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2006. – С. 854 – 859.

Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 70 – 77.

Пастушенко Т. В. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942 – 1944 // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310 – 325.

Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 28. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 99 – 120.

Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 242 с.

Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) / Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2007. – 20 с.

Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Укл. І. Доцин. – Бровари, 2003 / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 47 – 159.

Пастушенко Т. В. Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944 – 1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123 – 136.

Пастушенко Т. В. Спогади “остарбайтерів” – інший погляд на війну // “...То була неволя”... – С. 63 – 81.

Пастушенко Т. В. Ульріх Герберт про політику і практику “використання іноземців” у військовій економіці Третього рейху // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 59 – 75.

Пащенко В. Я. Лишився вірним: Українські партизани в боях за визволення Франції. – Вітчизна. – 1967. - № 5. – С. 165 – 172.

Педак В. П. Сердце заставляет меня сказать правду. – Запорожье, 2000. – 176 с.

Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И. В. Розанова. - Смоленск: «Русич», 1998. – 496 с.

Полятун Н. Фільтраційні справи з фондів держархіву Чернігівської області: документальний начерк // Архіви України. – 2005. - № 1 – 3. – С. 438 – 441.

Половодов А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. – Львів, 1956. – С. 6, 7.

Полян П. «Вестарбайтеры»: интернированные немцы в СССР (предистория, история, география) / Учебное пособие для спецкурса. – Ставрополь; Москва: Изд-во СГУ, 1999. – 48 с.

Полян П. М. Вестарбайтеры. Интернированные немцы на советских стройках // Родина. – 1999 (а). - № 9. – С. 21 – 25.

Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.

Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Полян П. М. «Репарации трудом»: мотивы и предистория послевоенного трудоустройства «интернированных и мобилизованных» - немецких гражданских лиц в СССР // Проблемы военного плена: исто-

рия и современность / Материалы международной научно-практической конференции 23 – 25 октября 1997 г. – Ч. 2. – Вологда, 1997. – С. 59 – 67.

Полов В. П. Паспортная система в СССР (1932 – 1976 гг) // Социс. – 1995. - № 8. – С. 7 – 12.

Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівської Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

Потильчак О. В. Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953 – 1954 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський нац. університет внутр. справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 138 – 146.

Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 49 с.

Потильчак О. В. Смертність німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 128 – 137.

Пьянкевич В. Л. Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны. – СПб, 1999. – 320 с.

Рибак І. Кам'янець-Подільська область в часи воєнного лихоліття // Хмельниччина: Дивокрай: Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – 2005. - № 1 – 2. – С. 3 – 6.

Роговий О. Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – 72 с.

Рокотов П. В. Німецько-фашистський режим в Україні 1941 – 1944 рр. (Історико-правовий аспект): Дис. ...канд. іст. наук: 12.00.01 / Нац. акад. внутрішніх справ України. – 1997. – 194 с.

Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1941 – 1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 258 – 260.

Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

Сайц Н. На перехрестях долі. – Львів, 1996. – 152 с.

Сахневич Л. Бійці руху Опору. – Вінницька правда. – 1971. – 4 лист.

Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів НКВД в 1937 – 1938 / Зредаг. В. Верига. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней: Новий шлях, 1991. – 212 с.

Семин В. Нагрудный знак «Ost»: Роман, повесть, рассказы / Библиотека «Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – 382 с.

Семиряга М. Приказы, о которых мы не знали: Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев // Новое время. – 1994. - № 15. – С. 56 – 57.

Сидоренко О. В., Котляр В. Ф. Книга українських “остарбайтерів”. – Полтава, 2005. – 153 с.

Сидоров С. В. Воєнне мистецтво партизанської боротьби // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 5. – Част. 2. – С. 400 – 413.

Сіциньський Р., Задорожний В. Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ // Архіви України. – 2005. – № 1 – 4. – С. 444 – 449.

Скоробогатов А. В. Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941 – 1944 рр. у західній історіографії // Історія України. Мало-відомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 54 – 67.

Слинько І. І. Угон населения Украины в фашистское рабство / Нем.-фаш. оккупационный режим... - С. 219 – 230.

Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 336 с.

Смерека В. В німецькій неволі. 1942 – 1944. – Ужгород, 1998. – 98 с

Соколов Б. В. О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в ходе Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1988. - № 9. – С. 116 – 126.

Соколов Б. В. Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном. – М.: Московский рабочий, 1991. – 192 с.

Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М., 1952. – 372 с.

Стафійчук І. П. Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 172 – 194.

Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Супруненко Н. І. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 433 с.

Тарнавський І. С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 рр. // Придніпровський науковий вісник. – 1998. - № 111.

Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 20 с.

Тельпуховский Б. Великая Отечественная война Советского Союза 1941 - 1945 гг.: Краткий очерк. – М.: Госполитиздат, 1959. – 575 с.

Ткаченко А. Д. Вступ // Книга Пам'яті України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання. – Т. 1. – К., 1994. – С. 5 – 19.

Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. Гессен / Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.

Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003. – 410 с.

Тронько П. Т. Бессмертие юнных: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.

Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків: 3 історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.

Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 рр.) на території генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.

Феденко С. Розлука: спогади Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 1996. – 535 с.

Финкिल्штейн И. М. Книга мужества и скорби. – Вып. 1. – Винница, 1999. – 108 с.

Фурсенко В. Г. Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ. – 1997. – С. 96 – 135.

Хазанович Ю. Этого нельзя забыть. – М.: Воениздат, 1945. – 36 с.

Хойнацька Л. М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 259 – 264.

Хойнацька Л. М. Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 191 – 205.

Чайковский А. С. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.). – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.

Чернега П. М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939 – 1945). – К., 2004. – 320 с.

Черон Ф. Я. Немецкий плен и советские освобожденные / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 6. – С. 9 – 158.

Чиркова В. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158.

Шаталин Н. И. Партия большевиков – вдохновитель и организа-

тор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1947. – 68 с.

Шевченко А. Є. Співробітники органів внутрішніх справ Києва у боротьбі зі злочинністю на транспортних комунікаціях у 1943 – 1945 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 314 – 319.

Шевяков А. А. Гитлеровский геноцид на территориях СССР / СИ. – 1991. - № 12. – С. 3 – 11.

Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – Москва, 1994. – С. 195 – 222.

Шевяков А. А. «Тайны» послевоенной репатриации // Социс. – 1993. - № 8. – С. 3 – 12.

Шлеер А. Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск; Москва, 1998. – 720 с.

Штрайт К. Солдатами их не считать. Вермахт и советские военнопленные в 1941 – 1945 годах / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1979. – 420 с.

Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. - 224 с.

Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941 – 1944... – С. 823 – 833.

Якушевський А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944 – 1945 гг. / НИИ. – 1995. - № 2. – С. 62 - 63.

Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 319 - 324.

Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во 2-й мировой войне / Пер. с польского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 488 с.; *Szymon Datner.* Zbrodnie wermachtu na jencach wojennych w II wojnie swiatowej. – Warszawa, 1961.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Перекл. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.; *Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et L'Ukraine.* – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986.

Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны: Выводы победенных. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ. – 1998. – 634 с.; *Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen fur die Zukunft.* – Hamburg, 1953.

Arning M. Spaete Abrechnung. Uber Zwangsarbeiter, Schlussstriche und

- Berliner Verstaendigungen. – Frankfurt / Main, 2001.
- Bethell N.* The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. – London, 1974.
- Boll B.* "Das wird man nie mehr los..." Auslaendische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. - 384 s. - (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).
- Boll B.* Zwangsarbeiter waehrend des Zweiten Weltkrieges in Baden // Zeitschrift des Breisgau – Geschichtsvereins "Schau-ins-Land". – Freiburg, 1992. - III Jahref. – S. 179 – 203.
- Borgsen W., Volland K.* Stalag XB Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegs-gefangenen und KZ - Auffanglager in Norddeutschland, 1939 – 1945. Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.
- Bruening M. u. a.* Entschaedigung fuer Zwangsarbeiter. Modell fuer die Loesung einer offenen Historischen Aufgabe. – Bonn, 1999.
- Bruechert H.* Zwangsarbeiter in Wiesbaden. Der Einsatz von Zwangsarbeitskraeften in der Wiesbader Kriegswirtschaft 1939 bis 1945, mit einem Beitrag von Kerstin Kersandt. – Wiesbaden, 2003.
- Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958.
- Dallin A.* German Rule in Russia 1941 – 1945. A Study of Occupation Policies. Second ed. – London, 1981; First ed. – 1957.
- Dallin A.* German Rule in Russia 1941 – 1945. A Study of Occupation Policies. Second ed. – New York: St. Martins Press, 1957. – 695 p.
- Dorn F., Heuer K.* Ich war immer gut zu meiner Russin. Struktur und Praxis des Zwangsarbeitersystems im Zweiten Weltkrieg in der Region Suedhessen. – Pfaffenweiler, 1991.
- Drobisch K.* Die Ausbeutung auslaendischer Arbeitiskraefte im Flick-Konzern waehrend des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss., - Berlin, 1964.
- Elliot M. R.* The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. – University of Kentucky, 1974.
- Fried J. H. E.* The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.
- Freitag G.* Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskraeften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939 – 1945. – Bochum, 1996.
- Gisevius H. B.* Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG. – Zürich, 1946; Гизевиус Ганс Бернд. До горького конца. Записки заговорщика / Сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.
- Gisevius H. B.* To the Bitter End. – London, 1948.
- Gerlach Ch.* Krieg, Ernaehrung, Voelkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg. – Zuerich – Muenchen, 2001.
- Görlitz W.* Pauls: Ich stehe hier Befehl. – Frankfurt am Main, 1960.
- Gotz A.* Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. – Frankfurt am Main, 2005. – 444 s.
- Gregor N.* Stern und Hakenkreuz. Daimler – Benz im Dritten Reich. – Berlin, 1997.

- Heinz Guderian*. Erinnerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951.
- Herbert U.* Europa und der "Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter, Kriegs-gefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartex; Verlag, 1991.
- Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegs-wirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 s.
- Herbert U.* Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. – Berlin, Bonn, 1986.
- Herbert U.* Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland – Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge, 2001.
- Herbert U.* Zwangsarbeit in Deutschland. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene 1945. In: Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941 – 1945. Essays. – Berlin, 1991. – S. 106 – 130.
- Heussler A.* Doppelte Entrechtung. Ausländische ZwangsarbeiterInnen in der Münchner Kriegswirtschaft 1939 – 1945. In: Sybill Krafft (Hrsg), Zwischen den Fronten. Münchner Frauen in Krieg und Frieden 1900 – 1950. – München, 1995. – S. 308 – 323.
- Hopmann B., Spoerer M., Weitz B., Bruenighaus B.* Zwangsarbeiter bei Daimler-Benz // Zeitschrift fuer Unernehmengeschichte. Beiheft 78. – Stuttgart, 1994.
- Homze Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. - Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. - 350 p.
- Jacobeit S.* OSRAM – ArbeiterInnen. Deutsche und ausländische Frauen in der Kriegsproduktion fuer den Berliner Gluehlampen-Konzern 1939 bis 1945. In: Jahrbuch fuer Geschichte 35 (1987). – S. 369 – 388.
- Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.
- Jastrzembowski W.* Gospodarka niemiecka w Polsce 1939 – 1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.
- Keller M.* "Das mit den Russenwiebern ist erledigt": Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943 und 1991. Verlag der Bindernagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991.
- Kersten K.* Repatriacija ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław: Ossolineum, 1974. - 247 s.
- Kosyk w.* L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. - 659 s.
- Kuczynski T.* Entschädigungsansprüche fuer Zwangsarbeit im "Dritten Reich" auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne. Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Universitaet Bremen, 1999.
- Kurt von Tippelskirch.* Geschichte des zweiten Weltkrieges. - Bonn,

1954; книгу издано на русском языке: *Курт фон Типпельскирх. История Второй мировой войны. 1939 – 1945.* - Санкт-Петербург; Москва: Полигон - АСТ, 1998. - 795 с.

Krichner K. Bayern und der Frieden. Kriegsflugblätter in Bayern. Erlangen, 1983.

Luczak C. "Kraj Warty" 1939 – 1945 / Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.

Luczak C. Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej. - Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.

Müller R.-D., Ueberschär G. Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. – 259 s.

Muller N. Wehrmacht und Okkupation (1941 - 1944). - Berlin, 1971; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 - 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974.

Neugebauer A. "Auslaendische Arbeinskraefte sind in Baraken unterzubringen!" Kriegsgefangene, Zivil- und Zwangsarbeiter Innen wachrend des Zweiten Weltkrieges in Ruesselheim. – Ruesselheim, 2001.

Pfahmann H. Femdarbeiter und Kriegsgefangen in der Deutschen Krigswirtschaft 1939 – 1945 / Beiträge zur Werforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1868. – Bd. XVI – XVII. – 238 s.

Rauschnig H. Despräche mit Hitler. – Zürich: New York, 1940. – S. 130.

Reitlinger G. The Hause on Sand. – London, 1960.

Ruff M. Um ihre Jugend betrogen. Ukrainische Zwangsarbeiter / innen in Vorarlberg 1942 – 1945. Studien zur Geschichte und Gesellschft Vorarbergs. - Bd. 13. – Bregenz, 1997.

Schmelzer J. Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandkampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939 – 1945), dargestellt unter besonderer Beazchtung der IG- Farben-Betriebe im Bereich Halle – Merseburg, Phill. Diss., - Halle, 1963.

Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 – 1945). – Berlin, 1964.

Siegfried K. J. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939 – 1945.– Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1988. – 331 s.

Spoerer M. Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschaedigung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 51, 2000. – S. 508 – 527.

Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz – auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa. – Stuttgart u. Muenchen, 2001.

Stelzl B. Lager in Graz. Zur Unterbringung auslaendischer Zivilarbeiter, Kriegsgefangener und KL – Haeflinge 1938 – 1945 // Stefan Karner (Hrg.) Graz in der NS-Zeit 1938 – 1945. - Veroeffentlichungen des Ludwig Boltzmann – Instituts fuer Kriegsfolgen – Forschung, Sonderband 1. – Graz – Wien – Klagenfurt, 1999. – S. 353 – 369.

Streit C. Keime Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegs-gefangenen 1941 – 1945. Stuttgart, 1978.

Szurgacz H. Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowski okupanta w latach 1939 – 1945. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 1971. – 250 s.

Tolstoy N. Victims of Yalta. – London; Sydney; Auckland; Toronto, 1977; *Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. У. С. Гессен // Исследование новейшей русской истории. – Париж: YNCA-Press, 1988. – Т. 7. – 540 с.

Umbreit H. Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942 – 1945. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 5 / 2, Stuttgart, 1999. – S. 3 – 272.

Umbreit H. Die Verantwortlichkeit der Wehrmacht als Okkupationsarmee. In: Die Wehrmacht. Mythos und Realitaet / Hrsg. Von R.- D. Mueller und H. – E. Volkmann. – München, 1999. – S. 743 – 735.

Weischer H. O. Russenlager. Russische Kriegsgefangene in Hessen (Hamm) 1942 – 1945 / Vorwort von L. Kopelew. – Essen: Klartext Verlag, 1992. – 320 s.

Архівні джерела

ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України)

- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 73; 94; 439, 442; 449
- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 11
- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 31; 38 – 40; 67
- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 62, арк. 12
- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, арк. 1
- Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 2; 3; 25
- Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 146, арк. 65
- Ф. КМФ-8, оп. 8, спр. 146, арк. 65
- Ф. Р – 2, оп. 7, спр. 2738
- Ф. 4, оп. 1, спр. 12, арк. 192
- Ф. 166, оп. 15, спр. 18, арк. 265
- Ф. 166, оп. 15, спр. 133, арк. 15
- Ф. 166, оп. 15, спр. 572, арк. 182
- Ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 5

Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4
Ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6; 7
Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398; 399; 402
Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3; 4
Ф. 3676, оп. 4, спр. 42 "г", арк. 199
Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 288; 289
Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714
Ф. 4620, оп. 3, спр. 241
Ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 4; 5; 13; 36
Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35
Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36
Ф. 5116, оп. 1, спр. 12, арк. 185
Ф. 5116, оп. 8, спр. 123, арк. 18; 19
Ф. 5250, оп. 2, спр. 1, арк. 2
Ф. 5250, оп. 3, спр. 1, арк. 1; 2

**ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських
об'єднань України)**

Ф. 1, оп. 6, спр. 1104, арк. 52
Ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37
Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25
Ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв
Ф. 1, оп. 23, спр. 1385, арк. 8; 9
Ф. 1, оп. 23, спр. 1635, арк. 82
Ф. 1, оп. 23, спр. 2141, арк. 7
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1002, арк. 68
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1062, арк. 153; 154
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 5462, арк. 93
Ф. 1, оп. 24, спр. 1104, арк. 1; 4; 5
Ф. 1, оп. 24, спр. 3667, арк. 43
Ф. 1, оп. 73, спр. 191, арк. 70
Ф. 23, оп. 13, спр. 1391, арк. 1; 2
Ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 5
Ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16
Ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6; 7
Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27; 28; 40
Ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4
Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28
Ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25
Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 13; 153; 159
Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8; 64; 130
Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24
Ф. 342, оп. 15, спр. 1578, арк. 11

**ЦДКФФА України (Центральний державний кінофотофоноархів
України ім. Г. С. Пшеничного)**

Арх. № 222; 3254; 3269; 3274; 3279; 3282
Од. обліку 0-17089; 0-17097; 0-17127; 0-17128; 0-230365; 0-230366;
0-230367; 0-230367; 2-67937; 2-118489

**Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки
центральної державних архівів України**

Інвент. № 606; 3285; 3697

**Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”, м. Київ
(фондова колекція документів)**

ф. Д – 1434; ф. Д – 1794; ф. Д – 1943; ф. Д – 2583; ф. Д – 2598; ф. Д –
2661; ф. Д – 4268; ф. Д – 4269; ф. Д – 4274; ф. Д – 4826; ф. Д – 13695;
ф. Д – 29300
ф. КВ – 1648; ф. КВ – 10714; ф. КВ – 10723; ф. КВ – 10725; ф. КВ –
10726; ф. КВ – 12406; ф. КВ – 12729; ф. КВ – 13181; ф. КВ – 13197; ф.
КВ – 13312; ф. КВ – 16473; ф. КВ – 19408; ф. КВ – 19409; ф. КВ –
19414; ф. КВ – 23155; ф. КВ – 26554; ф. КВ – 65699; ф. КВ – 68922; ф.
КВ – 196096
ф. Л – 537; ф. Л – 537/88; ф. Л – 544; ф. Л – 545; ф. Л – 789; ф. Л – 841;
ф. Л – 1394; ф. Л – 2289; ф. Л – 4974

ДАРФ (Державний архів Російської Федерації)

Ф. 7021, оп. 54, спр. 171, арк. 171 зв
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1235, арк. 40, 41
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 67
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1255, арк. 3; 23; 34 зв
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1265, арк. 8; 20 – 23; 26 – 28
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1271, арк. 57; 58
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1272, арк. 182
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131
Ф. 7021, оп. 116, спр. 95, арк. 1
Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43; 44
Ф. 7021, оп. 116, спр. 356, арк. 1

Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34; 39 – 41
Ф. 7021, оп. 148, спр. 87, арк. 62; 63
Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208, арк. 1
Ф. 9525, оп. 1, спр. 20, арк. 6 – 9
Ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 44 – 53
Ф. 9526, оп. 4а, спр. 23, арк. 7

РДВА (Російський державний військовий архів)

Ф. 32, оп. 11289, спр. 680, арк. 1
Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584, 585, 591
Ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3; 4

**ЦАМО РФ (Центральний архів Міністерства оборони
Російської Федерації)**

Ф. 228, оп. 710, спр. 192, арк. 161
Ф. 229, оп. 3814, спр. 1, арк. 121
Ф. 229, оп. 52872, спр. 1, арк. 74
Ф. 1076, оп. 1, спр. 5, арк. 22 – 24

**ЦЗІДК (Центр зберігання історико-документальних колекцій,
м. Москва)**

ф. 1164, оп. 1, спр. 27
ф. 1232, оп. 1, спр. 191

**НАРБ (Національний архів
Республіки Білорусь)**

Ф. 7, оп. 3, спр. 1941, арк. 29
Ф. 46, оп. 6, спр. 4, арк. 209; 210
Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11 – 14
Ф. 379, оп. 1, спр. 25, арк. 2
Ф. 4683, оп. 3, спр. 930, арк. 196
Мікрофільм. – Арх. № 247. – К. 00022 – 000025

**Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини,
м. Кобленц)**

R 6 / 19. – F. 31
R 6 / 52. – F. 38
R 6 / 243. – F. 51
R 58 / 200. – F. 193; 194
R 58 / 216. – F. 20
R 58 / 222. – F. 103; 180; 231
R 58 / 698. – F. 42; 84
R 59 / 698. – F. 110
RB 19 / 2147. – F. 45 – 50
P 58 / 158. – F. 208; 209
PB 19 / 2148. – F. 48 – 50; 166; 191; 192; 224; 225
PX 36 / 348. – F. 109; 110; 238 – 249; 316; 317

**Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий
архів, м. Фрайбург)**

R 58 / 1005. – F. 12 – 14
RH 2 / V. 2558. – F. 34; 35
RH 22 / 39. – F. 87
RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr 386 / 42 geh. – H. Qne den 10 Juli 1942. – S. 6
RH 22 / 66. – F. 42
RH 22 / 203. – F. 2
RH 22 / 205. – F. 16
RW 4. – V. 604. – F. 21
RW 19. – Nr. 738
RW 31 / 32
RW 31 / 35

ДАВО (Державний архів Вінницької області)

Ф. П – 87, оп. 3, спр. 3628, арк. 16
Ф. П – 125, оп. 13, спр. 152, арк. 26
Ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 4 – 9
Ф. П – 136, оп. 12, спр. 178, арк. 96
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 67, арк. 1 – 3
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 96, арк. 2

Ф. П – 136, оп. 13, спр. 184, арк. 108; 109
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 189, арк. 11; 12
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 195, арк. 45
Ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 1
Ф. П – 136, оп. 16, спр. 1052, арк. 18
Ф. П – 136, оп. 21, спр. 133, арк. 12
Ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 1
Ф. П – 138, оп. 4, спр. 111, арк. 5; 8; 19; 11; 14
Ф. П – 138, оп. 5, спр. 264, арк. 31
Ф. П – 152, оп. 13, спр. 152, арк. 7; 26; 41
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, арк. 1
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4 – 7
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2; 224 67; 68
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 130 - 132
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1; 27; 103; 107
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 108; 110; 146; 164; 171; 191; 207;
208; 220
ф. П – 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18
ф. П – 425, оп. 1, спр. 32, арк. 19
ф. П – 425, оп. 1, спр. 35, арк. 7
ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51
ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3; 45; 50; 51
ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27
ф. П – 425, оп. 1, спр. 52, арк. 9
ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9
ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5
ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44
ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72
ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 1
ф. П – 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41
ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1
ф. П – 425, оп. 2, спр. 17, арк. 1
ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5; 16
ф. Р – 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69
ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 8; 24; 36; 57; 80
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40
ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1
ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 10, арк. 1 – 5; 12; 19; 28
ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 2; 125

ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4, арк. 1
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94
ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 19
ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 373
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 935
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 5, арк. 24
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10; 12; 107; 117; 118; 405; 406
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 24, арк. 85
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116; 186; 190
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 4 – 7; 48; 64
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 54, арк. 36
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19; 29; 30
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99; 276; 316
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 230, арк. 50
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 235, арк. 15
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 79; 336
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 412; 431; 432
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10; 723; 751
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 28, арк. 290
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 51, арк. 9
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14
ф. Р – 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47
ф. Р – 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22
ф. Р – 1434, оп. 2, спр. 15, арк. 9; 26
ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 9, арк. 173
ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 14, арк. 39
ф. Р – 1488, оп. 1, спр. 7, арк. 23
ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71
ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13; 53; 63; 81
ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85; 136
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1; 2
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 20; 21; 479; 480 – 482
ф. Р – 1684, оп. 1, спр. 13, арк. 481
ф. Р – 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 43; 64; 124; 237
ф. Р – 1989, оп. 2, спр. 270, арк. 15; 22; 23; 30; 42; 49 – 51
ф. Р – 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4; 49
ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5
ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16; 33
ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 3

Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242; 243
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 174, арк. 26
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 343, арк. 44; 45; 93 зв
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 366, арк. 3 зв
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 8; 46; 79; 127; 145
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 381, арк. 1
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 2; 3; 3а; 4; 5; 12; 14; 17; 21; 22; 23; 26;
28; 29; 31; 34; 39; 40; 43; 52; 53; 54;
100; 118
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 384, арк. 13
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 206; 207; 427; 451; 469
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 389, арк. 12; 16
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 26; 27; 33; 35 – 37; 97
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 31; 32; 215; 216
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 29; 30; 60; 65; 68; 80; 90
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 3; 10 – 12; 39; 62; 68
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 1; 58; 65; 74
Ф. Р – 2700, оп. 6, спр. 648, арк. 31; 58
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110; 273; 370
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 24, арк. 7
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9
Ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20
Ф. Р – 3666, оп. 2, спр. 648, арк. 459
Ф. Р – 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22
Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 7; 9 – 14; 22; 40; 157; 219; 220;
228; 234; 257; 258; 263; 267; 272; 290; 301;
303; 333; 380; 420; 1413; 1446; 1564; 1565;
1576; 1600; 1770; 1833; 1886; 1911; 1929;
1951
ф. Р – 4277, оп. 2, спр. 2, од. збер. № 389
ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 11; 12; 14
ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 1 – 3
Ф. Р – 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 56 зв
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 8
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 41; 45; 69
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 51
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14 зв; 30 зв; 46; 56
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 11
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв; 7; 13; 13 зв; 39; 41
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 6 зв

Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 5 зб
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 7; 24; 61
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 11 зб; 30
Ф. Р – 4897, оп. 1, спр. 148, арк. 154
Ф. Р – 4897, оп. 1, спр. 238, арк. 3; 23
Ф. Р – 4971, оп. 8, спр. 20, арк. 13; 14
Ф. Р – 4971, оп. 8, спр. 21, арк. 13; 16
Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1
Ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4
Ф. Р – 6011, оп. 1, спр. 114, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 3; 4; 8
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 910
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1006
Ф. Р – 6023, оп. 1, 1046
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1398
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1458
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1526
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1695
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2168
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2273
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2353
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2865
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 3776, арк. 1; 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2; 3; 5; 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зб
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зб
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4827, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зб
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6323
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2

Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8014
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8267
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 11436
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 11894
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 13461
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14545, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 15977
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 16112
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17338
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 18006
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19462
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21007
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22114, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 23075, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 34116, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24225, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24230, арк. 4; 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24235, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24309, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24368, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24432
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24492, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 26769, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 28048

Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 32010
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 32642
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 37841
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 41132
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 42801
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43114
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43755
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43802
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 44599
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 48049
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54934, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54940, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58587, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58643, арк. 2; 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 63707
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 64874
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 64988
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67727, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69074, арк. 5 – 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69081, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69116, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1; 2
Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 3159
Ф. Р – 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 238

Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 2, арк. 13
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 12; 13
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 50 – 52
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 9, арк. 24
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 10, арк. 34
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 13, арк. 22
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 15, арк. 51
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 21; 22
Ф. Р – 6023, оп. 3, спр. 9, арк. 2; 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6604, арк. 3
Вх. № 18/1 від 22.02.2007 р. (лист Т. С. Чернявської на адресу ДАВО)

ДАЖО (Державний архів Житомирської області)

Ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19

ДАОО (Державний архів Одеської області)

Ф. Р – 2242, оп. 1, спр. 1098, арк. 53; 54

ДАХО (Державний архів Хмельницької області)

Ф. Р – 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1; 3; 6; 84; 85
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 2 – 7; 31; 32; 35
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 2; 27; 37; 86; 86; 111 – 116
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 8, арк. 33
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 9, арк. 6
Ф. Р – 338, оп. 1, спр. 8, арк. 323
Ф. Р – 427, оп. 1, спр. 66, арк. 182
Ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7, арк. 38; 62
Ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40
Ф. Р – 487, оп. 4, спр. 633, арк. 35; 196; 197
Ф. Р – 683, оп. 2, спр. 39, арк. 90 – 93
Ф. Р – 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34
Ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 12

Ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19
Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121
Ф. 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65
Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1; 2
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 56
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 9; 16
Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв
Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6681, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6604, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8

ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)

Ф. П – 1, оп. 2, спр. 23, арк. 48; 49
Ф. П – 1, оп. 2, спр. 123, арк. 49
Ф. П – 1, оп. 2, спр. 252, арк. 44
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 4
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 42; 54; 115
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 7, арк. 9
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61

Архів УСБУ у Вінницькій області

Спр. 20 / 4, арк. 1; 3 – 6

Архів УСБУ в Хмельницькій області

Спр. 23294, арк. 65
Спр. П – 28189, арк. 205

Журнали

- Архіви України. – 1993. - № 1; - 2005. - № 1 – 3; - 2006. - № 4 – 5; № 6
Вітчизна. – 1967. – № 5
Военно-исторический журнал [ВИЖ] . – 1991. - № 2; № 11; - 1996. - № 6
Вопросы истории. – 1988. - № 9
Всесвіт. – 2001. - № 3 – 4
3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. - № 1 – 2; 1997. - № 1 – 2
Знамя. – 1995.
Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 7
История СССР. – 1990. - № 4
НИИ. – 1995. - № 2
Новое время. – 1994. - № 15; 1997. - № 21
Політика і час. – 1998. - № 9, 10
Родина. – 1999. - № 9
Россия XXI. – 1993. – № 11; - 1995. - № 5 – 6
Слово. – 1990. - № 7
Социологические исследования [СИ]. – 1990. - № 11; - 1991. - № 12;
- 1995. - № 5; № 8
Україна. – 1996. - № 47
Українська діаспора. – К.; Чикаго. – 1994. – Рік вид. 3. – Число 6
Український історичний журнал [УІЖ]. – 1964. - № 3; - 1974. - № 7
- 1990. - № 3; - 1999. - № 3
Український філателістичний вісник. – 1994. - № 2 (29); - 1997. -
№ 2 (42); № 3 (43); 1998. - № 2 (47), № 3 (48)
Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. - № 1 - 2

Газети

- Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня
Буковина (м. Чернівці). – 2007. – 9 жовтня
Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня; 1 жовтня; 4 жовтня
– 1945. – 17 січня
Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 7 січня; 25 січня;
5 березня; 26 березня; 21 травня; 24 травня;
4 червня; 11 червня; 5 липня
- 1944. – 1 січня
Голос Волині (м. Козятин). – 1943. – 27 липня
Голос Підкарпаття. – 1943. – 21 лютого
Голос України. – 2007. – 5 жовтня
До перемоги. – 1931. – 22 лютого
Дунаєвські вісті. – 1941. – 9 листопада; – 1943. – 21 листопада
За счастье Родины (газета 38-ї армії). – 1944. – 30 березня

За честь Родины. – 1944. – 17 марта
Известия. – 1945. – 14 февраля;
- 1946. – 23 октября
Красная звезда. – 1944. – 12 февраля
Молодь України. – 1990. – 9 травня
Нове життя (м. Козятин). – 1942. – 15 серпня
Новий шлях. – 1946. – 10 квітня
Подольнин (Der Podolier) (м. Кам'янець-Подільський). – 1942. – 18 чер-
вня; – 1943. – 16 травня; 20 травня; 23 травня; 5 серпня
Подільські вісті. – 1997. – 21 березня
- 1999. – 28 травня
- 2000. – 20 жовтня
Подільська порадиця (додаток до газети “33-й канал”. – 2007.
- 28 лютого
Подолія. – 2005. – 31 жовтня
Порадиця. – 2000. – 22 червня
Правда. – 1944. – 11 ноября
Правда Украины. – 1948. – 17 марта
Радянська правда (м. Проскурів). – 1944. – 9 травня
Радянська Україна. – 1946. – 11 листопада
Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). – 1944. – 8 серпня
- 1945. – 11 березня
Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня
- 2007. – 1 лютого
Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 6 березня; – 7 серпня
Соціалістичне село (с. Солобківці). – 1941. – 27 червня
Радянська Україна. – 1946. – 11 листопада
33-й канал (м. Вінниця). – 2007. – 6 червня; – 28 липня
Український голос (м. Проскурів). – 1942. – 29 січня; 10 травня
- 1943. – 30 травня
Урядові Дунаєвські вісті (м. Дунаївці). – 1942. – 1 листопада
- 1943. – 13 травня; 4 червня; 26 вересня
Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1941. – 25 червня;
- 1944. – 14 червня

Die Welt. – 2001. – 28 Mai
Frankfurter Allgemeine. – 1991. – 17 Oktober
Süddeutsche Zeitung. – 1990. – 8 March
Südwest Presse. – 2001. – 18 Mai
Weser Kurier. – 2001. – 20 April

ББК 63.218 (4 УКР – ВІН)
УДК 94 (477. 44) “1939/1945”
Г 17

Наукове видання

Гальчак Сергій Дмитрович

**НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА:
Доля українських “остарбайтерів”
(Поділля, 1942 – 2007 рр.)**

Авторське редагування

*Видання здійснене за фінансової підтримки Українського
національного фонду “Взаєморозуміння і примирення”*

Комп’ютерний набір
О. С. Гальчака

Коректор
А. В. Габровська

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006
Здано до друку 20.03.2009
Папір офсетний. Гарнітура Arial
Ум. друк. арк. 49.
Друк офсетний. Наклад 500 прим. Зам. 38
Друк ТОВ «Меркьюрі-Поділля»
21018, м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15.
Тел. / факс: (0432) 52-08-02